

ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE AGRIENSIS TOM. II.

AZ EGERI
PEDAGÓGIAI FŐISKOLA

ÉVKÖNYVE

II

EGER
1956

ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE AGRIENSIS
TOM. II.

AZ EGRI
PEDAGÓGIAI FŐISKOLA
ÉVKÖNYVE

II.

EGER, 1956.

Szerkesztőbizottság:

**Dr. BAKOS JÓZSEF, Dr. HORTOBÁGYI TIBOR
Dr. NÉMEDI LAJOS, Dr. SZÁNTÓ IMRE,
Dr. UDVARHELYI KÁROLY**

Szerkeszti:

Dr. BAKOS JÓZSEF

Felelős kiadó:

Dr. NÉMEDI LAJOS

Előszó

Evkönyvünk második kötetével jelentkezünk a nyilvánosság előtt. A felszabadulás 10. évfordulójára összeállított első kötetünk után ez a kiadványunk már a főiskolán folyó tudományos munka folyamatosságát, egyenletes ütemét is jelzi.

Az Evkönyv tartalma ismét széles skálán mutatja meg a főiskolánkon folyó munkát. Hogy több pedagógiai, módszertani cikket jelentetünk meg, intézményünk jellegével függ össze.

Amennyire a bevezető kerete engedi, a vidéken, a kisvárosban folyó tudományos munkának néhány problémáját szeretnénk most szóvátenni — tapasztalatcsere céljából. Az egyik ilyen, mondhatnánk, sorskérdése a vidéki törekvéseknek az, hogy mennyire tudnak bekapcsolódni az országos tervekbe, mennyiben kapnak biztatást és irányítást elsősorban a Magyar Tudományos Akadémiától, a tudományos kutató intézetektől. Csakis a velük való eleven kapcsolat mentheti meg munkánkat az elszigetelődéstől és a fejlődés sodrából való kieséstől. De fontos ez a kutatás aktualitása, módszertani színvonala szempontjából is.

Az országos tudományos központokkal való kapcsolat nem zárja ki a vidéken folyó munka helyes arányokban megvalósuló helyi jellegét. Főiskolánk számos tanszéke foglalkozik egri vagy hevesmegyei témákkal. Ugy érezzük, hogy vannak problémák, melyeket éppen nekünk kell megoldanunk, mert nekünk esnek legjobban kezünk ügyébe. Ilyen irányú törekvéseinkről az Evkönyv mindkét kötete tanúságot tesz. A helyi problémáknak a marxizmus-leninizmus szellemében való feldolgozása segítséget jelent a megye és a város vezetőinek is. Csak két példát említenek itt: a megye és a város honvédő, szabadságharcos, osztályharcos, antiklerikális hagyományainak feltárása, a munkásmozgalom történetének megírása történészeink által jelentős eszköz lesz a megye dolgozóinak politikai-világnézeti nevelésében. A megye mezőgazdaságának is nyeresége lesz, ha sikerül a

növényteni tanszéknek magasabb terméshozamokat biztosító kukoricafajtákat kitenyészteni.

A példákat még sorolhatnánk. Ehelyett Évkönyveinkre utalunk.

A helyi jelleg magában véve még nem jelent provinciálizmust, de felidézi annak veszélyét, ha nem vigyázunk. Ezért nem szabad kirekeszteniünk tematikánkból a magyar tudományos élet szempontjából is fontos témaköröket sem, ezért szorosban kapcsolódnunk kell a tudományos kutatóintézetekhez. E törekvésnek két oldala van: azt is el szeretnénk érni, hogy a tudományos központok a gazdagabb testvér szeretetével és bőkezűségével fogadják közeledésünket. — Különösen fontos a könyvekkel való segítés, igen rá vagyunk utalva a könyvtárközi kölcsönzésre.

Egyik fontos problémánk és feladatunk — úgy érezzük — a fiatalok nevelése, a tudományos utánpótlás biztosítása. Ez elsősorban a tanszéken folyó nevelői munkának szerves része. De Évkönyveink is arról tanúskodnak, hogy szívesen adunk helyet az ifjú erő próbálkozásainak is. Honnan is kapjanak előbb kritikát és iránymutatást, majd pedig érvényesülési teret ifjaink, ha nem az Alma Matertől?

Évkönyvünk beosztása követi az első kötetét.

Második kötetünket most azzal a reménységgel bocsátjuk útjára, hogy hivatását jól fogja teljesíteni: befelé nagyobb indítékot ad a rendszeresebb, a folyamatosabb tudományos munkára, kifelé pedig — reméljük — újabb barátokat szerez az általános iskolai tanárképzésnek és intézetünknek.

I.
TANULMÁNYOK
AZ OKTATÁS ÉS NEVELÉS
KÉRDÉSEIRŐL

NYELV ÉS ISKOLA

(FEJEZETEK A MAGYAR NYELVTANTANÍTÁS TÖRTÉNETÉBŐL)

1849—1900

I. Az 1849—1867-es korszak vizsgálata

A szabadságharc bukása után *Hagnau* véres diktatúrája, majd a Bach-rendszer szisztematikus elnyomó politikája megbénítani igyekezett a magyar iskolák működését is. Az önkényuralom a saját céljait szolgáló feudál-kapitalista iskolarendszerben a magyar nyelvű tanítás eddig elért eredményeit is megsemmisíteni akarta. Az iskolát a németesítés, a germanizálás szolgálatába kívánta állítani. Egymást érték a teljes nemzeti elnyomás jegyében foganatosított intézkedések. A magyar iskolák egy részét bezárták, a magyar érzelmű és műveltségű tanárokat üldözték. A klerikalizmus nagy erőre kapott. A kortárs *Tarczy* Lajos így ad képet erről a korszakról: „A forradalom legyőztével Magyarország alkotmányvesztettnek proklamáltattott. Le lett tarolva tanügyünk veteményes kertje is... Magyarországot elnémetesíteni ez volt a cél — fokozatosan, de biztosan. Erre legalkalmasabb eszközül ajánlkozott az iskolák lassankénti németté tévése.”¹

Thun Leó oktatásügyi miniszter rendeletei a magyar tanítási nyelv háttérbe szorítását is szorgalmazták. A magyar iskolákra az 1849. november 6-i *Geringer*-féle rendelettel az *Entwurf* előírásait alkalmazták. Az ellenálló vagy a rendelet előírásait és követelményeit teljesíteni nem tudó iskolák elvesztették nyilvános jellegüket. *Geringer* rendelete elsősorban az autonómiával rendelkező protestáns iskolákra mért súlyos csapást. *Széchenyi* István érthető okokból magyarította *Geringer* nevét *Silányira*. Miért volt veszélyes a magyar tannyelvű iskolák számára ez a rendelet? Ausztriában már 1848-ban elkészült az *Entwurf der Grundzüge des öffentlichen Unterrichtswesens in Oesterreich* című rendelet, s 1849-ben ennek alapján készült el az *Entwurf der Organisation der Gimnasien und Realschulen in Oesterreich*. Ezt a rendelkezést azonnali hatállyal kötelezővé tették a ma-

gyarországi iskolák számára is. Az Entwurfi alapján vették célba a magyar tanítási nyelv teljes kiiktatását is, mert a német nyelvet minden gimnáziumban kötelező tantárggyá tették. Gyorsított ütemben sieltették a német nyelvnek „*vorherrschen*” tannyelvvé emelését. A *bajai* feltanoda 1854—55-ös Értesítőnye arról ad hírt, hogy mivel a rendelkezések a legfelsőbb osztályokban a tantárgyak előadásában a német nyelv behozatalát kívánják, „tanácskozmányunkban fontolóra vevők tanítványaink német nyelvi állását, jövő tanévben következő tárgyak előadására határoztuk a német nyelvet: természetrajz és tanra az V., VI., VII. és VIII. osztályokban, a német nyelvre VI., VII. és VIII. osztályokban, és a történelemre a VIII. osztályban.” A *csíksomlyói* gimnáziumban 1858-ban „a tantestület kénytelen lőn belemenni abba, hogy a német nyelvet *Heyse* „*Leitfaden zum gründlichen Unterricht in der deutschen Sprache*” c. könyve nyomán németül adja elő.² Azok az iskolák, amelyek nem ilyen szellemű intézkedést tettek, elveszítették nyilvános jellegüket. A magyar tannyelvért vállalt harc igen elkeseredett formában folyt. *Nagykőrösön* pl. abban a tanári karban, amelyben *Arany* János is dolgozott, a rendelet nagy visszatetszést keltett, és ennek a rendeletnek a hatására írja *Arany* Tompának, ha ez a rendelet itt is életbelép: „Akkor pedig jó éjtszakát professzorság!”³

A kormány rendelete leplezetlenül állt a germanizálás szolgálatában. Nyíltan kimondja, hogy „ott is, ahol a német nyelv nem anyanyelve a tanulóknak, mihelyt a tanulók annyira elszakították, hogy nehézség nélkül megértik, néhány tantárgyat német tankönyvek alapján németül kell tanítani...” Így a főgimnáziumokban már az I. osztályban néhány tantárgyat németül tanítanak, és a németül tanulandó tantárgyak számát évről-évre úgy kellett szaporítani, hogy a német nyelv a felső osztályokban az uralkodó tannyelv legyen.⁴ A kormány 1855-ben megjelent rendelete szükségesnek tartotta azt is, hogy a működő tanárok is tudjanak németül, s a rendelet 11. §-a előírta, hogy a jövőben a gimnáziumokban csak olyan tanárokat lehet alkalmazni, akik törvényes módon bizonyosságot tesznek arról, hogy a német nyelvben és irodalomban elegendő ismereteik vannak. Előírták azt is ebben a rendeletben, hogy a tanári karok tanácskozásainak jegyzőkönyvét vagy latinul vagy inkább németül kell megfogalmazni. Amikor a *sárospataki* gimnázium tanári kara magyar nyelven megfogalmazott jegyzőkönyvet küld Kassára felettes hatóságához, a kassai királyi helytartóság a következő észrevétellel küldi vissza: „Ez csak magyar nyelven van szerkesztve, és ezzel azt mutatja, hogy nem alkalmazkodik

a rendszerű tanácskozmányhoz, azért a tanári testület felszólítat, hogy a fentebbi magas rendeletet pontosan teljesítse.” A gimnázium igazgatóságának válasza tükrözi a kormány németesítő politikájával szembeni ellenállás következetességét is: „A tanárok, kik mind tősgyökeres magyarok, valamint más művelt nyelveket, úgy a latint és a németet is értik tudományosan, de azért csak magyarul beszélnek és tanácskoznak, s ezért a jegyzőkönyveket is magyarul keli szerkeszteni, mert felesleges hatóságuk ezt még 1828-ban így parancsolla.”⁵ A nagykovácsi gimnázium felterjesztését a tannyelv kérdésében maga *Arany János* fogalmazta meg, és ezekkel az érvekkel védelmezi a magyar tanítási nyelvet: „Az iskola növendékei magyar ajkúak, s bármily alapos tanítás útján sem vihetik annyira, hogy akármely tárgyat németül tanulhatnának.” Példamutató az az elkeseredés és az elkeseredésből született következetes harci kedv, ami akkor eltöltötte a magyar tanítási nyelv védelmében szerepet vállaló pedagógusokat. A *pápai* kollégiumnak a magyar nyelvű tanítás érdekében megfogalmazott és felterjesztett kérvénye egyrészt vádírta az önkényuralom ellen, másrészt lelkesítő erő az ingadozók irányában: „Lelkünket vélnők testünkől kiszakíttatni, ha édes nyelvünknek csak iskolánkban míveléséről is lemondani kényszerítetténk.”⁶ Pedagógusaink és a magyar nyelvtudomány munkásai, — mint az alábbiakban majd látni fogjuk, — a németesítő törekvésekre azzal válaszoltak, hogy a magyar nyelv háttérbeszorítását célzó intézkedések árnyékában még intenzívebben foglalkoztak a magyar nyelvi nevelés és oktatás kérdéseivel és a *magyar tanügy múltjával*. A magyar nyelvtudomány ebben a korszakban is a legnemzetibb tudománynak bizonyult.

Az Entwurf követeléseinek között több olyan intézkedés is volt, ami a magyar iskolarendszert is a modernebb fejlődés irányában indíthatta el, de csak az uralkodó osztály gyermekeinek tanítását, nevelését illetően. Alapjában véve reakciós jellegű volt ez az új tanrendszer, mert a magyar tanügy egész múltjával szakított. A Thun-féle középiskola szervezetében a gimnáziumokat nyolc osztályúakká tette, s az osztályrendszer helyébe a szakrendszer bevezetését kívánta, s a VIII. osztály végén bevezette az érettségi vizsgálatot, s elrendelte a szertárak és könyvtárak bővítését. A magyar tanügyi viszonyok között ezek a követelések egyúttal életveszélyt jelentettek az autonómiával rendelkező iskolák számára, mert anyagiak híján ezek az iskolák, — amelyek akkor egyúttal erődvárai voltak a nemzeti érzésnek, a magyar nyelvű tanításnak — nem tudtak eleget tenni ezeknek a követelményeknek, s mivel az Entwurf ez előírásait nem teljesítették, nyilvános jellegüket elveszítették, állami ér-

vénnyel érettségi bizonyítványt nem adhattak ki, tanulóiknak a felettes hatóság által kijelölt gimnáziumokban kellett érettségi vizsgálatot tenni.

Pedagógusaink ugyanakkor jól látták, hogy feltétlenül fordulópont kívánatik a magyar tanítás szervezetében és rendszerében. Az 1850-es években megjelent iskolai értesítvények, évkönyvek, illetőleg értesítők kisebb-nagyobb tanulmányokat is közölnek a „*múlt és jelen tanításmódról*.” A *múlt tanmódját* általában így jellemzik: „Tanulmány alkalmazhatás nélkül, ami nincs összefüggésben az élettel, mert csak leckéztetett és szavakat taníttatott...” Hiányos volt az osztályrendszerű tanítás is, mert a tanítást minden osztályban egy tanár teljesítette. ... Hiányos, rossz módszerrel felépített és nyelvi hibákkal megfogalmazott tankönyvekből tanítottak. Sokféle volt a tankönyv, és az „elhamarkodott” s nagyrészt hiányos, meg nem állapított és gyermeki fogalomhoz nem mért tankönyvek folytonos változtatása is zavarta a tanítást. A „*jelen tanmód*” követelményei: szaktanítás, mert a szakképzett pedagógusok saját tantárgyukat tanítják csak a tudománynak megfelelően. Toldy Ferenc is úgy látta, hogy a „szaktanítás elve” a tanítói kart „az instruktori színvonalról a szakférfiakéra emelte fel, s rövid időn láttuk, hogy nem a képesség hiányzott tanárainknál, hanem képességek hasznosítása.” A tanítás irányában az a követelmény, hogy az „erotematika”, életbe vezérlő, gyakorlati, kérdeztetve haladó, minden tevékeny erőt cselekvésre ébresztő legyen, a *szavak helyett a dolgok lényegét* mutassa meg.⁷

A nagyváradi 8 osztályú gimnázium 1855–56-os évkönyvében található, s „*A gimnázium új tanrendszerének a régiebéli összehasonlítása*” című értekezés írója pozitívumnak könyvelte el a régi osztályrendszer megszűnését, a 6 éves gimnázium 8 osztályúvá fejlesztését is. Igen tanulságos párhuzamot vont éppen a magyar nyelvtan területén a régi gimnázium és az új rendszerű gimnázium között. A régi 6 osztályos gimnázium első négy, ún. grammatikai osztályaiban a következő volt a tananyag magyar nyelvtanból: I. osztály: A magyar helyes olvasás és helyesírás, II. osztály: Magyar nyelvten, a ragozásról és a rendes igékről, III. osztály: Magyar nyelvten a rendellen igékről, IV. osztály: Magyar nyelvten a szókötésről... Az ún. humanioris osztályokban az V. osztályban retorikát és stilisztikát, a VI. osztályban pedig folyó s kötött stilisztikai gyakorlatokat tanítottak. A 8 osztályos, szakrendszerű gimnázium nyelvteni anyagának felosztása a következő: I. osztály: Magyar nyelvten: a helyesírás és helyes olvasás, ejtegetésekre kiterjesztve, a diktandó írással kapcsolatban. A II. osztályban: Magyar nyelvten: az igékre és a többi részekre kiterjesztve. A III.

osztályban a magyar szókötés. A IV. osztályban: kötött beszédünk elemei. Az ún. felgimnázium osztályaiban, az V., VI., VII. és VIII. osztályban nyelvtani anyagot nem tanítottak, hanem a magyar szónoklat és költészet szabályait, a magyar irodalom történetét és általános szépművészeti ismereteket nyújtottak növendékeiknek. Ugyanebben az Évkönyvben „Az előadott tantárgyak” címszó alatt részletezi a nyelvtani anyagot is. Így az I. osztályban a magyar nyelv tanítási anyaga: Betű, s szótan, névragozás, fő-, mellék- s számnevek, névmások. Az óraszám 2. A tankönyv *Ihász Gábor* egri tanár a Verseggy-rendszerű nyelvtanokat kiszorító *Magyar nyelvtana*. II. osztály: Az anyag: igeragozás, s elől- s utoljárók, igehatározók, indulat- s kötőszók. Óraszám 2. A tankönyv ugyanaz. III. osztály: Szókötés, olvasás, betanulás, gyakorlatok. Kézikönyv a Magyar Tudós Társaság kiadványa: Magyar szókötés... Óraszám 2. IV. osztály: Irálytan, körmondatok, levelek, szótagmérték, stb. Kézikönyv *Szvorényi József* és *Zimmermann Jakob* munkája. Óraszám 2. Az V., VI., VII. és VIII. osztályban retorikai és poetikai, továbbá általános szépművészeti ismereteket nyújtottak és a magyar irodalom történetét tanították. Az óraszám mindegyik osztályban 2.⁸

A nagykőrösi főgimnázium 1855—56. évi Tudósítványa is közli a nyelvtanij anyag felosztását és a ráfordított órák számát. Ezekben az években *Arany János* is itt tanította a magyar és a latin nyelvet. Magyarot tanított az V—VIII. osztályban, latint pedig az V. osztályban. Igen képzett, nagyon művelt pedagógusokból verődött össze a tantestület. A nyelvtan tanításában is értékes, igényes munkát végeztek. A magyar nyelvtani anyag beosztása a következő: Az I. osztályban, 3 órában a mondattani alapon való tanítás keretében az összetett mondatok fejtegetése történik, továbbá „a nevek és igék ragainak ismerete, a szóképzés és a helyesírás gyakorlása” az anyag. Kézikönyvük az ugyancsak nagykőrösi professzor, *Warga János Nyelv és mondattana*. A II. osztályban 2 óra keretében az „összefűzött mondatok” fejtegetése folyt, „mégpediglen olvasás és fejbeli szerkesztés által.” Ebben az osztályban is volt helyesírási gyakorlat. A III. osztály tanulói nyelvtani anyagként 2 órában mondattant tanultak, a „szófűzésre vonatkozólag, olvasás és fejbéli szerkesztés által.” A IV. osztályban a magyar nyelv szaktanárai 2 órában az első félévben körmondattant, a második félévben pedig az irálytan elemeit tanították. Az V., VI., VII. és VIII. osztályban poetikai, retorikai ismereteket adtak és a magyar irodalom történetét ismertették.

A szarvasi főtanodában 1855—56-ban az I. osztályban 3 órában tanítottak nyelvtani ismereteket. Az anyag betűtan, szóképzés és ragozástan, s nyelvtanij gyakorlatok. A II. osztályban

„ugyancsak 3 órában tanítottak igetant, „ige- és névhatározók használatáról szóló nyelvtani gyakorlatokkal.” A III. osztály anyaga: a szókötés főbb szabályai, különösen a „szöegyeztetés és szóvonzatról szólnak.” Olvasási és helyesírási gyakorlatok is tartoztak az anyagot. A IV. osztályban a nyelvtani anyag: szókötés.⁹

Az 1850-es években újra felvetődött a tantervekkel és a tankönyvekkel kapcsolatos, s a gyakorlati vonatkozásokat is érintő kérdés. A nyelvtudomány erősödésével mind nagyobb igényt támasztottak a magyar nyelvtankönyvek irányában is. A jó magyar nyelvtani tankönyvre valóban szükség volt már. Azok az elméleti elgondolások, amelyek ezekben az években napvilágot láttak a tankönyvekkel kapcsolatban, általában azt kívánták, hogy a magyar nyelvtani tankönyvek legyenek eredetiek, s nyelvtant „egészletes ugyan, de a tanulók tehetségéhez mért terjedelemben ismertessék, nyelvtisztasággal és nyelvtanilag szabályosan szerkesztett mondatokban fogalmazzák meg” a szabályokat, ne legyenek a nyelvtankönyvek „a tanorzás” (plágium), sem a „tancsempészet” (compillatio) példái. Emelkedjenek fel „a tanfércelések” nívoilanságáról az igényesebb iskolai könyvek nívojára. Különösen megértjük azt a követelményt, hogy „a tankönyvekben nyelvtani szabályosságon kívül nyelvtisztaság is kívántatik”. De a nyelvtisztaság kívánása nem azt jelenti, hogy merev puristák legyenek a nyelvtankönyv szerzői, s mindent magyarítsanak. Az egyik kortársi vélemény szerint furcsa lenne, ha még a tulajdonneveket is magyarítanák, s *Drezda* helyett pl. *Darázs* nevet találnánk valamelyik tankönyvben.¹⁰

A magyar nyelvtankönyvekkel kapcsolatos követelménynek jelölték meg azt is, hogy ezek a nyelvtankönyvek „tekintélyszabta egység és azonosság szerint készíttessenek, s bennük nyelvünk egységét minden önkényszülte divergentiáktól megmentsék.” Mert míg az egyik nyelvtankönyvben „arra íntetik a tanuló, hogy a melly, milly, illy, olly rosszul, másrésről pedig hogy két ll-lel jól íratik. Míg egyik vélemény tisztán c-t, a másik cz betűt követel, míg egyik valljon-t, a másik vajjon-t, a harmadik pedig vallyon-t mondat s írat, míg egyik három hangzatú e, ë, é belűt tanít, a másik két hangzatú e, é betűt, a harmadikat pedig ö-vel cseréli fel. Míg egyik a több birtokos egyes birtokát kivétel nélkül -uk, -ük, -juk, -jűk, másik szabályosan -ok, -ök, -jok, -jök, vagy a kivétel szerint -uk, -ük, és -juk, -jűk szótagokkal íratja s ejteti ki...” Ez a megfigyelés elsősorban arra vonatkozik, hogy a magyar nyelvtant tanító pedagógusok nagyon igényelték az egységes beosztású, s egységes termino-

logiával, nyelvtani elnevezésekkel, s egységesebb helyesírással megírt nyelvtankönyveket. Imre Sándor, Wargha János *Magyar Nyelvtanának* bírálata kapcsán külön is rámutatott, mennyire fontos feladata a magyar nyelvtankönyv írójának, hogy a tartalom és módszer szempontjából is korszerű könyvet adjon a magyar pedagógusok és a magyar tanulók kezébe. Szerinte a nyelvtankönyv tartalma „legyen alapos, való, s feleljen meg a tudomány jelen állásának” is. A módszer szempontjából követelmény: „miként felelnek meg a részletek a tárgy természete és a felfogó elme szempontjából a kellő rendnek.”¹¹ Sokan, — nagyon helyesen — hibáztatták az eddigi magyar nyelvtani tankönyvek „gyakorlatiatlanságát”. Ezért követelmény, hogy az „eddiginél nagyobb mérvű gondot fordítanak a gyakorlati oldalra is.”¹² A gyakorlati módszer igénye elsősorban azért merült fel, mert a korabeli nyelvtankönyvekben sok volt a szabály és az erőszakosan elvont elméletieskedés. Mindent bele akartak gyömöszölni, a lehető legteljesebb részletezéssel a nyelvtankönyvbe. Mint jellemző példát idézem Árvai József pataki tanár, illetőleg tanfelügyelő népiskolai nyelvtanát, amelyben a szerző 50 oldalon keresztül tárgyalja az igékkel kapcsolatos nyelvtani tényeket. Felsorolja a fő- és melléigéket, az alhangú és felhangú igéket. Egészen részletesen tárgyalja az éles hangú igék ragozását. Feltétlenül elrémítő hatással volt az is a tanulókra, hogy Árvai szertelen grammatizálásában, a költőszavakkal kapcsolatban a következő csoportokat kellett megtanulniuk: kapcsolók, ellenkötők, elválasztók, feltételezők, felfüggesztők, hasonlító, helykötők, kérdők, következtetők, magyarázók, megengedők, nagyítók, okkötők, tagadók, tiltók, zárkötők.¹³

Hunfalvy Pál mély bölcsességgel látta, hogy valóban „két dolog az: tudományoskodni valami körül, és tanítani valamit”.¹⁴ *Gönczy Pál* véleménye is az volt, hogy magyar nyelvtanaink száma igen nagy, de „mind tudós grammatikusokat akarván szerzőik képezni, egyik sem népiskolába való”.¹⁵ A gyakorlat szempontjait előtérbe helyező elemi nyelvtankönyv típusát szemléltetjük *Gyurits Antal* „*Elemi Magyar Nyelvtan*” c. munkájában (Pest, 1859.). *Hibeau* rendszere nyomán (vö. *Kleine theoretisch practische Grammatik der Deutschen Sprache für Volks-Schulen*. Leipzig, 1854.), „a szemléltetve — fejtegető módor” szerint dolgozta fel anyagát. Felfogása szerint „alap gyanánt” elegendő tanítani az elemi iskolákban „a nyelvtan és mondatlan lényegesebb szabályait”, s felesleges tanítani a szóképzést és a szóösszetételt, tehát a szótant teljes egészében. A tanítás menete: A mondatból indul ki: „*A gyermek örömet tanul.* — Hol van a mondatban az állítmány? — *Tanul.* Mi által

van e szó *tanul* közelebből meghatározva? Az *örömet* határozó által”, stb.

A középiskolába szánt nyelvtankönyvek nagy hibája volt általában, hogy nyelvük nehézkes, stílusuk elvont, tudálékos volt. Bár *Imre* Sándor feladatnak tekintette az anyai nyelv tanulásánál és tanításánál a szóbőség nyerését, a kifejező képesség megszerzését, a stílus világosságát is stb., maga sem követte elveit. Nyelvtankönyvének stílusában, megfogalmazásában nehezen szabadult a korabeli nyelvtankönyvek hatása alól.¹⁶ A korszak legelterjedtebb nyelvtankönyve a magyar szabadságharcban is lelkesen részt vevő *Ihász* Gábor, egri tanár munkája volt. „*Magyar Nyelvtan az I. és II-ik osztálybeli Gymnasiumi Ifjúság használatára*” című, Egerben 1852-ben megjelent könyvében a tanterv igényeit kívánta kielégíteni, de ugyanakkor célul tűzte maga elé azt is, hogy a tanulók kezébe „alkalmas tankönyvet” adjon. Célját el is érte, mert a II-ik kiadásban (Eger, 1853.) azt jegyezte meg, hogy „nyelvtanom csakugyan szerencsés is volt mind a m. ministerium helybenhagyását megnyerni, mind a t. tanár urak szíves pártolásában részesülni”.

Ihász Gábor már 1846-ban is adott ki nyelvtankönyvet. Az újabb kiadásokat állandóan javítgatta, bővítette. Az egri 1852-es és 1853-as kiadvány *szerzői példányát* használhattam, s ebből az is kitűnik, hogy *Ihász* állandóan pótolgatta példatárát, javította az elméleti anyag megfogalmazását. *Kézirati bejegyzéseit* is értékes anyagnak tartjuk. Az újabb kiadások számára még gazdagabb anyagot jegyzett be. Ez az út és mód azonban nem volt célravezető, mert *Ihász* nyelvtana is túlzásúfolt és a példák hosszú sorával agyontámogatott írás volt. Sok része megfogalmazásában is nehézkesnek tűnik, alig tanítható és még kevésbé tanulható. Csak egy részt bizonyításul: „Mit kell a féligmúlt időben a magánhangzók eggyéolvadására nézve különösen megjegyeznünk? A féligmúlt időben a magánhangzók eggyéolvadására nézve különösen azt kell megjegyeznünk, hogy a határozatlan alakú ik-es igék egyes harmadik személyében, vastaghangú igéknél az időrag s az ik névmás i magánhangzója, közép hangkövetéssel e magánhangzóra változnak, s annak jeléül, hogy ezen e két magánhangzból lett, ékezetet kap, vékonyhangú igéknél pedig az ik névmás i magánhangzója az időrag magánhangzójához hasonul, s vele egy hosszúvá olvad.”

Szerencsés kezdeményezése volt azonban, hogy sokszor adott egy-egy példájával kapcsolatban nyelvhelyességi tudnivalókat is. *Kézirati bejegyzéseiből* az is kitűnik, hogy a nyelvhelyességi vonatkozásokat még bővíteni is szándékozott (vö. pl. „Kérdő mondatokban rendszeren az ige, mint praedicatum áll

elül, pl. ordít-e az oroszlán?, s ilyenkor az ige mellé a kérdő -e-t odatenni, nyelvünk szelleme elleni hiba lenne, s azért hiba volna ez: ordít-e az oroszlán?, ellenben ha a subiectumot a kérdő előre bocsátja, s a praedicatumot utána, az ige a kérdő e-vel toldatik, pl. az oroszlán ordít-é?”. — „Sajátságosan használtatik ezen szó: előbbeni, melyet én hibásnak tartok a jó „előbb” helyett...” „Az is köztűz helytelenül alkalmazva: „Ennyi kiűntetés még buzgóbban ösztönöz, hogy azt megérdemljem is” — „Ezt szerencsésen kilesték is” (ki is lesték)” stb.

Sok jó példát ad a régi magyar nyelvből, elsősorban saját forráskutatásai alapján. A kézirati részből is igen sok értékes példaanyag idézhető: — „*Iáe hagyá Erdélyt a jó fejedelem farkas Kaszára*”. (Cserei Mihály Hist. 355.) — *Nem igazán nyomja a kengyelt* — *Nem igaz járatban vagyon*.” (Cserei M. Hist. 209. l.) Igen hasznos nyelvi példaanyagot gyűjt össze a nép nyelvéből is. Szívesen merít *Faludi* írásaiból (Faludi: „*tánczika*”, „*inkább* keserkedett, mint *gyönyörködött*, „*unakodik*”, „*lépcsél*”, „*üresget*”, „*néhakor*”, „*képeket* *horá* *elméjökbe*, *tűzet rak szívökbe* és a *gondolomról* az *akarnámra* csuszamítja őket”. — „*En olyan hiszemben vagyok*”.

Még egy értékes kezdeményezéséről is beszélnünk kell. Újabban többen felvetették, mennyire sajnálatos, hogy a színesebb ě-zést mind ritkábban hallhatni az emberek beszédében, s még azok is igyekeznek tőle megválni, akik valóban érzik, illetőleg használni tudják, mert ez e-zést gondolják műveltebbnek, irodalmibbnak. Nagy Adorján beszédpedagógiai megfontolások alapján veszi védelmébe az ě-zést (vö. Nyr. 1955). *Ihász Gábor* kezdeményezése illetőleg gyakorlata a magyar nyelvtanítás történetében is érdekes kezdeményezés volt. Egerben, 1852-ben megjelent *Magyar Nyelvtan az I. és II-ik osztálybeli Gymnasiumi ifjúság használatára* című tankönyvében az ě-zés védelmét igen fontos pedagógiai feladatnak tartotta. Azt írja erre vonatkozólag Előszavában: „Az e bötűre nézve azon meggyőződésben vagyok, hogy a nyílt e és közép ě (így jelöli meg *állandóan* B. J.) egymástól megkülönböztetése, bármiféle jeggyel történjék is az, nyelvünkben el nem maradhat, elmaradnia nem szabad, s azért a közép ě-t, mint 1846-ban kiadott nyelvtanomban, itt is mindenütt fölébe tett egy ponttal igyekeztem megkülönböztetni.”

Nyelvtankönyve elméleti anyagában és példatárában következetesen jelölte is az ě-zést.

A különféle magyar nyelvtani katekizmusok azonban elretentő példái e korszak nyelvtankönyveinek is.¹⁷ Az elemi oktatás számára készült *vezérkönyvek* is alig tudták felszámolni

ezekben az években a múlt káros hagyatékát. *Hegedüs* László különben jóakarató kezdeményezése és *Árvai* József népiskolai tanterve megpróbált új egészségesebb vonalon elindulni. *Hegedüs* László pl. „*Elemi Oktatás. Beszéd, írás...*” stb., Sáros patakon 1853-ban megjelent könyvében helyesen állította fel tételét: A jó útmutatásra is szükség van, de ez nem jelenti azt, hogy „a tanító annak betűihöz tapadjon” Sajnos nem egészen a magyar gyakorlatból indult ki és hibáinak jó része ebből eredt. A korabeli szokásnak megfelelően idegen, elsősorban német forrásmunkák alapján dolgozott. Ez volt az oka annak is, hogy e kor vezérkönyveinek kevés köze volt sok esetben a magyar valósághoz.¹⁸ Éppen a pataki *Hegedüs* és *Árvai* József próbálta meg „gyakorlatilag szerkesztett” nyelvtankönyvekben az új útra térést, sikertelenül. *Árvai* József meg is mondta nyelvtankönyvében, hogy azért szerkesztett új, gyakorlati vonatkozásokban is gazdag nyelvtankönyvet, mert a tanügyi és esperesi körlátogatás jelentéseiből az tűnt ki, hogy „falukon a szülék többnyire ellenségei a magyar nyelvtan tanításának.” Szerinte ennek a tarthatatlan állapotnak oka elsősorban az, hogy a tanítók — természetesen kivétellel — „oly módon tanítják a nyelvtant, hogy sem a szüle, sem a gyerek meg nem kedveli e tárgyat.”¹⁹ Nagy László a Sárospatakon szerkesztett *Népiskolai Közlönyben* meg egyenesen arról adott számot, hogy iskolai látogatásai alkalmával azt tapasztalta, hogy „a magyar nyelvtant minél kevesebb iskolában tanítják.” Szerinte oka ennek elsősorban az, hogy nem áll a tanítók rendelkezésére egy jó vezérkönyv. Sürgeti ennek a vezérkönyvnek a megszületését, mert az anyanyelv tanítása a népiskolai növendékek számára is fontos. Közvetíteni kell tehát a tanítók számára a nyelvtantanítás új módszereit is, hiszen „a nyelvtani szabályoknak és alakoknak a latin nyelv rájárára vont gépies, száraz tanításmódja teljesen elvetendő.” Az új nyelvtantanítást a gondolkozó lehetőség képzésével kell egybekötni és a nyelvtanítás is legyen gyakorlati irányú. *Árvai* József egyik elaborátumában²⁰ a fentebb leírt szempontoknak megfelelően azzal indokolta a nyelvtan tanításának szükségességét, hogy „a nyelv a gondolatok kifejezésének és kicserélésének eszköze, minden szellemi műveltségnek és gyors fejlődésnek egyedüli és nélkülözhetetlen feltétele, középpontja.” Ezért harcolt az ellen a nézet ellen is, amelyik a nyelvtant ki akarja iktatni a népiskolából. Szerinte „a nyelvtan előadása a népiskolákban multhatatlanul szükséges.” Csak fektessünk nagyobb súlyt a gyakorlati vonatkozásokra, a helyesírás és a jó kifejező készség problémáira is! Nagyon helyesen mutatott rá arra is, hogy „a helyesírás szabályainak ala-

pos felfogása és biztos alkalmazása nyelvtani ismereteket föl-tételez.” Nagyon nagy szerepet szánt az állandó nyelvtani elem-zéseknek is. *Zsindely* István „Protestáns Népiskolai Tanterv”, Pápán 1859-ben megjelent munkájában elsősorban a *Politikai Ujdonságok* (1858. 38. sz.) hasábjain megjelent felhívásra kívánt választ adni. A problémát így fogalmazták meg: Szükséges-e a nyelvtani ismeret? Kell-e nyelvtant tanítani a népiskolában? ... Válasza: „A magyar nyelvtan a népiskolákban nem mint má-sodrangú tantárgy alkalmaztassék, hanem rendszeresen tanít-tassék. Vigyáznunk kell arra is, hogy a gyakorlatiasság nevé-ben ki ne lúgozzunk minden elméletet nyelvtankönyveinkből. Ahogyan ő mondja: „A gyakorlati irány nem azt teszi, hogy az elméletnek legkisebb színe se legyen rajta. Ily gyakorlati hibás gyakorlat.” A *sárospataki főiskolában* fennálló gimnázium szá-mára készített *1862-es tanterv* az előbb tárgyalt szempontok mellé felvetett egy nagyon fontos kérdést is. A tanterv szerint ui. „a nyelvnek nemcsak jelen állását, hanem fejlődésének tör-ténetét is meg kell ismertetni a növendékekkel”.

A korabeli pedagógusok nagy része és elsősorban azok, akik felelősséget éreztek népünk iránt, arra a kérdésre, hogy vajon kell-e egyáltalában magyar nyelvtant tanítani népiskoláinkban, habozás nélkül *igennel* válaszoltak. Legfeljebb azt a kikötést kockáztatták meg, hogy „lelket adjunk a száraz szabályokba, *elemezettve* a tanítványokkal.” A helyes elemzés módszeréről is gondolkodtak, vitáztak és elmélkedtek pedagógusaink. Leg-nagyobb részük a nyelvtantánítás helyes módszere követelmé-nyeinek azt tartotta, hogy a nyelvtani szabályok és törvénysze-rűsések mindig példákból vonassanak le, a „tanítványok által találandók fel”. A növendékeknek ugyanakkor jártasaknak kell lenniük a levont szabály, illetőleg törvényszerűség szerinti pél-dák szerkesztésében is. Nem az a jó tanulás, hogy a nyelvtan-könyv szavait magolják be csak a tanulók. Sokan propagálták az ún. „gondolkodtató” tanmódot és elsősorban a mondattani alapon felfogott nyelvtantánításban. 1854-ben, a *hódmezővásár-hegyi algimnázium* II. *Tudósítványában* megjelent „Észrevéte-lek a gimnáziumi nyelvtanítás körül” c. tanulmány írója e tan-móddal kapcsolatosan megemlíti, hogy sajnos „ezen módszer irodalmunkban csaknem egészen esmeretlen marad, egyetlen kísérletét esmerem e részben *Pecz* úr nyelvtanában, aki *Wurmst* után dolgozott.” A szerző *Pecz* Gyula „*Gyakorlati magyar nyelvo-tan*”, Pesten 1849-ben megjelent nyelvtanára gondolt. A szerző által is említett *Wurmst*, a népiskolák nyelvtantánításában *Becker* elveit alkalmazta. *Pecz* nyelvtana előszavában kitért arra, miért írta meg gyakorlati jelleggel nyelvtanát: „Azon saj-

nos tapasztalás, miszerint 14—15 éves tanuló ifjaink között számosan vannak, kik a legegyszerűbb mondatot sem tudják elemezni, bírt olyan nyelvtan kidolgozására, mely különös tekintettel lenne a gondolkodó tehetség fejlesztésére.” Maga is hivatkozik Wurmst „Sprachdenklehre” c. művére, megvallva, hogy Wurmst modorát, „amennyire csak lehetett, a magyar nyelvre alkalmazta.” Megokolja a mondattani alaptól való kiindulást is: „Ha a tanuló előbb mondatokban látja a szavak különböző alakjait, sokkal könnyebben tanulandja a szóragozást és szóképzést is.” Ugyanakkor e tan módszer ellenfeleivel is vitatkozik, mondván, ha valaki azt állítaná „miképp ez visszas tanmód, mert nem az elemeken kezdi, annak csak avval felelek, ha valjon a gyermek nem könnyebben tanulandja-e egy virág vagy ház alkatrészeit, ha azt előbb egészen látja és annak utána ismerkedik meg egyes részeivel.”

A mondattani alapon való tanítás alapelvét következetesen érvényesítette *Warga* János is magyar nyelvtanában.²¹ Még nyelvtana szótani, illetőleg alaktani részében is végig vezeti ezt az elvet, és könyve I. részében külön ad „Előismeretek a mondatban” c. fejezetet, megokolván azzal, hogy „a nyelvek tanításánál, még a holt nyelveknél is, annyiival inkább az élőknél, különösen pedig a *született* nyelvnél főkéllék, hogy a tanítás a mondatok fölfogására alapuljon.”

Amikor *Hunfalvy* Pál tudományos igényű folyóirata, a *Magyar Nyelvészet* megjelent (1856), a szorosabb értelemben vett nyelvészeti cikkek, tanulmányok mellett a szerkesztő teret adott — nagyon helyesen — a nyelvtan tanításával kapcsolatos problémák kifejtésének is. Különösen meggondolkodtató volt egyik cikkének az a tétele, hogy a jó módszer csak a képzett és szakértőkben járatos ember kezében hasznos, ezért a magyar nyelvtan tanításában is legfőbb követelmény, hogy a tanár „a képzettség azon színvonalán álljon, melyre tanoncait irányozni feladata, a legjobbnak kijelölt modor szerint tanítson”, azaz egészben lássa a magyar nyelvtant tanító pedagógus, hogy *mit, miért és hogyan* tanít.²² A magyar nyelvtudomány haladó tudósainak kritikája is segítette az iskolai nyelvtantanítást. *Riedl* Szenté szemlét tartott az iskolai magyar nyelvtanok felett, s megállapította, hogy e nyelvtanok „minden valódi tudományos alap nélkül szűkölködnek, s a szerzőknek a nyelvtudomány leglényegesebb alapfogalmaiban való tökéletes tudatlanságát árulják el.” Amikor *Szvorényi* József a haladó gondolkodású, egri tanár tudományos igénnyel megírt nyelvtana — „*Magyar nyelvtan, tanodai s magán használatra*,” — Pesten 1861-ben megjelent, a nyelvtudomány képviselői első sorban köszöntötték benne

azt a nyelvtankönyvet, amely tartalmában kora színvonalán áll. Abban pedig meg is előzte korát, hogy teljes mondattant ad s — ahogyan a *Nyelvtudományi Közlemények* egyik cikkírója megjegyezte: „egész nyelvtantanítást átiszövi a szóviszonyítás (mondattan) vonalaival.”²³ Hunfalvy Pál Szvorényi nyelvtanát bírálva, azt emelte ki dicsérettel, hogy Szvorényi „eddigi nyelvtanaink azon hiányait” akarván megszüntetni, hogy „egynémi hagyományos systema békói közt feledik a módszert, nyelvtankönyvében tekintettel volt arra a követelményre is, hogy „tanodáinkban olly igen lényeges nemcsak a *jól*, hanem *jól* is adni.”²⁴

Szvorényi József eddig kellően nem méltányolt nyelvtanírói munkássága mellett Riedl Szende munkáit kell kiemelnünk.

Riedl Szende magyar nyelvtana abban a tekintetben volt elmemozdító pedagógusaink számára is, hogy hangsúlyozta benne: „A nyelvtannak történetinek kell lenni, s a nyelvtan feladata a nyelvet nemcsak úgy fogni fel, amint az megvan, hanem amint lett azzá, ami.”²⁵ Uttörő jellegű volt az a kezdeményezése is, hogy nyelvtanában az eddigi gyakorlattól eltérően „az önalkotású példák” helyett íróink nyelvéből merítette példatárát. Riedl nyelvtana a hangtannal kezd a nyelvtani ismeretek adását, majd folytatja a szótannal és befejezi a mondattannal. Külön meg is okolja ezt a beosztást: „A nyelvtan a *hangtannal* kezdődik, melynek körébe azon jelenetek tartoznak, melyek csak a nyelv érzéki oldalára, a hanganyagra vonatkoznak, anélkül, hogy a nyelv fogalmi tartalmát módosítsanak... A nyelvtan további feladata a szóalkotást (szóképzés és szóviszonyítás) előadni a szótanban s végre kimutatni, mint lépnek össze a szók mondatokban, melyekben mint önálló alakzatok, s egyszersmind mint a mondat egységének tagjai szerepelnek és ez a *mondat-tan*.” Külön kiemelendő munkásságában az is, hogy kortársai közül talán a legtöbbet tett a nyelvtan megbecsülése és a nyelvtan jelentőségének kiemelése terén. Az iskolai nevelők számára is szánt nyelvtan könyvében külön sorokat szentelt a nyelvtan lényegének bemutatására: „A nyelvtan keletkezik, midőn a gondolkodó szellem, mely addig is a nyelvben megtestesült, de anélkül, hogy ezen eljárásnak törvényeit ismerte volna, önmagára figyel, beszélési működését önmaga előtt világossá teszi, annak törvényeit fogalmak alakjába önti. A nyelvtan a nyelvérzéket tudománnyá emeli.” Riedl nyelvtani és nyelvtudományi munkássága egyúttal arra is jó példa volt, hogyan kell felhasználni a kor haladó nyelvtudományi elméleteit, a külföldi szakmunkák vizsgálatainak eredményeit is az iskolai nyelvtanításban. Erre vonatkozik ez a vallomása is: „Ha a nyelvtudományban haladni, vagy annak továbbvitelében részt vevünk venni,

szükségképpen tudnunk kell, mi eddig ezen a téren nem csak a magyarok által, hanem általában véve az emberiség által tisztába hozatott ... ezen elvből indulván ki, tanulni iparkodtam, s magamévá tenni azon alapelveket s azon utat, mellyen a külföldi nyelvészet már eddig is olly bámulatos eredményeket hozott létre .... ezen és csak ezen úton lehet édes hazai nyelvünket, annak rendszerét, s azon alaptörvényeket, melyekre az épült, világosságra hozni, s ekkép az egyetemes nyelvtudománynak tovább vitelében is tetemes részt venni." (Magyar Hangtan, Előszó.) A külföldi eredményeket lelkiismeretesen számon tartja, és segíti a magyar nyelvtudományt a külföld szakmunkáinak megismerésében is, de nem volt „vak utánczója külföldi forrásainak, hanem mert állást foglalni velük szemben — pl. *Humboldt*nak, *Steinthal*nak és *Müller Miksán*ak értéktételeivel szemben — csakúgy, mint szembeszállt a körülötte burjánzó „atomisticai” és „methaphysicaai” irányzatokkal.”²⁶

Jellemzi még munkásságát az is, hogy jó érzéke volt a gyakorlati vonatkozások, köztük természetesen elsősorban a pedagógiai vonatkozások irányában is. 1858-ban *Magyarische Grammatik*-ja, 1859-ben *Magyar Hangtan*-a, 1864-ben a már említett *Magyar Nyelvtan*-a, 1866-ban pedig *Kisesebb Magyar Nyelvtan*-a került az anyanyelvet oktatók kezébe. Hogy *Riedl Szende* menyire szívén viselte a magyar gimnáziumok oktatásának ügyét is, bizonyítja, hogy egyrészt külön munkában foglalkozik a gimnáziumok szervezeti ügyeivel is,²⁷ másrészt a korabeli nevelésügyi folyóiratok hasábjain is gyakran hallatta szavát, s Prágából is állandóan küld tudósításokat, könyvismertetéseket pedagógusaink okulására.²⁸

Hogy az 1860-as, 70-es években szélesebb körben és a nyelvészkedő középiskolai tanárok között is nagy tekintélye volt, mutatja az a tény is, hogy az iskolai tudósításokban, értesítőkben megjelent nyelvészeti értekezések gyakran hivatkoznak rá, s vagy elfogadják érveit, eredményeit, vagy vitáznak vele. (Az ikes igék problémája, a „tővégi hangok”, illetőleg a „kötőhangzó” kérdése, általános nyelvészeti vonatkozások, stb.)²⁹

Szarvas Gábor egyik cikkében az 1850-es évek tudományos életét jellemezve megállapította, hogy a magyar tudományos életben garázdálkodtak a német hivatalos nyelvbe úgy, ahogy beletanult, „s különben is fölötte fogyatékos grammatikai képzettséggel rendelkező ügyvédek, hivatalbéliek és bírák, német forrásokból merítő s a német nyelv szellemében magukat egészen beleélt tudósok, karöltve a szapora számú tudáskodó nyelvjavítókkal.”³⁰ Az állam, a gazdasági és a hivatali élet nyelvében nagy a romlás. A magyar nyelv ügye újra a nemzeti

Riedl Szende

törekvések menedékévé lett, s a nyelvtudomány művelői a magyar nyelv művelését a nemzeti élet egyik fontos feladatának tekintették. Ezért *Hunfalvy* Pál, *Riedl* Szende, *Czuczor* Gergely, *Lugossy* József, *Brassai* Sámuel, *Fábián* István, *Mátyás* Flórián, *Budenz* József, *Ballagi* Mór stb. munkássága ebben a korszakban sem lanyhult, sőt *Hunfalvy* Pál folyóirata révén komoly erőre is kapott. Korszakunk első évtizedeiben nyelvtudományunk fontos problémája volt a magyar nyelv eredetének tisztázása. *Reguly* hagyatékának feldolgozása nyomán az ún. ugor-török háború az ugorok győzelmével végződött, s kétségtelenül bebizonyosodott, hogy a magyar nyelv a finn-ugor nyelvek közé tartozik.

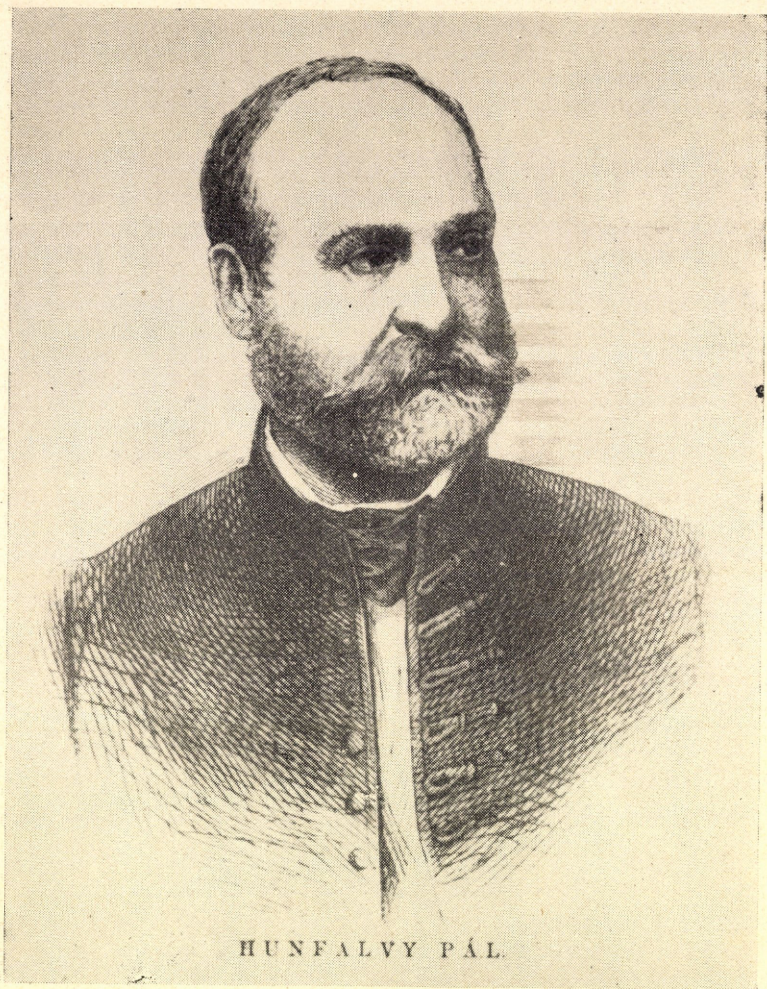
A nyelvtudomány eredményes munkásságának hatására általában már az 1860-as évek előtti évszázadban is sokat foglalkoztak a korabeli pedagógiai folyóiratok is egyrészt nyelvészeti vonatkozású kérdésekkel, másrészt az anyanyelv tanításának problémáival. Az ortoiógia és neológia kérdése is eleven. *Kemény* Zsigmond például a *Pesti Napló*-ban (1853) felteszi a kérdést „Kell-e napjainkban még félteni a neologizmus által nyert eredményeinket?” Válasza: „A nyelvújítás úry diadalmaskodott, hogy az ellenkező mozgalomnak zászlói és követői nem lehetnek... uralkodik ez már a tudományos irodalomban s fellépett az elemi iskolákban is.” Ez a kérdés különben 1872-ben a *Magyar Nyelvőr* megindulásával erősebben vetődött fel, az összefüggésekre majd részletesen az 1870-es évek tárgyalásánál térünk ki.

A magyar nyelvtan kérdése és az alkalmazott nyelvtudomány problémája, a nyelvművelés és a helyesírás az 1850-es években is gondja volt nyelvtudományunknak és pedagógiai irodalmunknak. *Greguss* Ágost „*Magyar Verstan*”, Pesten 1854-ben megjelent munkájában külön is aláhúzta a nyelvtan nagy jelentőségét, mert szerinte „aki a nyelvtant alaposan tudja, szabatosan fog beszélhetni.” A Magyar Tud. Társaság nyelvtudományi szakülésein is sokszor szó esett a nyelvművelésről, de különösen a magyar helyesírásról. Az itt folyó vitát a magyar pedagógusok is figyelemmel kísérték és a helyesírásra vonatkozó reformjavaslatokról a tanügyi lapok is hírt adtak, sőt megjegyzéseikkel a reformjavaslatok megvalósítását is sürgették. A *Tanodai Lapok* 1856-ban azt közölte olvasóival, hogy „a magyar Akadémia belátván, hogy az általa évtizedek előtt megálapított nyelvrencszer és helyesírás minden élő nyelv folytonos fejlődése s a nyelvészeti vizsgálódások újabb eredményeinél fogva módosítást s mintegy megifjítást szükségelnek.” A kérdés valóban élesen vetődött fel. Az Akadémia nyelvtudományi

bizottmánya előterjesztést tett a magyar helyesírás ügyében.³¹ A bizottmány előterjesztése megállapította, hogy valóban szükség van az egyes akadémiai kiadványokkal kapcsolatban a reformokra, különösen a helyesírás elveinek és gyakorlatának a vonatkozásaiban. Az 1832-ben megjelent s 1853-ig 10 kiadást megért „*Magyar Helyesírás és Szóragasztás főbb szabályai*” c. kiadvány elvei és szabályai módosítandók! A bizottmány a helyesírás főelvét a kiejtésben jelölte meg: „... a kiejtés elve nemcsak a gyök- és töszókon, hanem a ragok, képzők és összetételeken is uralkodik, ezeknek minden eleme a szerint íratik, mikép az külön, magára helyesen ejtetik.” Külön kiemelte az ún. izenkénti kiejtés szerinti írást is: *hegyalja, egészség, fonja*. Egyúttal felhívta a figyelmet a szófejtésre is, mint ami a szó elemeire ad felvilágosítást. Ebben a felfogásban benne rejlik az az elgondolás is, hogy a kiejtés elve, „amennyiben ragozott, származtatott és összetett szókat egészben tekintve illet, a szófejtés által korlátoztatik.” Emlegette ez az előterjesztés a *takarékosság elvét* is, melynek alapján „minden nélkülözhető betűk és jegyek mellőzhetők.” Magyarossan helyett *magyarosan*, kisebb helyett *kisebb*, eggy helyett *egy*, stb. Czuczor Gergely később az *Új Magyar Múzeum* hasábjain a *cz* és a *c* kérdésében írt az *egyszerűsítés* elvéről is.³² A Nyelvtudományi Bizottmány már 1856-ban javasolta a „betűpótló hiányjelek elhagyását” (a'ki, a' ház' teteteje, 's stb.), a mely, illy névmások egy l-lel írását.

Hunfalvy Pál külön cikkben bírálta meg az 1850-es években megjelent ún. Helyesírási Szabályokat is.³³ Az ilyenemű írások közül néhányat kiemelünk. Hunfalvy is említette Gyurits Antal: *A magyar helyesírás szabályai*, Pesten, 1855-ben megjelent összefoglalását. Gyurits figyelemreméltó megállapítása: „Nyelvtanaink eddigelé *nem igen különböztették meg a hangokat a betűktől, a mi által sok zavarnak elejét vehették volna.*” De találunk nála téves nézeteket is. Egyik ilyen téves felfogása később a pededológusok elveiben külön iskolát teremtett. A nép alsó osztályának — írta Gyurits — nincsen szüksége arra, hogy a helyesírás szabályait megtanulja, s tőle nem is követelhetünk egyebet, mint hogy gondolatait legalább a hangok után tudja leírni, mert a *helyesírás egy kissé magasabb képzés eredménye*.

Felmerült ebben a korszakban a magyar helyesírás egyöntetűségének problémája is.³⁴ A korabeli folyóiratok hasábjain is állandó a panasz: nincs egyöntetűség helyesírásunkban. A másik panasz: az anyanyelvet oktatók kevés gondot fordítanak a helyesírásra. A *Tanodai Lapokban* Haas Mihály „*Adalékul a magyar helyesírás kérdéséhez*” című cikkében feltárta a hibák

HUNFALVY PÁL.

okait is. Hogy a magyar helyesírás tanításában nincs komoly előrehaladás, „oka tagadhatatlanul nyelvtanítási rendszerünkben rejlik s élő anyanyelvünket is úgy tanultuk, mint a holt latin nyelvet, meg lévén elégedve, ha tudtuk a szabályokat és ezekre a szükséges példákat.”³⁵

Hunfalvy Pál tapintott rá a probléma legelevenebb részére, amikor kifejtette, hogy „a helyesírás nem önálló valami, hanem a nyelvtudomány eredménye, minélfogva az egyecüli alapja a helyesírásnak. Hibáztatja azt a gyakorlatot, mely úgy tanítja a helyesírást, hogy kiszakasztja a nyelvtanból. A helyesírást kiszakasztani a nyelvtanból, „s ezt annak tökéletesítése nélkül akarni megigazítani, hiú törekvés.”³⁶ A gyakorlat oldaláról is hangzott el hasonló felfogás: „A nyelvtant kell alaposabban tanítani, mert a helyesírást is csak előre bocsátott nyelvtani ismeretek által érhetjük el.”³⁷

Hunfalvy elveit pedagógusaink igyekeztek a gyakorlat mezején is megvalósítani. Sajnos az értesítők tanúsága szerint a nagyobbik rész a helyesírás tanítása terén sem tudott szabadulni a latin nyelv tanításában követett módszerektől, és ahogyan *Fáy* András fogalmazta meg nagyon találóan, e pedagógusok tanítása révén a helyesírási és nyelvtani ismeretekben csak *‘tudományos csontokat* kaptak a tanulók, *hús és lé nélkül*, vagy egészen *rendszeretlenül* kikapkodva.”³⁸

* * *

A különféle „tanmódok”-ban való válogatás szintén jellemzi e korszakot. Különösen sokat próbálkoztak az *alsófokú oktatás* területén. Az *írás* és *olvasás* tanítása kérdésében igen sokféle módszer, elv és szempont jelentkezett és kért teret a pedagógiai gyakorlatban. Sokszor jelentéktelenebb problémákról is vitatkoztak. Ilyen volt pl. az ún. „*ütenyírás*” tanmódjának kérdése. Bár voltak, akik az *ütenyírást* nevetségesnek tartották, a nagyobbik rész elfogadta és gyakorolta. *Kállay* István: „*Ütenyírás népis-koláinkban*” című írásában³⁹ a legrészletesebb utasítást adta a tanmódhoz, de legalább tudományos mezben. *Rippl* József utasításait azonban azt hiszem a kortársak sem olvasták el humoros megjegyzések nélkül. Nem hiába adta első utasításul e tanmódhoz a szerző a következőket: „A tanító minden előtt szeretettel párosult komolyságot öltön magára, mert különben a már nagyobbaknál elejente csak nevetségesnek tűnnék fel.” Nem hiszem, hogy e szeretettel párosult komoly arkifejezés mellett sem húzták nevetésre szájukat a gyerekek, amikor *vezényszóra* egyszerre kellett cselekedniük: Egy! — ekkor meg kellett fogni füzetüket, illetőleg könyvüket a pad alatt. Kettő! — ekkor feltették a padra. Három! — erre a vezényszóra felnyitották. Az

írás végeztével hasonló vezényszavakra jártak el a következőképpen: Egy! — behajtották a könyvet vagy a füzetet, — Kettő! — kézbe vették a pad felett. Három! — a pad alá tették. A szerző többek között megemlíti azt is, hogy ilyen vezényszavak is elhangzottak: Nézz fel! (itt azt is megemlíti, hogy „némelyek a fölnézésre így szoktak vezényelni: Levegőben!” Erre azonban már a szerkesztő sem túrtörtethette magát, mert ezt jegyzi meg: „Ez igazolhatatlan és nevetséges vezénylet.”⁴⁰

* * *

1860 október 20-án megjelent Diploma értelmében ismét előtérbe került a magyar tanítási nyelv kérdése, és lehetővé tették a magyar tanítási nyelv régi jogaiba való visszaállítását. A magentai, solferinoi vereségek, Bach bukása engedékenyebbé tették az osztrák önkényuralmat is. Szerte az országban a tiltakozást is jelentő nagyszabású Kazinczy ünnepségek és néhány ősi kollégium jubileumi évfordulóinak tüntetésszerű megünneplése is új élet kezdetét jelentette. Tompa Mihály a sárospataki kollégium Kazinczy ünnepére szerzett emlékkversében elsősorban arra buzdít, hogy újra iktassák jogaiba drága nyelvünket, a magyar nyelvet:

„És zeng apáink drága nyelve!
 Ingó szellő, zúgó vihar —
 Mi szép: gyöngéd érzést lehelve,
 S midőn a harc terén rivall:
 Élet-halál, — bú — s kedvre inger’.
 Igéiben bűbáj lakik . . .
 Behat, mint a kétélű fegyver,
 Mind a velők oszlásáig!”

Széchenyi István *Blick*-jében kárörvendve vágta az osztrák önkényurak szemébe, hogy a jog lassan de biztosan legyőzi az erőszakot. Amikor a régi hatáskörébe visszaállított Helytartótanács megkérdezte az egyes iskolákat, milyen tanítási nyelvet kívánnak bevezetni, a válasz mindenütt az, hogy a magyar nyelvet. Hadd idézzem egy vidéki iskola értesítőjéből erre vonatkozólag a következő sorokat: „Az 1860. évi október 20-án kelt magas Diplománál fogva a m. kir. Helytartótanács régi hatáskörébe visszahelyeztetvén, 35409. sz. a. kelt leiratában felszólítja az intézet tanári testületét, a jövőben leendő oktatás nyelve felől, mire egész lelkesedéssel válaszol a tantestület: hogy a magyar nyelvet kívánja használni.”⁴¹

A magyar nyelvtudomány és a magyar pedagógiai irodalom 1860 után még jobban erőre kapott. Hunfalvy Pál, követve

Budenz József

Reguly Antal vonalát, megalapozta az összehasonlító nyelvészeti kutatást, s komoly segítő társat talált *Budenz József* személyében. *Budenz* komolyan megalapozott módszerességre nevelt. Folytatódott törés nélkül az az igény is, hogy a tudomány teremtsen szorosabb kapcsolatot a gyakorlattal. *Budenz* maga is több cikket írt pedagógiai folyóiratokba is.⁴²

Fontosabb műveivel (*Magyar-ugor szótár 1873—81, Ugor alaktan 1884—94.*) nemcsak a magyar nyelvtudományt gazdagította, hanem a gyakorlat mezején dolgozó magyar pedagógusaink nyelvészeti ismereteit is bővítette. Mint egyetemi tanár bőven szórta tudásának kincseit a jövőző iskolák jövőző magyar pedagógusai számára, s valóban igaz az a megállapítás, hogy alig volt olyan középiskolai tanár, aki az egyetemről az ő keze alól kikerülve, „a nyelv egyes tényeinek megítélésénél tisztultabb fölfogást ne vitt volna ki magával az életbe.”⁴³

Hosszú évtizedeken keresztül az ő finn nyelvtanából tanulták ifjaink a finn nyelv elemeit. Átdolgozott formában 1940-ben is kiadták ezt a nyelvtankönyvét.

Amikor 1862-ben a *Nyelvtudományi Közlemények* megindult, a folyóirat folytatta *Hunfalvy Magyar Nyelvészetének* hagyományait. A tudomány színvonalán, a gyakorlati élet, a tanítás igényeit is kielégítő cikkek jelentek meg benne. *Budenz „Szó-taglalások, és valami a magyar szóképzés iskolai tanításáról”* című írása is ennek a folyóiratnak a hasábjain jelent meg. Cikkét a magyar nyelvet tanító pedagógusok nagy haszonnal olvashatták. *Budenz* szemlét tartott magyar nyelvtanaink felett, megállapította, hogy megjelent nyelvtanaink tele vannak hibával. Különösen fontos tétele, hogy a nyelvtudománynak, illetőleg a nyelvtudomány művelőjének külön feladata, hogy törődjék az iskolai magyar nyelvtanítással is s akadályozza meg, hogy az iskolai nyelvtanítás „hibákat és ferdeségeket” szentesítsen. Az iskolai elemzéshez is okos tanácsokat adott. Megállapította, hogy az elemzés „a gyermeki elmét az analysis műtétében gyakorolja”, ezért meg kell kívánni a tanítástól, hogy „szorosan helyes, és alapos legyen, ami mellett az egyszerű, világos előadás magától értetődő kellék”. Éppen ezért a hibás elemzésekkel teli magyar nyelvtankönyveket komoly bírálatban részesítette. Így marasztalta el például *Nogáll János Magyar Nyelvtanát* is.

Az 1860-as években különösen *Brassai Sámuel* nyelvészeti, pedagógiai cikkei, tanulmányai adtak sok hasznos szempontot az iskolai munkához. Elsősorban mondattani vizsgálódásait emeljük ki, mert ezek egyrészt tele voltak vitaindító megállapításokkal, másrészt éppen a gyakorlati vonatkozások kiemelése

folytán az iskolai munkának is használható szempontokat adtak. A mondattani alapon való tanítás erősítését is szolgálta az a megállapítása, hogy *a nyelvbeli egyén: a mondat s a nyelv sajátosságai a mondat sajátosságaiban érzékelnek*. De az a tétele, hogy a mondat tartó és forduló sarka az ige, s hogy a mondatban monizmus és nem dualizmus van, mert a mondat igéből és hozzája tartozó igehatározókból áll, (Szerintem abban a rendszerben, amit mondatnak (Satz, phrase) neveznek, a nap — az uralkodó középpont, az ige!) sok vitaanyagot adott nyelvészeti irodalmunknak.⁴⁴ A *Szépirodalmi Figyelő* hasábjain „*Nyelv és nyelvészet*” címmel hosszabb értekezése jelent meg. Ebben is sok hasznos szempontot találhattak tanáraink. Megállapította pl. hogy a nyelv nem cél, hanem eszköz. Cikkje polemizáló jellegű. Nemcsak Hunfalvyval és Fogarasival vitázik, hanem Budenzet is meg-megvágja. Ezt a szerkesztő, Arany János sem nézte jó szemmel, s megjegyezte: „Csak Budenzet ne bántsuk mi! Azt hiszem, senki sem vitte annyira, oly rövid idő alatt a magyar nyelv sajátságainak (nyelvérzékkel határos) ismeretét, mint éppen ő.” Abban azonban Brassainak igaza volt, hogy a nyelvtudomány hiányosságaira állandóan rá kell mutatni. Amikor Pesten 1862-ben megjelent *Czuczor-Fogarasi: A Magyar Nyelv Szótára* c. munka első kötete, Brassai jogosan tette fel a kérdést: „Megfelel-e ez a mű általában egy szótár, különösen egy magyar szótár eszméjének?” Válasza: nem felel meg. A szótár szerkesztőinek a nyelvfilozófiai iskola szellemében elgondolt elvei nem korszerűek. Szóelemzésükben és szóértelmezésükben sem álltak már a kor tudományos színvonalán. Brassai mellett a nyelvtudomány haladó erői, így Szarvas Gábor és Finály Henrik is megtámadta a szótár első kötetét. Finály egyenesen azt tartotta, hogy ez a szótár a külföld előtt tönkretette tudós becsületünket, s mostani formájában csak szerencsétlenség, mert nemcsak kiszámíthatatlan rossz befolyású lesz a nyelvre, hanem legalább is 100 esztendőre bevágta az utat jobb szótár kiadhatásának.”⁴⁵ Brassai előbb említett cikkének egyik jegyzetében maga Arany pl. ezt jegyezte meg ezzel a szótárral kapcsolatban: Hiány ebben a szótárban az is, hogy „nem igazít el mindig: avult-e, régi-e, újon csinált-e valamely szó.” Ugyanakkor azt is megállapította, hogy helvesli Brassai polemizáló írását, mert „azt sem hisszük, hogy illőbb lett volna e szótárt gyöngyhullgatni. (legtöbbjén így cselekszik) mint hozzászólni, habár itt-ott gáncsolólag.”⁴⁶

* * *

1867 előtt közvetlenül komoly erjedés indult meg a magyar

közüoktatásügy területén is. *Riedl* Szende, 1865-ben külön *tanár-egylet* alapítását incitványozta, és folyóiratában, a *Heti Szemlében* sok művelődéspolitikai és iskolapolitikai vonatkozású cikket jelentetett meg. Egyik munkatársa, *Schwarz* Gyula „*Alkotmányosság és közoktatásügy*” című Pesten, 1865-ben megjelent munkájában összefoglaló jelleggel mondott kritikát a magyar közoktatásügy kiegyezés előtti helyzetéről. Megállapította, hogy a polgári fejlődéssel nem tartott lépést sem a magyar iskolapolitika, sem a magyar közoktatásügy fejlődése. A falusi népiskolák pl. elmaradott szervezetükkel a gondjaikra bízott ifjúsággal nem érhetik el kitűzött céljukat: „Alig egy csekély töredék bír évenként kellőleg olvasni, írni megtanulni, s túlnyomórészt mihelyt az iskolából kilép, gyakran inkább zavarba hozni, mint felvilágosítani képes csupán az írott bötű.” Kifejtette azt is, hogy mindezt az osztrák tőkésosztály és a magyar birtokos osztály a felelős! A haladás erőinek kibontakozását a közoktatás területén is elfojtani igyekeztek. *Kossuth* Lajos *Schwarz* Gyulához intézett egyik levelében (1868. márc. 3.) így marasztalta el a hatalom embereit. „... rémületes bűnlajstrom az, amely az országgló hatalmat, a kormányzat közegeit, s a nemzet sorsa körüli intézkedést századokon át monopolizált arisztokráciát irtozatos súllyal terheli.”

Összefoglalva az eddigieket, megállapíthatjuk, hogy ebben a korszakban a magyar tanügy és a magyar nyelvtudomány haladó munkásainak sok nehéz feladatot kellett megoldaniuk. Az 1790-es években tapasztalt igyekezettel buzgólkodtak íróink, nyelvészeink a magyar nyelv fejlesztésén, tökéletesítésén. A magyar nyelvtan tanításában meglévő elavult módszerek felszámolását is szorgalmazták. Az elnyomó rendszer legvadabb germanizációs törekvései között volt erkölcsi bátorságuk hinni a fejlődésben, és európai színvonalon magyar nyelvtudományt teremtettek. *Hunfalvy* meg is fogalmazta magatartásuk, törekvésük rugóit: „Élünk, s akarunk élni, kötelességünk dolgozni.” A hivatalos politika, a hivatalos kulturális munka, és a hivatalos tudomány a germanizálást szolgálta. Nyelvészeink és legjobb pedagógusaink az anyanyelv kultuszának neveltek munkásokat. Tudatos nyelvművelő munka folyt minden tudomány mezején. A jelszó: szépen, értelmesen, jól magyarul írni, hogy nyelvünk a tudományok területén is jól teljesítse funkcióját. Erre gondoltak pl. *Nékám* Sándor és *Poor* Imre, amikor szótáruk bevezetőjében ezt írták: „Nekünk, magyar orvosoknak nem elég csak akárhogyan, csak magyarul írjunk, hanem szükséges, hogy egyszersmind magyarul jól írjunk.”⁴⁷ Az sem véletlen, hogy a központosított germanizáló

törekvések ellenére a nyelvtisztaság kérdését éppen gyakorló pedagógusaink vetették fel újra és újra. Az iskolai értesítőkben tanítványaik számára írtak értekezéseket a nyelvtisztaságról, az idegen szavak kiküszöbölésének módjairól, a németességek elterjedésének útjáról, s a németességek elleni küzdelem eszközeiről. Az 1858. évben pl. a következő elterjedt németességekre hívta fel az egyik iskolai értesítő a figyelmet: *odalopta magát, többet jó mint szép, két hét után nálad fogok lenni, kérni hagyja magát, látogatást tesz, merre fekszik Győr, jól néz ki, stb., s „mellőzendőknek” tartotta a következő szavakat: firhang (függöny), drót (sodrony), fertály (negyed), portéka (áru), prés (sajtó), szósz (mártás), paszománt (sújtás) stb., stb.*⁴⁸ Az sem véletlen, hogy éppen a gyakorlati élet munkásai, a nyelvészkedő pedagógusok cikkeztek a magyar és német nyelv alakтанának, mondattanának összehasonlításáról⁴⁹ és ebben a keretben mutatták meg a német nyelv térhódításának nyelvi következményeit s hívták fel tanítványaik figyelmét arra, hogy ezekben az években még nagyobb kötelességük anyai nyelvükön „öntudatosan szólni s írni.”⁵⁰ Az sem véletlen, hogy éppen ezekben az években, s éppen az iskolai évkönyvek lapjain mind többen cikkeztek a magyar nyelvtanítás problémájáról. Természetesen ebben a korszakban is elsősorban azt az utat keresték, ami a régen divott gépies és emléztető nyelvtanításból elvezet a gondolkoztató és nevelő célzatú nyelvtanításhoz. Ahogyan a kortárs *Zolnay* Károly fogalmazta meg: „A helyes nyelvtanításnak szakítania kell azzal a múlttal, amiben „a gyermekkel a száraz nyelvtani szabályokat minden előleges magyarázat nélkül gépiesen betanították, s egész szótárakat úgyszólván bemagoltatták”. Szerinte el kell érünk azt az „okszerű tanmodort, midőn a gyermek okról-okra vezetve a beszédszerkezetben levő szellemi összefüggést folytonos figyelemmel kísérve tanulja a nyelvtant”.⁵¹ Az sem véletlen, hogy a magyar pedagógia munkásai éppen ezekben az években sokat foglalkoztak a magyar tanúgy, a magyar pedagógiai törekvések múltjával is. Meg akarták mutatni, hogy az új osztrák tanrendszer éppen azért veszélyes, mert tudatosan szakított a magyar tanúgy egész múltjával.⁵² A magyar szellemi élet, a magyar tudomány, a magyar pedagógia haladó erői az ellenállás álláspontját képviselték ebben a korszakban. Anyanyelvünk ügyét nem véletlenül állították ismét a vizsgálódások középpontjába, s nem véletlenül adták ki a jelszót: *„Nyelvünk kincs . . . buzgósággal azt tanulni, s rajta magát művelni édes kötelessége minden magyarnak.”*⁵³ Az sem véletlen, hogy *Erdélyi* János éppen 1857-ben „Majoros András emlékezete” című írásában⁵⁴ Majoros következő tétéleit

emelte ki: *nemzeti nyelv és műveltség nélkül nincs nemzet... s a magyar nyelvet akkor becsüljük igazán, ha tökéletesítjük, ha tanuljuk, tanulmányozzuk, s lelkünk gondjai közé foglaltjuk, s nem csupán ajkunkon pengetjük azt.*

II. Az 1867—1883-ig terjedő korszak vizsgálata

A kiegyezéssel a magyar nagy- és középbirtokos osztály, s a nagyburzsoázia az osztrák nagytőkével abban is megegyezett, hogy Magyarországon útját állják a demokratikus mozgalmaknak, s a kapitalizmus kiterjesztését előmozdítják. Ez a célkitűzés motiválja e korszak oktatásügyének fejlődési irányát és menetét is. Az osztályalapon tagolt magyar iskolarendszert az uralkodó osztály érdekének megfelelően fejlesztették; az uralkodó osztály gyermekeit nevelő iskolát, a középiskolát minden tekintetben előnyben részesítették, s a szélesebb néprétegek, a munkásság és a parasztság fiainak iskoláztatási, nevelési ügyét elhanyagolták. De a rohamosan fejlődő kapitalista ipar és mezőgazdaság az elemi ismeretekkel rendelkező dolgozók ezreit igényelte, s így az elemi iskolák bizonyos fokú fejlesztése e feudálkapitalista korszaknak is érdeke volt. Ezért hívták életre az 1868: 38. t. cikket: „Törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában” (Hivatalos kiadás, Pest, 1869.). Ez a törvény sok hibája ellenére is haladó jellegű volt,⁶⁵ mert bevezette az általános tankötelezettséget és az állami ellenőrzést. A népoktatási tanintézetek körét is meghatározta: népoktatási tanintézetek az elemi — és felsőbb népiskolák, polgári iskolák és tanítóképződek. A hitfelekezetek népoktatási intézeteit az állam főfelügyelete alá rendelte.

Intézkedett a korszerű tanítóképzésről is, s elrendelte, hogy az állam az ország különböző vidékein 20 tanítóképzőt állítson fel. E törvény értelmében a felekezeti tanítóképzők mellett így nyílt meg állami képző 1869-ben Baján, Budán, Losoncon és Sárospatakon.

Nagy hibája ennek a törvénynek, hogy a népnek nem biztosított *magasabb művelődési* lehetőségeket. Intézkedett ugyan e törvény az ún. polgári iskolák felállításáról is, és elrendelte, hogy a nagyobb községek „kötelesek felső népiskola helyett polgári iskolákat állítani és tartani fenn”, de ezt az intézkedést nem hajtották végre. Különbön is ezt az iskolafajt az elemi és középiskolák közé azzal a céllal is iktatták be, hogy a kispolgárság gyermekei számára csak ez jelentse a magasabb fokú tanulási lehetőséget. A középiskola, a gimnázium az uralkodó osztály gyermekeinek tanítását és nevelését volt hivatva szolgálni.

Az 1868-as törvény rendelkezései értelmében kiadott *tanter-*

vek⁵⁶ tükrében vizsgáljuk most meg az anyanyelvi oktatás célját és formáját. A népiskolák számára kiadott Tanterv és Utasítás így határozta meg az „anyanyelvtan” tanítás célját: „A népiskolai anyanyelvntanbeli oktatás célja nem egyéb, mint az, hogy megtanuljon a nép szabatosan beszélni, helyesen írni, a mások beszédét és írását biztosan és tisztán megérteni. Igen nagyon eltévesztené az olyan tanító a célját, ki a népiskolában a nyelvtan szabályait elvontan és rendszeresen tanítaná és a tanuló idejét a szóragozás meddő tanulására és annak alkalmazás nélküli sikertelen felmondására fordítaná.” A Tanterv tehát csak a *legszükségesebb* nyelvtani ismereteket kívánta megtaníttatni az elemi iskolában. A Tanterv részletes leírása szerint ugyanis az I. osztály nyelvtani anyaga a *beszéd és értelemgyakorlatok keretében a helyes mondatalkotásra szoktatás, a helyesírás elemeinek felismertetése, a szótagolás kérdése, „de nyelvtani meghatározások nélkül.”* A II. osztályban a beszéd és értelemgyakorlatok keretében a mondat „*öntudatos*” ismertetése is sorra kerül. Ebben a munkában a tanító „*céloz a nyelvtani alapokra is,*” mintegy „*sejteté*”, felfogatja a mondat lényeges két fő részét, s rámege a tárgy-, személy- és cselekvésszók ismertetésére.” A III. osztály nyelvtani anyaga a legegyszerűbb mondatok, az alany és az állítmány ismertetése. A IV. osztályban történik az összetett mondatok ismertetése, ugyanakkor megismerik a tanulók a beszédrészeket (a szófajokat), a szóragozás és a szóképzés elemeit.

Az 1868: XXXVIII. t. c. azt is elrendelte, hogy az 5000-nél több lakost számláló községek felsőnép- vagy polgári iskolákat állítsanak fel. A felsőnépiskola a teljes hat osztályú elemi iskolából szedi tanítványait, és a fiúk számára 3, a lányok számára 2 évfolyamú. A polgári iskola a fiúk számára hat, a lányok számára négy évfolyamú, és az elemi iskola IV. osztályából kapja növendékeit. A felsőnépiskolák számára kiadott tanterv⁵⁷ a tantárgyak között az anyanyelv nyelvtanának is teret ad. Az I. osztályban heti 4 órában a nyelvtani anyag „az anyanyelv mondatnyi alapra fektetett rendszeres alaktana, szoros figyelemmel a szóképzésre és a helyesírára.” A II. osztályban heti 3 órában a mondatban kiegészítésként a körmondatok készítésének gyakorlása folyik, összekötve az írásjelek ismertetésével és használatával. A III. osztály heti 2 órában az ügyiratok készítését gyakorolja.

A felső népiskola lassan kihalt, az érdeklődés teljes hiánya miatt. 1885-ben csak 79, 1895-ben már csak 47 ilyen iskola működött az ország területén.⁵⁸

Most néhány szót e korszakban kiadott gimnáziumi tantervekről is.

A magyar közoktatásügyi minisztériumtól kiadott első gimnáziumi tanterv 1868-ban lépett életbe. A nyelvtani tananyag a következő: I. o. A nyelvnek mondattanra fektetett alaktana, mégpedig az egyszerű, bővített, összevont és összetett mondatokban, azok lényegének, s egymás közti különbségének megismertetésével. II. o. A mondattan tüzetes tárgyalása, különösen a szókötés. III. o. Szóképzés. Mondatkötés. — 1871-ben Pauler Tivadar akkori közoktatásügyi miniszter 20855. sz. a. kelt rendeletével a gimnáziumok új tantervét küldte meg az intézeteknek. Ez a tanterv csak módosítása volt az ismertetettnek.

Kármán Mór és munkatársai közreműködésével megalkoták az 1879-es gimnáziumi tantervet. Ez a tanterv az anyanyelv nyelvtanának alapos ismeretét is előírta, s hircette, hogy az ügyes, pontos nyelvhasználaton túl némi logikai tudatossággal folyó nyelvtan tanításra is szükség van. Módszeres utasításokat is adott, s ugyanakkor előírta, hogy az oktatói munka egyik legfontosabb feladata legyen az értelmi nevelés, a gondolkodás fejlesztése.⁵⁹ Ez a tanterv az I. osztályban előírta az egyszerű mondat, a mondatrészek, a fő- és mellékmondat megkülönböztetésének megtanítását. Mondattani alapon a teljes alaktan tanítását „tekintettel a hangtani módosulásokra.” Szóképzés. A II. osztályban a nyelvtani anyag: Az összetett szerkezetű mondatok taglalása, a mellérendelt és alárendelt mondatok vizsgálása. A szókötés. A III. osztályban a nyelvtan rendszeres áttekintése folyik, s követelmény, hogy „a nyelvtan tanítása a harmadik osztályban minden izében *tudatos* legyen.”

Az uralkodó osztály kultúrpolitikusai a középiskolák kérdésével, a középiskolákban folyó munka igényesebb formáinak megvitatásával bővebben foglalkoztak, de elhanyagolták a magyar elemi iskolai népoktatás ügyét, s benne elsősorban a magyar nyelv tanítását, a logikus és szabatos gondolkodásra nevelés e legfontosabb eszközét. Amikor Eötvös József 1870-ben jelentést tett a népiskolai törvény végrehajtásáról, kénytelen volt megállapítani, hogy a törvény végrehajtását sok dolog akadályozta. Ezek között említette a célszerű iskolaépületek hiányát, s azt, hogy meglepően nagy az iskolával nem bíró községek száma. A tanköteles gyermekek jórésze nem járt iskolába. Súlyosbította a helyzetet a kellően képesített tanítók hiánya is. Megállapította a miniszter továbbá azt is, hogy a népnevelésre fordított anyagi erő elégtelen. Rámutatott arra a tényre is, hogy a népiskolai törvény végrehajtását akadályozta a vallásfelekezeti féltékenység is: „Ez a féltékenység izgat a községi iskolák és a népiskolai törvény ellen is.”⁶⁰

A polgári iskola végeredményben ún. zsákutcás iskolatípus volt, s az itt végzett növendékek legfeljebb a hivatali segédsze-

melyzet közé kerülhettek be. Fejlődésképtelen volt ez az iskola-típus már csak azért is, mert a kispolgárság gyermekeit ez az iskolafaj a magasabb tanulmányokhoz nem segítette.

A középiskolák fejlesztésének, erősítésének ügyét azonban a burzsoázia mindig felszínen tartotta és 1883-ban megalkották az ún. középiskolai törvényt. (1883: XXX. t.c.) Ez a törvény a középiskolai dualizmus jegyében kétféle középiskolát szentesített: a gimnáziumot és a reáliskolát. E két iskola feladata volt, hogy „az ifjúságot magasabb általános műveltséghez juttassa és a felsőbb tanulmányokra előkészítse.” A gimnázium humanisztikus, a reáliskola pedig elsősorban a modern nyelvek tanításában és a természettudományos oktatásban igyekezett a tanulók ismeretkörét bővíteni. Mindkét iskolatípus 8 osztályú és érettségivel zárult. Különbség volt azonban a két iskolatípus között, hogy a gimnáziumi érettségi minden főiskolára jogosított, a reáliskolai érettségi pedig csak a műegyetemre, a tudományegyetem természettudományi karára és a gazdasági akadémiaakra.

Hogy a népiskola és a középiskola szervezetében mégis fejlődő tendenciájú változás állott be, annak köszönhető, hogy a polgárság fejlődő művelődési igényeinek megfelelően támogatott haladó tendenciát is magában foglaló pedagógiai törekvéseket is. A megfelelő törvényeket követő tantervek és utasítások az anyanyelvi oktatás területén is igyekeztek az igényesebb és módszeresebb munka felé irányítani pedagógusainkat. A különféle *Utasítások* a „tanítás menetét” is leírták és sok hasznos módszertani szempontra hívták fel pedagógusaink figyelmét: a) „A helyes nyelvtanítás a kezdő fokon, mint minden nyelvben, a magyarban is magukból a nyelvtényekből indul ki.”

b) „Az igazi nyelvtani oktatás a mondatelemző kérdés begyakorlásával kezdődik.” Menete: A mondatoknak állítmányi és alanyi részre való felosztása és a mondat többi részének megkeresése.

c) Az alaktan tanításában is a mondatnyi alapot követjük.

d) A harmadik osztályban a nyelvtan tárgyalása már nem a példákban indul ki, hanem az előbbi osztályokban tanult ismeretekből.

1872-től rendszeressé váltak iskoláinkban a *módszertani* értekezletek is. 1872. nov. 24-én kelt miniszteri rendelet ui. utasította a tanári testületeket, hogy havonként tartsanak értekezleteket, melyen „az előadandó tananyag meghatározottassék és az előadás *módszere* is kifejtessék.” Az eredmény nem maradt el. Ebben a korszakban igen sok módszertani vonatkozású cikk, füzet és könyv jelent meg az anyanyelvi oktatás kérdéseivel kap-

csolatban is. Az elemi iskolai oktatás segítségére megindult a *Néptanítók Lapja* (1868.). Eleinte a nemzetiségi iskolák pedagógusai számára a nemzetiségek nyelvén is megjelentették az egyes számokat. A folyóiratban sok, módszertani kérdésekkel is foglalkozó cikk jelent meg, különösen a magyar nyelvtan, a helyesírás és a fogalmazás tanításának kérdéseiről.

A koros polihisztor, *Brassai Sámuel* is újra hallatta szavát, s a magyar nyelvtan tanításával kapcsolatos módszertani elvekről és gyakorlatokról szóló írásait gyakorló pedagógusaink is nagy haszonnal forgatták. A nyelvtan tanításával kapcsolatban azt tanította *Brassai*, hogy a nyelvtant az iskolában még csak gondolni sem lehet másként, mint valamely nyelv tanítására szolgáló eszközt, minek következtében a magyar nyelvtant sem taníthatjuk más célból, minthogy az anyai nyelvet tanítsuk vele. A mondattani alapon való nyelvtanítás előnyeit is megmutatta és megokolta,⁶¹ A mondatgyénnek elsőbbsége van a szógyén felett a nyelvtanításban. Haladásnak könyvelte el, hogy a tanárok közül már sokan „a mondatban vetik meg tanításuk alapját.” *Brassai* nyomán később *Kármán Mór* és *Simonyi Zsigmond* igyekeztek mondattani alapon felépíteni a nyelvtant s az iskolai nyelvtanokban a mondattant rendszerezőbbé tenni! *Brassai* általános módszertani elvei is meggondolkodtatók voltak a magyar nyelvtan tanításában is: Legyünk fokozatosak, soha ne előlegezzünk, legyünk következetesek, ismételjünk célszerűen, stb.

Brassai egy másik munkájában a nyelvtant tanító tanárok figyelmébe ajánlotta a nyelvtani elemzést: „Az elemzés fontosságát nem bírom eléggé szívére kötni a tanítónak. Ez kijátszhatatlan próbakő, melynek működése alatt palástolhatatlanul kiviláglik, mit fogott fel a tanuló az eddig tanultakból s mennyire bírja azt.” Az elemzés művelete szerint kétféle: logikai és nyelvtani. „A logikai elemzés abban áll, hogy a tanuló minden mondatban a subjectumot és praedicatumot jelölje ki és mondja meg.” *Brassai* az alanyi rész és az állítmányi rész elkülönítését kérte! Ezt mutatja elemzése is: Ebben a mondatban: Die Mutter erzählte den Kindern ein Märchen, a die Mutter — subjectum, erzählte den Kindern ein Märchen — praedicatum. A nyelvtani elemzés már „egyenként szedi a szokat, s mindegyiket béteszí az alá a rovat alá, amelyik alá tartozik.”⁶²

Brassai különben a nyelvtanításnak igen nagy szerepet szánt középiskolai oktatásunkban. Amikor *Bokor József* egyik munkájában⁶³ azt állította, hogy a nyelvtanítás (értvén alatta a nyelvtan tanítását) nem eszköze az észbeli tehetségek művelésének, mert a nyelvtan a szellemi bénaság valódi műhelye,

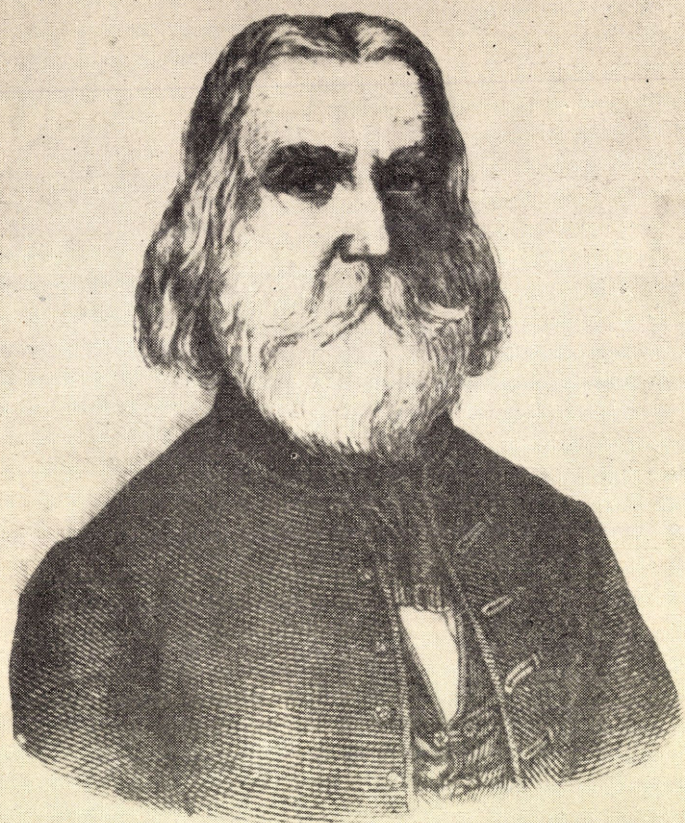
Brassai a *Budapesti Szemle* hasábjain megjelent cikkében vizsgálta Bokor állításait. Nem osztotta azt a vélekedést, hogy a nyelvtantanítást ki kell a középiskolából küszöbölteni, inkább azt emelte ki, hogy a nyelvtnak a középiskolában is igen nagy szerepe van.⁶⁴ A nyelvtan fontosságára egy másik cikkében is rámutatott. Ebben azt fejtegette, hogy az értelmi tehetség kifejtésére a nyelvtan, a grammatika a legjobb eszköz: „A nyelvtan fontosságát és mint észfejtő eszköznek kipótolhatatlanságát, kicserélhetetlenségét vallom.”⁶⁵

* * *

Tompa József helyesen állapítja meg, hogy „a kiegyezés után polgári iskolarendszerünk megszervezésekor korszerű tudományos vagy népszerű nyelvtanunk nem volt. Minthogy pedig közben hirtelen föllendült a hazai nyelvtudományi szakirodalom, az eredmények gyakorlati népszerűsítéséből egyszerűen kihagyták a lassú, maradébb Akadémiát, s közvetlenül az *iskolai* nyelvtankönyvek megjavításával akarták biztosítani a polgárság korszerű művelődési igényeinek megfelelő nyelvtani kultúrát.”⁶⁶ Ezért mind nagyobb igényt támasztottak az iskolai nyelvtankönyvek irányában is. A gyakorló pedagógusok is hangot adtak annak, hogy az eddig megjelent nyelvtankönyvekben sok a hiányosság, sőt elhangzott olyan vélemény is, hogy a legnagyobb kontárok írják az iskolai nyelvtankönyveket.⁶⁷ Danninger József „Nyelvtani irodalmunk szánandó állapotáról” jellemző címmel értekezik erről a problémáról.⁶⁸

Az 1860-as évektől valóban gombamódra teremtek az iskolai nyelvtankönyvek. Ez a mennyiségi termelés azonban nem jelentett minőségi fejlődést nyelvtankönyveinkben. Tele voltak a nyelvtankönyveink tárgyi tévedésekkel, sőt naívságokkal. A nyelvtankönyvekben közölt példamondatok között ilyeneket is olvashatunk: „A toll itt van. A könyv ott létezik.” Vagy ilyen mondatmeghatározást és szabályt: „Azon szók, melyek két pont között állanak, mondatot képeznek.”⁶⁹ Szarvas Gábor a *Magyar Nyelvőr* hasábjain kénytelen volt megállapítani, hogy „olyan garázdálkodást, mint aminőt a mi tankönyveink tesznek nyelvünkön, olyat nem tettek a világ valamennyi nyelvét összevéve egyen sem.”⁷⁰ Komáromy Lajos: *A magyar nyelv az iskolában* című cikkében is azt állapította meg: „hogy nyelvünk eredeti tisztasága annyira meghomályosult, s hogy épségén az a minden ajak panaszkolta csorba van ejtve, s azt jórészt az 50-es évek óta megjelent tankönyveknek köszönhetjük, ha ugyan van valami köszönnivaló benne.”⁷¹

Az iskolai nyelvtantanítás kérdésével általában sokat foglalkozott ennek a korszaknak oktatásügyi és nyelvtudományi szakirodalma. Különösen a hiányosságok és sikertelenségek

BRASSAI SAMUEL

okaikt kutatják előszeretettel. *Volf György* „A középiskolai magyar oktatás” című cikkében⁷² azt állapította meg, hogy a magyar nyelvtani oktatás a tökéletességnek még csak nagyon alacsony fokán áll, és az eredménnyel senki sincs megelégedve. Az eredménytelenség egyik okát abban látta, hogy a többi tárgy oktatói azt gondolják, nekik semmi közük sincs a magyar nyelvi neveléshez, s nem is ügyelnek arra, hogy a tanuló „helyes magyarosan” fejezi-e ki magát vagy sem, s megelégszenek akármilyen felelettel, csak tárgybeli hiba ne legyen benne. Azt kívánta, hogy a magyar nyelvet végre-valahára tüntessük fel élő, organikus összefüggésben, azaz a mondatot ne a beszéden, a szót ne a mondaton kívül. *Salamon Ferenc* „Közügyoktatásunk reformja,” Pesten 1873-ban megjelent munkájában pedig azt kívánta, hogy az iskolákban a magyar nyelvtant ne deduktív tudományul tanítsák, mert a deduktív módszerrel „abstrakciókból, az általánosságokból mennek át a tényekre, s a nyelv használatát oly formán mutatják föl a gyermeknek, mintha a grammatikusok kedvéért volna úgy, ahogy van. Leghelyesebb módszer tehát az *induktív módszer*. Salamon gondolatmenetében már benne rezeget, ha nem is a nyelvtanellenesség összefüggésében, de az elemi iskolai tanításhoz alkalmazva az a gondolat is, hogy „nem szükség, se nem jó az elemi tanításban, általában az al-gimnáziumokban a syntaxis bonyolultabb vagy absztraktabb régióiba erőlködni.” Az azonban helyes volt elgondolásában, hogy az elemi iskolákban a nyelvtani alapokat *szilárdabban* rakjuk le, hogy majd a gimnáziumok biztosan és gyorsabban építhessenek a meglévő alapra.

Hunfalvy Pál, Imre Sándor „Rövid magyar nyelvtan” című munkájának bírálata kapcsán az iskolai nyelvtanítás problémáját is felvetette. A hangtan tanításával kapcsolatban pl. az volt a véleménye, hogy a hangtannal a legjobb gyermeket is el lehet vacsítani és kinzássá lehet vele tenni a magyar nyelv tanulását. Azt ajánlotta tehát, hogy a *mondattan* legyen a nyelvtanítás első anyaga. Imre Sándor Előszavában röviden értekezett a magyar nyelvű tanítás céljairól is, s a magyar nyelv fejlesztését is az iskolai nyelvtanítás céljának tekintette. Hunfalvy azt jegyezte meg, hogy nyelvtanítás céljai közül kihagyná a nyelv fejlesztését, „mert arra semmiféle tudományos grammatika nem lehet, mert az csak azt mutathatja meg, hogy mi hogy van jól, s hogy nincs jól, de nem képes arra, hogy újat, jobbat hozzon elé — ebben állana a fejlesztés — azt az írókra, az életre kell bízni.” Nagyon helyes Hunfalvy azon megjegyzése, hogy Imre Sándor nem járt el meggondoltan, amikor a helytelenségek közé vette a tájnyelvi sajtáságokat

is: „A helytelenségek közé nagyon óvakodnám a tájnyelvbeli sa-
játságokat is odavetni, akár a hangok kiejtésében álljanak azok,
akár egyes szókban.” Inkább használjuk fel az iskolában a táj-
nyelvet beszélő tanulók tájnyelvi sajátosságait tanításunkban,
mert azokon „mint élő példákon lehet megmutatni” a tájnyelvi
sajátságokat. Sem nevetségessé nem kell tenni, sem hajhászni
nem szükséges a tájnyelvi formákat.⁷³

* * *

Már említettem, hogy a 70-es években sok magyar nyelvtan-
könyv látott napvilágot. Éppen a megjelent nyelvtankönyvek
hiányosságai miatt a nyelvtudományban és a pedagógiában jár-
tas tudósaink maguk próbálták jó magyar nyelvteni könyveket
szerkeszteni. A követelményt *Szarvas* Gábor így fogalmazta
meg: „Aki grammatikát ír, attól méltán megvárjuk, megkövetel-
jük a tájékozottságot, hogy tudja, miben és hol van hiány, mit
kell és lehet pótolni, kutasson, járjon utána az adatoknak, mun-
kálkodjék közre a határozatlan kérdések megállapításában.”⁷⁴
Ezeket a sorokat *Bodnár* Zsigmond nyelvtankönyvének bírálata-
tával kapcsolatban írta le. (vö. *Bočnár*: Magyar Nyelvtan. Pest.
1873.) Bodnár Zsigmond nagy tudású gondolkodó fő. Nyelvtan-
könyvében igyekezett korszerűbb munkát nyújtani. Nyelvtaná-
nak részei: I. A hangok és jegyeik. II. Szótagok és szók. III. Szó
elemek. IV. Szók. V. A mondat és főrészei (állítmány, alany). VI.
A mondat mellékrészei. (A melléklet: jelző), a kiegészítő v.
mondattárgy a határozók). VII. Az önálló és összetett mondat.
Szóalaktan. Szóviszonyítástan. Ahhoz az iskolához tartozott,
amelyik *Humboldt*t nyomán azt hirdette, hogy a nyelv állandó
mozgásban, alakulásban él, s az embertől nem független. A
nyelv konvencionális és történeti jegyek összege, s a nyelven
minden ember bármi csekély mértékben változtathat, akár ké-
nyelemből, akár szeszélyből, akár újítási viszketegből, akár íz-
lésből, hisz maga az ember teremti a nyelvet napjainkban is.”⁷⁵
A *Magyar Nyelvőr* elveit követő *Volf* György súlyosan elmarasz-
talta a *Magyar Tanügy*-ben megjelent bírálatában Bodnár nyelv-
tanát.⁷⁶ Nagy vita kerekedett a magyar nyelvteni irodalom
problémáiról, s ez a vita, különösen akkor vetett nagyobb hul-
lámokat, amikor *Simonyi* Zsigmond nyelvtankönyvei is megje-
lentek. Simonyi Zsigmond nagy tudását, vitatkozó kedvét, jó pe-
dagógiai érzékét kamatoztatta vitázó írásaiban. Sok helyes el-
vet és gyakorlatot találunk bennük. Egyik bírálatában azt jegyzi
meg, hogy az anyanyelvi nyelvteni oktatásnak feladata elsősor-
ban az, hogy a nyelvteni alapokat tudatosakká tegye és a nyelv-
teni kategóriákat megértesse.⁷⁷ Simonyi Zsigmond olyan német
munkának a bírálata kapcsán írta le a nyelvteni fontosságát hir-

dető sorokat, amelyben a szerző azt hirdette, hogy nincs szükség az anyanyelv nyelvtanát tanítani. Ez a felfogás különben nálunk is kísért már a 70-es évek óta. *Bárány Ignác* „Tanítók Könyve”, Budapest, 1873-ban megjelent írásában nem beszél nyelvtan tanításról, hanem csak nyelvgyakorlatokról, s azt hirdeti, hogy ne árásszuk el a tanulókat szabályokkal. Benne rezeg soraiban az a felfogás is, amit később igen élesen *Hunfalvy Pál* így fogalmaz meg: „Nem tudom, nagyot vétek-e, ha kimondom, hogy semmiféle magyar nyelvtan nem kell olyan népiskolában, amelynek növendékei magyarul beszélnek, és a gimnáziumi magyar nyelvtantanítástól inkább azt kell követelnünk, hogy a helyes magyarságra tanítson.”⁷⁸

Simonyi Zsigmond munkássága éppen azért haladó jellegű, mert sok cikkében állt ki a rendszeres nyelvtantanítás mellett, és minden eszközzel propagálta a magyar nyelvtantanítás újjáalakításának szükségességét. 1876-ban azt írta: „A magyar nyelvtanítás reformja nyelvtanainknak nagy hátramaradottságát és nyelvtudományunknak nagy előrehaladottságát tekintve, immár elodázhatatlan szükség.” Az iskola mögötte maradt a tudománynak. *Szvorényi József* és *Riedl Szende* korában elfogadható nyelvtanai elavultak. Sok a tudománytalanság iskolai nyelvtankönyveinkben, meg kell oldani a vitás kérdéseket is. Helytelen az iskolákban kötőhangzós vagy segédhangzós elmélet szerint tanítani a szótökről.⁷⁹ (Ebbe kapaszkodott bele *Hunfalvy*, s kerekített széles vitát az ún. *szótövek iskolai tanításának kérdéséről*.) Egy másik közleményében *Simonyi* erősebben húzta alá, hogy az iskolai nyelvtantanításban a mondatnyi alap a helyes, és az anyanyelvi oktatásnak mindig a mondatból kell kiindulnia.⁸⁰ Követelményként vetette fel azt is, hogy a pedagógusok előtt tisztázni kell végre, mi a nyelvtantanítás célja népiskoláinkban és középiskoláinkban. Meg kell oldani azt a nagy kérdést is, hogy a nyelvtanból mit és hogyan kell tanítanunk. A népiskolákban ne kínozzuk a gyerekeket tudós fogalmakkal, tételekkel, de tanítsuk meg jól az alapfogalmakat és rakjuk le a magyar nyelvtani ismeretek szilárd alapjait.⁸¹

Amikor *Simonyi* modern, korszerű nyelvtankönyvei megjelentek, a pedagógusok zöme örömmel fogadta. Mégsem maradtak sokáig forgalomban, mert „a reakció mindent elkövetett a középiskolákból való eltávolításuk érdekében”.⁸² *Thewrewk Árpád* éppen az új grammatikus iskola vívmányait, eredményeit (a beszéd egyetlen reális szakasza a mondat, az analógia kérdései, a szó jelentésével kapcsolatos vizsgálatok, az asszociációs hangváltozások vizsgálata stb.) nem ismervé, (pedig a fiatal *Gombocz Zoltán*, éppen *Simonyi* biztatására cikksorozatban fog-

lalkozik e kérdésekkel a Nyelvőr lapjain), azt írta Simonyi munkásságáról, hogy Simonyi nyelvészkedésének képtelenségeit számos példában találja meg iskolai nyelvtanában.⁸³ Kétségbe vonta Thewrewk Simonyi jó nyelvérzékét, és rosszakaratóan azt állította, hogy Simonyi gyöngé magyar nyelvész, mert azt Magyar Nyelvtanának mind a négy kiadása bizonyítja.⁸⁴ Egy másik Simonyi-ellenes bírálat azt vetette Simonyi szemére, hogy nagyon eredeti, ... s hogy a nyelvtani anyagot mondattani szempontból tárgyalja, tehát „... sajnálkozni kell azon az ifjú nemzedéken, mely ilyen bányából meríti nyelvkincsét”.⁸⁵ Még Riedl Frigyesnek is az volt a véleménye, hogy „Simonyi Kis Nyelvtanát nem tartom méltónak... a szerző többi tudományos műveihez”. Az Egyet. Phil. Közlöny hasábjain megjelent hosszabb bírálatában (1882:573) Riedl kifejti, hogy Simonyi nyelvtanának három fő sajátsága van: „az inductió, a mondatból kiinduló módszer, a határozók új beosztása, és az igeidők az eddigőtől eltérő felfogása”. Riedl kritikával illeti e sajátságokat, s különösen Simonyi határozó rendszerét tartja elfogadhatatlannak.

Simonyi törekvése haladó jellegű volt, mert egyrészt a nyelvtudomány vívmányait nyomon követte s az új módszertani iránynak, az új grammatikus iskolának eredményeit közvetítette, másrészt azt a célt tűzte maga elé, hogy az iskolai nyelvtankönyveibe is rendszert vigyen, és nyelvtankönyveit olvasható, illetőleg tanulható stílusban írja meg. Akkor, amikor a gyakorló pedagógusok az egyöntetűség, az egységes eljárás hiányát emlegették, a gyakorlati oldalról valóban meggondolkoztató problémát vetettek fel. Egyesek éppen ezért azt kívánták, hogy azokat a nyelvtani tényeket, amelyekről a nyelvtudomány maga is vitatkozik, ne vigyék be az iskolába.

A gyakorlati pedagógusok mindgyakrabban cikkeztek arról is, hogy a nyelvtantanítás nem kap elegendő módszertani segítséget. Az egykorú iskolai évkönyvek beszámolóiban is azt olvashatjuk, hogy „neveléstani irodalmunk nagy gondot fordít újabb időben a nyelvtani kézikönyvek bírálatára”, de általában keveset foglalkozik a magyar nyelvtantanítás módszerének kérdésével. Hogy a gyakorló pedagógusok mennyire igényelték az ilyen munkákat is, mutatja az a tény is, hogy mikor a nyelvtantanítás eredménytelenségéről írnak, megemlítik, hogy a rossz nyelvtankönyvek mellett a sikertelenség oka sok esetben az, hogy nem elég tervszerűen tanítják a magyar nyelvtant. Elemi iskolai és középiskolai oktatóink nagyobbik fele tisztában van a nyelvtani anyaggal, kevés a nyelvtani ismeretekben járatlan, vagy tájékozatlan pedagógus, de annál többen vannak pedagógusaink között olyanok, akik vagy egyáltalában nem foglalkoztak a nyelv-

tanítás módszerével, vagy olyanok, akik egészen hibás módszereket követnek: *Ballagi* Mór egyik írásában be is mutat egy hibás eljárást: „Hazai tanügyünk mai állapotában az a materia peccans, hogy középiskoláinkban a tanárok *egyetemi előadásokat tartanak*, aminek azután az a következménye, hogy az egyetemen viszont a tanárok kénytelenek elemi dolgokkal bibelődni, hogy magokat, jobbára éretlen hallgatóikkal megértethessék.”⁸⁶

Sokan hiányolták azt is, hogy a tanítóképzőkben és az egyetemeken kevés útbiztosítást kapnak a jövő pedagógusok tantárgyak módszeres tanítására. De vannak adataink a helyes kezdeményezésekre is. A sárospataki áll. tanítóképezde Értesítőjében ezt olvassuk: „Utmutatás adatott általában az anyanyelv minként tanítására, hogy a száraz nyelvszabályok betaníttatása árán ne válják lélekölő foglalkozássá, hanem helyes tankezelés mellett a tanító kezében szellemképző eszköz legyen, s alkalmas legyen az összes lelki, főként pedig gondolkodó s értelmi képességek fejlesztésére.”⁸⁷ A tanítóképzőkben adott módszeres útbiztosítás azonban egyrészt nem volt teljes, másrészt megfelelő szaktanár sem állt rendelkezésre, s nem utolsósorban a tanítóképezdekbe került tanulók sem voltak mindenben alkalmasak az elmélyültebb munkára. Egyik kortárs azt panaszolja, hogy a tanítóképezdekben felvételre jelentkező „15—18 év közti ifjak botrányos módon járatlanok a helyesírásban, értelmesen olvasni nem tudnak, a mondattagokat s beszédrészeket megkülönböztetni nem képesek.”⁸⁸ Egy másik kortárs tanúsága szerint azzal szokták vádolni a magyarhoni tanítóképezdeket — s megjegyzi, hogy nem alaptalanul, — hogy: „ezen intézetek csakis gépileg idomított, de úgy társas műveltség, mint életismeret, s kivált magasabb tudományos képzettséget nélkülöző egyéneket szolgáltatnak a közéletnek.”⁸⁹

Mivel az iskolába kerülő pedagógusok között többen gyenge elképzettséggel kezdték meg gyakorlati munkájukat, méltányos volt az a követelmény is, hogy a magyar nyelvtankönyvek szerkesztői, írói törődjenek többet nyelvtankönyveink módszeres felépítésével, és adjanak minél több módszertani vonatkozást is a gyakorlati pedagógusok segítségére. Sajnos, a nyelvtankönyvek ebben a tekintetben nem elégtették ki a pedagógusok jogos igényeit. Sem a szemléltetésre, sem a helyes nyelvtani elemzésre nem adtak elegendő példát: De az már komoly haladás, hogy a nyelvtankönyvek szerzői közül néhányan külön is felhívták a pedagógusok figyelmét a nyelvtani elemzés fontosságára. Így tett pl. *Zárai* Ödön is nyelvtanában. Röviden le is írja a nyelvtani elemzés lényegét és célját: „Elemzésnek neveztetik azon eljárást, amelynél fogva a mondatokat részeikre, elemeikre fölbontva a

nyelvtani szabályokat gyakorlatilag alkalmazzuk. Ez szolgálja a gyermek kezébe azon kulcsot, melynek segítségével könnyű szerrel juthat a nyelvtani száraz szabályismeret tárházába. Egy mondat helyes elemzése eléggé tanuskodik arról, hogy miként sajátítá el a gyermek a szükséges nyelvtani ismeretet. Ez tehát az iskolában a nyelvoktatás legmegbízhatóbb barométere, melyben annak gyakorlati értéke a jelző higany.”⁹⁰ Sajnos, a korabeli szakirodalomban éppen a helyes nyelvtani elemzésre vonatkozólag kaptak tanáraink a legkevesebb konkrét utbaigazítást. Ritkán jelent meg olyan gyakorlati jellegű tanulmány, mint pl. Révy Ferenc: „A magyar nyelv és irodalom a budapesti állami felsőbb leányiskolában” című értekezése.⁹¹ A gyakorlati munka számára adott segítséget benne. Helyesen állapította meg, hogy a helyes nyelvtanítási munka a gondolkodni tanítás egyik legfontosabb eszköze. Különösen fontos munka az elemzés. Ez valósággal „logikai torna”, s a helyes irányú gondolkodásra nevelés fontos eszköze. Részletesen tájékoztatta pedagógus társait saját gyakorlatáról. Munkájában két irányú volt a nyelvtani elemzés: mondat- és szóelemzés. Mondatelemzésének menete: a) Egyszerű — összetett mondat, b) Összetett mondat: fő- és mellékmondat, c) A mondatrészek elemzése. Állítmánnyal kezdjük az elemzést, „mert azt mindig bizonyosabban eltalálja a leggyengébb tanuló is, s erre is tekintettel kell lennünk.” Az alany megtalálása a következő lépés. Majd kimondjuk és aláhúzzuk az alanyt és állítmányt, s rámutatunk, hogy ezek a *főrészek*. Majd keressük a mellékes részeket: a jelzőt, a kiegészítőt (tárgyas kiegészítőt) s a különféle határozókat. Ezek a *bővítő* részek. Ezután térünk rá a beszédrészek (szófajok) elemzésére. Jó *észterna* a szó elemeinek kielemezése is. E szót: *becsületességgel* így elemezzük: elhagyjuk az utolsó elemet *-gel*, marad: *becsületesség*. Most nézzük, hogy a szó alapjelentése változott-e. Nem, tehát ezen elem *rag*. Elvesszük a második elemet: *-ség*, marad: *becsületes*. E szó melléknév, de ha az elvett *-ség* elemet hozzáteesszük, akkor főnév. Mi tette főnévvé? A *-ség* elem. Tehát a *-ség* főnévképző. Elhagyjuk a következő *-s* elemet. Marad: *becsület*, főnév, *-es* elemmel melléknév volt, tehát *-es* melléknévképző. Következik az *-et* elem elválasztása. Marad: *becsül*. Ez ige, de hozzáfűggesztvén az *-et* elemet, főnév lesz: az *-et* elem főnévképző. Elmarad az *-ül*, s marad: a *becs*, s az ott maradt rész már tovább nem elemezhető: *tőszó*.

Gyakorló pedagógusaink sajnos éppen az ilyen természetű munkákkal maradtak adósak. Az 1851—1880 közötti esztendőben az értesítők hasábjain megjelent nyelvészeti vonatkozású és a nyelvtanítással kapcsolatos dolgozatokat számontartó bibliográfiákban kevés olyan írást találtam, amely a nyelvtanítási-

tás gyakorlati kérdéseit vetette fel. Az iskolai helyesírásról és nyelvművelésről már többen értekeztek. A helyesírás különben ebben a korszakban a nyelvtudomány számára is igen eleven probléma volt. Szarvas Gábor „Következetlenség a helyesírásban” című cikkében ⁹² azt állapította meg, hogy nagy a habozás, kételkedés az írásban; ahány munka, annyi orthographia. Az iskolában tanító pedagógusok is gyakran adták fel ezt a kérdést: Mire lehet alapítani a magyar helyesírást? A helyes ejtésre vagy a szófejtésre, vagy mind a kettőre? A helyes ejtésre? De hiszen a helyes ejtés: *foktam, attam, eszt, aszt*. A szófejtésre? De hát nem így írjuk: *evni, szépvé, hosszú, olvasj! Hunfalvy Pál* ugyan csak a Nyelvőr hasábjain szól hozzá e problémához. Lehet-e a kiejtés a magyar helyesírásnak *egyetlen* alapja? Vitatkozik Szarvas azon javaslatával, hogy fogadjuk el a kiejtést helyesírási kalauznak. De vajon következetesek leszünk-e, ha *tuttam, tunnék, foksz, foktam*-féléket írunk. Talán következetes a fülnek, de sohasem a szemnek. Következetesség csak úgy volna elérhető, ha vagy a szófejtést, vagy a kiejtést tennők *despotává*. Szarvas Gábor megmutatta, hogy a szófejtés nem lehet despota, de vajon lehet-e a kiejtés egyedül? Válasza: a kiejtést magyar helyesírási elvnek a szófejtés *ellenőrzése* nélkül nem szabad elfogadni. A szófejtés által ellenőrzött, igazolt, s néha talán mérsékelt kiejtés lehet csak a mai helyesírásunk szabálya. Szarvas Gábor a helyes ejtést húzta alá, Hunfalvy a szófejtés elvét emelte hozzá. Vitájuk komoly tanulságot szolgált gyakorló pedagógusaink számára is, különösen abban a tekintetben, hogy világossá vált előttük: a helyesírás nem önálló valami, hanem az alkalmazott nyelvtudomány része s ahogyan nem nélkülözheti a helyesírás a nyelvtudomány tanulságait, úgy az iskolai helyesírás tanítás sem lehet eredményes a nyelvtani alapok ismerete nélkül. Ennek a korszaknak problémája volt a helyesírás egyszerűsítésének kérdése is. Hunfalvy 1873-ban azt javasolta, hogy ideje volna az egyszerűsítés elvét komolyabban fontolóra venni. Már a régebbi időkben fel-felmerült az ún. „takarékoság elvének” hangsúlyozása. Az 1870-es években megérett az idő arra, hogy az Akadémia is állást foglaljon a magyar helyesírás reformja ügyében. Hunfalvy Pál az Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának készített elaborátumában ⁹³ megállapította, hogy az Akadémia helyesírása, s az Akadémián kívül élő irodalom helyesírása között mind láthatóbbá lett a különbség. Ezt a különbséget meg kell szüntetni. Már 1856-ban ezért javasolták egyesek, hogy az Akadémia vegye vizsgálat alá helyesírási szabályzatát, és a szükségesnek vagy célszerűnek mutatkozó változás vagy javítás iránt adjon véleményyt. Annak idején javaslat alapján emelték

szabállyá pl. a hiányjelek elhagyását (pl. 's, a fiú' tolla stb.), s az ly-nek használatát lly helyett. Az 1856-i javaslat azonban nem szüntette meg, sőt inkább szaporította a bizonytalanságokat. 1874-ben újra felülvizsgálták az Akadémia helyesírási szabályzatát. Az akkori tanácskozáson felmerült az a határozatterv is, hogy csak a kiejtés legyen az alapelv. Az 1877-i szabályzat azonban nem ezt tanítja, hanem azt, hogy a magyar helyesírás négy elv keveredésén alapszik: a kiejtés, a szóelemzés, a hagyomány és az egyszerűsítés elvén. Az iskolai nyelvi oktatást azonban az 1877-i szabályzat egyszerűsítései sem elégítették ki. Elmaradt ugyan a hiányjelek felrakása, a régebbi kettős lly helyett az -ly-et vezette be, a kiejtés elvét jobban kiemelte, mégis ez a reform éppen azért nem elégítette ki a gyakorlati pedagógusok zömét, mert radikálisabb egyszerűsítést vártak. Különösen sokan kívánták a cz-nek egyszerű c-vel való írását. A Tanáregyesületi Közlöny egyik cikkírója 1869-ben azt írta, hogy a c harcában az Akadémiát tekintélynek nem ismeri el, sem tanítványai előtt nem tanítja jogosnak a cz írását. (Simonyi Zsigmond, pl. nyelvtankönyvében következetesen c-t ír.) Az Akadémia azonban kitartott álláspontja mellett, és az egyszerű c helyett még sokáig cz-t írat.

A nyelvművelés, a nyelvvédelem problémájáról néhány szó! Nem véletlen, hogy a pozsonyi gimnázium értesítőjének hasábjain jelent meg Szarvas Gábor „Magyartalanságok” című értekezése. A gyakorló pedagógus és elmélyült tudós minden erőnye csillog benne. Szarvas a magyar nyelvben gyorsan szaporodó hibákra, helytelenségekre mutatott rá. Már ebben felvetette egy hivatalos nyelvjavító, nyelvvédő egyesület eszméjét. Fejtegetéseire első komoly visszhangként Arany László válaszolt „*Ront-suk a nyelvet — ahogy lehet*” c. cikkében. Szarvas elgondolásait szélesebb körben kívánták az oktatásügy felelős vezetői is terjeszteni. Szarvas Pestre került, s az Akadémia reá bízta új nyelvművelő, nyelvtudományi folyóiratának, a *Magyar Nyelvőr*-nek szerkesztését. Az 1872-ben megjelent folyóirat első számában olvashatjuk programját. Feladatunk: a nyelvben a helyesség visszaállítása, a tisztaság előmozdítása, a legjellegzetesebb és legveszélyesebb nyelvi hibák kipellengérezése, a nyelv iránti érdeklődés terjesztése, s nem utolsósorban az iskolai nyelvtanítás problémáinak számontartása. A szerkesztőnek és munkatársainak jó érzéke volt a gyakorlati kérdések helyes felvetésére is. Szarvas úgy képzelte, hogy a Nyelvőr a gyakorlat mezején dolgozó pedagógusoknak is felmérhetetlen segítséget jelent, s azért panaszkodott egy ízben keserűen arról, hogy a Nyelvőr előfizetőinek sorába éppen a néptanítók jelentkeztek a legkeve-

sebb számban. A nyelvművelés, a nyelvtisztaság, az iskolai nyelvtanítás problémáiról írt cikkek valóban az iskolai munkák leggyakorlatibb problémáit vetették fel. Különösen nagy jelentőségű nyelvtisztító mozgalmunkban az a kezdeményezésük, hogy az iskolai élet nyelvét, a tankönyvek nyelvét is állandóan reflektorfényben tartották. Hogy a leíró magyar nyelvtan ügye is elevenebb probléma lett, elsősorban Szarvasék érdeme. Az iskolai magyar nyelvtanítás fejlődését segítették elő azzal is, hogy az iskolai nyelvtankönyvek számon tartásával, igényes megbíráásával a jó nyelvtankönyvek megíratását, elkészítését szorgalmazták. A kortársak is úgy látták, hogy a Magyar Nyelvőr „nyelvünk ismeretének és a magyar nyelvtan tudományos megállapításának terén sok érezhető hézagot fog betölteni. Mert szívesen ugyan, de meg kell vallanunk, hogy még most sincsen tudományos igényeinket kielégítő magyar nyelvtanunk.”⁹⁴

Segítette az iskola nyelvművelő munkáját a *Magyar Nyelvőr* és *Gyulai Pál*, illetőleg a *Budapesti Szemle* munkatársainak elvi vitája is. Akkor, amikor Szarvasék a nyelvromlás tényeit számbavették, s amikor a felelőtlen újításnak gátat emeltek, valójában az iskolai nyelvművelés helyes irányát is segítették. A *Budapesti Szemle* munkatársai pedig pozitív munkát végeztek abban a tekintetben, hogy következetes harci kedvvel mutattak rá a Nyelvőr túlzásaira, s a Nyelvőr munkatársainak nyelvi, nyelvhelyességi babonáira. *Führer Ignác*: „*Magyartalanságok, betűrendben*. Gyakorlati nyelvkalauz mindazok számára, kik a helytelen vagy idegenszerű kifejezéseket kerülni s a megfelelő magyaros kitételeket elsajátítani akarják” című kiadványa bírálata kapcsán a *Budapesti Szemle* munkatársa dicsérettel említi meg, hogy a könyv szerzője inkább a *szólások hibáit kutatja*, s helyesebb elvet követ, mint *Simonyi*, aki inkább csak a *szókat üldözi*. (*Simonyi: Antibarbarus* c., 1879-ben megjelent munkájára céloz a bíráló.) A kritikus szerint többet használ a nyelvnek, ha a nyelv hibás szólásait irtjuk, mintha csak „egyes szókra puskáznak”, mert „a nyelv szervezetét nem a rossz szók, hanem a rossz szólások dűlják föl.”⁹⁵ *Arany János* fogalmazásában: „Az egyes szók csupán levelei a nyelv törzsökének: a szóköti formák ellenben azok a nemes erek, melyeken a fa éltető nedve kering — dűljük fel és a fa nem lesz többé.” A Magyar Nyelvőr elveivel és gyakorlatával vitázó irodalom keretében sok helyes szempont került megvitatásra az iskolai nyelvvédelem, illetőleg nyelvművelés szempontjából is. Helyes elvként állapítják meg, hogy az idegen szavak üldözésében nem merülhet ki az iskolai nyelvvédő munka, s a purizmus az iskolai munkában csak úgy helyénvaló, ha az idegen szó helyébe jó és egyenértékű

magyar szót képes állítani.⁹⁶ Ezért az iskolai nyelvvédelmi munka a tiltások helyett inkább a nyelverősítés, a nyelvgazdagítás munkáját végezze. Különösen szükséges a jó magyar nyelvérzék ápolása. Helyes az az iskolai nyelvművelő munka is, amelyik a tanuló nyelvét műveltte kívánja tenni, szókincse gazdagításával, a kifejező képesség erősítésével, egyszóval amelyik mélyebb, igényesebb nyelvi kultúrára nevel. *Simonyi Zsigmond* „*Helyes Magyarság*” című kiadványában e korszakban rögzített elvek szerint kívánt kézikönyvet adni a magyar pedagógusok és a magyar tanulók kezébe.

Ennek a korszaknak az áttekintését nem fejezhetjük be anélkül, hogy rá ne mutassunk arra: a magyar tudomány — jelen esetben a nyelvtudomány — haladó művelői rajta tartották a szemüket az iskolai magyar nyelvtantanítás problémáin is. A nyelvtudomány munkásai vetették fel a leíró magyar nyelvtan, az iskolai nyelvoktatás és nyelvművelés, a helyesírás-tanítás kérdéseit, ők képviselték a kezdeményező erőt, s csak sajnálni tudjuk, hogy a pedagógusok zöme nem követte őket szívvel-lellekkel haladó jellegű kezdeményező munkájukban.

III. Az 1883—1900-ig terjedő korszak vizsgálata

A dualizmus válságának jelei ebben a korszakban már elszaporodnak. A magyar birtokos osztály egy része nagyobb politikai és gazdasági önállóságra törekszik és szembe fordul az osztrák érdekeltségekkel. Elégedetlenkedik a kis- és közép iparos, nyomorog a szegényparasztság. Az értelmiség a nemzeti szellem jegyében fordul a dualizmus politikája ellen. A munkásmozgalom a falun is befolyást gyakorol a nincstelen agrártömegekre, s az ipari munkásság mozgalmai erőt kölcsönöznek az agrárproletár mozgalmaknak is. Ugyanakkor a reakció erői a terror jegyében fojtanak el minden forradalmi tervet és megmozdulást.

Az osztályharc kiszélesedésével és kiélesedésével a nevelés fontos tényezővé vált. A polgárság igyekezett a pedagógiai reformtörekvések jegyében a magyar oktatás szervezetére és módszereire vonatkozólag is osztályérdekeinek megfelelően intézkedni. Nem véletlen, hogy ebben a korszakban is elsősorban a középiskolák kérdése került előtérbe. A burzsoázia érdekeinek megfelelően az 1883:30. t. c., az ún. Trefort-féle középiskolai törvény is a polgári pedagógiai reformirányzatok jegyében kívánta a középiskolák tanügyét határozottabb elvek szerint rendezni.

Ezekben az években pedagógusaink is elsősorban a közép-

iskolai nyelvi nevelés és ezen belül is a magyar nyelvtantanítás kérdéseivel foglalkoztak.

Mint jellemző tényt közlöm, hogy *Hunfalvy Pát Nyelvtudomány és nyelvtanítás* c. munkájában arról is beszélt, hogy a népiskolában nem is kell a magyar nyelvtant tanítani, és csak a középiskolában van rá szükség.

Hunfalvy e könyvének problematikája egyúttal tükrözi azt is, hogy milyen kérdések kerültek előtérbe a magyar nyelvtan tanításával kapcsolatban. Előtérbe került elsősorban a magyar nyelvtantanítás sikertelenségének kérdése. Hunfalvy szerint a sikertelenség oka elsősorban a jó nyelvtankönyvek hiánya és az a tény, hogy a legújabb nyelvtankönyvek mondattani alapon tanítják a nyelvtani ismereteket. Hunfalvy itt elsősorban *Simonyi* mondattani alapon írt nyelvtankönyveire gondolt.

Oka a sikertelenségnek szerinte az is, hogy sok olyan anyagrészt is tanítanak, ami nem való a középiskolába. Ezzel kapcsolatosan Hunfalvy elvetette *Simonyinak* a teljes és nem teljes szótövekről való tanítását, és azt hangoztatta, ez a kérdés nem való a középiskolába. *Simonyinak* pedig az volt a véleménye, hogy a teljes és nem teljes szótövek elméletét célszerű a középiskolai tanításban is követni. *Simonyi*: „A szótők az iskolában” c. cikkében fejtette ki a gyakorló pedagógusok számára is nézeteit erről a problémáról.⁹⁷ Hunfalvynak más volt a véleménye. Szerinte: „a magyar képezett és ragozott szókban segéd-hangzók fordulnak elő, melyek a szóknak se tövéhez, se képzőhöz, vagy ragjaihoz nem tartoznak, melyek tehát se a tök, se a képzők vagy ragok jelentős állományának nem részei, mert egyedül a kiejtést könnyebbítik, s azért *segédhangzók*.” Hunfalvy elve továbbá az is, hogy az iskolában csak arra lehet építeni, ami a nyelvtudatban él. Hunfalvy még 1874-ben a nyelvtannak mondattani alapon való tárgyalásáról beszélt: „a mondattan legyen a könyvnek vagy tanításnak elején”, most azonban ettől is eltér, és elítéli az alaktnak mondattani alapon való tanítását, mert a magyar nyelvtannak oly gazdag az alaktana, hogy azt mondattani alapon helyesen tanítani nem lehet. *Szinnyei József* a Hunfalvy—*Simonyi* vitában egyeztető álláspontot foglalt el.⁹⁸ *Szinnyeinek* ui. az volt a véleménye, hogy a teljes és nem teljes szótövek elmélete tudományos szempontból egészen helyes lehet, de a középiskolának alsó osztályaiban nem célszerű tanítani. A kérdés ez: „ha a változó szótövek elmélete helyes is, szabad-e ezt a középiskolában tanítanunk”.⁹⁹ A mondattani alap kérdésében *Szinnyei* azt tartotta helyesnek, ha „az alaktant mondattani alapon tárgyaljuk”.

Hunfalvy a nyelvtani műszók kérdésében is igen szélsősé-

ges álláspontot képviselt. Azt javasolta ugyanis, hogy használjuk *csak* a latin műszókat. Hunfalvyt a későbbi nyelvtanok írói sem követték, mert a nyelvtankönyvek szerzői nem győzték meg Hunfalvynak az az érvelése, hogy a latin műszavaknak a gyerekek majd nagy hasznát veszi a francia és a német nyelv tanulásában is.

Hunfalvy azon nézetét, hogy a *nyelvtan* tanításának csak a középiskolában kellene megkezdődnie, egyesek a nyelvtanellenesség síkján el is túlozták, s általában a nyelvtan iskolai tanítása ellen szólaltak fel. Ezzel *Grimm* tanítása talált nálunk is követőkre. Grimm elveinek magyar követői ui. azt tartották, hogy a nyelvtantanítás nem célravezető, sőt felesleges munka. Egyesek ezt az elvet így fogalmazták meg: Nyelvet, s ne nyelvtant tanítsunk! Annak a jelszónak a jegyében, hogy törekedjünk az életre nevelni, egyesek a nyelvtant azon tárgyak sorába sorozták, aminek az életben semmi hasznát nem veszik a tanulók. Ennek a hasznosság kritériumán alapuló szűk praticizmusnak a felfogása is a nyelvtanellenesség elvét erősítette. Egy kortárs megfogalmazásában: „A magyar nyelvtan tanítási óráin mindig jusson eszünkbe, hogy az életre neveljünk, s ne nyelvtant, hanem nyelvet tanítsunk.”¹⁰⁰ Sokan a nyelvtan-tanítást le akarták szűkíteni a helyesírás tanítására, és a fogalmazás tanítás nyelvi vonatkozásainak megadására. Az új tantervek és utasítások szelleme és tartalma is a Grimm—Hunfalvy vonal jegyében „a nyelv tanítását szembe állította a nyelvtan tanításával.”¹⁰¹

Kármán Mór elgondolása is az volt, hogy *ne nyelvtant*, hanem *nyelvet* tanítsunk. *Kármán* a nyelvtantanítást nem tekintette önálló feladatnak. Szerinte a nyelvtanítás csak az irodalomtanítással összefüggésben célravezető. A nyelvtant *formális* tárgynak minősítette. Azt vallotta, hogy a nyelvtantanítás helyett inkább irodalmat tanítsunk, melyben a nyelv is él. Az irodalmi formális tanításnak ugyanis kettős célja van: egyik az *ars dicendi et scribendi*, a másik a sajátképpen nyelvtani oktatás. Mind a kettő csak gondosan megválasztott nemes tartalmú olvasmány alapján foglalhat helyet az iskolában.¹⁰²

A nyelvtanellenesek táborában különösen a népiskolai nyelvtantanítás szükségtelenségét hangoztatta. A népiskolában kb. az 1830-as évek óta tanítanak nyelvtant. A feudalizmus már ismertetett művelődési politikája következtében a falusi iskolák nyelvtantanítása nagyon alacsony fokú volt, s legtöbbször kimerült néhány helyesírási szabály megtanításában. Nem volt megfelelő módszer sem a népiskolai nyelvtantanításban, s abban valóban igaza van *Bartos Fülöp*nek, hogy a grammatika becs-

mérlelése akkor kezdődött, amikor a nyelvtanítás módszertelensége következtében nem látták a közvetlen sikert. Ugyanakkor azonban hibát követtek el azok is, akik a nyelvtanítás legfőbb problémáját csak módszertani kérdésnek akarták látni és láttatni.¹⁰³ Módszeresen felépített és módszertani elveket is követő nyelvtankönyveink valójában csak 1850 táján jelentek meg. A nyelvtanítás helyes célkitűzése terén is sok volt a bizonytalanság. Egyesek azt tartották célnak, hogy az anyanyelv nyelvtanát is szabályokban tanítsuk, mások azt, hogy a gyermekeket csak a legszükségesebb nyelvtörvények felismerésére és alkalmazására vezessük rá. Voltak, akik azt hirdették, hogy teljes tudományos rendszeres grammatikai ismeretadásra van szükség, mások meg azt, hogy egyszerűen a nyelv gyakorlása a cél.

Azoknak, akik a nyelvtanítás helytelen módszerében látták a sikertelenség okát, nagy részben igazuk is volt. Még ebben a korszakban is dívott a *katekizáló* módszer. A formális, üres kérdések pergése egyáltalában nem hozta mozgásba a gyermek gondolkodási képességét és judiciumát. Egyáltalában nem voltak célravezetőek az ilyen kérdések: „Miről ismerhetni meg a tőszót? Felelet: A tőszót arról ismerhetni meg, hogy rag nincs hozzá ragasztva. — Minek mondjuk azt, amit a tőszóhoz ragasztunk? Felelet: Amit a tőszóhoz ragasztunk, az a rag.” Valóban találó az, amit erről a „módszerről” a kritikus megállapít: „Ez már csak világos magyarázat! Mi a láb? Az, amire a csizmát húzzuk. És mi a csizma? Az, amit a lábra húzunk.”¹⁰⁴

E korszakban a nyelvtanellenesek táborával szemben álltak a nyelvtanpártiak, akik azt vallották, hogy „kevés dolog van a világon, aminek az emberek annyit köszönhetnének, és amit annyi hálátlansággal illetnek, mint a jó grammatika.”¹⁰⁵

Voltak, akik azt hirdették, hogy a magyar nyelvtant a középiskolák valamelyik felső osztályában is tanítani kellene. Tudunk arról is, hogy a *selmeci* tanári kör felvetette azt az eszmét, hogy a magyar nyelvtant legalább olyan terjedelemben kellene tanítani iskoláinkban, mint a latint, továbbá hogy a magyar nyelvészet, illetőleg a magyar nyelvtan is *vétessék fel az érettségi vizsgálat tárgyául*. A növendékek ugyanis csak az első három osztályban foglalkoznak a magyar nyelvtannal, s a tanult nyelvtani anyagból alig marad meg egyebük, mint néhány elmosódott kép, homályos fogalom.¹⁰⁶

A nyelvtanítás sikertelensége, illetőleg a sikeresebb tanítás érdekében hozandó intézkedések kérdése igen eleven probléma volt ebben a korszakban. Azt a régen hangoztatott vádat, hogy a sikertelenség oka a jó magyar nyelvtankönyv hiánya, ebben a korszakban is sokszor halljuk. Hiányolták azt is pedagó-

gusaink, hogy nincs tudományos magyar nyelvтанunk, amelyet minden magyar tanárnak szüntelen a kezében kellene tartani, mely a legapróbb részletekben őt eligazítaná, s a legparányibb kétkedésekben és ingadozásokban biztos irányítúként vezérelné.¹⁰⁷

Simonyi Zsigmond és Balassa József arra irányuló törekvése, hogy megalkossák a modern összefoglaló jellegű tüzetes magyar nyelvtant, valóban jelentkező igényt kívánt kielégíteni. Amikor Simonyi *Tüzetes magyar nyelvtana* megjelent, általában örömmel fogadták és az ismertetések azt jegyezték meg, hogy míg az iskolai nyelvtanokban évtizedek óta túltermelés tapasztalható, addig „szorosan vett tudományos nyelvtanunk mineddig várta a nagy szellemű Révai méltó utódját.”¹⁰⁸ Simonyi Zsigmond az újabb nyelvtudomány (az új grammatikus iskola) eredményeit is felhasználta nyelvтанában. Ezt a tényt is örömmel fogadták pedagógusaink, bár többen éppen emiatt támadták leghevesebben Simonyi munkáját. Amikor Király Pál alaposan nekíront Simonyi munkájának, a szerző ellenbírálataban nem személyes ügyét kívánta védeni, hanem az újabb nyelvtudomány igazát és eredményeit.¹⁰⁹

A régen várt tudományos nyelvтан alapjait Simonyiéék leakták, s ennek a korszaknak nyelvtudományi munkásai (Balassa József, Kalmár Elek, Joannovics György, Lehr Vilmos, Finály Henrik, Szinyei József, Volf György, Zolnai Gyula, Halász Ignác, Balogh Péter, Gulyás István stb.) csak bővítették anyagát. Különösen fontos azonban az a tény e korszak nyelvtudományi munkásságában, hogy szélesebb alapot teremtettek a nyelvtudományi kérdések megvitatásának. A Magyar Nyelvőr e korszakban megjelent számai bizonyítják, hogy milyen széleskörű érdeklődés nyilvánult meg nyelvtudományi kérdések iránt. Ebben a korszakban jelent meg a *Magyar Nyelvtörténeti Szótár* (I. 1890, II. 1891, III. 1893.), Simonyi és Szarvas Gábor közös gondozásában. Ekkor írta meg Simonyi alapvetően fontos műveit is. A magyar kötőszók. (1881—1883.) A magyar határozók (1888—1895.) Ebben a keretben azt is megértjük, hogy a Magyar Tudományos Akadémia ismét csak társadalmi igényt elégít ki akkor, amikor kiadta Simonyi Zsigmond a művelt közönségnek szánt összefoglaló jellegű munkáját.¹¹⁰ Ebben a korszakban jelent meg Zolnai Gyula „Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig” c. műve (1894) és Balassa József: *A magyar nyelv c. pompás összefoglalása*, (1899) mely különösen a mondatban keretében nyújt értékes és gazdag anyagot. (Ujítása: a mellérendelt mondatokból álló összetett mondat: mondat-sor, az alárendeltek-ből álló: mondat-szerkezet.)

Mivel a nyelvtudomány éppen a nyelvтан vonalán alkotott

összefoglaló jellegű munkákat, az iskolai nyelvtantánítás vonalán mindinkább felmerült az a követelmény, hogy szüntessék meg az iskolai nyelvtankönyvekben tapasztalt „egyöntetlenséget”, azaz alkossanak egységesebb, tartalomban és módszerben egyöntetűbb iskolai nyelvtanokat. *Deme Károly Magyar Nyelvtantánítás* című munkájában a nyelvtantánítás hiányának forrását kereste abban, hogy „egyöntetlenség” van a nyelvtani kérdésekben, nem egységes a nyelvtanok terminológiája, és teljes a pedagógiai és logikai következtelenség. A legtöbb tankönyvnek hibája még az is, hogy írója vagy nem *eléggé szaktudós*, vagy *nem eléggé pedagógus*. Nagyon helyesen mutatott rá Deme arra is munkájában, hogy nyelvtankönyveink szerzői általában megfélekedtek a szemléltetésről, illetőleg a szemléltetésnek nem helyes módját követték. Hibáztatta azt a gyakorlatot is, amiben egyesek a nyelvtan elvontságát kívánták feloldani, s nagyon érzéketlensé tenni a tanulók számára. Mint elrettentő példát idézte egyik nyelvtankönyvünk következő módszertani baklövését: Nyelvtani mesét kerekít a nyelvi tények köré abból a hamis elvből kiindulva, hogy a gyerekek érdeklődését érdekes történetekkel, mesékkel kell felkelteni. Így születik meg például ez a tartalmában hamis és teljességében nevetséges forma: „Az ige a jó édesapát képviseli, aki a kedves mamácskával, az alannyal szembe ülve együtt figyelnek mindenre, ami az asztalnál történik.” A kortársak önmegtartóztatóan csak ezt jegyezték meg erre a módszertani bukfencre: több benne a fűszer, mint az étel.

Ebben a korszakban is sokszor hangoztatott tétel, hogy az anyanyelv nyelvtanát más módszerrel kell tanítani, mint az idegen nyelv nyelvtanát. *Albert János* az anyanyelv tanításának módszeréről értekezve azt írta, hogy a legnagyobb bizonytalanság éppen ebben a kérdésben uralkodik, és a legkevesebb eligazítást éppen itt kapnak gyakorló pedagógusaink.¹¹¹

Azt is nagyon jól látták pedagógusaink, hogy a magyar nyelvtantánításban egyesek nincsenek tekintettel a pedagógiai célra. *Riedl Frigyes* szerint az anyanyelvi nyelvtantánítás elleni panasz sok esetben azért jogos, mert az azt tanító pedagógusok nagy része egyáltalában nincs tisztában sem azzal, hogy mit, még kevésbé azzal, hogy miért és hogyan kell tanítani.¹¹² Az anyanyelv nyelvtanának tanításában — általában ezt hangoztatták — a cél: a nyelvtan alapos ismeretére megtanítani tanulóinkat, biztos nyelvtani tudást nyújtani nekik, s ugyanakkor képesíteni neveltjeinket „tisztá, világos, öntudatos gondolkodásra, s ennek megfelelő szóbeli és írásbeli előadásra.”¹¹³

De nem szűnő panasz továbbra is, hogy a magyar iskolákban a magyar nyelvtan tanítása nem éri el kitűzött célját. Fel-

merült a felelősség kérdése a tanító pedagógusok irányában is. Ki a hibás? Az idegen nyelvek tanárai a magyarszakos tanárokat hibáztatták, hogy a növendék nincs tisztában anyanyelvének nyelvtanával, ezért halad olyan nehezen az idegen nyelvek tanulásában. A felsőbb osztályok magyar szaktanárai panaszkodtak az alsóbb osztályokban tanító szaktanárok elégtelen munkája miatt: „A felsőbb osztályokban is helyesírási hibákkal, grammatikai pontatlansággal kell a növendékeknek küszködniök, sőt grammatikai elemi hibák még az érettségi magyar dolgozatokban sem ritkák, az élőszóbeli előadásban való járatlanság pedig — köztudomás szerint — általános fogatkozása középiskolai növendékeinknek.”¹¹⁴ Olvashatunk arról is, hogy sok iskolában anyanyelvünk tanítása még nem foglal el központi helyet, sőt „olyan árván egy tantárggyal sem bánnak el, mint a magyar nyelvvel. Ezt taníthatja mindenki, mert ez csak surrogatum, hogy a tanár heti óraszámra kijöjjön.”¹¹⁵ Annak a szomorú és elítélendő ténynek, hogy szaktanáraink jórésze csak az irodalom tanárának szerepét szereti és kívánja vállalni, és idegenkedik a nyelvtant is szívvel-lélekkel tanítani, szintén megvan az előzménye. Az előbb említett cikk írója azt is elpanaszolta, hogy a magyar irodalom tanárai nem szívesen vállalják a magyar nyelvnek az *alsóbb* osztályokban való tanítását: „derogál nekik a grammatika tanítása.” Így megértjük, ha sikertelen az ilyen típusú tanár nyelvtantanítása. A cikk írója pedig megmutatta a jó és helyes nyelvtantanítás eredményének hatását is. Bár könnyebb és érdekesebb szerinte az irodalomról beszélgetni, az egyes műfajokat fejtegetni vagy ismertetni, mint mondatokat boncolgatni, de az a tanuló, aki jól tud mondatokat elemezni, s a nyelv alkotó elemeit helyesen tudja felismerni, szinte az alkotás gyönyörűségét éli át egy-egy jól sikerült nyelvtani elemzés hevében is. Sokszor éppen arról feledkeznek meg a magyar nyelvtant tanító szaktanárok, hogy a gyerekekkel megköstöltassák a nyelvtani órákon a biztos nyelvtani ismerettel párosult „logikai torna” értelmet fejlesztő munkájában az alkotás izgalmát.

Sokan a biztos nyelvtani ismeretnyújtás helyeit csak morzsákat, felületesen megmutatott ismerettöredékeket adnak a nyelvtanórákon. De az a tanár, aki maga sincs tisztában a nyelvtani anyaggal, természetesen nyelvtan óráin nem nyújthat többet, mint a tankönyv, és azt sem adhatja át úgy, hogy az lekösse a hallgatókat, s ne unatssa őket. Az a hiedelem, hogy a nyelvtan egyértelmű a száraz tudománnyal, azoknak a tanároknak a tanítása nyomán alakult ki, akik maguk is unják a nyelvtan órákat. Az annyira száraznak és unalmasnak tartott nyelvtan órák a jó tanár keze nyomán érdekessé válhatnak, sőt a gye-

rekek egyenesen igénylik a mélyebb, a szélesebbkörű nyelvtani ismereteket.

Itt kell azonban arról is beszélnünk, amit az 1890-es években *Brassai* Sámuel tett szavá: A nyelvtant nagyon szerető tanári túlbuzgalom a másik szélsőségbe esik. Csak a nyelvtan órákat tartja „értelmes óráknak”, és hatalmas tudásának tárházából nagy ismeretanyagot zúdit a hallgatókra, s *Brassai* helyesen jegyezte meg, hogy az ilyen típusú tanár anyagának a megemésztéséhez „struccgyomor és marhabendő kellene.” Az 1890-es években az anyanyelv tanításának módszertani kérdései is mindinkább előtérbe kerültek. A gyakorlat emberei mondják el véleményüket, tapasztalataikat.¹¹⁶

Igen sok cikk, értekezés foglalkozott az elemi iskolákban folyó nyelvtanítás kérdésével is. Itt most elsősorban azokat az írásokat szeretném kiemelni, amelyek összefoglaló jelleggel egy-egy megye népoktatásügyéről számoltak be. Eddig, sajnos, nem eléggé használtuk fel az ilyen természetű munkákban kapott adatokat. A szerzők — legtöbbször pedagógusok, a népoktatásügy szervezeti kérdéseivel foglalkozó szakemberek, tanfelügyelők — a saját tapasztalataikból vett példákat elemzik. A magyar nyelvtan tanításával kapcsolatban is igen sok értékes adatot kapunk tőlük. Ugocsa vármegye népoktatásügyével foglalkozó munka például megemlíti, hogy a megye elemi iskoláiban folyó nyelvtanítással sok helyen baj van. A könyvet összeállító *Aczél* László példát is hoz fel erre. Az egyik falusi iskolában a magyar nyelvtanórán egy tanulóval a következő mondatot íratta fel a táblára: „A vadász az erdőben jár” — s azután elemezte a mondatot: Mik a mondat részei, miféle mondatrész hiányzik a mondatból, mivel lehetne bővíteni ezt a mondatot? Szórul-szóra idézem a továbbiakat: „A tanuló kérdésemre felelni nem tudván, a tanítót kértem, hogy segítsen neki. A tanító egy ideig biztatta is a tanulót, de miután az eredményre nem vezetett, végre is kivágta nagy hősiességgel, hogy: No, fiam, a puska hiányzik a mondatból, a puska! Vagy nem tudod, hogy ahol erdész van, ott puskának is kell lenni.” A szerző ezt a szomorú esetet ezzel a — talán igazságtalan általánosítással zárja le — ilyenformán tanították akkor a magyar nyelvtant a magyar tannyelvű iskolákban.”¹¹⁷

Pozitívumnak könyvelhetjük el azt azonban ebben a korban, hogy mind többször merült fel a falusi gyerekek tanításával kapcsolatban az a probléma is, hogy hogyan folyjék az anyanyelvi oktatás keretében a falusi gyerekek nyelvtani oktatása.¹¹⁸ *Pálfi Márton*: *A nyelvérzék és az iskola* című cikkében azt a problémát vetette fel, hogyan vezessük át a falusi

gyerekeket azokon a nehézségeken, amelyek akkor jelentkeznek, amikor arra döbben rá, hogy saját nyelve és az iskola, illetve a köznyelv, illetve az irodalmi nyelv között olyan nagy különbség van. Amikor bekerül a kis falusi gyermek az iskolába, ébredező gondolatvilágának első benyomásai között ott van az is, hogy az iskola, a tanító nem úgy beszél, mint ahogy otthon beszélnek. Pl. nem úgy mondja, hogy *csidma*, hanem úgy, hogy *csizma*. Nem *kinyeret* mond, hanem *kenyeret*, s lépten-nyomon ki javítja az eddig használt szavait, kiejtését, s általában beszédében sok javítanivalót talál. A szerző szerint „elcsapni való az a tanító, aki apostoli szent buzgalmában írtóháborút izenve minden csidmának, kinyérnek, erőszakkal — néha bottal — merész-kedik öntudattá emelni a gyerek lelkében azt a sejtelmet, hogy saját nyelve és az iskola nyelve között különbség van”¹¹⁹ Valóban nehéz probléma. Ha paraszti származású íróink vallomásait is figyelembe vesszük, sokszor találkozunk visszaemlékezésükben az elkeseredés hangjával. A vallomások ugyanis sok esetben elmondják, hogy az iskolában a tájszólást beszélő gyermekek irányában nem voltak türelmesek a tanítók, s sokszor használták a gúny segyverét a tájszólást beszélő tanulókkal szemben. Különösen a középiskolák magyar nyelvszakos tanárait éri ez a vád. *Illyés* Gyula iskolai emlékének erre vonatkozó adata típuspéldája annak az esetnek, amikor a tanár a tájszólásban beszélő gyerekeket a gúny hangján akarta a köznyelvi vagy irodalmi nyelvhasználatra „nevelni.”¹²⁰ Különösen vigyáznunk kell arra, hogy tanulóinkban ne az a hit verjen gyökeret, hogy az ő tájnyelvi ejtésük gúnyolni való, hibás, rossz ejtés, mert igen nagy törés állt be a tanuló egész magatartásában.

* * *

Ennek a korszaknak iskolai nyelvi nevelésében a nyelvművelés, a nyelvvédelem, a nyelvtisztaság problémája is központi kérdés. A nyelvtudomány a nyelvhelyesség kérdésében sokat problémázott ebben a korszakban is. *Simonyi* Zsigmond *Ártatlan vádlottak* című cikkében¹²¹ felvetvén a nyelvhelyesség problémáját, azt írta, hogy vannak, akik nyelvünket minden áron a régi nyelvszokás szemüvegével ítélik meg, hol a kettő ellenkezik, a réGINEK adják a döntő szavazatot. Mások a népnyelvi formákat veszik a norma alapjának. Felvetődött az a kérdés is, hogy a nyelvművelés, a nyelvhelyesség problémája tudományos probléma-e. *Simonyi* szerint a helyes és nem helyes megítélésében a tudomány nem dönthet, és tagadta a szabályozó hagyomány jogosultságát és a tudomány jogcímét a helyesség vagy a helytelenség megítélésében. Sőt a tudós inkább megbénítja a nyelvművelő munkát, mert szabályait, normájának elveit nem a használt nyelvből meríti. *Balassa* Józsefnek is az volt a felfo-

gása, hogy a nyelv tisztaságára vigyázni elsősorban nem a nyelvtudós feladata.¹²²

A helytelenségek, az idegenségek kérdésében széleskörű vita indult meg a korabeli folyóiratokban. Különösen érdekelte ez a kérdés a szépirodalom művelőit. Gyulai Pál és köre a szélsőséges purizmus nyesegetésében nem riadt vissza a gúny fegyverének használatától sem. A *Hét* című folyóirat egyik számában „*Visszhang a germanizmusról közölt rigmusokra*” című vers megvágja az antibarbarusok szerzőit és a túlzó purgátorokkal szemben arra az álláspontra helyezkedik a vers szerzője, hogy nem helyes minden „kint” termett — idegen szót kiirtani nyelvünkéből:

„A törekvés *nisus*, mozzanat *momentum*
Az ég *firmamentum*, tehetség *talentum*
És *talentumtalan* a tehetségtelen,
Magyar nyelvészeknek ez a nyelv éktelen.
De értsük meg egymást: *ne vessünk el mindent*,
Ami ott kinn termett s meghonosult itt bent.
Pék és pásztor helyett nem kell sütő s nyájőr,
Tanoda se jó régi iskoláért.”¹²³

Ezekben az években a száműzetésben élő Kossuth Lajos is, hozzászólt a helyes magyarság, a purizmus problémájához. Helfy Ignáchoz írt egyik levelében nem helyeselte, hogy a túlzó purgátorok az idegen szavak kiiktatása céljából idétlen magyar szavakat alkotnak: „Engem igenis bánt az, hogy látom, hogy magyar írók magyar szavakkal oly németes szóalakokat gyúrnak össze, melyek nyelvünk természetével ellenkeznek.”¹²⁴

Éppen a nyelvhelyesség kérdésében a közönség érdeklődése az 1890-es években „erősebb felbuzdulással fordult nyelvünk ügye felé.”¹²⁵

Még a képviselőházban is szóba került a nyelvhelyesség problémája, és Madarász képviselő egyik interpellációjában a kultuszminiszter figyelmébe ajánlotta, hogy a hírlapokban, a társadalomban, sőt a törvényhozás termében is, a magyar szavakat nagy mértékben kiszorították és kiszorítják az idegen szavak, s hajlandó-e ezt a bajt a közoktatásügyi miniszter figyelmébe venni és intézkedni. A miniszter válasza a következő volt: „Arra nem vállalkozhatik, hogy irtóháborút indítson az idegen szavak ellen, arra sem, hogy a nyelvészek harcaiba beavatkozzék, hiszen tudjuk, hogy a túlzásba vitt purizmus milyen sajnálatos eredményeket szül. Azt azonban kijelentheti, hogy támogatni fogja a törekvést minden téren.”¹²⁶

A miniszter elsősorban az iskolák nyelvvédelmi munkájának támogatására gondolt. Valóban ezekben az években nagyobb

erővel ingult meg az iskolákban is a nyelvvédő munka. A kultuszminisztérium a tantervek, a tankönyvek nyelvére is nagyobb gondot kívánt fordítani, s a hivatalos nyelvrontás ellen saját hatáskörében is gátat kívánt emelni. Ezekben az években tűntek el az iskolák környékén levő bizonyos épületek ilyen feliratai is, mint pl. *tanhelyiség, tanoda, képezde, ürüldae*; s a hivatalos írássokból az ilyen kitételek, a *kegyelmesen* elrendelte, a *legmagasabb nevenap*, stb., s általában az úgynevezett *lakájstílus* elleni küzdelem első nyomaira is rábukkanunk.

Az iskolai nyelvromlás ügyét pedagógusaink nagyobbik fele komolyan vette. Jobban vigyáznak előszóbeli megnyilatkozásaikra is mind a nyelvi órákon, mind a tantestületek értekezletein. Mind ritkábbak lesznek a tantestületi jegyzőkönyvekben az ilyen mondatok: „A tantestület határozza, miszerint a hibák liquidáltatnak... az értekezlet múltti határozata föl lett terjesztve... a megbeszélt kérdés elintézését nyert, stb., stb.”

A nyelvvédelem, a nyelvhelyesség munkája azonban a nyelvi órákon sok tanár gyakorlatában csak az idegen szavak üldözésében merült ki, vagy legfeljebb néhány stereotip germanizmus kipécézésében.¹²⁷ Sok pedagógus azonban igényelte a szélesebb körű nyelvvédelmi, nyelvművelő munka megindítását is. Ezek a pedagógusok ehhez a munkához komolyabb segítséget kértek a nyelvtudománytól is. Különösen kíváncsiaknak tartották, hogy mielőbb elkészüljön minden tudomány teljes műszótára, s az iskolai használatra szánt nyelvhelyességi kézikönyv. Ez a kézikönyv gazdag példatárt adjon elsősorban a hibás kifejezések helyes formáiból.¹²⁸

* * *

Az iskolai nyelvi oktatásnak sok nehézsége volt a helyesírás tanításában is. A korabeli iskolai gyakorlat szembe állt az akadémiai helyesírással. Általában az a panasz, hogy sok a következetlenség a helyesírásban. Különösen sok határozatlanságot tapasztalnak az idegen szavak írásában, a c—cz írásában, a szóösszetételeknél, stb. A gyakorló pedagógusok munkáját zavarta, hogy a különféle irodalmi alkotásokban a legkülönbözőbb helyesírási gyakorlatot találták. Az egyik író pl. az idegen szavak írásában azt a gyakorlatot követte, hogy minden idegen szót úgy írt le, ahogyan kiejti. Ezzel a gyakorlattal kapcsolatban írta meg *Gyulai Pál Irói recept* című kis gyűjteményét:

Ird csak magyarosan nuance-t *nüansznak*,
a quasi-t *kvázinak*, codex-et *kódeksznek*,
Ez az írásmódja az új régieknek.”¹²⁹

A c—cz írásában is megújult a harc. Bár sokan azt a nézetüket hangoztatták, hogy ez a kérdés nem tudományos kérdés, hanem csak célszerűségi kérdés. Az egyik tábor a c írását tar-

totta célszerűnek, mert egyszerűbb, a másik pedig a *cz* írását, mert csak ez alkalmas eszköz az idegen szónak a magyar szóktól való megkülönböztetésére. *Volf* György ugyanis azt tartotta, hogy a *cz* egyszerűsítése nem fogadható el, mert a pusztán *c* megzavarhatja a latin, francia, angol, olasz szavakkal gyakran találkozótanult magyar olvasót, s akárhányszó fogja az *arcisme*, *utca*, *marcona* szavakat így olvasni: *arszizm*, *ukka*, *markona*. *Volf* Györgynek ebben a kérdésben támogató táborra is akadt, s valóban sokan azt tartották, hogy tulajdonképpen az egyszerű *c*-hez járuló *z* elem teszi az olvasást biztossá, míg a *z* elhagyása ezt a biztos olvasást megingatja. Úgy gondolták, hogy pl. a csacsi szó olvasását az egyszerű *c* írása bizonytalanná teszi, hogy vajon *csacsinak* vagy *kszakszinak* kell-e olvasni.¹³⁰ Az iskolai gyakorlat mind szélesebb körben *Simonyi* Zsigmond álláspontját fogadta el és az akadémiai helyesírással ellentétben egyszerű *c*-t íratott.

Az egységesebb helyesírás követelménye mind erősebb hangot kapott az iskolai berkekben. Az a vélemény ugyanis, hogy „a helyesírás kérdésének függőben hagyása senkire sem boszszantóbb, mint a tanító világra.”¹³¹

Az iskolai értesítőkből is gyakrabban jelentek meg a helyesírás iskolai tanításával kapcsolatos problémák felvetését s megoldását célzó írások. Ezekben is elsősorban azért sok a panasza, mert a helyesírási következetlenségek, kételyek, ingadozások és „tévelyek” mind mind az eredményesebb iskolai helyesírástanítás akadályozói.¹³² *Karsay* János: „Ingadozások a magyar írásban”, a váci főgimnázium Értesítőjében megjelent írásában jellemzően írta (1891—1892): az iskolakönyvekben is sok a helyesírási ingadozás. A *ritmus* szónak pl. négyféle írásmódja található a tankönyvekben: *rythmus*, *rhythmus*, *rhythmus*, *ritmus*.

Kalmár Elek „A helyesírás harca” című cikkében felvetette azt a problémát is, hogy a helyesírást közkinccsé kell tenni, illetőleg a „helyesírástan” váljék közkinccsé iskolai nyelvtanításunkban. Követelmény tehát, hogy helyesírási szabályzatunk se legyen olyan komplikált, hogy a legelső műveltségretek ne követhesse.¹³³ Ebben a keretben tartották botránykönyvnek a *cz* betű írását az egyszerű *c* helyett, s ebben a keretben merült fel az — *ly* kiiktatásának kérdése is.¹³⁴ Felmerült továbbá a helyesírás nagyobb méretű reformálásának problémája is. A gyakorló pedagógusok ismét csak a nyelvtudomány művelőitől várták a kezdeményezést. Bár a nyelvtudósok között egyesek azon a véleményen voltak, hogy a helyesírási probléma nem tudományos probléma, s az azzal való foglalkozás haszontalan dolog, csak „szalmacséplés, borsógömbölygetés és zabhegyezés”, a nagyobb-

bik felének azonban az volt a véleménye, hogy a legkiválóbb nyelvtudósaink sem szégyeltek helyesírásunkkal foglalkozni, sőt ők voltak igazi alkotói, ápolói, fejlesztői.¹³⁵

Simonyi Zsigmond elve és törekvése, hogy heiesírásunk minél egyszerűbb és egyöntetűbb legyen, a gyakorló pedagógusok igenlésével találkozott. Simonyi azt vallotta, hogy a helyesírást legkönnyebben és legcélszerűbben oly irányban javíthatjuk, egyszerűsíthetjük, amilyen irányt úgyis önként követ az irodalmi szokás. Eppen az iskola szükségleteiből és igényeiből kiindulva vetette fel az akadémiai helyesírás megreformálásának szükségességét, s javasolta: a) az egyszerű c jegynek szabállyá emelését, b) hogy tegyük következetesebbé a kétjegyű mássalhangzók kettőzését (hosszú, annyi stb.), c) hogy az idegen szók magyaros írását terjesszük ki messze az eddigi gyakorlat határán túl, d) hogy az *aki*, *ami* névmásokat írjuk egy szóba.¹³⁶

Simonyi Zsigmond kezdeményezésére az Akadémia revízió alá vette az évről-évre változatlanul lenyomtatott helyesírási szabályzatot. A Nyelvtudományi Bizottság két javaslatát fogadta el: a c és az *aki* írását, s magyar írást enged az ilyen idegen szavak írásában, mint *reakció*, *fuzió*, *filozófia*. Tért adott már ilyen újításoknak is: *higgyen*, *poggyász*, *icce*, *Budapest* (s nem Buda-Pest).¹³⁷

Íróink, és gyakorló pedagógusaink még tovább kívántak menni a célszerűbb írásmód kialakításában. Tóth Béla 1892-ben még arról ír, hogy oly nagy a helyesírásunkban az anarchia, hogy a „helyesírás úgyszólván annyiféle, ahányan tollat forgatunk.”¹³⁸ Az 1890-es évek végén mind egységesebbé kezd válni íróink, folyóirataink helyesírása, de az akadémiai helyesírással, illetőleg annak gyakorlatával szembeállva. Az iskolai követelmények is inkább az „élet”, mint az Akadémia gyakorlatát kezdték szentesíteni, s a tankönyvek helyesírása sem követte teljesen az Akadémia helyesírását. Sőt a helyesírás tanításában a gyakorló pedagógusok számára módszertani utasításokat is tartalmazó ún. *Helyesírási mintakönyvek* sem az Akadémiát követték. A közoktatásügyi minisztérium abból kiindulva, „hogy a magyar helyesírás tanítása újabb időben számos panasza adott okot”, meggondolandónak tartotta egy külön, úgynevezett iskolai helyesírási szabályzat megírását és kiadását. Ennek a megszerkesztésével Simonyi Zsigmondot bízták meg. Ez az új iskolai szabályzat *„A Magyar iskolai helyesírás”* címen jelent meg. Simonyi Zsigmond a *Nyelvészeti Füzetek* sorozatban *„Az új helyesírás a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1903. március 14-én 862. szám alatt kelt rendeletével kiadott magyar iskolai helyesírás szövege és magyarázata bőví-*

tett szójegyzékkel", Budapesten 1903-ban kiadott munkájában részletesebben írta le az iskolai helyesírás megalkotásának körülményeit. A Magyar Iskolai Helyesírás miniszteri rendelettel az összes iskolák számára irányadóul rendeltetett el. (1903.)

E körül az új magyar iskolai helyesírás körül széleskörű vitairódalom indult meg, s ennek a vitának a hullámai túlglyűrűznek korszakunk keretein is.¹³⁹

Az Akadémia nem fogadta el Simonyi javaslatait. Az iskolai helyesírás módosításait azonban az iskola, az élet szentesítette. Az iskolában cz helyett egyszerű c-t írnak, a kétjegyű más-salhangzók kettőzésének három betűvel való írását emeli szabállyá (pl. asszonnyal, vesszűk, stb.), a vonatkozó névmás elemeinek, a mutatónévmásnak a névutóval, továbbá a nyomosított személyragos névmás elemeinek egybeírását általánosítják (aki, amiatt, őtőle, stb.), az idegen szavak írásában a magyaros írásnak nagyobb mervű kiterjesztését szentesítik. Az iskolai helyesírás mind általánosabbá vált, s amint tudjuk, később az Akadémia is kénytelen volt az iskolai helyesírás nyomán általánossá vált szabályokat szentesíteni. (Nagyon tanulságos pedagógiai vonatkozásaiban is Simonyi visszaemlékezése „Az iskolai helyesírás”. (Visszaemlékezés a tízedik évfordulón. *Néptanítók Lapja* 1913. 12. sz.)

A helyesírástanítás módszertani problémája keretében igen sok hasznos, használható elv, szempont és gyakorlat született meg ebben a korszakban is. A helyesírástanításban igen nagy szerepet szántak a *gyakorlatnak* (másolás, hangoztatás, diktálás, helyesírási szabályok ismertetése) és a megfelelő gazdag tartalmú példatáraknak. (Ilyet még *Gaal Mózes* is szerkesztett!) Többen azt tartották, hogy a jó helyesírástanítás különösen nagy hasznát veszi a *gondos nyelvtani elemzésnek*. A helyesírástanításának nehézségei egyesek szerint nem győzhetők le úgynevezett *mechanikai tanító* eljárásokkal (verses helyesírási szabályok bemagoltatása, a szemléltetési alkalmak helytelen irányú felhasználása, stb.) hanem csak a grammatikai oktatás alapján elmélyített helyesírástanítás útján. A gyermek még az oktatás legalsóbb fokán sem csak a szemével és fülével tanulja meg a helyesírást, hanem itt is használja fel az eszét is. Sokan — nagyon helyesen — ezzel kapcsolatban megemlégették azt is, hogy a gondos helyesírástanítás felhasználja a helyes olvasás, a helyes kiejtés eredményeit is, s a kettőt nem is választja el egymástól mereven. Az öntudatosabb helyesírástanítás feltétlenül a grammatikai alapon való tanítást igényli. Ez a felfogás szinte általános ebben a korszakban. *Batassa József* megfogal-

mazásában: „A jó nyelvtan tanulása elősegíti a helyesírás teljes és biztos elsajátítását is.”¹⁴⁰

* * *

Vizsgálatunk első részét lezárva, jól tudjuk, hogy ebben a kérdésben csak a kezdő lépéseket tettük meg. De erre is szükségünk volt! A magyar tanítási nyelv és nyelvtantanítás múltjának vizsgálatával adós maradt a nyelvtudomány éppen úgy, mint a pedagógiai irodalom. E problémakör feldolgozása szinte teljesen hiányzik, ezért kellett e tárgyra vonatkozó források részletes tanulmányozása alapján elsősorban a fontosabb forrásanyagot beszéltetni, hiszen e források legnagyobb része nehezen hozzáférhető anyag. Ebből a módszerbeli elgondolásból erednek természetesen dolgozatom hiányosságai is. Nem eléggé tagolt, s a korszakokon belül sem jutott teljesen érvényre egy-egy elrendezési elv és gyakorlat. E munka azonban, csak egy nagyobb összefoglaló jellegű dolgozatom forráskutató és értékelő része. Ugy érzem, ebben a formájában is hasznos szolgálatot tehet, már csak annyiban is, hogy ráirányítja a kutatók figyelmét egy olyan témakörre, amelynek a feldolgozására sok munkaerő sok vonalú kutatására van még szükségünk.

Jegyzetek és irodalom

1. Tarczy L.: Középtanodáink. Pápai Főisk. Ért. 1879-80.
2. Csíksomlyói gimn. Ért. 1881-82. (A gimn. története)
3. Benkó Imre: Arany János tanársága Nagykőrösön. Nagykőrös. 1897.
4. Vö. Landes-Regierungsblatt für das Königreich Ungarn. 1855. 67.
5. Prot. Egyh. és Isk. Lap 1860. 80.
6. Vö. Kis Ernő: A Dunántúli ev. ref. Egyh. ker. Pápai Főiskolájának története. Pápa, 1896. 271-274.
7. Vö. Sárváry Béla: A múlt és jelen tanmód. Veszprémi algimnázium Évlapja. 1852-53. és Toldy F.: Visszapillantás tudományos állapotainkra, kapcsolatban a régi és az új tanrendszerrel. Budán. 1863.
8. Nagyvárad 8 osztályú Gymnasium Évkönyve. 1855-56.
9. Szarvasi ág. hitv. Főtanoda Tudósítványa 1855-56.
10. Vö. Krausz G. László: Kézi tankönyvek gymnáziumainkban. Nagyvárad 8 osztályú Gymn. Évkönyve. 1856-57.
11. Wargha János: Magyar Nyelvtan I. Rész. Szótan. Alaktan. 3. kiadás. Pesten 1857., Róla: Imre Sándor bírálata: Magyar Nyelvészet 1858. 208.
12. Gyertyánffy István: Eszmeadalékok a magyar nyelv tanításához. Tanodai Lapok 1859. 313., 325., 338.
13. Vö. még Kerékgyártó Imre: Nyelvtanításunk múltja. „A magyar nyelvtan tanítása”. Budapest 1952. és Pedagógiai Szemle 1953. 1-2. sz. 103.

14. Hunfalvy: Szvorényi: Magyar Nyelvtan. Magyar Nyelvészet 1861. 419.
15. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1858. 171.
16. Vö. Imre Sándor: Magyar Mondattan. Debrecen. 1863.
17. Vö. Fischer Náthán: A magyar nyelv rövid tan- és ismétlő könyve. Győr. 1859. és Magyar nyelvtani katekizmus. Győr. 1862.
18. Hegedüs forrása: Scherr Tamás: Der Unterricht in der Primarschule. Zürich, 1851.
19. Vö. Árvai József: Magyar Nyelvtan, a mondattan alapján gyakorlatilag szerkesztve. Sárospatak. 1866. Vö. még Prot. Népisk. Közlöny (Sárospatak) 1866. 100.
20. Népiskolai Tanterv a Tiszáninnen Helv. Hitv. Egyházkerületben. Sárospatak. 1868.
21. Waga János: Magyar nyelvtan. I. rész. Szótan (alaktan), I-II. gymn. osztály számára. 5. kiadás. Pest 1864.
22. Vö. Nyelvészeti csírák fejlesztése. Magyar Nyelvészet 1856. I. 257.
23. Nyelvtudományi Közlemények: 1893. 117.
24. Vö. Magyar Nyelvészet. 1861. 419. z
25. Riedl Szende: Magyar Nyelvtan. Pest 1864.
26. Vö. Bárczi Géza megjegyzéseit is. A Magyar Tud. Akad. nyelv- és irodalomtudományi osztályának Közleményei: 1953. 323.
27. Irányeszmék a magyarországi gymnáziumok újjászervezéséhez. Pest, 1864. Vö. még az általa szerkesztett lapnak, a **Heti Szemlének** ide vonatkozó cikkeit is.
28. Pl. 1856-ban a **Tanodai Lapok**-ban a Magyar hangzórendszer alaponálai címen értekezik, s ugyanebben a folyóiratban ismertetést közöl Johann Zahvurek: Über die Fremdwörter in Magyarischen c. munkáról stb., stb.
29. Vö. Pl. Zámbo János: A határozatlan ige használata a magyar nyelvben. Kolozsvári k. Gimnázium Tudósítványa 1870-71. — Csomár István: Az ik-es igeragozás törvényes használata. Munkácsi áll. Reál-gymn. Ért. 1874-75. — Ralovich Lajos: A magyar szenvedő ige képzése és jogosultsága. Besztercebányai Főgimn. Ért. 1874-75. — Pfeiffer Antal: A magyar és latin nyelv önhangzóinak hangtani sajátosságai. Buda-Pesti Kegyesrendiek Főgimn. Tudósítványa: 1874-75. stb., stb.
30. Szarvas Gábor: A nyelvhibák és teendőink. Budapesti Szemle 1884. 73-91.
31. Vö. Új Magyar Múzeum: 1856. II. 3.
32. Új Magyar Múzeum. 1858. 166. Vö. még: Szily K.: A M. Tud. Akadémia helyesírási szabályainak története. Magyar Nyelv: 1923. 22.
33. Magyar Nyelvészet: 1856. I. 151. 177.
34. Lonkay Antal: Irjunk egyenlően. Pesti Napló: 1855. 1601-1616. sz.
35. Tanodai Lapok. 1858. 561-62.
36. Magyar Nyelvészet 1856. 151-172.
37. Tanodai Lapok. 1859. 125-128.
38. Vö. Fáy András: A Halmay család. Pest. 1858.
39. Néptanítók könyve. Prot. Növelészeti Közlöny. Arad. 1860. 156-160.
40. Tanodai Lapok: 1859. 211-212.
41. Lippay Lajos: A jászberényi főgimn. százados történeti vázlata. Jászberényi Főgimn. Ért.: 1879-80.
42. Vö. pl. Tanodai Lapok. 1859. 109, 121, 133. (A műszavak kérdése).
43. Vö. Budenz Album. Bpest. 1884. 12.
44. Brassai Sámuel: A magyar mondat. Magyar Akadémiai Értesítő. 1860. 279. és Paraleipomena: Pest. 1873. A nyelvész Brassairól: Elekfi: M. Ny. 46:353.

45. Magyar Akadémiai Értesítő. 1862. 341.
46. Szépirodalmi Figyelő. 1862. II. 24. sz. 369, 385.
47. Nékám-Poór: A szükséges Orvosi Műszavak deák-német-magyar zsebszótára. Pest, 1861.
48. Gulyás Elek: Magyar nyelvészeti értekezés. Esztergomi főgimn. Programja. 1858-59.
49. Székesfehérvári Városi Alreál Tanoda Évkönyve. 1857-58.
50. Nagy-Károlyi Algimn. Évkönyve. 1857-58.
51. Zolnay Károly: A nyelvtan tanításának hatása lélektani szempontból. Szentesi gimn. Értesítője. 1865-66.
52. Vö. Lutter Nándor: Középtanodai tanügyünk. Új korszak. 1864. 724.
53. Hunfalvy Pál: Igaz aranybulla. Új Magyar Múzeum: 1850. 1-35, 93-120.
54. Sárospataki Füzetek. 1857: 108-119.
55. Felkay László: Iskolapolitika a feudálkapitalista Magyarországon. **Köznevelés**. 1952. 15. sz.
56. Tanterv a Népiskolák számára. Budán, 1869. — Tanterv a Felső Népiskolák számára, Budán. 1872. — 1868. évi 14.464. sz. rendelettel kiadott Gimnáziumi Tanterv.
57. Tanterv a Felső Népiskolák számára. Budán, 1872.
58. Vö. Az 1896. évi Ezredéves Kiállítás Eredménye: IX. kötet Budapest, 1898. 553.
59. A Gimnásiumi és Reáliskolai Új Tantervek. Budapest, 1880. Vö. még **Kármán** Mór: Pedagógiai dolgozatai. I. Bp. 1909.
60. Felkai László: Hogyan valósították meg Eötvös népoktatási törvényét. **Köznevelés**. 1951. XII. 1. és 15. sz. Vö. még: **Bánhegyi** István: A felekezeti iskoláztatás veszélyei és közoktatási törvényünk hiányai nevelészeti, társadalmi és politikai szempontból. Pest. 1870.
61. Brassai Sámuel: A módszerről. I. R. Mit tanítsunk? Pest. 1867. Módszer és némi alkalmazásai. II. Értekezés. Pest. 1869. III. Értekezés. Pest. 1869. — Ez a munkája második, javított kiadásban **A módszerről** külön is megjelent Kolozsvárt, 1892-ben.
62. Brassai: Okszerű vezér... Kolozsvár. 1869. 8. kiadás. 1875. 332.
63. A középiskola eszménye. Bp. 1874.
64. Brassai Sámuel: Mégegyszer a középiskola ügye. Budapesti Szemle.
65. Brassai: A classicus nyelvek tanításáról. Budapesti Szemle. 1876. 314.
66. Tompa: Anyanyelvünk leíró nyelvtana. M. Tud. Akad. Közleményei. 1953. IV. 1-2. sz. 33.
67. Steiner Zsigmond: Fischer: Magyar Nyelvkönyv. — Záray: Magyar Nyelvtan. Pest. 1873. **Magyar Tanügy**. 1873. 175-177.
68. Danninger: Nyelvtani irodalmunk szánandó állapotáról. Pozsonyi tanítóképző Int. Ért. 1881-82.
69. Vö. Kerékgyártó cikkét Pedagógiai Szemle. 1953. 1-2. 105.
70. Szarvas: Nyelvtudományi irodalom. Magyar Nyelvőr. 1874. 260.
71. Magyar Nyelvőr: 1872. 137.
72. Orsz. Középisk. Tanegy. Közl. 1875-76. 2. 58.
73. Hunfalvy: Egy új magyar grammatika s valami az anyanyelv tanításáról. Magyar Nyelvőr. 1874. 253-260.
74. Magyar Nyelvőr. 1873. 502.
75. Bodnár Zsigmond: A nyelv és ész viszonyáról. Középiskolai Szemle. Arad. 1882. 401-415. Vö. Humboldt: Ueber das Entstehen der grammatischen Formen... 1821. — Ueber die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues. 1830-36: Ueber die Kawisprache. — Vö. még:

- Bárczi B.: Bev. a nyelvtudományba. Bp. 1953. 127.
76. Magyar Tanügy. 1873. 422, 432.
  77. Vö. Simonyi Zsigmond: Jolly J. Schulgrammatik und Sprachwissenschaft. Magyar Tanügy. 1874. 878.
  78. Hunfalvy Pál: Nyelvtudomány és nyelvtanítás. Budapest. 1884.
  79. Magyar Tanügy. 1876. 89—96.
  80. Simonyi: Adalékok a magyar nyelv tanításához. Magyar Tanügy. 1876. 160, 300.
  81. Simonyi: Népiskolai nyelvkönyvek. Magyar Tanügy. 1877. 53, 58.
  82. Beke Ödön: Simonyi Zsigmond. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. Budapest 1953. 326.
  83. Thewrewk Árpád: Simonyi's Ungarische Grammatik. Budapest, 1883. Közoktatás. 1883. 20. sz. 6.
  84. Thewrewk Árpád: Simonyi és a magyar nyelvbúvárlatok. Közoktatás. 1883. 37-41. sz. Vö. még Thewrewk Árpád: Új magyar nyelvészet. **Közoktatás:** 1887. 39. sz.
  85. Dr. Balázs Ferenc: Simonyi Zsigmond Kis Magyar Nyelvtana. Bírálati adalék nyelvtani zűrzavarunk eltávolítására. Közoktatás. 1883. 42-43. sz.
  86. Ballagi Mór: Gyulay Béla Magyar Nyelvtan. Budapest. 1883. Ism. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1883. 740.
  87. Sárospataki Áll. Férfitanítóképezde Értesítője. 1869-1872.
  88. Joó István: A tanítóképzés. Debreceni Főiskola Tanítóképezde Ért. 1879-80.
  89. Szarvasi Főiskola Értesítője. 1866-67.
  90. Záray: Magyar Nyelvtan. Pest. 1872.
  91. Budapesti Állami Felsőbb Leányiskola Értesítője. 1882-83.
  92. Magyar Nyelvőr. 1872. 105.
  93. Hunfalvy: Az osztály elébe terjeszti a magyar helyesírás újabban átvizsgált szabályait. Akadémiai Értesítő. 1881.
  94. Veszprémi Zs.: A Magyar Nyelvőr. Figyelő. (Szana.) 1873. III. 150.
  95. Budapesti Szemle. 1881. 154-157.
  96. Vö. Pónori Thewrewk Emil: A helyes magyarság elvei. Budapest. 1873.
  97. Orsz. Közokt. Tan. Közl. 1884-85. 417.
  98. Szinyei: Hunfalvy: Nyelvtudomány és nyelvtanítás. Budapest. 1884. Egyet. Philologiai Közöny. 1884. 882-896.
  99. Vö. Veres Ignác: Hunfalvy Pál: Nyelvtudomány és nyelvtanítás. Ism. Orsz. Középisk. Tan. Egy. Közl. 1884-85. 217.
  100. Kiss Gábor: A magyar nyelv tanítása. Prot. Néptanító. 1888. 549.
  101. Kerékgyártó Imre: i. m. 107.
  102. Vö: Waldapfel János: Kármán Mór nyelvtanító elmélete. Adalékok a gimnáziumi oktatás elméletéhez. Budapest, 1898.
  103. Vö: Orsz. Középisk. Tan. Egy. Közlöny. 1897-98. 586.
  104. Szamosfalvi Gergely: A magyar nyelv a népiskolában. Magyar Nyelvőr. 1887. 406.
  105. Bartos: Középiskolai nyelvtanításunk. Orsz. Középisk. Tan. Egy. Közl. 1897. 586. — Vö. még: Maklári Pap Miklós: Magyar nyelvtan és nyelvtanítás. **Sárospataki Lapok:** 1894. 29-31, 33, 35, 41, 45. sz.
  106. Vö.: Toncs Gusztáv: A magyar nyelvtudomány a gymnasiumban és az érettségi vizsgálaton. Orsz. Középisk. Tan. Egy. Közl. 1884-85. 660. Horváth József: A tanítók és a tájbeszéd. Iskolai szemle (Csurgó) 1887. 275.

107. Várkonyi Endre: Nyelvtanításunk sikertelenségének egyik főoka. Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1890. 425.
108. Demek Győző: Simonyi: Tüzetes Magyar Nyelvtan. Ism. Erdélyi Múzeum. 1895. 501-503.
109. Vö. Király Pál: Nyelvtudományi irodalmunk újabb jelenségeiről. A Simonyi-féle Tüzetes Magyar Nyelvtan I. kötetének bírálata, Simonyi válasza. Magyar Nyelvőr. 1896. 359.
110. Simonyi: A Magyar Nyelv a művelt közönségnek. I-II. Budapest, 1889.
111. Magyar Nyelvőr. 1894. 289, 343, 393.
112. Vö. Riedl Frigyes: A reáliskolai utasítások tervezetéről. Orsz. Tan. Egy. Közlöny. 1884-85. 328 és u. o.: Magyar Nyelvtanítás. Magyar Nyelvőr. 1889. 351.
113. Gulyás István: A magyar grammatika középiskolai tanításának kérdéséhez. Orsz. Középisk. Tan. Egy. Közl. 1897-98. 285.
114. Gulyás: i. m. Orsz. Középisk. Tan. Egy. Közl. 1897. 286.
115. Várkonyi Endre: Nyelvtanításunk sikertelenségének egyik főoka. Prot. Egyh. Isk. Lap. 1890. 425.
116. Vö. Bányai Jakab: Az anyanyelv tanításának módszere. Paed. Szemle 1892. 33-38. — Koltai V.: A grammatikai tanítás az egységes középiskolában. Egyet. Közokt. Szemle. 1892: 314-18.
117. Aczél László: Ugocsa vármegye Népoktatásügye. 1880-1902. Budapest, 1908. 36.
118. Vö. Mező Dániel: Reform az elemi iskola nyelvtani anyagában és módszertani kezelésében. Néptanítók Lapja. 1896. 11. sz.
119. Pálfi: Nyelvérzék és az iskola. Keresztény Magvető. 1902. 130.
120. Illyés Gyula: Puszták népe. 231-232. Vö. még Lőrincze Lajos. Nyelv és élet. Budapest, 1953. 33-38. és Bakos: Nagy magyar értékeink. Érsekújvár, 1942. 3-10.
121. Budapesti Szemle, 1888. 447.
122. Balassa: A nyelv tisztasága. Magyar kritika. 1898. I. 328-30. Vö. még: Balassa: A nyelv tisztasága. Politikai Heti Szemle. 1902. 42. sz.
123. A Hét. 1894. 14.
124. Vö. Természettudományi Közlöny. 1894.
125. B. J.: Két könyv a helyes magyarságról; Béldy Mihály: A magyar helyesírás és magyarság. Nagykanizsa. 1897. — Szigeti József: Kerüljük a germanizmust! Budapest 1897. Magyar Kritika 1898. I. 29.
126. Vö: Nemzeti Iskola. 1897. 33. sz.
127. Vö. Szigeti József: Kerüljük a germanizmust! Magyaros szerkesztésre vezető német-magyar betűrendes szóálggyűjtemény. Bp. 1897.
128. Vö.: Sassi Nagy Lajos: Az iskolai nyelvoktatásról. Nemzeti Iskola. 1898. 46-52. sz.
129. Budapesti Szemle. 1893.
130. Vö. Szarvas Gábor: A c és a cz mérközése. Magyar Nyelvőr. 1891. 545.
131. Bódiss J.: Helyesírásunk iskolai szempontból. Magyar Nyelvőr, 1892. 533. és vö. Zolnai Gyula: Helyesírásunk reformja. Hazánk; 1894. 49.
132. Vö. Tomor Ferenc: Helyesírási tévelyek. Orsz. Középtanodai Tan. Egy. Közlönye. 1870. III. 29. — Karsai János: Ingadozások a magyar írásban. Váci gimn. Ért. 1891-92. Radoch József: A helyesírás a népiskolában. Magyar Pestalozzi. 1899. 5. sz. — Frinthe László: A helyesírás alapvetése az elemi iskola I. és II. osztályaiban. Hevesmegyei

- Tanügy. 1899. VII. 9. Szabó József: A magyar helyesírás legfőbb nehézségeinek tankönyve. Nagybánya, 1894.
133. Magyar Nyelvőr. 1892. 58. 110.
  134. Vö. Hunor: Felesleges betű-e az „ly“? Népmvelők Lapja 1899, 33. sz.
  135. Vö. Akadémiai Értesítő. 1892. 370.
  136. Simonyi: A helyesírás kérdéséről. Akadémiai Értesítő. 1891. 285. — Vö. még Volf György: A magyar helyesírás alapja. Bpest 1894. — Volf: Orthologia és phonetikus írás. Ped. Szemle 1894. 177, 316.
  137. Z. Gy.: Az Akadémiai új helyesírás szabályai. Magyar Nyelvőr. 1896. 519.
  138. Vö. Budapesti Hírlap. 1892. IX. 24.
  139. Magyar Pedagógia. 1903. 227. Vö. még Pausinger: Az iskolai új helyesírás. Család és Iskola. 1903. 8. sz. — Somogyi L.: A helyesírás tanításáról. **Család és Iskola**. 1903. 4. sz. — A. Z. Az új magyar helyesírás. — **Jövendő**. 1903. 4. sz. B. P. Az új iskolai helyesírás. **Tanáregyleti Közlöny**. 1903. 503-05. — **Pruzsinszky**: A magyar iskolai helyesírás szabályai. **Magyar Paedagogia**: 1903. 227-232.
  140. Balassa: A magyar helyesírás és az iskola. Orsz. Középisk. Tan. Egy. Közlöny. 1901. 193.

A HORTHY-KORSZAK FIZIKA TANÍTÁSÁNAK VILÁGNÉZETI VONATKOZÁSAI*

A nevelés, de főként a köznevelés végső célja mindenütt és mindig az volt, akár bevallották ezt, akár nem, hogy a növények világnézetét az uralkodó osztály céljainak megfelelően alakítsa. Ennek a célnak megfelelően állították össze a közoktatás anyagát, ennek érdekében igyekeztek a tudományokat felhasználni, ha kellett — meghamisítani, s a tudományokból tanítandó anyagot úgy megválogatni, hogy a célt szolgálja, vagy legalább is ne akadályozza a cél elérését.

Az uralkodó osztálynak sohasem voltak erkölcsi gátlásai, ha céljai eléréséről volt szó. Világos tehát, hogy aki számára megnyitotta a művelődés lehetőségét, az csak jól megszűrt, világnézetiileg „sterilizált” művelődési anyagot kaphatott, s ezt olyan módon kapta, hogy már maga a *módszer* is a fent említett célt szolgálta.

A Horthy-fasizmus világnézete, mint ismeretes, egy extrém módon fideista idealizmus volt, telve a legszélsőségesebb sovénizmussal. Ez érvényesült „természetesen” az iskolaügy terén is. Kezdve olyan „apróságon”, hogy közoktatásügyi, helyesebben *vallás-* és közoktatásügyi miniszter csak katolikus ember lehetett, folytatva azon, hogy az állandóan szaporodó egyházi iskolák anyagi ellátottsága sokszorosan felülmúlta az állami iskolákét, egészen addig a hómanbálinti megnyilatkozásig, amelyben az *állam* legfőbb oktatásügyi vezetője nyíltan kiemelte és hangsúlyozta az *egyházi* iskolák magasabb értékét. Az uralkodó osztály gyermekei szinte kivétel nélkül egyházi iskolába jártak, az állam iskolája „másodrendű” volt.

Pedig az állam — különösen a harmincas évek fokozódó, mind nyitabbá váló fasizálódása során — igazán igyekezett mindent megtenni, hogy iskoláj ne maradjanak el sem a sovénizta uszítás, sem a klerikalizmus hatékonyabbá válása, sem más szélsőjobboldali áramlatok befogadása és megvalósítása terén az egyházi iskolák mögött.

Hogy az állami iskolák még sem tudták ezeken a területe-

* A Pedagógiai Tudományos Intézet Módszertani Osztályának felkérésére készült tanulmány.

ken teljes mértékben utólnérni a felekezeti, különösen a szerzetesrendi iskolákat, azon múltott, hogy az állami iskolákban akadt elég sok olyan emberi gondolkodású, a gyermeki lélek mérgezésével egyet nem értő pedagógus, aki a maga lehetőségei között, — ki bátrabban, ki félénkebben — ellenállt annak, hogy ezt az áramlatot közvetítse. Ez a tény dicséretére válik ugyan a magyar állami iskolai nevelőnek, de nem változtatott a közoktatás világnézeti arculatán semmit.

„A gimnázium célja az, hogy a tanulót vallásos alapon erkölcsös polgárrá nevelje...”¹ mondja az 1939-ben megjelent *Általános Utasítások a gimnázium és leánygimnázium tantervéhez*.

Nagyon érdekes jelenség, hogy az 1927-ben és az 1930-ban megjelent *„Utasítások a középiskolák tantervéhez”*, illetve *„Utasítások a leánygimnázium, leányliceum és leánykollegium tantervéhez”*, sehol nem tartalmazza ilyen exponáltan, szinte kizárólagossá téve a *vallás erkölcs*i célt a nevelésben, illetve az iskolatípus által elérendő célok között. Ez a tény is mutatja, hogy a vallás erkölcsönél a XX. század harmincas éveiben mind fokozottabb előtérbe nyomulása párhuzamosan halad a nyílt fasizmus felé való eltolódással.

„Az első vezető gondolat a vallásos alapon való erkölcsös nevelés”, hangsúlyozza mindjárt az elején az 1939-es Utasítás. Ez érthető is. Sorsukba belenyugvó, alázatos, önálló vélemény nélküli, hitükért mindenre (mint a bekövetkező háború mutatta, a legembertelenebb aljasságokra is) kapható tömegeket kellett nevelni, s ez a történelem évszázadainak gyakorlati tapasztalatai szerint a bigottan vallásos ember.

Nincs miért hosszasan időzni ennél a kérdésnél. Az általánosságok amúgy is keveset mondanak.

Feladatoni a világnézeti vonatkozások vizsgálata egy olyan területen, a középfokú fizika-oktatásban, amiben ez nem annyira szembeötlő, nem annyira magától beszélő, mint egyes társadalomtudományok, történelem, irodalom stb. területén.

I.

Első áttekintésre a fizika filozófiai, világnézeti kérdésekkel csak bizonyos területeken érintkezik: az anyag, a mozgás lényegének vizsgálata, a legkisebb részecskék impulzusának, (helyének, sebességének) vizsgálata, a termodinamika második főtétele, a térelmélet, stb. területén. Mindezek azonban a középfokú fizika oktatásában a múltban sem szerepeltek, s így a fizika középfokú tanítási anyaga világnézeti nevelőhatások szempontjából látszólag teljesen közömbös, semleges természetű. A szabad-

esés törvénye, Coulomb törvénye, az energiamegmaradás elve. stb. nem változik aszerint, hogy egy szocialista, vagy fasiszta állam iskolájában tanítják-e. A hőmérséklet változását mindkét rendszerben ugyanolyan hőmérővel mérik, nem változik a sebesség, vagy gyorsulás fogalma sem, stb., stb.

Valóban, ha végigtanulmányozzuk az 1920—1944-es években megjelent, a Horthy-korszak idején engedélyezett állami és felekezeti iskolai fizika tankönyveket, ezek túlnyomó részénél azt találjuk, hogy „szigorú tárgyilagossággal” íródtak: a fizikatudomány alapvető ismereteit tartalmazzák, nincs bennük klerikális-fideista megnyilvánulás, nem vonnak le idealista filozófiai konzekvenciákat, nem közölnek tendenciózus elméleteket.

Szinte felvetődik az olvasóban a kérdés: mi hasznát veszi egy idealista rendszer egy ilyen „ridegen” objektív ismeretanyag tanításának?

A kérdést így felvetni nem helyes. A természettudomány, s így a fizika is, szükségképpen materialista tudomány: az anyaggal, az anyag különböző mozgásformáival, s mozgásformák törvényszerűségeinek megismerésével, kutatásával foglalkozik. Azok az új ismeretek, amelyekre napról-napra eljut, minden tételes vallással, minden idealizmussal szemben állanak. A természettudományok, s így a fizika is, azért kerültek be a középiskolába, mert alapja a technikai tudományoknak, mert a gép, a gyár, a technológia fizika nélkül nem létezik, mert a kapitalizmus felfelé ívelő szakaszában, annak virágzása idején a konkurrencia legyőzéséhez, a piac meghódításához, a magasabb profit eléréséhez, jobb, újabb, tökéletesebb gépi berendezés kellett. Ehhez pedig olyan úton lehetett csak eljutni, amelynek eleje a közép-fokú iskola fizika-oktatása. Eleinte ezekre az ismeretekre magának a tőkésnek is szüksége volt, később pedig, amikor már ő maga kizárólag a „szelvénylevágásra” tért át, szüksége volt az ő érdekeit kiszolgáló olyan emberekre, akik a termeléshez szükséges technikai-természettudományi ismereteknek birtokában voltak.

Ez volt az a — mondhatnám — kényszerítő ok, ami a fizikát behozta az iskolába. De már az első pillanattól sem volt kétséges a hanyatló kapitalizmus, az imeprializmus ideológusai előtt, hogy az anyag és energia megmaradását tudományos alapon igazoló fizika nem nagyon fogja alátámasztani a semmiből való teremtetés meséjét. Már eleve látszott, hogy a nagy felfedezéseket erkölcsi értékükben is kidomborító tudomány nem fog dicsérő szavakat találni a tanulók előtt a Galilei-per, a Giordano Bruno máglyája fényében tündöklő egyház számára. S éppen ezért, mert a kapitalista társadalomban a természettudományok

és a technika jelentőségénél fogva igen nagy tekintélyre tett szert, várható volt, hogy az ún. tanult, tehát középiskolát végzett rétegek előtt a fizikai törvények tekintélye nagyobb lesz, mint a biblia, vagy katekizmus „törvényei”. Ezek az ideológusok tisztában voltak azzal, ha egyik oldalról tényekkel alátámasztva azt tanítják, hogy a Föld kering a Nap körül, a másíkról pedig azt, hogy Józua könyörgésére az isten megállította a Napot az égen, nem ez utóbbit fogják elhinni.

Ennek az összeütközésnek a lehetősége súlyos gondot okozott, mert hiszen, különösen a század második negyedében a középiskola már elég széles tömegeket oktatott — ha ezek a tömegek nem a munkásság és parasztság soraiból kerültek is ki.

Ennek a gondnak és aggodalomnak hangot ad egy-egy felbukkanó cikk is. „Komoly készültségű, jó szándékú könyvek a természettudományok felelősségét hangoztatják; annak a véleménynek adnak kifejezést, hogy a vallásos érzésben való meggyöngyülés oka az utolsó évszázadok embereinek legnagyobb részében a természettudományokra vezethető vissza.” (Péck Aladár: A fizika felelőssége. Magyar Középiskola. 1943. 816. l.)

A tények valóban ilyen „gyanús” színben tüntették fel a természettudományokat, köztük a fizikát is. S mit tagadjuk, a természettudományok és a fizika rá is szolgáltak erre a gyanakvásra.

A nehezebb probléma tehát nem a *mit tanítsunk*, hanem a *hogyan tanítsuk* volt.

Az 1919-es forradalom után főképpen szükségesnek látták az „illetékesek” ennek a kérdésnek a fizika tanárok vonalán való irányítását. „A vallásos világszemlélet és a tudományos kutatás határait nem szabad illetéktelen megjegyzésekkel megbolygatni. Legyen a szaktanárban annyi fegyelmezettség, a nevelői feladatának olyan átélése, hogy kellő tiszteletet tanúsítson a másik terület kényes és nehéz kérdései iránt.”²

Az állami Utasításnak ez a butaságában is őszinte megnyilatkozása félreérthetetlenül megmondja, hogy melyik a „gyengébb” fél, melyiknek vannak „kényes és nehéz” kérdései, s melyik tudja leleplezni a másik üres fecsegését. Ez a mondat, illetve szerzője tisztában van azzal, hogy a jól képzett fizika-tanárnak csak „sine ira et studio” tanítania kell szaktárgyát, s ezzel átláthatatlan nehézséget okoz a „másik fél”-nek. S ha néán esetleg egy-egy megjegyzést tesz, pl. a megmaradási elvek tanításakor, hogy ezek szerint a semmiből sohasem lehet valami, reménytelenné válik a hittantanár minden erőlködése a teremtés-mesét illetőleg. Ezért appellál gyermekemeg módon a szaktanár fegyelmezettségére és nevelői feladatának „átélésére”.

Ezért a következő oldalon³ ismét, most már nyomatékosabban hangsúlyozza: „Soha ne hagyja el tehát a szaktanárok ajkát a vallásos hitet, s az arra épített keresztény világnézetet sértő, kisebbitő megjegyzés.”

Hogy lehet mégis ezt a kérdést a siker reményében megoldani?

Először is: csak tudomásul szolgáló tényeket kell tanítani, ami a szellemnek szélesebb perspektívát nyitna, el kell hagyni. „Szellemi harcok az élet valóságához tartoznak, de megvitatásuk nem az iskola, hanem a tudomány feladata”.⁴

Ime: ha néhány tudós vitázik is a világ egy-két sarkában olyan kérdésekről, amelyek „sértik” a vallásos hitet, ez még csak eltűrhető, annál is inkább, mert úgysem lehet tenni ellene semmit, (ezt így fejezi ki: az élet valóságához tartozik), de hogy bizonyos kérdéseken egyáltalán vitázni is lehet, maradjon kívül azon az idealista szemellenzőn, amelyikkel az iskola a tanulók szemét bekötni tartozik. S vajon miért? Elvégre, egy vita eldőlhethet akár az egyik, akár a másik fél javára! Nem! Az Utasítás szerkesztői teljesen tisztában voltak azzal, hogy ez a vita *csak* az egyik fél javára dőlhet el, éppen annak a félnek a javára, amelyikére olyan nagyon nem szeretnék. Mert ha ezek a viták a másik fél javára dőlhetnének el, nemcsak hogy engedték volna, de kötelezővé tették volna azok tárgyalását.

Másodszor: szükség esetén szembe kellett állni, fordulni magának a tudománynak a lényegével is, azzal a meggyőződéssel, hogy egy tudományág a saját területén korlátlan megismerési lehetőséggel rendelkezik. „A fizika nem tagadja, hogy a jelenségeknek a tapasztalat által hozzá nem férhető részei is vannak.”⁵ A fizika és minden természettudomány azóta, amióta kiszabadult a teológia és az idealista filozófia (vagyis: a teológusok és idealista filozófusok) karmaiból, már a puszta létével is tagadja ezt. Sőt: ennek tagadása teszi igazán természettudománnyá!

Viszont a fent idézett álláspont egyenesen oda vezet, ahová a cikk írója el is jut: „... a fizika területén teljes bizonyossággal semmi sem állapítható meg.”⁶ Ebből a megállapításból viszont valami teljes bizonyossággal megállapítható: tökéletesen bolond az, aki olyan tudománnyal foglalkozik, amelyik a saját területén semmi bizonyosat nem tud megállapítani. Szép eredménye ez egy gondolatmenetnek, amelyik a fizikát az ateizmus vádjától akarja megmenteni! Szerencsére a fizikának és a fizikát művelők és tanítók nagy részének ez a védelem semmi sem ártott.

Harmadszor: találni kell olyan fizika tanárokat, akik elég-

g   bigottak ahhoz, hogy a fizikában is csak az „ancilla theologiae”-t l  ss  k, akik számára szaktárgyuk csak a hittan seg  dt  rgya, ebben látják legfőbb rendeltetését. Ilyeneket azonban nagyon nehéz volt találni, keves akadt. De ha akadt, akkor feltétlenül tankönyvet kellett vele íratni. Az ilyen tankönyv előszava   gy végződik; „Végezetül h  l  san köszönöm az erős Istennek, hogy kicsi művet meg  rn  m, megengedte, s szép természetének titkaiba bepillantanom, s másoknak e rejtélyeket megmutatnom adta, akinek is legyen hála és dicsőség mindörökké.”⁷

Azt hiszem, ezután az előszó után nem lehet csodálkozni, hogy 1921-ben ez a tankönyv a molekulát *t  mec*s-nek, az energiát *erély*-nek nevezi, s nyelvezete általában majdnem sz  z esztendővel marad el az eg  zs  ges magyar szaknyelv és köznyelv állapota mögött. Ez a megállapítás egyébként a könyv más területein is részben helytálló, de erre   t nem térek ki.

Igy hát ez a harmadik   t sem mutatkozott e  g  g   járhat  nak, mert a fizika tanárok zöme kellő t  rgyszeretettel és természettudományos műveltséggel rendelkezőt ahhoz, hogy ne engedje szaktárgyát befogni a teológia j  rm  ba. Tudomásul v  t  k ugyan az utasítást, hogy „... nagyon értékes az a hatás, amelyet tanításunk (ti. fizika tanításunk. — Szerző megj.) a vallásos érzés elmélyítésére gyakorolhat.”⁸ de általában a természeti jelenségek és törvények megismertetését vállalták feladatuknak, s nem a hittanár ügyének támogatását.

Maradt végül az egyetlen   t: az álarc teljes levet  se. Ha a természettudomány és a vallásos világnézet (iskolai áttételben: a fizika és a hittan) csak az egyiknek, vagy a másiknak a megcsonk  t  s  val, meghamisításával illeszthetők össze, ha az egyiknek mindenképen a másik rovására lehet csak érvényesülnie, akkor „természetesen” csak a tudomány,   b  tt esetünkben a fizika lehet a szenved   f  l.

... hat  rk  rd  sekben az összeütközéseket óvatosan kerülnie kell ... tervszerű seg  t  ssel kell támogatnia a vallástan tan  r  t munkájában.”⁹

Hogyan kell hat  rk  rd  sekben az összeütközést óvatosan kerülni? Talán   gy, hogy a hittanár őszintén megmondja: a világosságot a Földre a Nap árasztja, m  nt az a legegyszerűbb természettudományos tapasztalat, ennélfogva csak a primitív mes  l  kedv tévedésének lehet minősíteni azt, hogy az isten hamarabb választotta el a világosságot a sötétségtől, mintsem a napot megteremtette? Nem. Ilyen megoldás szóba sem jöhetett. A természettudomány szava és elvei, a fejlődés, a változás, istentelen és főleg társadalmi (ti. burzsoá társadalmi) szempontból veszedelmes elvek, az összeütközéseket teát nem

a hittan, az idealizmus vonalán kell kerülni, hanem a fizika vonalán, még akkor is, ha az a józan ész rovására történik. Az erősebbnek, a szilárdan megalapozottnak kell engednie, „támogatnia” kell azt, amiről az ideológusok maguk is úgy látták, hogy támogatás, a tudomány tekintélyével való alátámasztás nélkül már nem igen tud megállni a lábán a XX. században, a középiskolás növendék színe előtt sem.

Most tehát az a kérdés, hogy *támogatás* címén milyen áldozatot kell hoznia a tudománynak?

„Meg kell követelni, hogy az élet értékeinek sorában a valáserkölcsei javak nagyobb értékelésben részesüljenek.”¹⁰

Ime: ez az alapelv. A tudomány, mint érték legfellebbebb másodrendű. S ez a Horthy-korszakban érthető is. A tudomány a haladást szolgálja, az örök fejlődést és változást igazolja. Ez másodrendű kérdés amellett, hogy a fennálló rendszer *változtatlanul* megmaradjon, hogy a kizsákmányolás biztosítsa a nagybirtokosok, nagyiparosok, a klérus és a többi élősködő gondtalan, fényűző életét. Ez az elsőrendű kérdés, a „társadalom rendje”, ezt pedig a tudománnyal *szemben* az az ideológia szolgálja, amelyet a hittantanár tanít. Így hát az értékelési sorrend nem meglepő.

Hogy tanítja tehát valaki *jól* a fizikát? Erre már nemcsak az Utasítások, hanem az egyes tankönyvek is feleletet adnak: „Az ilyen irányú munka betetőzése a természet *helyes értelmezésén* (kiemelés tőlem D. A.) felépült vallásos világnézet építése és elmélyítése.”¹¹

Nyilvánvalóan ilyen irányú munkára gondol az Utasítás is, amikor megállapítja, hogy „... nagyon értékes az a hatás, amelyet tanításunk (ti. fizika-tanításunk — szerző megj.) a vallásos érzés elmélyítésére gyakorolhat.”

Az állami vonal tehát maga is úgy látja, hogy a fizika tanításának a vallásos ideológia szolgálatát kell ellátnia. Ahol a tárgy természeténél fogva ezzel szembe kerül, ott habozás nélkül természet tényei ellenére is, emellett kell a tanárnak állást foglalnia. Lehetőleg el kell hagyni mindazt, ami a fizikai ismeretek fejlődésében a társadalmi háttérre utalna, mert ez „nem fizika”, ez megmutatná, leleplezné, hogy hogyan akart az uralkodó osztály a történelem századain át mindig minden haladást gátolni. Annak tudatosítása, hogy a haladó és visszahúzó erők közt vannak „szellemi harcok”, nem tartozik a középiskolára, ebből legfellebbebb csak a materializmus ócsárlása és — mint később látni fogjuk — a fizikát elég sikeresen meghamisító elméletek rövid körvonalazása engedhető meg. A fizika tanításából a tanulónak végső eredményképpen nem azt a tapasztala-

tot kell leszűrníe, hogy az emberi tudás előtt nincsenek határok, hogy megismerésünk lehetősége végtelen, hogy az emberi szellem hatalmas és számára „megismerhetetlen dolgok nincsenek, legfeljebb olyanok, amelyeket még nem ismerünk”, hanem azt, hogy a természet tele van „rejtélyekkel”, titokzatossággal, akár melyik úton haladunk is megismerésében, mindenütt eljutunk egy határig, amelyen túl az ember gyarló szelleme nem hatolhat, mert ott a tudomány véget ér, és oda csak a hívő ember hite világíthat be. A tudás tehát véges, és vannak dolgok, melyek örökre el vannak zárva megismerésünk elől. Ezeket a tudás eszközeivel nem is érdemes feszegetni, mert megismerésük a véges emberi értelem számára úgylis lehetetlen.

Ha az állami oktatásnak ez a szelleme, valóban nem csodálkozhatunk azon, hogy a katolikus klérus a maga iskoláiban mindezt fokozottabb intenzitással, agresszívitással igyekezett megvalósítani. Az Utasítások itt már nyíltan felvonultatják az ecclesia militans középkori módszereit: a világosság terjedésének megakadályozása hitbeli kötelessége a tanárnak.

„A természettan a maga szigorú törvényszerűségével, tárgyainak megkapó következetességeivel a vallásos nevelésnek hatalmas közvetítője. Ugy tanítsuk ezt a tárgyat, hogy a világ fölségével, *titokzatosságával* (kiemelés tőlem D. A.) és szépségével csodálkozást keltsünk tanítványaink lelkében.”¹²

A katolikus liceumok fizikája tehát „csodálkozásba” kell hogy ejtse a növendékeket, de nem afölött, hogy milyen hatalmas az emberi szellem, mely ilyen mélyre tudott hatolni a természet megismerésében, hanem afölött, hogy mennyi titokzatosság van a természetben. Szoktunk beszélni a természet *titkairól*, vagyis a számunkra még ismeretlen jelenségekről, azzal a tudattal, hogy e titkokat a tudomány ma, vagy holnap kikutatja, napvilágra hozza. De a *titokzatosság* már a misztikum becsapódása a természet életébe.

Am hallgassuk meg a folytatást is:

„A fizikai tünemények ismertetésébe is vigyük bele Isten fogalmát és létének bizonyítását. Amikor pedig egy-egy tünemény-csoport tárgyalásának befejezésével a tüneményeknél tapasztalt csodás rendet, az anyagi részeknek meghatározott törvénye szerint való egymásra-hatását ismertetjük, irányítsuk a növendékek figyelmét ennek végső okára.”¹³

A „végső ok”-ra való hivatkozás megint tipikus. A klerikálizmus évszázadok óta úgy vívja harcát a tudomány ellen, hogy megpróbálja megvetni lábát a tudomány által még meg nem hódított területen. Ez a terület azonban napról-napra szűkül, így az egyház harca a visszavonulások szakadatlan soro-

zatából áll. Ezért a „végső” szócskának nincs is semmi konkrét jelentősége, a végső mindig ott kezdődött (s ma is ott kezdődik), ahol a szaktudomány akkori határai végződtek. Az Utasítás nem is próbálja ezt közelebből konkretizálni, nyilvánvalóan rábízva az egyes tanárok megítélésére, vagy hithűségére e kérdés realizálásánál. S meg kell mondani, hogy ezen a téren — ha valaki nagyon akarta — nem ütközött túlságos nehézségekbe. Elvégre semmi nehézséget nem okoz annak kijelentése a tanulók előtt, hogy két egynemű elektromos töltés azért taszítja egymást, mert ezt isten így rendezte el. Vagy, hogy még végsőbb okokig menjünk, azt is el lehet mondani, hogy az anyagmozgás törvényeit a teremtető oltotta az anyagba. Mindez természetesen olyan értékű és színvonalú, mint az az egykorú megállapítás, hogy a bolha azért ugrik a fehér színű anyagra, hogy könnyebben lehessen megfogni. De ha egyszer már — egy külső cél érdekében — feladtuk a tudományosság elvét, akkor egészen mindegy, hogy milyen idegen értelmezést fűzünk a természet jelenségeihez, az effajta természettudományos boszorkányégetés és a középkor boszorkányégetései között semmi elvi különbség nincs.

A fizika tanára ilyen módon „ránevelheti a fogékony lelkeket arra, hogy a természet titkaiban az Isten gondolatait keressék, ezért a kutató áhítatos tisztelettel és alázatos lélekkel figyeljen és ne akarja a maga kis elgondolásait belekényszeríteni a megfigyelendőkbe.”¹⁴

Nem egészen világos, hogy az Utasítás, amelyik középiskolai tanároknak szól, miért szögezi le a kutatók feladatait, hiszen a középiskolai tanár nem kutató-fizikus, de mindenesetre a tanár is okulhat belőle, hogy a ludós feladata az áhítatos tisztelettel és alázatos lélekkel való figyelés, de az már kárhozatos dolog, ha a megfigyeltekkel kapcsolatban „elgondolásai” is vannak. Hiszen ismeretes, hogy milyen bonyodalmakat és bajokat okoztak Kopernikus, vagy Galilei „elgondolásai” a heliocentrikus rendszerről, hogy Darwinnak a fajok keletkezéséről szóló elgondolásait ne is említsem. Ha még a világgraszáló kutató elmék számára is tilos és kárhoztatanó, ha elgondolásai vannak, mennyivel inkább megengedhetetlen egy „kis” fizika tanár számára, hogy például az anyag, vagy energia megmaradásával kapcsolatos tényekkel összefüggésben ilyen elgondolásai legyenek: ezek szerint tehát a semmiből nem lehetett valamit létrehozni még *kezdetben* sem.

Mivel azonban a kivétel erősíti a szabályt, egy elgondolás mégis csak van, amit nemcsak bele lehet kényszeríteni a megfigyelendőkbe, hanem minden hithű fizika tanárnak *kötelessége*

is belekényszeríteni, ez pedig az Utasítás összeállítóinak az az elgondolása, hogy: „A természet erőinek gyönyörű tervszerűségét, az évszakok változásának fontosságát, a nap és éj rendszerességének okait Isten bölcs előrelátásának köszönhetjük. A világegyetem emberi ésszel fel nem fogható távolságait, a bolygók, a Nap, a távoli naprendszerek törvényszerűségeit egy végtelen Lény alapításának köszönhetjük. És ez a végtelen lény: Isten.”¹⁵

Ez valóban elgondolás, mert ezt — ellentétben néhány profán tudós elgondolásaival — az áhítatos tisztelettel megfigyelt természet egyetlen ténye sem támasztja alá. Ezt a kis szépség-hibát azonban ellensúlyozza eme elgondolás rendkívül hasznos volta, mert ez a fizika tanításának precíz medret szab. „... a természet a maga kifogyhatatlan gazdagságával és szépségével a Teremtő alkotása és ezért kutatása nem kerülhet ellentétbe a hit igazságaival”¹⁶ Mivel pedig a hit igazságait még a természettudományok, pl. a fizika önállósulása előtt fogalmazták meg, a később érkezett gondoskodik róla, hogy ellentétbe ne kerüljön az előbbivel. Hogy ez lehetséges-e, vagy sem, ezen már a természettudomány törje a fejét, a „hitbéli” vonalnak elég fejfájást okoz magának a tudománynak a pusztá létezése, mert az annyira makrancos, hogy születése percétől kezdve alig lehet az idealizmus jármában megtartani.

Újra hangsúlyozom, hogy mindezek a jelenségek szükség-szerű alkotó elemei egy olyan rendszer világnézetének, amilyen a Horthy-fasizmus volt. A fizika tanításának és általában a nevelői munkának ez a felfogása és szabályozása nem kóros kinövés volt, hanem a fasizmus ideológiai táptalajának jellemző termése.

Hogy ez a táptalaj 1920 és 1945 közt mindazt tartalmazta, s 1945 felé haladva mind nagyobb mértékben tartalmazta, ami tudománytalan, embertelen, sovíniszta, imperialista és népellenes, arra elég az eddig is felhasznált területről egynéhány sort bemutatni.

Az „Általános és részletes utasítások a katolikus gimnáziumok, líceumok stb. részére” 5. oldalán a tanulóról a következő sorokat találjuk: „... életének döntő tényezői két ágból szövdnek: az isteni kegyelem erejéből és saját egyéniségének alapvető tulajdonságaiból. A környezet és életsors színezik ugyan e két tényező együttműködésének eredményét, de lényegében meg nem változtatják”.

Eszerint tehát az isteni kegyelem ereje és egyéniségének alapvető — tehát *veleszületett* — tulajdonságai olyan mértékben meghatározzák a tanuló életét, hogy a megszületése utáni

életorsának és a nevelésnek alakító szerepe alig marad. Az már alig ható tényező, hogy valaki nyomorban él, barlanglakásban lakik, éhezik, vagy pedig dúsgazdag palotában henyél, pukkadásig tömi a hasát, s a szórakozás és pénzszámlálás a legfőbb feladata. Eszerint, mivel az egyéniség alapvető tulajdonságai a Mendel-féle elmélet szerint fátumszerűen öröklődnek, a legfőbb dolog, amit egy emberi élet alakítása, vagy alakulása szempontjából tehetünk, hogy születése *előtt* imádkozzunk az isteni kegyelemhez, hogy ereje jó irányban befolyásolja a születendő egyéni habitusát. Még ha ez a tudománytalan hazugság igaz is lenne, még akkor is a legnagyobb ostobaságra vall egy középiskolai utasításban megírni: hiszen e szerint a nevelésnek jóformán semmi döntő hatása, szerepe nincs, azért a kis „színezést” egy életen keresztül becsületes erőfeszítéssel dolgozni ugyan nem érdemes. Dolgozz a lehető legnagyobb erőfeszítéssel, bár annak, hogy munkádnak valami komoly eredménye legyen, elvi akadályai vannak. Ezzel lelkesítik munkára a tanárt az Utasítás fent idézett szavai.

Nem döntő megjegyzés ugyan, de megjegyzem, hogyha valaki — a fentiek szerint — nem azért lop, mert 3—4 gyermeke éhezik otthon, hanem azért, mert „saját egyéniségének alapvető tulajdonságai”-ból és „az isteni kegyelem, erejéből” élete ilyen-né „szövődött”, rendkívül furcsa gondolatai támadnak az embernek az „isteni kegyelemről”.

Talán ennyi elég az említett táptalaj tudományellenességének jellemzésére.

Egy-két szót militarista-imperialista-soviniszta mivoltáról.

„Minden katolikus iskola tekintse szoros kötelességének, hogy közreműködésével növendékeinek levente-kiképzését elősegítse...” „... Az igazgató és a tanári testületek tagjai a gyakorlati levente-képzésbe minél erőteljesebben kapcsolódjanak be.”

„A külső fegyelem formásaiban az intézetek a katonai formákat vegyék mintának...”

„Az ifjúságnak ismernie kell a magyarság hivatását: a Kárpát-medence népi, kulturális és gazdasági kitöltését és katonai megvédését.”¹⁷

A Kárpát-medence *kitöltése* egyértelmű: ki belőle a szlovák, román, szerb lakossággal! Ez a magyarság hivatása — az Utasítás szerint. Ehhez nem kell kommentár.

S e felfogásával nem áll egyedül a „Kárpát-medencében”. Fegyvertársa, sőt elődje, a két évvel előbb megjelent (1939-ben) állami Utasítás is megállapítja a magyarságról, hogy „katonai erényei más népek fölé emelik.” (42. l.) Ime a sovinizmus

tipikus fogalmazási módja. Mintha a „Deutschland, Deutschland über Alles”-t hallanánk. Aztán jön a régi mese is: „Földje védelmében fejlesztette ki történeti hivatását, amely abban áll, hogy a nyugati műveltséget közvetíti kelet felé.” (39. l.) Ebben a megfogalmazásban már nemcsak a klebelsbergi kultúrfőlény hangja cseng, ebből már a lealázkodó, s uralkodó osztályunkra főként jellemző nyugatimádat, a nyugattal szemben a magunk alacsonyabbrendűségének érzése is kicsendül.

Végül nem hiányzik ebből a sorozatból saját dolgozó népünk megrágalmazása sem: „Nagy akadálya különösen gazdasági haladásának, hogy idegenkedik az újításoktól, a társuláshoz nincs sem kellő érzéke, sem kellő áldozatkészsége.” (43. l.)

Íme kitűnik, hogy a dolgozó nép gazdasági haladásának nem a tökélségszomjas, a mesterséges kultúrátlanságban tartás, az ország nyersanyagának a mindenkorinál nagyobb imperializmus számára való szinte ingyenes kiszolgáltatása, a nagybirtok fojtogató rendszere volt az oka, hanem maga a nép, illetve annak alkata, melyet „saját egyéniségének alapvető tulajdonságai”, és nem kevésbé „az isteni kegyelem ereje” úgy szőtt össze, hogy idegenkedik az újításoktól (bár 1955-ben több ezer újítást jelentett be), a társuláshoz nincs kellő érzéke (bár minden papi agitáció ellenére is 1955-ben már több százezer „társult” a mezőgazdaságban, nem beszélve a kisipari és egyéb szövetkezetekről.) Enyhítésül figyelmünkbe ajánlja az Utasítás, hogy népünk „hibáiról” szeretettel és nem kíméletlenül kell beszélnünk.

Ezen a mocsáron mi más nőhetett jellegzetes növényként, mint a tudományok megnyirbálása, meghamisítása, lealacsonyítása, a minden áron való védekezés az ellen a gondolkodásra készítés, világossággyújtás ellen, ami a természettudományok, s így a fizika sajátossága is. A középkor szellemi sötétségét kellett védelmezni, a haladás világosságával szemben. De nemcsak védekezésről volt szó, hanem támadásról is. Az Utasítások egyidejűleg mindkettőt megkövetelték a tanártól.

„Ne térjen ki a tanár a tanulók kérdései elől, és ne mellőzze a kényes, népszerű cikkeken legtöbbet emlegetett kérdéseket (Galilei-kérdés, Kant-Laplace elmélet és teremtés, energia elve és csoda, anyag megmaradása elve és világ vége; származástan, örökléstan, sejt kutatás stb.), hanem adja meg helyes *katolikus* (kiemelés tőlem D. A.) megoldásukat. Ehhez szükséges, hogy az ide vonatkozó irodalmat állandóan figyelemmel kísérje.”¹⁸

Nagy kár, hogy az ide vonatkozó irodalom jegyzékét nem közlik. Egyes esetekben a „katolikus” megoldás közismert. A

Galilei-kérdés katolikus megoldása az volt, hogy a 70 éven felüli vak öreget megfenyegették egész élete alkotásainak elégetésével, s főleg ezzel, de meg a szent inkvizíció ismert módszereinek kilátásba helyezésével tanainak megtagadására kényszerítették. Nyilvánvalóan nem az ilyen megoldások megadására gondolt a szerző. Hát akkor milyenre? Viszont a „másirányú” megoldás-megadást csak a történelmi tények teljes elferdítésével lehet elképzelni. Kétségtelen azonban, hogy egyházi folyóiratok és egyházi szerzők könyvei közölnek „megoldásokat”.

Igy pl. a Magyar Középiskola, a kat. tanáregyesület lapja. XXXV. évfolyamában, 1942-ben a „Galilei Galileo” címmel közöl egy cikket. A cikk első részében a szerző az egyházat igyekszik tisztára mosni Galilei meghurcolásáért és Galilei tudományos munkásságával szembeni magatartásáért.

„... nem mintha a gondolatot akkor mindenáron láncba verték volna — mondja a szerző —, de azért, mert a tudomány akkori színvonala mellett komoly ellentétek merültek fel ellene.” (132. l.)

A szerzőnek igaza van abban, hogy az inkvizíciónak ebben a dicsőséges korszakában a gondolatot valóban nem verték láncba. A gondolat élt, hatott s megakadályozhatatlanul tört új utat. Csak a gondolkozókat verték láncba. Sőt, némelyiket el is égették. De a gondolatot pl. el sem égették. Mivel azt sem a lánc, sem a láng nem fogta. Ha a tények makacsul nem mondanák az ellenkezőjét, a szerző nyilván igazolná, hogy a XVII. században a klérus a szabad gondolkodás istápolója volt. De ez kevésbé lényeges. Lényegesebb a „katolikus megoldás”-ban az, hogy a tudomány akkori színvonala mellett komoly ellentétek merültek fel Galilei tudományos eredményei ellen. Nézzük mik voltak ezek? Szerzőnk megadja a választ, mondván, hogy mindaz, amit és ahogyan „lálunk”, a geocentrikus felfogást támogatja. Ez aztán valóban „komoly” érv volt Galilei ellen. Ezen az alapon még ma is börtönbe lehetne zárni bárkit, mert a Nap és csillagok mozgását most is úgy látjuk, ahogyan akkor látták. Galilein, mondja a szerző, azért „ütköztek” meg, mert a „heliocentrikus rendszert kellő bizonyítékok hiánya ellenére, mint valóságot hirdette és védte.” Galileinek azért kellett tanítását visszavonnia, mert nem tudta valóságát *bizonyítani!*

Erre sajnos nem lehet mást mondani, minthogy elejétől végig otromba hamisítás. Anélkül, hogy részletekbe mennénk, csak pár szót ennek bizonyítására: a Galilei-per iratai maguk igazolják, hogy itt semmiféle tudományos vitáról nem volt szó, a Galilei-per világnézeti alapon folyt. Idézek a per ítéletéből: „... a Föld mozgásáról és a Nap helybenállásáról szóló tanítás ellen-

kezik a Szentírásai, ezért nem védhető és nem is tanítható.” Ez, és *csak* ez volt a lényeg, s a per folyamán szóba sem került semmiféle egyéb „tudományos” érv. Galileivel nem tudósok álltak szemben a per folyamán, hanem teológusok, s nem az igazság kiderítéséért folyt a küzdelem, hanem a pápi hatalom fenntartásáért.

Nem érzem jelenleg feladatomnak, hogy e kérdés mélyebb taglalásába belemenjek, csupán még két ilyen *megoldásra* hivatkozom. Az egyik pater Lenz János jezsuita „Az eget hirdetik” c. népszerű csillagászati könyve, melynek 171. oldalán a Jeans-féle kozmogóniai elmélet ismertetésével kapcsolatosan a következőket mondja: „Isten teremtetésénye csak abban állt, hogy az őszanyagot chaosz formájában kiszórta. S ugyanakkor létrehozott még valamit, ami most már a legnagyobb jelentőségű volt: a természeti törvényeket a maguk mindig érvényre jutó erőivel — mindenekelőtt a gravitációt, vagy nehézségi erőt.”

Az embernek Engels mondása jut eszébe: „... mi mindent kellett már eltűnnie saját védőitől!”¹⁹

A *katolikus* megoldás lényege az, hogy bármit is mond egy természettudományos, (vagy ilyennek látszó) kozmogóniai elmélet, mindegyik már eleve feltételezi az ősi anyag létezését, s így, vagy úgy ebből származtatja az égi testeket. De egyik sem „tud” felelni arra, hogy ez az ősi anyag és mozgásának törvényei honnan vannak: Íme, ezt hozta létre isten teremtő munkája! Igaz ugyan, hogy a tudomány minden tapasztalata homlokegyenest szemben áll az anyag semmiből való létrehozhatóságával, a katolikus megoldásnak azonban éppen az a jellemzője, hogy ha sarokba szorítják, a tényektől nem zavartatja magát.

A másik megoldás az anyag megmaradása és a világ vége kérdésében a *hőhalál-elmélet*. Felmerül ugyan egy ilyen lehetőség is, hogy ha a semmiből létre lehetett hozni az anyagot, akkor vissza is lehet alakítani semmivé, de ezt maguk az illetékesek sem tartják elég „tudományosnak”, vagyis olyannak, amit a gondolkodó ember „bevesz”. Ezért fordulnak a hőenergia, illetve minden energia szétszóródásának, az entrópia maximum felé törekvésének immár „tudományos” megállapításaihoz. Nézzük meg egy kiragadott példán, hogyan fest ez a gyakorlatban?

„A világegyetem hőtani szempontból tekintve aránylag kis tömegű, nagy hőfokú (2000°—8000°C) tömegpontokból (csillagok, Nap) áll, melyek a maguk hőjét a fényéteren át sugározzák ki a körülöttük keringő hidegebb bolygókra s az űrbe. Az erély-megmaradás törvénye értelmében az egész világegyetem hővegyi-, mozgási-, stb. erélyeinek összege állandó. Mindezen erélyfajok egymásba átalakulhatnak, de ez alakulások irányzata

a minél inkább hőeréllyé való alakulás. (Vegyi egyesülés, ütközés, surlódás mind hőt hoz létre). Ez eredményezi, hogy a világ erélytartalmának mind nagyobb hányada a hőerély. A hőerély azonban az entrópia legnagyobbbságára törekszik, vagyis arra, hogy minél egyenletesebben oszoljék el a (nagyon kicsiny) kiegyenlítési hőfokon. A csillagok, napok kihűlnek, miközben környezetüket melegítik. Ilyen módon a hőfokkülönbségek kezdeti legnagyobb értékekről bizonyos kiegyenlítődéssre törekszenek, vagyis az entrópia egy kezdeti legkisebb értékről legnagyobbra. Újabb elméletek egyéb (ma még ismeretlen) erélyfajok bevonásával igyekeznek ezen időtartamot meghosszabbítani, de végelemzésben is rendíthetetlenül áll a tény, hogy a világegyetem életének volt kezdete és lesz vége.”²⁰

Iskolapéldája ez a teológia szempontjából célszerűen felhasznált tudományoskodásnak. Nem feladatom most a már rég tarthatatlan hőhalál-elmélet cáfolása, csupán rá akarok mutatni, hogy a) elhallgatja, hogy az entrópiatétel *csak* zárt fizikai rendszerre vonatkozik; b) ennek következtében a világegyetemet teljesen indokolatlanul zártnak tételezi fel; c) elhallgatja, hogy az energiaszétoszóródás kezdőpontjára a számítások olyan rövid időt eredményeztek, ami kézzelfoghatólag rövidebb, mint a Naprendszer minimálisnak elfogadható életkora; de viszont ügyetlenül megemlíti, hogy ma még ismeretlen energiafajok bevonásával igyekeznek *ezt* az időtartamot meghosszabbítani; d) végül is kiböki, hogy akárhogyan is áll a dolog, a lényeg az — s ezt el is hisszük neki —, hogy a világegyetem életének volt kezdete és lesz vége. A végén még nyomatékosan megállapítja: „A világegyetem új kikezdéseket tartalmaz s kívülről jött indítókat tételez fel.”²¹

Ha a tankönyvek fizikája ilyen módon meg is van szelidítve, úgy, hogy a lehető legkisebb veszélyt jelenti a fideista világnézet számára, még mindig fennáll a veszély, hogy „más” helyről valami nemkívánatos dologról értesül a nyiladozó értelmű gyerek. Ez sem kerülte el a figyelmet.

„Fordítsunk különös gondot a népszerű tudományos munkákban, folyóiratokban, újságcikkekben s a növendékek olvasmányaiában előforduló, s a katolikus világnézettel látszólag, vagy valóságban ellentétben álló kérdések helyes értelmezésére.”²²

Nem azért kell a fizika tanárnak tehát felfigyelnie a népszerű tudományos munkákra, hogy ha azok téves szakmai ismeretet közölnének, félre ne vezessék a gyereket, hanem azért, hogy mindazt, ami — valljuk be, természeténél fogva — ellentétben áll a katolikus világnézettel, helyesen értelmezze, vagyis

mint fentebbi példákból láttuk, kigyomlálja belőle a tudományt és megtöltse a helyét misztikummal.

Ez volt tehát a helyzet a fizikaoktatás terén *általánosságban* a Horthy-korszakban, a magyar fasizmus negyedszázados uralma idején.

A következő kérdés az, hogyan nyilatkozott meg ez *konkrétan* a fizika tanításában a tanított fizika-anyag területén?

II.

Vizsgálódásunk e második részében — nem tartva igényt a teljességre — kiragadunk a középiskolai fizika anyagból néhány olyan részt, amelyen világosan lehet igazolni az idealista világnézet érvényesülését a fizika területén.

Itt nyilvánvaló ellentmondásokra is bukkanunk, ami természetes, mert hiszen míg egyfelől, mint az Utasítások szelleme is mutatja, mindenáron a hittan segédtudományává akarták tenni a fizikát, másfelől vigyázni kellett, nehogy a fizika „materialista természete” túlságosan felszínre kerüljön. Ha még hozzávesszük azt, hogy a fizika tanárok nagy része, sőt a tankönyvírók nagy része is, még a vallásos érzelműek is, vonakodott szaktárgyának a teológia szolgálatába állításától, a brutális biblikus propagandától, érthető, hogy éles ellentmondások tűnnek elő. Ilyen pl. az, hogy az Utasítások szellemével *ellentétben* a tankönyvek nagy része, a fizika tanárok nagy többsége a „tárgyilagosság” köpenyébe burkolózott. Ez a tárgyilagosság, ha nem is segítette elő a fizika-oktatás helyes világnézeti vonalra való állítását, segített a tanároknak elhárítani azt a szellemi irányzatot, amely a fizikát a biblikus világnép igazolására akarta felhasználni.

A középiskolai, főleg természetesen a gimnáziumi fizika tanításban érvényesült a „tisztá tudomány”, vagyis a tudomány önmagáért valóságának elve. Azt, hogy ez az elv olyan mértékben érvényesüljön, mint pl. egy kutatóintézetben, a gyermek fejlettségi foka nem tette lehetővé. Az ismeretek kiegészítése céljából, s az ifjú érdeklődési körének széles skáláját kielégítendő, megkivánták az egyes fejezetek *végén* a gyakorlati alkalmazások felsorolását. Ez azonban nem mutatta meg a tudomány és a technika szoros egységét, nem világította meg kellőképpen azt, hogy a fizika milyen nagy mértékben szolgál alapjául a műszaki életnek, s főképen nem világított ki belőle (mert ezt nem is akarták), hogy a tudomány értékét nem önmagában hordja, hanem abban, hogy milyen mértékben viszi előre az emberiség haladását, milyen mértékben segíti a fejlődést, miként teszi mind

jobban lehetővé, hogy az ember a természet szolgájából a természet urává legyen.

Kiviláglik ez a tendencia pl. az 1930-ban megjelent Utasításokból is. „A fontosabb technikai alkotásoknak, gépeknek és berendezéseknek csak alapelvét ismertetjük... legrészletesebben tárgyalhatjuk a hengeres gőzgép működésének elvét... *némi* (kiemelés tőlem, D. A.) részletességgel foglalkozhatunk az elektromos világítás, a Morse telegráfia és telefon tanításával, de már az explóziós motor, gőz és vízturbina... tanításánál csak vázlatos ismertetésre szorítkozhatunk.”²³

Az 1930-as években még a Morse telegráfia is jelentős szerepet játszott a híradásban, az elektromos világítás és a telefon pedig éppenséggel nagyobbat, mintsem hogy „némi” részletességgel való ismertetése kielégítő lehetett volna egy középiskolában. De még jobban aláhúzza fentebbi megállapításaimat olyan lényeges, éppen a jövő fejlődését (1930-ban!!) mutató technikai alkotások valóságos száműzése a fizikatanításból, mint a robbanó motor, vízturbina.

Nyolc évvel később, 1938-ban a gimnázium és leánygimnázium tantervéhez adott részletes utasítás ezen a téren semmi fejlődést nem mutat, sőt, mivel a technika közben jelentősen fejlődött, talán még visszaesést jelent.

„Csak alapelveiben tárgyaljuk a következő technikai alkalmazásokat: Turbina. Robbanó motor. Elektrosztatikus gépek. Fő- és mellékáramú gépek. Szikratávíró. Hangos film. Távolhatalás. Víz-, gőz-, légfűtés. A repülőgép.”²¹

Egy másik részlete az anyagnak, amiben sajátosan megnyilatkozik az uralkodó rendszer világnézete, a heliocentrikus rendszer contra geocentrikus rendszer problémája. Itt aztán állami, katolikus, sőt protestáns iskolák is szinte egybehangzóan érvényesítették azt az álokoskodást, hogy szellemi harcok megvitatása nem az iskola feladata. Sok esetben a dolgok elhallgatása egyenlő a dolgok elferdítésével, hazug módon való átszínezésével. Ez a harc alapvető világnézeti harc volt. Ennek felvázolása nélkül egyszerűen nem lehet megérteni a tudomány akkori szakaszának fejlődését. Az Ohm-törvény tanításánál mellőzni lehet a történetiséget, megérthető, hogy az elektromos áramlással összefüggő tényezők méréseiből ezt a törvényt sikerült megállapítani. De azt, hogy volt egy évezredes múltú geocentrikus rendszer, s ezt kb. egy évszázad leforgása alatt felváltotta egy másik, egy elveiben és világnézetében is más rendszer, ezt a társadalmi és történelmi háttér felvázolása nélkül egyszerűen nem lehet megérteni. Ezt az egész problémát csak úgy lehet magya-

rázni, hogy az egyház 1920 és 1945 közt is ugyanazt a hatalmi politikát folytatta, mint annakidején a Galilei kérdésben.

„A világrendszerekről szólva utalunk a geocentrikus rendszerben jelentkező nehézségekre, amelyeknek kiküszöbölése adta a kiinduló pontot a heliocentrikus felfogás kifejlesztéséhez.”²⁵

Ez — más szóval — azt jelenti, hogy kifejtjük, milyen jelenségeket nem tudott a geocentrikus rendszer megmagyarázni. Megvilágítjuk, hogyan próbálták a jelentkező nehézségeket áthidalni különböző magyarázatokkal, melyek azonban a földközéppontúságot, mint lényeges vonást megtartották. Majd rámutatunk, hogy az újabb megfigyelések végül is olyan nehézségeket támasztottak, amelyeket csak úgy lehetett áthidalni, ha nem a Földet tették meg a bolygórendszer középpontjának, hanem a Napot. Ez valóban praktikus megoldás. Tudományos is, egyben kimarad belőle minden „kényes” részlet, például az is, hogy ezt a természetesnek látszó tudományos előrelépést évtizedekig az inkvizíció módszereivel, majd évszázadokig szelídebb eszközökkel (indexre tétellel) próbálta elterjedésében megakadályozni az egyház.

Ez a „szalonképesé”, vagy legalább is iskolaképesé tett, kérdés pusztán elvont tudományos vitának tűnik fel a tanuló előtt, és semmi káros következtetés levonására nem ad alkalmat. Sajnos éppen egy ebből a korból (1941-ből!) származó tankönyv igazolja, hogy ez az ilyen módon sterilizált probléma nemcsak a tanuló, sőt nemcsak az ún. nagyközönség, hanem még egyes tanárok előtt is „én így gondolom” — „te úgy gondold” jellegű vitának látszik, és semmi többnek. A Naprendszer szerkezetének kérdéséről így ír egy gimnáziumi tankönyv: „De a Földről nem lehet úgy kinézni, mint a vonatból egy harmadik, nyugalamban levőnek tekinthető tárgyra, hogy megállapítsuk, a Föld mozog-e, vagy a Nap. Ezért *nem lehet eldönteni, vajon Ptolemaiusnak, vagy Kopernikusk van igaza.*”²⁶

A szerzőnek arról a kétségéről nem is beszélek, hogy ilyen gondok gyötrik: vajon a Föld mozog-e, vagy a Nap? Ennek a kérdésnek az állásáról 1941-ben már bármelyik tanítványa felvilágosíthatta volna. De az a megfogalmazás, amelyik azt a látszatot kelti, hogy lehetséges, hogy mégis csak a ptolemaioszi rendszer az érvényes, közönséges félrevezetése a tanuló ifjúságnak. Annál kevésbé érthető ez a megfogalmazás, mert ugyanezen az oldalon egész tudományos objektivitással mondja, hogy: „a világegyetemben tehát nincs sehol egy nyugvó, mozdulatlan pont. Örök helyváltozás, mozgás van mindenütt.” Egy oldalon az előbb idézett szöveg és ez, több mint érthetetlen.

Ugyanez a tankönyv a heliocentrikus és geocentrikus rendszer küzdelméről a következőket írja: „Rendkívül heves tudományos és vallási vita indult meg a kérdés körül, amelyben a kor legjelesebb tudósai vettek részt.” (130. l.) Eléggé summás elintézése ugyan ennek a rendkívüli jelentőségű küzdelemnek, mely egészen az 1800-as évek elejéig hullámozott, de mégis van benne valami pozitív mag: a gondolkodó fejben kérdéseket ébreszthet: miért volt olyan rendkívül heves a fellángoló tudományos vita (hiszen pl. a körül a kérdés körül, hogy a levegőnek súlya van, vagy hogy a fény terjedéséhez is kell idő, semmiféle különösebb „heves” tudományos vita nem indult), és miért indult meg egy tudományos kérdés felett *vallási* vita? Nagy kérdés természetesen az, hogy ha ezeket felvetette egy-egy gondolkodó fő, vajon milyen feleletet kapott?

Ugyanerről a kérdésről azonban ilyen megszövegezésben is olvashatunk: „Elméletét (ti. Kopernikus. Szerző megj.) adatokkal nem tudta még kellően igazolni, azért heves ellenzői is voltak, míg későbbi kísérletek igazolták a tengely körüli forgást.”²⁷ Az, hogy Kopernikus a Föld forgásáról szóló elméletét adatokkal nem tudta kellően igazolni, valóban igaz. Hogy emiatt sokan nem fogadták el az elméletét, ez is igaz. De a „heves” ellenzők nem ezek sorából kerültek ki, hanem olyanokból, akik nem voltak hajlandók belenézni Galilei távcsövébe, nehogy meglássák a Jupiter holdjait, akiket a tények sem zavartak abban, hogy hevesen ne ellenezzenek mindent, amit Arisztotelész és a biblia nem tartalmaz.

Ebben a megfogalmazásban a tények megint elkenődnek. A kérdés csak úgy vetődik fel, mintha csupán egy szoros tudományos vita zajlott volna le, holott mint ismeretes, e kérdés a máglyák tüzeit is meggyújtotta.

De azok a tankönyvek, amelyek akár csak ilyen formában is, mint az idézettek, egyáltalán felemlítik, hogy a Naprendszer szerkezete körül „valami” vita volt, szinte haladónak, de mindenestre bátornak nevezhetők a szellemi inkvizíciónak horthysta korszakában. A tankönyvek tekintélyes százaléka ugyanis *egyetlen* szóval említést sem tesz erről a kérdésről, inkább tudatosan elkerüli, nyilvánvalóan azzal a meggyőződéssel, hogy erről felesleges tudnia a jövő értelmiségének.

Ismételten vissza kell térnem a hőelmélet második főtételevel kapcsolatosan a hőhalál-elmélet kérdésére. Olyan értelemben, mondhatnám, olyan együgyűen kifejtve, mint azt az előbbiekben már olvashattuk, sehol másutt nem találjuk meg. Azok a téves általánosítások, amelyek ennek „tudományos” alapját képezik, amelyeket ekkor magasabb helyről is tendenciózusan

terjesztettek, s a fizika tanárokat is fertőzték vele, egy-egy középiskolai könyvben megtalálhatók. Az ezek nyomán esetleg kialakult beszélgetés folyamán aztán rá lehetett térni a világ hőhalála kérdésére. Az akkor működött fizika tanároknak kétségkívül mentségére szolgál, hogy ez a hamisítás hozzájuk is úgy jutott el, mint a fizikai kutatás egyik korszerű eredménye, s ennek a kérdésnek a *másik* oldalát tanulmányozni a középiskolai tanárok zömének nem volt módjában.

Mindez természetesen nem változtat azon a tényen, hogy ilyen szövegezéssel találkozunk: „Mivel az egyenletesen eloszlásra törekvés az energia jellemző tulajdonsága, ebből következik, hogy megfelelő hosszú idő múltán el kell érnie célját, vagyis a mindenségben majd egyenletesen oszlik meg az energia bármilyen kis térfogatban is. Mivel ez esetben már nem kell kiegyenlítésre törekednie, megállanak az energiafolyamatok, megszűnnek a fizikai jelenségek. Hogy igen nagy térfogatokban az energiák eloszlása közelítően most is egyenletes, azt a csillagrendszerek vizsgálata igazolni látszik.”²⁸

Vagy másutt: „Hiába marad a világegyetem energiája állandó, a hasznosítható energia fogy.”²⁹

Továbbá: „A rádióaktivitás tűneményének felfedezése az anvagmegmaradás elvének kiegészítését is meghozta. A rádióaktív anyagok atomjai állandó bomlásban vannak. A nagyobb atomsúlyú anyagokból kisebb atomsúlyúak keletkeznek. Ez a folyamat sem megfordítható (1934-ben ezzel ellentétes folyamat már ismeretes volt. Szerző megj.) Ez az anyag szétszóródásának elve.”³⁰

Nem látom szükségesnek az itt idézettek *helyes* fizikai megvilágítását, a helytelen mozzanatokra való rávilágítást. Részben azért is láttak ezek már középfokon is napvilágot, mert világnézeti vonatkozásaik miatt mesterségesen is terjesztették, a cáfolásukra alkalmas tényeket pedig igyekeztek elhallgatni, vagy legalább is mellékmondatokba rejteni. Így aztán a világ hőhalála kérdése a tudomány által is alátámasztottnak látszott, s ha egy fizika tanár azt ambicionálta akár meggyőződésből, akár *más* okokból, hogy a biblikus világvége jóslást a természettudományn, a fizika tekintélyével alátámassza, szinte lelkiismeretfurdalás nélkül megtehetette, nem érezte, nem érezhette, hogy tudományos lelkiismerete ellen vétkezik.

A Horthy-korszak fizika tanításának egyetemlegesen jellemző vonása volt a társadalmi vonatkozások olyan mértékű kiküszöbölése, mintha a fizika nem is az emberj társadalom életéhez tartozna. Maguk a tanárok sem tehettek erről, mert ilyen téren ők maguk is általában tájékozatlanok voltak. — Jel-

legzetesen megmutatkozott ez a nagyobb jelentőségű találmányokkal való „elbánásban”. (Gőzgép, robbanó motor, elektromotorok, stb.) Tankönyveink egy része olykor magukat a feltalálókat sem említi meg. Ha pedig megemlíti, csupán a feltalálás évét, a feltaláló nemzetiségét, esetleg foglalkozását említi. Pl. az egyik tankönyv többek között megemlíti, hogy Newcomen vaskereskedő volt. A nagy felfedezésekkel, találmányokkal kapcsolatos társadalmi körülményekről, helyzetéről nem esik szó. Így aztán az a tény, hogy minden találmány a társadalom, a termelés fejlettségének egy bizonyos fokán, olyankor születik, amikor a társadalom szükségletei szinte megkövetelik, mert létrejöttének feltételei megértek, mondom, ez a tény eisikkad. Ezért a korszak tanult embere is valahogy úgy képzelte, hogy minden nagy találmány akkor jön létre, amikor egy megfelelő szellemi képességű, esetleg technikai érzékű embernek jött egy jó ötlete. Így teljesen magyarázatlanul maradt az a tény, hogy ha egyszer a gőz feszítőerejét a régi görögök is ismerték már, miért nem alkották meg ők a gőzgépet.

Hasonló módon nem tűnik ki, hogy a legtöbb ún. „nagy” találmány (gőzgép, elektromotor, robbanó motor, repülőgép, villanyizzó) nem egy ember műve és nem egy helyen jön létre, hanem rendszerint egy-két évtizeden belül sok — néha egész különböző nemzetbeli és egymástól távol eső helyeken lakó — ember dolgozik rajta. A fent említett társadalmi vonatkozások nélkül ez egészen érthetetlennek látszik. Ellenben, ha tankönyvben nem is, de népszerűsítő írásokban, s ezek nyomán jóindulatú tanári magyarázatokban sokszor elhangzott egy-egy találmányról, hogy megelőzte korát. Rendszerint olyan esetekben emlegettük ezt, mikor a találmányt valamilyen oldaláról ellenezték, vagy éppen támadták. Ez a „korát megelőző” találmány legendája a társadalmi ismeretek teljes hiányából eredt. A találmányokkal való szembefordulás mindig egyes rétegek részéről történt, olyanok részéről, akiknek anyagi érdekeit látszólag, vagy ténylegesen sértette az új. Ma már a marxizmus-leninizmus tanításának fényében tisztán látjuk, hogy az Egyesült Államok nagytőkései miért igyekeznek megakadályozni az atomerő békés célokra való felhasználását. De nem voltak, nem lehettek tisztában azzal a problémával pl. az angol takácsok, akik Hargreaves találmányának, a szövőszéknek szétrombolására szövetkeztek, hogy nem a szövőszék teszi tönkre őket, hanem a kizsákmányoló tőkés rendszer.

Érdekes és jellemző, hogy a sovinizmusban és irredentizmusban mind jobban elmerülő közéletünk mellett a középfokú fizikatanítás vonalán bizonyos kozmopolita jelenségek is meg-

találhatók. A nyugati tudósok tekintélyes száma mellett csak egy néhány magyar névvel találkozunk. *Eötvös* Loránd és *Jedlik* Ányos neve minden tankönyvben szerepel, a többiek (*Déry*, *Bláthy*, *Zipernowsky*, *Puskás*, *Kandó*, stb.) már ritkábban, vagy egyáltalán nem. Dicséretes kivétel ez alól az a néhány könyv, amelyik történeti áttekintést ad egyes fejezetek után, ebben már bővebben szerepelnek magyar nevek is. Ilyen pl. *Csekő-Jeges Természettan a liceum IV. osztály számára* c. könyve. De pl. sehol nem találkozhatunk *Bródy* Imre nevével, valószínűleg vallási (faji?) szempontból nem volt „méltó” a megemlítésre. Az oroszok közül *Lenz* neve az indukcióval kapcsolatosan majdnem minden tankönyvben szerepel, de ellentétben a nyugati tudósokéval, akiknek nemzeti hovátartozásuk majdnem mindenütt fel van tüntetve, *Lenz* orosz voltáról említés nem történik (legáltalább is az általam áttanulmányozot tankönyvek egyikében sem.)

III.

Ha most már felvetjük a kérdést: valóban olyan „objektív”, politikamentes, „propagandamentes” volt-e a Horthy-korszak fizika tanítása, mint amilyennek hirdették, mint aminek hangoztatásával pl. a felszabadulás után évekkel is az iskolák államosítása ellen harcoltak, könnyű belátnunk, hogy nem ilyen volt. Kötelezően az uralkodó osztály világnézeti nevelését kellett szolgálnia. S mivel a tárgy természete szerint ennek *ellenkezőjére* alkalmasabb, gondos lefaragásokkal, elhallgatásokkal, a hozzátartozó társadalmi kérdésektől való sterilizálással, ezenkívül néhol misztikus következtetések erőszakos ráhúzásával, stb., erre alkalmassá próbálták tenni.

Igy azután materialista jellegét a gyermeki agyban sikerült elhomályosítani. Hogy milyen mértékben, az mindig a fizikát tanító tanáron múlt. A tanárok *nagy* része, ha mást nem is tehetett, igyekezett elkerülni tárgyában a misztifikációt, s a pusztá tények tanításával igyekezett megéreztetni a tanulókkal, hogy a természet objektív és az emberi vélekedésektől független. Sajnos akadtak, főleg a felekezeti iskolákban, de az államéban is, akik egyenesen ambicionálták, hogy a fizikát az idealista-fideista világnézet kiszolgálójává alacsonyítsák. „A mai, új fizika irányzatát a keresztény felfogásra kevésbé ártalmasnak tartjuk — írja *Pécs* Aladár.³¹ — A megnyugtató vélemények szerint ui. az új fizika tönkretette a materializmust. Az atomszerkezet tanulmányozása kiderítette, hogy az anyagi világ nem pusztá élettelen gépezet. Inkább *alacsonyabbrendű szellemek világa* (kiemelés fölem. Szerző). Az anyag nem valami végső létező,

mint azt a materializmus tanította. A mikrovilág utolsó eleme, a hatáskvantum nem őanyag, hanem tiszta szám, amely mechanikai oksággal meg nem magyarázható." Az ilyen felfogás eredményeképpen végződhet csak egy *fizika tankönyv* így:

„A világ titkokat tár elénk, melyeknek nyitjára a tudás nem vezethet, csak utalásokat tehet; az örök Ur maga fejti meg nekünk e titkot, hogy addig is, míg színről-színre láthatjuk Őt, belevihessük az életbe életátalakító hitvallásként: Hiszek egy Istenben, mennynek és földnek teremtőjében.”³²

Egy olyan iskolában, ahol a fizika tanítása ezzel a „konkluzióval” zárul, nyilvánvaló, hogy a megrágalmazott tudomány, a meghamisított fizika tanítása csak ürügy: itt nem a végtelen természet objektív anyagi jelenségeiről van szó, hanem egy homlóban levő társadalmi rendszer világnézetének tudományoskodó alátámasztásáról.

IRODALOM

1. Általános utasítások a gimnázium és leánygimnázium tentervéhez. 1939.

2. Uo. 31. 1.

3. Uo. 32. 1.

4. Uo. 31. 1.

5. Magyar Középiskola, 1943. 83. 1.

6. Uo. 84. 1.

7. Természettan a felsőipariskolák II. osztálya számára. II. Hőtan. Nemes Czike Gábor, Bp., 1921. 3. 1.

8. Részletes utasítások a gimnázium és leánygimnázium tantervéhez. 1938. 110. 1.

9. Általános Utasítások... 1939. 31. 1.

10. Uo. 32. 1.

11. Természettan gimnáziumok és leánygimnáziumok felső osztályosai számára. I. kötet. VII. oszt. Arató István. Kőszeg. Szerző kiadása. 1941. XIII. 1.

12. Ált. és részletes Utasítások. 1941. 104. 1.

13. Uo. 104. 1.

14. Uo. 78. 1.

15. Uo. 63—64. 1.

16. Uo. 78. 1.

17. Uo. 32—33. 1.

18. Uo. 79. 1.

19. Engels: A természet dialektikája. Szikra, 19.

20. Természettan a felső ipariskolák II. osztálya számára. II. Hótan. Nemes Czike Gábor, Budapest, Szt. István Társulat, 1921. 57. l.
21. Uo. 58. l.
22. Általános és részletes tantervi utasítások... 1941. 104. l.
23. Utasítások a leánygimnázium, leánylíceum és leánykollégium tantervéhez 1930. 256-257. l.
24. Részletes utasítások... 1938. 112. l.
25. Uo. 116. l.
26. Természettan gimnáziumok és leánygimnáziumok felső osztályai számára, Kőszeg, 1941. 134. l.
27. Fornvald-Szijártó: Kísérleti Fizika a leányközépiskolák VIII. osztálya számára. Lampel R. 1934. 124. l.
28. Összefoglaló kérdések a fizikából. Öveges József. 1943. 25. l.
29. Fornvald-Szijártó: I. m.
30. Uo.
31. Magyar Középiskola. 1943. 83. l.
32. Term. tan. a felsőbb ipariskolák II. oszt. számára, 1921. 58. l.

A BÍRÁLAT — ÖNBÍRÁLAT FEJLŐDÉSÉNEK ÉS FEJLESZTÉSÉNEK NÉHÁNY NEVELÉSLÉLEK- TANI ÉS MÓDSZERTANI VONATKOZÁSA

I.

*A bírálat — önbírálat jelentősége és jellege a mi társadalmunk-
ban és nevelésünkben.*

A marxizmus klasszikusai az aktív, közösségi, kommunista ember fontos jellemvonásának tartják a kritikai szellem fejlettségét, a bírálat és önbírálat helyes gyakorlását.

Marx és Engels a „Kommunista Kiáltvány”-ban, Marx a „Töké”-ben, az osztálytársadalmak gazdasági, társadalmi és politikai rendjének megsemmisítő erejű bírálatát adják. Egyszermind utat is mutatnak a forradalmi cselekvésre.

Marx „Anti — Proudhon”-ja, Engels „Anti — Dühring”-je, Lenin: „Materializmus és empiriokriticismus” c. műve a reakciós áltudományt és filozófiát bírálja és leplezi le.

A bíráló magatartás általános fontosságát emelte ki Marx mondása: „De omnibus dubitandum”.¹ (Mindenben kételkedni kell.) — A kommunista kritika tehát azt is magában foglalja, hogy mintegy befelé, a munkásmozgalom irányában is bíráló módon forduljunk. Amint Marx írja: „A proletárforradalom egyebek közt abban különbözik minden más forradalomtól, hogy önmagát bírálja és bírálva önmagát, erősödik.”

A bírálatnak ez utóbbi fajtája nyilvánvalóan más, mint az osztálytársadalmakat, a reakciós tudományt leleplező bírálat. Ez az a *segítő, alkotó, építő bírálat*, amelyre a szocialista forradalom után, a szocialista társadalom építésében olyan nagy szükség van. Erről a bírálatról szólt Lenin 1920-ban: „A hibát nyíltan beismerni, az okot feltárni, kielemezni a helyzetet, amely a hibát szülte, gondosan megvitatni, hogy milyen eszközökkel lehet a hibát kijavítani, — íme, ez jellemzi a komoly pártot, így teljesíti a párt kötelességét, így neveli és tanítja az osztályt és azután a tömegeket is.” (Lenin művei, XVII. kötet, 147. l.)

A Kommunista Ifjúsági Szövetség feladatairól mondott beszédében Lenin (1920-ban) alapvetően fontosnak tartja, hogy *kritikailag értékeljük* a múltat. Meg kell tartanunk iskoláinkban

mindazt, ami a multból értékes, viszont ki kell küszöbölnünk a káros, reakciós maradványokat.²

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom után különös erővel hangsúlyozta az SzK(b)P XV. kongresszusán (1928-ban) a bírálat-önbírálat jelentőségét Sztálin a Politikai Bizottság beszámolójában. Más alkalommal Sztálin elvtárs azt mondta, hogy „az önbírálatra éppen olyan szükségünk van, mint a levegőre, mint a vízre.”

A bírálat és önbírálat azonban nem lehet akármilyen: a kommunista bírálatnak építőnek kell lennie, segíteni kell a hibák kiküszöbölését. A bírálat eltorzítását jelenti éppen ezért, — amint arra Sztálin rámutatott — ha az a személyi életben előforduló hibák reklámszerű kipellengérezése, öncélú, szenzációhajászó, nyárspolgári nevetető célzatú, elcsüggesztő. (Vö. Sztálin Összes Művei, XI. kötet, 127—138. l.)

A helyes bírálati szellem fejlesztése 1928. óta semmit sem veszített jelentőségéből, sőt fontossága még növekedőben van. Amint Sztálin a Párttörténet tanulságaiban kiemelte:

„A párt legyőzhetetlen, ha nem fél a kritikától és az önkritikától, ha nem palástolja el a munkájában előforduló hibákat és fogyatékosságokat, ha kádereit a párt hibáin tanítja és neveli, ha idejében ki tudja javítani a hibáit.”

A II. világháború óta az SZKP XX. kongresszusán és a Központi Bizottság határozataiban meg nem szűnő, állandó nyomtatékkal hívja fel a figyelmet a párt kommunista kritika és önkritika gyakorlásának fontosságára.

Nálunk a felszabadulás óta eltelt időben és különösen a forradulat éve után állandó, igen nagy jelentősége van a pártszerű bírálatnak és önbírálatnak. A II. és III. Pártkongresszus fontos megállapításokat tett a bírálat és önbírálat szerepéről és állandó fejlesztéséről.

Mutatkoztak nálunk, különösen 1953 óta, a jobboldali elhajlás következtében a bírálat és önbírálat pártszerűtlen eltorzításának és elsőkéjesítésének, kispolgári irányzatának jelei is. Az ilyenféle *jobboldali bírálatok* azzal, hogy egyes hibákat a valóságnak nem megfelelően eltúloztak és ugyanakkor nem hívták fel eléggé a figyelmet a hibák kijavításának módjára, erősségeinkre, hatalmas tartalékainkra, voltaképpen csak az ellenségnek használtak.

A marxizmus klaszikusainak megnyilatkozásaiból azt szűrhetjük le, hogy a bírálat a társadalom fejlődését szolgáló hatalmas erőforrás. Fegyver a munkásosztály és annak pártja kezében. A helyes bírálat mindenkor a hibák kijavításának, a fejlődésnek az irányában hasson. A megbírálfak egyénileg is vegyék

észre és fogják fel a bíráló, segíteni akaró célzatot. A bírálat ad-
jon tanácsot és segítséget a hibák kiküszöbölésére. A bírálat és
önbírálat eltorzulását jelenti, ha formális, öncélú, ha a hibák fel-
tárása után nincs fejlődés, ha nem küszöbölik ki a hibákat.
Egyenesen szemben áll a marxista bíráló szellemmel a bírálat,
ha rosszindulatú, s nem a segíteni akarás szándékából történik.

* * *

A bírálat és önbírálat társadalmi, politikai jelentőségéből
nyilvánvalóan következik, hogy a *kommunista nevelésnek* nem
lényegtelen feladatai közé tartozik a gyermekek helyes bíráló-
képességének fejlesztése. Természetesen, hiba lenne a marxiz-
mus klasszikusainak ide vonatkozó útmutatását vulgarizálni és
minden további megkülönböztetés nélkül egyenes pedagógiai kö-
vetkeztetéseket levonni azokról. Nyilvánvaló azonban, hogy a
kommunista nevelésnek olyan aktív közösségi embereket kell
nevelnie, akik a termelő munkába való bekapcsolódásuk után jó
tudják alkalmazni a bírálat-önbírálat fegyverét is.

Minthogy a bírálat-önbírálat fent idézett klasszikus megál-
lapításait helytelen lenne mechanikusan alkalmazni a nevelés-
ben, ezért a bírálat-önbírálat fogalma és nevelési jelentősége
bizonyos tisztázásra szorul. Mindenekelőtt lényeges az, hogy a
helyes közvélemény, a bírálat és önbírálat helyes érvényesülése
a tanulóközösség objektív fejlődését kell, hogy szolgálja. A ne-
velés folyamatában a pedagógus-kollektívának van vezető sze-
repe a helyes bírálat és önbírálat tervszerű kialakításában is.

G. F. Szambrosz (Szovjetszkája Pedagógika, 1954. évf. 8. sz.) abból,
hogy a kritika—önkritika nem specifikusan pedagógiai jelenség, hanem
általános, társadalmi életünkben egészében meg kell nyilvánulnia, azt a
következtetést vonja le, hogy a bírálat-önbírálat kifejlesztése, kihasználá-
sa csak akkor lehetséges, ha az iskola szorosan, szervesen és valóságos
kapcsolatban áll a szovjet társadalommal, a szovjet valósággal. A bírálat-
ra—önbírálatra nevelést csak az iskola sokoldalú tevékenységében lehet
mint nevelési eszközt alkalmazni.

Az iskola és az ifjúsági szervezet keretében érvényesülő bí-
rálat-önbírálat tehát bizonyos specifikus sajátosságokkal rendel-
kezik. Alkalmazkodni kell a gyermekek életkorához, fejlettségé-
hez, az egy bizonyos életkorban megkövetelt magatartáshoz. Eb-
ben áll a bírálat-önbírálat specifikus jellege a nevelés területén.
Ennek következménye az, hogy az iskolában a bírálat-önbírálat
kialakításában a pedagógus-kollektívának és az ifjúsági szer-
vezetnek van vezető szerepe.

A nevelésben kifejlesztendő és a nevelési folyamatban meg-
valósuló bírálat-önbírálat azonban alapvetően, céljában, pers-
pektívájában és lényegében megegyezik a szocialista társada-
lomban megnyilvánuló bírálattal-önbírálattal.

A szovjet pedagógia elmélete és gyakorlata, főleg *Makarenko* munkásságában, lényeges útmutatásokat ad számunkra a bírálat-önbírálat fejlesztése terén is. *Makarenko* a bírálatot és önbírálatot a közösségi élet egyik ismérveként, tényezőjeként kezelte.

A *közösségi munka stílusához*³ tartozik az önértet, a bírálat és önbírálat kifejlesztése. Az önkritikára nevelés, mint arra *Makarenko* rámutat, elősegíti, a közösség iránti büszkeség és szeretet kifejlesztését és ezzel *érzelmileg is a közösség szorosabbá kövácslásának* irányában hat: „Amikor a növendékeket önkritikára neveljük, amikor arra buzdítjuk őket, hogy tárják fel az intézeti munka hiányosságait, még ha ilyenkor a vezetőséget és egyes elvtársakat bírálni is kell, akkor minden lépéssel és mindenkor egyben intézetük iránti büszkeségre és szeretetre is neveljük őket.”

A bírálat-önbírálat — a közösség fejlettségének megfelelően — különböző fejlettséggel nyilvánul meg, mint az *Makarenko* műveiből leszűrhető. Hogyan nyilvánul meg a bírálat-önbírálat a közösség fejlődésének különböző szakaszaiban *Makarenko* szerint?

Makarenko — mint ismeretes, — a közösség fejlődésének három szakaszát különböztette meg:

Az **első szakaszt** a pedagógus követelése jellemzi. A bírálat szempontjából ezt a szakaszt a pedagógus tervszerű, helyes és segítő bíráta jellemzi, ugyanakkor viszont a tanulók bíráta és önbíráta, mely ebben a szakaszban kevésbé öntudatos, legfeljebb egyes, elszigetelt esetekre vonatkozik és önállóan.

A pedagógusnak az 1. szakaszban alkalmazott, ilyen meggyőző erejű bíráta „Az új ember kovácsá”-ban *Taranyec* esete. (i. m. 1949. kiad. 21. lap.) *Makarenko* meggyőzi *Taranyec*t, hogy a telep eszközei, olaja, tüzelőanyaga, egyszóval a közösség segítségével nélkül nem tudna halászni, tehát az elvtársiasság azt kívánja, hogy mindenki vehessen részt a halászásban, a zsákmány pedig a telep konyhájának jusson.

A közösség kifejlődésének **második szakaszában** a megbízható mag, az aktív kialakulásának szakaszában, a bírálati szellem is viszonylag fejlettebb az első szakaszhoz képest. Az aktívához tartozó tanulóknál megjelenik már a helyes közvélemény a segítőkész bírálatban, amely a közösség munkáját magasabb színvonalra tudja lendíteni. Az aktívának ez a reális és helyes kritikai szelleme tudja ebben a szakaszban kiterjeszteni a közösség aktivitását és ezzel a helyes bíráló szellemmel tud a megbízható mag egyre inkább kifejlődni.

A közösség legfejlettebb, **harmadik szakaszában**, a közösségi követelések szakaszában a bírálat szempontjából az jellemző, hogy a tanulóközösség többsége következetesen, helyesen, segítőkészen és önállóan, aktívan tud bírálni. Ebben a szakaszban már mennyiségileg is nagyobb lehet a súlya közösség tagjai bírálatának és viszonylag kevesebb a pedagógus bíráta.

Jó példa a fejlett közösség önálló, helyes bírálatára, ahogyan a gorkijisták nyilvánosan, élesen bírálták a kurjáziak rendetlenségét, lomposágát, lustaságát „Az új ember kovácsá”-ban. (229. l.) Vagy „Az Igor és társai”-ban (i. m. IV. kiadás 218—244. l.) a közgyűlés bírálata a fegyelmetlen telepesek ügyében.

A bírálókészség fejlesztése Makarenkonál szorosan a közösség fejlődésének különböző szakaszaihoz kapcsolódik. Makarenko e felfogásából két fontos megállapítást vonhatunk le a bírálatra-önbírálatra vonatkozóan:

a) A közösség bírálata és önbírálata tükrözi a közösség fejlettségét. Ebből következik, hogy a bírálat és önbírálat megnyilvánulásait nem vizsgálhatjuk önmagukban, hanem csak az az állapottal összefüggésben, amelyet tükröznek. Más szóval: *egy adott nevelési rendszer belső összefüggéseinek keresztül*, a közösség konkrét állapotának felmérésén keresztül kell vizsgálnunk a bírálatot és önbírálatot, mint a közösség jellemvonásainak egyikét, mint a közösség stílusának jellemzőjét.

b) A bírálat-önbírálat megnyilvánulása *nem valami lényegében passzív* megnyilvánulás, éppen ellenkezőleg: A bírálat-önbírálat tovább hat a közösség fejlődésére, a bírálat-önbírálat *gyakorlati cselekvésen* keresztül továbbfejleszti és aktivizálja a közösség tagjait és ezzel együtt magát a közösséget is tovább lendíti egyre magasabb színvonalú fejlődésre.

Az eddigiekben a bírálatot és az önbírálatot egymás mellett említettük. Ez a köztudatban, a marxista művekben azért terjedt el, mert a valódi kritika egyúttal az önkritika jelenlétét is feltételezi. Valódi kritikai szellemről csak akkor lehet szó, ha az emberek ezt a kritikát mindennel és mindenkivel szemben helyesen gyakorolják, tehát nem elfogultak önmagukkal szemben sem, van önkritikájuk. Mindamellet nem lehet a kettőt teljesen azonosítani, mert vannak esetek, amikor a kritika fejlettsége, vagy legalább is látszólagos fejlettsége, nem jár együtt az önkritika hasonló fejlettségével. Sokan hajlamosak gyakran keményen megbírálni másokat, ugyanazokat a hibákat azonban maguknál nem veszik észre, vagy nem akarják észrevenni. A nevelés fontos feladata, hogy a tanulók bírálata és önbírálata párhuzamosan fejlődjék, ne legyenek elfogultak saját hibájukkal szemben.

A bírálóképesség — mint arra rámutattunk — a közösség stílusának megnyilvánulása és mint ilyen, az erkölcsi nevelés körébe tartozik. Ez azonban nem jelenti azt, mintha a kritikai érzék fejlesztése nem lenne szoros összefüggésben a nevelés más területeivel. Különösen fontos a kritikai szellem fejlesztésének az értelmi neveléssel való kapcsolata. Kétségtelen, hogy a bírálat és önbírálat helyes gyakorlása a követelmények megértését,

tudatos belátását, — bonyolult helyzetekben az eset körülményeinek gondosabb mérlegelését is — igényli. Mindez csak felett értelmi képességek, erkölcsi tudatosság, végső fokon értelmi képességek kifejlesztésével érhető el. A kritikai szellem fejlesztése összefügg tehát a gondolkodás, a kommunista céltudatosság fejlesztésével, és egyúttal a feladatok helyességének átélésével is. A bírálóképesség fejlesztésében nagy szerepe van tehát az értelemnek és az érzelmek nevelésének is. Ezért van nagy jelentősége a bírálóképesség fejlesztésének szempontjából az egyes tantárgyak tanításában meglevő értelmi nevelésnek, a tantárgyakban bennrejlő társadalmi bírálat tudatosításának és a tanulókkal szemben támasztott követelmények pontos ismeretének is. (Ezekről a következőkben a IV. 1. pontban bővebben szólunk.)

A bírálóképesség fejlesztése a nevelési folyamat dialektikus jellegét is bizonyítja. A helyes kritikai szellem a közösség állandó változását, fejlődését tükrözi, egyben aktívan elősegíti a közösség további fejlődését. A közösségnek ez a fejlődése volta képp nem más, mint a fejlődésnek az ellentéteken keresztül történő harca. A fejlődés az ellentétek, káros jelenségek leküzdésének eredményeképpen áll elő. A bírálószellem fejlődése idézheti elő a közösség életében, fejlődésében azokat a minőségi változásokat, amelyek a szervezetlen és alakatlan gyermektömeget a szervezett és fegyelmezett közösségtől megkülönböztetik. A helyes kritikai szellem objektíven a közösség fejlődését szolgálja, mert a hibák állandó feltárása és kijavítása kiküszöböli a fejlődés akadályait. Ugyanakkor a helyes kritikai szellem az egyéni képességek kibontakozását is a legnagyobb mértékben elősegíti, mert feltárja a közösség tagjainak a hibáit és utat mutat az egyéneknek hibáik kijavítására. A közösségi bírálat segíti az egyéneket hibáik kiküszöbölésében, ezzel fejleszti egyre tökéletesebbé az egyéneket, a közösség tagjait.

A marxizmus klasszikusainak és Makarenko pedagógiai gyakorlatának és elméleti útmutatásának alapulvételével hangsúlyozza és dolgozza ki napjaink szovjet neveléstudománya és neveléslélektana a kritikai szellem fejlesztését. Kairov (Pedagógia, Bp. 1950. Tankönyvkiadó. — 418. lap.) az erős szovjet gyermekközösség tulajdonságai közül kiemeli a bírálatot és az önbírálatot és az egészséges közvéleményt. Levitov (Voproszű Pszichologii haraktyera. — Izd. Ak. Nauk Moszkva 1952. — II. fejezet.) a szovjet ember jellemvonásai közt fontos helyet juttat az ember önmagához való viszonyának. Itt hangsúlyozza a helyes önismeretet, a szerénységet, a helyes önbírálatot. Levitov rámutat arra, hogy a szovjet embertől idegen a fennhéjázás és szerénytelenség — amint arra Sztálin Marral kapcsolatban rámutatott. (Sztálin: Marxizmus és neveléstudomány.)

A nevelés területén is megvannak azok a **hibalehetőségek**, amelyekre Sztálin társadalmi viszonylatban rámutatott.

Az egyik véglet a közösség passzivitása, lagymatagsága, a hibák elnézése, elkenőzése. a betyárbecsület kifejlődése, vagy éppen a tanulók érdektelensége a közösség élete iránt, a bírálat- és önbírálat öncélúsága, formalizmusa. Ezért helytelen a bírálatnak lényegében passzív értelmezése, mely szerint a lényeg, hogy a tanulókat meggyőzzük a pedagógus büntetésének és dicséretének helyességéről, elég, ha passzívan elfogadtatja a pedagógus a maga bírálatát.

(Ilyenféle passzív értelmezését adja a tanulók bírálatának pl. **Rudi Ehnert**: „A gyermekek támogatják a dicséretet és büntetést” c. cikke, Neue Erziehung, 1954. évf., O. M. Dokumentáció.)

A másik véglet a túlzott és helytelen, igazságtalan bírálószellem; egymással szemben ellenséges klikkek létrejötte, a rosszindulatú, destruktív bíráló szellem elharapódzása, amely bomlasztja a közösséget.

A pedagógusnak különösen vigyáznia kell arra, hogy saját magatartása, bírálata, hatékony legyen és ne legyen destruktív. **Miroslav Cipro** (Adalékok a tudatos fegyelemre nevelés kérdéséhez. J. A. Komenszky Intézet, Praha, 1954. OM. Dokumentáció.) ezért igen helyesen mutat rá arra, hogy fontos a derű, lehet tréfa is a tanítás folyamán, de a pedagógus ne a fegyelmezetlenségből, a helytelen magatartásból úzzön tréfát. Hasonlóképpen helyesen ítéli el Cipro a pedagógus **lemondó, pesszimista „bírálatát”** is.

A bírálat és önbírálat hiánya, fogyatékosága, a helytelen bírálószellem és a közösség fejletlensége, szervezetlensége vezet az **árulkodás elharapódzásához**. Az árulkodás a hibák önző motívumokból fakadó, felesleges és nem javító célzatú jelentése. (Az hogy nyilvános-e, vagy nem, az árulkodás fogalma szempontjából nem döntő.)

Az árulkodás, mint azt egy nem régen megjelent cikk helyesen állapította meg (Balázsné Méhes Vera, Pedagógiai Szemle, 1954. 6. sz.) lényegében a közösségi szellem és egyúttal a bírálati szellem hibáinak, fogyatékoságainak tulajdonítható. Ha a közösségben megvan a nyílt, őszinte, építő szándékú bírálat, ezzel elejét vesszük az árulkodás elterjedésének. ⁴

A bírálat-önbírálat nevelése — hatalmas téma, amely nem oldható meg kielégítő teljességgel egy rövid tanulmány keretében. Ezért a következőkben csupán néhány neveléslélektani és módszertani vonatkozás, összefüggés feltárására törekszünk — a teljesség igénye nélkül.

A neveléslélektani és módszertani vonatkozások tárgyalása előtt, — a kritikai nevelés felépítményi jellegének érzékeltetésére — (itt sem törekedhetünk teljes feltárássra, csupán néhány tipikus társadalmi-történelmi adattal történő utalásra, érzékeltetésre) a következőkben először problémátörténeti vázlatot adunk a kritikai érzék lélektani és pedagógiai irodalmáról.

II.

Történeti adalékok és tanuíságok a bírálat-önbírálat nevelésére vonatkozóan.

Az osztálytársadalmakban a kritikai szellem fejlesztése veszélyeket rejtett magában az uralkodó osztályra nézve. A bírálóképesség fejlesztése ugyanis könnyen olyan eredményre vezethetett, hogy a gyermekek észreveszik a társadalom belső ellentmondásait, igazságtalanságait. Ennek tulajdonítható, hogy a kritikai érzék fejlesztését — különösen pedig ennek társadalmi vonatkozásait — elhanyagolták. Az önbírálat fejlesztése pedig az engedelmességre és alázatosságra nevelés célját szolgálta.

Az antifeudális, haladó polgári nevelés a renaissance-kor óta hangsúlyozta a tanulók önálló ítéletalkotásának, bírálóképességének fejlesztését. Ez a tendencia az elavult, skolasztikus módszerekkel való szembehelezkedéssel iárt együtt.

A 16. században **Montaigne** a következőképpen emelte ki a bírálóképesség a gyermek ítélőképessége fejlesztésének fontosságát: A tanító rostáltassa meg neveltjével az anyagot, semmit se tanítson a puszta tekintély és az elhitetés eszközeivel. Ismertesse meg tanítványával a különböző álláspontokat. Válasszon a gyermek maga, ha tud; ha nem, akkor maradjon kétségben. Ilyen módszerrel Montaigne szerint a növendék azt, amit másoktól tanult, át fogja alakítani és úgy össze fogja olvasztani, hogy az egészen sajátja, a saját ítélőképességének műve legyen. (*Montaigne: Essais c. művében.*)

Montaigne e gondolatmenete igen jellemző az antifeudális haladó polgári nevelésre: elveti a tekintélyeket, mindenek fölé helyezi az önálló ítélőképesség fejlesztését, annyira, hogy a pedagógus irányítását is lecsökkenti.

A haladó polgári pedagógia e gondolatait fejlesztette tovább **Rousseau**. Kétséget nem szenved, — írja **Rousseau** — hogy az ember sokkal világosabb és biztosabb fogalmakat alkot magának azokról a dolgokról, amelyeket önmagától tanul meg, mint olyanokról, amelyeket másoktól sajátít el. Így legalább nem szokik hozzá ahhoz, hogy eszét szolgai módon a tekintélynek vesse alá. Az önállóság fejlesztésében Rousseau odáig megy, hogy a tanuló saját maga készítse a tanítási eszközöket, kísérleti eszközöket is.

Az értelmi önállóság, ítélőképesség fejlesztése mellett **Rousseau** a büntetés terén is sajátos módon vezet rá a növendéket az önkritika bizonyos elemeire. A negatív büntetéssel a nevelő mintegy ráirányítja a tanítvány figyelmét a hibás cselekedet természetes következményeire, ezzel láttatja be a hibát. Kétségtelen, hogy a negatív büntetésnek ez a módszere nem tartalmaz valódi önbírálatot. Hanem csupán a tényeken keresztül láttatja be a cselekmény helytelenségét, és káros következményeit. Lényegében itt is az erős individualizmus és a nevelő irányításának háttérbe szorítása érvényesül. Azt azonban világosan fel kell ismernünk, hogy a haladó polgári pedagógia képviselői, mint pl. Montaigne és Rousseau elszánt harcot folytattak a skolasztikus tekintéllyel, a megfélemlítő és kényszer jellegű büntetés ellen, amely az egyházi pedagógiát jellemezte.

E haladó nyugati pedagógusoknál magasabbrendű a 19. században **Usinszkij** felfogása. A személyiség nevelésének alapelvei közé sorolja az „igazságérzetet” és a „mértéktartó önértzetet”. Mindkét tulajdonság volta-
képpen a bírálat és önbírálat bizonyos mozzanatait tartalmazza magában. **Usinszkij** annyiban magasabbrendű a nyugati pedagógusoknál, hogy e jellem-
beli tulajdonságok kiemelésekor mentes az individualizmustól és a
nevelő vezető szerepét fontosnak tartja. (V. ö. Lordkipanyidze: K. D. Usin-
szkij pedagógiai tanítása, Bp. 1955. Akad. Kiad. 294—295. lap.)

Nálunk a 17. század óta jelentkeztek törekvések a skolasztikus ma-
goltató szellem kiküszöbölésére és a tanulók önálló ítéletalkotásának fej-
lesztésére. (Presbiteriánusok: **Tolnai Dali János**, **Apáczai Cseri János**.)
Ezek a haladó presbiteriátus törekvések a tanulók vitáit, a társadalmi er-
kölcstan gyakorlati kérdéseinek megoldására igyekeztek fordítani. **Tol-
nai Dali János** pl. a régi dogmatikai viták helyett a sárospataki
kollégiumban olyan gyakorlati, erkölcstani kérdésekről kezdeményezett
vitát, mint pl. az uzoráról. (Makkai László: A magyar puritánusok harca
a feudalizmus ellen. Bp. 1952. Akad. Kiad. 87. lap.)

A 19. század elejétől — a kapitalizmus kifejlődése óta — a hazánk-
ban megjelent lélektani, logikai és neveléstani összefoglaló munkák emlí-
tik az ítéleterő, az ítélőképeség fejlesztését.

Az 1810. és 1870. között megjelent konzervatív és teljesen eklektikus
összefoglaló munkák (pl. **Fejér György**: „Az ember kiformaltatása gondol-
kodási erejére nézve, vagyis közhasznú logika. Pesten. Ny. Trattner Má-
tyásnál, 1810. — **Szilasy János**: 3 nevelés tudománya. Budán, 1827. —
Lubrich Ágost: Neveléstudomány. Pozsony, 1868.) sem térhettek ki az
ítélőképeség fejlesztésének tárgyalása elől. Ezek a konzervatív művek
azonban az önálló ítélőképeség fejlesztését össze akarják egyeztetni a te-
kintélyek — főleg az egyházi tekintélyek — elismerésével. Ez az a pont,
amelyben döntő a különbség e művek és a haladó polgári pedagógia ré-
gebbi megnyilvánulásai között.

A múlt század végén **Felméri Lajos** műve (A neveléstudomány kézi-
könyve, Bp. — Kolozsvár, 1890. Ajtay K. Albert) foglalkozott viszonylag
részletesen az ítéleterő és a bírálat fejlesztésével: „Mihelyt (t. i. a gyer-
mek) önmagát, mint szerzőt veszi elő és részrehajlatlanul kezdi bírál-
ni saját cselekedeteit és ítélni önmagát; előáll a lelkiismeretfurdalás.” ... A
gyermek nemcsak „a saját cselekedeteit ítéli meg, hanem a másokét is,
s azokat szintén helyesli, vagy elítéli, az erkölcsi törvény és kötelezett-
ség szempontjából, mint önmagát.” — A helyes cselekedet nyomán — fűzi
tovább gondolatmenetét **Felméri** — „a meglegedés érzése tölt el arra
a tudatra, hogy őseinknek és Istennek egyaránt tetsző cselekedetet végez-
tünk.” (I. M. 565. lap.)

* * *

A 19. század II. fele óta, a hanyatló burzsoázia igényeinek megfele-
lően, az ítéleterőnek és a bírálatnak, önbírálatnak ilyen individualista,
tekintélytisztelő, befeléforduló, passzív és sok esetben vallásos jellegű ér-
telmezése (mint pl. **Felméri** is) lesz uralkodóvá a polgári pedagógia te-
rületén.

A 20. században az imperializmus korának különböző lélektani és
neveléslélektani irányzatai a bírálóképeség fejlesztését háttérbe szorí-
tották. A pszichoanalízis — a hanyatló és élősködő burzsoáziának ez a
lélektani megnyilvánulása, — irracionális, individualista szemléletének
megfelelően csupán öncélú és passzív önelemzést ismer. Minthogy a
lélekelemzés felfogása szerint az ösztönök elfojtása lényegében neuró-

a pszichoanalízis szemlélete egészében idegenül áll szemben a bírálat és önbírálat minden megnyilvánulásával.

A bírálat a pszichoanalízis gondolkozási rendszerében voltaképpen a belső Én, a tudatalatti, az ösztönös megnyilvánulások elfojtása, az önbírálat pedig szerintük az önmegismerés szempontjából valósággal káros jelenség, mert elfedi a tudatalatti rétegeket.

Ilymódon tehát az imperialista burzsoázia teljes mértékben szembehelyezkedik a bírálattal és önbírálattal. Ez a szembehelyezkedés a hanyatló burzsoázia teljes amoralizmusának tükrözése és arra vall, hogy a burzsoá tudomány képviselői még elvileg is el akarják szakítani magukat mindenféle erkölcsi gátlástól.

A burzsoá lélektan egy másik árnyalata a teszt-módszerrel dolgozik. Hogy a teszt-vizsgálatok mennyit mondanak és mennyire nem képesek a bírálóképesség lényegéhez közelférközni, arra vonatkozólag egy-két példát említünk.

Binet és Simon a gyermek ítélőképességét úgy vizsgálja, hogy különböző, helytelen rajzokat bíráltat meg a tanulókkal. A fejlett bírálóképességet az jellemzi szerintük, ha a rajzi, ábrázolási és logikai hibákat a tanulók felfedik. Nyilvánvaló, hogy az ilyen feladat sok tekintetben speciális, mesterkelt jellegű és korántsem bizonyítja azt, hogy valakinek milyen mértékben van ítélőképessége. Az ilyen mesterkelt és sok tekintetben bizonyos speciális gyakorlottságot, hozzáértést, rátermettséget, vagy megszokást igénylő feladatok nem bizonyítják azt, hogy a tanulóknak a reális élethelyzetekben fejlett-e az ítélőképessége, vagy nem.

Hurlock E. B. (The value of praise and reproof as incentives for children — Archives of psychology. — 1924. évf. — 72. sz.) iskolás gyermekeknek adott számtanfeladatokon vizsgálta azt, hogy milyen hatással van a tanulókra a bírálat. A tanulókat négy csoportra osztotta. Az első csoport tagjait munkaközben megdicsérték, a második csoportot dorgálták, a harmadik csoporthoz nem szóltak, de ez végighallgatta az első két csoporthoz mondottakat. A negyedik csoport, a többiekől elkülönítve, megjegyzés nélkül dolgozott. 9 legjobb teljesítménye az első csoportnak volt, ettől kezdve a többi csoportban fokozatosan gyengült az eredmény. A legrosszabb a negyedik csoporté volt.

Hasonló jellegű az előbbihez **Hollingworth** (Educational psychology, 1934 New-York) kísérlete. Ő betűk gépies leírását végeztette, két csoportra osztva a kísérleti személyeket. Az első csoportnak egy-egy munkaszakasz után megmondták az eredményeket, a második csoportnál ez a közlés elmaradt. A teljesítmény mindig annál a csoportnál volt emelkedőben, ahol közölték az eredményt.

Mindkét kísérlet formális, mesterkelt jellegű és olyasmit bizonyít, ami mindenféle teszt-nélkül is, a mindennapi tapasztalat alapján nyilvánvaló. — Hurlock kísérletében a dicséret és dorgálás alkalmazása is formális, mert alig hihető, hogy az egyik csoportot csak dicsérni, a másikat csak dorgálni kellett volna. Nyilvánvaló, hogy a dicséret, vagy dorgálás első-sorban a teljesítménytől, a résztvevők igyekezetétől, valamint egyéb objektív és szubjektív körülményektől függ. Olyanféle előzetes elhatározás, hogy az egyik csoportot csak dorgáljuk — aligha felelhet meg valamilyen pedagógiai elvnek. Ha pedig a csoport munkája, teljesítménye valóban annyira polarizált, hogy az egyik részleg csak dicséretet, a másik pedig dorgálást érdemel, akkor a kísérlet alapvető feltételével jutunk ellentétbe. (Ebben az esetben ugyanis nem egyenlő értékű csoportokról van szó; a kísérletnek ezért nincs bizonyító ereje, hiszen nyilvánvaló, hogy a legjobban felkészült csoport dicséret nélkül is első lehetett volna.)

A teszt-módszerhez hasonló egyéb burzsoá módszerek (pl. Piaget „Klinikai módszere” a gyermek erkölcsi szabálytudatának, ítélőképességének fejlődéséről a „Le jugement moral de l'enfant” c. művében) a fentiekhez hasonló formalista és individualista módon, a reális társadalmi helyzetektől és a neveléstől függetlenül vizsgálják, a gyermek ítélőképességét.

A reakciós polgári lélektan és pedagógia a maga „kísérleti” módszereivel egy tapodtat sem jutott előbbre a gyermek kritikai képességének, bírálatának és önbírálatának vizsgálatában. Ez semmikép sem véletlen. Egyrészt a bírálat veszélyes volt az uralkodó osztály számára, hiányzott a valódi társadalmi funkciója, ezért nem kerülhetett sor arra, hogy a burzsoá tudomány valóban feltárja a bírálat és önbírálat kialakulásának sajátosságait. Másfelől a bírálat és önbírálat érvényesülése csak közösségekben lehetséges, ilyen valódi közösség az osztálytársadalmakban nincs, ezért nem lehetett talaja a kritikai szellem tudományos vizsgálatának az osztálytársadalmakban. Mindez nagyon is érthető, ha meggondoljuk, hogy az uralkodó osztálynak legjobban az felelt meg, ha az elnyomottak bírálóképessége csekély és úgynevezett önbírálatuk nem más, mint a felsőbbség elismerése, alázatossága és engedelmessége.

* * *

Az említett okok magyarázzák meg azt, hogy nálunk az ellenforradalmi rendszer idején úgyszólván alig foglalkoztak a gyermek bírálóképességével. A pedagógiai munkák közül csupán Imre Sándor műve érintette a bírálat-önbírálat kérdését, — igen elvont, individualista módon. (Imre Sándor: Neveléstan, Bp, 1941. II. kiad. 59. lap.)

„Önálló csak az lehet, aki tájékozott a világban, azaz tudatosan tisztán látja önmagát és élete körülményeit, az egyén szerepét és felelősségét. (önismeret.) Felismer dolgokat és elgondol következményeket (történelmi érzék). Gondolkozása és ismeretei alapján határozott mértéke van dolgok és emberek megítélésére és ezt önmagára is alkalmazza. (tárgyilagosság).”

E megnyilatkozás erősen individualista jellegét mindjárt elárulja az, hogy az önismeretből indul ki, nincs nyoma itt a közösségnek. Az önismerettel és tárgyilagossággal (bírálóképességgel) rendelkező ember — Imre Sándor értelmezésében — nem akar hatni másokra, a közösségre, mintegy önmagába zárul. Ez az erős individualizmus és passzívítás — mint látjuk — általában jellemző a burzsoá szemléletre.

A konzervatív neveléslélektan kátyujára jellemző az, ahogyan Bognár Cecil megnyilatkozott: („A neveléslélektan fejlőd-

dése" c. cikk — Lélektani Tanulmányok, V. kötet, Bp. 1941. Tud-Egy. kiadása, 122—123. lapig.)

„A tanulókat rá kell nevelni a helyes kritikára és önkritikára. Nem szabad azonban elhamarkodottan, korán kezdeni. A gyermekkor boldogságának egyik forrása éppen az, hogy nem hajlamos fanyar és szőrszálhasogató kritikára... nem rontja meg örömét a bírálat.”

Tehát: A bírálat valami szükséges rossz, ami jobb, ha minél később kerül elő... A konzervatív lélektan és pedagógia a kritikai érzékkel nem tudott mit kezdeni, ezt mutatja az idézett hely is.

* * *

A felszabadulás után a pedológia kártevése a kritika-önkritika fejlesztése terén is megnyilvánult. A lélekelemzés burzsoá módszerei passzívvá igyekeztek tenni a tanulókat és a bírálat társadalmi jellegének elkődösítésére vezettek. A pedológia bomlasztása, a bírálatra-önbírálatra nevelés terén megnyilvánult abban is, hogy a tanulókat a helyes, közösségi bíráló szellem kialakítása helyett szembeállították a tanárokkal és ezzel a destruktív bíráló szellemmel bénították meg a közösség kifejlődését. Az 1945—50. között megjelent lélektani és pedagógiai munkák (Lénárd Ferenc, Mérei Ferenc, Faragó—Kiss tankönyve) ⁵ nem is említik a kommunista bírálatra nevelés fontosságát.

Az 1950. március 29. Párt K. V. határozat után, a pedológia leleplezésével nyílt nálunk reális lehetőség arra, hogy pedagógiánk, iskolánk a bírálokészség fejlesztése terén is a szovjet pedagógia módszereit alkalmazzák.

Lázár Györgynek a párthatározat után írt műve (A magyar neveléstudomány feladatai a szocialista építésben Bp. 1950. Szikra, — 102. lap) fel is veti a bírálatra-önbírálatra nevelés fontosságát:

“... a kommunista szerénység, a kemény kritika és önkritika, az apró munka megbecsülése, a magasrendű fegyelem és erkölcs, az egyéni teljesítmény értékelése és minden egyéb, ami még ezen a forradalmi tárgyilagosságon alapul, fontos fegyver a szocializmusért vívott harcban...”

Hibája azonban e kérdésfeltevésnek, hogy a bírálatra-önbírálatra nevelést elvontan, reális, gyakorlati összefüggéseitől eltávolítva veti fel. Lázár György ugyanis a neveléstannak két alapkérdését különböztette meg:

1. A kommunista ember jellemvonásának kidolgozását.
2. Az iskolai közösség kialakítását.

A bírálatra-önbírálatra nevelést az 1. alapkérdéshez sorolja, ezzel eltávolítja a közösség kialakításának problémáitól. Már pedig — mint arra fentiekben, az I. részben rámutattunk, — Makarenkó a bírálatot-önbírálatot, mint a közösségi élet stílusának

vonását kezelte. Nem helyes sem elméleti, sem gyakorlati szempontból, ha a bírálatra-önbírálatra nevelést külön választjuk a közösség kialakításától.

Lázár György mesterként neveléstani rendszerezése, a neveléstani alapkérdések összefüggéseinek kidolgozatlansága, a kérdésfeltevés elvontsága odavezetett, hogy a bírálatra-önbírálatra nevelés nem került a maga reális, gyakorlati összefüggéseinek megfelelő helyre.

Sok tekintetben azt mondhatjuk, hogy a helyes bírálókészség fejlesztése terén iskoláink, ifjúsági mozgalmi nevelésünk gyakorlata megelőzte az elméletet.

Hogy itt a magyar pedagógiai elméletnek bizonyos lemaradásáról van szó, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy nem jelent meg egyáltalán nagyobb munka a bírálat és önbírálat fejlesztéséről, csupán néhány, a közösségi neveléssel foglalkozó munkában történik utalás a bírálatra-önbírálatra. (Így: Ágoston György- „Közösségi nevelés és az úttörő mozgalom” c. műve.)

Az osztályfőnöki munkáról szóló két kiadvány és az általános iskolai és középiskolai pedagógusok nevelési tapasztalatait feldolgozó két kiadvány, továbbá a Pedagógiai Tudományos Intézet két belső használatra szánt tanulmánya tartalmaz még értékes, konkrét adatokat a bírálatra, önbírálatra vonatkozóan.⁶

Ugyanakkor a probléma elhanyagoltságát az is mutatja, hogy szorosabban, a közösségi nevelésről az ipari tanulóotthonok belső életéről szóló pedagógiai munka⁷ sem a közösség kialakításának módszerével, sem a nevelési értekezletekkel kapcsolatban nem említi a bírálat és önbírálat fontosságát.

A **Köznevelésnek** az 1950-es párthatározat óta egyetlen cikke sem foglalkozott kifejezetten a bírálat, önbírálat fejlesztésével, jöllehet azóta a párthatározatok állandóan kiemelik a bírálat és önbírálat jelentőségét. Csupán kilenc olyan cikk van a „Köznevelés” évfolyamában 1950—56-ig,⁸ amely bizonyos, többé kevésbé lényeges vonatkozásokat említ a bírálat—önbírálat fejlesztésével kapcsolatban. A Köznevelés cikkei voltaképpen három oldalról, három vonatkozásban vetik fel a bírálat—önbírálat pedagógiai kérdéseit:

- a) A közösségi nevelés, osztályfőnöki munka, úttörő szervezet élete,
- b) Az osztályozás, feleletek értékelése, bírálata,
- c) A pedagógus kollektíván belül bírálat—önbírálat kérdése.

Nem szorul bővebb kommentárra, hogy ezek a vonatkozások, melyek öt évi cikktermék eredményei, korántsem tárják fel a bírálat-önbírálatnak és az ide vonatkozó gyakorlati pedagógiai kérdéseknek azokat a problémáit, amelyek iskoláink, tanulóotthonaink, ifjúsági szervezeteink életében jelentősek. Amellett azonban, hogy ez a cikkanyag korántsem ad teljes képet, sem elméleti, sem gyakorlati vonatkozásban a bírálókészség fejlesztéséről, az is hiányosság, hogy nem rendszeres pedagógiai össze-

függéseikben vetik fel a kérdéseket, illetve hiányzik az olyan tanulmány, amely az ilyen, valamennyire szintetikus kérdésfelvetést megkísérelne.

Ezek a tények kétséggkívül arra vallanak, hogy a bírálat-önbírálat kérdéseiben neveléstudományunk elmaradt gyakorlatunkhoz képest. Ez az elmaradás megmutatkozik abban, hogy: egyrészt nem tükrözi a gyakorlatban felmerült problémákat, másrészt nem általánosítja és rendszerezi a tapasztalatokat s mind ebből következően: nem mutat és nem is mutathat utat a pedagógiai gyakorlat számára.

Az MDP Párthatározatai nagy jelentőséget tulajdonítanak a pártszerű bírálatnak és önbírálatnak.

Hiba tehát, ha pedagógiai tudományunk nem foglalkozik a Párthatározatok szellemében a bírálat és önbírálat tervszerű fejlesztésének problémájával. Mindez alapvetően összefügg pedagógiai tudományunk pártszerűségének követelményeivel is.

III.

Neveléslélektani vonatkozások.

A bírálat-önbírálat a magasabb idegtevékenység legbonyolultabb analitikus-szintetikus működései közé tartozik. Hiba lenne tehát a bírálókészség megnyilvánulásának ősi alapját a pavlovi „mi ez?” (más szóval tájékoztató) reflexben és az ezzel kapcsolatos ingerlési és gátlási folyamatokban, aktivitásban keresni. A kérdés sokkal szövevényesebb, mert a bírálókészség megnyilvánulása elszakíthatatlanul a pavlovi 2. jelzőrendszerhez kapcsolódik és kifejezetten humán pszichikai megnyilvánulás. Az sem hagyható figyelmen kívül hogy a bírálókészség jellegzetesen komplex megnyilvánulás, melyben a megismerési folyamatokkal együtt nagy jelentősége van az emocionalitásnak, akaratnak is. A bírálókészség egyik jellegzetes példája a lelki folyamatok és a cselekvés, aktivitás dialektikus kölcsönhatásának. (Vö. Kardos Lajos: „Pavlov kutatásainak jelentősége a lélektanban” c. művének XI. fejezetét: A lelki jelenségek és a cselekvés dialektikus viszonya.)

A bírálókészség e bonyolult voltából és a tevékenységgel való szoros kapcsolatából két következtetés adódik a bírálókészség fejlődéslélektani vizsgálata előtt:

a) A helyes bírálókészség feltételez bizonyos mértékű pszichikai fejlettséget, tehát általában aligha lehet a kisebb gyermekkor sajátossága;

b) Ugyanakkor viszont rendkívül erősen függ a bírálókész-

ség a tevékenységtől, tehát a céltudatos, tervszerű, közösségi neveléstől. Ezért igen nehéz a bírálókészség fejlődésének valamilyen általános sémáját, normáját megállapítani. A burzsoá lélektan, a teszt módszer teljesen hibás feltételezéséből indult ki, mikor a bírálóképesség, ítéelőképesség normális, „természetes” fejlődését próbálta vizsgálni. Éppen a bírálókészségnél szembe-tűnő, hogy milyen nagy szerepe van e téren a gyermekek társadalmi tapasztalatainak, az iskolának, általában a tervszerű közösségi nevelésnek.

A bírálat-önbírálat problémájának egyik lefontosabb neveléslélektani kérdése:

Hogyan fejlődik a gyermek bírálókészsége?

Szambrosz már fentiekben idézett cikke ezzel kapcsolatban megállapítja, hogy a tudományos pedagógia elég széleskörűen és tapasztalati úton még nem vizsgálta meg ezt a kérdést. E téren a fejlődésnek, és a fejlesztés különböző feltételeinek pontos meghatározása még hátra van tehát.

A szovjet iskolák, pedagógusok általános tapasztalatai és a szovjet neveléstudomány, valamint a magyar tapasztalatok alapján e kérdésre vontkozóan nagy vonásokban a következőket állapíthatjuk meg:

Az óvodáskorban

a gyermek azt, ami számára kellemetlen, vagy azt, ami szokatlan, nem felel meg kialakuló dinamikus sztereotípiájának. — általában elutasítja; ellenkezőleg, ami kellemes és megfelel eddig kialakult szokásrendszerének, tapasztalatainak, szívesen fogadja. Többnyire ritkán találkozunk megokolással ebben a korban. A megokolások szubjektívák, esetlegesek, inadekvátak. Az iskoláskor előtti korszak a bírálat-önbírálat tudatos kifejlődésének mintegy „elő-korszaka”, de azért nevelési szempontból semmiképen sem közömbös a környezet helyes példája, pozitív befolyása.

Az alsótagozatos

iskoláskorban már fokozódik a gyermek bírálata. Ha világos, egyszerű, jól felfogható követelményeket támasztunk, ennek alapján a gyermek meg tudja bírálni a mások és a maga viselkedését, munkáját is. Ebben a korban hiányzik még a mélyebb megokolás, a bonyolultabb esetek megértése, az önálló szempontok felvetése. Mégis nagy szerepe van ebben a korban a helyes bírálókészség megnyilvánulásának és ugyanakkor a negatív jelenségek, mint pl. az árulkodás leküzdésének. Ezért

fontos az őszinteségre nevelés, a bajtársiasság, segítőkészség kifejlesztése, a bírálat-önbírálat megfelelő alkalmainak (pl. pajtáscsalád-fogl.) szervezése, a felesleges és helytelen „bírálatok” leküzdése.

Hogy milyen jelentős szerepe van a bírálatnak már az ált. isk. I. osztályában is, azt jól tanúsítja *Szarka József*: „Nevelőmunka az általános iskola I. osztályában” című, sok gyakorlati tapasztalatot közlő műve. Ez a munka nem speciálisan a bírálat nevelésével foglalkozik, hanem átfogóan az egész I. osztály nevelőmunkáját tárgyalja; mégis a 74 oldalas munkában nem kevesebb, mint 12 olyan esetet találunk, mely a bírálat-önbírálat nevelése szempontjából jelentős.

Igy pl. igen tanulságos e tapasztalatgyűjteményből a következő eset, mely az I. osztályban az ötödik tanítási napon történt meg:

A tanítónő, miután befejezték a beszélgetési órát, felállítja a tanulókat. Ekkor megszólal az egyik tanuló: „Szünet van.” — A tanítónő erre így reagál: Ez teljesen felesleges. Gondoljátok meg, hogyha mindenki csak ezt a két szót mondaná, milyen láрма keletkeznék. Mondjátok csak: (mind mondják:) „Szünet van.” (Látjátok!) (Im. 25. lap.)

Vagy mennyire rövid és hatásos a következő megjegyzés egy később jövő tanulóval kapcsolatban: „Látjátok, G. Tamás később jött. Most meg kell várunk, míg kicsomagol. 30 gyermeknek várnia kell — egyre.”

Természetesen, az I. osztályban nemcsak a tanító bíráló megjegyzéseivel találkoztunk, hanem a tanulók is meg tudják bírálni egymás betűformáit, olvasását, stb.

Az említett kiadványban szép példáját találhatjuk a tanító önkritikájának is: A tanítónő rajzol a táblára. Valaki zajong, és erre hátrafordul, de közben elvétí a rajzot. Erre a tanítónő nevelési szempontból így aknáztá ki a helyzetet: „Látjátok, ezt a vonalat elhibáztam, mert hátranéztem. Még a felnőtt is eltéveszti, ha nem figyel, hát még a gyermek. Ezért nem szabad soha hátraforgolódni.”

Ez a rövid kis önbírálat egyben szemléletesen a tevékenység hibájára rámutatva, a kis I. osztályos tanuló előtt is gyakorlatilag bizonyítja a figyelem koncentrációjának fontosságát mindenféle munkában.

Szambrosz a II.—III. osztályban már elég szembetűnőnek, szélesebbkörűen elterjedtnek látja a bírálókészséget; nagy itt a szerepe a pionírszervezetnek; hangsúlyozza azonban Szambrosz, hogy ez csak céltudatos, jó nevelőknél van így. A IV., V. osztályban Szambrosz a bírálat-önbírálat fokozódását látja, habár itt még mindig többnyire a tanulók szűkebb társadalmi, otthoni környezetére terjed ki a bírálat. Mégis ezekben az osztályokban már tudatosabb, célszerűbb társadalmi jelleg is mutatkozik a bírálatokban. (Pl. egymás magatartásbeli hibáinak szó-

vátétele egymás figyelmeztetése a helyes viselkedésre.) Még nagyobb azonban a szerepe a bírálat-önbírálatnak Szambrosz megítélése szerint a VI—VIII. osztályban, a felső tagozatban.

A felső tagozatban

már a bírálat és önbírálat fejlődését lehet tapasztalni, különösen, ha szervezett és fegyelmezett közösségről van szó. Itt már nem ritka jelenség, hogy a tanulók önmaguk veszik észre a hibát, esetleg önálló szempontból s bírálnak és sokszor helyesen látják a hibák általánosabb okait is. Helyes javaslatokat tudnak tenni a hiba kiküszöbölésére. Míg a kisiskoláskorban inkább egy-egy jól körülhatárolt követelménnyel kapcsolatban jelenik meg a bírálat és önbírálat, addig a felső tagozatban tervszerű irányítás mellett már huzamosabb időn keresztül végzett munka, az eredmény alaposabb és az okokat is, valamint a javítás módját is feltáró bírálatra számíthatunk. Természetesen itt is, mint azt általánosságban, hangsúlyoztuk, a bíráló szellem helyessége a közösségtől függ, azt tükrözi. Egyes, súlyos esetekben megnyilvánuló közösségi bírálat, vagy önbírálat még akkor sem jelentj a közösség fejlett voltát, ha az teljesen a tanulókból indul ki. Fejlett közösségben ugyanis rendszeresen megvan a segítő célzatú és önálló bíráló szellem.

Noha a felső tagozatú tanulóknál megfelelő irányítás mellett találkozhatunk a helyes bíráló szellem megnyilvánulásával, nem tekinthetünk el attól sem, hogy az nem mindig mélyreható, s sokszor inkább a közvetlen adottságoknál a reprodukív képzet adottságainál marad meg. Ennek a korszaknak fogytékosságait a bírálóképeség terén Arjamov következő példája így világítja meg:

12 éves korú tanulóknak ilyen közmondásokat kellett magyarázniok:

„Egy harcos nem harcos“ — „Aki a földet szántja, nem hadonászik“ — Ebben az életkorban a tanulók pl. az első közmondásra a következő magyarázatot adták: „Hát kivel harcoljon, ha egyedül van?“ — A másik közmondásra pedig válaszuk: „Hogyan is hadonászna, ha a keze el van foglalta?“

Arjamov e tipikus válaszokból azt a következtetést vonja le, hogy a közmondások értelmét még nem fogták fel a tanulók, csupán a mondatok által felidézett képeket. Mindenesetre, a válaszokból bizonyos fokú kritikai beállítottság is megnyilvánul. Megnyilvánul ez abban, hogy tulajdonképpen nem látják a közmondások mélyebb mondanivalóját, problematikáját, gyakorlati értelmét és a válaszokból szinte az ütközik ki, hogy miért érde-

mes ilyen magától értetődő egyszerű és problémátlan mondásokat egyáltalán magyarázni.

Magát a kérdést, a kérdés feltevésének értelmességét azért teszik tehát kritika tárgyává az említett tanulók, mert a közmondások valóságos jelentőségét, szimbolikáját nem ismerik fel. Ehhez hiányzik a mélyebb értelmi belátásuk, élettapasztalatuk. Nem gondolnak arra a társadalmi helyzetre, amelyben a közmondások fogantak és amelyből jelentésük megmagyarázható.

Kétségtelen, hogy a közmondások értelmének megfejtésével kapcsolatos kritikai beállítottság és a közösségben, az úttörő rajban, vagy őrben a társak magatartásával kapcsolatosan kialakuló kritikai szellem nem azonos. Ezért nem lenne helyes a közmondások értelmezésében megnyilvánuló — és főleg érteimi fejletlenségből, tapasztalatlanságból származó — kritika korlátaiból arra következtetni, hogy a 10—12 éves tanulóknak a közösségi életre vonatkozó kritikája *általában* és nagymértékben fogyatékos, korlátozott.

Az úttörő szervezet, az osztályközösség életében, a közösség életében való aktív részvétellel a tanulók közvetlenül átélnek társadalmi helyzeteket. Ezeknek megítélése többnyire egyszerű a tanulók számára, ha ismerik a közösség munkáját, feladatait, a közösség életszabályait. Ilyen esetekben a közvetlenül adott és átélt helyzetekben, fejlett közösségben, helyes bíráló szellem alakul ki.

A kritikai szellemnek fent említett fogyatékosága a 10—12 éves tanulóknál inkább csak akkor ütközik ki, ha bonyolultabb, élettapasztalatot, tudást és belátást igénylő helyzet megítéléséről van szó.

A közmondások megítélésére és a közösségi életre vonatkozó bírálat nem azonosítható tehát, de lényegében alapvetően nem is különböző; a kétféle kritika összefügg egymással. A közmondások, megismert jelenségek bírálata és a magatartás bírálata összefügg. A magatartás, a közösségi élet bírálatával az intellektuális fejletlenségből és tapasztalatlanságból eredő korlátok akkor ütköznek ki, mikor bonyolultabb, ellentmondó helyzet, magasabbrendű dialektikusabb gondolkodást igénylő kritikai megítélésre kerül sor.

A serdülőkor

általában úgy szerepel a pszichológiai munkákban, mint a kritikai érzék fejlődésének kora. Kétségtelen, hogy a serdülőkorra a tevékenység, a bíráló magatartás jellemző.

Mint *Arjmov* is megállapítja a serdülőkorról kapcsolatban:

Elég gyakran figyelhetünk meg egy olyan vonást, ami ezt az időszakot különösen jellemzi: „A bíráló magatartás a környező valósággal szemben a környezet megváltoztatására törekvés.” (I. m. 185. lap.)

A reakciós polgári pedagógia a serdülőkori kritikai szellem megnyilvánulását a társadalmi élettől és a neveléstől függetlenül vizsgálta és szerepét eltorzította, eltűzölte. A serdülőkort a reakciós gyermeklélektan, mint a válságok, a destruktív bírálat, tekintélyrombolás korát tüntetik fel. A serdülőt az ilyen művek tipikusan, mint a felnőttek, a szülők ellen lázadó anarchistát állítják be. Természetesen, a reakciós lélektan az a beállítása nagyon is megmagyarázható azzal, hogy a társadalmi élet elmentmondásait, az osztálytársadalmak igazságtalanságát, vagy a felnőttek hazugságait, a pedagógusok következetlenségeit, az embertelen bánásmódot, stb. A serdülőkorú, aki bizonyos fejlettebb értelmi képességekkel rendelkezik már és érzékenyebben reagál a külső behatásokra, észreveszi és mindez nem egyszer romboló, destruktív állásfoglalásra, kritikára indítja. Ez azonban a burzsoá gazdasági társadalmi rendszer és a burzsoá nevelés következménye. A serdülőt semmiképpen sem jellemzi a destrukció, a feltétlen rombolás, — mint azt, a Szovjetunió nevelőintézményeinek és a Komszomolnak példái mutatják, ahol a serdülőkorú fejlettebb értelmi képességeit és ezzel együtt fejlettebb kritikai érzékét is egészséges irányban, a társadalom fejlődésének irányában használják fel. Az említett társadalmi és pedagógiai hatások mellett természetesen más, többé-kevésbé romboló hatások is érik az osztálytársadalmakban a serdülőkorút. Így különösen bomlasztóan hat a valódi közösségi szellem és a perspektíva hiánya. Az elmélet, a hangoztatott elvek, frázisok és a valóság közti ellentmondások, stb.

A burzsoázia neveléslélektanra, pedagógiára jellemzően vizsgálta Nagy László („A háború és a gyermek lelke“ Bp. 1918. Gyermektanulmányi Társaság kiadása) az érdeklődés vizsgálatával kapcsolatban a bírálókésztséget. Az első világháború idején elemi iskolai tanulóknak több kérdést adott fel a háborúra vonatkozóan. Így arra a kérdésre, hogy „Mi köthette le legjobban figyelmeket, rokonszenvedet, ellenszenvedet?” 15—18 éves tanulóktól ilyen feleleteket is kapott: Rossz nézni a kétségbeesett arccal, amit a háború okoz... „Mi haszna van a háborúnak? Elhull az emberek színe-java és a vége. legalább jelen esetben nem áll arányban a veszteséggel. Mennyi érték pusztul el“ ... (I. m. 77. lap.)

Nagy László ezekre a válaszokra vonatkozólag azt jegyzi meg, itt a tanulók „gyenge idegzete nyilvánul meg, amelyek ellenállóképességét a nemi fejlődés zavarai csökkentették“. Nagy Lászlónak ez a jellegzetes magyarázata több szempontból is figyelmet érdemel.

Először azért, mert társadalmi eseményre vonatkozó bírálatot vizsgál. Másodszor azért, mert a reakciós, sovinszta burzsoázia számára kedvezőtlen, — de egyébként igen reális — bírálatokat elködösíti. Az ilyen „nemkívánatos“ bírálatokat teljesen indokolatlanul relativizálja, biológizálja. Ami a reakció számára kedvezőtlen, azt a „nemi fejlődés zavarának“ tünteti fel. Arról, hogy a serdülőkorúknak háborúellenessége helyes, reális beállításból fakadt, e pedagógia hallani sem akart.

Teljesen téves a burzsoá lélektan az a tanítása is, hogy a bírálókésztség kizárólag a serdülőkort jellemzi és a kritika megnyilvánulásaiban a serdülőkor előtt a gyermekkorban nem beszélhetünk. Ezzel szemben az előbbieken konkrét példák és tapasztalatok alapján bebizonyítottuk azt, hogy bizonyos bíráló szellem már az alsó tagozatban is megvan. Ugyan-

akkor nyilvánvaló az is, hogy az alsó tagozatú tanuló bíráló szelleme, kritikai képessége primitívebb, mint a serdülőkorúé. Ez azonban egyáltalán nem csodálatos jelenség, hanem azzal magyarázható, hogy a kisgyermek látóköre szűkebbkörű, ismeretei és tapasztalatai szegényebbek és éppen ezért bírálóképessége is szükségszerűen fejletlen.

A reakciós lélektan mindenképpen torzítva állítja be tehát a serdülőkorú kritikai szellem megnyilvánulásait. Azzal, hogy kiélezi a kritikai szellem fejlődését, a bírálat megjelenését kizárólag a serdülőkorra koncentrálja, arról tesz tanuságot, hogy a kis gyermek kritikai megnyilvánulásait figyelmen kívül hagyja és ugyanakkor a nevelés, a bírálókészség fejlesztése és fejlesztetősége teljesen kívül esik a polgári lélektan, látókörén. Mindez szorosan összefügg a polgári lélektan és pedagógia fatalista ⁹ álláspontjával, azzal, hogy lényegében pesszimista módon ítéli meg a nevelhetőséget. Felszínes és tudománytalan az is, hogy a burzsoá munkák általában nem is keresnek magyarázatot a serdülőkori bíráló szellem élenkebb megnyilvánulásaira. Ez egyrészt tükrözi, hogy metafizikus szemléletükkel a lelki folyamatok egységes és összefüggő fejlődését figyelmen kívül hagyják, — másrészt arra is vall, hogy igyekeznek elterelni a figyelmet a serdülőkori kritikai szellem társadalmi meghatározottságáról. Ha ezeket a kérdéseket teljes mértékben felvetnék, és az okokat hecsületesen nyomozni akarnák, abból elkerülhetetlenül nem csak a burzsoá nevelés, hanem egyben a burzsoá társadalom bírálatához kellene eljutniok. Ettől pedig óvakodnak a burzsoá szerzők.

A serdülőkor viszonylag fejlettebb bírálókészsége természetesen nem jelenti azt, mintha a középiskolások, MTH-iskolások stb. teljesen fejlett és a felnőtt dolgozókéval egyenlő értékű bírlóképességgel rendelkeznének. Igen tanúságos pl. a Pedagógiai Tudományos Intézetnek a középiskola I. osztályos tanulóinál végzett felmérő vizsgálata, amely az úttörő szervezet és a DISZ szervezet bírló összehasonlítását, értékelését mutatja be a serdülők véleményei, bírlatai alapján. Arra a kérdésre pl. hogy: „Mi hiányzik a DISZ-ben, ami az Úttörőben kedves volt neked?” — a válaszok többsége az Úttörő szervezetet vonzóbbnak találta a DISZ-nél, mert ez barátságosabb, játékosabb hagyományokat épített ki, gyakoribbak voltak a kirándulások, szervezetebb a mozgalmak, stb. — Ugyanakkor viszont arra a kérdésre, hogy „Mi tenné számodra még rokonszenvesebbé a DISZ-t, a tanulók általában nem foglalnak állást a DISZ-szel szemben, csupán elmosódottan, valamiféle jobb ifjúsági szervezetet akarnának. A DISZ-re vonatkozó kérdésekből nem egyszer bizonyos közömbösség is megnyilvánul. Helyesen jegyezte meg azonban az egyik elemző tanár:

„Bizonyos kiábrándultság érezhető a feleletekből, de nem valami mindent semlegesítő cinizmusról van szó, hanem inkább visszahúzódságról. Főleg az értelmesebb fiúkban sok az érdeklődés, vállalkozókedv, viszont mégsem hajlandók lelkes DISZ munkát végezni, mert nincsenek meggyőződve arról, hogy érdemes. Hiányzik a bizalom, ami pedig a mozgalmi munka alapja.“

Arra a kérdésre, hogy „Ki a legjobb DISZ funkcionárius az iskolában? Miért őt tartod a legjobbnak?“, a középiskolások a fegyelmezettséget, a tagokkal való egyéni foglalkozást, pontosságot, lelkiismeretességet, lelkességet, udvariasságot, jó tanulást emelik ki. Amint erre *Dobos* László helyesen rámutat, az eszmei, politikai megbízhatóság e követelmények közt nem szerepel. Persze, igen helyes az, hogy a jó tanulást és az udvariasságot fontosnak tartják, de a politikai megbízhatóságnak, mint igénynek, jelentkeznie kellene a válaszokban. Mindez arra mutat, hogy a politikai öntudat és ezzel kapcsolatban a bírálat terén még sok a nevelési tennivaló.

Az említett felmérés — bár célja egyáltalán nem a serdülőkorúak bírálókétségének vizsgálata, — mégis a mi szempontunkból is tanulságos azért, mert jól rávilágít a serdülőkorúak bírálatának egyes tipikus vonásaira: *a sokoldalúságra, tettrekészségre, okok keresésére* sok esetben. Mindezek a fejlettebb tulajdonságok mellett azonban, mint *fogyatékosságok* szerepelnek; az *érzelmi megnyilvánulások túlsúlya szubjektívizmus, megfontolatlanság* és az is, hogy a *javítás módzataira keveset gondolnak, politikai ítélőképességük* sokszor fogyatékos. *Önbírálatuk sokszor fogyatékos*, nem objektív. (Vö. Levitov: Pszichológiai eszközei oszobennosztji podrosztkov, Izd. Akad. Ped. Nauk. R. Sz. F. Sz. R. Moszkva, 1954.—20. l.)

IV.

Módszertani vonatkozások.

A kritikai érzék fejlesztésének módszertani kérdéseit megelőzően meg kell vizsgálnunk, hogy milyen reális lehetőségek, adottságok vannak *magában a tananyagban*, az egyes tantárgyak anyagában a bírálókétség fejlesztésére.

Ezután vesszük sorra a bírálókétség fejlesztésének szorosabb értelemben vett módszertani problémáit: a tanulók teljesítményének (feleleteinek) bírálatát, a magatartás bírálatát. Végül szólnunk kell a bírálókétség, a kritikai érzék fejlesztésének irányítóirol, a pedagógusközösségről.

Ennek megfelelően e rész tárgyalása a következő pontokra oszlik:

1. A tananyagban benne rejlő (immanens) bírálát,
2. A tanulók teljesítményének, feleleteinek bírálata,
3. A bírálóképesség fejlesztése a tanulók magatartásával kapcsolatosan

4. A pedagógus-kollektíva szerepe a bírálóképesség nevelésében.

A következőkben e problémák egyenkénti vizsgálatára térünk át:

1. A tananyagban benne rejlő (immanens) bírálát.

Néhány tantárggyal illusztráljuk a felmerülő problémákat:

A **történelem tanításában** pl. a VI. osztályban év elején felvetjük azt a kérdést: honnan és hogyan szerezzük a régmúlt idők életéről szóló történelmi ismereteinket? Ez már kiinduláskor arra neveli a tanulókat, hogy a történelem anyagát ne mint készenkapott adathalmazt, vagy legjobban esetben, mint érdekes történetek gyűjteményét kezeljék, — hanem már a kezdet kezdetén bizonyos mértékben érzékeljék, hogyan jutott történettudomány a történelmi tények, a történelmi folyamat, a törvényszerűségek, a társadalom fejlődési törvényeinek felismerésére. Természetes, hogy ezt a célt az ált. iskola VI. osztályában csak bizonyos szemléletes utalásokkal érhetjük el. De még így is, mint problémafelvetés, érzékeltetés, fontos mozzanat a bírálóképesség szempontjából.

Kétségtelen, hogy történelemtanításunk a maga egészében bírálatra nevel, midőn a társadalom fejlődését, az osztályharcot bemutatja, és ennek alapján határozott kommunista állásfoglalásra készít.

Bizonyos, hogy marxista pedagógus számára e megállapítások egészen nyilvánvalóak. Hangsúlyozásuk azonban mégsem felesleges, mert a gyakorlati pedagógusok tudatában, sőt a szakmamódszertani irodalomban is nem egyszer elhomályosul, hogy az „értékelés“ = bírálát, a helyes történelmi értékelésre nevelés = helyes bírálatra nevelés.

A történelemtanításban a tananyagban rejlő immanens bírálát szempontjából kiemelkedő politikai ideológiai jelensége van az **ateista nevelésnek**. (Természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az ateista nevelésnek más tárgyakban is megvan a lehetősége és a jelentősége.) Az általános iskolai történelemtanításban az ateista nevelés nem valami rendszeres polémiában nyilvánul meg, hanem a társadalom reális fejlődési törvényeinek feltárásában, abban, hogy nem valami isteni gondviselés, valami felsőbb hatalom az emberi történelem rúgója, hanem a gazdasági—társadalmi, reális hatóerők. Az ateista nevelés szempontjából tehát fontos a történelmi folyamat reális hajtóerőinek szemléletes, alapos megértése. — A középiskola ateista nevelése, — amint arra **Pjetrovskij** cikke legutóbb rámutatott. (Pjetrovskij: Ateista nevelés az iskolában, Szovjetszkaja Pedagógika 1955. évf. 5. sz.) rendszeresebb, tudományosabb és polemikus jellegű. Ezért fontos a bírálóképesség fejlesztése szempontjából. Amint arra Pjetrovskij rámutat, elsősorban a vallás keletkezését, alapjait kell világosan bemutatni a tanulóknak. Másodsorban rendszeresen le kell leplezni a tananyaggal kapcsolatban a vallás tudománytalanságát, népellenességét is. Fontos, hogy az ateista jellegű bírálát ne gúnyoshangú, felszínes legyen, vagy olyan, amely egyes tanulók családját közvetlenül sérti; gondosan kerülendő tehát minden nevetséges tévő „bírálát“, vagy személyeskedő él.

A történelem tanításán kívül kiapaszthatatlan lehetőségek vannak a kritikai szellem kifejlesztésére az **alkotmánytan** tanításában is. A tanulók megismerkedhetnek népi demokráciánk állami és társadalmi rendjének alapjaival. Ezzel együtt leleplezik az osztálytársadalmak berendezkedésének népellenességét, igazságtalanságát. Amikor államhatalmi és államigazgatási szerveink működését, az állampolgárok jogait és kötelességét tárgyaljuk, mindig a mi rendszerünk magasabbrendűségét bizonyítsuk be a tanulóknak. Ez pedig nem történhet másképp, mint a múlttal és a kapitalista államokkal való összehasonlítás útján, kritikai megvilágítással. Az alkotmánytan tanításakor rá kell mutatnunk a takarékoság, munkafegyelem, a technikai színvonal fejlesztésének fontosságára, a bürokrácia elleni harcra. Az alkotmánytan tanításának mindezeket a céljait és feladatait csak a kritikai szellem fejlesztésével érhetjük el.

A **művészeti** nevelés (irodalom, rajz, ének tanítása) szintén nem nélkülözheti a bírálószellemet. A művészeti tárgyak tanítása során tudatosítanunk kell, hogy a tárgyalta mű hogyan bírálta a társadalmat, milyen társadalom kritikát tükröz. E szempontoknak az irodalom olvasáson kívül főleg történeti jellegű műalkotás-elemzésben van jelentőségük. (Igy a rajz-tanításban főleg a VI.—VIII. osztályban, az ének tanításban a VIII. osztályban.)

De nem nélkülözik a bírálóképesség fejlesztésének lehetőségét a természettudományok tárgyai sem.

Igy a **biológiai tárgyak** tanítása is kiválóan alkalmas a bírálati szellem fejlesztésére. Igy pl. az általános iskolai anyagban már tervszerű, rendszeres megfigyeléshez szoktatjuk a tanulókat, ahhoz, hogy az élő szervezeteket működésében vizsgálja. A helyes biológiatanításnak elsősorban az a nagy értéke, hogy a megfigyelés és a tapasztalat rendszerességéhez szoktat hozzá és a kritikálatlan tanulástól, az ismeretek mechanikus elsajátításától megóvja a tanulókat. De megnyilvánul a kritikai szellem fejlesztése abban is, hogy a biológia tanítása során a reakciós elméletek, a reakciós ideológia cáfolata a természettudományos igazságok fényénél szerepel. Igy pl. a VIII. osztályos „Ember élete és egészsége”-ában az ösztönökről megállapítja a tankönyv, hogy az alacsonyabbrendű állatok élete nem más, mint ilyen ösztönszerű cselekedetek hosszú sora. Az embernél viszont döntő szerepe a tudatosságnak, az értelemnek van. Ugyancsak az általános iskola VIII. osztályos tankönyve foglalkozik az ember származásának tudományos, fejlődéstani magyarázatával. Felsorolja az ember állati eredetének bizonyítékait és ezzel természettudományi alapon bírálja a vallásos tudománytalan felfogást.

Érdemes ugyanakkor megvizsgálnunk azt, hogy a középiskolai tankönyvek ezeket a tárgyköröket kritikailag mennyire mélyítik el.

A középiskolai III. osztályos biológiai tankönyv már nem csupán azt állapítja meg az ösztönről, hogy ez az állatoknál döntő, az embernél viszont a tudatosság döntő, hanem kifejezetten cáfolja a burzsoá tudósok idevonatkozó reakciós állítását. Rámutat ez a tankönyv ezeknek a tudománytalan állításoknak reakciós társadalmi gyökereire és következményeire is: „A tőkésék érdekeit szolgáló polgári „tudósok” azt állítják, hogy az ösztönök megváltozhatatlan, döntő jelentőségű tényezői az ember életének. Számítalan sokféle ösztönt tételeznek fel, többek között pl. az ún. „agresszív” támadó ösztönt. Azt igyekeznek elhíttetni a dolgozókkal, hogy a háborúk az emberek „agresszív” ösztönei miatt keletkeznek, s mivel az ösztönök megváltoztathatatlanok, háborúk is mindig lesznek. Ez a hazug áltudomány arra szolgál, hogy a dolgozók között elleplezze a háború igaz okát. A háború nem valamely megváltozhatatlan ösztön hatására robban ki, hanem azt a kizsákmányolóknak robbantják ki, hogy még jobban fokoz-

hassák a dolgozók elnyomását és még több vagyont harcolhassanak össze. A háború tehát nem, elkerülhetetlen, „biológiai” „szükségyszerűség”. A békét a világ dolgozóinak hatalmas békétáborába meg tudja védeni, ha összefog a háborús gyújtogatókkal szemben.” (I. m. 31. lap.)

Az ember származásának problémáját a középiskola IV. osztályának tankönyve sokkal részletesebben és a földtörténet egyes korszakainak jellemzésével együtt ismerteti. Külön pontban szól ez a tankönyv az ember származásának kérdése körüli tudományos vitákról, harcokról és természettudományos cáfolatát adja a fajelméletnek. Rámutat arra, hogy a cromagnoni és a neandervölgyi ősember származásbeli kapcsolatban áll egymással és nincsenek alsóbbrendű és magasabbrendű fajok az emberiségben.

A középiskolai biológia-anyagban feltűnik annak nem csupán nagyobb részletezése, hanem elmélyültebb, polemikusabb jellege. Így pl. a középiskolai biológiai anyagban több olyan vitás kérdés szerepel, amely az általános iskola anyagából teljesen hiányzik. (pl. az élet keletkezésére vonatkozó elmélet, stb. az ált. biológia tanításában.)

E néhány utalásból azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy a biológia anyag alkalmazkodik a tanulók életkori sajátságaihoz és egyben igyekszik tervszerűen továbbfejleszteni a középiskolás tanuló kritikai érzékét, politikusan, a reakciós tudományos és társadalmi felfogások meggyőző bírálatával. A középiskolai tananyagban több alkalommal szerepel a bírálat és élesebb a reakciós elméletek bírálata. Azokban a kérdésekben, amelyek az általános iskolában is már kritikai szemszögből szerepelnek, a középiskolai bírálat elmélyültebb, részletesebb, megokoltabb.

2. A tanulók teljesítményének, feleleteinek bírálata.

A bírálókészség fejlesztésének fontos lehetősége az oktatás folyamatában a feleletek értékelése és bírálata. Akár a tanár végzi ezt, akár a tanulók bevonásával történik, mindenképpen jó fejlesztési alkalma a helyes bírálókészség kialakításának.

A feleletek bírálatáról több cikk emlékezik meg a „Köznevelés” 1952. — 54. évfolyamaiban. Így **Regös József** (1952. január 15. szám) rávilágít arra, hogy miért kell osztályozni, miért fontos az osztályzat közlése. Vitás esetekben a jegy megmagyarázását emlegeti. A feleletek bírálatát tehát nem mint általános szükséglet állítja be a cikk, hanem csupán vitás esetekre korlátozza a magyarázatot. — **Pelyvás István** (1952. március 1.) cikkében fontos momentum, hogy az **osztályzat kritika** a tanulóról, amely **serkentőleg** hasson. Szerinte az osztályzatokat helyesebb az óra számonkérő részének befejezése, tehát az összes feleletek elhangzása után közölni. Ezt azzal indokolja, hogy a tanulóknál egészséges feszültség támad és a felelet után nem érzik magukat babáiraikon, hanem igyekeznek jelentkezéseik alkalmával javítani. Ha a tanár így jár el, megalapozottabban osztályoz szerinte, mert tekintetbe veszi a tanulók egész órai munkáját.

A bírálat időpontjának kérdésében mai gyakorlatunk inkább abban az irányban fejlődik, hogy a bírálat mindjárt a felelet elhangzása után megtörténjék. Nem feltétlenül helyes a bírálattal várakozni, több mozzanat elsikkadhat és az ilyen bírálat sokat veszít közvetlen hatásából. Természetesen azt nem lehet kifo-

gásolni, sőt helyes is, ha a tanár összefüggően is értékeli, röviden bírálja valamennyi feleletet a számonkérő rész után.

Ma már eléggé általánosan elterjedt a feleletek rövid bírálata. Gyakran találkozunk azzal is, hogy a tanulókat a tanár bevonja bírálatba, mintegy a tanulókkal bíráltatja meg a feleletet, természetesen úgy, hogy az osztályzat eldöntése a pedagógus kezében van, érvényesül a pedagógus vezető szerepe.

Néhány tárgyban a tanulók munkájának, teljesítményének bírálata — speciális problémák miatt — külön figyelmet érdemel.

A fogalmazás tanításában különösen fontos a követelmények pontos tudatosítása, az állandó, rendszeres — tartalmi, szerkezeti és stílusbeli — bírálat. A fogalmazás tanítás gyakorlatában elég sűrűn előforduló hiba, hogy a kritika formális, inkább individualis, egyénileg javító jellegű. Vannak pedagógusok, akik szerint a gyengébben fogalmazó tanulóknak inkább segítségre van szükségük, mintsem bírálatra, mert a bírálat esetleg gúnyolódásra adhat alkalmat az osztályban. A „kritikának” és a „segítés”-nek ilyen elkülönítése és a csak egyéni segítség helytelen gyakorlat. Amint Nyikolszkij („Írásbeli fogalmazás tanítása” Bp, 1952. Közokt. K. 166. l.) helyesen megállapítja: „De vajon a kritika nem maga is a segítség egyik formája-e? És miért kell a gúnyoros és olykor felelőtlen megjegyzéseket elkerülhetetlen jelenségnek tartanunk? Nyilvánvaló, hogy ilyenekre csak ott kerül sor, ahol az osztállyal végzett nevelő munka gyenge. És mi indokolja ezt az eredményt a megbírált dolgozatok íróinak érzékenységevel. Bántódottságával szemben? Nem, a tanulókat igenis hozzá kell szoktatni az éles kritikához, sőt indokolt esetben még az iróniához is, de ez a kritika legyen komoly, igazságos, megérdemelt, az irónia pedig okos és nem gonoszkodó. Mennél gondosabban hajtja végre a tanár a fentieket, annál több lesz év végére a hibátlan dolgozatokat író tanulók száma.”

A rajz tanításának elmaradhatatlan része a tanulók munkájának, rajzainak bírálata. Ez a rendszeres bírálat nélkülözhetetlen a valóság tárgyait, jelenségeinek mélyreható rajzi elemzőképessége, a megfigyelőképeség és az ábrázolóképeség fejlesztése szempontjából. Szorosabban vett nevelési szempontból pedig a rajzok óravégi bírálatának a tanulók közösségi nevelését kell szolgálnia. A jó rajzok tapasztalatából az osztály közösség tanul, a rossz rajzok hibáit a közösség feltárja, kollektív munkával, így segíti az osztály bírálatát a gyengébb rajzolókat.

Balogh Jenő a rajzóra végén történő bírálatok fontosságát sok tekintetben helyesen értékeli: (Balogh Jenő: „A rajz tanítás elvi alapjai.” Bp. 1954. Tankönyvkiadó. — 97—98. lap.)

„... a közösség építése a mi tantárgyunkban (t. i. a rajzban) nagyon fontos kérdés. Az ábrázolási folyamat maga szubjektív jellegű, s ennek megfelelően a nevelői irányítás is messzemenően egyénekre vonatkozik. A rajz óra ezek szerint talaja lehet az individualista nevelésnek is, mintahogyan régen az is volt.”

Balogh Jenő a rajz óra végén a következő kérdéssel indítaná meg a tanulók rajzainak közösségi bírálatát:

„Nézzük meg, milyen munkát végeztünk? — A kérdés mögött pedig ilyen gondolatsor húzódik meg: Volt egy közös célunk. A célt együttes erővel igyekeztünk megközelíteni. Ki lett közülünk elő-őrse, kik az élosz-

tagai a munkának és milyen módon járult hozzá a közös eredményhez. Mert valamilyen mértékben mindenki megtette a magáét, hiszen senki sem maradt le, a feladatot mindenki megoldotta. Kitől vehetünk át olyan tapasztalatot, amely hasznos lesz és a legközelebbi rajzon még jobb lesz a közös eredmény? — Ilyen gondolat sor arra készíti a tanulókat, hogy osztályügyet, közösségi ügyet lássanak a munka értékelésében.⁴

A következőkben *Heves megyei iskolák gyakorlati tapasztalata* alapján a feleletek bírálatára vonatkozóan az alábbiak kiemelését látjuk fontosnak:¹⁰

A feleletek értékelésével és bírálatával csak akkor nevelünk valóban tervszerűen helyes bírálatra, ha következetesen járunk el. Lényeges, hogy a tanulók pontosan tudják a munka, jó felelet követelményeit, pontosan ismerjék a mértékeket. Van olyan iskola is (pl. Dormánd), ahol következetesen úgy próbálják rávezetni a tanulókat az értékelés szempontjaira, hogy elmond a pedagógus egy leckét, ahogyan az az ötös követelményeinek megfelelő; majd megbeszéljük, hogyan lesz ebből a feleletből négyes, hármas, kettes, vagy elégtelen. Hasonlóan járt el a kartárs az írásbeli munkáknál is. Itt természetesen nem az a lényeg, hogy a tanár maga mintegy feleljen és elképzelt feleleteket bíráljon, hanem az, hogy a tanulók a gyakorlatban, a feleletek értékelésekor konkrétan lássák a követelményeket és e követelményekre pontosan felhívjuk figyelmüket.

Ha a tanulókkal bíráltatjuk a feleleteket, fontos a tanár irányítása, az, hogy a lényeges pozitívumok és negatívumok kiemelése megtörténjék. Lehet egyszerűen azt a kérdést feltenni: mi, vagy mik voltak a felelet legfőbb, vagy fő hibái, mit tudott jól, stb. Ehhez azonban azt kell még hozzáfűzni, hogy ilyenféle kiemelő bírálatra csak olyan osztály lesz képes, amely már bizonyos mértékig gyakorlott a felelet megítélésében és jól ismeri a követelményeket. Az is előfordulhat, hogy a tanulók egy-egy szóval jegyezhetik a hibákat és szempontok szerint beszéljük meg egyes felelet hibáit.

A gyakorlatban sok pedagógus bizonyos fokozottságot is érvényesít a feleletek bírálatában. Pl. eleinte maga a tanár bírál, ehhez szólnak a tanulók. Később egyre kevesebb a tanár észrevétele és egyre több az, amit a növendékek tesznek hozzá. Következő fokozat, hogy a tanár megfigyelési szempontokat ad a feleléshez. Később a megfigyelési szempontok is elmaradhatnak, mert a tanulók önállóan is jól tudják a bírálat szempontjait. Az is előfordul, hogy kijelölt bíráló van, aki bírál és egyben kijavítja a hibákat.

Mindezzel természetesen semmiképp sem mondhatjuk azt, hogy minden egyes feleletnek szükségszerűen a tanulók ilyen széleskörű bevonásával kell megbíráltatnia.

Ilyen általánosabb követelmények szoktak lenni: a hiánytalanság, a rendszeresség, az összefüggő felelés (önállóság), a lényeg kiemelése, a szabályok, törvények megértése és a gyakorlatban való alkalmazása.

A gyakorlat azt bizonyítja, hogy a legáltalánosabb követelmények tudatosítása és annak elérése, hogy a tanulók bírálataikban a követelmények szerint ítéljék meg a feleleteket, feladatok elvégzését, hosszú és igen következetes nevelő munkát igényel. Viszonylag legkönnyebben tudják a tanulók megbírálni, hogy mi hiányzott a feleletből, mit hagyott ki a felelő a leckéből. Nehezebb ennél a rendszeresség és az önállóság követelményének megértetése, a felelet összefüggő jellegének megértetése és ennek alkalmaztatása a tanulók feleletében és bírálataiban. Még nehezebb elérnünk azt, hogy a tanulók bírálataikban azt is érvényesíteni tudják, vajon a felelő jól megértette-e és kidomborította-e a lényegét. Az elmélet és gyakorlat helyes viszonyának tudatosítása is fontos; a tanulók gyakran hajlandók arra, hogy „megelégedjenek” az anyag verbális tudásával, azt, hogy a gyakorlatban nem tudják kellően alkalmazni, nem tekintik sokszor súlyos hibának. Természetesen, az ellenkezőre is akad példa: néha a tanulók nem látják be, miért fontos a szabály biztos, pontos tudása akkor is, ha egyébként a gyakorlati alkalmazás jól megy. Ezek a tanítás gyakorlatában ma sűrűn előforduló problémák figyelmeztetnek arra, hogy itt igen céltudatos nevelő munkára van még szükség iskoláinkban.

Az eddigiekből következik, milyen nagy hiba, ha a tanár állandóan csak formálisan bírálja a feleleteket, a tanulók munkáját. (Pl. „elég jól feleltél” — „felületesen készültél”, stb.) Az ilyen formális bírálatok nem fejlesztik a tanulók önismeretét, kritikai érzékét. Sokszor egyáltalán nem világos a tanuló számára, miben volt felületes (egyáltalán: mi a „felületesség?”), vagy hanyag, stb. A formális bírálatok elburjánzása a tanár munkájában ilymódon gátja lesz a kritikai szellem kifejlődésének és a hibák kijavításának is.

A hosszabb feleletbírálatokra általában nem is lenne idő, de nincs is szükség rá állandóan, hanem csak olyan mértékben, hogy a tanulók helyes értékelési és bírálóképességét kifejlesszük, hogy tudatosan meg tudják ítélni a közösség tagjainak munkáját és a saját magukét is. A gyakorlati tapasztalatok szerint a tanulóknak a felelet bírálatába való bevonásakor fokozottan ügyeljen a tanár arra, hogy lényegtelen mozzanatokról ne keletkezzék vita a tanulók között (mondta-e a felelő, vagy nem mondta), valamint a bírálatok ne legyenek a tanuló

érdekében mondott védőbeszédék és a tanári osztályzat tekintélyét semmiképpen ne sértsék.

3. A bírálóképesség fejlesztése a tanulók magatartásával kapcsolatosan.

A tanulók munkáinak, a feleleteknek megbírálása, a bírálóképességnek ezzel kapcsolatos fejlesztése, nem az egyetlen és nem is legfőbb területe az iskolában a bírálóképesség fejlesztésének. Legalább olyan fontos a tanulók magatartásával, fegyelmezettségével kapcsolatos kritikai szellem kialakítása.

Kétségtelen, hogy a bíráló szellem fejlesztésének e két említett területe szoros kapcsolatban van egymással, de még sem azonosak. A tapasztalat szerint elég gyakori az, hogy viszonylag fejlett a tanulóközösségnek az erkölcsi magatartással kapcsolatos bírálata, ugyanakkor azonban a feleletek bírálatában a színvonal alacsonyabb. A munkával, feleletekkel kapcsolatos bírálóképesség fejlesztése kétségkívül elmélyültebbé tehetik a magatartásra vonatkozó bírálatot is. A kétféle bírálat közt meglevő kapcsolatáról fentiekben a neveléslélektani vonatkozásokkal kapcsolatban már szözlöttünk.

A tanulók magatartásával kapcsolatos bírálat tekintetében iskoláink gyakorlata az utóbbi években sok *pozitív jelenséget* tudott produkálni.

Napjainkban az úttörőszervezetnek sok iskolában sikerült már elérnie, hogy a rajok, órsők maguk is öntevékenyen fellépjenek a hibák ellen. Elég gyakoriak az ilyenféle esetek: Tarnaleleszen (pétervásárai járás) az egyik tanuló verekedés közben eltörte társa töltőtollát. Az órs tagjai öntevékenyen rendkívüli gyűlésre jöttek össze és arra kötelezték mindkét verekedőt, hogy a töltőtoll árát ketten térítsék meg. — Besenyőtelken (füzesabonyi járás) az egyik tanuló csínytevésből (hogy az óra elmaradjon) vizes rongyot dugott a kályhacsőbe. Ettől a terem megtelt füsttel, úgy hogy az osztálynak egész órán a foltosón kellett tartózkodni. A csínytevőt rajgyűlésen maga a raj vonta felelősségre, azért, mert időt rabolt el a közösgtől.

Sok iskolánkban jelentős eredményeket értünk el az *őszinteségre* nevelésben. Bár őszinteség és önbírálat nem teljesen azonos (az őszinteség nem feltétlenül aktív jellegű), mégis az őszinteség lépcsője lehet a helyes önbírálat kifejlesztésének. Az őszinteségre nevelés is szívós meggyőzést igényel.

Pl. Fedémesen egy csíny elkövetője nem jelentkezett. A pedagógus tudta, ki volt a tettes, de el akarta érni, hogy jelentkezzen az illető. Napokig tartó meggyőző munkával, megtört a jég: a tettes önként jelentkezett. — Vagy egy másik példa: Felnémeten a hetes felírja a táblára a rendetlenkedők nevét. Számonkéréskor a táblán szereplők maguktól mondják el, miért kerültek a táblára.

Iskoláink életében arra is van — nem is ritkán — példa, hogy a tanulók szinte úlszigorúan ítélnék meg hibákat. (Pl.

elhatározzák, hogy egy hiba miatt hetekig kizárják pajtásukat a játékból, hosszabb ideig nem beszélnek vele, stb.) Ilyenkor kerülhet sor a pedagógus *fékező* szerepére: meg kell győzni a tanulókat arról, hogy a kritika, a büntetés túlszigorú volt, helytelen. — A közösség ilyen szigorúsága nem feltétlenül a közösség fejlettségének jele. Lehetséges, hogy meggondolatlanságból, kellő mérlegelés híján, — tehát éppen fejletlenségből — ered a túl szigorú „bírálat”, illetve büntetés.

Nemcsak csínyek, közösséggellenes magatartás esetében nyilvánul meg elég gyakran helyes kritika, hanem a tanulóközösség életének sok mozzanatában szerepel a kritikai szellem.

Horton a tisztaságfelelősöket október elején választották. Ezek munkája azonban ellaposodott, tevékenységük csak az osztálytermekben lehalló nagyobb papír, szemét darabok összegyűjtésére szorítkozott. Ennek oka nagyrészt az volt, hogy a nevelők sem tulajdonítottak elég nagy jelentőséget a tisztaságfelelősök munkájára. November végén a községi Vöröskereszt révén az iskolába eljutott a „Tiszta ügy” c. film. A tanulók megnézték a filmet. A film hatása az V. fiúosztályban hamarosan meglátszott. P. L. és M. L. rendszeresen piszkos öltözetben, régi, sártól fehérítő cipőben, fésületlenül, piszkos kézzel jártak iskolába. A tisztaságfelelős az osztály előtt többször is figyelmeztette őket arra, hogy tisztálkodjanak, de eredménytelenül. Egy alkalommal a fiú vetítése után következő napon a tisztaságfelelős mosdófelszerelést hozott magával az iskolába. A tiszta vízzel telt mosdótól mellé azokat lerakta. Mindenki várta a fejleményeket. A feszült csendben a tisztaságfelelős azt mondta: P. L. és M. L. cipője már hetek óta sáros, kezük állandóan piszkos. Most én kitisztítom a cipőjüket, megmosom a kezüket. Tudom, ha egyszer tiszták lesznek, később maguktól is fognak tisztálkodni”. A két fiú kicsit elszégyellte magát, nem engedték, hogy a tisztaságfelelős tisztítsa ki a cipőjüket, hanem maguk tették meg azt. Másnap mindkét fiú tisztán jött az iskolába.

Ugyanabban az iskolában a VI. fiúosztályban nehezen ment a vasgyűjtés. A rajparancsnok a faliújságon keresztül bírálta az osztályt: Csígat rajzolt, amely vasdarabot húz. Másnap öten jelentették, hogy már át is adták a gyűjtött vasat az átvevőnek.

Noha az osztályközösségek életének területéről sok ehhez hasonló példát lehetne felsorolni, még sem állíthatjuk azonban azt, hogy az ilyenféle esetek viszonylagos gyakorisága szükség-szerűen azt bizonyítja, hogy iskoláinkban, úttörőcsapatainkban fejlett bírálószellem uralkodik.

Az ehhez hasonló esetek azért nem bizonyítják feltétlenül a kritikai szellem fejlettségét, mert nem rendszeresen fordulnak elő és többnyire csak egyes kirívó esetekre vonatkoznak.

Sok esetben a tanulók őrsi gyűlésen úgy „bírálják” egymást, hogy: „Mit szólna az osztályfőnök, ha itt lenne? . . .”, vagy: Elmondom X. nőnek, stb. (Mint ez pl. az egyik hatvani általános iskola V. osztályának őrsi gyűlésén történt, de az ilyenféle bírálat nem tartozik a ritkaságok közé.)

A helyes bírálat feltétlenül konkrét és építő jellegű. Ezért fejlesztette pl. helyes irányban a tanulók bírálatát a gyöngyösi

II. sz. általános iskola egyik tanára a következő esetben: Az osztályközösség erélyesen megbírálta és felelősségre vonta az egyik tanulót, amiért sorozatosan elkésett. A pedagógus az osztályközösség bírálata után feltette a kérdést: Hogyan fogunk segíteni X-nek abban, hogy máskor ne késsen? Az egyik közel lakó tanuló mindjárt vállalkozott is arra, hogy minden reggel fél 8-kor beszél X-hez. Így a jövőben megelőzik a késéseket.

* * *

Szambrosz a bírálat-önbírálatra nevelés tekintetében különösen hangsúlyozza a megfelelő *közösségi* tradíciók fontosságát, a szervezett jelleget. A helyes bírálati szellem kialakítására a következő szervezeti formákat ajánlja a középiskolában:

- a) A gyűléseket, (osztály, — Komszomolj)
  - b) a hibák faliújságbeli bírálatát,
  - c) úgynevezett speciális röpgyűléseket a fegyelmetlenség, eredménytelenség leküzdésére,
  - d) közösségi megbízásokat és beszámolást a közösség előtt.
- Ahol jól működik a Komszomolj, jó a közösségi élet, ott a bírálati szellem is jó. Viszont ahol a közösség szervezetlen, a tanulók passzívok, ott nincs helyes bírálat-önbírálat. Szambrosz erre a következő példát írja le:

Egyik IX. osztályban a negyedév lezárásakor osztályfőnöki órán volt jelen. Az osztályfőnök először általánosságokban jellemezte az eredményt, majd egyes tanulók dicsérete, vagy korholása, fenyegetése következett. Aztán beszéde végén feltette a kérdést, hogy az osztály szóljon hozzá az eredményhez. Senki nem jelentkezett hozzászólásra, az osztály passzív hallgatásba burkolódzott. Végül is az osztályfőnök befejezte az órát. — Óra után az egyik lány így szólt: „Milyen jó, hogy ma hamar végződött...” A cikkíró megkérdezte: Miért hamar? Azért, mert a tanulók nem szóltak hozzá? — A tanuló válasza: „Nem, mi sohasem szólunk hozzá. De máskor a tanár többet szokott szidni, ma kevesebbet”. Szambrosz itt a tanulók passzivitásának leküzdését tekinti fontosnak. Csak akkor számíthatunk bírálatra, — önbírálatra, ha aktivitásra neveljük a tanulókat, de az ehhez hasonló alkalmakat a Komszomolj-szervezet, az aktivisták segítségével, gondosan előkészítjük. Nem helyes túlzottan a hibákat előtérbe tolni, fel kell deríteni a hibák okait és kiküszöbölésük módjait. A legfontosabb, hogy a tanulókat a kollektíva erejével mozgósítsuk a hibák kiküszöbölésére.

A magunk részéről ehhez hasonló esetet említhetünk. Egyik kis heves megyei község általános iskolájában osztályfőnöki órán feltűnő passzivitást találtunk. (V.—VI. osztályban.) Amint az osztályfőnökkel való beszélgetésből kiderült, a kartárs nem törekszik eléggé a tanulók aktivizálására, feladatok adására; a hetesi feladatot is eléggé leszűkíti. A tanulók önállóságára nevelése, aktivizálása háttérbe szorul. Ezért olyan passzív az osztály; saját hibáikat ugyan látják, de egymás bírálatához passzívok. Nem lehet a bírálószellemet csak egyes, ritka alkalmak-

ra elérni; ha nem rendszeres, szervezett aktivizáláson alapul a bírálóképesség fejlesztése, nem várhatunk e téren csodákat.

* * *

Az osztályfőnöki munka egésze és annak hétről-hétre visz-szatérő, az órarendben szereplő szervezeti kerete az *osztályfő-nöki óra* nagytartalomú a tanulók magatartásának bírálatában és a helyes kritikai szellem kialakításában. Ezért sajnálatos, hogy az osztályfőnöki nevelő munkával foglalkozó eddigi ta-paszlatgyűjtemények nem emelik ki eléggé az osztályfőnöki órának a szerepét a bírálóképesség fejlesztésében.

Az osztályfőnöki óráknak ez a jelentősége a „Köznevelésben” az utóbbi években e témáról írt cikkeken fel-fel csillan ugyan, azonban még mindig nem kellő hangsúllyal. Így pl. az 1953. III. 15-i számban az osztály-főnöki óráknak két típusáról olvashatunk. Az egyik a heti beszámolót és ehhez kapcsolódó kiselőadást foglalja magában, a másik típus sajtóismer-tetést és politikai beszámolót tartalmaz. E keretek között helyet kap tehát a bírálat (a heti beszámolóban), azonban ez nem minden osztályfőnöki órán történik meg. — Az 1954. I. 15-i számában az osztályfőnöki munkáról szóló kiadvány bírálatát olvasható. A cikk nem kifogásolja azt, hogy a ki-advány az osztályközösség bírálóképességének fejlesztését nem hangsú-lyozza eléggé. — Az 1954. XI. 1-i számban az osztályfőnöki óráról írt cikk említi a felelősök jelentését és azt, hogy „a tanár értékeli az osztály-eredményeit”. Itt sem emelkedik ki azonban az osztályközösség bírálatá-nak, mint kollektív bírálatnak a jelentősége, mert csupán az osztályfőnök értékelése említődik.

A gyakorlat e tekintetben előtte jár az elméletnek, mert a Kartársak többnyire rendszeresen beiktatják az osztályközössé-gek bírálatát az osztályfőnöki óra rendjébe.

Gyakori az olyan osztályfőnöki óra, amelyenről az egyik gyöngyösi kartárs számol be:

„Osztályfőnöki óráimon a tanulók a fegyelmi esetekről, tanul-mányi eredményeikről, önmaguk számolnak be, az erre illetékesek. — Ennek előnye, hogy nincs árulkodás. A tanulmányi felelős az osztályfőnöki órákon rendszeresen beszámol a tanulmányi eredmények-ről, a szorgalom hanyatlásáról, illetőleg a gyengébb tanulók észrevehető erőfeszítéséről. Egyszer az egyik leány rendszeresen nem készült az órák-ra. A tanulmányi felelős megbírálta hanyagságát. A hozzászóló tanulók is próbálták magyarázni és megbírálni a tanuló meglepő hanyatlását. A közösségi bírálat hatására a megbírált tanuló őszintén feltárta a hely-zetet. Édesanyja Pestre költözött, szülei válnak. Egyedül maradt otthon öccsével. Életkörülményeinek megváltoztatása szorgalmát, magatartását is megváltoztatta. Osztálytársai megmagyarázták neki, hogy ezzel nem oldja meg nehéz helyzetét. Megszervezték, hogy felváltva a délutánokat más-más tölti nála és együtt tanulnak. A közösség segítő bírálatát átsegi-tette a hanyatló és kedvetlen tanuló nehézségeim.

A magatartás bírálatának fontos tényezője, — egyben szer-vezeti kerete, — az ifjúsági szervezet. Ennek a tanulók öntevé-keny bírálatának fejlesztésében gyakorolt nagy szerepére *Ágos-ton György műve* (A közösségi nevelés és az úttörőmozgalom, Bp. 1952.) mutatott rá. A társadalmi munkával, az ifjúsági moz-

galmi munkával, feladatokkal kapcsolatos bírálat és önbírálat, a vezetőségek időnkénti beszámolóí (főleg a középiskolában, a DISZ szervezetben), bírálatai, a tagság bírálata és önbírálata ezekkel kapcsolatosan, — kitűnő iskolái a kritikai szellem építő fejlesztésének.

Problematicus napjainkban még az elsődleges és teljes közösség bírálatának összefüggése, viszonya. Sok úttörőcsapatban az elsődleges közösségekben, az őrsi életben alig van bírálat és önbírálat. Ennek oka tapasztalataink szerint az, hogy az osztály aktívája, aktív magja, — ahol már ilyesmi kialakult, — viszonylag szűkkörű, eloszlik az osztályban, és az elsődleges közösségeket nem tudja eléggé mozgatni. Ezért passzívak sok helyütt az elsődleges közösségek. (Persze, ha az egész közösséget a passzivitás jellemzi, ez többnyire az elsődleges közösségekre is erősen rányomja bélyegét). — Hiányosság még az is, hogy sok helyütt a közösségek, — őrsök, rajok, — nem, vagy csak nagyritkán bírálják egymást; a teljes közösségben is jobbra csak egyes tanulókat bírálnak, jóval ritkább eset, ha a teljes közösség a kisebb, elsődleges közösségeket is bírálja. Mindezek a jelenségek kétségkívül mai közösségi nevelésünk további teendőire mutatnak rá. E szempontból is hangsúlyozni kell a *munkára nevelés* fokozott jelentőségét: a munka, a feladatok adása a különböző közösségek számára kitűnő alkalmakat szolgáltat a kiterjedtebb közösségek közötti bírálószellemre is.

A tanulók magatartásával kapcsolatos bírálat-önbírálat jelenlegi helyzetét abban foglalhatjuk össze, hogy bár sok esetben öntevékeny és helyes kritikai magatartással is találkozunk, az eredmények korántsem azt tükrözik, hogy tanulóközösségeinkben általában megfelelő jó bírálati szellem uralkodik. A bírálat többnyire nem elég rendszeres, sok helyütt a hagyományos szervezeti keretek nem alakultak ki még eléggé. Sok iskolánkat, úttörőcsapatunkat, DISZ szervezetünket bizonyos passzivitás jellemzi, elég gyakori a helytelen bírálat (árulkodás), vagy a bírálat hiánya (betyárbecsület), az önbírálat hiánya, vagy a formális önbírálat, melynek nincs elég súlya, nem követi a hibák kijavítása.

Ha a hibák okait akarjuk feltárni vizsgálni kell azokat a *feltételeket*, amelyek a hibákat előidézik, amelyek elősegítik a hibák elburjánzását. *Melyek a kritikai szellem fejlettségét befolyásoló körülmények?*

Kétségtelen, hogy a tanulók helyes kritikai érzékére nagy hatással van az otthoni környezet. Tapasztalatunk szerint az öntudatos munkás- és parasztszülők gyermekeinél inkább mutatkozik helyes bírálószellem, mint olyanoknál, akiknek otthoni

környezete politikai szempontból nem megfelelő. Az ilyen tanulók sok esetben vagy passzívításba húzódnak vissza, vagy éppen ellenkezőleg, fel akarnak tűnni sokszor helytelen bírálatukkal. A tanulók otthoni környezetének önző, kispolgári, individualista beállítottsága igen károsan befolyásolja a helyes kritikai érzék kibontakozását. Ilyen esetekben gyakori az egyoldalú és feleslegesen sok kritizálás, az önbírálat hiánya, vagy a tanuló passzívítása, érdektelensége a közösség élete iránt.

Iskoláinkban elég súlyos gondot okoznak az olyan tanulók, akikhez kevéssé, vagy egyáltalán nem férközhetnek a nevelők, akikről a bírálat leperereg és teljesen érdektelenek. Az ilyen érdektelenség, teljes elzárkózás oka is többnyire az iskolán kívüli környezet kedvezőtlen hatása szokott lenni. Pl. néhány szőlőtermelő vidéken nehézséget okoz az iskolában is a szülők könnyelműsége, nemtörődömsége, ami különösen a szüreti időszakban ölt nagy arányokat. (Pl. Gyöngyöspata.) Olyan helyeken, ahol nagy a munkásvándorlás, kevés az öntudatos dolgozó és a családi életben is bajok mutatkoznak, a tanulók egy részénél elharapódzik az érdektelenség. Ezekre a tanulókra a kritika hatástalan, vagy kevéssé hatásos. (Pl. Egercsehi-bányatelep)

Bizonyos, hogy az ehhez hasonló kedvezőtlen körülmények megnehezítik a pedagógusok fáradozását a kritikai szellem fejlesztésében. Nem „reménytelen esetek” azonban ezek sem. A helyi pártszervezetek, tanácsok, tömegszervezetek segítségével, a szülőkkel való jó kapcsolatokkal, *helyes közvélemény megteremtésével* le lehet küzdeni, vagy legalább is nagymértékben csökkentené lehet a kritikai szellemet bénító körülményeket is.

Mindezek az okok és feltételek kétségkívül szerepet játszanak egyes iskolai közösségek bíráló szellemének fejlettségében. A döntő azonban nem ez, hanem magának a közösségnek fejlettsége. A fejlett közösség el tudja érni, hogy a kedvezőtlen környezetből odakerült önző beállítottságú tanulók hibáikat elhagyják, és helyes, aktív, jó kritikai szellemmel kitűnő tagjai legyenek a közösségnek. Iskolai és úttörő szervezeteinkben sok esetben nincsen kellő lendület, mozgás, hiányoznak a vonzó perspektívák, az igazi közösségi feladatok. Alapvetően a közösségnek ezek a hibái, fejletlensége magyarázza meg tanulóközösségeink hiányosságait és hibáit a kritikai szellem terén. A közösség irányítóin, pedagógusokon, a pedagógus közösségein múlik tehát a helyes bírálóképesség fejlesztésének oroszlársze.

A tanulók magatartásával kapcsolatos kritika — éppen a tanulók életkori sajátosságai, a közösségek fejletlensége következtében — nem lehet bizonyos értelemben korlátlan.

Ezért vetődik fel a kérdés: mennyire engedhető meg az igazgató és a pedagógusok megbírálása a tanuló részéről?

Nyilvánvaló, hogy a tanulók korlátlan bírálati jogának megengedése az iskolai munka dezorganizálására vezet. Annál veszélyesebb ez, minél szervezetlenebb, fejletlenebb, kevésbé öntudatos a közösség. Ezért, — főleg iskoláink jelenlegi helyzetében, — nem engedhetjük meg, hogy a tanulók a pedagógusokat bírálják. Ezt a véleményt képviseli a középiskolára vonatkozóan Szambrosz cikke.

Ezzel az általános elvi állásponttal kapcsolatban azonban három megjegyzést kell tennünk:

a) A tanulóknak a pedagógussal szemben való bírálatát nem tekinthetjük feltétlen és abszolút érvényű pedagógiai törvénynek. Fejlett közösségben — mint arra Makarenko közösségében több példát is ismerünk, — előfordulhat, hogy a közösség bíráló észrevételt, bíráló javaslatot tesz a pedagógus irányában. Ezt a kérdést is dialektikusan kell tehát felfogni. Ha azonban ma általában elismernénk a tanulók bírálati jogát a pedagógusok irányában, ezzel a pedológia átkos kártevéséhez vezetnénk vissza.

b) Mint az eddigiekből látszik, számos megfelelő alkalma van az iskolában és az ifjúsági mozgalomban a bírálókészség fejlesztésének. — Még sem helyes mindenestől visszafojtani — főleg középiskolákban — a tanulók bíráló észrevételeit, bíráló javaslatait. A tanulókat ösztönözni kell nevelni; ehhez hozzátartozik, hogy akár az érdekelt tanárnak, akár az osztályfőnöknek elmondhassák — természetesen megfelelő udvarias formában — esetleges bíráló jellegű észrevételeiket is. Lényeges azonban, hogy az ilyenféle őszinte megnyilvánulások semmiesetre sem lehetnek közvetlenül a személy ellen irányuló, a fegyelmet, a tanári tekintélyt aláásók. Az ilyen destruktív, vagy nem megfelelő alkalommal és formában jelentkező bírálatot semmiképpen sem engedhetjük meg.

c) Hogyan tudatosítsuk és magyarázzuk meg a tanulóknak, hogy a tanárt nincs joguk általában bírálni? Erre vonatkozólag Szambrosz, aki a középiskolában is teljesen elveti a tanulók bírálatát a pedagógusokkal szemben, a következő elvet állítja fel: az iskola vezetőjét és a pedagógusokat azért nem bírálhatják a tanulók, mert az ilyen bírálat árt a közösségnek. Tehát nem azért, mert egyszerűen „megtiltották”. Szambrosz ugyanakkor hangsúlyozza, hogy hiba lenne a tanulókat, nem aktívizálni és szervezeten nem harcba vezetni a hibák leküzdésére.

4. A pedagógus-kollektíva szerepe a bírálóképesség fejlesztésében.

A kritikai szellem fejlettsége kétségkívül tükörképe annak, hogy a pedagógusok, a pedagógus kollektíva milyen fokon áll a bírálat és önbírálat terén. Nyilvánvaló, hogy az olyan kollektívák amelyek passzívak, ahol hiányzik a helyes elvi szókimondó bírálat, vagy ahol ilyen igény nem is jelentkezik, ott kevés eredmény mutatkozik a tanulók bírálóképességében. Nagy szerepe van tehát a bírálóképesség fejlesztésében a nevelők kommunista, elvi kritikai szellemének, a helyes kritikai szellem fejlesztésének. Ez nagy mértékben az iskolai pártszervezet jó nevelő munkájának függvénye. Jelentékeny szerepe van továbbá a társadalmi munkának, tömegszervezetek nevelő munkájának, valamint a pedagógusok ideológiai-politikai továbbképzésének is.

Azt, hogy a nevelőtevékenység önismeretet, önbírálatot, mások tapasztalatain való okulást kíván, már régóta hangoztatták a haladó pedagógusok. Tavasi Lajos írta 1847-ben:

„Azon szülő legrosszabbul neveli gyermekét, ki sohasem nézi meg, mint nevelnek mások; ki sohasem tanulja meg, mint nevelnek mások; ki soha sem értekezik más szülővel, mint kellene a gyermeket jobban, celszerűbben, önjövőjüket megállapítandóbban nevelni; épen így nézem én a dolgot a nevelők között is egymásra mérve; ők, mint nevelők, a szünek, úgy szünek, szellemi eltétők és nemzők a nevelők is; ők tehát mondom, ha egymásra nem akarnának figyelmeztetni, egymást meglesni, egymást meg-bírálni (Kiemelés tőlem, B. J.), egymást bátorítani, serkenteni, szóval, egymástól tanulni: vajjon miként nevelhetik önmagukra hagyatottan nevéndékeiket.“ (Tavasi Lajos: Vál. Ped. Művei. Bp., 1955. Tankönyvkiadó, 25. l.)

A mi társadalmunkban a pedagógusiól és a pedagógus közösségtől magasrendű példamutatást várunk, a bírálat-önbírálat fejlesztése terén is.

A mi pedagógusainknak igazi kommunista céltudatossággal, közös erőfeszítéssel kell törekedniök a helyes kritikai szellem kifejlesztésére. Nem érhetünk el valódi eredményt, ha pedagógus közösségeinkből hiányzik a valódi céltudatosság, a helyes kritikai szellem. A példamutatásnak (Vö. Petrov: A pedagógus tekintélye és személyes példaadása, Bp. 1952. Tankönyvkiadó) óriási jelentősége van akkor is, ha a pedagógus közösségek beíró életének hibáit, a kritikai szellem fogyatékoságait a növendékek közvetlenül nem tapasztalják. Makarenko figyelmeztet arra, hogy a pedagógus közösségben nem lehet helye a frivol, gúnyolódó hangnemnek, a kritika eltompulásának, hiányának.¹¹

A pedagógus közösségekben tehát példamutatóan helyes, bátor bírálószellemre van szükség. Ezért nagy hiba, hogy sok helyütt a bírálatok elvontak, formalisztikusak, nem személy sze-

rintiek, vagy esetleg személyeskedők. (Vö. Köznevelés 1951. április 15. számában Huszár Pál cikke a nevelői értekezletekről.)

* * *

A pedagógus közösségnek a tanulókkal kapcsolatos bírálatát jellemezze a tapintatosság és ugyanakkor, ha a helyzet megkívánja, a bátorság, az erélyes fellépés. Nagyszerű példát ad az éles, bátor kritikai kérdés fellevésére *Kalinyin*.

A Nagy Honvédő Háború idején az egyik nevelőintézet tanulói a légi bombázásoktól megijedve, elmenekültek. Az intézet igazgatósága, miután a növendékek visszatértek, igyekezett behatóan megmagyarázni a tanulóknak, hogy mennyire helytelen volt a menekülés. *Kalinyin*, a pedagógusoknak ezzel a reagálásával kapcsolatban elégedetlenségét fejezte ki: „Ez nem elég. Össze kellett volna gyűjteni a fiúkat és megmondani nekik: „Ti gyáva legények! Megfutamodtatok? Micsoda honvédők vagytok ti? Apáitok harcolnak a fasisztákkal, ti pedig szétszaladtok a falvakba. Abban bízunk, hogy megvédték az iskolát, ti pedig hősiesen megfutamodtatok... Így kellett volna megszégyeníteni a fiúkat, azután azt mondani: „Rajta, építsünk óvóhelyet, hogy biztonságban legyetek, készüljünk fel a bombázásokra!” (*Kalinyin: A kommunista nevelésről, Bp., 1949., 166. l.*)

A helyes, bátor kritikai szellem kifejlődése a pedagógus kollektívában elengedhetetlen követelménye annak, hogy a tanulók közt helyes kritikai szellemet tudjanak kialakítani. Lagymatag, passzív, heitelenül kritizáló pedagógusok nem tudhatnak igazán kommunista kritikára nevelni.

* * *

Tapasztalatgyűjtésünk arra vall, hogy a pedagógusok tudatában és gyakorlatában is sok a téves nézet, helytelen irányzat a bírálóképesség fejlesztése terén.

Sokan leszűkítik a bírálóképesség fejlesztésének problémáját a feleltetésre. Ez a lényegében intellektualista beállítottság káros, mert éppen a kritikai szellem erkölcsi, közösségi nevelőhatását szorítja háttérbe. Ezzel az intellektualista magatartással függ össze az is, hogy az úttörőszervezet szerepét sokan nem látják tisztán.

Véleményeltérések vannak abban is, hogy az egyes életkorokban mennyi valósítható meg a bírálóképesség fejlesztése terén. Akadnak, akik szerint az alsó tagozatban inkább csak a külső renddel kapcsolatban lehet kritikára nevelni (pl. Egerbocs). Mások szerint viszont — helyesen — már az alsó tagozatban is nagy gondot kell fordítani a helyes bírálat-önbírálat fejlesztésére. — A középiskolai nevelők pedig gyakran hajlamosak lebecsülni az ált. iskola munkáját e téren, és szinte előlőről kezdik a bírálóképesség fejlesztését.

Az iskolai tantestületek egy részében napjainkban már igyekeznek tervszerűen foglalkozni a bírálóképesség fejlesztésével. Nem ritka eset az, hogy a tantestület hetenként megbeszéli:

milyen kritikai szempontokat beszéljen meg az úttörő vezető a csapatgárdistákkal (pl. Felsőtárkány). Néhol azt is felméri, milyen hibák mutatkoztak a kritikai szellem terén, mi a teendő e téren a következő félévben. Szíhalomban (füzesabonyi j.) pl. a tantestület e félévben azt tapasztalta, hogy a tanulók inkább csak a rosszat veszik észre, csak hibákat bírálnak, ugyanakkor pedig elhanyagolják a jó feleletek elismerését, pozitív értékelését. Ezen a területen akar a tantestület változtatni, mert az egyoldalú, csak negatívumokat feltáró kritika egy bizonyos idő múlva csüggesztőleg hat. Ugyanabban az iskolában az a hiba is mutatkozott, hogy az alsó tagozatban csak egy-kétszavas bírálatra voltak képesek a tanulók. Természetes, hogy ezen a hibán is változtatni kell: az alsó tagozatban is fejleszteni kell a kritikai érzéket, a tanulók életkori sajátjaihoz mérten; ha az alsó tagozatot elhanyagoljuk e téren, annál nehezebb a felső tagozatban tanító nevelők dolga. Megállapította továbbá az iskola tantestülete, hogy a tanulók önbírálata fogyatékos, önbírálat helyett a *mentegetőzés* terjedt el. Ezen a hibán a szülőkkel való foglalkozás útján is, segíteni akar a testület, mert ez a hiba a felnőtteknél is erősen mutatkozik. Vannak iskolák, ahol az osztályokkal megbeszélik, milyen büntetést, közösségi feladatot adjanak a fegyelmezetlen és hanyag tanulóknak (pl. Egerfarmos).

A kartársakhoz intézett kérdésünkre érkezett olyan válasz is, mely azt javasolja, hogy a tantestületekben legyen külön felelőse a bírálatra-önbírálatra nevelésnek. (Besenyőtelek, füzesabonyi j.) Ez a javaslat azonban nem helyeselhető, mert speciális feladatot csinálna a kritikai nevelésből, a kartársak elkülönítve látnák e problémákat a közösségi neveléstől. Különben pedig a bírálószellem fejlesztéséből minden kartársnak ki kell vennie a részét, az osztályfőnököknek, osztályfőnöki munkaközösségeknek kétségkívül feladatkörükbe tartozik a nyilvántartás és koordinálás, irányítás.

Nem egy esetben találkoztunk azonban bizonyos tanácsatlansággal is a pedagógusok körében a kritikai szellem fejlesztésének kérdésében.

Akadtak, akik a bírálóképesség fejlesztésére vonatkozó kérdésünkre hosszas gondolkodás után is — alig tudtak válaszolni. Volt kartárs, aki a bírálóképesség megnyilvánulására, a helyes kritikai szellem érvényesülésére nem tudott konkrét eseteket felhozni, a kérdést „nehéz”-nek találta. Nem ritka az olyan tanár, osztályfőnök, akinek nincsenek határozott elképzelései a kritikai képesség fejlesztéséről, nevelési eljárása ez irányban nem tudatos, nem következetes.

Elég gyakran okoz problémát az, hogy hol kezdjük a kriti-

kai szellem fejlesztését, milyen részfeladatokat kell megoldani. Nyilvánvaló, hogy a bírálóképesség fejlesztése is olyan terület, ahol a legkevésbé lehet „recepteket” ajánlani. Az osztályközösség helyzetének ismeretében kell megállapítani a pedagógus közösségnek, hogy mi a „döntő láncszem”, mi legyen a teendők sorrendje a bírálóképesség fejlesztésében. Sok pedagógus elsőrendű feladatként az őszinteségre nevelést, a közösségellenesség leküzdését, a helytelen „bírálat” (áruikodás, betyárbecsület, passzívítás) és a közösségi magatartás, feladatok elvégzésével kapcsolatos bírálat és önbírálat fejlesztését látja. A helyes perspektívák felállítása jelöli meg a bírálóképesség fejlesztésének útját is.

* * *

Tapasztalatgyűjtésünk alapján a bírálat-önbírálat fejlesztésére pedagógus közösségeink számára a következő teendőket, illetve fejlődést látjuk fontosnak.

1. Maga a tantestület fejlesszen ki helyes, építő, bátor kritikai szellemet.

2. Az osztály, valamint az úttörő szervezet elé megfelelő vonzó perspektívákat állítsunk. Fejlesszünk ki hagyományokat, szervezeti kereteket a kritika helyes érvényesítésére. Nem téveszthetjük szem elől, hogy a helyes bírálószellem alapja: a jó közösségi élet, az iskolának a társadalom életével való állandó kapcsolata.

3. A tantestületek tanulmányozzák a szovjet pedagógia tapasztalatait a közösségi nevelés, a bírálat-önbírálat fejlesztése terén. Különösen, az osztályfőnökök, az Osztályfőnöki Munkaközösségek legyenek az ilyen irányú helyes tapasztalatgyűjtés, tapasztalatcsere aktív motorjai.

V.

A bírálóképesség fejlesztésének néhány elvi szempontja a Pedagógiai Főiskolán.

A tanulók kritikai érzékének fejlesztését természetesen csak olyan pedagógusok végezhetik jól, akik maguk is helyes, kommunista kritikai szellemmel rendelkeznek. Ezért van a főiskolai oktató-nevelőmunkában is nagy jelentősége a hallgatók helyes kritikai nevelésének.

Minthogy a főiskolai hallgatók 18–21 évesek, nyilvánvaló, hogy az ő bírálóképességük fejlesztése több tekintetben eltér az általános és középiskolák nevelésétől e tekintetben is. A főiskolai kritikai érzék fejlesztése minőségileg is, szervezetiesleg is,

módszer tekintetében is eltéréseket mutat az általános és középiskoláknak az előző fejezetben vázolt problémáihoz viszonyítva. A főiskolai hallgatók kritikai szelleme jóval mélyebb, átfogóbb, tudatosabb kell hogy legyen, mint a középiskolásoké. A főiskolai hallgatók bírálóképességének fejlesztésében sokkal közvetlenebb irányító szerepe van a főiskolai pártszervezetnek (amelynek a hallgatók közül is vannak tagjai) és a DISZ Bizottságnak: sokkal fejlettebben, érettebben kell itt érvényesülni a hallgatók önállóságának, aktivitásának, mint a középiskolában. E követelményekkel természetesen nem csorbítjuk a főiskola oktató személyzetének, pedagógus kollektívájának szerepét a hallgatók bírálóképességének fejlesztésében.

Melyek a főiskolai hallgatók kritikai nevelésének legfőbb területei, alapvető szempontjai?

1. *A főiskolai tananyag polémikussága.*

Kétségtelen, hogy a főiskolai tananyagnak sokkal mélyrehatóbban polémikus jellegűnek kell lennie, mint az alsóbb iskolák anyagának; ezt bizonyos mértékig az egyes szaktárgyak programjának is tükröznie kell.

Az anyag polémikussága tekintetében a gyakorlatban két véget fordulhat elő: Az egyik véletlet a múlt burzsoá pozitívizmus, objektívizmusa jelenti. Ez arra hajlott — főleg a társadalomtudományi tárgyakban —, hogy az anyagot csupa polémizálássá oldja fel. A szemponttalan és túlzott polémizálás pedig oda vezet, hogy a hallgatók a fától nem látják az erdőt, éppen a lényeges vitás kérdéseket tévesztik szem elől. A múlt burzsoá felsőoktatásában az ilyen pozitívista, objektívista túlpolémizálás társadalmi funkciója az volt, hogy a valóságban lényeges vitás kérdésekről elterelje a figyelmet, elködösítse az osztályharc tükröződését a tudományok területén.

A másik véletlet a viták óvatossá elkerülése jelenti; az ilyenféle beállítottság a múlt években az anyag sematikus tárgyalására, felszínes „átpolitizálására”, és esetleg némelykor a burzsoá tudomány felszínes, sommás bírálatára vezetett. Ez az álláspont lényegében meghamisítja a valóságot, a tudományok történetét, hiszen a tudományban mindig voltak és vannak is viták, sőt a tudomány vitákban fejlődik. Az is bizonyos, hogy ennek az elvnek érvényesítése a főiskolai színvonal süllyesztéséhez vezetne.

Nyilvánvaló, hogy egyik véget sem helyes. Mi legyen tehát az álláspontunk? Valami „arany középút?” Semmiképpen, mert ez valami elvtelen egyeztetése lenne a két álláspontnak. Nézetünk szerint itt az eligazító elv az, hogy a *főiskolai tananyag*nak

legfőbb vonásaiban tükröznie kell az illető tudomány fejlődését, a vitákon keresztül. Elengedhetetlen tehát, hogy minden lényeges, a szaktudomány szempontjából fontos vita szerepeljen a főiskolai anyagban. E fő, eligazító szempont mellett gondosan mérlegelni kell azonban, hogy melyek a csakugyan fontos, lényeges viták: hiba lenne lényegtelen viták tárgyalásával a biztos, helyes álláspontot, a tudomány fejlődésének irányvonalát elhomályosítani a hallgatók tudatában.

A főiskolai speciál-, és fakultatív kollégiumokban, — a dolog természetének megfelelően — szerepelhet polémia kevésbé döntő kérdésekkel kapcsolatban is. Itt is szeml előtt kell azonban tartani azt, hogy a hallgatók előtt a tudományos, marxista álláspont mindenkor tisztán álljon, ne legyen öncélú és áttekinthetetlen a polémizálás.

Nagy szerepe van a főiskolai *marxizmus-leninizmus* oktatásának a helyes kritikai szellem kifejlesztésében. A politikai gazdaságtani és filozófiai anyag megsemmisítő kritikáját adja az osztálytársadalmak gazdasági-társadalmi rendjének, és kulcsot ad a reakciós tudomány, filozófia pártos, marxista kritikájához is. A párttörténet pedig a helyes, pártszerű kritikai magatartáshoz ad elméleti alapot és gyakorlati útmutatást.

A főiskolai *pedagógiai tárgyak* fontos szerepet töltenek be abban, hogy a hallgatók marxista pedagógiai alpműveltségét valóban pártossá, *kritikaivá* formálják. A pedagógiai tárgyak akkor tudnak valóban sokat nyújtani a kritikai szellem fejlesztéséhez, ha a *történeti szemléletet*, kritikát érvényesítjük a pedagógiai tárgyak oktatásában.¹² Mit jelent ez pl. a *didaktika* területén? Melyek azok a vitás problémák, melyeket kritikailag tisztázunk a didaktika területén? Ilyenek:

A tények és általánosítások viszonyára vonatkozó burzsoá álláspontok bírálata és ezzel együtt a marxista pedagógia magasabbrendűségének bizonyítása. („Az oktatás folyamata” c. részben.)

A didaktikai alapelvekről szóló vita a Szovjetunióban és az alapelv, módszer, technika felépítményi jellegének tisztázása.

Az objektív idealizmus (szellemtörténeti, kultúrfilozófiai pedagógia) és a szubjektív idealizmus (pedológia, élménypedagógia), valamint a pozitívizmus bírálata a tantervelméletben.¹³

Az osztály-órarendszerrel, órátípussal és órafelépítéssel kapcsolatos viták. A módszerek polémikus tárgyalása.

2. Szemináriumok, gyakorlatok szerepe a bírálóképesség fejlesztésében.

Kétségtelen, hogy a szemináriumok és gyakorlatok minden

fajtája alkalmas a kritikai szellem fejlesztésére. Viszonylag legkevesbé az ún. anyagkövető (ellenőrző) szemináriumok; ezeket az új, 3 éves iőiskolai képzés visszaszorította. A hallgatók referátumát tartalmazó szeminárium igen alkalmas arra, hogy a hallgatók egymás munkáját értékeljék, építő módon bírálják.

A referáló szeminárium csak akkor tudja betölteni a magasrendű bírálóképesség fejlesztését, ha tudatos, módszeres koncepcióval törekszik erre a tanár. Fontos ebből a szempontból, hogy a hallgatók jól ismerjék a referátummal szemben támasztandó követelményeket és a referátum megbírálásának különböző, konkrét szempontjait (szakmai, logikai, stílárius stb.) Fontos az is, hogy a tanár tervszerű, fokozatos irányítása abban is megnyilvánuljon, hogy a hallgatókat a döntő bírálati szempontok önálló megtalálására nevelje a konkrét esetekkel kapcsolatban. A referáló dolgozatot készítő hallgató önbírálata legyen mentes mind a sértődéstől, mind az alázatosságtól, „önmarcangolástól”. Mindezekre a szempontokra ügyelnie kell a szemináriumot vezető tanárnak: a bírálat helyessége, építő jellege, tudományos színvonala, a kritikai szellem állandó, fokozatos, tervszerű fejlesztése nagymértékben a szemináriumvezető irányító munkáján múlik.

Fontos mozzanata a szemináriumok kritikai nevelésének a tanár *összefoglaló* értékelése a szeminárium végén. Itt kell választ, — mégpedig megnyugtató és továbbblendítő választ — adnia a tanárnak a szeminárium során felvetett kérdésekre, az elhangzott bírálatokra és az önbírálatra is.

Mindezekből eléggé nyilvánvaló, mennyire nehéz és felelősségteljes a szemináriumvezető (ill. a gyakorlatvezető) munkája, mennyi szakmai tudást és pedagógiai tapintatot igényel a jó szemináriumvezetés.

Az ún. vitaszemináriumok és a gyakorlatok jó iskolái a kollektív bírálószellem érvényesítésének, a kölcsönös elvtársias bírálatnak és segítésnek.

3. A gyakorlati pedagógiai képzés szerepe a helyes kritikai szellem kialakításában.

Mind a pedagógiai tanszék, mind a szaktanszékek által vezetett hospitálások megbeszélésének, mind a hallgatók óraelemzései során nagy szerepe van a helyes bírálatnak, a hallgatók helyes, reális bíráló értékelésének.

Annak, hogy a gyakorlati kiképzés során ne szubjektív szempontok, vagy szemponttalan kritizálgatások helyettesítsék a valódi bírálatot, a hallgatók megnyilatkozásait, 3 fő feltétele van:

a) Szilárd pedagógiai, elméleti megalapozottsággal szólja-

nak hozzá a hallgatók a konkrét kérdésekhez. A gyakorlatot a marxista pedagógia elmélete alapján elemezni, értékelni, — és az elmélet gyakorlati megvalósulását kritikailag értékelni — ez a feladat.

b) A tanítási órákat, ill. a meglátogatott órán kívüli foglalkozásokat (pl. szakkör, úttörő foglalkozás) igyekezzenek a hallgatók dialektikusan megérteni, mint az iskola oktatási-nevelési folyamatának részét bírálni, értékelni. A gyakorlatban megtekintett órák és foglalkozások különböző feltételeit és hatásait kell tekintetbe venni az értékelésben, bírálatban.

c) A gyakorlati kiképzés vezetőinek szigorú *rendszerességgel* kell törekedniök a hallgatók kritikai képességének *fokozatos* fejlesztésére a gyakorlati képzés során is. (Vö. „A gyakorlati képzés tapasztalatai a moszkvai pedagógiai főiskolákon.” SZNK. 73. sz. Bp. 1953. — Poljanszkij cikke, 6—89. l.)

Több tekintetben problémát okozhat a gyakorlatban, mennyire engedhető meg, hogy a hallgatók a gyakorlóiskolai szaktanárokat bírálják. Erre vonatkozólag megállapíthatjuk, a gyakorlati képzés célja elsősorban az, hogy a hallgatók tanulságokat szűrjenek le a látottakból, tanuljanak a gyakorlóiskolai képzés során, tapasztalatokat gyűjtsenek. Semmiképpen sem cél tehát, hogy a gyakorlóiskola munkáját, a tanárok munkáját kritizálják. Már csak azért sem, mert a hallgatóknak hiányzik a komoly kritikához szükséges pedagógiai tapasztalatuk, mélyebb szakmai és pedagógiai tudásuk. Mindamellet még sem zárhatjuk ki mereven azt, hogy a hallgatók — megfelelő formában — kritikai szempontokat, ill. kritikai jellegű kérdéseket tegyenek fel a megbeszélés, *óraelemzés* során. Minthogy tanulás és kritika nem választható el élesen egymástól, éppen a tisztánlátás szempontjából objektíven megokolt lehet, ha a hallgatók kritikai szempontokat is felvethetnek; a főiskolai képzésben hiba lenne mereven elzárkózni a megfelelő formában felvetett kritika elől.

4. A DISZ-szervezet szerepe a kritikai nevelésben.

Kétségtelen, hogy a főiskolai DISZ-szervezet, — a főiskolai pártszervezettől közvetlenül irányítva — öntevékenyen nevelési helyek kritikára-önkritikára a hallgatókat. Ez azonban nem a főiskolai oktató személyzet kikapcsolását jelenti, hanem ellenkezőleg, azt, hogy a DISZ-szervezet felhasználja a főiskolai pedagóguskollektíva támogatását, viszont ő maga is tevékenyen segíti a kritikai nevelésben is, a pedagóguskollektívát.

Melyek a mozgalmi nevelés legfőbb területei, lehetőségei a kritikai nevelésben?

a) A társadalmi munkával, mozgalmi munkával kapcsolata-

tos feladatok teljesítésével járó bírálat és önbírálat. A DISZ csoportok életében fontos helyet foglal el a tagság társadalmi munkájának megvitatása, bírálata.

b) A tanulmányi eredményekkel és általában a hallgatók főiskolai viselkedésével kapcsolatban is rendszeres alkalmak vannak a helyes bírálat-önbírálat gyakorlására. A kollokviumokat, vizsgákat előkészítő csoportértekezletek, munkaértekezletek, és a félévi értékelések fontos iskolai a helyes bírálószellemnek, egyben nagymértékben segítik a főiskolai oktatók munkáját is.

c) Politikai körökön, valamint az ifjúsági sajtóban (Ifjú Nevelő) az ifjúságot érdeklő politikai, erkölcsi (pl. a kispolgári magradványok, kispolgári magatartás stb.) kérdéseket vitatnak meg. Itt szintén tág tere van a helyes, építő bírálat, vitaszellem kibontakoztatásának.

* * *

Az itt említett szervezeti alkalmon kívül sok egyéb alkalom is van a hallgatók kritikai képességének fejlesztésére. Ezek közül említésre méltók a *konzultációk*, amelyek alkalmasak arra, hogy a főiskolai tanár egyénileg is foglalkozzék a hallgatók helyes bírálókétségének, kritikájának és önkritikájának fejlesztésével. Egy másik ilyen lehetőség a *vizsgákon, kollokviumokon* adódik, amikor szintén közvetlenül fejlesztheti a tanár a hallgató kritikai gondolkodását és önkritikáját, helyes önismertét is.

A kritikai szellem, a bírálat-önbírálat tervszerű fejlesztésével érheti el a főiskolai pedagógusképzés, hogy a bírálat-önbírálat terén is kommunista jellemű, dolgozó népünk megbecsülésére érdemes, kultúrforradamunk továbblandítására alkalmas pedagógusokat nevel hazánkunk.

Jegyzetek

1. Az idézet a „Marx-Engels-Lenin-Sztálin a nevelésről” c. kötet (Bp., 1955. Tankönyvkiadó) 495. lapján található. (Laura Lafargue elbeszéléséből.)

2. Lenin: Az ifjúsági szövetségek feladatai. Beszéd az Oroszországi Kommunista Ifjúsági Szövetség III. oroszországi kongresszusán. 1920. okt. 2. (A pedagógia szempontból óriási jelentőségű beszédet közli a „Marx-Engels-Lenin-Sztálin a nevelésről” c. kiadvány.)

3. Makarenko „A nevelőfolyamat megszervezésének módszertana” című tervezett művének vázlatában (15. pont, magyarul közzétéve: Makarenko: „Pedagógiai Művek, kiadatlan tanulmányok, cikkek és előadások” (Bp., 1952. Tankönyvkiadó, 177—178. l.) Kifejezetten ilyen rendszertani összefüggésben szól az önértékelésről és önbírálatról, tehát a kritikai érzékről. — Makarenko egyébként a közösségi élet stílusát gyakran emlegeti.

4. Az idézett tanulmány negatívumait a következőkben foglalhatjuk össze:

a) Nem tisztázza pontosan, egyértelműen az árulkodás fogalmát. Ez azért fontos, mert a gyakorlatban némelyek árulkodónak csak azt tekintik, aki nem szemtől-szembe, hanem az érdekelt háta mögött jelent rosszindulatúlag. (Így pl. Szvétek Sándor a „Pedagógiai tapasztalatok” c. kiadvány 82. lapján. (Bp., 1953., Népszava kiadás.)

b) Az árulkodás létrejöttének feltételeit dialektikusabban, sokoldalúbban kellene vizsgálni.

c) Figyelmet érdemelne az árulkodással kapcsolatos egyéb negatív jellemvonások kialakulása, és neveléslelektani megvilágítása, főleg a „betyárbecsület” problémája.

d) Lényegében helyesen mutat rá a cikk arra, hogy az árulkodás mennyire szervesen beleillik az osztálytársadalmak nevelésébe. Az árulkodás társadalmi gyökereinek feltárása mégis alaposabb elmélyítésre szorul, mert a cikk nem mentes a vulgarizálástól.

5. A szövegben említett művek: Lénárd Ferenc: Emberismeret, Bp., 1948. Egy. Ny. — Mérei Ferenc: Gyermektanulmány, Bp., 1948., Egy. ny. Faragó László — Kiss Árpád: Az új nevelés kérdései, Bp., 1949., Egy. ny.

6. Az említett művek: Az osztályfőnök nevelőmunkája. Bp., 1952. Az osztályfőnöki munka néhány kérése. Bp., 1953. — Ált. iskolai pedagógusok nevelési tapasztalatai. Szerkesztette: Huszár Pál. Bp., 1955. Tankönyvkiadó. Közösségi nevelés középiskoláinkban, Bp., 1954., Tankönyvkiadó. — Szarka József: Nevelőmunka az általános iskola I. osztályában. PTI. Kézirat belső tájékoztatásra. Bp. 1955. — Dobos László: Az úttörő-szervezetről a középiskolai DISZ-be való átmenet nevelési kérdései. PTI. Kézirat belső tájékoztatásra. Bp., 1955.

7. Nevelők kézikönyvei, Bp., 1953. SZNK. 65. sz.

8. A „Köznevelés” idevonatkozó, a bírálóképességet érintő cikkei: 1951. ápr. 15. Huszár Pál: Néhány szó a budapesti nevelőtestületi értekezletekről. — Ugyanott: Seres József: Egy iskola jó munkájáról (Egy jó osztályfőnöki munkáról számol be; Hódmezővásárhelyről, állandó közösségi bírálat van.) — 1952. jan. 15. Regös József: Az osztályozás kérdéséhez. 1952. márc. 1. Pelyvás István: Az osztályozás kérdéséről. — 1953. március 15. Kiss László: Osztályfőnöki órámról. — 1954. jan. 15. Kiss László: „Az osztályfőnöki munka néhány problémája” című kiadványhoz. — 1954. nov. 1. Szende Aladár: Tapasztalatok az osztályfőnöki munkáról. — 1955. máj. 1. Berencz János: Az úttörőszervezet néhány kérdése. (A játék fegyelemre nevelő hatásáról szólva elmlíti, hogy a pajtások a tanártól is elvárják a szabályok megtartását.) Berencz János: Bírálatra—önbírálatra nevelés. 1956. II. 111.

9. A reakciós burzsoá lélektan fatalizmusát **Molnár Erik** leplezte le nálunk először a marxista tudomány fényénél: „infantil fatalizmus”-nak nevezte ezt a beállítottságot. (Molnár Erik: Dialektika, Bp., 1945., Szikra kiad.)

10. A következő oldalakon és pontokban (3—4. pontban is) a Heves megyei iskolákból gyűjtött tapasztalatokat közlünk. A Heves megyei Tanács Oktatási Osztálya segítségével kérdőíveket adtunk a szakfelügyelőknek, és egyes iskoláknak. Nem szorítkoztunk azonban a bírálóképességre vonatkozó kérdések kiadására és feldolgozására. hanem a helyszínen is látogattunk iskolákat, közvetlenül is meggyőződünk a helyzetről. Igyekezünk reprezentatív módszerrel tipikus eseteket, körülményeket feltárni; arra törekedtünk, hogy a különböző jellegű települések (pl. mezőgazdasági, bányász, kisváros) vonjunk be a vizsgálatok körébe.

Tanulmányunkban a következő községekből, illetve iskolákból szereztünk kérdőív, ill. személyes látogatások útján tapasztalatokat:

Hatvani járás: Hatvan, II. sz. iskola, Hort.

Egri járás: Felsőtárkány, Felnémet, Egercsehi, Andornaktálya, Maklártálya. — **Eger város:** VI. és VII. sz. ált. iskola.

Pétervásári járás: Pétervására, Farnaleesz, Egerbocs, Fedémes.

Füzesabonyi járás: Füzesabony, Szihalom, Besenyőtelek, Egerfarmos, Dormánd.

Gyöngyösi járás: Gyöngyös, II. sz. ált. isk., Gyöngyöspata.

A szövegben természetesen — korlátozott terjedelmünk miatt nem közölhetjük valamennyi adatot, hanem erős szelektálással csak egyes tipikus eseteket. Egyes adatokkal kapcsolatban zárójelben közöltük az adatszolgáltató község ált. iskoláját: mindez természetesen éppen nem jelenti azt, mintha a megjelölthöz hasonló jelenség másutt nem lenne. Éppen ellenkezőleg! Tipikus adatokat igyekeztünk kiemelni, és csak az adatszolgáltatás hitelessége, pontossága miatt jelöltünk meg egy-egy említésre méltó adatforrást zárójelben.

11. Makarenko: Pedagógiai Művek. Kiadatlan Tanulmányok, cikkek és előadások, Bp., 1952. 180. l. és vö. Vál. Pedagógiai Tanulmányok, 133. l.

12. Krupszkáj (Válogatott Pedagógiai Tanulmányok. Bp., 1949. Hungária kiad., 397—399 l.) hangsúlyozza azt, hogy a helyes történelemszemlélet mennyire segíti a marxizmus—leninizmus mélyebb megértését. A történeti szemléletnek és a kritikai szellemnek a nevelésben elsőfokú oktatásában való érvényesítéséről a **Felsőoktatási Szemle** közölt cikket. (Felsőoktatási Szemle, 1955. évf. jún. Berencz János: „A történeti szemlélet érvényesítése a nevelésben elsőfokú oktatásában.”)

13. Az objektív idealista, szellemtörténeti, kultúrfilozófiai pedagógia képviselői nálunk Prohászka Lajos (Az oktatás elmélete, Bp., 1937.) és Wessely Ödön volt. (Wessely: Bevezetés a neveléstudományba, Bp., 1932.) E mű ugyan eklektikusan feldolgozza a különböző polgári pedagógiai irányokat, leginkább azonban a kultúrfilozófiai, objektív idealista irányhoz áll közel.) — A tantervelméletről legutóbb megjelent cikk (Pedagógiai Szemle, 1955. évf. 5—6. sz. „Tantervelméleti kérdések” (írta Gordos István)) az anyagkiválasztással kapcsolatban szól a cél, az anyag és a gyermekszempontú kiválasztásról; nem mutat rá azonban e különböző burzsoá irányzatok idealista (objektív, ill. szubjektív idealista) és agnosztikus voltára.

A FEJLŐDÉSMENETI VÁZLATRAJZOK JELENTŐSÉGE A BIOLÓGIAI OKTATÁSBAN

20 vázlatrajzzal

A korszerű biológia oktatás egyik legfőbb elve, hogy a természet élő tagjait olyannak mutassa be, amilyenek. Ezt legtökéletesebben úgy valósíthatnánk meg, ha az élőlények tulajdonságait magukon az élő növényeken és állatokon szemléltethetnénk; ha az életfolyamataikat rajtuk bemutathatnánk. Ez azonban még a legjobban felszerelt és korlátlan anyagi eszközökkel rendelkező intézetekben sem valósítható meg hiánytalanul, mert az élőlények egyrészt igen sokfélék, fajaik száma megközelíti a kétmilliót, másrészt életfolyamataik igen bonyolultak és sokszor évekig elhúzódnak. Adjuk talán fel egyik legalapvetőbb elvünket? Ez nem szükséges, mert a látszólag fennálló áthidalhatatlannak vélt szakadékot a biológia oktatás számos segédeszköz, eljárás révén több-kevesebb eredménnyel eltüntetheti s az újabb módszerek, eljárások, szemléltető eszközök mind közelebb hozzák tanítványainkhoz, hallgatóinkhoz a való természetet.

Egyik ilyen nélkülözhetetlen segédeszközünk a vázlatrajz. Amint *Szkátkin* is írja, a rajzok révén a kérdéses tárgy, vagy jelenség világosan, határozottan elképzelhetővé válik s számos alkalommal nagyobb a vázlatrajzok jelentősége, mint a legkésebb magyarázatnak. A kettő együtt, a szóbeli és a grafikai leírás pompásan kiegészítik egymást, fokozzák a figyelmet s az észlelést, a bevésést alaposabbá teszik *Kairov* szerint „A didaktikai rajz a bemutatásnak olyan formája, amely a legszélesebben alkalmazható az iskolai tanításban, mert nagyon megkönnyíti a tanulónak a megértést és az ismeretek elsajátítását és bármely iskolában alkalmazható. A tanítónak rendelkeznie kell azzal a tudással, hogy ilyen rajzokat készítsen” (l. c. p. 192).

A vázlatrajzok nagy segítséget nyújtanak a biológiai tények, jelenségek, folyamatok megértetésénél. Vajon tankönyveink, kézikönyveink ábrái megfelelnek-e a dialektikus módszer megkívánta követelményeknek? A biológiai folyamatokat, jelenségeket összefüggéseikben, egymással s a környezettel való kapcsolataikban mutatják-e be? A biológiai folyamatokat moz-

gásuk, változásuk, fejlődésük, keletkezésük és elhalásuk szempontjából ábrázolják?

Ha végigtekintünk tankönyveinken az általános iskolától a főiskoláig és egyetemekig, a fenti kívánalmak a felszabadulásig alig, a felszabadulás után a legutolsó évek kísérleteitől eltekintve szintén nem nagy mértékben kerültek megvalósításra. Ábráinkat a sztatikus ábrázolási mód jellemezte. Közölték a könyvek a gabonarozsda habitusképét, a spóra alakját, a korpafű répaalakú előtelepét, hímivarsejtjeit, archegoniumát, a kifejlett növényt, a lucfenyőt, a salátaboglárkát, de egy-egy növény teljes életciklusát vajmi ritkán, s legtöbb esetben hiányosan szemléltették. Még a főiskolai, egyetemi segédkönyveink leginkább a bonyolult nemzedékváltakozásokat igyekeztek rádiókáposolásszerűen, tehát meglehetősen elvontan közelebb hozni, de ezek segítségével is nagyon nehezen vésődtek az emlékezetbe a legfontosabb fejlődési mozzanatok.

A növények olyan bemutatásával, amelyek azokat mozgásukban, fejlődésükben, váltoásaikban, keletkezésükben és elhalásukban, tehát teljes egyéni fejlődésükben (ontogéniájukban) vetítik elénk, a külföldi szakirodalomban is nagyobb számban és teljes részletességgel csupán néhány éve találkozhatunk. Lowson—Howarth—Warne 1946-ban, kilencedik kiadásban megjelent munkáikban a Pandorina, (p. 447) és a Volvox (p. 450) egészen kimerítő fejlődésmeneteit közlik. Ötletes, vázlatos fejlődésmenetekkel illusztrál Guilliermond és Maugenot 1948-ban kiadott második kiadású könyvükben. A Spirogyra és Laminaria (p. 677, 682) kivételével gombákkal foglalkoznak (fig. 552, 553, 564, 584, 610, 616). P. M. Zsukovszkij: Botanyika c. 1949-ben Moszkvában megjelent egyetemi tankönyvében a Chlamydomonas zöldalga (p. 208), több barnaalga (p. 218) csaknem teljes, a Funaria hygrometrica moha (p. 268), egy páfrány (p. 203), a Selaginella selaginelloides (p. 263) és a zsurló (p. 266) teljes részletes fejlődésmenetét közli. Heinrich Walter 1950-ben megjelent könyvében több mikroszervezet, moha, páfrány igen szemléletes életciklus-ábráját hozza. Szép fejlődésmenetek találhatók L. M. Krecsetovics 1952-ben megjelent munkájában is (fig. 10, 11, 98, 103, 104, 107, 109).

Hazai tankönyveink közül a legújabb időkben a Hortobágyi-féle 1951-ben megjelent általános iskolai növénytan tankönyv az ezüstmoha (*Bryum argenteum*) és az erdei pajzsika (*Dryopteris Filix-mas*) egyszerűsített fejlődésmeneti rajzát adja (p. 24—25). Az újtípusú rajzok hazánkban nagy bőséggel első ízben Soó Rezső akadémikus 1953-ban megjelent egyetemi tan-

könyvében láttak napvilágot. E. Kossuth-díjjal kitüntetett munkában 36 fejlődési ábra (ebből 14 Hortobágyi rajza) egyes növények fejlődésmenetét több részletrajzban tárja elénk. Ugyanebben az évben a pedagógiai főiskolák számára Soó—Haraszty—Hortobágyi—Kiss—Uherkovich által írt „Növénytan” tankönyvben az algológiai rész 22, a gombafejezet 16, H. Walter után részben módosított, illetve új fejlődésmenetrajzot tartalmaz. Ezeken kívül a fejlettebb növényeknél még 5 hasonló típusú ábra van. A főiskolai növénytan tankönyv összesen 43 új típusú ábrát tartalmaz.

Részletes fejlődésmeneteket feltüntető rajzok középiskolai tankönyvben, az új gimnáziumi növénytanban láttak napvilágot (Hortobágyi: A növény élete és környezete. 1954.) Ebben 18 ábra igyekszik a gimnáziumi tanulók elé vázolni ugyanannyi növény részletes fejlődésmenetét születésüktől halálukig, illetve spóra- és magképzésükig.

A külföldi munkák közül legújabban A. Engler: Syllabus der Pflanzenfamilien I. 1954-ben megjelent kötetében találunk szép példákat az új típusú, korszerű ábrázolásra.

Magam 1951 óta kezdtem részletesebben foglalkozni fejlődésmenetek ábrázolásával és azoknak a tanításban való felhasználásával. Ábráimat részben a fentebb idézett munkákban már közzé tettem, részben az egri Pedagógiai Főiskola Növénytan Tanszékén az oktatásban alkalmaztam. A Növénytan Tanszék szakmai dekorációját 1951-ig vegyes botanikai anyag szolgáltatta. 1951-től fokozatosan új rajzok kerültek a régiék helyébe. Jelenleg a Tanszék 44 fejlődésmeneti ábra díszíti, amelyből 26 az előadóteremben, 18 a folyosón látható. Az előadóteremben a fő fejlődési irányt képviselő atototróf, klorofillt tartalmazó növények ábrái, míg a folyosón a gombatípusú szervezetek fejlődésmenetei kaptak helyet. A teljes sorozat mintegy 60 nagyméretű képből áll, amely a vírusoktól, a baktériumoktól a zárvatermőkig mutatja be a legfontosabb növény-típusok teljes részletesnek nevezhető ontogéniáját.

Növénytan oktatásunkban használt fejlődési rajzaink közül húsztal bementek. Közöttük a fejlődés legalacsonyabb lépésőjen a *kékvirágmoszat* (*Microcystis flos-aquae*) áll. Azért választottam ezt a sok apró, 3—7 mikron átmérőjű sejtekből álló s nyálkaburokkal körülvett kékalgát (*Cyanophyta*), mert hazai vizeink egyik legismertebb, leggyakoribb, igen gyakran tömegesen elszaporodó s vízvirágzást előidéző szervezete. Az ábra közepén a kolonias növény egy kis telepét láthatjuk. A jobboldali kör leggyakoribb szaporodását mutatja: egyetlen sejt többszöri osztódásából létrejöheth új telep. Ez a sejtosztódás, magá-

ban az anyatelepben is lejátszódhat s ilyen esetben a telep bizonyos számú sejt létrejötte után kettéválhat, tehát a telep is „osztódhat”. A kettéválást leginkább a külső tényezők: hullámozás, ütődés (vízi állatok révén) stb. válthatja ki. — A baloldali kör ritkább szaporodást tár elénk. A sejtekben olykor a plazma fregmentálódása révén sok kis sejt (nannocyta) alakulhat, ezek szétfeszítik a sejtfalat, kiszabadulnak s eredeti sejt-nagyságra növe új teleppé válnak. Ez a fejlődési ábra a kék-virágmoszat teljes fejlődési ciklusát világosan elénk tárja.

A második ábra az ostorosmoszatokhoz (Euglenophyta) tartozó *Euglena proxima* életciklusát mutatja. A fejlődés következő lépcsőfokán álló ostorosok az élővilág további alakulásában új főirány kezdetét jelentik, mert az ostorosokban válik szét a növény- és állatvilág. A zöld ostorosok a növények, a klorofillnélküliek az állatok ősei. Szaporodásuk — mint a kék-algáknál — csupán ivartalan úton megy végbe. Az ábra közepén itt is egy *Euglena proxima* részletes rajza áll hosszú ostorral, fent cseppalakú garattal, lüktetőhólyaggal és vörös szemfojttal, középen nagy sejtmaggal és a sejten elszórtan található hosszúkás tartalékszénhidrát (paramylon) szemcsékkel, valamint kerek színtestekkel. A sejten csavarvonalas lefutású bordázat figyelhető meg. A jobboldali kör szabadon mozgó állapotban történő kettéosztódását mutatja. A baloldali kör a kedvezőtlenebb külső körülményekre előálló ciszta-állapotban lejátszódó kettéosztódást tárja elénk. A kocsonyásfalú cisztákból rendes ostoros sejtek alakulnak.

A harmadik ábra az algák fejlődésében magasabb fokot elért *Volvox aureus* zöldalga fejlődésmenetét szemlélteti. A telepekben olykor 50 000 kétostoros sejt társul és a telep elérheti már a gömböstüfej nagyságot. Az egyes sejtek színtelen, nyálkás, kocsonyás burookban a gömbalakú kolónia felületén meghatározott rendben és távolságban helyezkednek el. Egymással plazmahidakkal kapcsolatot létesítenek. Már működésmegoszlással találkozunk, mert a szaporodást néhány sejt, a többi a telep fenntartásához szükséges munkákat végzi. A *Volvox* sejttársulása már plazmahidjai, szervezetsége révén soksejtű egyedet képvisel; az ostoros állapotban is mutatja a jövő irányát: a sejtek társulását. Az ábra közepén itt is a habituskép látható. Az új telepek ivartalan és ivaros úton jöhetnek létre. Ahol ivartalan és ivaros szaporodással találkozunk, ott az ábrák baloldali köre mindig az ivartalan, a jobboldali az ivaros szaporodást szemlélteti.

Ivartalan szaporodáskor (baloldalt) egyes telepsejtek megnagyobbodnak (északon), többször osztódnak (nyugaton), s új

kolóniákká (délen) válnak. A gömbalakú új telepek az anyakolóniába süllyednek. 7—10 ilyen telepnél több már nem nagyon fér el az anyatelepben, s felrepsztk azt, így szabadulnak ki, megkezdik önálló életüket. A középső képen az anyatelepben 6 fejlődő új kolóniát láthatunk.

Ivaros szaporodásakor ((jobbaldalt) egyik növény egyes sejtjeiben kétstoros hímvarsejtek, egy másik Volvoxban 8—10 sejtben 1—1 petesejt fejlődik. Az ivarsejtek erősen megnagyobbodnak (észak). Megtermékenyítés után. (kelet) a petesejt vastagfalú zigotává, csírasejtté alakul, nyugalomra tér, bizonyos idő múltán redukciósan osztódik, s kifejleszti az új kolóniát. A szaporodásban részt nem vevő sejtek elhalnak; a Volvoxnál tehát valódi hullarészek keletkeznek.

A *süvegmoszat* (Oedogonium) bonyolult fejlődésmenetét tárja elénk a 4. ábra. A többsejtű, zöldalgákhoz (Chlorophyceae) tartozó fonalas süvegmoszat már helyhezkött növény. Ivartalan szaporodásakor (baloldalt) sejtenként 1—1 nagy, csillókoszorús rajzóspóra keletkezik, amely bizonyos ideig mozog a vízben, majd megtelepedik, csillangóit leveti, s új növény-nyé alakul. Ivaros szaporodása két úton mehet végbe, mint azt a jobbaldali kör két felső íve jelzi. A rendesnél kisebb sejtekben általában kettesével csillókoszorús hímvarsejtek keletkeznek. Az egyetlen petesejttet tartalmazó oogónium megnagyobbodott fonálsejtből jön létre. Ennek nyílásán hatol be a csillókoszorús hímvarsejt s megtermékenyíti. A petesejt merevfalú zigotává (Z) alakul. A zigotaképződés más úton is létrejöhet Ha a hímvarsejteket termő sejtekben csupán egy csillókoszorús sejt (androszpora) fejlődik (alsó körív), ezek az anyafonálból kiszabadulva a petesejt közelében megtelepednek, ott néhány sejtől álló törpehímet hoznak létre, s ennek a törpe hímnak a felső sejtjében fejlődnek a megtermékenyítést végző csillókoszorús hímvarsejtek. A zigota kétszeres kromoszómaszámú sejt, kihajtásakor redukciósan (R) osztódva négy egyszeres kromoszómaszámú, ugyancsak csillókoszorús sejtet hoz létre, amelyek megtelepedve új Oedogoniummá alakulnak.

Az ostortalan zöldmoszatokhoz (Conjugatophyceae) tartozó *kiflimoszat* (Closterium) látható az 5. ábrán. Ivartalan szaporodásakor a sejtmag és a sejt kétféle osztódik, a sejttel közrepen elválík, majd a sejtalkotók eredeti nagyságukra növekednek és a sejttel is kiegészül. Ivaros szaporodásakor egy nő- és egy hímjellegű növény egymás közelébe jutva kocsonyaburokkal veszik körül magukat. A sejtfalak közepükön felnyílnak, s a hímjellegű sejt egész plazmája a másik sejtbe ömlik. A keletkezett zigota (Z) vastag falat fejleszt, közben az anyasejtfalak

leválnak. A zigóta a vizek alján áttelél. Tavasszal redukciósan (R) osztódva négy haptoíd sejtet hoz létre, közülük általában csupán a két legerősebb alakul új növénné, A darwini természetes kiválasztás itt is érvényesül.

A felsorolt fejlődésmeneteknél sokkal nehezebben volt elképzelhető a barna- és vörösalgák sokszor igen komplikált nemzedékváltakozásos élete, hiszen ezeket élő állapotban nálunk alig mutathatjuk be, mert a barnaalgák hazánkban nem élnek, a vörösmoszatok pedig meglehetősen ritkák.

A 6. rajzon a barnamoszatokhoz (Phaeophyta) sorolt *Cutleria multifida* fejlődésmenete látható. A legősibb barnaalgákhoz tartozik (Phaeosporales), ezeknél még az egyszeres kromoszómaszámú (haploid) ivaros nemzedék (gametophyton) a fejlettebb, ez a közismert Cutleria alga (1a, 2a). A hímjellegű gametophytonon (1a) hímivarszervek (1b) jelennek meg, ezekben kisebb kétostoros hímivar-sejtek (mikrogameták, 1c) jönnek létre. A nőjellegű gametophytonon (2a) nőivarszervek (2b) s ezekben nagyobb, ugyancsak kétostoros nőivar-sejtek (makrogameták (2c) teremnek. A megtermékenyülés után a zigóta (4, Z) kihajt és sokszori osztódással diploid, azaz kétszeres kromoszómaszámú kisebb ivartalan (sporophyton) növényeket fejleszt (5). Ezen spóratartók (6) alakulnak, ezekben a sporangiumokban redukciós osztódással (R) kétostoros hím- és nőjellegű rajzóspórák fejlődnek (7), amelyekből hím- illetve nőjellegű Cutleriák (1a, 2a) jönnek létre.

Ez az ábra élesen elénk tárja a fejlődési rajzok nagy előnyeit. Az egész bonyolult heteromorf nemzedékváltakozásos fejlődésmenet kézzelfogható közelségbe kerül. Határozottan előtűnik a sporophyton és a gametophyton. A sporophytont egyébként a vastagabb körvonalak is kiemelik. Ha egymás mellé helyezzük a heterogámiás Cutleria után az oogámiás *Dictyota dichotoma* izomorf nemzedékváltakozásos fejlődésmenetét, majd a *Laminaria saccharina* olyan heteromorf fejlődési ciklusát, ahol már a diploid sporophyton a fejlettebb, s a gametophyton alig néhány sejtű, végül a *Fucus vesiculosus* ábráját is oda állítjuk, ahol az egész növény sporophyton, a gametophyton már csupán az ivarsejtekre redukálódott — az eddig igen nehezen elképzelhető, nagyon nagy fáradsággal megtanulható fejlődésmenetek, szaporodási módok könnyebben megjegyezhetők.

A nemzedékváltakozás a vörösalgák (Rhodophyta) törzsében a legbonyolultabb. A 7. ábra a *Callithamnion*-típusú vörösmoszatok három nemzedékes ontogéniáját tárja elénk. A gametophytonon (1) hímivarszervekben egyesével ostornélküli hímivar-sejtek (spermatiumok, 1a) és nőivarszervek (carpogoniumok) je-

lennek meg. (2). Eddig tart a gametophyton élete (Gf). A megtermékenyített petesejt, a diploid zigota (Z, 3) egy szomszédos sejttel összeolvad, magjaik azonban nem egyesülnek (4), majd diploid spóratermő (sporogén) fonalakat fejleszt (5), amelyeken ugyancsak diploid, mozdulatlan karpospórák (6. Ks) teremnek. Eddig tart a *diploid karpoporophyton* élete. (Ksf). A karpospórákból a gametophytonnal megegyező alakú diploid növényke nő, de ezen nem ivarszervek, hanem sporangiumok jelennek meg (7), ezekben redukciós osztódással, négyesével tetraspórák képződnek (R, 8). Ezért ezt a gametophytonhoz teljesen hasonló növénykét *diploid tetrasporophyton* nemzedéknek nevezzük (Tsf). A tetraspórákból fejlődnek azután a haploid gametophytonok.

Lombosmoha (*Funaria hygrometrica*) fejlődésmenete látható a 8. ábrán. A spórákból (1) fonalas előtelep (2, 3), ezek rügyeiből mohanövényké (4) fejlődnek. A buzogányalakú hímivarszervekben (5) kétostoros hímivarsejtek (6) vízceppben úszva termékenyítik meg a palackalakú nőivarszervek (7) egyetlen petesejtjét. A diploid zigota hozza létre a diploid spóratartót a tokkal (8, 9), amely a sporophyton, (Sp), míg az előtelep és a leveles mohanövény a gametophyton (G) képviseli. A mohák megkezdett fejlődési irányt tárnak elénk, tőlük származtatható növényeket nem ismerünk.

A kacsos korpafű (*Lycopodium clavatum*, 9. ábra), a mezei zsurló (*Equisetum arvense*, 11. ábra) és az édesgyökerű páfrány (*Polydium vulgare*, 12. ábra) fejlődésmeneteinek és a lombosmoha fejlődésmenetének az összehasonlításából világosan látható a sporophyton előretörése és a gametophyton nagymérvű redukciója. Azonban a gametophytonon még mindig megjelennék az ivarszervek, viszont az antheridiumak már kisebbek, csupán néhány sejtől állanak és a spermatozoidák száma is megcsappan.

A mohákra emlékeztető, apró levélkéjű, villásan elágazó *kacsos korpafű* (1) sporophyllumfüzérek jelennek meg. A sporophyllumok (2) alsó részén babalakú sporangiumokban redukciós (R) osztódással teradrikus, egyféle spórák (izospórák) képződnek (3). A spórákból 6—9 év elteltével a talajban kb. 2 cm átmérőjű fehéres-szürkés szaprofita életmódú előtelepek (4) fejlődnek, amelyeken újabb 12—15 év múlva jelennek meg az ivarszervek (5). A hímivarszervekben (6) létrejövő kétostoros spermatozoidák (7) termékenyítik meg a nőivarszervek (8) petesejtjét. A keletkező embrió az előtelepbe nyomul (9), abból táplálkozik, majd fokozatosan (10, 11) az ismert korpafűvé fej-

lődik ki (1). A gametophyton már csupán a spórára és a kicsi előtelepre redukálódott. -

Hasonló a *mezei zsurló* (11. ábra) fejlődésmenete is, de itt az előtelepek zöldek s egyivarúak. A spórák ugyan teljesen egyforma alakúak, de belőlük már különböző ivarú előtelepek fejlődnek (homioiospórák). A hím és nőjellegű spórák (1, 2) nagy nyúlványaik révén a széllel jól terjednek (1a, 2a). A hímjellegű előtelepben (3) képződött csavart hímivarsejtek (3a) megtermékenyítik a nőjellegű előtelep petesejtjét (4), amely gyors osztódással (5) hozza létre a közismert meddő és termőszárú zsurlót. A termőszár (6, T. sz.) sporophylumfüzéreiben a pajzsalakú spóratermő levelek fonákán (7) jönnek létre redukciós osztódással a spórák (1. 2). A gametophytont itt is a spórák és az előtelepek képviselik.

Az *édesgyökerű páfrány* fejlődésmenete a középiskolai tankönyvből is már közismert. Egyforma (izospóras) spórákból alakuló előtelepén, mint a korpafűén, antheridiumok és archegoniumok jelennek meg; az előtelepek zöldek, tehát önállóan táplálkoznak. A gametophytont itt is a spóra és a szívalakú, fillérnagyságú előtelep jelenti.

A *csipkeharaszt* (Selaginella, 10. ábra) fejlődésmenetében a virágtalan növények egyik legjobban leegyszerűsödött előtelepeit szemlélhetjük. Kétféle spórája van (heterospóras). A kisebb mikrospórából (1) spórában maradó, néhány sejtű előtelep (2), ebben több kétostoros hímivarsejt (3) fejlődik. A nagyobb makrospórából (4) többsejtű, a makrospórát felrepezítő s abból kitérnemkedő, de azt el nem hagyó előtelep (5) jön létre, amelyben több nőivarszerv alakul. A megtermékenyített petesejtből csíra (6) lesz, ezt az embriót a makrospóra tápanyagai táplálják, amely csipkeharaszttá (7. 8) fejlődik. Ennek hajtásvégein (9) alul makrospóratartók (10), felettük mikrospóratartók (11) jelennek meg, ezekben redukciós osztódással (R) alakulnak ki a spórák. A heterospóras csipkeharasztnál a gametophyton már nem hagyja el a spórákat.

A fenyők fejlődésmenetében (13. ábra) a gametophyton leegyszerűsödése folytatódik, hiszen az ivaros nemzedékhez csupán a virágporszemek (5) és az embriózsák vagy csirazsák (7) tartoznak. Míg a fenyők hím gametophytonja = virágporszeme csupán néhány sejtű, addig a női gametophyton = az embriózsák vagy makrospóra még soksejtű és több archegoniumot rejt magában. A szárazföldi életmódhoz való nagyfokú alkalmazkodás eredményeképpen megjelenik a pollentömlő (sipho).

A heterospóras csipkeharaszt mikro- és makrospórája, valamint a nyitvatermők mikrospórája = virágporszeme és makro-

spórája = embriózsákja, a rajzok összehasonlítása igen szemléletesen elénk tárják a homológiák, a fejlődési vonal felismerését a heterospórák harasztoktól a nyitvatermőkig, majd a zárvatermőkig (14. ábra). A magvas növények ugyanis szintén heterospórák szervezetek, s kialakulásuk a magvaspáfrányok közvetítésével történt.

A zárvatermők hím gametophytonja, a pollentömlőt hajtó virágporszem teljesen kifejlődve is csupán 3 sejtű, míg a makrospóra (embriózsák) általában 8 sejtű. A fejlődési rajz világosan szemlélteti a zárvatermőkre jellemző kettős megtermékenyítést, az ivaros szaporodás legmagasabb fokát, a triploid tápszövet kialakulását (14. ábra).

A gombák közül a nyálkagombák (Myxophyta) fejlődésmenete a legegyszerűbbekhez tartozik. A *Fuligó* nyálkagomba fejlődésmenetét mutatja a 15. ábra. A spórából (1) egyostoros rajzspórák bújnak ki (2, 3), a belőlük fejlődő ostortalan nyálkaamóbák (4—6) plazmalepedővé állanak össze (7, 8), majd ezekből sporangiumok (9) alakulnak, itt redukciós osztódással spórák (1) keletkeznek. A gametophytonhoz az 1—4., a sporophytonhoz az 5—9. fejlődési állapotok tartoznak. Ez a fejlődésmenet világosan érzékelteti a nyálkagombák rokonsági vonatkozásait is.

Az ősgombákhoz (Archimycetes) tartozó *burgonyarak* (*Synchytrium endobioticum*) fejlődésmenete bonyolult (16. ábra), ősi plazmodiumos, amőbás, ostoros állapotot tükröz. A gomba egyostoros rajzspórája (1) a burgonyagumó felületéhez érve elveszti ostorát, s amőbaszerűen (2) a gumó bőrszöveti sejtébe hatol (3). A fertőzött sejt tojásalakúvá nő, miközben a szomszédos sejtek az ingerhatásra jellegzetesen osztódnak és sejtfaik megfásodnak (4), rákos duzzanat alakul ki. A gomba kettős vastag fallal veszi magát körül. Ez az egymagvú nyári spóra (5). A nyári spóra plazmája később kibújik (6), de a gazdasejtben marad; közben sejtmagja többízben osztódik (7), majd a plazma is 5—9 részre darabolódik (8). Egy-egy plazmarész nem más, mint zoosporangium, mert csakhamar mindegyik sejtmag kevés plazmával zoosporává (9) alakul, amelyek elhagyják a gazdasejtet (10), s új burgonyákat fertőznek (10a). Így szaporodik a gomba ivartalanul.

A zoosporák gamétáknént is viselkedhetnek: páronként kétostoros zigotává (11) olvadhatnak össze, amely nemsokára leveti ostorát, amőbaszerűen behatol a gumóba (12—13). A fertőzött sejt többízben osztódik, mire a gombás bőrszöveti sejt a gumóba nyomódik, közben a gombát vastag sejtfaal veszi körül (14). Ezután sejtmagja többízben osztódik (15) és számos zoosporává alakul (1).

A moszatgombák (Phycomycetes) közül a *szőlőperonoszpóra* (*Plasmopara viticola*) életciklusa nemcsak a veszedelmes kártevő életét tárja elénk, hanem sokkal tudatosabbá tehetjük általa az ellene folyó harcot is (17. ábra). A többször megismétlődő nyári konidiumszerű zoosporangiumokkal való ivartalan szaporodás (1—5) a gomba továbbterjedését, a szőlő fertőzését idézi elő. Ennek ismerete, a rajzok — kapcsolatban a lapangási szakasz hőmérsékleti és csapadékgigényével — rávilágítanak a permetezések legmegfelelőbb idejére. A gomba ivaros szaporodását a 7—9. részletrajzok tárják elénk. Nagyszerű alkalom kínálkozik itt a fonalas, polienergiás zöldmoszatokkal, különösen a *Vaucheria* ivaros szaporodásával való összehasonlításra, a származási kapcsolatok kiemelésére. A szőlőperonoszpóra diploid fázisa egyedül az áttelelő zigotára (10) szorítkozik, mert a zigota tavasszal redukciósan osztódva hajt ki (11. R), s hozza létre a zoospórákat (12, 5, 6, 1).

A tömlősgombákhoz (Ascomycetes) tartozó *anyarozs* (*Claviceps purpurea*) ma már termesztett növényünk. A fonáلالakú spórák (1), micéliumot (2), azaz gombafonadékokat fejlesztenek a rozs és számos fűféle magházában (3), s ott csakhamar szaporítósejteket, konidiumokat (4, 5) termelnek, amelyekkel nyáron több ízben is befuthatják az 1—5—3. ábrákkal jelzett ivartalan szaporodást. Aratás táján alakulnak ki a gombafonalak tömörüléséből az anyarozsok (6), amelyek a talajra hullva áttelelnek. Tavaszkor, a rozs virágzásakor hús-vörös, hosszú nyelű gömbök törnek elő az anyarozsokból (7). Most következik be az ivaros szaporodás (8), ennek eredményeképpen korsó alakú termőtestekben (9—10) megnyúlt tömlőkben (11) fonalas tömlőspórák (1) jönnek létre redukciós osztódással. Antheridium, archegonium nincs, ami a megváltozott életmóddal hozható kapcsolatba.

A *kalaposgombák* életét tárja elénk a 19. rajz. A váltivarú bazidiospórákból (1) egymagvú sejtekből álló fonalak (hifák, 2) fejlődnek, amelyek csupán akkor hoznak termőtesteket, ha a különmemű hifák egyesülnek (3). A most már kétmagvú (dikaryonos) sejtekből álló fonalak csatképződéssel sokszor osztódnak (4), majd termőtestükkel a talaj felszínére törnek (5). Leginkább a kalap sugaras lemezekén (6), vagy lyukaiban jönnek létre a váltivarú bazidiospórák (7—10). Az ábrákon jól szemlélhető a jellemző dikaryonos állapot (3—8), a valódi diploid sejt (8), a redukció helye (9), a tenyésztési és termőtest közötti eltérés. A kétmagvú fonalak már a sporophytonhoz számíthatók. A gametophyton csupán a bazidiospórára és az egymagvú fonalakra szorítkozik. Ivarszervek nem alakulnak ki.

Végül a 20. rajzon a nagyon komplikált, két növényt pusztító (heteroecicus) *búza feketeteroszdájának* (*Puccinia graminis*) fejlődésmenete áll előttünk. Tavasszal a vastagfalú diploid télispora (teleutospóra, 1) kihajt, redukciósan osztódva váltivarú bazidiospórákat (2) terem. Ezek a mahónia vagy a sósorbolya levein kihajtanak (3), az egymagvú és különmemű fonalak bizonyos idő után találkoznak, s plazmájuk összeolvad (4). A kétmagvú sejtekből álló telep a levelek fonákán csészealakú ecidiumokat hoz létre (5). Ha csupán egyivarú bazidiospórák fertőzték a leveleket (6), akkor a levelek színén lombikalakú piknidiumok (7) alakulnak, ezekben váltivarú spermatiumok (piknospórák) teremnek. Egyivarú fertőzés esetén a levél színére bibehifák emelkednek, ha az ilyen kiálló gombafonalakhoz másivarú spermatium kerül (8), akkor sejttartalmuk összeolvad és a levél fonákán ecidium (5) alakul. Az ecidiumokban nagy számban fűződnek le a kétmagvú ecidiospórák (konidiumok, 9), amelyek csupán már a búzán fejlődnek tovább (10). Ott sok nyárispórát (ureospórát, 11) teremnek, ezek a gázcsere nyílásokon át (12) újabb búzanövényeket fertőznek. A gabona érésekor jönnek létre a vastagfalú, áttelelő, igazi diploid magvú télispórák (13, 1).

A gametophytonhoz a bazidiospórák és a belőlük fejlődő egyivarú sejtekből álló micéliumok tartoznak. Az ivaros szaporodás nagyon leegyszerűsödött, viszont a gomba alkalmazkodóképessége igen nagy. A heterotrof fejlődési irány az ivarszervek, ivari folyamatok leegyszerűsödéséhez vezetett. Az ivari folyamatok két részre különülnek: plazmaösszeolvadás (plasmogamia) kétmagvú (dikaryon) állapottal és azután áll be a magvak összeolvadása (karyogamia).

Kissé részletesebben volt szó a mellékelt fejlődésmenetekről, viszont a rövid szövegek jobban alátámaszthatják a vázlatrajzok jelentőségét és megmutathatják, mennyi segítséget jelenthetnek a korszerű fejlődési alapokon nyugvó biológia oktatásnak. Megfelelő szöveggel és magyarázattal e fejlődési vázlatrajzok a szakköröknek is igen hálás anyagai lehetnek.

Miképpen használjuk fel ezeket a fejlődésmeneteket tükröző rajzokat a botanikai, biológiai oktatásban? Amint már említettem, tantermünkben 26 nagyméretű fejlődési vázlatrajz látható körben a falakon. Ezeken a klorofillos szervezetek ciklusai találhatóak fejlődési sorrendben. A sorozat az *Anabaena* kékalgával kezdődik, folytatódik az *Euglena*, *Gonium*, *Pandorina*, *Eudorina*, *Volvox* moszatokkal, a különböző algtörzsek jellegzetes tagjaival, pl. a *Ceratium*mal, *Chlamydomonas*szal, *Pediastrum*mal, *Ulothrix* zöldalgával stb., barna- és vörösmo-

szatokkal, mohákkal, harasztokkal, s végül a nyitva- és zárva-termőkkel végződik. A kezdő kékalga ábra és a sorozat utolsó tagja, a zárva-termők fejlődésmenete egymás mellett lóg a falon. Mutatja, mivé alakult az egyszerű felépítésű egysejtű, vagy fonalas szervezet hoszú évmilliók folyamán

Az elsőéveseknél az általános növénytan tárgyalásában már igen nagy segítséget jelentenek ezek a szakmai dekorációk. A legelső órákon, a sejtek megjelenésénél, alakjánál, nagyságánál már pompás szemléltető eszközök — s egyúttal rendszertani, fejlődéstani előtanulmányok, hiszen megmondjuk, ez egyszerű felépítésű kékalga, ez már fejlettebb zöldalga stb. Felhasználhatók az ivartalan és ivaros szaporodás, a sejtek differenciálódása, a szervtan, de különösen a nemzedékváltakozás tanításában. Főiskolai és egyetemi vizsgáink egyik kényes tétele volt mindig a mohák, korpafüvek, zsurlók, páfrányok, a heterospórás harasztok, a nyitva- és zárva-termők nemzedékváltakozása. A haploid és diploid állapotok összezavarása, a redukció helyének eltévesztése gyakori volt. Ma ezeket az elsőéves hallgatók az első félév végén igen jól megjegyzik, sőt biztosan tudják a tömlős- és bazidiumosgombák és néhány alga nemzedékváltakozásait, is.

Döntő felhasználásuk azonban a fejlődéstörténeti rendszertan és az általános biológia tanításában történik. A növényvilág kialakulásának, rokonsági, származási kapcsolatainak vizsgálata során a vírusoktól kiindulva képről-képre haladunk a legfejlettebb növényekig. A nehezen, vagy éppen nem szemléltethető mikroszkópikus növények szaporodásmódjai, fejlődési állapotai reális valósággá válnak e rajzok segítségével, hiszen pl. a vírusfejlődést 6, a baktériumokét 7, a Goniumét 11, a *Pediastrum*-ét 13, az üszöggombáét 16 részletrajz magyarázza. Nagyon könnyű e fejlődési vázlatrajzok révén az egyes fejlődési lépcsők, a minőségi ugrások megláttatása, a megváltozott környezet hatására fellépő s továbbalakuló, differenciálódó sajátosságok észrevétele; a megrekedt, a szákcúcs fejlődési irányok bemutatása, a vízi életmódról a szárazföldi életmódra való átérés, a fellépő alkalmazkodások szemléltetése. A hallgatók előtt tágabbra nyílnak az élővilág helyes szemlélésének kapui.

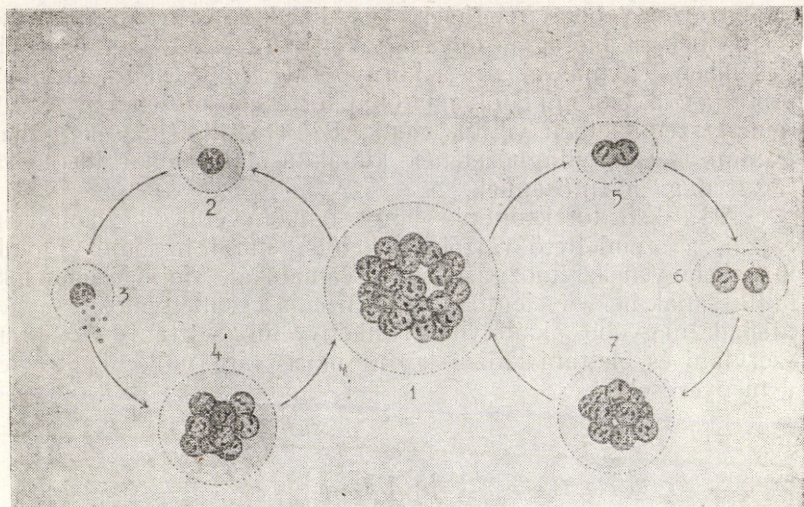
Mindegyik fejlődési rajz egy-egy rendszertanilag vagy gazdaságilag fontos növény életét mutatja be születésétől elhalásáig, illetve szaporító testeinek a termeléséig. A kérdéses növény teljes életciklusát, ontogéniáját tárja fel. Azáltal pedig, hogy az egyes fejlődési rajzokat fejlődéstörténeti sorrendben összeállítva helyezzük el, az élő anyag mozgásának fejlődésének a növényvilágban megtett útját vetítjük a hallgatók elé.

Ugy látjuk, ezek az új típusú, fejlődésmeneteket bemutató vázlatrajzok jobban megfelelnek a dialektikus módszer követelményeinek: a biológiai folyamatokat és jelenségeiket összefüggéseikben, egymással és a környezettel való kapcsolataikban mutatják, a biológiai folyamatokat történeti, ontogéniai és filogeniai szemléletben vetítik eléink. Ezért állíthatjuk, hogy hallgatóink helyes világnézetének kialakításában, tehát ideológiai-
lag is nagy jelentőségűek.

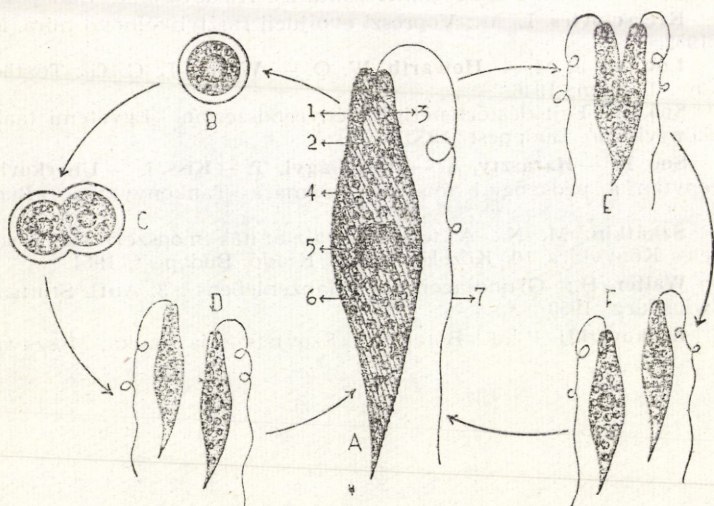
Arra kell törekednünk, hogy tankönyveink, kézikönyveink rajzai, a szemléltető rajzok lehetőleg mind hasonló elgondolásúak legyenek, mozgásokat, folyamatokat, fejlődésmeneteket mutassanak be. A legtöbb esetben ennek a megvalósítása nem ütközik nagyobb akadályba. Tankönyveink sejtani, szövettani, szervtani és élettani rajzai közötti máris láthatunk biztató kezdeményezéseket.

Irodalom

- Engler, A.:** Syllabus der Pflanzenfamilien I. Bd. Berlin—Nikolassee, 1954.
- Guilliermond, A. — Mangenot, G.:** Biologie Végétale. Paris, 1948.
- Hortobágyi, T.:** Növénytan az általános iskolák VI. osztálya számára. Tankönyvkiadó, Budapest, 1951.
- Kairov, I. A.:** Pedagogia. Közoktatási Kiadóvállalat Budapest, 1954.
- Krecsetovics, L. M.:** Voproszi evoljucii rasztyityelnovo mira. Moszkva. 1952.
- Lowson, J. M. — Howarth, W. O. — Warne, L. G. G.:** Textbook of Botany. London, 1946.
- Soó, R.:** Fejlődéstörténeti Növényrendszertan. Egyetemi tankönyv. Tankönyvkiadó, Budapest, 1953.
- Soó, R. — Haraszty, Á. — Hortobágyi, T. — Kiss, I. — Uherkovich, G.:** Növénytan a pedagógiai főiskolák számára. Tankönyvkiadó, Budapest, 1953.
- Szkátkin, M. N.:** A természetrajztanítás módszertana. Szocialista Nevelés Könyvtára 10. Közoktatásügyi Kiadó, Budapest, 1951.
- Walter, H.:** Grundlagen des Pflanzenlebens. 3. Aufl. Stuttgart — Ludwigsburg, 1950.
- Zsukovszkij, P. M.:** Botanyika. Szovjetszkaja Nauka, Moszkva, 1949.

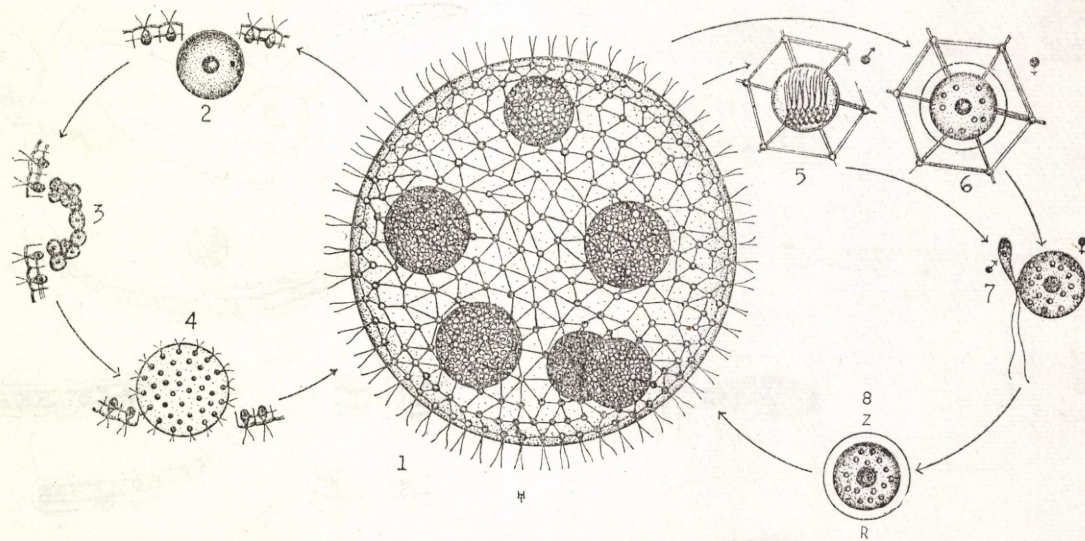

1. A kékvirágmoszat (*Microcystis flos-aquae*) fejlődésmenete

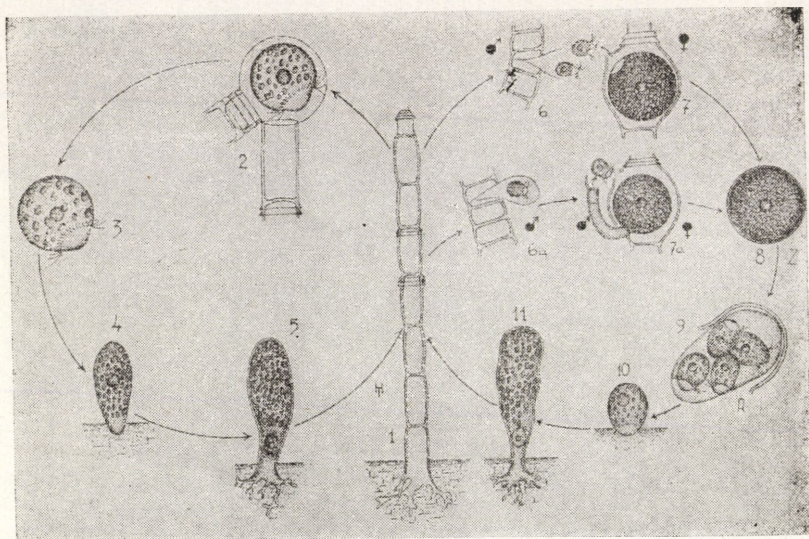

2. Az *Euglena proxima* fejlődésmenete

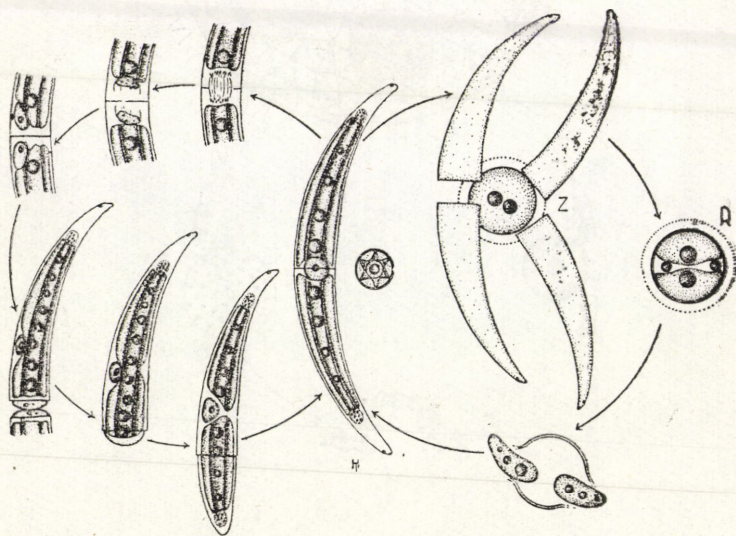

3. A *Volvox aureus* fejlődésmerete

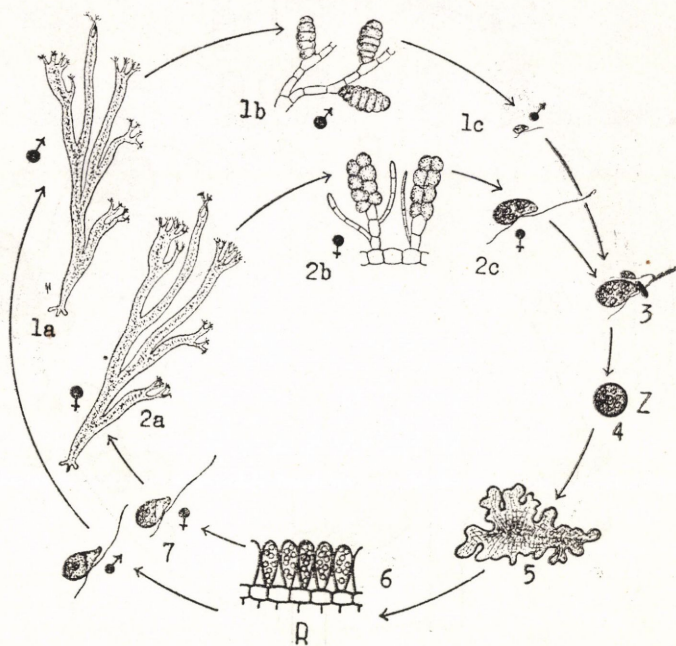

4. A süvegmoszat (*Oedogonium*) fejlődésmenete

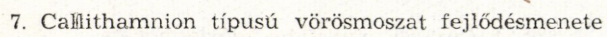

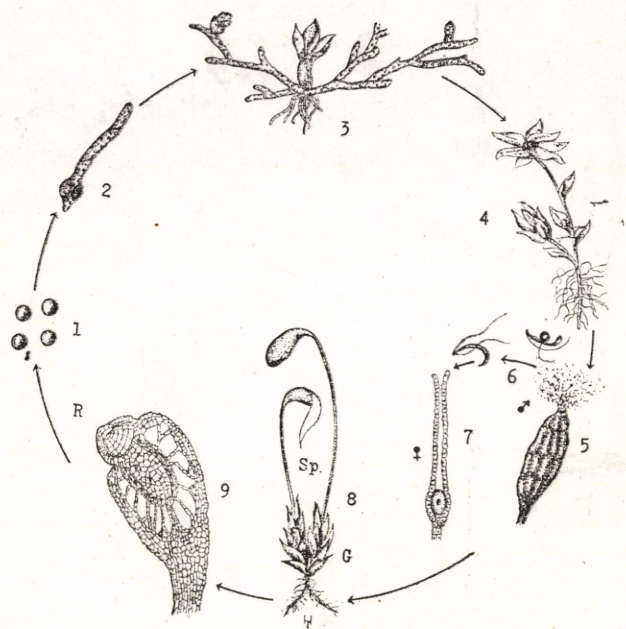
5. A kiflímoszat (*Closterium*) fejlődésmenete

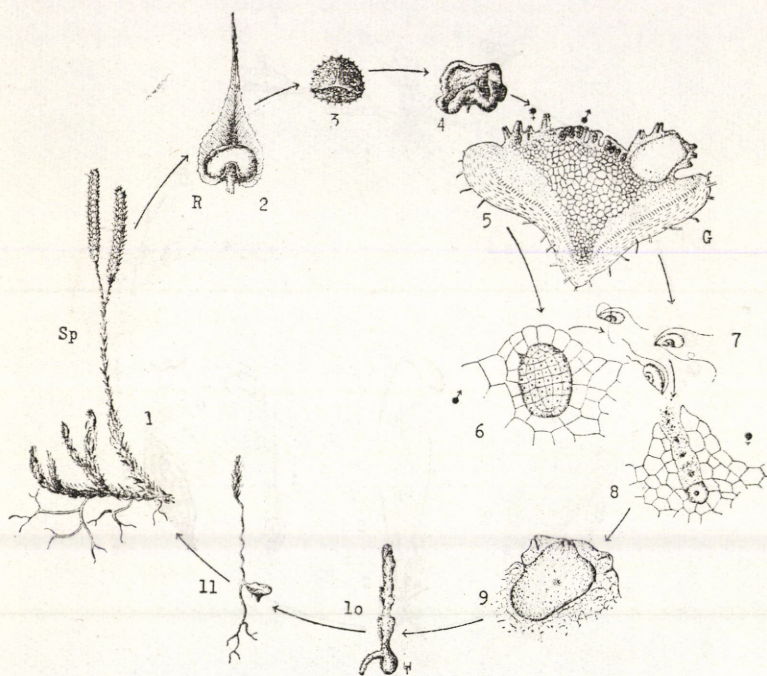
6. A *Cutleria multifida* fejlődésmenete

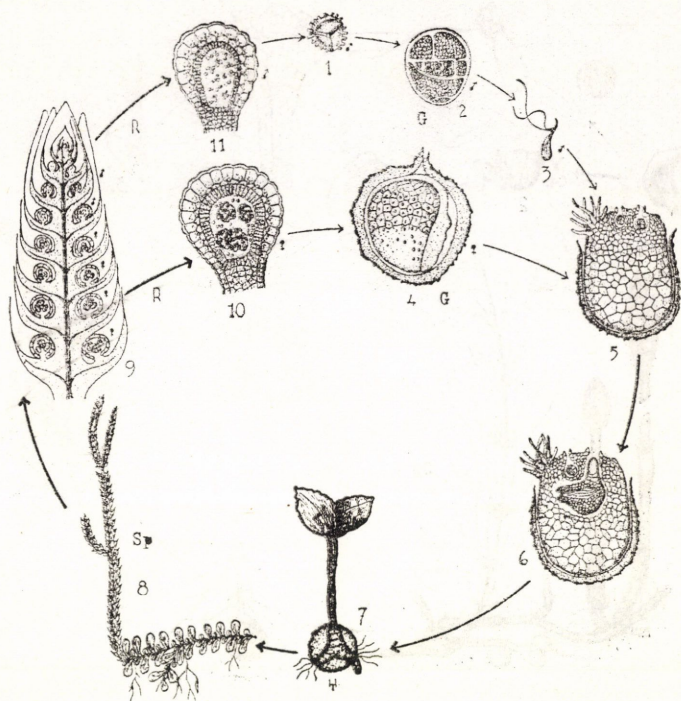

8. *Funaria hygrometrica* lombosmoha fejlődésmenete.

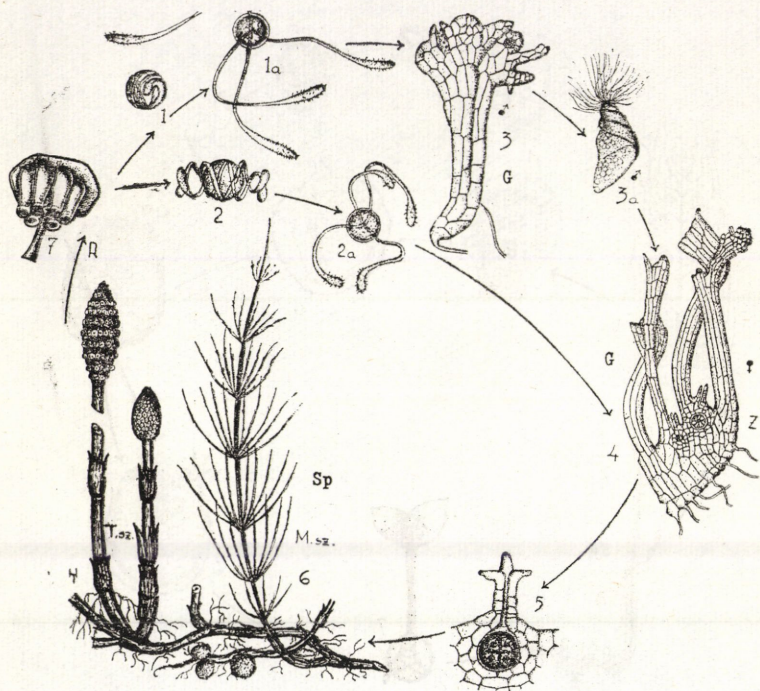

9. A kapcsos korpafű (*Lycopodium clavatum*) fejlődésmenete

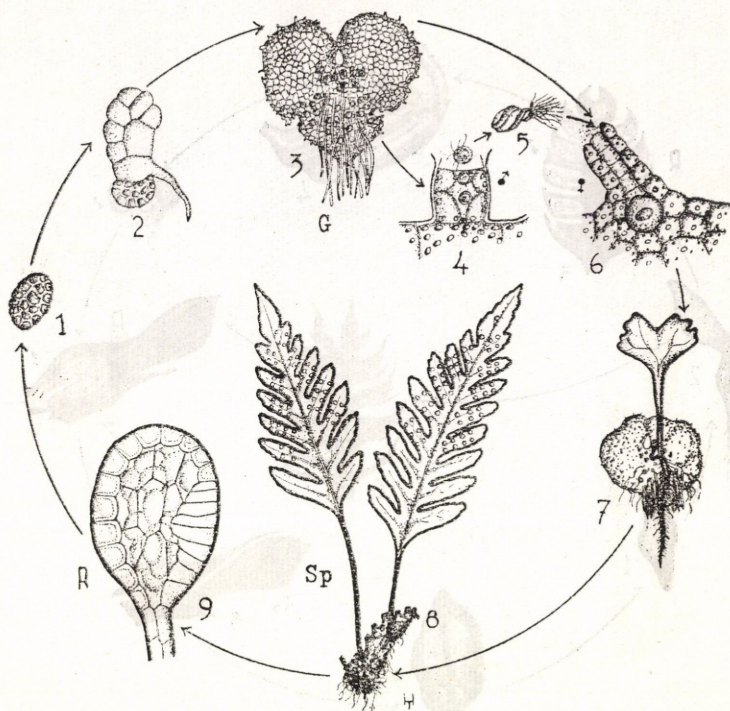

10. A csipkeharaszt (*Selaginella*) fejlődésmenete.

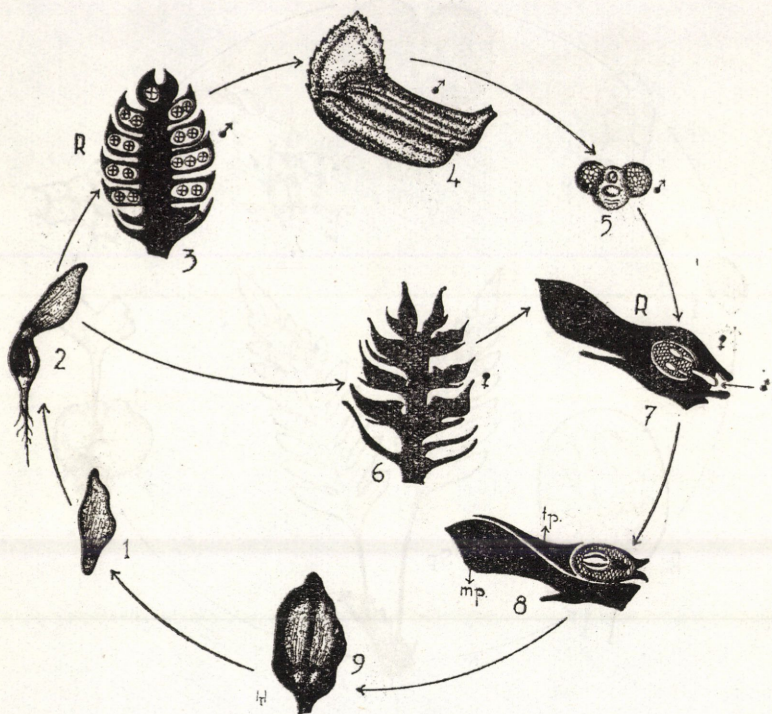

11. A mezei zsurló (*Equisetum arvense*) fejlődésmenete

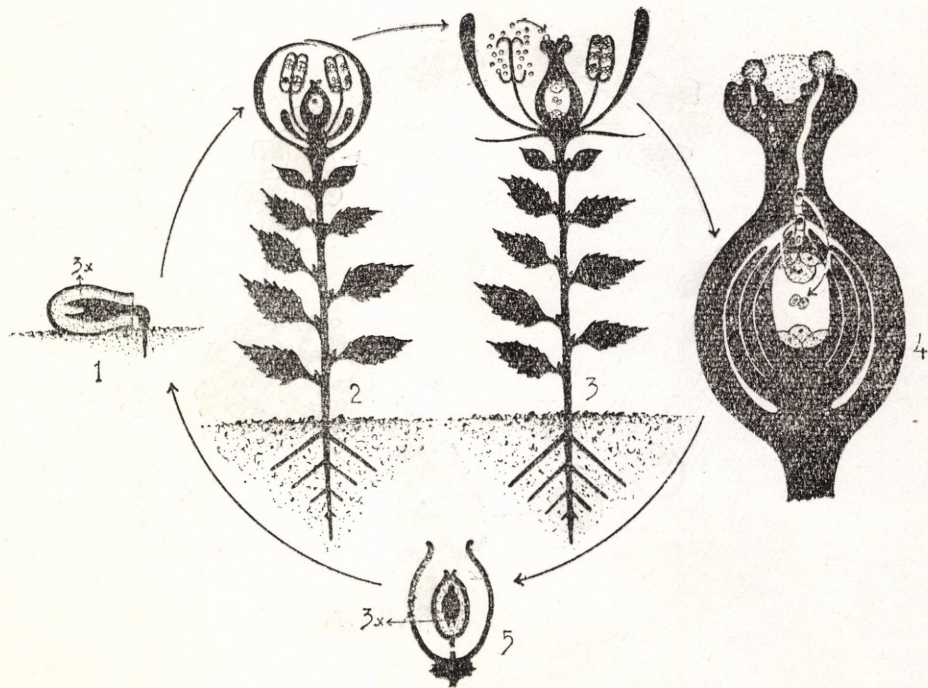
12. Az édesgyökerű páfrány (*Polypodium vulgare*) fejlődésmenete

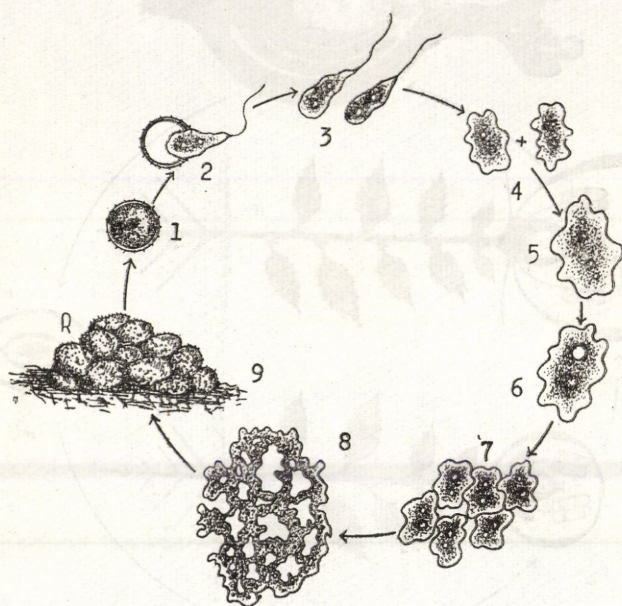

13. A fenyők fejlődésmenete

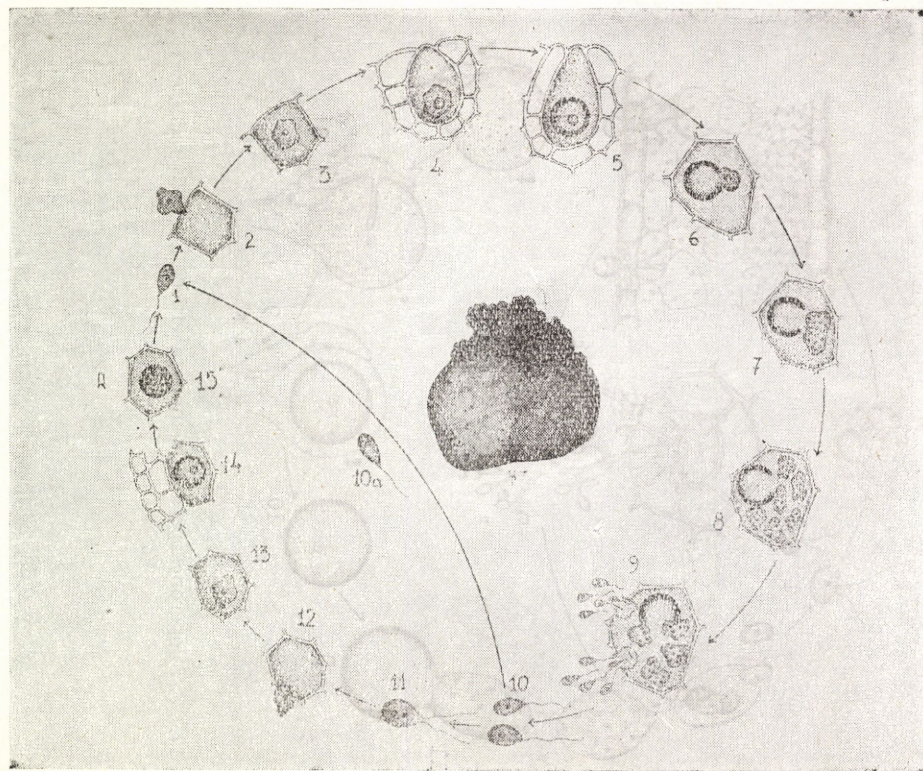

14. A zártermők fejlődésmenete

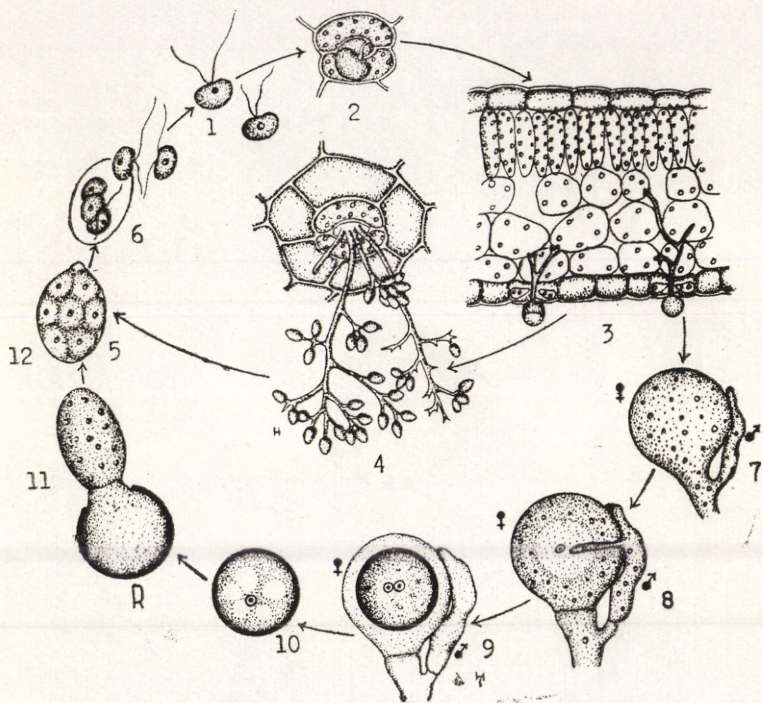

15. A Fuligo nyálkagomba fejlődésmenete

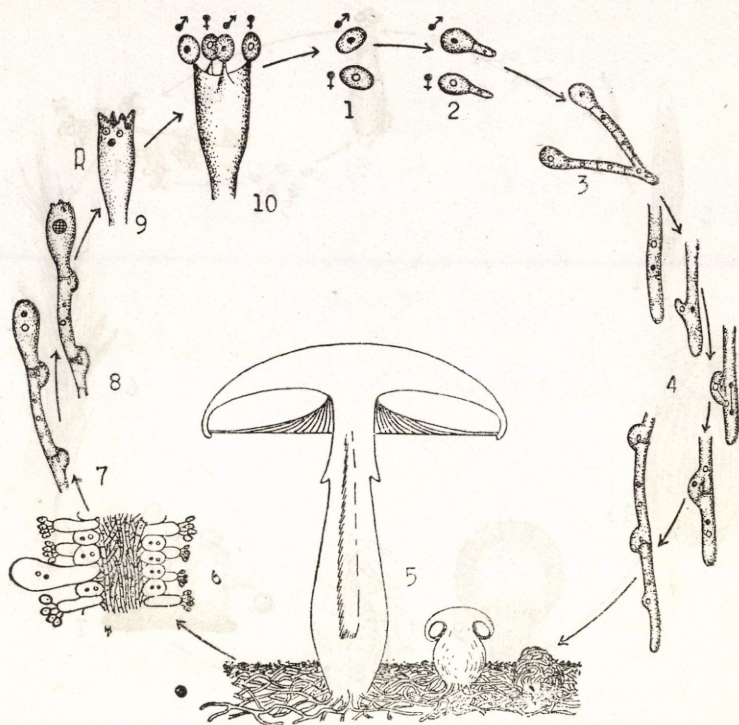

16. A burgonyarák (*Synchytrium endobioticum*) fejlődésmenete.

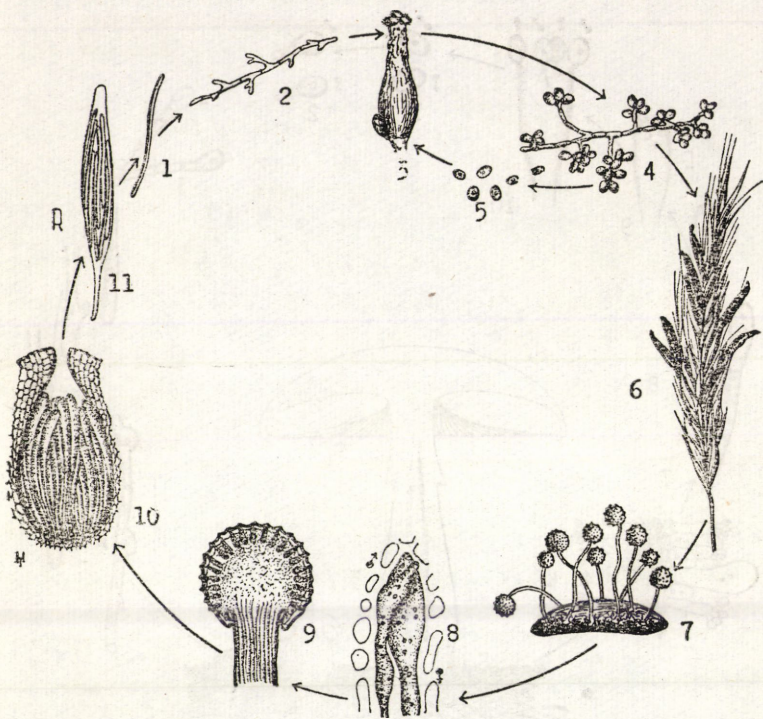

17. A szőlőperonoszpóra (*Plasmopara viticola*) fejlődésmenete

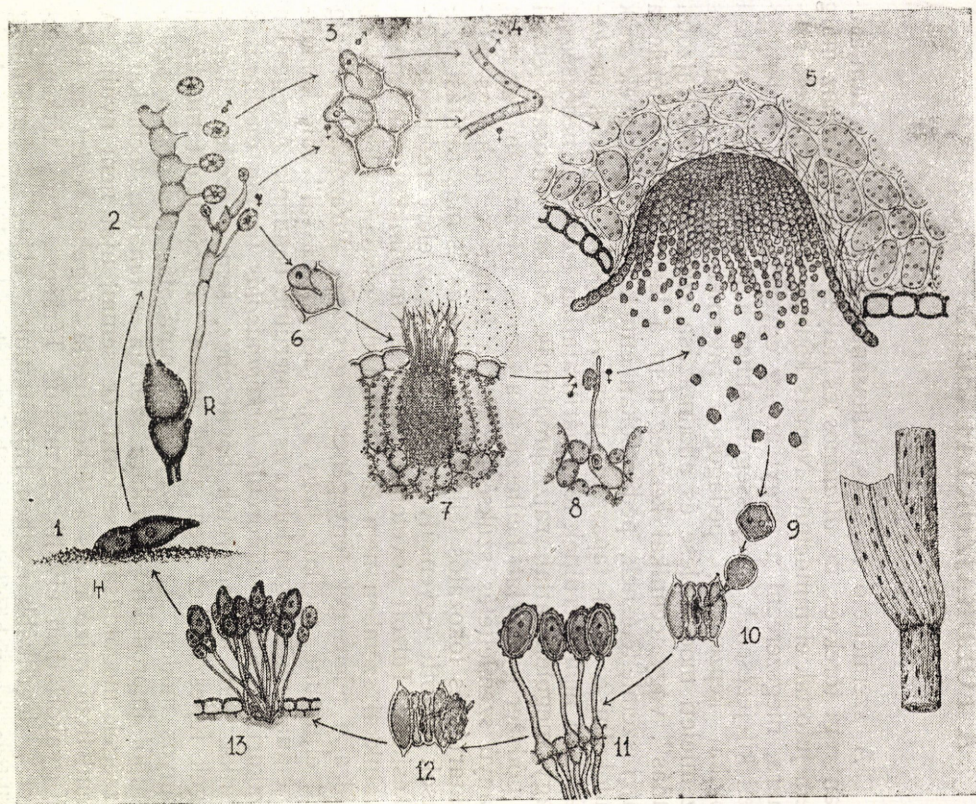

18. Az anyarozs (*Claviceps purpurea*) fejlődésmenete

19. Egy kalaposgomba fejlődésmenete.

20. A búza feketerozsdájának (*Puccinia graminis*) fejlődésmenete

SZEMLÉLTETŐ RAJZOLÁS A FÖLDRAJZOKTATÁSBAN

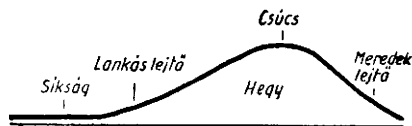
A szemléltető rajzolás felhasználása a földrajz tanításában régi törekvés, de *általános* és helyes alkalmazásához máig sem jutottak el mindenütt. Nem is könnyű feladat a nevelő számára, megszerezni a tárgyi anyag egyszerű formai és lényegbeli kifejezésének a képességét; ehhez a jó tárgyi tudás mellett logikai képzettség, pedagógiai rátermettség, a dialektikus szemléleti mód átélése és alkalmazása szükséges. A „rajzolni tudás”, vagy technikai készség nem a legfontosabb feltétele a rajzi szemléltetésnek, pedig sokan ennek hiányával igyekeznek indokolni e téren tapasztalt passzivitásukat. A kérdés megoldásában nem merülnek fel elháríthatatlan technikai nehézségek, vagy megoldhatatlan rajzi problémák. Sokkal fontosabb ennél a módszer gyakorlati beillesztése a tanítás folyamatába, az ilyen irányú szemléltetés szükségleteinek a felmérése, a helyes mértéktartás és fokozatos fejlesztés, a rajzolás és más tanítási eljárások közötti egyensúly megteremtése és az elért eredmények értékesítése. Túlzott követelményeket sem magunkkal, sem tanítványainkkal szemben nem támaszthatunk, csupán a legfontosabb földrajzi jelenségek lényegének *egyszerű* ábrázolási módjaink kell eljutnunk anélkül, hogy a „térképrajzolóssal” való konkurenciának még a gondolata is felmerülne bennünk. A régebben gyakori, de ma is előforduló *térképmásolás* tisztán mechanikus munka, sem az ismeretek bővítéséhez, sem a szellemi képességek fejlesztéséhez nem járul hozzá a befektetett munkával arányos módon. Az egyszerű térképmásolás pedagógiai szempontból improduktív munkára szorítja a tanulót, technikai nehézségek megoldására serkenti, de semmi újat nem nyújt. A szemléltető rajzolás és a térképrajzolás fogalma ezért az iskolai gyakorlatban elválik egymástól. Térképet, vagy térképrészletet a legritkább esetben rajzoltatunk, akkor is tartalmilag szűkítve vagy bővítve, a szükséges elemeket kiválasztva. Ilyen lehet egy folyó vízterületének a kijelölése, a közlekedő hálózat, vagy például folyómenti települések lerajzolása.

A földrajzi szemléltető rajz nem a térkép ismételése, hanem az ismeretközlésnek, a *földrajzi jelenségek jobb megértésének* az eszköze. A térképmásolás a tanuló házi feladata volt, a rajzi

szemléltetés ezzel szemben magyarázatot kísérő „önillusztrációs” konstruktív tanítási eljárás. Nemcsak módszere a közlendő ismeretanyag átadásának, hanem a tanulók foglalkoztatásának is egyik módja. Előmozdítja a térkép tanulmányozását, fejlesztí a tanulók alkotó készségét, támogatja az emlékezetet és fokozza a földrajz iránti érdeklődést. A rajzolás fő értékeit a következőkben foglalhatjuk össze.

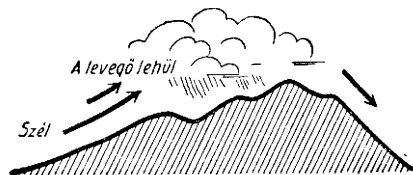
1. A szemléltető rajzolás hozzájárul a *földrajzi fogalmak* megértéséhez. Figyeljük meg az 1. ábrát. Ennek fogalmi tartalma például a kezdő tanuló számára rajzolás nélkül nehezen volna érthető. Az alapvető fogalmak rajzi összefoglalása és rendszerezése még akkor is szükséges, ha a földrajzi tárgyat a tanuló a valóságban látta, vagy a terepasztalon elkészítette. (L. 1. ábra)

1. ábra

2. Rendszerező erejénél fogva a rajz előmozdítja a *fogalmak megkülönböztetését*, elválasztását egymástól. Az 1. ábrán a síkság, a hegy és a hegy részei össze nem téveszthetően elkülöníthetők egymástól.

3. A szemléltető rajz bizonyos *objektív ismeretanyagot foglal magában*, kiegészíti és ismétli az élő beszédet. Min! a *valóság tükröződése*, közelebbi kapcsolatot létesít a tanuló és a külső világ között. A rajzban foglalt ismeretanyag *tárgy- és folyamszerű*. Gyakran *térbeli relációkat* szemléltet. A tárgyat és a folyamatot nem elszigetelten ábrázolja, hanem összekap-

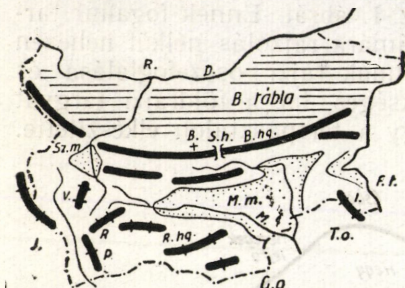

2. ábra

csolja egymással. Ez a kapcsolat a természetben meglévő összefüggéseknek a visszaadása. A 2. ábra — mint az élő beszéd magyarázat közben készült illusztrációja — a földrajzi tárgyak szemléltetése mellett (hegység, felhő, csapadék) a folyamatot is ki-

fejezi (hőmérsékletváltozás, a csapadék keletkezése). Tekintettel arra, hogy az itt ábrázolt egyszerű jelenségben különböző energiák is szerepelnek, az ábra az energiákat hordozó tényezők kölcsönhatását is érzékelteti.

4. A szemléltető rajz a térbeli viszonyokat és helyzeti kapcsolatokat az élő beszédnél jobban kifejezi. (3. ábra. A rajzon jól látszik, hogy a Bolgár-tábla a Balkán-hegység és a Duna között helyezkedik el stb.)

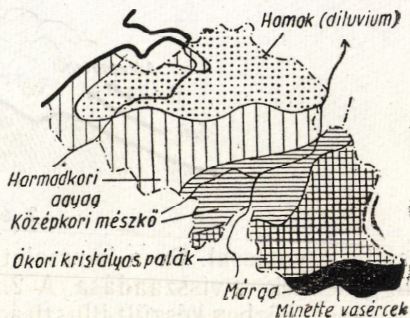

3. ábra. Bulgária szerkezete és felszíne.

5. Az élő beszédben egymás után felsorakoztatott anyag-részleteket a rajz egymás mellett és *egyszerre* mutatja be. Az 1. ábrában foglalt ismeretanyagot — bármily egyszerű is legyen — szóban megértetni nehezebb, hosszadalmasabb volna, a tanulók elképzelő erejét igényli. A szó csak jelöli a fogalmat, a rajz a fogalom képét nyújtja, ezáltal az ismeretet az egész osztály számára *egységesen rögzíti*.

6. A rajz a tárgyi anyagot *maradandóan ábrázolja* és a térbeliség kifejezése mellett az *oksági viszonyokat*, a jelenségekben lévő *lényegi összefüggéseket* is visszatükrözi. Az oktatás magasabb fokán — arra alkalmas illusztrációs módszerekkel — a funkcionális összefüggésekből, valamint a belső ellentmondá-

4. ábra. Belgium földtani felépítése. A rajz különböző földtörténeti időszakokból származó anyagok térbeli elrendezését szemlélteti. Emellett következtetni enged a földtani folyamatokra, a tönkösödött ókori hegység kiemelkedésére, a tengeri üledékek lerakódására, a jégkori takaró kialakulására. Az ábra megrajzolása közben kifejtjük a takarórétegek, a talaj és a mezőgazdasági munka, valamint az ásványi anyagok és az ipar közötti kapcsolatokat.

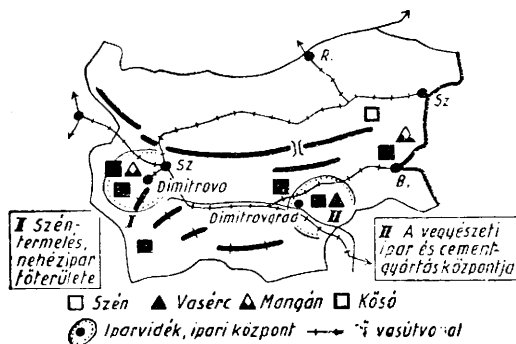

sokból származó *fejlődési folyamatokat* is kifejthetjük. (L. pl. a 11. ábrán a perui Andok szelvényét és a vele szervesen összefüggő más természeti jelenségeket.)

A felsorolt szempontok többsége tanítási és módszertani kérdés, alkalmazásukat pszichológiai szempontok követelik. A térbeli elterjedés, valamint a lényegi összefüggések tárgyakunk legfőbb jellemzői, ezeknek felhasználása viszont a dialektikus materialista nevelés szempontjából elengedhetetlen. A rajzi szemléltetés értékei között mindezekon kívül megemlíthetjük a munkára nevelés, a politechnikai képességek fejlesztésének a kérdését is. A rajzolás munkájában a tanuló is részt vesz.

A földrajzi oktatás egyik feladata áthidalni a tanítandó földrajzi tárgy, vagy jelenség *megközelíthetlenségéből* fakadó nehézségeket. A közvetlenül tanulmányozható valóságot egyedül a lakóhely közvetlen környéke nyújtja, és áll mindenkor a tanítás rendelkezésére. Sok ügyesség, leleményes módszertani fogás, tervszerű pedagógiai munka szükséges ahhoz, hogy elérhetetlen távoli tájakat, országokat a valóságot megközelítő módon, életszerűen ismertethessünk. Ebben a munkában a térkép és a szemléletes élő beszéd mellett a nevelőt a rajzolás is támogatja.

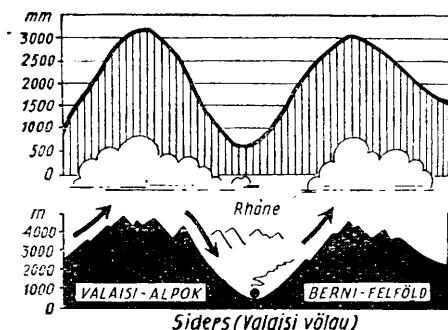
A földrajzi táj, vagy a gazdaságföldrajzi terület sokféle összetevőből áll, rendkívül bonyolult összefüggéseket alkot. A földrajztanítás egyik legszebb feladata az összefüggések szövevényes rendszeréből kiemelni, és kapcsolataikban, változásaikban ismertetni meg a legfontosabb földrajzi tényezőket. A munka azért nehéz, mert a valóság szemlélete legtöbbször hiányzik. A hiányokat azonban pótolhatja a megjelenítő, érdekkes szóbeli leírással párosult jó szemléltetés, a térkép használata, a kísérlet, gyűjtemény, kép és film felhasználása, nem utolsósorban a szemléltető rajzolás. Baranszkij is megállapítja, amit hosszas

5. ábra. Bulgária legfontosabb ásványai és iparvidékei. A vázlat az ásványi kincsek elterjedésén kívül a gazdasági élet földrajzi kapcsolatait is kifejezi. A dimitrovoi nehézipari körzetet például a szállítási költségek csökkentése végett szénbányavideken fejlesztették ki

magyarázattal csak nehezen taníthatunk meg, azt szemléltető oktatással talán félannyi idő alatt és nagyobb eredménnyel tudjuk megvilágítani. A földrajzi szemléltető rajzok fajtáit, alkalmazásuk technikai módját más helyen ismertettük. Most közelebbről a rajzolásnak a földrajz tanításában elfoglalt mélyebb értelmű szerepére szeretnénk rámutatni, a felsőoktatásban is alkalmazható példákra támaszkodva.

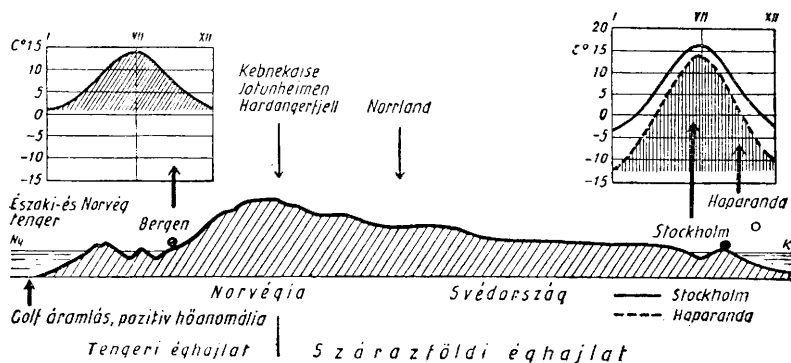
A földrajzi szemléltető rajzok szerkezeti felépítése több esetben a természettudományi megismerés folyamatát tükrözi, bár a kutató megismerésnek ebben a minőségében a rajzolás eszköze nem, legfeljebb az eredménye lehet. Hogyan értjük ezt? A fizikai, vagy kémiai folyamatokban sokszor meg kell ítélni az anyagok és energiák természetét és kölcsönös helyzetét, az anyagoknak és energiáknak ebből származó funkcionális viszonyát és lényegi összefüggéseit, továbbá a kölcsönhatások alapján lefolyó változásokat. Az említett tudományok a megfigyelések sokaságából az azonosság alapján vonják le a törvényszerűségeket, amely általánosan érvényes. Lényegében ilyen módszerrel dolgozik a természeti földrajz is. A térbeli együttlétből kiindulva megfigyeli az összefüggéseket, a tevékeny kölcsönhatásokat, valamint az ezekből származó fejlődési, átalakulási folyamatokat, és megállapítja a törvényszerűségeket. A tudomány szállítja az

6. ábra. A domborzat és a csapadék eloszlásának összefüggése az Alpokban

anyagot a tanításnak, amely a tudomány által megismert tárgyak és jelenségek, a helyzeti és oksági viszonyok, továbbá a felkutatott törvényszerűségek továbbadásával foglalkozik. Vajon, a szemléltető rajzolás — mint a tanítás egyik segédeszköze — alkalmas-e az ismereteknek olyan módon való terjesztésére, hogy azokban az említett összefüggések, kölcsönhatások, törvényszerűségek is kifejeződjenek. Feltétlenül alkalmas. E célból úgy kell szerkeszteni a rajzokat, hogy azokban bizonyos jelenségek *feltételei, okai és következményei* a valóságnak megie-

elő térbeli elrendezésben benne legyenek. Ilyen ábrázolások szerkesztésére rendszerint metszeteket (szelvényeket, profilokat), vagy metszetsorokat alkalmazunk. A metszetsor a földrajzi jelenségeket dialektikus egységbe foglalja. Az egységben a részek és azok összefüggései jól szemléltethetők. (L. pl. 6. ábrát a domborzat és csapadékmennyiség összefüggésére. Sok hasonló megoldás található: *Udvarhelyi—Németh: Szemléltető rajzok a földrajzórán c. gyűjteményes munkában.*) Az ilyen ábrázolás a konkrét jelenség mellett az objektív törvényszerűséget is magában hordozza. A 6. ábra. — *Az Alpok csapadékmennyisége* — az alábbi tanulságokkal szolgál. a) Kifejezi az Alpok két fővonulatának és a zárt Valaisi-völgynek a földrajzi helye-

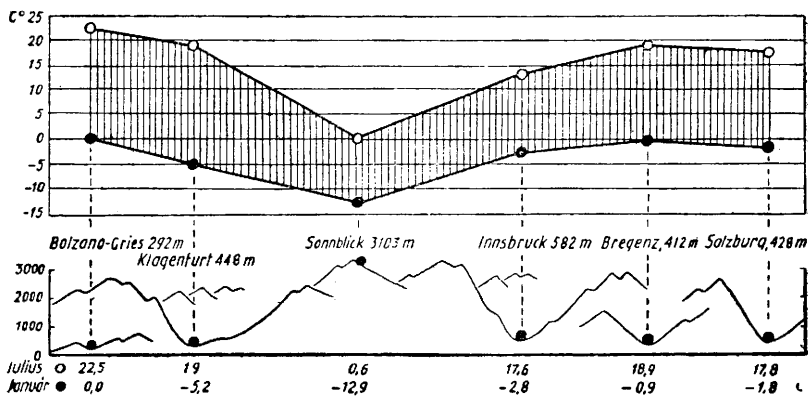

7. ábra. Oceáni és kontinentális éghajlat a Skandináv félszigeten. Kiegészítésül megrajzolható hozzá a csapadék területi eloszlásának a görbéje is

téi. A hangsúly itt a *zárttságon* és a *magasságon* van. b) Látható a rajzon a levegő mozgásának és a domborzatnak az *összefüggése*. A levegő eltérő irányú áramlása ellentmondásokat is tartalmaz. c) Kifejezi a rajz a levegő hőmérsékletváltozását és ennek okát, valamint a relatív páramennyiség növekedését a lehűléssel kapcsolatban. (A felesleges vízpára kicsapódását felhők jelzik.) A víz minőségi változása (cseppfolyóssá lesz) és a csapadék lehullása további ellentmondásokat jelent. d) Látjuk a csapadék feltűnően eltérő területi eloszlását, mint fejlődési folyamatot. Ebből kitűnik az általánosan alkalmazható törvényszerűség is. e) A rajz — amelyet a táblán sokkal egyszerűbb kivitelben készítettünk el — nem tartalmaz egyebet, de további következtetésekre nyújt alkalmat: ennek alapján megértjük a hegyvidék folyami és jégeróziós átalakítását és azokat a kapcsolatokat, amelyek a csapadékmennyiség és a gazdasági

élet között kialakultak, pl. a Valaisi-völgy öntözése, a vízierők felhasználása kérdését, stb.

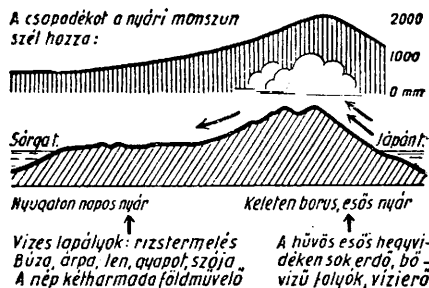
Mint látjuk, számos alkalom kínálkozik a *természeti és a gazdaságföldrajzi jelenségek kapcsolatának* a kimutatására is. E jelenségek egymással *oksági kapcsolatban* vannak. Bármennyire fejlett termelőeszközökkel rendelkezik a társadalom, mun-

8. ábra. Júliusi és januári középhőmérséklet az Alpokban

káját mégis a természeti földrajzi környezetben végzi. Ezt a környezetet tevékenysége folyamán át is alakítja. A földrajzi környezet és a társadalom közötti kapcsolatokra utaló szemléltető rajzok a természeti tényezők mellett a *gazdasági élet főirányait* jelölik meg, azokat a gazdasági ágazatokat, amelyek a földrajzi helyzet, a természeti adottságok, vagy a társadalom

9. ábra. Korea Ny-K irányú szelvénye

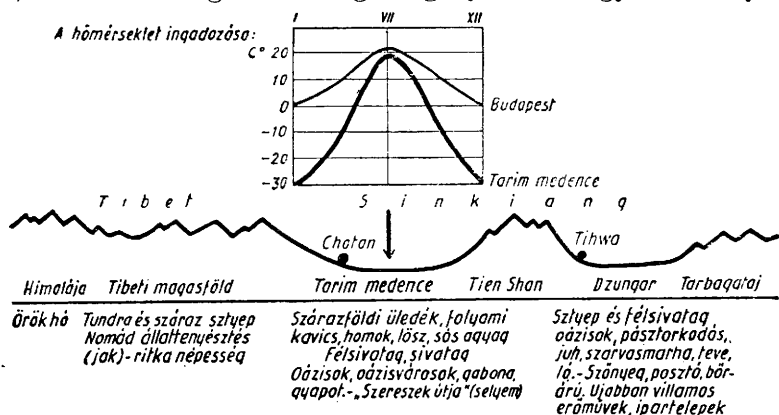

aktivitása szempontjából jellemzők. A feltüntetett gazdasági ágak rendszerint a lakosság többségét foglalkoztatják és a nemzeti jövedelemnek főtenyezői. (L. pl. 5., 9., 10., 11. ábra.).

Lássunk néhány megoldást a természeti, majd a gazdasági földrajzi szemléltető rajzokra.

A 7. ábra a Skandináv-félsziget éghajlatát magyarázza. A szelvény a természetes szemszögnek megfelelően oldalnézetben ábrázolja a kércses jelenséget. Tanulságok:

a) A rajz elsősorban a relatív földrajzi helyzetről számolt be, mint a félsziget különleges éghajlatának egyik fő tényező-

10. ábra. A természeti viszonyok és a gazdasági élet kapcsolata Tibetben és Sinkiangban.

jéről. A félsziget nyugati homlokvonala az Atlanti-óceánhoz tartozó tengerekre, keleti oldala a sekély és zárt Balti-tengerre néz.

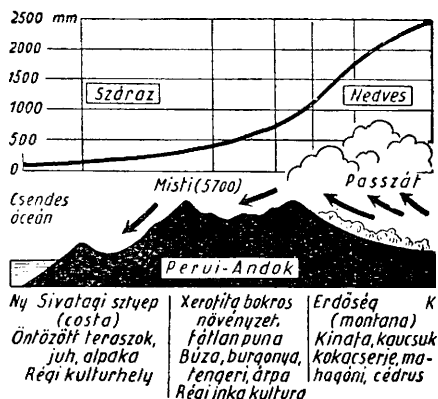
b) A nagytömegű víz és a Golf-áramlás növeli a nyugati partvidék hőmérsékletét. A bergeni hőmérsékleti görbén a tél enyhése igen feltűnő.

c) A félsziget éghajlatának másik fő irányítója a domborzat. A Skandináv-hegység a tengervíz melegítő hatását szűkebb parti sávra korlátozza, ennek következtében a félsziget két oldalán ellentétes éghajlati viszonyok fejlődtek ki. A nyugati oldal éghajlata *óceáni*, a keleti oldalé *kontinentális jellegű*. A két éghajlati típusra és területre jellemző *évi hőmérsékletjárást*, valamint az *évi közepes hőingadozást* Bergen, Haparanda és Stockholm egymástól nagyon eltérő görbéje szemlélteti. Bergen óceáni, a két utóbbi kontinentális éghajlati területen fekszik. A rajzból a konkrét helyzeten kívül az óceán és a domborzat éghajlatmódosító hatását, mint általános törvényszerűséget is megismerjük. Haparanda és Stockholm azonos típusú de mennyiségben eltérő görbéje a földrajzi szélesség szerepére is felhívja a figyelmet.

A 8. ábra az Alpok hőmérsékleti viszonyairól tájékoztat, a Bolzanótól Salzburgig futó nem egyenes vonalon.

a) *Gries és Salzburg* hőmérsékleti adatai a *hegység déli és északi oldalának különböző felmelegedését* igazolják. A déli oldal nagyobb felmelegedésében az Egyenlítőhöz közelebbi fekvés mellett a délies lejtők erősebb besugárzása is szerepet játszik.

11. ábra. A természeti viszonyok és a gazdasági élet összefüggése Peru Ny-K irányú szelvényén

b) *A magas hegyvidéken télen és nyáron egyaránt alacsonyabb a hőmérséklet.* A *Sonnblick* területén (Magas Tauern) jól látható a hőmérsékleti görbék aláhajlása.

c) A vonalkázott terület szélessége az *évi közepes hőingadozást* szemlélteti. A hőingadozás a magas hegységben kisebb mint a medencékben, és ezt elsősorban a hűvös nyár okozza.

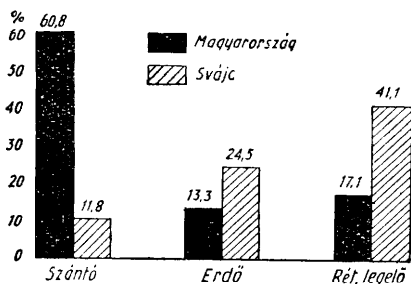
d) *Salzburg* körülbelül ugyanolyan magasan fekszik, mint *Klagenfurt*, de annak ellenére, hogy északabbra van, a tele enyhébb, mint *Klagenfurté*. Ez a földrajzi szélességnek ellentmondó jelenség az óceáni légtömegek könnyebb behatolásával magyarázható.

9. ábra. *Korea Ny—K irányú szelvénye.* A rajzon a földrajzi helyzet, a domborzat (torzítva), a széljárás (nyári monszun) és a csapadékmennyiség törvényszerű összefüggése figyelhető meg. A domborzat által kiváltott ellentétes viszonyokra, a nyugati és keleti oldal nyarat jellemző rövid feljegyzés hívja fel a figyelmet. A rajzot kiegészíti a feltüntetett természeti viszonyokkal szorosabb kapcsolatban álló gazdasági ágazatok feljegyzése. A feljegyzés nem a természeti adottságokhoz mért „lehetőségeket”, hanem a gazdasági kihasználás tudatos módját jelöli meg. Ez a tevékenység a földrajzi környezet átalakításával jár, ez esetben erdők irtásával, a gazdasági növények elterjesztésével, öntöző berendezések megépítésével, stb.

A 10. ábrán Tibet és Sinkiang kínai területek legfontosabb

természeti és gazdaságföldrajzi anyagát összefüggésükben tanulmányozhatjuk. Jellemző a nagyméretű évi közepes hőingadozás, mely a terület zártságából, a levegő szárazságából, a Tibeti-magasföldön annak ritkaságából természetszerűleg következik. Ez az értelme Budapest és a Tarim-medence évi közepes hőingadozása összehasonlításának. A domborzat profilja itt csak

12. ábra. A földterület megoszlása művelési ágak szerint Magyarországon és Svájcban. Összehasonlító diagramm

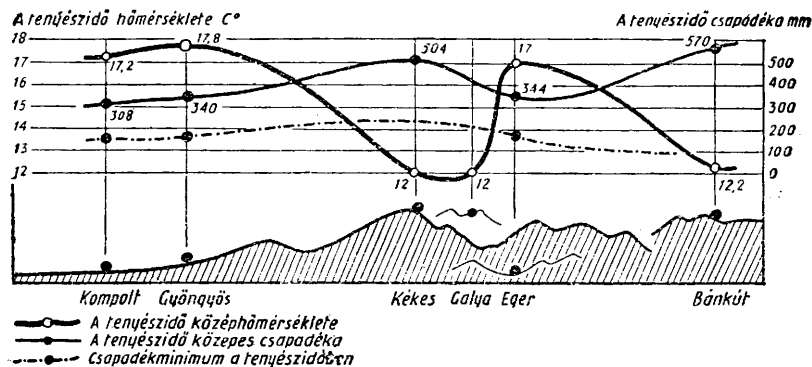
az írásos vázlat logikus és dialektikus rendszerezésére szolgál. (Kevés rajz, több írásbeli feljegyzés.)

A 11. ábrán Peru Ny—K irányú szelvényén a domborzat, a keleti széllé vált passzát szelek, a csapadék mennyisége, a növényzet és az éghajlati viszonyok gazdasági kihasználásának kapcsolatait látjuk. A trópusi övezetben járunk. A rajz célja megmutatni a csapadékos keleti országrészek, a szárazabb zárt magasságok és az ugyancsak száraz tengerparti tájak élesen kirajzolódó különbségeit.

Az elmondottak a szemléltető rajzolás és a természet viszonyáról is tájékoztatnak. Néhány ritka esettől eltekintve a földrajzi szemléltető rajzok nem a táj külső látható képét, hanem annak földrajzilag fontos, lényeges belső tartalmát tükrözik. (L. pl. a 11. ábrát.) Bemutatják valamely terület földtani szerkezetét, domborzatának jellemző vonásait, vagy vízrajzában jellegzetességeit, kifejezik a tájban vezető szerepet játszó fizikai földrajzi folyamatok lényegét és a jelenségek összefüggését. A földrajzi szemléltető rajz tehát a földrajzi táj alapvető, lényeges tartalmának a kifejezése analitikus és szintetikus módszerek segítségével. A természet ilyen objektív és dialektikus jellegű ábrázolásához csak a tudományos anyag és a dialektikus földrajzi gondolkodás birtokában, és állandó tervszerű módszertani, didaktikai gyakorlat árán juthatunk el. Ez azt is jelenti, hogy rajzi konstrukcióinkat — amelyek gyakran tanítás közben születnek és különböző embereknél másképp oldódnak meg — szigorúan alá kell rendelnünk a tárgyi és módszertani követelményeknek.

A gazdasági földrajzi szemléltetésben nemcsak a földrajzi környezet adottságainak, hanem a társadalmi termelőerőknek is ki kell fejeződniök. Nem hanyagolhatjuk el a gazdaságföldrajzi *fejlődés* ábrázolását. Itt elsősorban számszerű anyagról és annak grafikus kifejezéséről van szó. Egy kapitalista állam ipari fejlődésének *egyenlőtlenségét*, vagy egy szocializmust építő ország *törelen gazdasági emelkedését* bemutató grafikon a tényyszerű ábrázoláson kívül a kétféle társadalmi rendszer gazdasági törvényeit is visszatükrözi.

A számszerű anyag rajzi kifejezése megkönnyíti a számok viszonylagos elképzelését, lehetővé teszi a különböző eredmé-

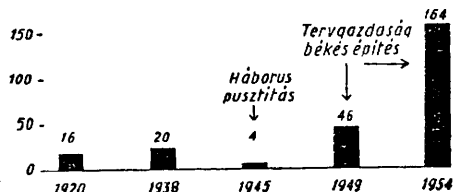
13. ábra. Az Alföld — a magasabb hőmérséklet és kevesebb csapadék miatt — rászorul az öntözésre. Az öntözés különösen a csapadék szélsőséges időbeli eloszlása miatt szükséges. (A dőlthevesi síkság és a Mátra éghajlati szelvénye a tenyészidőben)

nyek értékelését, és az egyes országokra vonatkozó gazdasági állapotok jellemzését. A számadatok önmagukban keveset mondanak és nélkülözik a jellemző erőt. Más az eredmény, ha összehasonlított adatokkal dolgozunk, ha az adatokkal *változást* vagy *különbséget* érzékeltetünk, és ha ezeket természeti és gazdaságföldrajzi kapcsolatokkal, valamint *politikai érvekkel* is alátámasztjuk. Ha a számokkal jellemzett viszonyokat társadalmi összefüggésükben is vizsgáljuk, az összehasonlító és helyesen értékelő szemlélet kialakítása mellett *íjjáságunk politikai nevelésének* is szolgálatot tehetünk. A francia és a magyar széntermelés abszolút mennyiségének összehasonlítása a franciák javára dönti a mérleget, tehát nem nyújt helyes képet. M helyt azonban az *egy főre jutó* mennyiséget vizsgáljuk, kiténik, hogy a magyar széntermelés előbbre van, mint a francia. A második világháború előtti széntermelésünk és mai eredményeink

összevetése a szocialista országépítés felsőbbrendűségét igazolja.

A számszerű anyag összehasonlító ábrázolása kidomborítja egyes országok fő gazdasági jellemvonását. A mongol népköztársaság egy milliós népessége mellett a 13 millió juh, 4 millió kecske, 2 millió szarvasmarha és másfajta állatok nagy száma

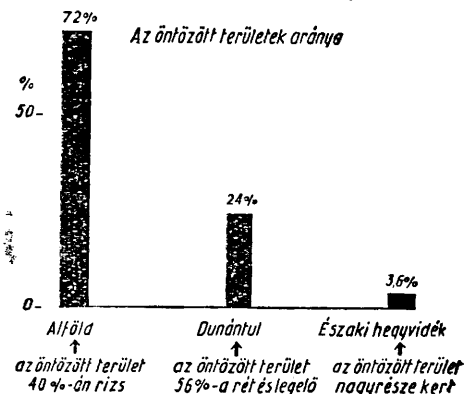
200- katasztrófás hald ezekben

4. ábra. Az öntözött területek növekedése Magyarországon

kétségtelenül igazolja ennek a területnek állattenyésztő jellegét. Magyarország és Svájc földterületének művelési ágak szerinti megoszlását feltüntető diagramm (12. ábra) hasonló tanulságot nyújt. Svájc rétjei és legelői viszonylagosan nagy kiterjedésük mellett jó minőségükkel is kitűnnek, és az ottani tehenészet kifejlesztésében nagy szerepet játszottak. Ezzel szemben áll a szántóföldek jelentéktelen kiterjedése, amely a sűrűn lakott or-

15. ábra. Az öntözött területek aránya és felhasználása Magyarországon nagy tájain

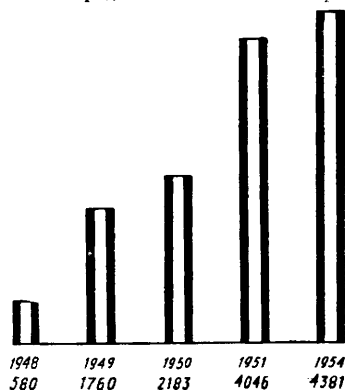
szág gabonabevitelét indokolja. A kevés szántóföldön is nagyrészt takarmányféléket termelnek. Mindezek a jellemző viszonyok akkor domborodnak ki élesen, ha azokat egy más jellegű országgal, például hazánkkal hasonlítjuk össze, ahol a szántóföldi gazdálkodás elsőbbsége még elvitathatatlan.

A fejlődés menetének, gyors ütemének rajzbeli kifejezése igen fontos a Szovjetunió és a szocializmust építő országok

földrajzának tanításánál. A fejlődés ezekben az országokban gyorsabb, mint a kapitalista államokban. A tervgazdálkodás növekedő eredményei és újabb célkitűzései a béke fontosságának a tudatát erősítik tanítványainkban.

Nézzük meg a magyar öntözőgazdálkodás fejlődésének a példáját. Bevezetőül — felsőoktatási fokon — bemutatjuk (l. 13. ábra) a Mátra és a délhevesi síkság éghajlati viszonyait annak indokolására, hogy az Alföld, természeti körülményei folytán *rászorul az öntözésre*. Aszályos években a csapadék ijeszten kevés, a magas nyári hőmérséklet miatt nagy része ennek is elpárolog. A természettől nem várhatunk adományokat. A hegyvidékről lefutó csapadékvíz a folyókban haszontalanul eltávozik. Szükséges tehát a gazdasági élet főtényezőjének, a társadalomnak a közbelépése. A 14. ábrán nemcsak a társadalom, de a társadalmi forma szerepe, a szocialista építés döntő

16. ábra. Termelőségvetkezeteink számának növekedése

jelentősége domborodik ki. (Az öntözött területek növekedése Magyarországon.) Az egyszerű diagramm a szocialista tervgazdálkodás fölényét szembeállítja a kapitalista fejlődés megtorpanásával, a *békés építés* perspektíváját a háború pusztító, romboló hatásával. Egy következő oszlopos diagramm (15. ábra.) arról tájékoztat, hogy hazánk melyik területe kívánja meg leginkább az öntözést. Az öntözött terület 72 %-a az Alföldre esik. Ha számításba vesszük az Alföld nagyobb hőösszegét, megértjük ugyanítt a *rizstermelés* fontosságát. A Dunántúl területén viszont az öntözés elsősorban a természeti viszonyoktól is jobban támogatott állattenyésztés érdekeit szolgálja.

A bemutatott néhány ábrával — amelyek nem alkotnak hézagatlan sort — a rajzi szemléltetés lehetőségeire, sokoldalúságára és felhasználásának módjára akartuk felhívni a figyelmet.

A TÖRTÉNELMI SZEMINÁRIUM A FŐISKOLÁN

I. Bevezető áttekintés

A felszabadulást megelőzően a magyarországi egyetemeken és a szegedi tanárképző főiskolán az a szemináriumi rendszer volt érvényben, amelyet az akkori VKM 1931-ben vezetett be. Ennek értelmében a szemináriumi foglalkozások két típust alkottak: az I. és II. éves hallgatók az ún. prosezemináriumokon, a magasabb évfolyamok hallgatói szemináriumokon vettek részt. A történelmi tárgyú prosezemináriumok egy részében forráselemzés folyt, másik részében pedig egy-egy tudományos művet dolgoztak fel, annak egyes fejezeteit egyes hallgatók között szétosztva. A szorosabb értelemben vett szemináriumi munka — amely a mi szakszemináriumainknak felel meg — a prosezemináriumokhoz képest átmenet nélküli, ugrásszerű minőségi változást jelentett. A szemináriumokon a hallgatók készülő szakdolgozataikat mutatták be, vagy pedig a professzor irányítása alatt annak szűkebb kutatási területéből készítettek dolgozatokat

Mindebből már kiderül ennek a szemináriumi rendszernek két legfőbb fogyatkozása. Az egyik az, hogy egyáltalán nem mozdította elő a szeminárium tagjainak közös munkáját. A szemináriumi dolgozat tárgyából csupán a dolgozat készítője készült fel és semmilyen szervezeti feltétele nem volt annak, hogy élénk és színvonalas vita alakuljon ki. Másfelől a szemináriumok pusztán a szakmai képzés céljait szolgálták, anélkül, hogy az egész csoportra irányuló nevelői cél bármilyen formában érvényesült volna.

A szemináriumi foglalkozásoknak ez a rendszere volt érvényben az 1948/49 tanévig, az egyetemi reform életbe lépéséig. A reformnak egymást követő intézkedései, de még inkább az oktatás gyakorlati szükségletei a szemináriumi munkát gyökeresen megváltoztatták. Amiként az előadások általában kimerültek meghatározott tárgyi ismeretek átadásában, úgy a szemináriumok feladata is ezeknek a készen nyújtott ismereteknek ellenőrzésére, begyakorlására, rögzítésére, jobbik esetben elmélyítésére és bizonyos fokú kiegészítésére szorítkozott. E te-

kintetben a főiskolák és egyetem között nem volt lényeges különbség. A pusztá számonkéréstől kezdve, egy-egy, az előadáson felmerült kérdés megvitatásán, vagy a kötelező irodalom megbeszélésén keresztül a szemináriumok eljuthattak az ún. kiselőadások formájáig — mivel azonban a referátumok és kiselőadások is csupán az előadások anyagát ismételtették, tartalmukban egyaránt anyagkövetőek voltak. A viták is, kellő ténybeli ismeretek híján, elvont ideologizálásba fulladtak. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ezek a módszerek a *maguk idejében* bizonyos fokig hasznosak voltak, talán nélkülözhetetlenek is. Akkor a felsőoktatás fő feladata a gyenge előképzettséggel rendelkező nagyszámú hallgatóságnak megfelelő szakmai minimummal való ellátása volt — s az anyagkövető szeminárium ennek adekvát módszere. Amikor tehát a Központi Vezetőségnek az oktatással kapcsolatos határozata, s az OM ennek értelmében kiadott rendelkezései értelmében a szemináriumi módszereket is gyökeres revíziónak vetettük alá, nem csupán új pedagógiai felismerés vezetett, hanem az a tény, hogy a felsőoktatás új feladatai új módszerek bevezetését is követelik meg.

Mind emellett, fontosnak tartom annak nyomatékos megállapítását, hogy az 1948—1953 között alkalmazott módszerekkel való szakítás semmiképpen nem jelentheti a régebbi módszerekhez való visszatérést, még azzal a fenntartással sem, hogy a régihez hasonló módszerek gyökeresen eltérő eszmepolitikai tartalomhoz kapcsolódjanak. Nem mondhatunk le azokról a tagadhatatlan értékekről, amelyeket a reform utáni szemináriumi rendszer jelentett. Nevezetesen nem térhetünk vissza a szemináriumok olyan formájához, amely kizárólag egyéni referátumokra alapozódnék a közösség rendszeres és széleskörű bevonása nélkül. És nem mondhatunk le arról az erőteljes politikai-ideológiai nevelésről, amelynek meggyőződésünk szerint a szeminárium az egyik legfontosabb színtere. És végül, — legalább is kezdeti fokon — nem mondhatunk le arról, hogy a szeminárium az egész csoport folyamatos tanulását és bizonyos mértékben ennek ellenőrzését is szolgálja.

Az új típusú szemináriumi formák kialakításában alapvető útmutatást nyújt az OM 4. sz. *Módszertani levele*: „A szemináriumvezetés módszerei”. A *Módszertani levél* meghatározza a felsőoktatási szeminárium célját is az önálló tudományos vizsgálódás és az alkotó munka módszereinek elsajátításában”. Ezzel teljesen összhangban állapítja meg Csukás István „*Irányelvek a pedagógiai főiskolák hároméves képzéséhez*”¹ című, programmatikus jellegű tanulmányában a főiskolák továbbfej-

lesztő gyakorlati foglalkozásainak (beleértve a szemináriumokat is) célját. Ezen az alapon szögezi le az idézett cikk, hogy az anyagkövető, visszakérdező szemináriumoknak a hároméves főiskolán nincs helyük”. Ugyanez a cikk helyteleníti azt is, ha a szemináriumok pl. magyar irodalomtörténetből — ami ugyanúgy vonatkozik a történelemre is — a kötelező irodalom pusztá megbeszélésére szorítkoznak. Mindezekkel az útmutatásokkal egyet kell értenünk. A gyakorlat azonban az egyes tárgyak ill. tudományszakok szemináriumvezetésében olyan sajátlagos kérdéseket vet fel, amelyek megoldása alapján bizonyos területeken pontosabban kell kidolgozni, esetleg kiegészíteni, bővíteni vagy módosítani a *Módszertani Levél*-nek és *Csukás István* cikkének általános útbaigazításait. Ezt a feladatot a történelmi szemináriumra vonatkoztatva óhajtja elvégezni vagy legalább is előkészíteni a jelen tanulmány.

II. A történelmi szeminárium célja

A főiskolai képzés feladatait példaadó pontossággal határozta meg Csukás elvtárs, amikor megállapította: ²

„A pedagógiai főiskolák célja, olyan szaktanárok képzése az általános iskola felső tagozata számára, akik szaktárgyuk általános iskolai oktatásának követelményei szerint teljes biztonsággal tájékozódnak szaktudományuk területén, kellő jártasságot szereztek szakmai ismereteiknek a szocialista pedagógia elvei és célkitűzései alapján való átadására, szilárd materialista világnézettel, politikai tájékozottsággal rendelkeznek és műveltségük, kultúrált magatartásuk alapján képesek és készek részt venni a reájuk háruló társadalmi feladatok sikeres megoldásában.”

Ezt a célt szolgálják mind a főiskolai előadás, mind a szeminárium. De módszerük merőben eltér egymástól. Az előadás, a maga rendszerességével, valamennyi főkérdésre kiterjedő teljességével biztos és egyértelmű vonalvezetésével, szigorú logikájával, az adatok céltudatos felsorakoztatásával és a helyes marxista álláspont következetes képviselésével olyan értéket képvisel, amely már eleve a felsőoktatás vezető formájává teszi. De e mellett a szemináriumi forma is ad sajátos, az előadás által nem nyújtható értékeket. Az előadásban *megismertetjük* a hallgatót a forrásokkal — a szemináriumon ő maga *ismerkedik* meg velük. Az előadásban az előadó *cáfolja* a hibás, vagy helytelen nézeteket, a szemináriumon maga a hallgató száll vitába velük. Az előadáson a hallgató *megérti* (és esetleg élvezi) a gondolatok szigorúan logikus kifejtését — a

szemináriumon *ő maga küszködik* gondolatainak értelmes, tömör, logikus kidolgozásáért. Az előadáson *tudomásul vesz* — a szemináriumon *érvel, cáfol, vitatkozik*. Az előadást — ideális esetben — a hallgató *maga sajátítja el* — a szemináriumon a helyes vélemény *az egész csoport* kollektív részvételéből, vitájából bontakozik ki. Az előadás a mindenkre kötelező tananyagot nyújtja — a szeminárium a *kötelező anyagon túlmenő* ismeretek felé vezet. Éppen ezért az előadás csak a fő problémákat világítja meg — a szeminárium módot ad a központi kérdésektől távolabb eső, mellékesebb, de azért jellemző, érdeklődésre méltó, a főkérdést más oldalról megvilágító tények és jelenségek megbeszélésére. Amire az előadás a legközvetlenebb, legegyszerűsebb úton — de éppen ezért kötöttebb, elsősorban fegyelmezett gondolkodást követelő és erre nevelő módszerével törekszik, ugyanarra tart a szeminárium is a maga bizonyos fokig fellazítottabb, spontánabb — de éppen ezért önálló munkát, alkotó kezdeményezést feltételező és fejlesztő módszerével. Hangsúlyozzuk: nem kétféle célról van itt szó, hanem egyazon oktatói és nevelői feladatkör elérésére vezető különböző módszerekről.

A szeminárium — így a történelmi szeminárium — eredményességét is az biztosítja, ha a főiskolai képzés egyetemes céljait — a 'szilárd' szakmai ismeretek nyújtását, az ismeretek átadására irányuló képességet, a megingathatatlan materialista, marxista-leninista világnézetet, a párt politikája melletti egyértelmű és harcra kiállást, az általános műveltség fejlesztését — a maga 'sajátos' módszerével a hallgatók önálló munkáján, kezdeményezésén keresztül szolgálja.

Nem egyszerű tehát a szeminárium, s benne a történelmi szeminárium feladata. A szabad vitára kell módot adnia úgy, hogy éppen a vita szabadságából bontakozzék ki marxizmus világnézetének mindenkit meggyőző és ezért mindenkre kötelező igazsága. Az egyéni kutatásra, elmélyedésre kell lehetőséget adnia, anélkül, hogy csorbát szenvedne a szeminárium munkájának kollektív jellege. A kötelező anyagon túlmenő tematikával is szolgálnia kell a kötelező anyag elsajátítását. Az önálló kezdeményezést kell fejlesztenie úgy, hogy attól ne szenvedjen a képzés elengedhetetlen fegyelme, a tudományos elmélyedést kell szolgálnia úgy, hogy egyúttal kidomborodjanak a tanárképzés központi feladatai is; végül a szaktárgyi kutatás módszereivel és főproblémáival, tudományos ismereteink forrásaival és azok felhasználásával, legjobb esetben egyes, rátermett hallgatóknak az önálló bűvárkodásra és alkotó munkára való előkészítésével oly módon kell foglalkoznia,

hogy ezek a szakmai célok is végső soron a hallgatók politikai, ideológiai nevelését, harcos marxista emberekké, marxista történettanárokká való nevelését szolgálják.

Ennek a sokrétű feladatkörnek figyelembe vételével kell kialakítanunk általában a szemináriumok — a magunk számára: a történelmi szemináriumok típusait, tematikáját és módszereit.

III. A szemináriumok típusai

1. *Az anyagkövető típus.* Csupás elvtárs idézett cikkében³ ezt a típust kiiktatandónak tartja a hároméves főiskolából. Ugyanitt azonban, úgy látszik, az „anyagkövető” szemináriumot azonosítja a „visszakérdező” módszerrel. Holott véleményünk szerint az anyagkövető szeminárium tágabb fogalom a pusztá visszakérdező módszert alkalmazó szemináriumnál. Anyagkövető szemináriumnak nevezném mindazt, amely még nem megy túl a mindenkre, minden hallgatóra kötelező anyagon, legyen bár ez az anyag: előadás, tankönyv, jegyzet, vagy kötelező irodalom; nem kíván ennek az anyagnak a megértésén, illetve értelmes elsajátításán túlmenő erőfeszítést, tehát ilyen értelemben a szokásos szóhasználatot kitágítva, ide sorolnám a kötelező irodalmat megvitató szemináriumokat is; ide azokat a szemináriumokat is, amelyek az előadásban fel nem dolgozott, de a vizsgaanyagban szereplő anyagrésznek bizonyos kötelező irodalom alapján való feldolgozását tűzik ki céljukul.

Ha ily értelemben a pusztá visszakérdezősen túlmenő tartalmat adunk az anyagkövető szemináriumnak, nem állíthatjuk, hogy arról fejlődésünk mai fokán teljesen lemondhatunk.

A középiskoláról a felsőoktatási formákra való átmenet megkönnyítése érdekében elengedhetetlennek tartjuk azt, hogy legalább is az első félévben a hallgatókat bevezessük a sokszor bonyolult, marxista klasszikusokból és tudományos feldolgozásokból álló kötelező irodalom megértésébe, egy-egy tanulmány lényeges mondanivalójának felismerésébe, a szembenálló nézetek logikailag tiszta distinkciójára és egyúttal ez irányú munkájukat ellenőrizzük és segítsük is. De talán magasabb fokon — természetesen legfeljebb a második évfolyamig bezárólag — alkalmi, félévenként egy-kétszeri ellenőrzésről sem kell feltétlenül lemondanunk.

Az anyagkövető szemináriumot ilyen értelemben nem utasítjuk el teljesen. „Visszakérdezésnek” valóban nincs helye a főiskolán, de eleinte nagyobb, később fokozatosan csökkenő

számban még szükség van egy-egy nagyobb egység lezárása után a kötelező irodalmon és azt kiegészítő anyagon alapuló összefoglaló szemináriumokra. Ezekről csak a IV. félév után mondhatunk le teljesen.

2. *Az előadást kísérő típus.* Az anyagkövető szemináriumnál lényegesen fejlettebb típus az, amelyet bizonyos önkényességgel előadást kísérő szemináriumnak neveznék. Ezen azt a szemináriumi típust értem, amelynek tematikája nem ismétli vagy nyomon követi az előadások tematikáját, hanem a félévi anyagnak csupán legfontosabb kérdéseit dolgozza fel, az ezekről szóló előadások után, de az előadások anyagán túlmenő források és feldolgozások alapján.

Az előadást kísérő típusnak két vezető formáját lehet megkülönböztetni:

a) *A forrástanulmányon alapuló szeminárium.* Ezt a formát a főiskolákon eddig nem igen alkalmazták. Tudományos és egyben didaktikai jelentősége az, hogy a hallgatókat visszavezeti az eredeti forrásokhoz, ismereteink voltaképpen alapjaihoz. De tudományos jelentőségén túl igen nagy az értéke a hallgatók eszmei-politikai nevelése szempontjából is. A jól kiválogatott és helyesen értelmezett eredeti források alapján mutathatjuk meg, még politikailag fejletlenebb, nehezebben megközelíthető hallgatóinknak is marxista történelemszemléletünk igazát. Különösen értékesek az olyan eredeti források, amelyek mintegy öntudatlanul támasztják alá marxista történelemszemléletünket.

A nép honvédő szerepének sokszoros tézisszerű hangoztatásánál meggyőzőbb Tinódinak, vagy XVI—XVIII. századi krónikáinknak helyesen értelmezett adatai a jobbágynak, jobbágy származású végvári vitézeknek a honvédelemben való részvételéről, vagy ellenkező irányban a Rákóczi eláruló főurak, Károlyiak, Pálffyak, földbirtokért esedező levelei, az egyház! hivatalos megnyilatkozásai minden „értékelésnél” meggyőzőbben hirdetik az uralkodóosztály árulását. Nyilván az előadásokon is operálhatunk jól kiválogatott idézetekkel, de hosszabb szövegeknek teljes terjedelmükben való olvastatása és értelmezése csak a szemináriumi munka feladata lehet. Az előadott anyag érzelmi aláfestése is eredeti források alapján történhetik: gondoljunk például jól kiválogatott jobbágylevelek, vagy a szabadságharc részvevői által írt naplók, Rákóczi emlékiratainak érzelmeket megmozdító, az ellenség iránt gyűlöletet felkeltő hatására. A szemináriumi forrástanulmány teszi lehetővé az előadásokban inkább elvszerűen, elvontan tárgyalt anyag konkrét, szemléletes, életszerű képekben való megrögzítését — s ez nem közömbös a leendő általános iskolai taná-

rok nevelése szemponijából. Birtokadományozási oklevelek, jobbágyösszeírások a jobbágyok terheiről egészen konkrét képeket adnak. A Bécsi Képes Krónika (47. f.) szinte népi zamatú közlése a János-féle felkelés (1160) részvevőinek egyházellenes törekvéseiről meggyőző illusztrálása az antifeudális népi megmozdulások antiklerikális élének.

Amennyiben egy egész félét, vagy annak jelentős részét forrástanulmányi szemináriumra akarunk fordítani, a legfontosabb anyagegységeket megvilágító szemelvények (törvények, oklevelek és elbeszélő kútfők) szolgálnak a szeminárium alapjául. A főiskolai oktatásban nem lenne helyes egyetlen kútfőnek pl. Anonymus-nak, vagy Rákóczi emlékiratainak, vagy Széchenyi egy művének olvastatásával eltölteni az egész félét. Helyesebb, ha egy, legfeljebb két szemináriumi foglalkozáson dolgozunk fel egy-egy forrásrészletet, amely az előadás által felvetett egyik súlyponti kérdés dokumentális alátámasztását, megvilágítását és konkretizálását eredményezi. Munkánk eredményes akkor lesz, ha kellő számú nyomtatott vagy sokszorosított példányból a csoport minden tagja előre elolvassa a kijelölt forrásanyagot és annak alapján a szemináriumvezető irányításával folyik a megbeszélés. A szemináriumvezetőnek a feladata az, hogy a forrást és a belőle levonható következtetéseket szervezési egységbe foglalja. Egyrészt ne csak a forrást beszéltesse, hanem a forráson keresztül ő maga neveljen, másrészt a következtetéseket ne kész, lezárt eredményként adja át, hanem a hallgatók tevékeny részvételével közvetlenül a forrás szavaiból vesse le.

b) *A referátumon alapuló szeminárium.* A forrásfeldolgozás mellett, sőt annak rovására a legelterjedtebb szemináriumi forma a hallgatók referátumain (nem egészen szerencsés kifejezéssel: kis-előadásain) alapuló szeminárium. Ez a szemináriumi típus az 1953/54 tanévben kezdett meghonosodni. A folyó tanévben mindhárom főiskolai történelmi tanszékén a szeminárium uralkodó formájává lett, anélkül azonban, hogy mindegyik a kis-előadások (referátumok) tárgyának kiválasztásában, időtartamának meghatározásában és előkészítésében a szükséges egyöntetű eljárás kialakult volna.

Az *előadáshoz való viszonylatában* a referátum lehet első-sorban *illusztratív* jellegű. Az előadó egy bizonyos kérdést elvileg és általánosságban tárgyal, amihez azonban egy-egy szemináriumi dolgozat nyújtja a részletes, illusztratív, bizonyító anyagot pl. a XIV. századi jobbágyok kizsákmányolásának mértékéről, a majorsági gazdálkodás kialakulásáról, a robotmunkának a bér munkával való felcseréléséről, az 1848/49-es

guerilla harcokról, az előadó aligha emlékezhetik meg részletekbe menően, de az általa adott általános képet és elvi értékelést illusztráló tényanyagot éppen a szemináriumi dolgozat szolgáltatja. Az illusztratív szeminárium igen alkalmas lehet országos jelenségek helyi visszhangjának, megnyilatkozásának bemutatására, pl. a 48-as szabadságharc, vagy a Tanácsköztársaság története helyi mozzanatainak feltárására. — Lehet továbbá a szemináriumi referátum *kiegészítő* jellegű: olyan tárgykörrel dolgoz fel a tananyagon belül, vagy kívül, amelyre az előadás alkalmával nem jutott idő. Így szemináriumi keretek között dolgozhatók fel a felépítményi jelenségek olyan területei, amelyek önálló előadás tárgyául nem szolgálnak, de megismertetésük feltétlenül kívánatos. Pl. görög vagy barokk képzőművészet, a romantika, helytörténeti vonatkozásban az illető korban élő, helyileg jelentős személy tevékenységének ismertetése, stb. Most, hogy a 3 éves képzés keretében lemondhatunk a tananyagnak egész terjedelmében történő feldolgozásáról, helyeselhető, ha egy-egy „kiegészítő” szemináriumi dolgozat a tananyagban szereplő, de az előadásban mellőzött tárgykörrel dolgoz fel. Végül lehet a referátum *részlet-feldolgozó*: egy-egy az előadásban érintett kérdést nemcsak adatszerűen illusztráló, hanem részleteiben ismertető és ezek alapján akár önálló következtetésekre is jutó dolgozat. Pl. az 1811-es mezőgazdasági válságot, vagy az 1929—33-as válságot az előadásnál alaposabban ismertető szemináriumi dolgozat.

c) A legszerencsebb megoldás az, ha a két típus *kombinációjaként* olyan szemináriumot tudunk szervezni, amelyben egy bizonyos tárgykörrel kapcsolatban egy-egy hallgatónak referátumot, illetve korreferátumot, az egész csoportnak azonban ezzel összefüggő forrásfeldolgozást tűzünk ki feladatául. Ha ez megoldható, a szemináriumi vita számára is jó alapot teremtünk. Például szemináriumi dolgozat szól a köznemesség kialakulásáról és ezzel kapcsolatban az egész csoportnak kiadjuk az Aranybullát, vagy a Békepárt szerepéről szól a dolgozat a debreceni országgyűlésen, kötelező olvasmány pedig az Országgyűlés e szempontból kiválogatott íratai.

Kétségtelen, hogy ez a kombináció biztosítja legnagyobb mértékben az egyéni és a csoportmunka egységét.

Nem szabad szem elől tévesztenünk a kétféle tematika között fennálló különbséget. A forrástanulmányi szemináriumban a források sorrendjében haladunk, azok ismertetése az elsőrendű feladatunk. A referáló szemináriumban pedig történelmi problémákat helyezünk előtérbe, a források csak ezek megértésének elősegítésére szolgálnak.

A kétféle típust lehetőleg ne keverjük össze: adjunk az általunk leghelyesebbnek tartott típusnak megfelelő, következetes tematikát, amely vagy a források elemzését, vagy az egyes problémákat veszi alapul.

3. Az előadástól független szeminárium. Az előadástól független szemináriumok a félévi előadások *általános anyagának* egy részéhez kapcsolódnak csupán, az egyes előadások témáitól pedig teljesen függetlenek.⁵ A félévi tematikának egyetlen problémakörét ölelik fel a lehető legnagyobb alapossággal, a többi problémakörrel nem foglalkoznak. Ilyen szemináriumi típust alkalmazunk, ha pl. egy féléven át csak a magyar munkásmozgalom történetét dolgozzuk fel, pl. 1867—1914 között, vagy kizárólag a két világháború közötti nemzetközi viszonyokat beszéljük meg. A szemináriumnak ez a típusa különösen értékes a készségek fejlesztése szempontjából. A résztvevőknek ugyanis egy tárgykört minden oldalról megmutat és így a tudományos elmélyedés és eszmei-politikai értékelés és nevelés olyan lehetőségeit nyújtja, mint a szeminárium egyetlen más típusa sem. Hátránya azonban az, hogy a szemináriumokon fel nem dolgozott, nem kevésbé fontos anyagrészek tüzetes megvilágítása elmarad és így a hallgatók ismerete nagyon aránytalanul válik. Főiskolai fokon nehézséget okoz az eredeti forrásoknak megfelelő bőségben való előteremtése is. Nem véletlen az, hogy a szemináriumnak ezt a típusát a Szovjetunióban is főként az egyetemeken kultiválják. A pedagógiai főiskolákon, bár az anyagkövetésről lemondanak, és számonkérés egyáltalán nincs, a szeminárium mégis az anyag valamennyi súlyponti kérdését feldolgozza, nagyjából az előadások sorrendjében, annak a szemináriumi típusnak megfelelően, amelyet „előadást kísérő” jellegűnek neveztünk.

Az anyagtól teljesen elszakadó szemináriumi típust mégsem küszöbölhetjük ki teljesen a főiskoláról. A mi viszonyaink között a III. évben semmiképpen sem tekintem elvetendőnek. Lehetséges egy olyan formája, amelyben a hallgatók szakdolgozatuk tárgyából számolnak be. Mivel azonban a történeész hallgatóknak csak egy része ír ebből a szaktárgyból szakdolgozatot, ezeknek bemutatását külön e célból szervezett, és nem az egész hallgatóságot magába foglaló speciálkollégiumon tartom megfelelőnek.

Nem elvetendő tehát a III. évfolyamon, egységes tematikájú, egyetlen központi kérdés körül forgó szeminárium szervezése. Ezt megkönnyíti nemcsak a hallgatók várható nagyobb érettsége és a képzés remélhetőleg magas színvonala, hanem az a tény is, hogy itt egyrészt időbelileg szűk korlátok közé szoru-

ló anyagot dolgozunk fel, másrészt egyes kérdésekben igen bő-
séges eredeti dokumentáció kellő mennyiségben áll rendelkezé-
sünkre. Ezen a fokon tehát „A munkásmozgalom a Horthy-kor-
szakban”, „Az 1929—33-as gazdasági válság és kihatásai”. „A
Horthy-korszak gazdaságpolitikája” stb. tárgykörökből akár
egész éves, összefüggő, egységes szeminárium megszervezését
tarthatjuk megengedhetőnek. Amennyiben párhuzamos szemi-
náriumi csoportok vannak, ezek egymástól eltérő központi te-
matikát választhatnak.

A fentiek alapján tehát a főiskolai szemináriumnak (első-
sorban a történelmi jellegűnek) mindhárom típusát megfelelő
keretek között alkalmazhatjuk. Az I. félévben a magasabb szín-
vonalú „anyagkövető” és az „előadást kísérő” szemináriumi tí-
pus egyensúlyban lesz, a II—IV. félévben viszont az előadást
kísérő típusnak forrásfeldolgozó, vagy referáló alakja, az V.
és VI. félévben pedig az előadástól teljesen független, egységes
tematikát feldolgozó hallgatói referátumokra felépülő szeminá-
rium lesz a megfelelő.

IV. A hallgató önálló munkája a szemináriumon

A kitűzött téma kiválasztásánál nemcsak az előadáshoz
való viszony kérdését kell felvetni, hanem azt is, hogy milyen
fokú önállóságot várhatunk a hallgatóktól. Kezdfokon semmi-
képpen sem támaszthatunk túlságosan magas igényeket. Az I.
félévben leghelyesebb még olyan témákat kitűzni, ahol a hall-
gátónak csupán egy művel kell megismerkednie és a referátum
ennek puszta ismertetésére szorítkozhatnak. Az ismertetendő mű ne
legyen egész könyv, hanem vagy folyóirat-cikk, vagy pedig a
könyvből vett fejezet. Kiegészítésül a hallgatóval el kell olvas-
tatni a forrásanyagnak egy részét, amelynek alapján a cikk il-
letve a könyv szóbanforgó fejezete készül, végül elolvasztatjuk
a könyv valamelyik szakfolyóiratban megjelent bírálatát is. Így
a szemináriumi dolgozat legkezdetlegesebb formája: forrás-
anyag+cikk, vagy könyvfejezet+ismertetés feldolgozása. Például
Léderer Emma: Az egyház szerepe az Árpádok korában c.
tanulmány ismertetése, hozzá az *Aranybulla 1222 és 1231 évi*
változata. Vagy *Szücs Jenő Céhtörténetének* egyik fejezete,
hozzá: Válogatott céhprivilegiumok elolvasása. Vagy *Bónis*
György: Hajnóczi Józsefről szóló életrajza, hozzá e könyv
megvitatása az Akadémia értesítőjében,⁶ hozzá a jakobínusok
perének aktaiból vett szemelvények. — A referátum alapjául
szolgáló cikk vagy könyvrészlet lehetőség szerint marxista szel-
lemű legyen, vagy legalább is álljon rendelkezésükre az illető

műről szóló marxista szellemű ismertetés. A hallgatók kezdőfokon még semmiképpen sem érettek arra, hogy a polgári tudomány korlátait önálló bírálatnak vessék alá. Hasonlóképpen korai még ezen a fokon a hallgatóknak olyan kontroverz témát kijelölni, amelyben marxista kutatók között is lényeges eltérés van, mint pl. helytelen lenne a magyar őshaza kérdését túlságosan megbolygatni, vagy pl. Mátyásról olyan szeminárium: dolgozatot íratni, amely külpolitikájának, cseh háborúinak vagy monarchiája jellegének egyértelmű értékelését kívánná meg. Viszont már ezen a fokon kívánatos, hogy a szeminárium: dolgozat alapjául szolgáló irodalom szigorúan tudományos legyen, abban az értelemben, hogy eredeti források alapján készül, azokat feltünteti és velük szemben kritikusan foglal állást, nemcsak a tudomány eredményeit, hanem magának a kutatásnak folyamatát is bemutatja. E feltételeknek meg nem felelő, népszerű ismeretterjesztő művek lehetőleg ne szolgáljanak szeminárium: dolgozat alapjául.

Magasabb fokon a szeminárium: dolgozatot egyrészt az önálló jellegű forrásfeldolgozás, másrészt a modern irodalomban felmerülő kontroverz nézetek irányában fejleszthetjük tovább. A II. évfolyamon alkalmilag azt a feladatot is adhatjuk, hogy egy-egy nagyobb terjedelmű okmány-, illetve regeszta gyűjteményben pl. az 1848/49-es országgyűlés aktáiban keresse ki egy adott kérdéskomplexummal pl. a jobbagykérdéssel, vagy a hadseregszervezési, vagy iparszervezési kérdésekkel kapcsolatos anyagot. Másrészt feladatul tűzhetjük ki az ún. *Porsnyev-vita*, vagy *Molnár Erik „A magyar társadalom története”* c. műve II. kötetének egyes tézisei körül kialakult vita ismertetését, vagy a *Martinovics-kérdés jelenlegi* állásának bemutatását. Ez utóbbi esetben is szükséges, hogy a kontroverz nézeteket kifejtő cikkeken és könyvrészleteken kívül elolvastassunk egyet-mást azokból a forrásokból is, amelyeken az ellentétes nézetek alapulnak.

A referátum magasabb formája tehát az lesz, amikor egy-egy kérdést a hallgató már több forrásmunka (kútifő, tanulmány vagy könyv) alapján dolgozott fel. Eleinte a szemináriumvezető a szó szoros értelmében a hallgató kezébe adja a forrásmunkákat, később csak megnevezi őket, legvégül talán eljutunk odáig is, hogy csupán a témát jelöljük ki, a forrásanyag felkutatását teljesen rábízuk a hallgatóra és csak akkor lépünk közbe, ha az anyag kikeresésében tájékoztatlanságot mutat. Ezen a fokon már éppenséggel kívánatos, hogy marxista felfogáson kívül polgári pozitívista, vagy akár a Horthy-korszakból való mű is szerepeljen a forrásanyagban. Kimondottan ellenséges, népelle-

nes, a kommunista gondolatot, vagy a Szovjetuniót rágalmozó művet természetesen semmi körülmények között nem adunk hallgatóink kezébe. A polgári kutatás figyelembe vétele annál inkább kívánatos, mert a marxista feldolgozások rendszerint amúgy is tartalmazzák a polgári kutatás bírálatát. Kivételes esetekben a nyomtatott forrásanyagon kívül kéziratos, még nem publikált anyag felhasználására, levéltári kutatásra is buzdíthatjuk megfelelő előkészítés után a dolgozat készítőjét, főként új és legújabbkori helytörténeti vonatkozások esetén. Mindenestre egy-két eredeti forráson és legfeljebb 3—4 tanulmányon túlmenő irodalmat ne adjunk, inkább osszuk meg a témát két referens között.

A szemináriumi téma kijelölésénél ügyeljünk arra, hogy az ne legyen se túl átfogó, se túlságosan szűkkörű. Olyasfajta témák, mint pl. „Honvédő harcaink a XVI. században”, „Az erdélyi fejedelmek harca a Habsburg hatalom ellen”, „Árutermelés a feudalizmusban” stb., nem kívánatosak, mert a hallgatókat felszínes általánosításokra nevelik. Szűkkörű esetleg helyi jelentőségű témák abban az esetben adhatók ki szemináriumi dolgozatnak, ha valamilyen nagyobb összefüggést egy sajátos oldaláról világítanak meg, pl. egy helyi lap régi évfolyamaiból bizonyos jellegzetes adatok összegyűjtése stb. Nem árt, ha a hallgatók a főiskolán is megtanulják a legkisebb részletjelentőségben is meglátni a tipikus és általánosítható mozzanatokat.

Óvakodni kell viszont — a kezdeti fokot kivéve — olyan témák kiadásától, amelyeknek címe azonos egy marxista szellemű tanulmány címével. Ez esetben ugyanis a hallgató készen kapja dolgozatának gondolatmenetét.

Csak a hallgatók felkészültségével arányban álló feladatokat tűzzünk ki. Ha pl. kellő előkészítés nélkül bízunk rá levéltári kutatásokra a hallgatóra, vagy ha nem igazítjuk el az irodalomban, nemcsak idővesztést okozunk, hanem el is kedvetlenítjük a hallgatót.

V. A szeminárium előkészítése és vezetése

a) *A szemináriumvezetés személyi feltételei.* A szemináriumvezetőtől az új követelmények sokkal magasabb felkészültséget kívánnak, mint az eddigi anyagkövető szemináriumok. Nemcsak elmélyült, az előadások anyagán túlmenően, a forrásokig visszanyúló váratlan kérdésekre válaszolni tudó anyagismeretre, hanem pedagógiai rátermettségre, önálló kutatásban való járatosságra is szükség van a szeminárium eredményes vezetéséhez. A jövő fejlődésének perspektívái tehát arra mutatnak,

hogy egyrészt az előadóknek a jövőben nagyobb mértékben kell bekapcsolódnok a szemináriumvezetésbe, másrészt a jelenleg csak szemináriumot vezető kartársakat elő kell készíteni arra, hogy egy-egy nagyobb anyagrész specialistáivá, előadóivá is válhassanak.

b) *A szemináriumi terv elkészítése.* Ha azt akarjuk, hogy a szemináriumokra fordított értékes időből semmi se vesszék kárba, hanem az elhangzó előadások pozitívumai és negatívumai egyaránt nevelő hatásúak legyenek az egész kollektíva számára, igen gondos, körültekintő előkészítő munkára van szükség. Az előkészítés első mozzanata a félévi szemináriumi terv elkészítése. A félévi terv elsősorban a különböző típusú szemináriumi foglalkozások számát, majd ezek tematikáját állapítja meg, egyes szemináriumi foglalkozásokra dátumszerűen felbontva. Előzetesen kell tájékozódniuk, hogy a témákhoz a szükséges irodalom, források megvannak-e, ill. kellő számban állnak-e rendelkezésre. Az I. félévben a referáló szemináriumok száma még ne haladja meg az 5—6-ot, a II. félévben már fokozatosan emelkedhetik, a III. félévben uralkodó, az V—VI. félévben kizárólagos típusú válik. A III. félévtől kezdve még a „forráselemző” szemináriumokat is kapcsoljuk össze egy-egy referátummal.

A már elkészített szemináriumi tematikát az első, bevezető szemináriumon ismertetjük és ahhoz a továbbiakban ragaszkodunk. Ahol több, párhuzamos szeminárium működik, lehetőleg adjunk egymástól teljesen vagy részben eltérő tematikát. Ezt — sok más érv mellett — a forrásmunkákkal, irodalommal való gazdálkodás is indokolja.

A tematika összeállításánál mindenekelőtt az eszmei-politikai nevelés céljait tartsuk szem előtt. Ne riadjunk vissza az ún. kényes kérdések szemináriumi tárgyalásától, ellenkezőleg, éppen olyan témákat kell előnyben részesítenünk, melyekben a marxista tudományos álláspont még a legerősebb érzelmi ellenállásba, a legmegrögzítettebb előítéletekbe ütközik. Gondolok itt elsősorban egyes nacionalista előítéleteket, klerikális vagy vallásos hiedelmeket, vagy hagyományokat igaz voltukban megmutató előadásokra: a nemzetiségi kérdés a régi Magyarországon, a párizsi (1946-os) békekötés helyes értékelése, a vallás ill. a kereszténység eredete stb. Ezeknek a kérdéseknek különös alappossággal, elmélyült dokumentáció segítségével történő szemináriumi feldolgozása a történelmi szeminárium egyik legszebb, mondhatnám: megtisztelő feladata. A szemináriumvezetőnek természetesen éppen az ilyen tárgykörű, nevelői szempontból elsőrendű fontosságú szemináriumok előkészítésénél kell a leg-

nagyobb gondot tanúsítania a szervezésben és a vezetésben. Csak így lesz lehetséges, hogy éppen a szemináriumok nyílt vitájában, a tárgyyszerű érvelés segítségével, ideológiailag és történelmileg verjük vissza a mélyben lappangó vagy nyíltan érvényesülni akaró, ellenséges vagy csupán téves nézeteket.

A tematika összeállításánál további szempont az, hogy a referátumok mennél szélesebbkörű, mennél sokoldalúbb problematikát öleljenek fel, vezessenek el a tudományos kutatás menél több, különböző területére. Főként a magasabb évfolyamok szemináriumi dolgozatai irányuljanak az ilyen vagy olyan szempontból problematikus, vitatható, különbözőképpen értékelhető kérdésekre.

c) *A szemináriumi dolgozatok előkészítése.* Ha a félévi szemináriumi tematika elkészült, az első szemináriumi órán a tanár rövid bevezetés után ismerteti és a hallgatókkal való megbeszélés alapján kiosztja a feldolgozandó referátumi témákat. Ha az előadástól független tematikát adunk ki (pl. a III. évben) több bevezető előadás is tartható. Az egyes referátumok mellé korreferenseket is kijelölünk.

Az előkészítés munkája a továbbiakban a következőképpen folyik. A hallgatónak megadjuk a témához tartozó forrásanyagot és irodalmat, kezdő fokon pontosabban, később egyre általánosabb formában. A munka következő szakasza a *konzultáció*, amely a szemináriumi dolgozat előkészítésének elengedhetetlen feltétele. Ahhoz, hogy a dolgozat alapjául szolgáló sokrétű anyagból a hallgató eljusson a megfelelő következtetésekre és általánosításokig, a tanár útmutatása sokszor elengedhetetlen. Fontos az is, hogy főként az első szemináriumi munkák eredményesek legyenek. A siker fokozza a kedvet és érdeklődést a további munkához. Mindehhez a kiindulópontot a konzultáció adja, amely egyébként is megkönnyíti a tanítást, a hallgatókkal való foglalkozás individualizálását. A konzultáción kell a tanárnak megmutatnia a referáló hallgató előtt — ha az magától nem eszmélt rá — a kérdés egész bonyolultságát, összetettségét. Sokszor ezzel az egyéni beszélgetéssel szoktuk le a hallgatóinkat a kérdések egysíkú, egyszerűsítő, „vulgarizáló” szemléletétől. Mennyi finom árnyalat, a különböző mozzanatok milyen meggondolt mérlegelése kell ahhoz, hogy történelmi nagyságaink megrajzolásánál elkerüljünk minden oktalan modernizálást (túlzó magasztalás, vagy a túlzott követelmények irányában), vagy hogy pl. a legkorábbi kereszténységben, a szegények és elnyomottak vallásában is megtalálják azokat a mozzanatosokat, amelyek *később* az uralkodó osztályok ideológiájává tehetők.

A konzultáció persze nem lehet póráz a hallgató számára, nem helyettesítheti a referáló önálló munkáját. Számba kell azonban venni, hogy kezdeti fokon sokszor gyenge készultségi, de mindenképpen tapasztalatlan hallgatókkal állunk szemben, akik sokszor valósággal azt sem tudják, mihez fogjanak a kezükbe adott anyaggal. Láttam olyan hallgatókat, akik arra is képtelenek voltak, hogy két forrásmunka alapján írjanak egy szemináriumi dolgozatot. A két forrásmunka tartalmát egymás után elmondták, anélkül, hogy akár csak kísérletet is tettek volna a két tanulmány mondanivalójának szerves egymásbadolgozására. Mindezt figyelembe véve, számítanunk kell kezdeti fokon arra, hogy a konzultáció primitívebb formát is ölthet. De (magasabb színvonalú) előkészítés a felsőbb fokon is szükséges: a konzultáció ott is elengedhetetlen.

A konzultáció alkalmával hívja fel a tanár a referáló figyelmét azokra a kérdésekre, amelyeknek a neki kiadott irodalom megoldásától eltérő értékelése vagy megoldása is van ill. elképzelhető, vagy amelyek tekintetében a marxista tudomány harcban áll a polgári felfogással. Helyes, ha (esetleg a tanár tanácsára) a dolgozat külön felhívja a hallgatóság figyelmét ezekre a vitatott vagy vitatható kérdésekre: ez máris emeli a vitakészséget és jó talajul szolgál egy élénk szemináriumi megbeszélésnek.

Az első konzultáció alapján a hallgató elkészíti a beszámoló tervét, részletes vázlatát és azt bemutatja. A szükséges változtatások után készíti el referátumát végleges, kidolgozott formájában. Ezt a végleges, szöveget a szemináriumvezetőnek — ha az előzetes konzultáció jó volt és a bemutatott vázlat bizalmat ébresztett — nem kell már átnéznie.⁸ Módszertanilag és a hallgatóknak önállóságra való nevelése szempontjából helytelen volna, ha a dolgozat hibáit előre kijavítanánk. Súlyos politikai vagy szakmai baklövések, antimarxista állásfoglalás, szarvashibák elkerülésére elegendő az előzetes konzultáció és a dolgozatnak vázlatos formában való átnézése.

Nem hagyhatjuk teljesen magára a korreferenst (ill. korreferenseket) sem. A korreferens vagy a referátumban is felhasznált irodalom alapján azt *bírálja*, vagy ha a forrásanyag ill. irodalom nagyon széleskörű, azt újabb anyag alapján *kiegészíti*. Vigyázzunk azonban arra, hogy a korreferátum ne váljék második előadássá.

A dolgozat végleges szövege lehetőleg egy héttel az előadás előtt legyen készen, hogy a korreferens is át tudja nézni. Az ideális állapot az lenne, ha a csoport tagjai is megismer-

kednének a referátum szövegével, erről azonban — a hallgatók túlterhelésének elkerülésére — le kell mondanunk.

A vita termékennyé tételére a leghelyesebb módszer, ha a referátum tárgyával kapcsolatban álló forrásanyag egy részét, ill. ezenkívül idevágó marxista klasszikus anyagot vagy feldolgozást is adunk ki kötelező olvasmánynak. Ez lehetővé teszi, hogy a szeminárium túl az egyéni munkán az egész csoport ügyévé váljék és egyúttal alapul szolgáljon tartalmas hozzászólásoknak és bizonyos forrásanyagon ill. feldolgozásokon alapuló, alkotó bírálatnak.

d) *A szeminárium vezetése.* A referátum időtartama legálább 15—20 perc, legfeljebb 35—40 perc. Ez utóbbi esetben megvitatására teljes két órát kell szánni.

A dolgozat felolvasása előtt, ha szükséges, a szemináriumvezető párperces bevezető szavaiban rávilágit hat a téma fontosságára és azokra a főszempontokra, amelyekre a hallgatóknak a dolgozat megvitatásánál ügyelniük kell. Ezután kerül sor magára a referátumra. A szemináriumi dolgozatot teljesen kidolgozott formában kell elkészíteni. Ez hozzájárul hallgatóink fogalmazási készségének fejlesztéséhez, ahhoz, hogy gondolataikat tömören, világosan, szabatosan legyenek képesek megfogalmazni. Ez nem jelenti azonban azt, hogy a referátumot feltétlenül fel kellene olvasni. A hallgató az előre elkészített szöveg alapján szabadon is előadhatja mondanivalóját. Ez élénkebbé teszi a szemináriumot és fejleszti hallgatóink előadó készségét is. Figyelembe véve leendő pedagógusi pályájukat, ezt a követelményt nem szabad lekicsinyelni.

A megvitatás a hallgatók kérdéseivel kezdődik, amelyekre a dolgozat írója vagy szükség esetén a szemináriumvezető válaszol. Ezután következnek a korreferensek és a nem-hivatalos hozzászólók felszólalásai. A hozzászólásokat igyekezzünk úgy irányítani, hogy azok — a mostani gyakorlattól eltérően — ne legyenek pusztán kiegészítő jellegűek, hanem magának a dolgozatnak központj kérdéseire szóljanak hozzá, foglaljanak velük kapcsolatban kritikus állást. Ha megfelelő forrásanyagot adtunk ki kötelező olvasmánynak és ha az első felszólalások jól elő voltak készítve, ezek újabb kérdéseket, hozzászólásokat váltanak ki.

A vitát a referáló válasza, majd a szemináriumvezető zárszava fejezi be. Ebben értékeli a referátumot, hozzávetőleg a következő szempontok alapján:⁹ mennyire használta fel a forrásanyagot és az irodalmat? Törekedett-e önállóságra? Milyen mértékben tudta megoldani a kitűzött kérdést a marxista-leninista álláspont alapján? Előadásának külső keretei: stílusa,

előadásmódja. Ez után a szemináriumvezető tisztázza a felmerült kérdéseket, ill. megállapíthatja, hogy ezek ez idő szerint még megoldatlanok. A szemináriumvezetőnek a zárszóban is legyen gondja arra, hogy a burzsoá tudomány esetleges ferdítései és hamisításai ilyenekként lelepleződjenek, és hogy a tárggyal kapcsolatos elvi-ideológiai kérdésekben a hallgatóságnak szilárd, pártos, marxista állásfoglalása alakuljon ki.

A fenti követelményeknek megfelelő szeminárium időtartama aligha lehet két óránál kevesebb. Ezért kívánatos, hogy a heti 1 órás egyetemes történeti szemináriumok helyett, esetleg kísérletként, inkább nagyobb elmélyedést biztosító kéthetekenként kétórás szemináriumokat tartsunk. A közbeeső heteken tarthatjuk az előadáselőkészítő konzultációt.

Felmerülhet az a kérdés, mennyire kérjük számon a szemináriumokon elhangzottakat a vizsgán? Ez a szemináriumi dolgozat jellegétől függ. Nyilvánvaló, hogy az „előadás-kiegészítő” szeminárium anyagát a vizsgán feltétlenül számon kell kérni, nemcsak magától az előadótól, hanem a szeminárium valamennyi tagjától. Az illusztratív és részletező jellegű szemináriumi dolgozatok anyagának egy-két mozzanatát, amelyekre a figyelmet idejekorán, az összefoglalás alkalmával felhívjuk — szintén számonkérhetjük. Az előadott anyaggal csak lazább kapcsolatban lévő szemináriumok anyagának számonkérésétől viszont el kell tekintenünk.

A félév utolsó összeövetelén a szemináriumvezető összegezze a szeminárium eredményeit, emelje ki a legsikerültebb dolgozatokat és hozzászólásokat.

VI. A főiskolai és egyetemi szeminárium.

A főiskolai szeminárium, mint láttuk, teljesen szakít a középiskola mechanikusan anyagkövető-ellenőrző módszereivel és a hallgatóság önálló munkájára épül. Helytelen lenne azonban szemináriumainkban az egyetemi szemináriumok és szakszemináriumok pusztá kisebbitett másolatát látni. A főiskolai szeminárium feladatában, tehát minőségében ugyanúgy eltér az egyetemi szemináriumtól, mint ahogy a főiskola maga is többé-kevésbé eltérő feladatokra, többé-kevésbé eltérő célkitűzéssel és módszerrel oktatja hallgatóságát.

Abból kell kiindulnunk, hogy az általános iskolai tanár a középiskolai tanárral szemben válogatatlan tanulmányanyagot alacsonyabb fokon fog oktatni. Számára tehát a szakmai feladatok *viszonylag* kevesebb nehézséget jelentenek, mint maga a megta-

nítás, az elsajátíttatás mikéntje, a módszer kérdése. A módszerbeli kérdéseknek ez a viszonylagos — az egyetemhez képest viszonylagos! — primátusa nyomot kell, hogy hagyjon a szaktárgyi, pl. történelmi szeminárium tematikájában és módszerében is. Ez határozza meg a főiskolai szeminárium sajátos, az egyetemi szemináriumtól eltérő jellegét.

Ez a sajátos jelleg kifejezésre jut elsősorban a szemináriumok tematikájában. Míg az egyetemeken a tendencia az előadások anyagától való fokozatos elszakadás — és az önálló szemináriumi tematika felé fog mutatni, addig a főiskolákon, legalább is az első két évfolyamon, a félévi anyag mennél több súlyponti kérdésének megvilágítása lesz a feladatunk. Legfeljebb a III. évfolyamon kerülhet sor az előadásoktól független szemináriumi tematika kidolgozására.

A sajátos főiskolai jellegnek érvényesülnie kell az egyes referátumok tárgyválasztásában is. A főiskola felsőoktatási jellege elengedhetetlenné teszi az eredeti forrásokkal való megismerkedést és ez lesz minden szemináriumi dolgozat alapja. Ez teszi lehetővé, hogy a tudomány eredményeit nem készen adjuk át, hanem mintegy in statu nascendi, kialakulásukban, születésükben, szinte hallgatóságunkkal együtt, magunk szerezzük meg magunknak. De ugyanakkor figyelembe kell vennünk, hogy a főiskola általános iskolai, javarészt falun dolgozó pedagógusokat nevel, akik önálló kutató munkával csak szűk keretek között foglalkozhatnak majd. Az egyes témák tehát nem lesznek sem olyan igényesek, sem olyan széleskörűek, mint az egyetemen. A feladat részben a fő problémákra vonatkozó kutatás megismerése, részben az „aprómunka” megbecsülésére való nevelés lesz: nevelés arra, hogy a kisebb részletkérdéseket is be tudják állítani egy nagyobb összefüggésbe. A témák egyúttal szolgáljanak némi bevezetésül a vidéken folytatandó kutatómunka, helytörténet problémáiba és módszereibe.

A főiskola sajátos tanárképző jellege jut kifejezésre abban a támogatásban, amelyet a szaktárgyi szeminárium a szakmódszertannak nyújthat. A feldolgozandó témák kiválogatásában azokat a kérdéseket helyezzük előtérbe, amelyek az általános iskola tananyagában is szerepelnek. De a referátumok előkészítésében és elbírálásában a tudományos önállóság mellett elsőrendű szerepe lesz az általános iskolai tanításban fontos készségek tervszerű fejlesztésének, mint pl. a meggyőző tények önálló kiválogatás, szemléletesség, szemléltetés, gyermekek számára is meggyőző érvelés stb.

Még a szaktárgyi szeminárium tárgykörében is szerepeljen félévenként egy-két alkalommal (akár első referátum, akár korreferátum keretében) egy-egy tárgykörnek az előadáson túlmenő anyag alapján történő, az általános iskolai oktatás céljait szem előtt tartó óratervszerű feldolgozása. De ahol ez nem is történik meg, ott is mutassuk meg, hogy a referátum által ismertetett tényanyagban hol találunk a tanítás számára felhasználható szemléletes, érdekes adatokat.

A gyakorló tanári pályára való előkészítés szempontjai érvényesülhetnek a szemináriumi dolgozat megítélésében is. Az értelmes összefoglalásnak, a logikus, világos, magyaros fogalmazásnak, sőt az élénk előadási készségnek a dolgozat megítélése szempontjából el nem hanyagolható jelentősége van.

Főiskolai szemináriumaink sajátos jellege mutatkozik meg abban, hogy semmi esetre sem mondhatunk le a jövőben sem a szemináriumok bizonyosfokú vizsgálóelőkészítő szerepéről. Az anyagnak még most is fennálló zsúfoltsága főként az I. évfolyamon, még indokolttá teszi az első két évben a félévenkénti 1—2 ellenőrző szemináriumot. De a tananyag minden alapproblémáját feldolgozó referátumok és a forrástanulmányok is sok olyat nyújtanak, ami nemcsak közvetve — a formális képzésen keresztül, — hanem közvetlen anyagszerúségében is előkészíti hallgatóink jobb vizsgáit.

Az általános iskolai tanári munkára való előkészítésen túl azonban befejezésként is a szemináriumoknak elsősorban nevelő hatását kell szem előtt tartanunk. A jól vezetett szeminárium az az aréna, amelyben a nyílt, szakmai és ideológiai vita keretében kell legyőznünk a marxista világnézettel szembenálló minden hiedelmet, vélekedést és felfogást. De nevelnie kell a szemináriumon nemcsak a kiválasztandó anyagnak, nemcsak a szemináriumvezetőnek és az általa irányított vitának, nevelnie kell az egész kollektívának is. A régi idők szemináriumai csupán az egyéni munka, az egyéni képzés műhelyei voltak. Új szemináriumainkban az egész hallgatóság aktív részvételét, élénk vitakészségét kell biztosítanunk. az egyes hallgatók egyéni munkájának a szemináriumi viták révén kell alkotó részévé válnia az egész csoport munkájának, közösen kialakított marxista állásfoglalásának.

Jegyzetek

1. Felsőoktatási Szemle, 1954: 11. sz.
2. Irányelvek a pedagógiai főiskolák hároméves tantervéhez. F. Sz. 1954: 11. sz. 491 és kk.
3. U. o. 492. l.
4. Az eredeti források olvastatásának tudományos jelentőségét hangsúlyozza pl. Sinkovics: F. Sz.
5. Ilyen tematikákat követelnek pl. a szovjet egyetemi oktatástól Koszminszkij (Vesztnyik Viszsej Skoli 1946: 1. sz.) és Sztoklickaja—Tyereskovics (u. o. 1952: 3. sz.) cikkei.
6. A Tud. Ak. II. oszt. értesítője V. k.
7. Ezt határozottan kívánja pl. Koszminszkij id. cikke.
8. Koszminszkij id; cikke megkívánja a dolgozat átnézését is, ez azonban végső soron a felolvasandó dolgozatot megfosztaná önállóságától és a tanár számára is túlterhelést jelentene.
9. Ezekre nézve l. Koszminszkij id. cikkét.

A MARXIZMUS—LENINIZMUS FŐISKOLAI OKTATÁSA SZEMINÁRIUMÁNAK MÓDSZERTANÁRÓL.

A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének 1955. augusztusi határozata — az egyetemek politikai nevelőmunkájáról — felsőoktatásunk legérzékenyebb pontjára, a hallgatók eszmei-politikai nevelésében mutatkozó alapvető hiányosságok gyors és hatásos megszüntetésére hívta fel figyelmünket. Ebben a munkában a marxizmus—leninizmus tanszékek elsődleges szerepet töltenek be azzal, hogy a marx—lenini elméletet közvetlen formában oktatják, ami egyben megadja ennek a formának sajátosságait is, eltérő voltát a szaktárgyak és más, nem szaktárgyak nevelési formáitól és módszereitől. Bár a formák lényeges vonásaikban megegyeznek (előadás, szeminárium), de még itt is vannak azonosnak nem tekinthető vonások.

* * *

A marxizmus—leninizmus jó oktatása nem kis mértékben azon múlik, hogy mennyire sikerül azoknak a módszereknek megválasztása, amelyek segítségével a legjobban elérhető, hogy a marxista—leninista elméletet a hallgatók magukévá tegyék. A módszer azoknak a pedagógiai eszközöknek, fogásoknak összessége, amelyek tudatos alkalmazása biztosítja, hogy hallgatóink a marxizmus—leninizmus tanításait ne csak megtanulják, hanem azt magukévá is tegyék, hogy a tudományos igényesség mellett egyszerűvé, könnyen érthetővé tudjuk tenni a legbonyolultabbnak látszó kérdéseket is, szervezettebbé, határozottabbá és hatásosabbá a burzsoá nézetek, vallásos kötöttségek stb. elleni harcot, a materialista világnézetre való nevelést.

Az a mondás járja, hogy „ahány pedagógus, annyiféle módszer”. Ez azonban amennyire találó megjegyzés, annyira viszonylagos is, mert a módszert elsősorban nem a pedagógusok felkészültsége, egyénisége, stb. közötti különbség szabja meg, hanem az, hogy milyen tudomány oktatásáról van szó. Ez határozza meg a módszerek különbözőségét általában. Ezen belül most már az, hogy melyik oktató az alkalmazható módszerek közül melyiket és hogyan alkalmazza, az valóban rajta múlik. De nem is ez a perdöntő akkor, amikor mi valamelyik tudomány oktatásának módsze-

réről beszélünk, hanem az, hogy — az egyéniségtől, stb. függetlenül — az oktatók ismerjék el és el is sajátítsák azoknak a módszereknek az összességét, amelyek — egyéniségüktől, stb. viszonylag függő — alkalmazása az illető tudomány oktatását egységesebbé teszi. A módszer tehát függvénye az adott tudománynak, annak a tárgynak, amit oktatunk.

Hogy a marxizmus—leninizmus oktatásának szemináriumi módszertanával érdemlegesen foglalkozni tudjunk, az illető tárgy meghatározásából kell kiindulni. E tárgy oktatása viszont — ami magában foglalja a marxi—lenini filozófiát, a politikai gazdaságtant és a tudományos szocializmust — eddig a főiskolán rendkívül szűk keretek között történt. Lényegében csak az SZKP és az MDP történetét oktattuk, amihez kevés óraszámban a nemzetközi munkásmozgalom története kapcsolódott. (Ebben a tanévben — 1955/56. — oktatunk első ízben filozófiát 40 órás tematikában.)

Az oktatásnak a tematikája — bár évről-évre javult — nem tudta teljes mértékben megszüntetni azt a gyakorlatot, amely szerint a párttörténet alapján oktatuk a marxizmus—leninizmus fő eszméit. Helyesebben, a marxizmus—leninizmus alapjai és a párttörténet oktatása különböző kombinációk alapján mindkét tárgyat magában foglaló tematika szerint történt. Részben ennek volt a következménye az, hogy több esztendősz kísérletezés után nem sikerült még az oktatás jó és végleges programját elkészíteni.

A Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa a marxizmus—leninizmus főiskolai oktatását illetően is igen lényeges konzekvenciákat tartalmaz, ami eddigi tematikánk módosítását is szükségessé teszi. Ezek a módosítások majd módszertanilag is érinteni fogják munkánkat.

Ez a tanulmány, amely a XX. kongresszus előtt íródott, a marxizmus—leninizmus főiskolai oktatásának eddig alkalmazott általános módszereit próbálja összegezni. Nem tekintheti feladatának a kongresszus e problémakört érintő anyagának általánosítását. De tekintettel arra, hogy az általános pedagógiai, módszertani elvek módosult tematika alapján is kell, hogy érvényesüljenek, úgy gondoljuk, nem árt az általános és saját módszertani tapasztalataink közrebocsátása.

A fentiek alapján ezután is érvényre kell hogy jussanak munkánkban pártunknak az egyetemi oktatásra hozott határozatai, valamint az Oktatásügyi Minisztériumnak „A szemináriumvezetés módszerei” c. levele. (Megjegyzés: mivel eddig nem adtunk helyes értelmezést az SZKP és MDP története főiskolai oktatásának, a továbbiakban e tárgy — azaz a párttörténet, ami a marxizmus—leninizmus alapjaival kombinálódott — szemináriu-

maint „marxizmus—leninizmus szeminárium” általános fogalommal jelölöm és a példákat is ilyen értelmezéssel említem.)

* * *

Mi a szeminárium? mi a célja és feladata? A szeminárium az oktatásnak az a formája, ahol a hallgatók egyéni tanulmányi munkájukról a foglalkozást vezető oktató és hallgatói kollektíva előtt adnak számot, közvetlen anyag- és véleményközlés formájában, a közös munka alapján sajátítják el még mélyebben az egyénileg feldolgozott anyagot, s alakítják ki a marxizmus—leninizmus tanításairól a helyes véleményt. A szeminárium célja és feladata az, hogy a hallgatók az egyénileg tanulmányozott anyag kollektív feldolgozása során igazolják ismereteiket és mélyebben tárják fel a tanulmányozott anyag alapvető problémáit, hogy tulajdonságukká és felfogásukká tegyék a dialektikus-materialista gondolkodásmódot, hogy kialakítsuk bennük a szocialista ember alapvonásait, jellemét.

A marxizmus—leninizmus szemináriumok általában különböznek a más tárgyak szemináriumaitól, gyakorlataitól. Ezt a különbséget szerintem a következők adják:

1. Az előző tárgyk szemináriumai — a tanulmányi anyag feldolgozása és a vezetőnek a hallgatókkal, azok munkájával való foglalkozása alapján — a politikai nevelőmunka közvetlen kisértését, a foglalkozások színvonalának emelése a politikai nevelőmunka hatásának közvetlen növekedését eredményezik. Ezek a szemináriumok a Kommunista Párt világnézete közvetlen oktatásának fórumai.

Az utóbbi tárgyak szemináriumai, gyakorlatai mindezt lényegében az azokon tárgyalt anyag elsajátításának folyamatában, azok eszmei-politikai megalapozottságán keresztül, azaz közvetett formában érik el. Ez nem jelenti azt, hogy a marxizmus—leninizmus oktatója egyedülálló típus a főiskolán, de jelenti a marxizmus—leninizmus szemináriumok különleges szerepét felelősségét a hallgatók nevelésében. Továbbá azt is, hogy valamennyi oktatónak, szaktárgytól függetlenül, képviselnie kell azt az eszmei-politikai irányvonalat, amelyik biztosítja a hallgatók nevelésének egységét.

2. A marxizmus—leninizmus szemináriumok bizonyos értelemben anyagkövető jellegűek. Ezt úgy értelmezem, hogy anyaguk az előadások anyagával a legszorosabb egységet képezi. A szemináriumok tematikájukban nem térhetnek el az előadások tematikájától. Általában megtartják az előadás anyagának fő kérdéseit vagy azokból a legfontosabbat. Miből következik ez? Lényegében az előadás általános célkitűzéséből, mely arra irányul,

hogy az események dialektikus összefüggéseinek leglényegesebb vonásait, ill. a marxizmus—leninizmus alapvető eszméinek mondanivalóját feltárva és magyarázva, elindítsa a hallgatókat az önálló tanulás útján. Azon az úton, amelyen nekik maguknak kell megtalálniuk és még alaposabban megérteniük azokat a törvényszerűségeket és széleskörű összefüggéseket, amelyeket az előadás a leglényegesebb elvi kérdések fejtegetésén keresztül előre vetített. Így nem is lehet célunk, hogy az előadástól függetlenül más, vagy az előadásban egyáltalán nem érintett anyagot tárgyaljunk a szemináriumon. Megtehetnénk, de így a hallgatók oktatása hézagossá és rendszertelen lenne. Miért? Azért, mert az előadáshoz kapcsolódó, illetőleg az előadás alapját képező kötelező irodalmat (természetesen az előadásnak nem lehet feladata ennek ellenére a kötelező irodalom teljes ismertetése) a hallgatók önállóan feldolgoznák ugyan, de szemináriumon nem bővítenék az előadás anyagához kapcsolódva a hallgatók ismereteit, hanem más kérdés tárgyalásába fognának. A szeminárium szervesen kell, hogy kapcsolódjék az előadáshoz. És éppen azért, hogy az előadáson ismertetett marxi—lenini tanításokat a szemináriumon — a hallgatók egyéni tanulására alapozva — tartalmukban gazdagítsuk, meggyőző erejüket növeljük a szeminárium tagjai felé. Fontos ez azért is, mert az előadásnak nem lehet feladata egyes tanítások olyan értelmű magyarázata, hogy azok alaposabb feldolgozására szemináriumon már ne lenne szükség. Fontos annál is inkább, mert az előadáson nem győződhetünk meg arról, hogy a hallgatók megértenek-e mindent. helyes egyéni véleményt alakítanak-e ki az ott hallottakról, vagy bizonyos dolgokat máshogyan értelmeznek stb. Tehát ha a szemináriumot nem kapcsoljuk az előadás anyagához, esetleg elsiklunk olyan kérdések felett, amelyeknek elvi tisztázása a nevelés szempontjából múlhatatlanul szükséges volna.

Ezzel szemben viszont más tárgyak szemináriumai, gyakorlatai, általában eltérhetnek az előadásoktól és önálló tematikájuk is lehet (pl. irodalom, pedagógia stb.).

A szeminárium céljának és feladatának megvalósítására a szoros értelemben vett módszerek mellett vannak olyan lehetőségek, amelyek felhasználása igen fontos. Melyek ezek? Az első az, hogy a szemináriumvezetőnek módjában áll a legszorosabb, tartós — nemcsak formális tanár és diák, hanem eszmei — kapcsolatot megalapozni és egyre mélyíteni közte és hallgatói között. Ez képezi az alapját annak, hogy szakmai-politikai tekintélyét erősítse, s helyes nézeteivel a hallgatók politikai fejlődését közvetlenebbül is befolyásolja. A második, hogy mint oktató, állandó figyelemmel kísérheti hallgatóinak tanulmányi munkáját, politikai

fejlődését, magatartását, hogy ellenőrizheti s minden téren a maximumát adhatja annak a nevelőmunkának, amit azok tanulmányi téren igényelnek, s ami szocialista jellemű kialakításának ugyan-csak fontos követelménye. A harmadik, hogy a szemináriumi csoport tagjaival való állandó jellegű foglalkozás lehetővé teszi olyan tanulmányi csoport kialakítását, melyet a kollektív munka, az egymás munkájáért való felelősségérzet, a bírálat és önbírálat szelleme hat át.

* * *

Ezek után nézzük meg azokat a feltételeket és módszertani eszközöket, amelyek alapkövetelményként jönnek számításba a hallgatók oktatása-nevelése érdekében.

A módszer a nevelésnek nem „mindenható”, egyedülálló eszköze; a módszer csak annyiban ér valamit is, ha az találkozik a szemináriumvezető egyértelműen jó felkészültségével, ha a módszer igényes tartalommal tudjuk megtölteni.

Az első lépés tehát, hogy a szemináriumvezető alaposan ismerje és tudja is a feldolgozandó anyagot, annak sokirányú összefüggéseit, hogy hallgatóinak munkáját magabiztos tudásérzettel tudja irányítani. De ez még a gyümölcs megérlelésére nem elég. Mert van olyan szemináriumvezető, aki éppen erre a tudásra alapozva, megelégszik magával és várja munkájának eredményét. A véletlenre bízva az ilyen oktató a nevelőmunkát. He-lyesebben, elhanyagolja hallgatóinak tudatos és tervszerű nevelését.

A szeminárium jó vezetése sok vonatkozásban még nagyobb felkészültséget igényel, mint az előadás megtartása. Az előadó kétségtelen, hogy a témával kapcsolatos valamennyi művet, dokumentumot áttanulmányozza, hogy jó előadást tudjon tartani. Az előadását leírja vagy vázlatot készít. Azaz, egy előre elkészített előadással, előre kidolgozott kérdésekkel áll hallgatói elé, amit pusztán közöl velük, de utána nem beszélük azt meg. A szemináriumvezetőnek viszont fel kell készülnie arra, hogy hallgatói sok olyan kérdésre is kíváncsiak, melyeket az előadás csak érintett, vagy amelyekre a kötelező irodalom nagyon vázlatosan, utalásszerűen tért ki. A vezető, alapos felkészültsége híján, nem tud kielégítő választ adni, ami a hallgatókban nem a legkedvezőbb képet alakítja ki. De nem is ez a lényeg, hanem az, hogy a hallgatók általános érdeklődését nem tudja úgy kihasználni a nevelésre, mint ahogyan arra szükség volna.

A jó felkészüléssel párosulnia kell annak, hogy a szemináriumvezető rendszerezi magában az anyagot, meghatározza a szeminárium célját az adott téma alapján. Azaz: a szeminárium anya-

gát azok köré a legfontosabb kérdések köré csoportosítja, melyeknek hallgatói által való elsajátíttatása azoknak nemcsak nagyobb tudásbeli képzettségét, hanem a nevelés hatásfokának növelését is eredményezi. Éppen ezért „a szeminárium anyagává általában egyes klasszikus műveknek, vagy egyes elvi kérdéseknek klasszikusok alapján történő magas színvonalú feldolgozását kell tenni”.²

A szeminárium vezetőjének arra kell törekednie, hogy a szeminárium anyagát ne az előadás teljes anyagára, vagy az egész témát felölelő anyaghalmazra támassza ki, hanem azoknak a kérdéseknek megbeszélését tűzze ki célul, amelyek a legalapvetőbbek a hallgatók marxista—leninista nevelése szempontjából. Így elejét tudjuk venni annak, hogy minden gondolkodás nélkül be nagolják az anyagot és azt a szemináriumon visszadarálják nekünk és egyben kényszerítjük, készítjük és ösztönözzük őket az önálló gondolatközlésre, az egyéni véleményalkotásra, valamint annak felismerésére, hogy a marxizmus—leninizmus tanításai a valóságban gyökereznek és a valóságot tükrözik.

A szemináriumvezető felkészülése — már az eddigiekből is következik — kétoldalú. Felkészülésének egyik oldalát a szemináriumra kerülő anyag alapos elsajátítása, másik oldalát pedig a módszerbeli felkészülés, azoknak az eszközöknek a megválogatása adja, melyek segítségével a szeminárium célkitűzését a legeredményesebben meg tudja valósítani. S hogy ez a kettős oldal — most már egységben — a szemináriumon kifejezést is nyerjen, ahhoz szükséges a vázlat, amely tömören magába foglalja az egész szeminárium tartalmi és módszerbeli gondolatmenetét, a sajátos nevelési lehetőségekre való utalásokat, a kérdések lényegének összefoglalását, s amely biztosítja a szeminárium teljes logikai egységét. Szemináriumi vázlatra a szemináriumvezetőnek legalább annyira szüksége van, mint az előadónak az előadás vázlatára. A vázlat készítésének és használatának célszerűsége nem vitatható. De igazán célszerűvé akkor válik, ha a szemináriumvezető az abba bevett gondolatokat el is sajátítja, magáévá is teszi. Így a vázlat már csak azt a célt szolgálja, hogy az anyagban s a szeminárium vezetésében való biztonságérzetét növelje, ellenőrizze magát, nem hagyott-e ki valamilyen lényeges részt. Továbbá, hogy a beszéd, vagy a hallgatók feleletének figyelése közben — ami a vezetőt leköti — a vázlatra való pillantással kapcsolni tudja logikai sorrendben az adott kérdéshez a következőket. Így a vitát élénkebbé, tartalmasabbá, módszeresebbé tudja tenni.

A szemináriumvezetőnek gondot kell fordítani a szeminárium szerkezeti felépítésére és annak következetes megtartására.

Ha ezt megteszi, a hallgatók is megszokják, ami biztosítja a szeminárium technikai gördülékenységét. A szeminárium szerkezetileg három részből áll.

Az első rész — ami maximum 5–10 percet vesz igénybe — olyan mozzanatokat foglal magában, mint a hallgatók jegyzeteinek futólagos ellenőrzése, néhány hallgató jegyzetének rövid áttekintése útján annak megállapítása, — jelentkezés alapján —, hogy fölkészült-e mindenki, vagy ki miért nem készült, s végül olyan fegyvermező intézkedés, mint a füzetek elrakása, tiszta papír, vagy külön szemináriumi célra használt füzet előkészítése, amelybe a hallgatók a kérdéseket, feleletük vázlatát, mások feleletét, a feleletekben elkövetett hibákat, a szemináriumvezető összefoglalóját stb. jegyeznék fel. Ehhez a részhez tartozónak tekintem a szeminárium fő kérdéseinek együttes közlését is. Vagy ha a szeminárium vezető más módszert követ, akkor az anyag feldolgozása technikai menetnek közlését. Ez — bár nagy vonalakban — elősegíti, hogy a hallgatók már a munka megkezdése előtt rendszerezék az anyagot és mondanivalójukat. Helyes, ha a szemináriumvezető itt ismerteti általánosságban a szeminárium célját is, tehát, hogy milyen anyagegységet vesznek át, s az anyag megbeszélése során a hallgatók majd milyen lényegesebb részek magyarázására, vitatására fordítsanak nagyobb figyelmet.

A második része — ami a kétórás szeminárium kb. 85 percét tölti ki — az anyag feldolgozását illeti fel, az előzőleg már közölt fő kérdések sorrendjében, vagy ha a szemináriumon más módszert alkalmaz a vezető, akkor annak alapján. Ennél a résznél, hogy a hallgatók könnyebben és gyorsabban el tudjanak mélyedni az anyagban, jó, ha a vezető néhány vázlatos utat tesz a beszélgetés tárgyra vonatkozóan és néhány percnyi gondolkodási időt ad a felkészülésre.

A harmadik rész — kb. 5 perc — a szeminárium zároértékeléséből áll. A vezető röviden értékeli a hallgatók szemináriumi szereplését, megdicséri a jól felkészülteket, s megrója azokat, akik elhanyagolják a tanulmányi munkát.

Sajátos helyet foglalnak el oktató-nevelő munkánkban az első szemináriumok. Nemcsak azért, mert a középiskolában a főiskolára került hallgatók nem tanulnak marxizmust — leninizmust, hanem azért is, mert egyáltalán olyan új formákkal találkoznak mint a szeminárium, s a jó tanulmányi munka olyan új feltételeivel mint a jegyzetelés és a tananyag önálló feldolgozása. Az a „szabadság”, ami a tanulmányi munkában és iskolán kívüli életükben nekik mint új, s „kedvező” tényező jelentkezik a középiskola bizonyos kötöttségeivel szemben, egyben olyan gátakat is jelent számukra, amelyek leküzdésében nekünk tevékeny részt kell vállalni.

Ennek a kezdeti segítségadásnak kétirányúnak kell lenni. Az egyik inkább technikai jellegű. Ismertetjük, hogy az önálló tanulás hogyan függ össze a szemináriumi munkával. Megmagyarázzuk és bemutatjuk a kötelező irodalom valamelyik részletén az ésszerű jegyzetkészítést stb. Nem kész receptet adunk az igaz, s az eredmény azon nyomban nem is mutatkozik, de segítünk áthi-

dalni nekik azokat a kezdeti nehézségeket, amelyekkel szembetalálják magukat. A másik már tartalomba vágó, s furcsán hangzik: a hallgatóknak a dialektikus gondolkodás útján való formális elindítása. Ugyanis a tapasztalat az, hogy ahogyan még nem hozzák a középiskolából magukkal az önálló munka készségét, ugyanúgy a gondolkodásuk is tantárgyízű, mechanikus és képtelenek sokszor a legegyszerűbb összefüggések megmagyarázására is anélkül, hogy azt be ne magolnák. Ezzel számolva, helyes, ha a bevezető témánál, pl. a tudományos szocializmus keletkezésének szükségességénél időt szakítunk és elmagyarázzuk, hogy hogyan lehet eljutni a társadalomtörténeti ismeretek alapján ahhoz a végkövetkeztetéshez, hogy a tudományos szocializmus megszületése éppen arra és nem korábbi, vagy későbbi időre esett. Ez korántsem hozza még azt az eredményt, amit mi végül is el akarunk érni hallgatóinknál, hogy ti. a dialektikus-materialista gondolkodásmódot vérükké tegyünk, de az erjedést ilyen módon kis-leegyszerűsítve el lehet indítani bennük, ami ugyanakkor nevelő munkánknak már szerves tartozékaként jelentkezik. S már a bevezető témánál — sőt különösen itt — a marxizmus—leninizmusnak „nehézségét” nem eltitkolva, arra kell törekednünk, hogy feltárjuk hallgatóink előtt e tudomány erőnyeit, szépségeit, stb., illetve, hogy ezt a tudományt megszeretessük velük. Mindez nem jelenti azt, hogy hallgatóinkkal az első szemináriumokon tanulmányi téren engedékenyek legyünk. Annak a segítségadásnak, melyre az első időben különösen rászorulnak, párosulnia kell tanulásuk következetes ellenőrzésével.

Az első szemináriumoknak ez a sajátos vonása, — amely nem valami külön szemináriumi típust jelent — később megszűnik, s a hallgatók segítségének különböző formái önálló tanulmányi munkájuk idejére esnek, azaz a szemináriumok fokozatosan elveszítik azokat a „kinövéseket”, amelyek lényegében nem képezik egyetlen normál szemináriumnak sem szerves részét, s csak későbbi munkánk könnyítéséért kapcsolódnak az első időkben a foglalkozásokhoz.

* * *

A marxizmus—leninizmus alapjai szemináriumok általánosan elterjedt módszere a szemináriumi anyag fő kérdések alapján való feldolgozása.

A fő kérdéses módszer lényegét az adja, hogy a szemináriumi anyagot az előadás, ill. a kötelező irodalom alapján a legfontosabb elvi kérdések rendszerezett megbeszélésének biztosítása érdekében egy, vagy két fő kérdés köré csoportosítjuk. A fő kérdés közlése s a hallgatók néhány perces felkészülése után a

szemináriumvezető felszólít valakit, aki a kérdésre válaszol. A vezetőnek arra kell törekednie, hogy „a feltett kérdésre a hallgató kerek, összefüggő, nagyobb igényű, legalább kb. 10 perces felszólalásban válaszoljon”.³ Ez a felelet azt a célt szolgálja, hogy az egész kérdést érintve, alapot adjon a többi hallgatók kiegészítő, vagy vitát kezdő hozzászólásának. A vezetőnek azonban vigyázni kell, nehogy a vita egyoldalúvá, felszínessé váljon, éppen ezért közbevetett apró kérdésekkel irányítani kell a munkát. Ennek a módozatai különbözők lehetnek. A foglalkozás menetét lehet úgy vezetni, hogy a főkérdésre adott válasz után nyomban egy ahhoz kapcsolódó, annak egy részletét érintő kérdést intéz hallgatóihoz, s akkor végig követi ezt a formát, amivel a fő kérdésre adott feleletben elkövetett hibákról folyó vitát is módszeresen irányítani tudja. Lehet azt is alkalmazni, hogy a fő kérdésre adott felelet elhangzása után a hallgatók hozzászólását nem befolyásolja kérdéseivel, elsősorban csak arra ügyel, hogy a hozzászólások ne térjenek el a kérdés tartalmától, s a végén, amikor már nincs több érdemleges hozzászóló, akkor tesz fel a megbeszélés során elmaradt részekre vonatkozó kérdéseket. Lehet olyan szemináriumvezető, aki sem az első, sem a második formát nem alkalmazza, hanem „több hozzászólás nem lévén”, vagy összefoglalja, vagy egyszerűen áttér a második kérdésre. Ez nem helyes, mert így a nevelőmunkája elveszíti céltudatos jellegét. A szemináriumvezetőnek aktívnak kell lenni. Érdeklődéssel, buzgalommal és szenvedéllyel kell bekapcsolódnia a hallgatók munkájába, hogy így tartalmasabbá tegye a szemináriumot. Arra viszont vigyázni kell, hogy a főkérdéses módszer ne legyen merev, vagy hogy ne árássa el a vezető kérdések özönével hallgatót, mert abból semmi jó nem kerekedik ki. Hogy mi sülni kezd az ilyen szemináriumból, arra az alábbi példa szolgál.

Az egyik szeminárium a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusával foglalkozott. Amikor a felelő befejezte a fő kérdésre adott válaszát, a vezető azon nyomban négy, majd — mivel a hallgatók jegyezték a kérdéseket és gondolkoztak is azokon — néhány másodperc múlva két újabb kérdést tett fel. (1. Mi szükséges a népfront működéséhez? 2. Hogyan érték azt, hogy a háború által okozott károkat a burzsoáziára kell hárítani? 3. Hogyan érték azt a vádat, hogy a népfront a kommunisták számára csak manőver? 4. Miért érdeke a munkásosztálynak a népfrontban való részvétel? 5. A munkásosztály számára miért fontos a tömegek megnyerése? 6. A tömegek megnyerése szempontjából miért fontos a népfront létrehozása?)

A végeredmény az lett, hogy a hallgatók felelgettek, de érdemleges, s egy-egy kérdésre irányuló választ a vezető nem kapott amire végül már ő maga sem törekedett. Ehhez, úgy gondolom, nem kell kommentár. Az az elfogadható, ha a szemináriumvezető egyszerre csak egy kérdést intéz hallgatóihoz, s addig egy lépést sem megy tovább, amíg azt meg nem beszélük.

A szeminárium főkérdéses módszerére végezetül két megjegyzésem van. Az egyik az, hogy nem gyümölcsöző az első időben, még a bevezető szemináriumok után sem, azonnal áttérni erre a módszerre. A hallgatók tapasztalatlansága, tanulási nehézségeik és még sok gátló körülmény azt eredményezi — tapasztalatom szerint —, hogy a hallgató a fő kérdésre nem tud egységes, összefüggő feleletet adni. Felelete általános lesz, amely nélkülöz minden további tárgyalási, vagy vitaalakot. Eppen ezért első témáknál szerintem az a helyes, ha a szemináriumi anyagot apró kérdések alapján dolgozzuk fel.

Ez még segítséget is jelent abban, hogy így rávezetjük hallgatóinkat az anyag összefüggéseinek részletesebb elemzésére, azokra a módszerekre, amelyek később a főkérdés alapján megtartandó szemináriumot jobbá teszik. A másik megjegyzésem, hogy vannak olyan szemináriumi csoportok, ahol ennek a módszernek (főkérdéses) az alkalmazása még II. éven sem hoz kielégítő eredményt. Főiskolánkon ilyen pl. a földrajz-rajz szak. Csaknem mindegyik hallgató rendkívül vontatottan beszél. Nem tudja mondanivalóját logikus sorrendbe szedni, a gondolatokat értelmetlenül egymáshoz kapcsolni. Annyira mozaikszerű általában a feleletük, hogy a főkérdéses módszer kudarcot vall. S ha alkalmazzuk, akkor erőltetetté, formálissá válik. Ennél a csoportnál is a leghelyesebb még mindig az anyagnak kisebb részt felölölő kérdések alapján való megbeszélése. Azonban az ilyen csoportoknál is törekedni kell arra, hogy a főkérdéses módszer alkalmazása előbb-utóbb érvényre jusson.

A fenti főkérdéses szemináriumi típus mellett véleményem szerint még vannak olyan típusok, amelyek alkalmazása — bár nem olyan általánosan, mint az előző — eredményre vezet. Melyek ezek? 1) a műelemzés módszerét, 2) a „vitaindító” referátumos módszert és 3) a kiegészítő referátumos módszert alkalmazó szemináriumok.

1. A műelemzés módszerének alkalmazása hasznos és előnyös egy-egy nehezebben érthető, vagy olyan klasszikus műnél, amely sok olyan fogalmat tömörít magába, melyekkel a hallgatók még nem találkoztak. Nem haszontalan ilyen értelemben pl. a Kommunista Párt Kiáltványából elemezni a proletárdiktatúráról, vagy a kommunistákra szórt rágalmakról, vagy a kommunisták taktikájáról szóló részt. Ezt az I. évfolyamon alkalmaztuk és úgy érzem, hogy hasznos volt. Ezzel segítettünk is hallgatóinknak abban, hogy hogyan, milyen módon lehet egy-egy klasszikus mű mondanivalójának lényegét a legkönnyebben megtalálni, annak saját szavainkkal helyes értelmezést adni.

2. A „vitaindító” referátumos módszer alkalmazása a hall-

gatók tanulmányi munkájának azon a fokán lehetséges és eredményes, amikor már eljutottak oda, hogy képesek az önálló munka és anyaggyűjtés alapján legalább 15 perces referátumot készíteni. A szemináriumvezető a referátumot készítő hallgatóval előre megállapodik, hogy milyen kérdésekről beszéljen, s a hallgató úgy készíti el referátumát, hogy alapjául tudjon szolgálni a kétórás szemináriumnak. Amikor a hallgató a referátumát elmondta, megbírálják, elemzik annak erényeit és árnyoldalait, s a referátum kérdései alapján megkezdik az anyag lényegesebb részeinek bővebb elemzését, kiegészítését. Megvalósítható ez a módszer úgy is, hogy a szemináriumi anyagnak csak egy részét foglalja magában, s így a szemináriumnak kb. felét fordítják a referátum elemzésére, másik felében pedig egy fő kérdést beszélnek meg. Ha már ezt a módszert alkalmazzuk, helyesebb az első formának a betartása, amely színvonalasabb, tartalmasabb foglalkozást eredményez. Élénkíteni, tartalmában gazdagítani lehet azt úgyis, ha előre kijelölünk egy korreferenst, aki a szeminárium előtt áttanulmányozza a referátumot és az ő bírálatának elhangzása után kezdődik meg az általános vita. Arra viszont ügyelni kell, hogy a referátumot készítő hallgató ne a szeminárium előtt egy—két héttel, hanem jóval előbb (akár 2 hónap) ismerje témáját, hogy minél alaposabb munkát tudjon végezni. Vigyázni kell arra, hogy a referátum túl hosszú ne legyen és hogy a vita ne a referátumról, (formai dolgokról), hanem a témáról szóljon.

3. A kiegészítő referátumos módszert nem tudom, hogy valahol kipróbálták volna. Még mi sem kíséreltük meg ennek a módszernek alkalmazását, de úgy gondolom, hogy hasznosítható. A sajátossága az, hogy ennél a referátum vagy egy kérdés megtárgyalása után, vagy a szeminárium végén hangzik el (10 perc). Erről vitát nyitni nem feltétlenül szükséges. Célját tekintve, éppen ezért különbözik a „vitaindító” referátumtól, mert amíg az utóbbinak a feladata, hogy alapot adjon a szemináriumi munkának, addig az előbbi vagy a megtárgyalt anyag tanulságait összegezi, vagy egy ahhoz kapcsolódó, szemináriumon fel nem dolgozott részt ismertet a hallgatókkal. A témájának megválasztásánál arra kell törekedni, hogy agitatív, nevelési célunknak a legkövetlenebbül megfelelő legyen. Mivel általában efelett vitát nem indítunk, a szemináriumvezetőnek előtte teljes alapossággal át kell néznie, hogy elvi hibák ne legyenek benne.

A szemináriumoknak ez a csoportosítása azonban egyáltalán nem meríti ki a marxizmus—leninizmus alapjai módszereinek tárházát. A fenti alapvető, helyesebben általános módszerek mellett az oktatói-nevelői eszközöknek és fogásoknak egész gazdag-

ságát találjuk, amelyek „biztosítják az eszmei-politikai színvonal emelését, elősegítik a marxizmus—leninizmus alkotó elsajátítását, a dogmatizmus kiküszöbölését, a hallgatók önálló gondolkodásra való nevelését.”⁴

A szemináriumvezető általános törekvése elsősorban abban kell hogy kifejezést nyerjen, hogy hallgatóival megértesse azokat a társadalmi összefüggéseket, amelyekről a marxizmus—leninizmus tanításai szólnak. Éppen ezért a szemináriumvezető csak anynyi anyag megbeszélését vegye tervbe, amely biztosítja a szeminárium anyagának alapos megbeszélését. Ha túl nagy anyagot veszünk, akkor elnagyoljuk a kérdéseket, a nevelőmunkánk is csorbát szenved.

Hogy az anyagot a hallgatók minél tartósabban elsajátítsák, nagy gonddal és körültekintéssel kell megfogalmazni azokat a közbevetett kérdéseket is, amelyek már bizonyos részletekre vonatkoznak. Azon, hogy mi hogyan fogalmazzuk meg a kérdést, sokszor eldől, hogy a vonatkozó rész érthetővé válik-e számunkra, vagy pedig homályban marad. Ugyanakkor a hallgatókat ez gondolkodásra is készteti. Pl. a pártról szóló résznél, ha meg akarjuk értetni a hallgatókkal, hogy a Kommunista Párt nemcsak a proletáriórt, hanem valamennyi elnyomott és kizsákmányolt érdekéért harcol, így is lehet kérdezni: mi mutatja, hogy a Kommunista Párt valamennyi elnyomott és kizsákmányolt érdekéért harcol? — s lehet így is: azt tanulták, hogy a párt a munkásosztály élcsapata; mivel magyarázható akkor az, hogy nemcsak a munkásosztály legjobbjai, hanem parasztok és értelmiségiek is helyet kapnak a párt soraiban? Szerintem helyesebb az utóbbi kérdés, mert érthetőbb és jobban meggondolkoztatja a hallgatókat, élénkebb vitát eredményez, s az anyagrészt is jobban elsajátítják.

Nagy figyelmet kell fordítani a szemináriumon azokra a kérdésekre, amelyek magyarázása a párt eszmei-gyakorlati szempontjából, éppen aktualitásuknál fogva rendkívül jelentősek. Ne szalasszunk el egyetlen alkalmat sem, amely megadja a lehetőséget e tanításoknak mai életünkhöz való kapcsolására, mert amellett, hogy cáfolhatatlan bizonyítékot szolgáltatunk ezzel hallgatóinknak a marxizmus—leninizmus tanításainak általános érvényűségéről, megvan a lehetőség arra is, hogy e tanításokat alkotó módon sajátítsák el. Pl. akkor, amikor a bevezető témánál az osztályharc három fő formájáról beszélünk — alapozva a hallgatók általános ismereteire —, megkérdezhetjük, hogy az osztályharcról szóló marxi—lenini tanításnak milyen vonásaival találkozunk ma nálunk. Ha még nem is foglalkoztak azzal, hogy a proletárdiktatúra rendszerében a munkásosztálynak az osztályharc vívá-

sára olyan új eszközök (államhatalom, stb.) állnak rendelkezésére, amelyek kapitalista viszonyok között nincsenek meg, de mégis gondolkodóképességüket fejlesztjük, s közelebb visszük őket ahhoz, hogy a jelenségeket dialektikusan értékeljék. Az elmélet és gyakorlat egységének szemináriumon való biztosítása tehát két formában valósulhat meg. Egyrészt úgy, hogy az adott marxista-lenini elméletet a történelmi események általános tükrében értékeljük, másrészt pedig úgy, hogy azt vonatkoztatjuk napjainkra is. Helyes, ha a szemináriumvezető a lehetőségnek ezt a kettős oldalát mindig szem előtt tartja és törekszik is megvalósításukra. Csaknem egyértelmű a fentivel az, hogy a szemináriumvezető ne elégedjen meg csak azzal, hogy a hallgatók a marxizmus—leninizmus tanításait megtanulják, hanem törekedjen annak meglátatására és megértetésére is, hogy a kommunista párt e tanításokat hogyan alkalmazza további gyakorlati munkájában. Pl. amikor a pártból tanulnak, világos magyarázatot kell hogy kapjon az is, hogy a mi pártunk hogyan biztosította élcspat jellegét, stb.

Hogy a szemináriumvezető jól meg tudja felelni a fenti követelménynek, ehhez nélkülözhetetlen a termeléssel való kapcsolata is. (Egy üzem, vagy tsz munkamenetének alapos ismerete.) Ez nagyban hozzájárul ahhoz a törekvésünkhöz, melynek célja annak bebizonyítása, hogy a marxizmus—leninizmus nem holt anyag, hanem az életet formálja át.

Nem lényegtelen, s a szeminárium eredményességének feltétele az is, hogy a szemináriumvezető a szó legnemesebb értelmében legyen pedagógus. Találja meg azokat a lehetőségeket, az anyagrész tényleges tartalmán túlmenően, amelyek felhasználása nevelőmunkáját még intenzívebbé teszik. Nemcsak élményszerű, de ügyes nevelői fogás, ha pl. az MDP történetének valamelyik szemináriumára meghív régi kommunista harcost, aki elmondja a munkásmozgalomban szerzett élményeit és azt, hogy hogyan dolgozott a Kommunista Párt az illegális viszonyai között. Vagy a termelészövetkezeti mozgalomról szóló szemináriumon, akár előzetes meg egyezés alapján beszéltet olyan, politikailag is szilárd hallgatót, akinek szülei tsz-tagok, aki elmondja, hogy hogyan, milyen körülmények között léptek be szülei a termelészövetkezetbe. Vagy akár egy jól dolgozó tsz elnökét, vagy vezető régi tagját is meghívhatja, aki élményszerűen beszámol a tsz munkájáról. Ugyanakkor a gyakorlati példa hat hallgatóink között is.

A szemináriumvezető nem csak oktat, hanem nevel is. Nevelő szerepének nem úgy kell jelentkeznie, hogy az anyag feldolgozását helyesen (formális értelemben) irányítja és magyarázza, hanem úgy, hogy azt tudatosan, minden lehetőséget számbavéve, a

hallgatók közvetlen, aktív nevelésére használja fel. Erre az eddigiekén kívül még több lehetőség is kínálkozik.

A hallgatók számtalan feleletben elvi hibát követnek el. Sok szemináriumvezető azt teszi, hogy ő maga kijavítja a hibát. Az egyik szemináriumon egy hallgató azt mondta, hogy az 1929/33-as gazdasági válságnak sajátossága volt, hogy nem terjedt ki Németországra. A szemináriumvezető közbeszólt, hogy „ezzel én nem értek egyet” (!) Vagy mások azt teszik, hogy ha a hallgató feleletében hibát ejt, akkor megismételik a hibás részt, s hozzáteszik — „helyesen mondta ezt?” — mire valamelyik hallgató kijavítja, a vezető igenlő választ ad rá, s így a vita lehetőségét is elejti. A fenti példa is elég annak igazolására, hogy hogyan nem, de mutatja azt is, hogy hogyan lehet szenvedélyes vitát rendezni, hogyan lehet a bírálat és önbírálat szellemét fejleszteni. Mert amíg a hallgató téves megállapítását egyik oldalról bírálják, addig ő éppen ezért — ha meggyőződik álláspontja helytelenségéről — arra kényszerül, hogy beismerje tévedését, esetleg azt, hogy nem készült fel a szemináriumra. A hallgatók aktivizálása, vitaszellemének állandó fejlesztése, az anyag feldolgozása a nevelés szempontjából nélkülözhetetlen. Nem kis feladat annak az elérése, hogy pl. amíg a főkérdést valaki felelt, addig a többiek éberén figyeljenek, a feleletet nyomon kövessék. Szerintem ennek elérésére — bár nem egyedüli — hasznosítható módszer, ha a felelet elhangzása után, mielőtt a hozzászólások megkezdődnek, a hallgatók kérdéseket tesznek fel a felelőnek, melyekre ő jól vagy rosszul, kielégítő vagy nem kielégítő módon válaszol, s amihez a hallgatók megteszik — elsősorban a kérdező — észrevételeiket. A szemináriumi munka élénkítését, a vitaszellem fejlesztését sokszor akadályozza — nálunk különösen a lányok részéről, bár nem mindenkinél — a baráti légkör. Tapasztalatom, hogy ha valaki helytelen álláspontot képviselt, azt a barátnője nem cáfolta, sőt egyetértett vele. Azt kell elérni, hogy a hallgatók elvi szilárdsága, a tudományos igazság melletti kiállása töretlen legyen, még ha a legkedvesebb barátról van is szó. S itt éppen azzal tudunk már eddig is eredményeket elérni, hogy alkalmaztuk a főkérdéssel kapcsolatos előbb említett módszert.

Helyes, ha a vezető a kérdés lényegének összegezésével párhuzamosan kitér olyan dolgokra is (magatartás, példamutatás), amelyek a hallgatók közvetlen diákéletét érintik, s amely nem hatás nélküli különösen akkor, ha az ilyenre mindig gondot fordít egyes alkalmakkor.

A hallgatók jobb szemináriumi munkára való ösztönzésében jelentős szerepe van a feleletek osztályozásának. A hallgatók pusztán jegyértékük növelése érdekében is — ami a bizonyít-

ványba kerül — többségükben igyekeznek mindig a lehető legjobban felkészülni, ami a tanulmányi munka eredményességét növeli. Ugyanakkor viszont előállnak olyan gátak, veszélyek, melyek ha a tanár nem ügyel, rontják az osztályozás módszerét és az oktató-nevelő munka tartalmát. Melyek ezek?

Fennáll annak a veszélye pl., hogy a hallgatók kevésbé törekednek a megtanulandó anyag megértésére, bemagolják mint tantárgyat, mert azt hiszik, hogy így jó osztályzatot szerezhetnek. Hogy a vezető ezt tompítani tudja, elsősorban azokat a felelőket kell megdícsérnie, akiknek a feleletéből látni, hogy gondolkodnak is a megtanultakon, hogy valóban érdekli őket a marxizmus — leninizmus.

Fennáll annak a veszélye is, hogy egyesek attól való félelmükben, hogy rossz osztályzatot kapnak, nem szólnak, hanem elzárkóznak a szemináriumi munkától, vagy ami ennek fordítottja, és nem kis diákfurfang, hogy a hallgatók, ismerve előre a szeminárium anyagát, megállapodnak abban, hogy ki melyik részből készül a szemináriumra, azt a részt jól megtanulják, a szemináriumon elmondják, s a jó osztályzat reményében a továbbiak során hallgatnak. Mind az első, mind a második eshetőség elkerülésére helyes, ha a szemináriumvezető nemcsak önként jelentkezőket feleltet, hanem többségben fel is szólít.

Fennáll továbbá annak a veszélye, hogy mivel a vezető minden feleletet osztályozni akar, a felszólalásokat állandóan írja. Ez teljesen elszakítja hallgatóitól. Véleményem szerint nem kell minden feleletet osztályozni, csak a főkérdésre adott választ és az érdemlegesebb hozzászólásokat, s így nem is kell minden feleletet papírra írni. Hogy mégis a szemináriumvezető a félév végén minden hallgatót reálisan tudjon osztályozni, ahhoz az szükséges, hogy minél több lehetőséget biztosítson mindenkinek a félévközi szereplésre, rendszeresen ellenőrizze jegyzeteiket, önálló tanulmányi munkájukat. Ilyen alapon törekedjék annak megállapítására minden hallgatónál, hogy felelete a kötelező irodalom alapos feldolgozásán nyugszik-e, és nem csak felszínesen megtanult tényeket mond-e, ami az osztályzat minőségét jó vagy rossz irányban feltétlen befolyásolja. S végül helyes, ha a szemináriumvezető a félév derekán közli hallgatóival addigi tanulmányi munkájuk jegyértékét, értékeli személy szerint valamennyiük munkáját, ami a hátralevő időszakban a hallgatók tanulmányi ambícióját növeli.

* * *

Amikor a hallgatók materialista világnézetre való neveléséről beszélünk, lényegében a vallásos, kispolgári, ellenséges né-

zetek elleni harcról van szó. A szeminárium ilyen értelemben nem egyszerűen arra szolgál, hogy hallgatóinkkal megtanítsuk a marxizmus—leninizmust, hanem arra, hogy legyőzzük azokat a marxistaellenes nézeteket, amelyeket azok magukban hordanak. Hogy a szemináriumvezetésünk tudatosan a hallgatók nevelésére irányuljon, a fentieket szem előtt kell tartanunk, a módszert e feladatoknak kell alárendelnünk.

A marxizmus—leninizmus szemináriumoknak a hallgatók eszmei-politikai nevelésében elfoglalt k ü l ö n l e g e s és felelősségteljes helye joggal megköveteli tőlünk tehát azt, hogy munkánk módszereit állandóan tökéletesítsük. A módszertani elvek érvényesülése könnyebbé és eredményesebbé teszi munkánkat. Éppen ezért a problémakört nem is zárhatjuk le, tovább kell dolgoznunk módszereink tökéletesítésén, hogy oktatói-nevelői tevékenységünket még eredményesebbé tudjuk tenni.

Jegyzet

1. Az MDP KV-nek 1953. októberi határozata a pártpropaganda munkáról, az 1954. augusztusi határozata az egyetemi és főiskolai munkáról, az 1955. augusztusi határozata az egyetemek nevelő munkájáról.

2. A szemináriumvezetés módszerei. O. M. Felsőoktatási Főosztály. Módszertani levél. 4. 10. old.

3. Uo. 10. 1.

4. Uo. 10. 1.

Irodalom

A szemináriumvezetés módszerei. O. M. Módszertani levél. 4. sz.

Illés Lajos: A szemináriumok vitavezetésének néhány problémájáról. Propagandista, 1955. április.

Bognár Gyula: Hogyan segítse a propagandista tanfolyam módszertanilag a propagandistákat. Propagandista, 1955. IX.

Gáspár Ferenc — Máté Ferencné: A magyar párttörténeti szemináriumok ellenőrzésének főbb tapasztalatai. Tájékoztató, 1955. V. 15.

A. A. Vagin: A szemináriumi foglalkozások módszertanáról. Veszty nyik Visszej skoli. 1954. 5. sz.

T. Syllaba: A marxizmus—leninizmus alapjai módszertanának néhány kérdése a főiskolákon. Vysoka Skola. 1954. 11—12. sz.

TAPASZTALATOK A GYAKORLÓÉVES TANÁRJELÖLTEK ÉS A FIATAL NEVELŐK MUNKÁJÁRÓL

Az egri Pedagógiai Főiskola igazgatósága 1955. novemberében lehetővé tette számomra, hogy egyhetes tanulmányút keretében tájékozódást nyerhessek a Szabolcs-Szatmár és Hajdú-Bihar megyében működő végzett hallgatóink gyakorlati munkájáról. Az akkor szerzett tapasztalatokat főiskolai nevelő társaim és az illetékes járási és megyei oktatási osztály dolgozói egészítették ki. Sok segítséget adott a Heves megyei DISZ uttörő-titkár is.

E tanulmány megírásával két célj szeretnék elérni: Egyrészt mutassa meg nekünk, főiskolai oktatóknak, mit ér a mi munkánk a gyakorlatban, azaz végzett hallgatóink hogyan és milyen eredménnyel tudják a főiskolánkon szerzett ismereteik birtokában oktató-nevelő munkájukat ellátni. Másrészt a volt hallgatóink gyakorlati működésében tapasztalható hiányosságok elemzésével állapítsuk meg, hol és miben kell a magunk munkáját javítanunk.

Fölmerülhet az a kérdés, hogy a hároméves főiskolai képzéssel megszűnik a gyakorlóév, és akkor mi értelme van e tanulmány megjelenésének. A gyakorlóév megszűnte azonban semmit sem változtat a kikerült fiatal pedagógus helyzetén, és a kezdő pedagógus problémája továbbra is csak megmarad eleven erővel élő problémának.

1. A gyakorlóévesek beosztása és körülményei

A kétéves főiskolai képzés alatt hallgatóink tőlük telhetően igyekeztek szaktárgyukat jól megismerni, a gyakorlati tanítás alapvető módszertani ismereteit és fogásait elsajátítani. Ismereteik birtokában, állandó szakmai, ideológiai és módszertani továbbképzéssel jó pedagógusokká válhatnak. A kétéves képzés azonban nagyon rövidnek bizonyult ahhoz, hogy a tanítás gyakorlatában a megfelelő és szükséges biztonságot és jártasságot megszerezhessék. Különösen a módszertani ismeretekben mutatkozott nagy hiányosság. Ezek kiküszöbölése végett is léptette életbe az OM a hároméves főiskolai képzést.

Az utolsó félévben már megtörtént a hallgatók beosztása az egyes

munkahelyekre. Főiskolai hallgatóink tehát még az iskola padjaiban ültek, amidőn államunk már gondoskodott biztos munkahelyről számunkra, a mi hallgatóink csak a „régiek” elbeszéléséből ismerték azt a reménytelen, szomorú és kilátástalan helyzetet, amely a magyar pedagógusokra várt a Horthy-fasizmus ideje alatt.

Főiskolánk igazgatója az államvizsga befejezése után a végzett hallgatók előtt minden évben vizolta azokat a fontos tennivalókat és feladatokat, amelyek előttük állanak. A főiskola lapja, az *Iffjú Nevelő* is hasznos tanácsokkal látta el nevelőmunkájuk megkezdésére induló gyakorlóéveseinket. Egyes hallgatók azonban nem követték ezeket az útmutatásokat, s ennek kárát elsősorban ők maguk látták. Így pl. nem jelentkeznek kellő időben a megyei, járási oktatási osztályokon, működési helyük igazgatójánál nem veszik fel a kapcsolatot a helyi párt-szervezettel, tanáccsal, DISZ-szel és egyéb tömegszervezetekkel. Ezzel a mulasztással nevelő munkájuk megkezdését nehezítik meg, amit csak fáradtságos, kemény munkával tudnak utóbb helyrehozni.

Helyes eljárás lenne, ha a megyei oktatási osztályokon az egy szakcsoporthoz tartozó hallgatók együttesen jelennének meg. Így az esetleges cseréket és áthelyezéseket az oktatási osztályok könnyebben és jobban tudnák lebonyolítani.

Az oktatási osztályokon való jelentkezés után a gyakorlóévesnek jelentkeznie kell igazgatójánál, hogy beosztását, feladatait megtudja, megismerkedjék leendő munkatársaival. Ekkor tisztázhatja lakás, étkezés és esetleges egyéb kérdéseinek megoldását is. Az 1955/56-cs tanévben az oktatási osztályok és az igazgatók — egy-két kivétellel — előre megszerezték a lakást, az étkezési helyet a gyakorlóévesnek. Általában 600 forintot fizetnek teljes ellátásért. A férfiak az olcsó szolgálati lakást (havi 12 forint) keresik, a lányok jobban szeretnek ketten-hárman együtt lakni bútorozott szobában. Egy ilyen szobáért néha 200, sőt 350 forintot is elkértek. Ökörítőfülpösön Medve Józsefné egy 2x3 m-es szobáért 150 forintot fizetett. Jó volna, ha a tanácsok úgy szabályoznák ezt a nem könnyű kérdést, mint Héhalom (Nógrád m.) tanácsa: havi 60 forintban szabta meg a gyakorlóévesnek kiadott bútorozott szoba árát. Az igazgatók pedig tennék alkalmassá a nevelőszobát arra, hogy a gyakorlóévesek ott rendszeresen készülhessenek, s így világítási és fűtési gondjaik csökkenjenek.

Gyakorló éveseink egy részét a főiskolai élet kényelmességé tette. Az állandó gondoskodás, ösztöndíj, korrepetálás, harc a lemorzsolódókért, a biztosított munkahely után iskolájukban is a „babusgatást” várják, sőt — elvárják. — Az önállóságra neveléssel tehát sokkal többet kell törődnünk, és el kell érnünk, hogy a jövőben kikerülő hallgatóink sokkal határozottabbak, leleményesebbek és kezdeményezőbbek legyenek.

Kezdő pedagógusaink egy kis része nehezen tudja egyéni

kívánságait összeegyeztetni az oktatásügy érdekeivel. Az áldozatvállalásra is nagyobb gonddal kell tehát nevelnünk a főiskolai ifjúságot.

Felettes szerveink megállapítása szerint általában szeretik, hivatásuknak tekintik a nevelői pályát, és alig várták, hogy megkezdhessék pedagógusi munkájukat. Gyakorlóéveseink — és mostani hallgatóink is — tudják, hogy a pedagógus hivatásszeretete elválaszthatatlan a szaktárgy szeretetétől. Akik szaktárgyukat szeretik, szeretik a nevelői pályát is. Hallgatóinkban tudatosítanunk kell, hogy a legigazibb öröm a jól végzett munka, a pedagógusnak naponta megújuló öröme a minden tekintetben jól sikerült óra. A főiskolai neveléssel meggyőződésükké kell érlelnünk, hogy nevelő munkájuk jó teljesítésével szocialista hazánk megteremtésének valóban egyik legfontosabb tényezője lesznek.

• Hogy gyakorlóéveseink milyen lelkiismeretesen készültek munkájuk megkezdésére, a sok példa közül csak egyet ragadok ki. 1955. november 6-án Mátészalkán találkoztam **Bíró Károly** történelem-földrajz szakos szakérttséggel volt hallgatónkkal, aki katonai leszerelés után Túrricsére indult gyakorlóévének megkezdésére. Beszélgetés közben érdeklődtem, milyen szakkönyveket visz magával, hogy tanítását eredményesebbé tegye. Erre felnyitotta bőröndjét, amelyből a következő könyvek kerültek elő: Népi demokratikus országok és tőkés országok gazdasági földrajza (Vitértől), Szemléltető rajzok a földrajz tanításához (Német—Udvarhelyi), Egyetemi tankönyv a földrajz tanításához, A magyar nép története I—II. kötet (Pamlényi) főiskolás jegyzetei. Földrajz óráinak szemléletesebbé tétele végett magával vitte saját szép közetgyűjteményét is. Ugyanilyen lelkiismeretes gondosságot tapasztaltam **Gergely Árpád** orosz szakos (Aranyosapáti), **Matuz Rozália** testnevelés szakos (Derecske) gyakorlóéveseinknél, és még sorolhatnánk a többieket is, akik mind ilyen jól felkészülve a tanítás vágyától fűtve indultak a kis magyar falvakba munkájuk megkezdésére. Ez volt a véleménye az oktatási osztályok vezetőinek is az 1955-ben végzett gyakorlóéveseinkről.

Mindez azt mutatja, hogy a főiskolai oktatói jó munkát végeztek: megszerettették a nevelői pályát, kialakították a hivatástudatot.

Gyakorlóéveseink városokban, járási székhelyeken és nagyközségekben, tehát a sok tanerős iskolákban általában csak a szaktárgyukat tanítják. A három-négy tanerős kisiskolákban a szaktárgyakon kívül más tárgyakat — főként testnevelést, éneket és rajzot is — tanítanak. Bár az igazgatók a gyakorlóévesek tehermentesítésére inkább az idősebb, gyakorlott kartársaknak adják az óratöbbletet, néha rájuk is sor kerül. Természetesen a nem szaktárgyak tanítása jóval gyengébben sikerül, mint a szaktárgyaké.

Nehezebb a helyzete a részben osztott és osztatlan iskolába került gyakorlóéveseknek. Osztatlan iskolába az eddigi gyakorlat

szerint évente csak egy-két gyakorlóéves került. Ezek általában kitűnő és jeles eredménnyel végzett, határozott, öntudatos, talpraesett nevelők voltak, akik a kezdeti bizonytalanságok után szívós akarattal, állandó tanulással meg tudták állni helyüket. Részből osztott iskolához többen kerültek az idén is és az elmúlt esztendőben is. A tanulmányi felügyelők és az igazgatók véleménye szerint az első hetek tapogatózásai után ezek a hallgatóink is jól oldották meg feladatukat. Pl. *Czimbalmos Ferenc* szakérttségit végzett történelem-földrajz szakos Nyírjácón, *Porzolt Adám* történelem-ének szakos Héhalmon stb.

Gyakorlóéveseink általában az OM által megszabott óraszámiban tanítanak. Erre az idén különösen ügyeltek az igazgatók. Ha itt-ott elő is fordult túlóra, az rendszerint nem volt több 1—2 óránál.

2. Beilleszkedés a nevelőtestületbe

A végzett főiskolai hallgató fejlődése nagymértékben függ attól is, milyen nevelőtestületbe, milyen igazgató irányítása alá kerül. A jó igazgató átsegíti a kezdő pedagógust a kisebb-nagyobb zökkenőkön, s az hamarosan értékes tagja lesz a pedagógus közösségnek. A gyenge igazgató keze alatt még a jelesen vagy kitűnően végzett hallgatók is csak hosszú évek fáradságos küzdelmei árán jutnak olyan készségek és ismeretek birtokába, amelyeket az igazgató segítségével hónapok alatt elsajátíthattak volna.

Az 1950-es évek elején még gyakori volt az önhitt, gőgös, fennhéjázó gyakorlóéves. Ezek úgy érezték, hogy ideológiailag képzetebbek a testület régi tagjainál, visszautasították a mellékük állított idősebb, tapasztalt nevelők (patronálók) segítségét, s elvárták, hogy mindenben tőlük vegyenek példát. Az ilyenektől a tantestület elzárkózott, s végül elszigetelődve magukra maradtak. Ma már az ilyesmi csak elvétve fordul elő. Másik oldala a kérdésnek — s ez szintén elég gyakori volt —, hogy az idősebb kartársak érzékenykedésből, s talán hiúságból nem segítették, nem figyelmeztették hibáira a kezdő pedagógust, hanem elzárkóztak és szinte ellenségesen fogadták. Pedig az alapján véve jóindulatú és könnyen megnyerhető fiatal nevelő segítségükkel könnyen megszabadult volna tapasztalatlanságból eredő hibáitól. Úgyes igazgató ezeket a problémákat is meg tudta és meg is tudja oldani.

Mostani gyakorlóéveseink örömmel fogadják a patronálást, a segítséget. Egyik orosz szakos gyakorlóévesünk (Tiszadobon) nagy önhittén kijelentette: „szakmai tanácskozásra nem megy,

„mert amiről ott szó van, azt már mind tudja”. Az ilyen azonban már ritka, mint a fehér holló. Kezdő pedagógusaink zöme kéri és fel is használja a testület segítségét. Pl. Várnagy Mária testnevelés szakos (Kisvárdai, I. sz. ált. isk.) jól beilleszkedett a testületbe. Idősebb testnevelés szakos kartársával kölcsönösen hospitálnak egymás óráin, elleste a jó módszereket, s igazgatója kijelentése szerint egy év alatt a testület egyik legértékesebb tagja lett.

Főleg a kislétszámú testület igazgatói várják szívesen az új tanerőt, de olyat szeretnének, aki gyakorlott, tapasztalt, tehát teljes értékű munkatárs. Természetesen gyakorlóéveseink nem ilyenek, s nem is lehetnek azok, hiszen éppen azért mennek működési helyükre, hogy szakmai tudásukhoz tapasztalatokat és gyakorlatot szerezzenek.

Az igazgatók és a nevelőtestület tagjai lássák azt, hogy a gyakorlóéves, a fiatalság lendületét, az egyes tudományágak legújabb vívmányait viszi magával, és kell, hogy a testület az újat, jót és haladót tőlük átvegye, munkájában alkalmazza. Ugyanakkor a gyakorlóévesben a kezdő nevelőt kell látniuk, aki módszertani, gyakorlati hiányosságokkal küzd, s rászorul a tapasztaltabb nevelőtársai segítségére. A nevelőtestület minden egyes tagja felelős elgondolkozásunk előtt, hogy tudása, tapasztalata legjavának átadásával a gyakorlóévest képessé tegye a szocialista embertípus formálására.

3. Az oktató-nevelő munka

A megyei és járási oktatási osztályok vezetőinek, a tanulmányi felügyelőknek sokban eltért a véleménye, de egyben meg egyeztek, mégpedig abban, hogy a főiskolánkról kikerült gyakorlóévesek szakmai felkészültsége jó. Több járásban igen jónak, sőt a vásárosnaményi és a mátészalkai járásban kitűnőnek találták, de a legszigorúbb vélemény is az volt, hogy kielégítő. 1950-től 1955-ig a gyakorlóévesek szakmai tudásának állandó emelkedését figyelték meg, ami bizonyítja, hogy főiskoláink ezen a téren is jelentős fejlődést értek el. Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár és Borsod megye oktatási osztályai szerint az 1955-ben kikerült gyakorlóévesek a szakmai tudáson kívül lelkiismeretességben és az áldozatvállalásban is messze felülmúlták az előző években végzetteket.

Szakmai és ideológiai képzettségükkel tehát általában nincs baj, de annál több a módszertani felkészültségükkel. A gyakorlóéveseknek valóban nem sok gyakorlati tapasztalatuk van, hiszen a kétéves főiskolai képzésből erre nem sok idő ju-

tott, de ha 3, 4, vagy akár 5 éves lenne is a képzés ideje, a főiskoláról kikerülő pedagógusoknak akkor is mindig lesznek kezdeti nehézségei, csak természetesen jóval kisebb mértékben. A gyakorlóévnek éppen az a feladata, hogy a szaktárgyi ismeretekhez a gyakorlati tapasztalatokat is megszerezzék az igazgató, a tanulmányi felügyelő és az idősebb kartársak segítségével. Vannak olyan gyakorlati és módszertani ismeretek, amelyeket csak akkor szerezhet meg az ember, ha egy osztállyal egy egész évig foglalkozott. Hallgató korukban a tanítási gyakorlathoz sok mindent már készen kaptak a gyakorló iskolában, és aránylag kevés erőfeszítéssel is eredményesen taníthattak. Működési helyükön már maguknak kell leküzdeniük a nehézségeket, de az így szerzett tapasztalat igen értékes számukra. Még a több éve tanító kartársak is követnek el — néha nem is kicsiny hibákat, mennyivel inkább előfordulhatnak ezek a járatlan, gyakorlatlan kezdő munkájában. Nekünk, főiskolai oktatóknak és a gyakorló iskolai nevelőknek éppen az a feladatunk, hogy minél többet adjunk ebből is hallgatóinknak, hogy alapos módszertani tudással és a lehető leggazdagabb gyakorlati tapasztalatokkal kezdhesék önálló működésüket.

Nézzük a leggyakoribb hiányosságokat.

A nyári szünidőnek vége, a gyakorlóévesek elindulnak működési helyükre. Mindjárt ekkor jelentkezik az első nehézség nem, tudják, melyek azok a legfontosabb szakkönyvek, jegyzetek, segédanyagok, amelyek a szaktárgyak tanításához feltétlenül szükségesek.

A második nehézség augusztus végén, szeptember elején a tanéveleji ismételteseknél következik. A kezdő pedagógus nem tudja, mit, milyen részletesen, hogyan tanultak az előző évben. Neki magának sem könnyű feladat az egész évi anyagnak átdiszkussiója, beosztása, a lényeges részek kiemelése stb. Már a Főiskolán fel kell hívunk a figyelmüket, hogy előre jól készüljenek fel az éveleji ismétlő órákra, a szaktárgyak módszertanában pedig részletes útmutatást kell adnunk a munka elvégzéséhez.

Nem tudják a gyakorlóévesek, hogy későbbi munkájuk is mennyire függ a bemutatkozástól, az első órától. A tanulók is várják az új nevelőt, kíváncsiak rá: mit követel, eltűri-e a figyelematlenséget, fegyelmezetlen magatartást vagy éppen a rendetlenkedést stb. Az első órára a többen is alaposabban készüljön fel: csak így tud határozott, következetes lenni, mer követelni. Semmiféle lazaságot ne tűrjön meg.

Gyakori hibája a kezdő pedagógusnak, hogy a tanítás helyett főiskolai színvonalú előadást tart a 10—14 éves gyerekek-

nek. Sokan azt hiszik, hogy a lendületes előadás után a gyerekek már tudják is az anyagot, s csak az óravégi összefoglaláskor döbbennek rá az erejételenségre. A módszertani ismeretek hézagossága, a kevés gyakorlat miatt elmaradt szemléltetés, az alapfogalmak tisztázatlansága, a lényeg elsikkadása a sikertelenség oka. Nekünk pedig a szaktárgy módszertanának és abban is a gyakorlatiasságnak fontosságát mutatja.

Egy másik hiányosság, hogy nem tudják, hogyan vonják be a tanulókat a tanításba. Ezért aztán vagy mindent ők adnak elő, még azt is, amit a gyerekek tudnak és nagyszerű alkalom lenne aktivizálásukra, vagy olyanokat kérdeznek, amit a tanulók nem tudnak, esetleg nem is tudhatnak. A tanulók passzivitásának gyakori oka, hogy a kezdő pedagógusok homályos, helytelenül megfogalmazott kérdéseket intéznek a tanulókhoz.

Szombati Mária magyar szakos nevelő (Vállaj) szaktudásával pl. igazgatója és tanulmányi felügyelője elégedett, de kifogásolja, hogy tanulóit nem tudja aktivizálni, emiatt a fegyellemmel is baj van. Az egyébként lelkiismeretesen, szorgalmasan készülő gyakorlóévest igazgatója segíti, hogy ezt a hibáját leküzdhesse.

Fiatal pedagógusaink legtöbbször bajba van a fegyelmezőssel is. Ha a nevelő az óra tartalmi részével nem tudja lekötni — a módszertani tapasztalatlanság, vagy bármely más ok miatt — tanulók figyelmét, nem vonja be valamennyit a munkába, akkor bizony a rendellen és fegyelmezetlen tanulók sok nehézséget okoznak neki. Ha azonban a nevelő szakmailag jól képzett, ha az első órától kezdve alaposan felkészül minden órájára; ha nem tűr el semmiféle szabálytalanságot, hanyagságot, ha következetes, erélyes (de nem nyers), feltétlenül igazságos; ha a mulasztókat, a hibák elkövetőit felelősségre vonja, ha mer követelni és a munkához minden segítséget megad; végül ha nemcsak a nevét tudja a tanulóknak, hanem ismeri is őket, akkor a tapasztalat szerint soha nincs baja a fegyellemmel.

Gyakorlóéves lányaink arról panaszkodnak, hogy a VII., és — főleg — a VIII. fiú osztályokban nehezen tudnak fegyelmet tartani, mert nincs elég tekintélyük. A hiba legtöbbször bennük van, mert nem ismerik a kamaszkorban lévő tanulók lelki beállítottságát, dacosságát, zárkózottságát.

Gyakori hiba az is, hogy a kezdő pedagógusok nem tudják megfelelően beosztani órájukat. Megesik ez idősebb, tapasztalt pedagógusokkal is, bár ezek rendszerint a nagyon sok mondanivaló, egyes részletek nagyon alapos, hosszas tárgyalása miatt nem tudják idejében befejezni az órát. A kezdő pedagógusok éppen az ellenkezőjétől félnek. Ugy számítják, hogy 10—15 perc

alatt befejezik az új anyag tárgyalását, ezért aztán 30—35 percig is feleltetnek. Úgyanezen okból nem egyszer sok időt fecse-relnek lényegtelen részekre, elkalandoznak, az óra széteső lesz, a tanulók nem látják, mi benne a lényeg.

Általános hiba, hogy a kezdő pedagógusok eleinte túlzott követelményeket állítanak a tanulók elé. Később aztán kényte-nek belátni, hogy nem követelhetnek a tanulóktól erejüket meg-haladó munkát, mert azzal ellenkező hatást érnek el, mint sze-retrnének. Ennek az ellenkezője is előfordul: a pedagógus nem követel és megelégszik bármilyen gyenge munkával. Az előbbi eset jóval gyakoribb.

Igen nagy probléma a kezdőknek, hogy miképpen közeled-jenek a tanulókhoz. Eleinte nagyon pajtáskodók, vagy na-gyon merevek és csak pár évi gyakorlat mutatja meg nekik a helyes utat. A kellő közvetlenség sokukból hiányzik.

Gyakorlóéveseink nagy részének és sokszor a régebben végzett pedagógusoknak is nagy hibája — és gyenge tanításaik egyik alapvető oka —, hogy óráikon vajmi keveset, vagy egy-általán semmit sem szemléltetnek. Igaz, hogy szemléltető esz-közökkel főleg a kis falusi iskolák nincsenek kellőleg felszerel-ve. Még a legfontosabb kísérleti eszközök, térképek is hiányoz-nak. A talpraesett pedagógus azonban ezen is segíteni tud.

Kantár Béla biológia-földrajz szakos tanár pl. (Tarpa) a vásáros-naményi járás legszebb élő sarokját szervezte meg, nagyon ügyesen maga készíti szemléltető eszközeit. **Berki Ilona** matematika-kémia szakos ne-velő Nagycseden mintaszerűen készül elő kísérleteire, azok eszközeit legnagyobb részt maga készítette. **Krasznai Gizella** biológia-földrajz szakos nevelő Kocsordon minta kísérleti intézetet szervezett, s feldolgozza a helybeli *tsz* eredményeit, biológiai szakkört vezet. Maga készítette gra-fikonokkal, térképekkel, diagrammákkal mintaszerűen szemléltet óráin. **Hanák János** biológia-földrajz szakos a Heves megyei Nagyréde községben tanít. Terepasztalt készített, s rajta a víz és a szél munkáját igen ügyesen szemlélteti. Valóban összeköti az elméletet a gyakorlattal. Ugyancsak jól szemléltet **Szabó József** matematika-szakos Hevesvezekényen (jelenleg Hevesen), **Szabolcska Péter** földrajz-rajz szakos Gyöngyöspátán (szeptem-berben Domoszlón lett igazgató), vagy **Baji László** történelem-ének szakos nevelő Szatmárcséken és még sorolhatnám azokat, akik a szemléltetésben rejlő nagy értéket felismerve fáradhatatlanul állítják elő a jobbnál jobb szemléltető eszközöket.

Ennyit a gyakorlóéves és a kezdő pedagógusok oktató-ne-velő munkájáról. |

Most pedig egy olyan esetre szeretném felhívni a figyel-met, melyen érdemes elgondolkodni. Az egyik 4 tanerős isko-lánál megbetegedett az alsótagozati nevelő, s helyettesítésére az I—IV. osztályba szakos tanárt osztottak be. Az illető gim-náziumi érettségivel került a főiskolára, nem ismerhette az ál-

talános iskola alsó tagozatában érvényesülő helyes módszereket, s bizony nagyon silány munkát végzett a 3—4 hónapig tartó helyettesítés idején. A tanítóképzőt végzettek ilyenkor sokkal jobban megállják a helyüket. Ameddig ilyen nehézségek adódhatnak a falusi iskolákban, szerintem helyes lenne, ha a tanítóképzőt végzeteket némj előnyben részesítenék a főiskolai felvételeknél.

4. Társadalmi munka

A főiskolánkról kikerült hallgatók zöme — a megyei és járási oktatási osztályok véleménye szerint is — ideológiailag jól képzett. Legtöbbjük nem éri be azzal, hogy megérkezésekor bemutatkozik a községi pártszervezetnél, hanem szívesen vállal részt a pártmunkából. Így természetesen jó kapcsolat alakul ki köztük és a pártszervezet között. A jól végzett munkát a pártszervezetek többsége elismeréssel figyeli. Lelkiismeretes tevékenységük eredményeként többet közülük felvettek a pártba, vagy éppen a pártvezetőségbe is megválasztottak. Pl. *Kovács* Antal biológia-rajz szakos (Szerencs) 3 egyesített iskola párttitkára jó munkájáért többször kapott dicséretet. *Kántor* Viktor orosz szakos (Szamosszeg) pártvezetőségi tag, később a mátészalkai kultúrház igazgatója lett. *Sárosi* Erzsébet történelem-földrajz szakos (Kótaj) a marxizmus-leninizmus alapjai továbbképzését vezeti jó eredménnyel. *Farkas* Mátyás matematika-fizika szakos (Aranyosapáti) községi pártvezetőségi titkár. *Kovács* János orosz szakos (Tiborcszállás) politikai iskolát vezet, jó munkájáért párttagnak vették fel.

Akadnak kikerült hallgatóink között húzódozók és közönyösök is. Szórványosan az is előfordul, hogy a községi pártszervezet vezetősége elzárkózik a fiatal pedagógusoktól. Általában azonban szívesen veszik a munkát vállaló pedagógust, s ami-ben tudnak, maguk is szívesen segítenek neki. Általában úgy látják a párt helyi vezetői, hogy a fiatal pedagógusok nem ismerik eléggé a szervezetek munkakörét, s vannak köztük világnézetiileg nem elég szilárdak is. Ez arra int bennünket, hogy az eszmei-politikai nevelés gyakorlati vonatkozásaira is fordítsunk nagyobb gondot.

A termelőszövetkezeteket jobban szívügyüknek tekinthetnék. A Szabolcs-Szatmár megyei oktatási osztály személyügyi előadója szerint nem szólnak ellene, de mellette sem igen, tehát passzívak. Ez különösen a saját falujukba került középparaszt származású hallgatókra vonatkozik. Annál nagyobb érdemül kell betudnunk *Balogh* Erzsébet földrajz-rajz, *Hultai* Margit

magyar, Simon István földrajz-rajz és Mező Józsefné történelem-földrajz szakos hallgatóink lelkes munkáját.

Répaegyeléskor, aratáskor, almaszedéskor tanulóikkal együtt siettek az ököritőfülpösi tsz segítségére; rajzokat, grafikonokat, diagrammákat készítettek a tsz-ek fejlődéséről. Jó munkájukért dicséretet és ajándékalt kaptak a falurádiótól. Tóth László (Szerencs) látogatásom idején a kukorica betakarításában segített tanulóival együtt a helybeli tsz-nek. Kantár Béla (Tarpa) szakmai tanácsaival segíti a tsz-t.

A tömegszervezetek közül a DISZ-szel van gyakorlóéveseinknek a legjobb kapcsolatuk. Az idei gyakorlóéveseink készségesen és örömmel vállalnak DISZ-munkát.

Pl. Kovács János (Tiborcszállás) és Berki Ilona (Nagyecsed) DISZ vezetőségi tag és Petőfi-iskolát vezet. Magyar Erzsébet és Krasznai Gizella a kocsordi DISZ munkáját segíti hathatósan. Simon Istvánnak az ököritőfülpösi DISZ megszerettetésében, megerősítésében vannak nagy érdemei. Fodor Géza a nyíregyházi DISZ szervezet városi titkára, kiemelkedően jó munkát végez.

Sokan vezetnek úttörő-csapatot, működnek tömegszervezetekben, sportegyesületben, MSZT-ben, szakszervezetben stb. köztagokként, s néhányan mint vezetők.

Molnár László (Legyesbénye) községi békebizottsági titkár, Jankovics Béla (Lónya) sportegyletben szerepel, Szender Olga (Nagyecsed), Várnagy Mária (Kisvárd) táncsoportot vezet, Hultai Margit, Simon István (Ököritőfülpös) kultúr csoport vezetők. A békekölcson jegyzésben sok gyakorlóévesünk munkája magára vonta a községi, járási és megyei vezetők figyelmét is. A Szabolcs-, Szatmár megyei Néplap megdicsérte Berki Ilona, Szender Olga és Csontos Júlia (Nagyecsed) tanárokat példaadó munkájukért. Kocsordon Magyar Erzsébet végzett e téren jó munkát.

Az eredmények szemmel láthatók, mégsem helyeselhető, hogy gyakorlóéveseket emelnek a tömegszervezetek vezető funkcióiba, mert a nagy feladat akadályozza továbbfejlődésüket, s a pedagógiai államvizsgára készülésüket. Sok tapasztalatot kell még gyűjteniük, hogy az ilyen vezetőállásokat valóban eredményesen betölthessék.

Az oktatási osztályok vezetői szerint a Pedagógus Szakszervezet nagyon kevés segítséget nyújt a kezdő pedagógusoknak, s a gyakorlóévesek sem keresik a kapcsolatot saját szakszervezetükkel. A szakszervezet járási vezetőinek javítaniuk kell munkájukon, a fiatal pedagógusok pedig bizalommal legyenek szakszervezetükhöz.

Gyakorlóéveseink fiatalos lendülete, lelkiismeretes munkája az iskolában és a társadalmi munka különböző területein felkelti a szülők érdeklődését. A gyermekeket szerető, a szülők munkájáról, életéről érdeklődő pedagógust szívesen látják a családlátogatáskor, azonban a kezdő pedagógus nem mindig ta-

lálja meg a megfelelő módot, a közvetlen hangot, ami elősegítené a szülőkhöz közelebb kerülésüket, A falu dolgozóinak szeretetét, becsülését nem lehet egycsapásra megnyerni. Türelmes és szívós kitartással végzett munka hozhatja meg csak a megfelelő eredményt.

5. A gyakorlóévesek és a régebben végzett általános iskolai tanárok kapcsolata a Főiskolával

Volt hallgatóink gyakran keresik fel leveleikkel a főiskolai tanulmányi osztályt, a tanszékek vezetőit, dolgozóit, hogy a tanítás közben s egyéb téren felmerült nehéz vagy megoldhatatlannak látszó kérdésekben tanácsot, segítséget kérjenek.

Főiskolánk Ifjú Nevelő c. lapja is állandó kapcsolatot tart a gyakorlóévesekkel. Külön rovatban hirdetéseket és üzeneteket közöl részükre. Cikkeiben lelkesedésre buzdít, tanácsokat ad. Legutóbbi számában pl. a fegyelmezésről írt cikket „Hogyan büntessem a gyerekeket?” címen. Gyakorlati útmutatót ad ebben, hogyan kerülheti el a büntetés alkalmazását.

Igen változatosak a levelekben hozzánk küldött kérések és kérdések: szakkönyvtárak bővítéséhez új szakirodalmi művek, szemléltető és kísérleti eszközök készítése, a társadalmi munka különböző munkaterületei, tornaünnepélyek, versenyek rendezése, a családlátogatás, helytörténeti kutatómunka és kész dolgozatok lektorálása, oklevelek, régészeti leletek korának meghatározása stb. a leggyakoribbak. A tanszékvezetők és a tanszékek dolgozói a tőlük kért támogatást természetesen meg is adják. Gyakran jönnek volt hallgatóink tanítványaikkal Egerbe iskolai kirándulásra. A terv összeállításában és a kirándulás technikai lebonyolításában is segítséget kapnak a főiskola igazgatóságától. Újabban a kiegészítő szak választásához kérik gyakran véleményünket.

A hagyományos főiskolai nap egyik célja, a volt hallgatóinkkal való kapcsolat intézményes biztosítása. 1955-ben tartották meg az első ötéves találkozót az 1951-ben végzettek. A másodikat most szervezik. Ezek a találkozók kiváló alkalmak a tapasztalatcserének a volt hallgatók között, és megmutatják a tanszékek dolgozóinak is munkájuk jó oldalait és esetleges hiányosságait.

Az elmondottak világosan mutatják, hogy a főiskola figyelemmel kíséri volt hallgatóinak működését, minden alkalmat és eszközt felhasznál, hogy segítségével munkájukat eredménye-

sebbé tegye. Főiskolánk további célja, hogy végzett hallgatóival meglévő kapcsolatait erősítse és kiszélesítse.

Irodalom

Farkas Domonkos: A végzett egyetemi és főiskolai hallgatók elosztásának tapasztalatai. (Felsőokt. Szemle, 1952.)

Fodor Pálné: A pedagógusok jobb elosztásáért. (Köznevelés, 1952.)

Kovács Józsefné: Tanárjelöltjeink pedagógiai gyakorlatáról. (Felsőoktatási Szemle, 1952. évf.)

Sárai János: Az áthelyezések tapasztalatai. (Köznevelés, 1952. évf.)

Afanaszev J. V.: Neveljünk a hivatás szeretetére. (Felsőokt. Szemle, 1952. évf.)

Ágoston György: A fegyelemre nevelés néhány kérdése. (Felsőokt. Szemle, 1952. évf.)

Némedi Lajos: A gyakorlóéves általános iskolai tanárok helyzete és munkája. (Köznevelés, 1954. évf.)

Öveges József: Hogyan neveljük hallgatóinkat a tanári pálya szeretetére. (Felsőokt. Szemle, 1954. évf.)

Piry József - Szenes Elekné: A gyakorlati képzés a pedagógiai főiskolákon. (Felsőokt. Szemle, 1954.)

„Ha még egyszer kezdeném, újra nevelő lennék”. (Köznevelés, 1952.)

Bakonyi Pál: Pedagógusaink a tanítási óra színvonalának emeléséért. (Köznevelés, 1953.)

Voksán József: Az iskola és a család. (Köznevelés, 1954.)

A KONZULTÁCIÓ SZEREPE A NYELVTAN TANÍTÁSI GYAKORLATAINAK ELŐKÉSZÍTÉSÉBEN

A gyakorlati képzés szervezetszerű alkalmai és nehézségei

A metodikus a gyakorlati képzés közvetlen vezetője. Munkájának jellemzője a gyakorlatiasság: elő kell készítenie a hallgatókat a szaktárgy (itt: a magyar nyelvten) tanítására a módszertan elméleti anyagának előadásával és a vele elválaszthatatlanul egybekapcsolt gyakorlatokkal. A gyakorlatiasság először is abban mutatkozik meg, hogy az elméleti előadás tételeit óravázlatok, óravázlat részletek bemutatásával sokoldalúan szemlélteti, másodsor a hospitálásokon látott órák elemzésével — a megvalósított elmélettel — igazolja az elméletben helyesnek mondott eljárásokat; végül a tanítási gyakorlatok idején tanácsaival segíti a hallgatókat az elmélet és a gyakorlat helyes összekapcsolásában.

Sajnos, az első és a harmadik mozzanathoz pedagógiai irodalmunk alig ad korszerű anyagot, így a metodikus — legalábbis a nyelvten tanításában — teljesen magára van hagyatva. Éppen ezért a továbbiakban bemutatott — és szerény kezdeményezésnek tekintendő — eljárás közlésének a magyar szakos hallgatók segítésén kívül az is célja, hogy a módszertani irodalom hiányának pótlásához az első lépések egyike legyen. Különösen fontosnak tartom a gyakorlati útmutatást a levelező hallgatók szempontjából, akik főiskolai tanulmányaik idején nem vesznek részt gyakorlati továbbképzésben.

Gyakorlati a hallgatók részvétele is ebben a munkában. Ezt már jóval a módszertan tanítása előtt megkezdjük: az első félévtől kezdve a stílusgyakorlatokkal párhuzamosan rendszeresen gyűjtötték a nyelvteni szemléltető anyagot, így közvetlenül megismerkedtek a nyelvten- és az olvasókönyvekkel is. Ezekből kellett ui. az anyagot gyűjteniök. A módszertani ismeretek gyakorlati alkalmazását az óra egyes mozzanatainak kidolgozásával kezdték (szemléltető szöveg összeállítás megváltoztatott nyelvtenórára, az előkészítés menete, a megfigyeltetés

logikus lépésekre bontása stb.), s az Útmutatóban meghatározott óravázlatok, óratervek kidolgozásával folytatták.

Sablonosság, formalizmus, időhiány

A gyakorlatiasság követelményeinek ezekkel látszólag elég könnyen eleget tettünk. Csakhogy a nyelvtan különböző területeinek (hangtan, jelentéstan, alaktan stb.) annyi eltérő sajátossága van, hogy csak az egyiknek bemutatása a többire nem adhat teljes értékű útbaigazítást, az egyféle bemutatása csak a maga területén tipikus, a többire nem, így előbb-utóbb sablonosság munkához vezet. A sablonosság alig engedi meg — ha ugyan egyáltalán lehetetlenne nem teszi — a gondolkodásra nevelést és a materialista szemlélet kialakítását az egyes adott anyagrészekben rejlő lehetőségek felhasználásával, mert magát a nyelvi tényt is csak felszínesen, egyik oldaláról tekinti. A gyakorlatiasság követelményének tehát csak akkor teszünk eleget, ha a bemutatott részletek azokat a sajátosságokat is feltüntetjük, amelyek a hangtan, jelentéstan stb. tanítandó anyagát, s vele együtt a tanítás módját is, jellegzetesen megkülönböztetik. Vagyis: az órának csaknem minden mozzanatát külön-külön kellene szemléltetni az eltérések bemutatásával. Ugyanez az eljárás volna szükséges a kidolgozásra kijelölt tanítási egységek összeválogatásában.

A gyakorlati vonatkozások részletesebb, tehát terjedelmesebb feldolgozásához, azonkívül a hallgatók munkájának megbeszéléséhez idő kell, mert a jó és hibás megoldások részletes megbeszélése nélkül nemcsak értéke nincs a hallgatók számára, hanem a hibák meggyökereztetésével egyenesen káros is lehet. A dolgozatokra írt megjegyzések is csak akkor hatásosak, ha részletes bírálatot adhatunk kivétel nélkül mindegyikre. Ennek azonban van bizonyos bürokratikus mellékíze, másrészt pedig azt is figyelembe kellett venni, hogy 54 hallgatónk volt a múlt évben, tehát az egyenként 2 vagy 3 változat 108, illetve 162 bírálatot jelentett — hetenként. A feladatok még így is csak egyöntetűek lehettek, következésképpen kevés változatot lehetett feldolgozni. Sokféle vonatkozás maradt emiatt rejtve a nyelvtan nagyon is különböző területein. Ez pedig akaratlanul is a formalizmus forrása lett, mert az eljárás változatlan alkalmazását idézte elő teljesen elütő sajátosságú anyag feldolgozásában. S mintha a módszertani jegyzet is (Szende Aladár: A nyelvtan-tanítás módszertana. Bp. 1954.) akaratlanul ezt a „nyelvtan—nyelvtan” álláspontot képviselné. Egyik fejezetének címe: Készülés a vegyes típusú órára (69. l.) tehát nem a hangtan,

jelentéstan stb. tanítására, hanem „a” nyelvtan órára. A 70. lapon arról beszél, hogy a nyelvtanóra vázlata a nyelvtantánítás sajátos természetéhez igazodjék, de hogy a nyelvtanon belül is vannak sajátos területek, ilyen határozottan nem találtam meg benne.

Kezdetben aránylag nagyszámú dolgozat azt mutatja, hogy a hallgatók egy részében „hagyományként” él a nyelvtani formalizmus. 10–12 éves iskolázásuk nyelvtanóráinak emlékeihez igazodva dolgozzák ki vázlataikat: globálisan szemlélik és szemléltetik a nyelvi tényt, úgy vélik, hogy maga a szemléltető szöveg tanít, sietnek „szabályt” levonni, s „ha jut içő” — gyakoroltatni a „szerzett ismeretet”.

Az egyéni konzultációk

Az előadások, a dolgozatok — lényegében mind tömegmunka a most említett vonatkozásokban. A problémák pedig mind a hallgatók, mind a tanítás anyaga szempontjából egyéni. Igazában csak kis létszámú csoportokkal, gyakorlati órákon (szemináriumokon) lehetett volna szinte egyénenként megoldani a problémákat sokféle nyelvtani anyagon. A módszertannak, a leggyakorlatibb tárgynak azonban nem volt gyakorlati órája. A hospitálásokon végzett előkészítést és óraelemzést nem tekinthetjük teljesen gyakorlatnak, mert a hallgatók nem a maguk munkájával kísérik meg a kérdések megoldását, hanem más munkájából vonnak le — kétségtelenül hasznos — tanulságokat. Más megoldást kellett tehát keresni, s csak egyetlen út bizonyított eredménnyel: az egyéni konzultáció. Az első (1953/54. évi) próbálkozás ugyan nem járt teljes sikerrel. Éppen a leggyengébbek, akiknek legtöbb szükségük volt a támogatásra, útmutatásra, húzódoztak az egyéni megbeszélésektől. Amint később kiderült, attól tartottak, hogy felkészülésük hiányai nyilvánvalókká lesznek, s ez a vizsgáikat már előre sikertelenné teszi. Egy másik „ellenálló” csoport is volt: néhány legjobban felkészült hallgató hiúságát sértette — amint mondják — egyéniségük korlátozásának vélték az előzetes megbeszélést. Az 1954–55. tanév azonban valóban a konzultációk éve lett. Az önkéntesség végleg megszűnt. Segített ebben az OM módszertan levele (A konzultáció módszerei), az Útmutató rendelkezéseinek következetes végrehajtása és az, hogy az egész munkát részleteiben is megtervezve kezdtük meg. A munka méreteit néhány adattal mutatom be. 54 magyar szakos hallgatónk volt. Gyakorlati tanításaiból meghallgattam és megbeszéltem 95 órát, tehát nyelvtanóráknak kb. a felét. Ennél többre órarendi okok miatt nem

juthattam el. A konzultációkon 193 nyelvtanóra problémáit beszéltem meg a hallgatókkal. Majdnem 4 konzultáció jutott így egy hallgatóra, vagyis az átlagos heti óraszámot figyelembe véve csaknem minden nyelvtanóra anyagát, módszereit tisztáztuk. A zökkenők elkerülése végett a hallgatók óráiról minden héten órarendet készítettem, s előre kijelöltem a meglátogatandó órákat. A konzultációkról részletes feljegyzéseket készítettem az eredmény ellenőrzésére és későbbi felhasználás céljából. Később ezekből mutatok be részleteket.

A megbeszélések módszere

A célt a szaktárgyi és módszeres felkészültség biztosításában láttam, s ehhez igazodott a módszer: közvetlen hangú kartársi beszélgetés a hallgató tervének jó részleteiről és esetleges hibáiról. A hibákról sem elsősorban beszélgettem, hanem közösen tisztáztuk a nyelvi tény lényegét, meghatároztuk a megismertetendő fogalom tartalmát, a nyelvi törvény érvényességének körét, a megfigyeltetés logikus menetét stb. Közben kiderült, megfelelő-e az összeállított szöveg, nem kell-e kiegészíteni, hogyan kellene az összefüggéseket ábrázolni (kísérő szemléltetés), milyen gyakorlással lehet megszilárdítani a szerzett ismereteket.

A konzultációkra gyakorlati tanításaik órarendjének megfelelő időben jöttek a hallgatók, miután a gyakorló iskolai szaktanárral megbeszélték teendőiket, s óravázlatukat elkészítették. (Nem egyszer még az óravázlat elkészítése, ill. befejezése előtt, amikor ti. a problémákat nem tudták megoldani.) Ebből következik, hogy nem előre megalkotott terv nyomán folyt — a nyelvtani anyag vagy a tanítás gyakorlati kérdéseire igazodóan — ez a munka, a problémák nem a tipikusság, az analógiák és eltérések figyelembe vételével kerültek sorra, hanem eseti problémák voltak mind a hallgató, mind a nyelvi, nyelvtani tény szempontjából. A típus — a sajátos nyelvtani területnek megfelelő eljárás — már ismert volt az előadásokon és hospitálásokon bemutatott eljárásokból.

A hallgatók egyénisége

Hogy mennyire a hallgató egyéniségéhez kellett igazodni ezekben a beszélgetésekben, két példán mutatom be.

Egyik igen jó készültségű hallgatónak (Z. J.) mindössze azt tanácsoltam a következő és magyarázó mondat tanításához: 1. teremtsen olyan helyzetet, amiből a tanulók világosan

lássák a sorrendi különbséget és a tartalom összefüggését, 2. a mondatrendet és a kétféle mondatot a valóságos helyzetből magyarázza; 3. a szokásos jelölést úgy mutassa be, hogy összefüggése a jelölt ténnyel magától értetődő legyen. A hallgató a következőképpen járt el:

1. A vizsgálat folyamán folyton újabb probléma elé állította a tanulókat.

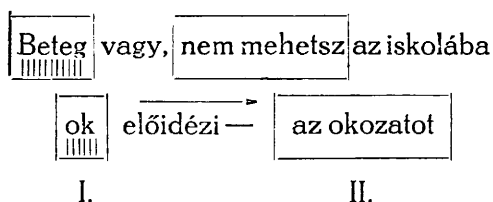
2. Konkrét esetből kiindulva (a parafa úszik a vizen) tisztáztatta, mi az ok (eredet, előidéző), és mi az okozat (következmény, hatás).

3. A szemléltető anyagban a tanulókkal megkeresteti az okot és az okozatot, megállapítják, hogy mind ezt a viszonyt fejezi ki.

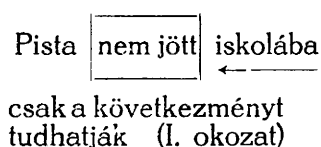
4. A figyelmet a sorrendre irányítja: felismerteti a kétféle sorrendet. A problémája már ez: azonos-e a kétféle mondat?

5. Két különböző helyzetet teremt:

Otthon:

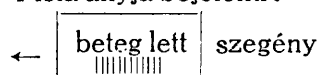
Az iskolában:

Tudják az okot, látják a következményt

Pista anyja bejelenti:

II. ok

utóbb tudták meg az eset magyarázatát:
az előidéző okot

Bár érintette a kérdést, itt mégis részletesebben meg kellett volna beszélnie az ok-sági viszonyt a mondatok tartalmának alaposabb vizsgálatával: ok nélkül semmi sem történik minden tettnek (szónak) következménye, okozata van; az ok maga is lehet okozat, az okozat pedig újabb következménynek lehet az oka (pl. a jégén elcsúszás oka — mondjuk — a lábtörésnek, s következménye a vigyázatlanságnak). A szülők tapaszt-

talataik révén előrelátók, a súlyosabb következmény megelőzésére otthon tartják a gyereket. Az iskolában csak találgathatják a lehetséges okokat: beteg, elutazott, valaki beteg lett otthon, valami baleset érte az úton, talán nem tanult mára. Kizárják a valószínűtlent: jó tanuló — nem kerül el az iskolát, szüleit látták reggel — nem betegek stb. Ha rossz tanuló: másként találgatnak. Ki tudhatja a valódi okot, az igazat? — Aki utánajár, megnézi, megbizonyosodik. Jelen van, ismeri az eseményeket — s Pista esetében —, ha elmegy valaki hozzájuk vagy tőlük eljön valaki (megírja, küzeni, telefonálja) s bejelenti, mi történt; tehát aki *nem hisz* valamit hanem *kikutatja s megismeri* a valódi okot. (Mindjárt „adódott” alkalom a materialista nevelésre is.) A kétféle tanulóról beszélgetve volt alkalom a könnyelmű, megalapozatlan következtetésről, mint az ismeretszerzés akadályáról, azután a gyanúsításról (könnyelmű következtetés), és esetleg még a babonáról is beszélni. Ezzel az eljárással az oksági viszonyt kifejező első összetett mondat tartalmi viszonyai is tisztázódtak volna, a második (az iskolai) mondat hallatára pedig a hiányérzetet találják természetesnek (mert a gondolkodó ember meg akarja ismerni az események rugóit: az okokat.). Így már nem lesz formális a két tagmondat sorrendjéből kikövetkeztetni a kétféle mondat meghatározását és nevét.

6. Megállapítják

az esemény lefolyásának
megfelelő sorrend:
következtető mondat

az iskolában levőknek az utóbb
megismert ok ad magyarázatot:
magyarázó mondat

7. Csak a mondat tartalmi viszonyainak tisztázása, a lényeg felismertetése után figyelteti meg újabb mondatokon a kötőszó szerepét, minőségét. Ekkor már az eddig felismertek gyakorlását is végzi.

Ezt a hallgatót az alapos tudás és teljesen kialakult hivatástudata tette képessé a nyelv tény lényegének felismerésére, a rövid tanács pedig elég volt a tárgynak megfelelő módszer megtalálására.

Egy másik, jó készségű, lelkiismeretes hallgatóval (B. J.) az ok- és célhatározó mondat tanítását részletesen beszéltem meg, mert ismertem aggályosságát, mégsem tudott szabadulni a formális megoldásoktól, s nehezen találta meg a megfelelő kérdéseket. Vele részletesen megbeszéltük:

1. Az óra tárgyi alapja, hogy minden valami okból történik és az emberek cselekedetei valamilyen célra irányulnak. A tanításban ennek a viszonynak nyelvi kifejezését kell vizsgálni.

2. A megfigyelésre szánt szemléltető szövegben legyen egyszerű mondatrészként is ok- vagy célhatározó. Ez lehet ismert irodalmi szöveg egy mondatából alakítva, hogy a probléma ezeknek pontosabb, szebb kifejezése lehessen.

3. A megfigyeltetéssel a tartalmi viszonyokat tárják fel előbb az ok-, azután a célhatározó mellékmondatokban.

4. A részletes vizsgálattal keressék a viszony minőségét (cselekvést megindító ok — az ok szülte cselekvés: a cselekvés és az elérendő eredmény: a cél).

5. Allapítsák meg ezek időbeli viszonyát (az ok megelőzi, a cél időben követi a cselekvést).

6. Hogyan ismertesse fel az egyszerű mondatrész és a mellékmondat különbségét a gondolat részletesebb, pontosabb kifejezése és a stílusérték szempontjából.

7. A további vizsgálattal a mondatrendet, a kérdéseket, a rámutató- és kötőszókat ismertesse meg. A mondat „egyezményes jelét” a tartalmi tárgyaláshoz kapcsolja.

Megbeszéltük a gyakorlás anyagát, módját, az összefoglalást és a házi feladatot is.

Az óra lefolyása a hallgató aggodalmait igazolta. A tervezettnél részletesebb számonkérés miatt sietve megállapította, hogy az okot és a célt is ki lehet mellékmondatokkal fejezni, megjelölte a célt és 6—7 mondatot diktált. Ez is több időt kívánt. A sietős elemzés menete ez lett: 2 tagmondat, mi köti össze őket?, főmondat, mellékmondat, a mellékmondat az okot fejezi ki, miről ismerik fel a főmondatot (vele lehet kérdezni), mi a kérdése, van-e kötőszó, rámutatószó, hogyan jelöljük ezt a mondatfajtát. A tartalmi viszonyok tehát elsikkadtak, a vizsgálat tisztára formális lett. Az óra elemzésekor azzal mentegette a hibát, hogy kevésnek látta az időt a részletesebb vizsgálatra.

A gondolkodásra nevelés gyakorlati kérdései

A megberzélés részletessége a hallgató egyéniségéhez és a felkészültségének mértékéhez igazodott, iránya pedig az órának az a mozzanata, amelyekkel a hallgató eddigi munkájában (vázlatrészletek, vázlatok, gyakorlati tanítás) nehezebben boldogult. Akadt persze néhány olyan vázlat is, amelyet teljesen fel kellett forgatni. A felvetődő kérdések mindegyikét nem ismertethetem most, csupán a legfontosabbnak tartott vonatkozá-

sokat veszem sorra. Ilyennek tekintem a fogalom lényeges jegyeinek feltárását a megfigyeltetés logikus vezetésével, az ehhez kapcsolódó kísérő szemléltetést, a látszólag csupán technikai kérdés számba menő táblázatok kialakítását. Igen fontos a gondolkodásra nevelés és a materialista világnézet kialakítása a nyelvtanban adott lehetőségek felhasználása.

Ezek a kérdések annyira fontosak, hogy mindegyiket részletesen kellene feldolgozni — a legközvetlenebb gyakorlat szempontjából. Az ugyanis, hogy a nyelvtan tanítását fel kell használnunk a gondolkodás nevelésre, a materialista szemlélet kialakítására, elvben tisztázott. De az elvektől — a didaktika és a szaktárgy módszertanának elvi megállapításaitól is — a gyakorlati megvalósításig hosszú az út.

Általában törekszünk a nyelvtan tanításában a törvényszerűség felismertetésekor gondolkodtatni, a gyakorlás anyagának és a házi feladatnak kiválasztásakor is azt keressük, hogy a megoldás ne lehessen gondolkodás nélküli gépies munka. Ez azonban még nem a gondolkodásra nevelés, hanem csak a meglévő, nagyon is különböző mértékű képesség felhasználása. A gondolkodásra nevelés, a logikus gondolkodás módjának megtanítása éppoly tervszerű munka, mint akár a nyelvtan törvényeinek felismertetése. Nem lehet kívánt eredménye a „Gondolkodjatok!” felszólításnak, sem biztató, sem kemény, de még ingerült formában sem, ha a gondolkodás bonyolult tevékenységének elemeit, az elemek felhasználásának módját nem tanítottuk, nem gyakoroltuk előbb.

Tanítsuk meg a tanulókat a hasonlóság felismerésére. Pl. egy ismert Petőfi-vers szövegén:

1. A mondanivaló értelmes részekre tagolódik (mondatok, szavak);

2. a tagolást a beszéd mindkét alakjában érzékeink segítségével vesszük észre,

3. a tagoltság, az összefüggő beszéd szakaszainak elkülönítése teszi lehetővé a beszéd megértését.

Ezekkel szembeállítjuk a különbségeket. Az értelmes részek nem egyenlő értékűek: mondat — szó szerkezet — szó. Különbség van az elkülönítés eszközeiben is: élőszóban a szünetek (ezek is különböző időtartamúak), írásban a megfelelő írásjelek (mondatzáró és a mondaton belül használt jelek). Ezek felismerése közelebb visz a célhoz, az adott nyelvi tény lényegének felismeréséhez, s lehetővé teszi a következtetést: a beszélők mindegyikének egyezően kell tagolnia beszédét szóban és írásban, ha azt akarják, hogy a hallgatók a beszélő szándékának megfelelően értsék a mondottakat

Különösen sok alkalmunk van a hasonlóság és különbség megfigyeltetésére a hangtan tanításában. Pl. a *megtör, megkap, megszökik, megpattan* szók megfigyelésével a következő hasonlóságokat figyelhetjük meg:

1. a *g* mindegyikben megváltozott a kiejtésben,
2. mindig *k* hangot ejtünk helyette.

A *tag, jég, rög, kéreg, csörög, forog*, és a *megdőnt, megráz, megbírád* stb. szavakban a hasonlóság, hogy nem változik meg bennük a *g*. Ez a kétféle hasonlóság azonban még nem magyarázza meg a hangváltozást. A törvényszerűség felismeréséhez a különbséget kell megfigyeltetnünk. A második csoport szavaiban a *g* szóvégi helyzetben van, nincs utána más hang: az első és harmadik csoport szavaiban a *g* után mássalhangzó következik. Itt már alkalmunk van a következtetésre is: a hangtani helyzet egyezőnek látszik, mégis különböző az eredmény, tehát itt kell keresnünk a kérdés nyitját. A két csoportból egy-egy szó részletesebb vizsgálatával (pl. a *megtör* és a *megdőnt*) összehasonlítjuk a hangtani helyzetet, s eljuthatunk a hasonulás lényegének felismeréséhez, amit zöngétlen — zöngés mássalhangzók egymásutáni helyzete okoz. (Részletesebben a Heves m. Tanács Oktatási Osztálya Körlevele 1954. dec. sz.: A gondolkodásra nevelés néhány kérdése.)

A materialista világnézetre nevelés

Aki a nyelvtani szabályok megtanítását a gondolkodásra neveléssel akarja elérni, az már nem tartja a szocialista pedagógia teljességének, ha a szemléltető szöveg a pártról szól, vagy ha tollbamondáshoz a párt ünnepi jelszavait és szállóigévé lett Lenin, Sztálin és Rákosi idézeteket válogat ki. Iskolai munkánk során ki kell alakítanunk tanítványainkban a materialista világnézetet. Ehhez nemcsak a természettudományok adnak fegyvert, hanem a nyelvtan is.

A hangtan tanításában pl. a tanulók biztos és határozott hangképzését kis testvérük bizonytalan hangképzésével összehasonlítva megállapítjuk a *fejlődést*. A feltűnő különbség kapcsán az is kiderül, hogy a fejlődés a beszélni tanuló kis gyermek törekvéséből és a szülők, testvérek, ismerősök (tehát a *társadalom!*) ösztönző beavatkozásából ered. Vagy pl. a hangváltozások tanításakor kiderítjük azt a tényt, hogy a hangváltozás a *nyelv anyagában* rejlő törvényszerűség, s bár a természetes ejtéssel ellentétes modorosság megmásíthatja, de a törvény érvényesülése nem akaratumk következménye. Még kevésbé eredhet valamilyen, az emberen kívüli misztikus okból. A jelentés-

tani anyag tanítása is sorozatosan módot ad a fejlődés bemutatására, az egyén és a társadalom fejlődésének párhuzamba állítására; a társadalom, a nyelv és a gondolkodás kapcsolatának felderítésére. A mondatok szerkezetük szerinti különbségeit vizsgálva elkerülhetetlenül szóba kerülnek a kisgyermek egy-
szavas „mondatai”. Pl. az „Apa!” — s a hozzá tartozó taglejtés, arcjáték, a különböző hanglejtés együtt jelenti: hol van apa? — jöjjön ide apa! — jön, megjött, itt az apa — stb. Erről beszélgetve, megállapítjuk, hogy kevesebb a szava, mert kevesebb az ismerete, — egyszerűbb (tagolatlan) a mondat, mert fejletlenebb a gondolat.

Az apránként szerzett ismeretekből, magának a nyelvi anyagnak megismeréséből alakul ki mozaikszerűen a nyelv marxista meghatározása, mint ahogyan Sztálin ismert művében is különböző kérdéseket tárgyalva alakította ki: Az érintkezés eszköze. A nyelv a társadalom keletkezésével és fejlődésével együtt keletkezik és fejlődik. Száz meg száz nemzettek erőfeszítése hozta létre... stb. Ha nem is ezekkel a szavakkal, ennyire tömören fogalmazták is meg mindezt, de bizonyos hogy a nyelv kérdéseivel foglalkoznak, róla gondolkoznak, gondolataik alapja maga a nyelvi anyag, s erről a nyelvi anyagról materialista módon gondolkodnak. *Nem hisznek* valamit róla, *hanem tudják*, amit a maguk szellemi erőfeszítésével ismertek meg. (Ugyanerről: a Heves megyei Tanács Oktatási Osztály 1955. nov. körlevelében.)

Szükségesnek tartottam ezekre kitérni, mert a konzultáción ezek a kérdések minduntalan előkerültek a megtartandó óra lényeges szempontjaiként. Nem jelenti ez azt, hogy a nyelvtan tényeit a logikáival, a logikai tételekkel azonosíthatjuk, hanem annak a törekvésnek érvényesülését, hogy kiküszöbölhessük a nyelvtan formális tanítását, a nyelvtankönyv sablonszerű használatát, a verbalizmust. A sablon, a formalizmus, az egyoldalúság következtében szakad el tanításunk az élő nyelvtől, lehetetlenné teszi a gondolkodásra nevelést, s miatta nem elszikkad, hanem soha be sem jut a nyelvtanórára a nyelv és a társadalom kapcsolatának észrevétele, anélkül pedig lehetetlen a materialista világnézetre nevelni a nyelvi anyag felhasználásával.

A megfigyeltetés, a törvényszerűség felismertetése, a szemléltetés

A módszertani előadások szemléltető anyagával nem foglalkozom részletesen, csupán kettőt említek meg. A vegyes tí-

pusú óra felépítését tárgyalva, a megfigyeltetést és a törvényszerűség elvonását a mássalhangzók részleges hasonulása —, a szók jelentése — és a tulajdonságjelző tanításával szemléltettem. A kísérő szemléltetésről tartott előadás szemléltető anyaga a mássalhangzók időtartama, a tárgyias igeragozás, az egyszerű mondatok fajtái szerkezetük szerint c. tanítási egységekből megfelelő részek bemutatása volt. A hallgatóknak is meg kellett szokniuk, hogy a munkában a nyelvtan sajátos területeinek megfelelő legyen az eljárásuk. Ezért pl. a szemléltető szöveget a hangrend, a köznevek fajtái, az állítmány fajtái c. egységekhez kellett kidolgozniuk egyik feladatként.

A konzultációkon a megfigyeltetéssel és a törvényszerűség elvonásával nemcsak azért kellett részletesebben foglalkoznunk, mert ez az óra legfontosabb része, hanem azért is, mert ez a rész a legbonyolultabb. Benne együtt kell lennie a nyelvi tény nyelvtani szempontú vizsgálatának, a gondolkodásra nevelésnek — az anyagban adott lehetőségek felhasználásával —, a materialista nevelésnek: a nyelvi tényről gondolkodás lépéseit, a megfigyeltetés logikusan sorakozó mozzanatait úgy, kell feljegyeznünk, hogy végül a törvényszerűség, a lényeg logikus rendben legyen a táblán. A hallgatók ezeket a módszertani előadásokon mind külön-külön kapják, a szemléltetésül bemutatott vázlatok, illetve részletek a tárgyalt kérdésnek megfelelően „profilizálva” kerülnek a hallgatók elé. Az órából kiemelt részek a bemutatáskor valóban szinte önállóan az analízis jóvoltából, s abból a követelményből, hogy a figyelmet a tárgyalt módszertani kérdés megoldására irányítsuk, szinte függetlenekké válnak. Igaz, a szintézist is elvégezzük magában az előadásban (én és ők), s ráadásul elég könnyen — hiszen olyan egyszerű az egész. De amikor *ők* az *én* (akinek már egyedül kell megoldani a problémát), akkor már jóval nehezebben megy ez.

Kissé bőbeszédűen kellett ezekkel a vonatkozásokkal foglalkoznom, mert a tanításra készülési problémáit általában nagyon sommásan intézik el az útmutatók, pedig a kezdőknek (s talán nemcsak a kezdőknek) ezek igen nagy buktatók. Feltétlenül segítséget kell tehát adni a hallgatóknak a problémák feltárásával, rá kell őket a helyes megoldásra vezetni, mert magukra hagyva ezt a bonyolultságot az óra legfontosabb mozzanatainak formális fokozottá „előléptetésével” tudnák megszüntetni. Pl. a szótag tanításából a globális megfigyeltetéssel legfeljebb annyi ismeret születhetne meg, amennyit a szó egyszerű értelmezésével (szótag: a szó ragja, része) is adhatnánk. Még ha megfigyeltetjük, hogy a szótagnak nincs jelentése, akkor sem szereztek tanítványaink nyelvtani alapot a szóelválasztás gyakorlatá-

hoz. Kénytelen volt ezt elismerni O. I. hallgató is, aki egyébként a tankönyv 53. lapján az 1—3. p. szerint tulajdonképpen már az elválasztást akarta tanítani a szótag megismertetése helyett. (Ez egyébként a tankönyv hibája elsősorban.) A beszélgetés során a megfigyeléseket Petőfi: A gólya c. költeményén végeztük a következő lépésekben:

1. A szöveget az I—II. osztályosok módján olvassák: fel-darabolják (ne/kem, ma/da/ram, a/rany stb.)

2. Vizsgálják mit jelent a szó: *gólya* 'madár' stb; van-e jelentése a gó-, -dár stb. részeknek.

3. Megállapítják a tagok hangjainak minőségét. ó (magánhangzó), a/rany|(mgh. /msh., mgh., msh.) stb.

4. A szavakban lévő magánhangzók mennyiségét összehasonlítják a szótagok számával.

5. A szótagok szerkezeti különbségét állapítják meg.

A részletmegfigyelések eredményét egyenként megfogalmazva kialakítják a szótag fogalmát:

jelentéstelen tagja a szónak,
mindben van egy magánhangzó,
ahány magánhangzó, annyi szótag,
a magánhangzó magában is lehet szótag,
magánhangzó nélkül nincs szótag. (Kivéve néhány kötőszót és indulatszót.)

Kiegészíthetjük ezt az alsó tagozatból hozott ismerettel: a szó annyi szótag, ahányszor kimondásakor kinyitjuk a szánkat. (Vö. magánhangzó: nyíáshang.)

Elméleti ismeretük van már a szótagról, ki kell azonban bővíteni, hogy az elválasztás tanításakor felhasználhassuk.

6. A szótagkezdés megfigyeltetése. Szükséges ismeret, mert nyelvtani alapot kell adnunk a mássalhangzókra vonatkozó szabályhoz (mindig egy megy a következő sorba). Az *udvarunkon, együtt, fiak, stb.* megfigyelésével megállapítják:

csak egy magánhangzó,
vagy csak egy mássalhangzó kezdheti.

A *krumpli, tréfa, strófa, prűszköl* stb. főként idegen, jövővény és hangutánzó szó vizsgálatával tisztázzuk, hogy csak az első szótag elején lehet egynél több mássalhangzó.

7. Néhány összetett szó megfigyeltetésével azt állapítják meg, hogy az első értelmes rész (az előtag) végén a szótagnak is vége. Olyan összetett szót is szótagolnunk kell, amelyben az utótag magánhangzóval kezdődik.

A szótag elvonás eredménye a nyelvtanban. Ezért aránylag sok jegyét kell meghatározunk, nehogy a tanulóknak érthetetlen elvontságokkal legyünk kénytelenek dobálózni.

Természetesen a szótani anyag egyike-másikát kevesebb mozzanatra bontva is jól figyelhetjük meg. Ez kiderült P. B. vázlatának megbeszélésén, amikor a számnév megfigyeltetését a következőképpen bontottuk részekre:

1. A szövegből kikerestetjük a mennyiséget jelentő szokat, aláhúzással kiemeljük.

2. Egyenként megállapítjuk jelentésüket. További példák megbeszélése után eljutunk az első általánosításig: mennyiség jelentenek. Ezt egyébként az alsó tagozatból már ismerik.

3. Értéküket egyenként vizsgálva és meghatározva, elkülönítjük a számjegyekkel is leírható, pontos, határozott mennyiséget kifejező határozott — és bizonytalan, számjegyekkel le nem írható, nem pontos, határozatlan számneveket.

4. A sorszámnév és a tőszámnév megkülönböztetéséhez (esetleg kiszámolt tanulók felállításával) megállapítatjuk, hogy az *öt* — mennyiség, az *ötödik*, *századik* értéke csak *egy* — tehát nem mennyiség csak sorrend: sorszámnév, s hogy a változást a *-dik* képző idézte elő.

A mozzanatokra bontott megfigyeltetést nem végezhetjük bármelyik szövegen. Ezért követeltem meg, hogy a tankönyvben közölt hefýett, mindenki maga állítson össze szemléltető szöveget. Nem a tankönyv elutasítása volt ez hanem így minden magyarázatnál világosabban megmutatkozott, mit lehet rövid összefüggő szövegbe mesterkélttség nélkül beilleszteni. Másrészt kényteienek voltak az olvasott műveket a nyelvtan szempontjából is figyelni, hogy megfelelő szövegeket találjanak az egyes nyelvtanórákra. A szemléltetés egy másik vonatkozásban is állandó témája volt a megbeszéléseknek. Meg kellett világosodni annak, hogy az ún. kísérő szemléltetésnek mekkora a szerepe a fogalom teljes és lehetőleg gyors kialakításában: a lényeg kiemelése, az összefüggések, hatások stb. ábrázolása egyrészt ismét egésszé formálja a részenként vizsgált nyelvi tény, másrészt a lényeg kifejező egyetlen szó vagy mondatföredék így kap értelmet. Úgy is mondhatnánk, hogy a kísérő szemléltetés megmutatja a gondolkodás útját a megfigyeltetés egy-egy mozzanata és a belőlük leszűrt tanulság között. Ez az eljárás egyben szükségtelenné teszi a teljes szövegben megfogalmazott szabály táblára írását.

Már az előadásokba beillesztett szemelvények is olyan módon kerültek a táblára, ahogyan a tanítási órán épül a táblai vázlat. Ezzel azt akartam bemutatni, hogy a jelölések használatához nem kell külön „használati utasítás”, ha azok természetesen, a megbeszélés részeként kerülnek a táblára. A jelölés-

seknek egészen egyszerűeknek kell lenniük, s használatukban következetesek legyünk.

Az előadásba beillesztett egyik ilyen részlet ez volt:

A teljes hasonulás tanításában először ki kell alakítanunk a teljes hasonulás fogalmát, másodszor meg kell határoznunk az eseteket, amikor a szabály érvényes.

Az I. rész menete:

1. Megfigyeltetjük az akadályképzés mozzanatát *a k* és *v* hangképzésének kezdetén, a hang kimondása nélkül. A megfigyelt tény: *k*: a nyelv háta a szájpadráshoz tapad; — ínyhang —, elzárja teljesen a levegő útját — zárhang.

v: a nyelv hegye az alsó fogsorhoz ér, felette szűk rés marad a levegő kiáramlásához: fogtájéki, réshang.

Megfigyeltetjük mindkét hang keletkezését:

k: a nyelv elpattan a szájpadrástól, s ekkor halljuk a hangot: felpattanó zárhang (explozív);

v: a levegő a résen sűrűlődvá áthalad, így keletkezik a hang: réshang;

Megállapítjuk a hangszalagok működését (gégére tett ujjal, fejtetőre tett tenyérrel stb.) és a két hang minőségét:

a *k* zöngétlen, a *v* zöngés.

Ezek az előzetes megfigyelések azért szükségesek, mert a mássalhangzókat a képzés módja szerint nem csoportosítottuk.

2. A további vizsgálatot a szövegből kiemelt *szívvel-lélekkel* különbségének megfigyeltetéséve kezdjük:

szív + vel   lélek + vel

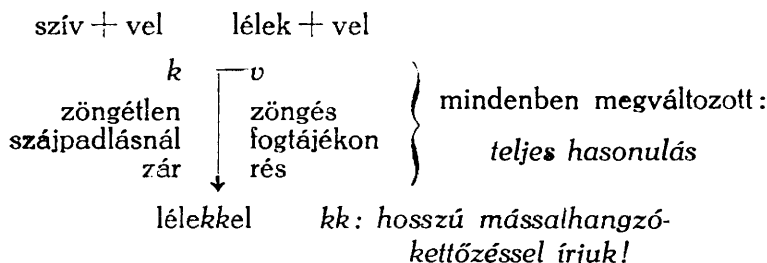
ragja ugyanaz, a kiejtésben megváltozott: a *lélekkel* a *lélekvel* alakból keletkezett: a -val rag *v*-je zöngés fogtájéki réshangból zöngétlen, ínynél (szájpadrásnál) képzett zárhang lett: mindenben megváltozott, teljesen hasonlóvá lett az előtte levő *k* hanghoz. Ez a teljes hasonulás. Analóg esetek megfigyeltetésével már csak azt állapítjuk meg, hogy a *v*, a füllél, karddal, dísszel szavakban is teljesen hasonlóvá lett az előző hanghoz, s ilyenkor hosszú mássalhangzó keletkezik, amit kettőzzéssel jelölünk. Utaltam arra, hogy a teljes hasonulás fogalmának kialakítása legtisztábban a zöngétlen zárhanggal (p, t, k) végződő szók megfigyeltetésével sikerül, mert ezeken tudjuk bemutatni, hogy a *v* minden jellemző tulajdonsága megváltozott.

A II. részben a hangváltozás megfigyelése már csak arra szorítkozik, hogy az utóbbi hang az előzőhöz vált teljesen hasonlóvá és hosszú mássalhangzó keletkezett. A -val, -vel ragos csoport után a -vá -vé ragos szókat, majd az *az, ez*, mutató-

névmás határozóragos alakjait és a -s, -sz -z, -dz (a -dz végűeket most, pótlólag vettem ide) igéket figyeltetjük meg.

A bemutatás közben kialakult a tábla képe:

1. *szívvel-lélekkel*

Hasonlóan dolgoztuk ki a táblai vázlat további részét.

G. M. hallgató konzultációján az ige fajait az alany szempontjából így szemléltettük:

Kati írja a leckét

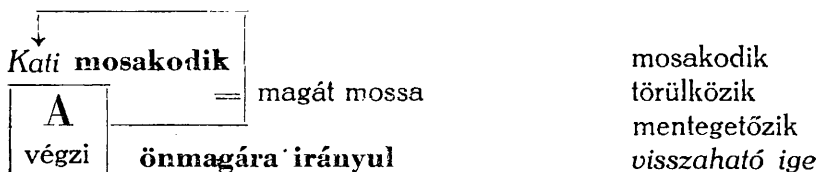
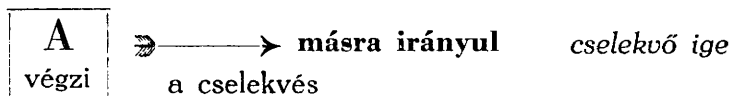
írja

Kati mossa a kötényt

mossa

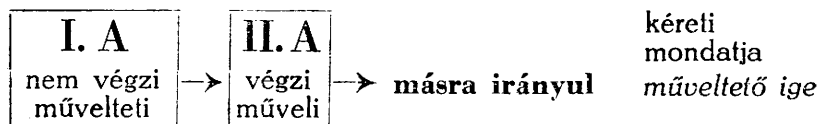
Az osztályfőnök hívja Katit

hívja

Az osztályfőnök hívhatja Katit

hívhatja

Az ige alanyi személyragjait dinamikusan, szerepük ábrázolásával igyekeztünk szemléltetni L. E. konzultációján:

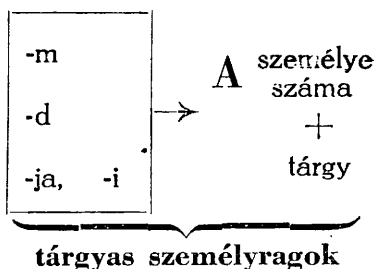
A A

A kísérő szemléltetés a megbeszéléssel párhuzamosan:
 az ige jelentése — a *kér* aláhúzása,
 ki *kér*? én — alany — 'aki beszél — 1. személy,
 az ige magában is megjelöli a cselekvőt: az *én* áthúzása.

(én) kére^k -k: aki beszél, 1. személy

igeragok   az alany személye   az A száma
alanyi személyragok

1. sz. (én)   hozo[m]   a könyvet
                 ↑ | ↑
 ki hozza? mit? tárgy
 (maid a 2—3. sz. elemzésével)

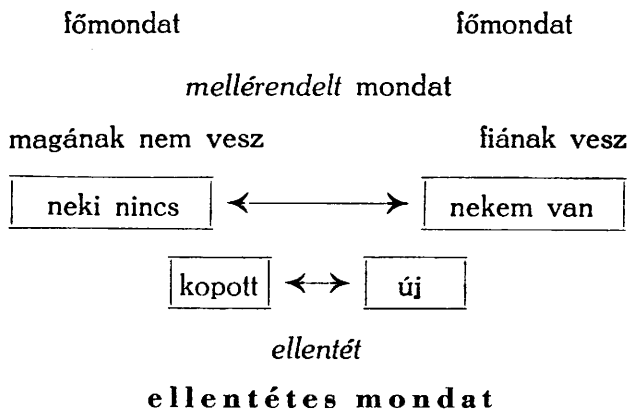

A mondattani anyag tárgyalásakor a mondatbeli viszonyok ábrázolása szükséges. A mellérendelt mondatokban pl. a tagmondatok (viszonylagos) önállóságát és a köztük lévő viszonyt a tartalommal (logika) és az iskolában megszokott jellel hoztuk kapcsolatba V. I vázlatának megbeszélésén:

Az én apám kopott kabátú,

de nekem új ruhát veszen

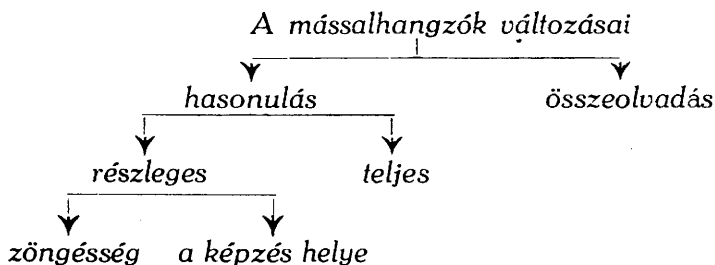
A tagmondatok tartalmának vizsgálatával az apa kétféle magatartását, ellentétes cselekvését kell először megállapítaniuk. Utána eddigi ismereteik felhasználásával a tagmondatok értékét (főmondat + főmondat) és a mondat fajtáját (mellérendelt összetett m.) állapítják meg. A két tagmondatban kifejezetteket a tanulókkal megfogalmaztatjuk: magának nem vesz, a fiának vesz ruhát, neki nincs — a fiának van. (Felvetjük a *miért?* kérdését — politikai-eszmei nevelés.) Az ellentétet legjobban kifejező megállapítás a táblára kerül. Keressük, melyik részek fejezik ki a mondatban legjobban az ellentétet. Ezeket bekarikázzuk, kiemeljük a mondatokból. A szembeállítást két-hegyű nyíllal szemléltetjük, s alájuk írjuk: ellentét. Végül a tartalomnak megfelelően megállapítjuk, s felírjuk a táblára: ellentétes mondat. A táblai feljegyzés tehát fokozatosan alakul a tárgyalás során, s végül ez lesz a kép:

Az ezután következő mondatok vizsgálata előtt még megfigyelteti a *de* kötőszó szerepét, bekarikázza, hogy a többi kötőszóval csoportosíthassa.

Ezzel az eljárással elérjük, hogy a mondat jelölésére használt „egyezményes” jel nem pusztán önkényes forma, hanem valóban a tartalommal függ össze a tanulók szemében is.

L. V. hallgató egyik óráján a következő vázlatlalt csoportosította a tanulókat:

A táblázat teljessé vált a csoportokhoz tartozó esetek feltüntetésével. A hallgató tehát nem valami újszerűt keresett, hanem rátapintott a megfelelő megoldásra, amelynek elkészítése gyorsan megy, a kisebb fokú rajzoló készséggel rendelkezők is hibátlanul elkészíthetik. (Ez a hallgató egyébként a tanév elejétől rendszeresen hospitált üres óráiban, lelkesen és igen eredményesen tanított.)

Arra azonban figyelmeztettem a hallgatókat, hogy a másik, munkásabb megoldást házi (szorgalmi) feladatként adhatják és ajánlatos a kész munkákat osztályozni, a legsikerültebbeket pedig az osztályban kifüggeszteni. Az efféle munkának egyébként igen nagy nevelő hatása van.

* * *

A konzultációk főbb kérdéseiből csak egy-kettővel foglalkozhattam. Arról a jellegzetesen „apró” munkáról volt itt szó, amit a tanításban semmiképpen sem szabad elhanyagolni vagy „nagyvonalúan” lenézni. Nem elég csak követeléseket hangoztatni: Tanítsd meg a nyelvtant, a helyesírást, nevelj gondolkodásra, alakítsd ki a tanulóknál a materialista szemléletet, hanem meg is kell mutatnunk az eljárást, a kérdés megoldásának módját. A kezdő tanárnak nem kell okvetlenül végig próbálgatnia a módszer történeti fejlődését. Módot kell adnunk arra, hogy a mánál kezdje a munkát, s ha gondolkodó ember, lelkes pedagógus — fejlessze tovább.

A konzultáció hasznosságát a tanítási gyakorlatok osztályzataiban látom igazolva: 19 jeles, 24 jó, 9 közepes osztályzatot kapott hallgatónk volt. Egyetlen hallgatónk kapott elégtelent.

A 3 éves képzésben sincs gyakorlati órája a módszertannak, a módszertan óraszám csökken, így a konzultáció szerepe továbbra is igen jelentős marad. A csoportos konzultáció valóban redszerezesebbé tenné ezt a munkát, eredményesebb is

lenne az anyag elsajátítása, de egyben mégsem segítené. A csoportos konzultációkon — kevesebb hallgatóval ugyan mint az előadásokon — újból csak tipikus eseteket vehetnék sorra, de lehetetlen volna minden jelentkező hallgatóval tisztáznom a kérdéseket. Az egyéni konzultációkon viszont éppen az *egyes* esetekben követendő eljárást, az alkalmazást, a tipikus csoportba besorolást kellett magával a hallgatóval megtaláltatnom, hogy ezt később újabb problémák jelentkezésekor is meg tudja majd tenni.

Természetesen nem egyetlen eszköz az egyéni konzultáció az eredményesebb módszertani és gyakorlati képzésben. Szükséges a történelem, irodalom, nyelvészet módszertanának gondos összehangolása, esetleg módszertani kollégium meghirdetése is fokozhatja az eredményt. Igazi támogatást jelentene, ha az OM és a Tankönyvkiadó a részletkérdésekkel foglalkozó módszertani munkákat adatna ki. Az ügy érdekében bizonyára ez is megtörténik. Akkor, azután a konzultációra kevesebb feladat marad — de akkor is marad.

A SERDÜLŐKOR NÉHÁNY PROBLÉMÁJÁRÓL

RÉSZLET EGY KÉSZÜLŐ TANULMÁNYBÓL

I. A serdülőkorról szóló burzsoá elméletek bírálata

Nevelőmunkánk hiányosságai legtöbb esetben arra vezethetők vissza, hogy a szülők, pedagógusok, úttörővezetők nem ismerik és nem tanulmányozzák eléggé a különböző életkorú gyermekek testi és lelki adottságait, szükségleteit, kívánságait.

A nehézséget növeli az is, hogy a felszabadulás utáni pedagógiai és lélektani irodalmunk, talán a legutóbbi évet kivéve, keveset foglalkozott a gyermeklélek sajátosságaival.

A szülők és nevelők gondjai sokasodnak, amikor a gyermek eléri a serdülő, az ún. „pubertás” kort és magatartásában, viselkedésében rengeteg új, a szülők és nevelők számára érthetetlen és váratlan, sokszor bosszantó, nyugtalanító változás, ellentmondás jelentkezik.

A szülők ilyen esetben gyakran keresik fel gyermekeik tanárait, orvosait, hogy tőlük kapjanak útbaigazítást nevelési problémáikban.

Sajnos, még mindig nagy mértékben zavarja a tisztánlátást a burzsoá pszichológiai és pedagógiai irodalom által, éppen a serdülőkorról kapcsolatban elterjesztett rengeteg zavaros és helytelen nézet.

Ezek a nézetek legtöbbször megrémítik, megdöbbsentik a szülőket, mert a serdülés korát csaknem kivétel nélkül sötét színekkel ecsetelik; „negatív-korszak”-nak, „dac-korszak”-nak, „megoldhatatlan ellentmondások” korának tartják, homályos és sejtelmes meghatározások, magyarázatok mögé rejtik.

Egyesek a biológiai problémákat kiragadva, ezeket egyeduralkodónak mutatják be, s a serdülőkort a nemi vonzalom kizárólagos uralmának tüntetik fel.

Vizsgáljunk csak meg röviden néhány jellegzetesebb nézetet a felszabadulás előtti lélektani irodalomból.

A „Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium” kiadásában (Várkonyi Hildebrand szerkesztésében) 1942-ben megjelent és a serdülőkorról szóló divatos elméleteket összegező; „A gyermek testi és lelki fejlődése” c. munka a serdülőkort harci és mozgási ösztönök, majd az egymáshoz való személyes közeledés és távo-

lodás korszakának látja, amelyet — úgymond —, teljesen a nemi ösztönök határoznak meg”.

„A szerelmi vágyódásban — mondja másutt a szerző — a vallásos és művészi fantáziában; az eszmények után sóvárgó idealizmusban a nemi ösztönök feszültségének levezetődését látjuk”.

A 12—14 éves kort a leányoknál — ez a munka kiemelten „negatív fázisnak”, vagy „kedvezőtlen életszakasz”-nak nevezi.

„A leányok — mondja — elfordulnak az eddig oly hévvel űzött gyermekjátékoktól; a gyermekkor uralkodó kellemes alaphangulatát kellemetlen, nyomott és ingerült hangulat és nyugtalanság váltja fel náluk. Külön válnak a környezettől s a magányt kezdik keresni; iskolai és egyéb teljesítményeik alább szállnak, az irántuk érzett érdeklődés megszappan”.

Koszterszitz József (Kosztér atya) a klérus fasizmust di-csőfító és nyíltan antiszemita képviselője „Viharzóna” c., 1939-ben, a Szt. István Társulat kiadásában megjelent könyvében így ír: „A kamaszgyerek a jó Isten sajnálatra legméltóbb teremtménye”.

Máshol így folytatja: „A kamaszgyerek nagy vetkőzéssel kezd; megáll a családi otthon közepén és gyorsan dobál le magáról mindent, ami gyermekszépség, kedvesség, kisfiú-érték; mintha mindaz a jó és szép, amivel a gyermekévek felruházták, terhére volna, vagy szegényére válnék, olyan lázas, türelmetlen igyekezettel siet szabadulni tőlük és esetlenségbe, szertelenségbe, hibákba, bűnökbe öltözik; dacos, durva, hálátlan, nemtörődöm lélekkel áll szemben azokkal, akik szeretik őt.”

... „Elérve a serdülés korának kapujához, belenő gyermekünk az élet legviharosabb korszakába: a vadütemű kamaszkorba. Éveken keresztül folyik a nagy vetkőződés: elrabol az idő mindent, ami a kisgyerekekben kedves és szép volt, s formátlanság, esetlenség, aránytalanság marad vissza helyettük.” („Viharzóna” 5—6. old.)

Néhány oldallal később így fokozza még a siralmas képet:

„És nincsen többé kisfiú, kislány; az élet ritmusa kérlelhetetlen erővel viszi belé a kicsi embert a viharzónába. Édesapa, édesanya szeretne belekapaszkodni az Idő kerekébe, szeretné könyörögve kiáltani: Állj meg idő, állj meg óra, hiszen még alig gyönyörködtem a szépen fejlődött gyermekemben. De nincs többé megállás.” (U. p. 17. old.)

Mécs László, a papköltő „Kamaszok” c. versében hasonló hangnemben ír:

„Még este szent a Rend, Család, a Miatyánk, a Hiszekegy
— s egy reggel fáj az ébredés, a rácsos gyermekágy rövid,
a ruha szűk, cipő szorít! Szemrebbenés: nő a láb, ököl,
szemrebbenés: nő agy, kebel, a lélek éhes szája nő,
a vérnek árja gáttalan, bilincstelen, bánattalan!”

Már a felszabadulás után (1947-ben) jelent meg a közismert „Kék könyvek” sorozatában Kertész-Rotter Lilián: „A gyermek lelki fejlődése” c. munkája, amely Freud követőinek pszichanalitikus modorában érzelgős és szintén pesszimista, lemondó képet fest a serdülő gyermek lelki életéről. A serdülőkort „leválási periódus”-nak nevezi és így jellemzi:

„A nemi beérés első jeleként — mondja — a leányoknál megjelenik az első menstruáció, a fiúknál az első magömlés. Mindkét nemnél nagy megrázkódtatással jár ez az élmény. Valahogy testükön élik át, hogy valami elfut tőlük és nekik is el kell futniuk, elszakadni otthonról.” (Az említett munka 139. oldalán.)

Pár oldallal később így ír:

„A leválás eközben halad és a pubertálás tetőfokán (15—16 év) a kép változik. Elkezdődik a gyász munka az elhunyt, elveszett személyekért és gyermekkorért; melankóliás hangulatok, temetőkultusz, bánatos, lírikus versek jelennek meg. Nagy magányosság érzése fogja el a serdülőt. Nagyfokú érzékenység, indokolatlan sírások és halálvágy. A tárgyait veszített libidó keresésre ösztökéli. Barangolás, csavargás, otthonról való elszökés sohasem oly gyakori, mint ebben az időben.”

Ha igaza volna Kertész R-nek, akkor az utcákon csak lógó orrú, lesütött szemű, sírásra görbült szájú és éppen halni készülő, vagy teljesen életűnt kamazsokat látnánk, nem pedig azt a szinte fékezhetetlen, vidám, fütyürésző, hangosan, néha szemtelenül zsvajgó és a legkevésbé sem halálra szánt fiatalságot, amely ebédidőben az iskolából, vagy munkahelyről távozóban előzőnli az utcákat, tereket s majdnem lever bennünket a lábunkról.

Szerintem a káros burzsoá nézetek és elméletek hatását mutatja az is, hogy az utóbbi két esztendőben a serdülőkorról szóló előadásokban, cikkekben, vagy tanulmányokban nem egy pszichológusunk, vagy pedagógusunk mesterségesen és aránytalanul felnagyítja a nemi érés veszélyeit, zavarait, szinte kedvtelve vájkál ezekben a problémákban és miattuk sok gyakorlati fontosságú nevelési feladatot teljesen elhanyagol.

A továbbiakban nézzük meg azt, hogy miért tár eléink ilyen zavaros, pesszimista és hamis képet a serdülőkorról a burzsoá pedagógia.

Nem látja helyesen a serdülő gyermek pszichikai problémáit a burzsoá lélektan és pedagógia azért, mert a különböző zavaros elméletek szerzői nem a legszélesebb rétegek, a dolgozó nép gyermekeit vizsgálták, hanem elkényeztetett, szalonokban nevelt, koravén, burzsoá gyermekeket és ezeket sem munkában, vagy egészséges tevékenység közben, hanem mesterséges körülmények között, különféle kísérletek alapján.

Szinte döntő bizonyítékként használták fel vizsgálatainkban

a sötét szobák sarkában meghúzódó individualizmussal, szentimentalizmussal telt leánykák naplóját, levélkét.

Erre a tényre rámutattak Vincze László és Flóra is „A gyermek fejlődésének és nevelésének kérdéseiről”, 1954-ben megjelent könyvükben.

A burzsoá pedagógiai irodalom tárgyalásánál figyelembe kell vennünk azt is, hogy a burzsoá társadalom felsőbb rétegeinek romlottsága, a züllött családi élet, a nyílt erotika, a dekadens művészet és irodalom korán rányomja bélyegét a fejlődő gyermek lelki világára is. Az ilyen körben élő gyermek természetesen azokkal a problémákkal foglalkozik legtöbbször, melyek környezetében a legdivatosabbak.

A zavaros, beteges, sokszor pesszimista gondolatok melegágya a tétlen lusta élet, a magárahagyatottság, társalanság is, amely ezeknek a gyermekeknek legtöbbször osztályrésze.

Kertész-Rotter Lillán által fent rajzolt kép nem a serdülő gyermek általános képe, hanem egy pusztulásra ítélt, fertőzött társadalmi osztály gyermekeinek sajnálatraméltó, kiüttalan, gyázos életét mutatja.

Kertész-Rotter Lillán munkájában az 1947-ben már eltűnőben levő társadalmi rend állásfoglalását, görcsös tiltakozását is látjuk az új, a kibontakozó élet ellen.

Szeretné ránk erőszakolni a pesszimizmust, az életuntság, a pusztulás érzését, pedig csak a burzsoá iskola, a burzsoá család és nevelés pusztul az új élet friss, hatalmas csapásai alatt.

A sírángozás, a pesszimizmus, a pánikhangulat, amelyet szinte egyaránt láttunk a fellebb idézett valamennyi burzsoá szerző munkájában, jelenti egyúttal az erőtlenséget, a lemondást, a passzivitást is, amellyel a burzsoá lélektan és pedagógia mindig meghajol a nehezebb, problematikusabb nevelési kérdések előtt.

A burzsoá lélektan általános hibája még, hogy bármelyik életkor sajátosságait vizsgálja is, kiszakítja az egyént a környezetből és minden hatástól elvonatkoztatva szemléli, meghatározóként tekintve ugyanekkor a biológiai sajátosságokat.

Nem szabad a serdülőt kiszakítani a környezetből, figyelmen kívül hagyni a társadalom, a család rendjét és életét.

A kapitalista államokban, a gyarmati országokban egészen mások a gyermek fejlődési feltételei és problémái is, mint a Szovjetunióban, vagy a szocializmust építő országokban, köztük hazánkban is.

Igen helytelen volna, ha ezt a tényt figyelmen kívül hagynánk, s a Horthy-rendszer idején, vagy a nyugati államokban tapasztalt jelenségekből kiindulva vizsgálnánk a mi serdülőinket.

A mi gyermekeink életét már szocializmust építő hazánk célkiűzései, új iskoláink, úttörő és DISZ szervezeteink szelleme, családjaink szépülő, tökéletesedő életének, nevelésének körülményei határozzák meg. A serdülő fiú, vagy leány ilyen, vagy amolyan viselkedésének, magatartásának okait elsősorban életkörülményeiben, nevelésében kell keresni. A nevelés csak kihasználja, vagy sok esetben szabályozza, elhárítja a biológiai fejlődés következtében kialakuló feltételeket, nehézségeket, de nem kullog utánuk, mint ahogyan erről sokan meg vannak győződve.

A serdülő gyermek magatartásában előforduló hiányosságok és rendellenességek legtöbbször nem törvényszerű, elkerülhetetlen, csak biológiai jelenségek, hanem fejlődő életünk még meglevő hiányosságainak tükröződései. Így sok még a hiba iskoláink nevelőmunkájában. Rengeteg család életében élnek még kispolgári, vagy egyenesen burzsoá nézetek, nem tűntek még el teljesen az utcákról; a gyermekek szemei előtt a naplopók, részegeskedők, jampecek.

Mindez természetesen amellelt, hogy akadályozza, gátolja még ideig-óráig az új élet kibontakozását, nyomot hagy a fejlődő gyermek lelkében is.

II. Marxista pedagógiai irodalom a serdülőkor lelki sajátosságairól és neveléséről.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után megnyílt az ember számára a korlátlan, minden oldalú fejlődés lehetősége.

A nép gyermekei megszabadultak a testet és lelket sanyargató korai gyermekmunkától. Az iskolák, gyermekotthonok, úttörőházak, nyári táborok, technikai állomások biztosították számukra a tanulást; az értelmet, akaratot, szép érzelmeket fejlesztő pihenést és szórakozást.

Emellelt sehol a világon nem törődnek annyit a gyermek egészségének ápolásával, helyes táplálkozásával, mint a megvalósult szocializmus országában, a Szovjetunióban.

Ezek a megváltozott körülmények biztosították a szovjet gyermekek, köztük a serdülőkorúak szinte ugrásszerű testi és szellemi fejlődését.

A szovjet élet, a szocialista család és iskola örökre elűzték a pedagógiai peszimizmust és hatalmas erővel bizonyítják azt, hogy a serdülő nem szánalmas és sajnálatos teremtmény (mint ahogy azt Koszterszitz és társai vallják), hanem helyes nevelési eljárások mellett: gondolkodó, őszintén lelkesedő, állandóan tevékenykedő, kedves és vidám gyermek.

A szovjet pedagógia legjelentősebb képviselője, A. Sz. Makarenko igen nehéz körülmények között élő, a polgárháború viszonyai között elzüllött, csavargó kamaszokat is becsületes szovjet polgárokká nevelte, a közösség, a munka, a rend erejét felhasználva. Eredményeinek egyik legjelentősebb feltétele a tisztelet és megbecsülés volt, mellyel minden növendékéhez közeledett. Minden gyermekben és ifjában, bárhogy leplezte s takargatta is az, fel tudta kutatni a szépet és a jót s megtanította a gyermekeket is önmagukat becsülni.

A serdülőkorú gyermek különösen önérzetével s ugyanakkor érzékeny is a becsületére, méltóságára. Makarenko tapasztalatai bizonyítják, hogy ha a gyermek érzi a tiszteletet, a megbecsülést, szívesebben dolgozik, őszintébb nevelőjéhez, szüleihez.

Makarenko pedagógiai regényeiben: „Az új ember kovácsa”-ban, az „Igor és társai”-ban, „A szülők könyvé”-ben, valamint a „Válogatott pedagógiai tanulmányok”-ban, majd a legutóbb kiadott „Ötvenes Művek”-ben megjelent cikkeiben és tanulmányaiban a különböző életkorú gyermekek és köztük a serdülők sokoldalú jellemzését nyújtja.

A pszichológiai tudomány fontos feladata elemezni és felhasználni A. Sz. Makarenkonak a gyermek lelki életére vonatkozó gazdag tapasztalatait, megfigyeléseit.

Rendkívül nagy szeretettel szól a serdülőkről és fiatalokról beszédeiben és beszélgetéseiben a szovjet állam egyik legkiválóbb vezetője M. I. Kalinyin. (Kiadva a „Kommunista nevelésről” c. cikkgyűjteménye.)

A serdülők fontos és jellemző tulajdonságának tartja a mérész álmódosítást, a kemény akaratot, a gyors gondolkodást, a bajtársiasságot. Fiatalok előtt mondott beszédeiben, beszélgetéseiben sok jó tanácsot keresztül a serdülő nevelésének fontos területeivel foglalkozik. Ezekről majd később, a serdülő egyes lelki tulajdonságainak részletes elemzésénél szövegek még.

N. K. Krupszkaja, a szovjet pedagógia egyik legkimagaslóbb képviselője már a forradalom előtti munkáiban is foglalkozik a serdülők életével. „Diáköngyilkosságok és a szabad munkaiskola” c. tanulmányában (nálunk a „Válogatott ped. tanulmányok” c. gyűjteményben jelent meg) tényekkel bizonyítja, hogy a cári Oroszország iskolarendszere és az önzésre, besúgásra, egyéni törtetésre támaszkodó nevelés hogyan rúttja el a 12—16 éves gyermekek lelki világát és hogyan veti végül értelmetlen és céltalan életüket a halálba.

Sokat foglalkozik Krupszkaja tanulmányaiban a serdülőkre vonatkozóan is a munka, az irodalom és a művészetek nevelőere-

jével, a közösségi élettel, a közösség és az egyén kapcsolatával s az úttörő szervezet szerepével.

A szovjet pedagógia klasszikusainak megnyilatkozásai és tanulmányai mellett a szovjet pszichológusok egész sora üzentelt kisebb-nagyobb tanulmányokat, cikkeket a serdülő gyermek lelki megnyilvánulásainak, nevelési problémáinak.

Igy például J. A. Arkin nálunk is megjelent „Szülőknek a nevelésről” c. munkájában a serdülő fejlődésének anatómiai és fiziológiai törvényszerűségein kívül foglalkozik a főbb pszichikai és nevelési kérdésekkel is.

J. A. Arjamov „A gyermekkor sajátosságai” (SZNK. 116. 1955-ben) c. művében külön fejezetet szentel a serdülőkor pszichológiai és nevelési problémáira.

Igen érdekes és tanulságos anyagot szolgáltat N. D. Levitov a szovjet tudományos akadémia kiadásában, 1954-ben megjelent „A serdülő pszichológiai sajátosságai” (Pszichologicseszkiye oszjobennosztij padrosztkov) c. magyarra még le nem fordított munkája.

Külön fejezetet szentel Levitov a serdülőkor jellemzésére „A jellem” (Harakter) c. könyvében is.

A serdülőkor anatómiai és fiziológiai sajátosságait tárgyalja még Szovjetov magyarra is lefordított „Iskolai egészségtan” c. tankönyve.

Mindezekre a művekre jellemző a mélyreható tudományos vizsgálat mellett a gyermek iránti szeretet, a pedagógiai optimizmus.

A serdülőt tevékenység közben a családi nevelés, az úttörő mozgalom, a Komszomol, az iskolai élet hatásai alatt vizsgálják.

A serdülő testi és lelki erőnek növekedése; a gondolkodás, akarat, érzelem, érdeklődés gazdagsága mellett feltárják a serdülőkorban megmutatkozó ellentmondásokat is.

Az ellentmondásokat azonban nem túlozzák el, mint a már bemutatott burzsoá szerzők. Ellenkezőleg; azt hangsúlyozzák és bizonyítják, hogy a serdülő sajátosságainak tanulmányozására és megértésére támaszkodó helyes nevelési eljárás minden ellentmondást kiküszöböl, illetve áthidal.

A zavaró és a burzsoá lélektan által fékezhetetlennek vélt biológiai törvényszerűségek nem uralkodók. A kommunista nevelés ezeket is megzabolazza.

A tudományos pszichológiai művek, tanulmányok mellett rendkívül gazdag anyagot szolgáltat a serdülő lelki életének ábrázolásához a szovjet ifjúsági és szépirodalom.

Ma már szinte az egész világon népszerűvé vált Kozmogye-

janszkaja nagy pedagógiai tudással, anyai szeretettel megírt műve: a „Zoja és Sura”. A szovjet serdülők vidám, tiszta álmokkal teli tevékeny életéről, végtelen hazaszeretetről beszél Lev Kacsilj és Poljánovszkij: „Vologya utcája” c. regénye.

Igen értékes gondolatokat, fontos vonásokat tár elénk a serdülők életéről is a szovjet gyermekek nagy barátja és tanítója, Arkagyij Petrovics Gajdar. A serdülőkor vizsgálatához különösen fontosak számunkra az „Iskola”, valamint a „Timur és csapata” c. regényei.

Az elmúlt években megjelent a Szovjetunióban egész sor pedagógiai regény, nagyrészt a legkiválóbb, legtapasztaltabb pedagógusok tollából. Ezek a regények a szovjet iskolások és elsősorban a serdülő fiú-, vagy leánytanulók életével, hibáival, jellemző sajátosságaival foglalkoznak. A nagy pedagógiai tapasztalatra támaszkodó kitűnő lélekábrázolások mellett ezek a művek a pedagógusok és szülők igen sok nehéz és fontos nevelési problémájára adnak választ.

Ilyen művek: Pecsernyikova: „Kamaszok” (nálunk az első kiadást fordították le). Ljubova: „Egy családként”, Prilezsajeva: „Melletted áll a Komszomol”, Vasziljenko: „Csillagocska” és mások.

Nálunk Magyarországon, a felszabadulás óta csak az elmúlt két évben nyilvánult meg érdeklődés a pszichológusok és pedagógusok között a serdülőkor problémái iránt.

A nálunk megjelent művek közül elsőként kell említenünk Vincze László és Flóra 1955-ben megjelent „A gyermek fejlődésének és nevelésének kérdései” c. művét.

A munka érdeme, hogy bátran bírálja a burzsoá pszichológusok helytelen, reakciós álláspontjait és sok fontos nevelési problémát tár fel. A problémák megoldása azonban sok helyen sematikusnak tűnik.

Hiányossága még Vincze László és Flóra könyvének, hogy túlságosan szűk keretek között szemléli a serdülőt; keveset, szinte alig foglalkozik a gyermek társadalmi életével, amely éppen a serdülőkorban fejlődik. Ugyan ugrásszerűen és igen fontos szerepet játszik a jellem és az egyes lelki tulajdonságok alakulásában.

Nem egészen következetes a munka a burzsoá elméletek maradványainak felszámolásában sem. Elítéli ugyan a serdülőkor nevelésének a szexuális neveléssel való azonosítását, de ezzel az ítélettel ellentmondó, amit művének 180. oldalán találunk: „A serdülőkor pedagógiai problémái valóban a serdülőkori szexuális kérdéssel függnek össze. Ezt a burzsoá pedagógia helyesen felismerte.”

Ezzel a felfogással nem érthetünk egyet, hiszen rengeteg

nevelési probléma van; bátran mondhatjuk, hogy a nevelési kérdések többsége, amely nem kapcsolatos a szexualitással és igen hibás álláspont lenne részünkről, ha ezzel kapcsolnánk össze. Elég itt megemlíteni a nevelés olyan fontos területeit és kérdéseit, mint: a világnézeti nevelés, a politechnikai nevelés, a közösségi nevelés, hazaszeretetre nevelés, stb.

Ha mégis van némi kapcsolat az említett területek és a szexuális nevelés között, úgy az abban áll, hogy a helyes, minden oldalú nevelés következtében a tevékeny, becsületes, hazáját szerető, bajtársias, gazdaglelkű serdülő fiúnál, vagy leánynál a nemi érés szinte zavartalanul folyik le és nem válhat központi problémává.

Itt is iránymutatásul szolgálhatnak munkunkra A. Sz. Makarenko gondolatai. „A szexuális nevelés terén — mondja Makarenko — nem valami speciális, külön e célra feltalált eljárásoké, módszereké a döntő szerep, hanem az egész nevelőmunkáé a maga teljességében... Ha gyermekünket becsületességre, szorgalomra, őszinteségre, nyíltságra, tisztaságra, igazmondásra, embertársainak, azok érdekeinek, élményeinek tiszteletére, hazaszeretetre, igazi szocialista gondolkodásra neveljük, mindezzel előkészítjük őt a szexuális kapcsolatok megoldására is”.

A szülők számára íródott és inkább csak a legáltalánosabb tudnivalók ismertetésére szorítkozik Roboz Pálnak az „Élet és Tudomány” 1954 november 24. számában megjelent „A serdülés problémái” c. és Harsányi Istvánnak a TTIT-füzetek sorában megjelent „A serdülőkor főbb lélektani vonásai és a serdülők nevelésének legfontosabb kérdései” c. munkája.

Ezeknek a munkáknak néhány, szerintem helytelen álláspontjára majd az anyag további tárgyalása során térek ki.

III. A serdülő általános jellemzése

Ahhoz, hogy bemutathassam a serdülő leány, vagy fiú tevékenységének, lelki életének általános képét, szólnom kell azokról a jelentősebb anatómiai és fiziológiai változásokról, amelyek ebben a korban végbemennek és befolyásolják a serdülő életét.

Legelőször talán állapítsuk meg a serdülés határait.

A serdülés fiúknál (a pszichológusok nagy többsége szerint) 12—13 éves kortól 16—17 éves korig tart; a leányoknál valamivel hamarabb: 11—12 éves korban kezdődik és hamarabb is fejeződik be, kb. 15—16 éves korban, vagy még előbb.

A fentiekől eltérő egyéni különbségek természetesen könnyen adódhatnak. Általános eltolódást látunk a déli, különösen a

trópusokon élő népeknél, ahol a különleges klíma, táplálkozás, stb. erősen befolyásolja, meggyorsítja a serdülést.

A serdülést tulajdonképpen a belső elválasztású, ún. endokrin-mirigyek működése indítja meg.

A serdülés első szakaszában, melyet sokan a praepubertás korszakának is neveznek, a legfontosabb endokrin-mirigy: a hypofízis, vagy másnéven agyalapi-mirigy és a pajzsmirigy hormonális működésével megindult a test gyorsabb növekedése, a súlygyarapodás, a szervezet anyagcsere folyamatainak fokozódása, amelyek a serdülés kezdetét jelentik.

Később ugyancsak az agyalapi-mirigyek előlő lebenyének a hormonjai indítják meg a nemi mirigyek működését, majd azokon keresztül a másodlagos nemi jelek kifejlődését.

Ennek következtében megerősödik a szőrzet, s újabb szőrzet is fejlődik a test bizonyos részein; változás áll be a zsírelosztásban különösen a leányoknál, megváltozik a gégefő, a hangszalagok megvastagodnak, hosszabbak lesznek s így jelentkezik a serdülőnél jellegzetes „mutáló” hang.

A nemi szervek kifejlődésével megjelennek a nemi ingerek, a fiúknál jelentkezik a gyakori magömlés, a serdülő leánynál a menstruációk. A menstruációk elváltozásokat idéznek elő a szervezet egész élettévékenységében és kezdeti megjelenésüket legtöbb esetben kisebb-nagyobb lelki megrázkódtatás kíséri.

Részletesen ír a menstruáció kísérő jelenségeiről és a vele kapcsolatos higiéniai és nevelési problémákról Arjamov: „A gyermekkor sajátosságai” c. munkájában.

A fokozott hormonális működésnek és a hatásaként bekövetkező gyors és egyenetlen fejlődésnek következtében jelentkezik a serdülőnél a kezék és lábak aránytalan megnövekedése, az arcvonások eldurvulása is.

A serdülő fiú, vagy leány elveszti a gyermekkori testformák és mozgás harmóniáját és átmenetileg a serdülőre oly jellemző: esetlenség, ügyetlen mozgás, vagy a mozdulatok túltengése és elégtelen koordinációja figyelhető meg nála.

A serdülő mozgásában meglévő átmeneti rendellenességeket nagymértékben ellensúlyozhatja a mozgás tudatos gyakorlása, rendezése.

Ezért olyan jelentős a serdülőkorban a rendszeres testgyakorlás, tornázás és a tánc, amely finomabbá, csiszoltabbá, pontosabbá teszi a mozdulatokat.

Kalinyin egyik beszélgetésében így szól a táncról: „Nem szabad mellőzni a táncot, mert plasztikusabbá teszi a gyermek mozdulatait. Az, aki táncolni tud, úgy jön be a szobába, ahogy illik.

és mindenütt ügyesen mozog. („A kommunista nevelésről”. Szikra. 1951. 174. old.)

A serdülő általános jellemzésénél feltétlenül szólnunk kell a központi idegrendszer fejlődéséről.

Arjamov szerint a serdülőkorban az agy súlya már keveset fejlődik. Elsősorban a szerkezeti, a funkcionális növekedés jellemző rá. Végleg kifejlődnek az agykéreg idegsejtjei, kialakulnak az agytekvényeinek, az asszociatív rostok száma megnő és mindennek következtében rohamosan fejlődnek a gyermek szellemi képességei.

A burzsoá pszichológia szerint a gyermek szinte ösztöneinek uralma alatt áll a serdülőkorban.

Szerintük a serdülőkori mozgási, nemi ingerek, a hirtelen fellobbanó ösztönök határozzák meg a gyermek egész egyéniségét.

Ezzel kapcsolatban ki kell jelentenünk, hogy végső fokon a fejlődő, tökéletesedő idegrendszer központja, a nagyagy kérge irányítja és szabályozza a hypofízis és a többi endokrin-mirigy működését és hatását. A serdülő igen sok esetben tudatának összpontosításával és akaratának megfeszítésével nemcsak saját érzelmeit képes legyőzni, de sokszor erejét meghaladó nehézségekkel is szembeszáll.

Az természetesen igaz, hogy a hormonok visszahatva az idegrendszerre, befolyásolják azt, serkentik, néha zavarják működését. Különösen nagy a hormonok hatása a vegetatív idegrendszerre.

A fokozott hormonális működés sokszor nyugtalanító, zavaró hatása mellett, amely átmeneti idegességben, nyugtalanságban, ingerültségben mutatkozik meg, ki kell emelnünk a serkentések pozitív hatását is, amelynek eredménye az idegrendszer aktívizálása, ébrentartása.

Innét van az, hogy a serdülő az iskolában rögtön szembetűnik részint nagyfokú mozgáskészségével, nyugtalanságával (ritkán ül meg nyugodtan a padjában; izeg-mozog, babrál, hátrafordul, örül, ha a szomszédján egyet bökhet, vagy csíphet), másrészt élénk figyelmével, kíváncsiságával, gyakran megmutatkozó lázas érdeklődésével.

Ugyanakkor a hormonális működés időleges csökkenése kiválthatja az elhanyulást, fáradékonyságot, passzívítást a tevékenységben és mozgásban, amely ebben a korban szintén gyakran megfigyelhető.

A vegetatív idegrendszer megterhelése miatt jelentkeznek gyakran olyan tünetek, mint az izzadákonyság, a végtagok hidegsége, nyirkossága, a gyors szívdobogás, egyenetlen lélegzetvétel, arcpirolás és sápadás, amelyek sokszor megijeszítik a szü-

lőket. Ezek a jelenségek általában átmenetiek és teljesen eltűnnek, mikor a szervezetben beáll az egyensúly, amikor befejeződik a serdülés.

Meg kell végül említeni, hogy a serdülőkorban erősödik a csontozat, fejlődnek és erősödnek az izmok, hajlékonyságuk, rugalmasságuk is növekszik.

Megnövekszik a szív teljesítőképessége és térfogata, feltűnően megnövekszik a tüdő vitálkapacitása.

Mindezek a jelenségek az erő és felnőtttség érzését kölcsönzik a serdülő gyermeknek, különösen a serdülés előrehaladottabb szakaszában. Általában az említett anatómiai és fiziológiai változások, elsősorban az idegrendszer fejlődése és a hormonális működésben beálló változások, valamint a serdülő megváltozott életkörülményeinek következményeként jelentkezik a gyermekkori pszichikum átalakulása és a serdülőkor sajátos lelki világának formálódása.

Jellemző a serdülőre elsősorban a megnövekedett energia és mozgáskészség, melynek mindenképpen utat keres. Ezzel együtt jelentkezik az önállóságra való törekvés, a felnőtttség érzése is.

Ha a környezet: a család, iskola nem tudja idejében kihasználni és helyes irányba terelni ezt az érzést, akkor jelentkezhet a gyakran tapasztalható kisebb-nagyobb összeütközés a gyermek és a szülők, vagy a gyermek és az iskola között, amelyek, — ahogy a serdülő gondolja — nem hajlandók megérteni őt, akadályozzák tevékenységében.

Ilyenkor jelentkezhet levertség, kedvetlenség, sértődöttség, sokszor magába zárkózás, vagy durva dacosság, mint az előbbi aktivitás és tevékenykedés teljes ellentéte.

A serdülő sokszor túlértékeli saját erőit, nem méri fel helyesen a lehetőségeket, és emiatt szenved kudarcot próbálkozásai, sokszor pedig önmaga előtt sem egészen tiszták törekvései, érzelmei; néha annyira bonyolultak belső élményei, hogy nem képes ezeket külső kifejező eszközökkel helyesen visszaadni. Sokszor pedig egyszerűen szégyelli elárulni valódi érzelmeit, gondolatait.

Ezért látunk a serdülőnél olyan sok ellentmondást, változékonyságot, amely a felületes szemlélő előtt képmutatásként, színlelésként is hathat.

Ha a környezet: a család, az iskola, a nevelők segítik a serdülőt erői helyes felmérésében, képességeinek megismerésében, ha próbálkozásait nem kíséri visszautasítás, gúny, meg nem értés, akkor ezek az ellentmondások lassan feloldódnak, megszűnnek és a gyermek természetesnek találja új, megváltozott életét.

A meglévő, de a helyes nevelési eljárásokkal könnyen elhá-

rítható ellentmondások mellett a serdülő lelki életét általában a gazdagság jellemzi.

A központi idegrendszer rohamos fejlődésével megnőnek értelmi erői. Szívesen tanulmányozza ebben a korban az elvont kérdéseket, érdeklik a nehéz szellemi feladatok, a tanulságos, érdekes olvasmányok.

A cselekvőkészség, a fejlődő értelem és a szárnyaló fantázia összekapcsolódása eredményezi sok serdülőnél a hirtelen keletkezett alkotásvágyat, kombinálóképességet, fűrés-faragást, rengeteg ötletet, romantikus kalandvágyat.

Akarata nemcsak dacosságban mutatkozhat meg, hanem kedvenc munkái, elfoglaltságai iránti odaadó figyelemben, meg-megújuló kísérletezésben és próbálkozásokban.

Az érzelmi életben, bár találunk rengeteg ellentmondást és változékonyságot, mégis jellemző a serdülőre a helyes nevelési eljárások mellett az érzelmek elmélyülése, sokoldalúsága és gazdagsága.

A fel-feltűnő szerelem, a másik nem iránti vonzódás csak színesebbé, kedvesebbé teszi a serdülő érzelmi világát.

Ez a korszak a romantikus tervek, vágyak korszaka, az álmodozások ideje. Itt indul meg a jövő céltudatos építése; fejlődik, gazdagodik a világnézet, szenvedélyes az érdeklődés, az eszmék, ideálok iránti lelkesedés. Nincs tehát igaza Kertész — Rotter L-nak. A serdülőkor nem a pesszimizmus, nem az életuntság és önmarcangolás korszaka, hanem a tettvágyé, amikor bennünk és körülöttünk is minden forr és buzog.

Méltán nevezte ezt a kort Rousseau a második születés korának és más nagy emberek az élet tavaszának.

Helyes nevelési eljárással, kellő és tapintatos támogatással ez a betegesnek és veszélyesnek vélt korszak az emberi élet egyik legvirágzóbb, legtevékenyebb korszaka lehet, ahol minden vidám és derűs, amikor tele vagyunk hittel és optimizmussal.

A tanulmány tervekhezett fejezetei:

1. A serdülőkorról szóló burzsoá elméletek bírálata.
2. Marxista pedagógiai irodalom a serdülőkor lelki sajátosságairól és neveléséről.
3. A serdülő általános jellemzése.
4. A gondolkodás fejlődése a serdülőkorban.
5. A serdülő gyermek képzeletvilága.
6. A serdülő érzelmi világa.

7. A serdülő akarat tulajdonságainak jellemzése.
8. Érdeklődés és tevékenység a serdülőkorban.
9. A serdülőkor alapvető nevelési problémáinak megoldása.

Felhasznált irodalom:

1. A. Sz. Makarenko: Válogatott pedagógiai tanulmányok, 1949.
2. M. I. Kalinyin: A kommunista nevelésről. Szikra, 1951.
3. Arjamov: A gyermekkor sajátosságai. Szvk. 116.
4. Arkin: Szülőknek a nevelésről.
5. Levitov: Pszichológiai eszközök az oktatásban.
6. A gyermek testi és lelki fejlődése. (Nemzetnevelők könyvtára, 1942.)
7. Kocszterszitz József: Viharzóna. Szent István Társulat, 1939.
8. Kertész Rotter Lilián: A gyermek lelki fejlődése.
9. Vincze László és Flóra: A gyermek fejlődésének és nevelésének kérdései. SZNK. 1954.

AZ ÁLTALÁNOS ISKOLAI NYELVMŰVELŐ MUNKA NÉHÁNY KÉRDÉSÉRŐL

Fejlődő társadalmunk érintkezési formái egyre gyakrabban kívánják meg mincénkítől, hogy gondolatait kisebb-nagyobb közösség előtt élőszóval fejtse ki. Éppen ezért fontos, hogy nyelvközösségünk minden tagja elsajátítsa a művelt magyar beszéd formáit.

Ha ilyen távlatot látunk magunk előtt, nyilvánvaló, hogy nem elégedhetünk meg a jövő embereinél, a jelen iskolásgyermekeinél az ösztönös beszédkészséggel. Az anyanyelv használatát sokkal magasabb színvonalra kell emelnünk, el kell ér-nünk, hogy a tanulók gondolatainknak, érzelmeinknek legkisebb árnyalatát is pontosan, sőt szépen ki tudják fejezni. .

Az általános iskolának feladata, hogy a pontos kifejező-készség kifejlesztése után egyre inkább a stílusfejlesztés, a szép magyar beszéd kiműveléséhez jusson el. „Az iskolai fogalmazástanításnak... a tanulókat képessé kell tennie arra, hogy tudásukat, véleményüket, meggyőződésüket és érzelmeiket szóban és írásban világosan, szabadosan, meggyőzően és a tartalom-nak megfelelő választékos stílusban tudják kifejezni.”¹

Bármennyire fontos kérdés is a nyelvművelés az iskolában, mégis egyike volt eddig a legelhanyagoltabb területeknek. Gyakorló pedagógusaink joggal állapíthatják meg, hogy iskolai munkánknak még mindig a helyesírás és a fogalmazástanítás a legkényesebb kérdése. Éppen ezért feltétlenül szükséges, hogy pedagógusaink minél nagyobb számban foglalkozzanak ezzel a kérdéssel, és így minél világosabban megállapíthassuk feladatainkat. Ennek a munkámnak nem célja, hogy általános képet adjon az általános iskolai nyelvművelő munkáról. Csak részkép, mozaikkocka. Még igen sok ehhez hasonló mozaik-kockára lenne szükség, hogy az egész, az általános kép előttünk állhasson. Ismételten hangsúlyozni kívánom, célom tehát az, hogy néhány megfigyelésemet rögzítsem, és ezzel is elősegítsem az összkép kialakulását. Mivel azonban legtöbbit a hibákból tanulunk, így most elsősorban néhány gyakran előforduló hibára szeretném felhívni a figyelmet, nem vonva azonban kétségbe azt, hogy általános iskoláink igen sok értékes eredményt is fel tudnak mutatni a nyelvművelő munka területén.

Érdekes és figyelemre méltó, hogy a nyelvműveléssel, a stílus fejlesztésével foglalkozó cikkek, tanulmányok majdnem kizárólagosan az írásbeli kifejezéssel, a fogalmazással foglalkoznak, és kevés szó esik a szóbeli kifejezőkészség, a logikus és szép beszéd kifejlesztéséről; pedig ez a kérdés egyáltalán nem elhanyagolható terület. Ha meggondoljuk, hogy mennyivel többet beszélünk, mint írunk, rögtön látnunk kell, hogy a nyelvművelésnek igen nagy mértékben vonatkoznia kell a szóbeli előadásra, a beszédre is. Csak az újabb irodalomban találhatunk olyan írásokat, amelyek a szép magyar beszéd tanításával foglalkoznak, annak jelentőségét hangoztatják.² A legtöbben azonosítják a stílusfejlesztést a fogalmazástanítással, és csak kevesen tesznek megkülönböztetést a stílus- és fogalmazástanítás között.³ A fogalmazástanításnak tehát magába kell foglalnia az írásbeli és a szóbeli kifejezőkészség fejlesztését egyaránt.

Ennek tisztázása után a következőkben szólni fogok az írásbeli, majd a szóbeli kifejezőkészség néhány problémájáról.

Legelőször is azt kell megállapítanunk, hogy akár szóban, akár írásban akarjuk közölni gondolatainkat, elsősorban szükség az, hogy legyen a témáról kellő ismeretünk, legyen megfelelő szókincsünk, és logikus gondolkodás tükröződjék pontosan megalkotott és összefűzött mondatainkból.

Nézzünk néhány példát az írásbeli kifejezőkészség területéről ennek az állításnak az igazolására. Lapozzunk fel néhány általános iskolás füzetet, és figyeljük meg a dolgozatokat az említett szempontok szerint. Legelőször is lássuk, mi történt akkor, ha nem volt kellő elméleti megalapozottság a téma kidolgozásához.

Egyik VII. o-ban a tanulók feladatul kapták valamelyik irodalmi mű eszmei mondanivalójának kifejtését. A dolgozatok nem sikerültek. Nem is kell magyaráznunk, hogy miért. Olvasunk csak el egy-két meghatározást, amit a tanulók az eszmei mondanivalóról adtak.

„Ennek a műnek a megírásával az írónak célja volt megírni, hogy...“ „Az eszmei mondanivalóval a költő vagy író a főlényegét akarja a versből vagy olvasmányból kiemelni.“ „Az eszmei mondanivalót a költők és írók azért fejtik ki, mert az eszmei mondanivalóból tudjuk meg, miről szól a költemény.“

Ezek a megfogalmazások világosan mutatják: baj volt a tárgyi ismerettel. Nem is írhattak a tanulók jó dolgozatot az eszmei mondanivalóról, ha nem tudták mi az.

Az első feladat tehát az, hogy tanulóink megfelelő tárgyi ismereteket szerezzenek, de ügyelnünk kell arra, hogy kapcsol-

va ehhez tanulják meg a kibővült ismeretanyaggal kapcsolatos szókinccset is. A következőkben nézzünk körül a szókinccs területén. Vincze László és Vincze Flóra ezzel kapcsolatban a következőket mondja: „A gyermeklélektani vizsgálatok azt mutatják, hogy a gyermek tapasztalati anyaga valamivel mindig nagyobb, mint szókinccse. Ez érthető is. Lát és hall a gyermek olyasmit is, aminek a nevét még nem tanulta meg... Az iskola feladata ebben a tekintetben éppen az, hogy az élmény- és tapasztalati anyaggal együtt a nyelvet, a kifejező lehetőséget is megadja a gyermeknek... Képzetkinccs és szókinccs között tehát nem lehet elmaradás”⁴ Mégis hányszor hallhatjuk tanulóinktól: „Nem tudom magam kifejezni!” — Igaz, hogy fordítva is áll a helyzet, noha ritkábban: tanulóink sokszor tucnak, sőt használnak is olyan szavakat, amelyeknek nem ismerik a pontos jelentését. Ezek a tények sürgetik, hogy fel kell használnunk Pavlov tanítását az első és második jelzőrendszerről, és magunkévá kell tennünk Pavlov egyik tanítványának megállapítását: meg kell találnunk a leghatékonyabb eljárásokat a két jelzőrendszer harmonikus fejlődése és kölcsönhatása szempontjából. Nem szabad azt képzelnünk, hogy ha mi ismerünk és használunk egy szót, tanítványaink is tisztában vannak annak jelentésével. Időt kell találnunk a ritkábban használt szavak értelmezésére, és akkor nem fordulhat elő, hogy az általános iskola felső tagozatában ilyen mondatokat írjanak a tanulók:

Az Úttörőház szakkörébe létesültem (V. o. A tanuló nem ismeri a létesül szó jelentését). János vitéz sok szenvedélyen át jutott céljához. (A mondat V. osztályos megalkotója összetéveszti a szenvedélyt a szenvedéssel.) — József Attila versei megjelentek a Nyugat publikában (VII. o. A könyvben ez állott: József Attila verseit a Nyugat publikálta)

Ezek a példák világosan mutatják, hogy a tanár nem fordított kellő gondot a szöveg magyarázására, és csak a hibás szóhasználat figyelmeztette arra, hogy a tanulók között van olyan, aki nem ismeri a szó pontos jelentését. Sajnos, még számtalan ilyen példát tudnánk összegyűjteni az általános iskolák dolgozataiból, és kell is még gyűjtenünk, hogy a való helyzet megállapítása után megindulhasson a harc a hibák ellen. Sokszor csak az árnyalati jelentéskülönbségekre, a szóhangulatra nem ügyel a tanuló. Egy VIII. osztályos tanuló az egri vár vívásáról írja: „A csata nagy csörömpöléssel megkezdődött.” Csak néhány példát még!

Ekkor kifordította (Kukorica) Jancsi a subáját, és nekilátott a viharnak (V. o.). — Az országúton (Toldi) Miklós kocogott hazafelé. (VI. o.). — Toldi rokonszenves mű. (VI. o.). — (Nyilas) Misi lehorgasztott fővel menetelt a konzultátus felé. (VI. o.). — Az író nevetségesen írja le, hogy

hogyan kerülnek elő a krajcárkák egyenként. (VIII. o.). — A parasztok munkához láttak, megletesítették az iskolát. (VIII. o.). — Egyik VII. osztályos tanuló értekezés helyett értekezletet ír dolgozatának alcímeként.

Nem egyedülálló jelenség az sem, hogy a tanuló szépen akar írni, de ebből furcsa dolgok következnek. Így születnek meg az ilyen nyelvi formák:

Esteledik. A nap, mint egy piros tenger játszik a havon. (VI. o.). — Csak a szegény kizsákmányolt osztály oszt meg magával mindent. (VI. o.). Noszty Feri huszárhadnagy szerepét tölti be, ezt kiválóan jól megfigyelt tehetséggel írja le Mikszáth Kálmán. (VI. o.). — A proletárok hogyha mindig összefogva csinálnak, akkor mindent meg fognak csinálni. (VII. o.). — A Tiborc élete egy egész paraszti származású rétegre tipikus. (VIII. o.). — A parasztok sanyargó helyzetben voltak, de nem tehettek semmit, mert le voltak sújtva. (VIII. o.). — József Attila történelmi hivatása abban nyilvánult meg, hogy minden versében vezető szerepet tölt be. (VIII. o.). — Októberben ünnepeljük a 400 éves hős egri vár védőinek évfordulóját. (VIII. o.). — Ma van az a nagy ünnep, amelyik 400 évvel ezelőtt történt.

Sokszor felesleges szóhasználattal, körülírással fejezi ki magát a tanuló: Mikor kiértünk oda, ahová elhatároztuk, hogy megyünk... (V. o.)

Másrészt igen gyakori jelenség, hogy a tanulók ugyanazt a szót ismétlik többször egymás után, mivel nem tudnak helyettesíteni másikat: Az iskolánk nagy lelkesedéssel készült a színdarabra. A színdarabot jól lejátszották a szereplők. Mindenki nagy örömmel ment a színdarabra. Én az utolsó színdarabra kaptam jegyet. (V. o.) — Egy VIII. o.-ban tanító nevelő panaszkodott egyik iskolalátogatásom alkalmával, hogy tanulóit nem tudja leszoztatni a „volt” igének állandó, állítmányi szerepben való használatáról, pedig minden dolgozat írásakor figyelmeztette őket. Kiderült, hogy mást nem is tett annak érdekében, hogy tanulóit leszojjanak a „volt” túlságosan sűrű használatáról. Márpedig ennyi nyilvánvalóan nem elég.

Még mindig nem tudták levetkőzni tanulóink a frázisok hangoztatását: Megfogadtuk, hogy ezentúl jobban tanulunk, és építjük hazánkat. (VI. o.) Egy VII. o. tanuló így fejezi be „ünnepi beszéd”-ét: No, de pajtások, ne csak a légbe hangozott pufogásnak tartásátok, amit elbeszéltem!

A szókincs területén is sok tehát a tennivaló. A szókincs elégtelensége nem új kérdés, már *Geleji Katonát* is foglalkoztatta. Magyar Grammatikáskájának „Előljáró beszéd”-ében így panaszkodik: „A szóllásban is sok rút illetlenségek vannak, mellyek is az okból származtak, hogy senki a szónak tulajdonságikat fel nem keresi, sem azokat a több nyelvekhez, és ezen nyelvbéli hasonló szóllásokhoz nem alkalmaztatja, hanem csak kiki a mint tsetsemő korában szóllni tanult, öreg-korában is

szól: melly miatt ez az ékes és bölts nyelv igen megotrombult, és elparasztult.”⁵

A nyelvművelésnek ugyancsak fontos problémája a *helyes mondatalkotás* megtanítása. Tanulóink sok esetben hiába ismerik a megfelelő szavakat, nem tudják őket logikusan mondattá fűzni, és a mondatokat nem tudják összekapcsolni. Ezzel kapcsolatban el kell fogadnunk Kerékgyártó megállapítását: „Nyelvtankönyveinkben részletes útbagazítást adunk a mondatelemzésre, ugyanakkor egy szót sem fordítunk a mondatalkotásra.” Itt kell a hiba forrását keresnünk. És hogy ez mennyire égető kérdés a szókincsfejlesztéssel együtt, bizonyítékul álljon itt egy VI. o. tanuló dolgozata. A téma: Petőfi vízi útja Pestig. Alcím: Képzlet után. — A feladat az volt, hogy az olvasmányok és a dolgozatot előkészítő megbeszélés után írják le a tanulók, hogyan utazott Petőfi egy alkalommal Pestig, milyen gyönyörködve hallgatta a hajón a szolgálni induló parasztlányok és a zölcséget szállító asszonyok énekét, mennyi mindent tanult az egyszerű, de szívből fakadó dalokból, hogyan a ihlették ezek dalra őt magát is. Az egyik tanuló így dolgozta fel a ténit:

Petőfi mikor felszál a hajóra, sok mindent látott. Akkor, amikor a hajón utazott, sok népdalt tanult és maga is írt nagyon sok szépet. A hajón nemcsak népdalt hallott, hanem megtapasztalta azt, hogy a nép milyen nyomorúságban élnek. A hajón látott sok kofát és nagyon sok cseledlányt. A hallott népdalokat megtartotta az eszébe.

A dolgozat elolvasása után az olvasó bizony nem érti meg, hogy mit is akart itt tulajdonképpen elmondani a dolgozat írója. Márpedig, úgy hiszem, ennél súlyosabb vádat nem emelhetünk írásmű ellen. A helytelen mondatfűzés, a primitív mondat szerkesztés, a felesleges szóismétlések, a helytelen szóhasználat értelmetlen szóhalmazzá teszi az egész dolgozatot. Mennyire áll erre Gaál Géza megállapítása: A tanuló fogalmazásának nincs eleje, nem zárja le a mondanivalókat, a fogalmazásban tartalmi és logikai hézagok vannak, csak sejtetik a gyermek mondanivalóját, de nem találják meg a kifejező formát.⁶ Megelégedhetünk-e annyival, hogy elégtelent adunk egy-egy ilyen dolgozatra? — Nem, mert hiszen ez a dolgozat — sajnos — nem az egyetlen, a kirívó példa. Ez a tanuló érezhetőleg nem is volt igényes saját magával szemben; de vajon elég-e az, ha a tanuló törekszik a szép írásra?

Figyeljünk meg egy másik, ugyancsak a VI. osztályban írt dolgozatot. Már olvasták a tanulók Petőfi tájleíró remekműveit. Arany János Toldiját. Nyilván ennek a következménye, hogy már ők maguk is igyekeznek szépen írni. De lássuk, mi

lesz ebből?! — A téma: Iskolánk környéke. Alcím: Tájéleírás. — A dolgozat így hangzik:

Egy délelőtt az iskola környékén szemléltük a tájat. Ahogy iskolánk nagy falait elhagytuk, elénk tárult egy szép őszi táj. Közvetlen az iskola előtt bokor sávok voltak, melyek közt egy-egy fa hullajtja sárga leveleit. Távolabb az út pocsolyás, sáros sávját látjuk, mely az őszi szél hullámokat ver rajta. A bekerített játszótér és a futballpálya most nem pocsolyás a megtelt gyerekektől. Csak a kapufa ringatózik a szél szárnyán. Távolabb egy csoport fenyőfa áll, melyen egy szarka rövid lábával kapaszkodik. Tőlünk jobbra, a törvényszékház előtt egy pincszellőztetőt ásnak. A telt vödört húzzák felfelé egy hengeren, ennek nyikorgása elmosódott a szél süvöltése miatt. Nekem ez a táj nem olyan szép, mert a hegyek nyári napokban sokkal szebbek és hangulatosabbak.

Mennyire nem természetes, valóban nyakatekert írás! Mosolyt keltő szóhasználatok, pontatlanul, értelmetlenül fűzött mondatok halmaza. (A dolgozatot a nevelő 3-ra értékelte!)

Ezek a példák is bizonyítják, hogy csak akkor tudunk írni és beszélni valamiről, ha van róla kellő ismeretünk, van hozzá megfelelő szókincsünk és mondatalkotási készségünk. Ehhez hozzá kell még járulnia a logikus gondolkodásnak is, hiszen a nyelv és a gondolkodás nem választható el egymástól. „A gyermek értelmi és nyelvi fejlődése között dialektikus kölcsönhatás van: a beszéd gyakorlása fejleszti a gondolkodás funkcióját, és az értelmi fejlődés gazdagabbá teszi a gyermek nyelvét” — mondja Vincze.⁷ A logikus gondolkodás első feltetele, hogy a tanuló különbséget tudjon tenni lényeges és lényegtelen között, és a lényegeset mondatszerkesztéssel, hangsúlyozással ki tudja emelni. Eppen ezért nagyon fontos az irodalmi művek vázlatának megbeszélése, megállapítása ebből a szempontból is. A vázlatkészítés nagyon nehéz feladat elé állítja a tanulókat, hiszen meg kell találniuk, ki kell emelniük a lényegeset, ami sok esetben még nagyobb diákoknak, sőt még a főiskolai hallgatóknak sem mindig sikerül (gondoljunk csak a főiskolán készített első jegyzetekre!). Semmiképpen sem nevelte helyesen a logikus gondolkodásra tanulóit az a kartárs, aki a VIII. osztályban a Himnusz tárgyalva már a tárgyalási órára kitűzte házi feladatul a vázlat elkészítését, majd a házi feladat felolvasásakor megállapította az egyikről, hogy vannak benne jó részek, de helyenként hiányos (természetes, hogy az ilyen általános megállapításokból nem tanulhat a tanuló); majd megjegyezte egy másik házi feladatra, hogy ez nem vázlat, mert azt pontokba egymás alá kell írni (nyilvánvaló, hogy a vázlatnak nem ez a formalitás az ismertetőjele); és azután kezdett hozzá a vers tárgyalásához, végül órája után csodálkozott, hogy

gyengén sikerültek a házi feladatok. Pedig semmi csodálkozni való nincs azon, hogy így nem ért el kielégítő eredményt.

Tanulja meg a tanuló a lényeg kiemelését, — szokja meg, hogy nem sokat kell beszélnie, hanem röviden, de világosan kell közölnie gondolatait. Nagy embereket idézhetünk tanúul állításunk igazságára. *Széchenyi* ezt mondja: „Nem érek rá röviden írni.” Ugyanezt a gondolatot fogalmazza meg *Kossuth*: „Nem volt időm rövidre vonni, mi szótengerben terült el előttem.” — *Illyés* Gyula pedig elbeszéli, hogy egy alkalommal *Kosztolányi*-val beszélgetve, az megkérdezte tőle, hogy kitől tanult magyarul. „Én, azt hiszem, hogy Jules Renardtól” — felelte *Illyés*, *Kosztolányi* rögtön megértette a választ: „a világosságról” beszéltünk, a szabatos egyszerűségről, minden valamirevaló művész és nép legfőbb becsvágyáról.”⁸

Miután áttekintettük az írásbeli kifejezés néhány hiányosságát, nézzük meg, mi a helyzet a szóbeli kifejezőképesség területén. *Bakos József* foglalkozik ezzel a kérdéssel: „A szép magyar beszéd” című cikkében.⁹ Megállapítja, hogy a fejlettebb beszédkultúrára való nevelés a magyar nyelvi nevelés történetében igen nemes és haladó hagyományokra támaszkodik. Ennek ellenére igen sok a tanulók között a hibás beszédű, a rossz kiejtésű gyerek. A hibákat a következőkben foglalja össze: a tanulók felelőtlenül élőlőszóbeli megnyilatkozásaikban, elnagyolt, kényelmes a hangképzésük, száraz, monoton a hanghordozásuk, szegényes a szókincsük, befejezetlenség jellemzi mondataikotásaikat, egyszóval hiányos a beszédkultúrájuk.

Ennek oka abban keresendő, hogy a beszédre általában kisebb gondot fordítunk, mert azt segíti gondolatközlő funkciójában a gesztus, a hangsúlyozás, stb. Éppen ezért igen fontos eszköz a magyar szakos tanár kezében a *magnetofon*. Tanszékünkön igen tanulságos vizsgálódások folynak a magnetofon segítségével, amelynek tanulságairól *Bakos József* számol be.¹⁰ A magnetofon megfosztja a beszédet a gesztusok segítségévelől, megmutatja pontosan az egyének ejtési hibáit. Eddig végzett vizsgálatait azt mutatják, hogy sokan nem is tudnak beszédhibájukról, és csak akkor döbbennek rá arra, amikor a magnetofon szalagjáról meghallják saját hangjukat. Eddigi tapasztalatainak fontos tanulsága, hogy a hiba pontos feltárásával, a kijavítás módjának megmutatásával ezek az ejtési hibák — amennyiben nincs szervi elváltozás — orvosolhatók.

A beszédbeíli kifejezőképességet tovább vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy nemcsak fonetikai vonatkozásokban van baj. Megállapíthatjuk, hogy a más típusú hibák egyrészt az elméleti megalapozatlanság, másrészt a helytelen módszertani eljárás

következményei. *Némédi* Lajosné a középiskolai fogalmazástanításról írva összeállítja a középiskolába kerülő tanulók tipikus stilisztikai hibáit.¹¹ Ezek között szerepel elsősorban az, hogy a tanulók nem látják a kapcsolatot az élőbeszéd és az írásbeli fogalmazás között. „Az ilyen tanulók szóbeli felelete formailag, nyelvi-
leg teljesen igénytelen, írásbeli fogalmazásuk nyakatekert, természetellenes” — írja *Némédiné*. Igen érdekes lenne, ha néhány tanulót megfigyelnénk abból a szempontból, hogyan viszonyul egymáshoz szóbeli és írásbeli kifejezőkészsége. Valószínűleg azt tapasztalnánk, hogy a hibásan író tanulónak beszéde is hibás, és csak akkor tud helyesen beszélni, ha „bevágta” a tankönyv szövegét. A szóbeli kifejezőkészség területén tehát talán még súlyosabb a helyzet, mintha az írott beszédet figyeljük, mert mindkét formánál megtaláljuk ugyanazokat a hibákat, csak a szóbeli kifejezésnél ezeket még fonetikai jellegű hibák is súlyosbítják. Ennek magyarázatát abban kell keresnünk, hogy a beszéddel csak újabban kezdünk törődni. Mindenesetre akár szóban, akár írásban akarjuk magunkat kifejezni, a logikus gondolat közlésére feltétlenül szükséges nyelvi ismeret is. A nyelv anyag — mondja *Kerékgyártó* — ebből pedig következik, hogy minél jobban ismeri valaki az anyagnak általános törvényeit, annál önállóbban tudja kezelni, annál inkább képes a megszokottól eltérőleg, és mégis helyesen használni.¹² Sokan a nyelvtanítás rovására akarnak stilisztikai ismereteket adni. A nyelvtan és stílus szembeállításában azonban nem helyes, nem természetes, mert nagy íróinkkal együtt azt kell vallanunk, hogy a nyelvtan ellen való vétés egyúttal stilisztika ellen való vétés is. A nyelvtan, a nyelvtudomány útmutatása nélkül nem képzelhető el komoly és eredményes stílus-tanítás sem.³¹ Igen helyes, hogy az új főiskolai jegyzet is már azt tanítja a jövő tanárainak: „A nyelviileg és stilisztikailag helyes, illetve szép egymástól legtöbbször elválaszthatatlan.”¹⁴

A hiányosságok felsorolása nem jelenti azt, hogy nincsenek eredményeink a nyelvművelés területén. Ezek felmutatása azonban most nem célom, mert — mint előljáróban már megjegyeztem — a hiányosságokra akartam rámutatni. Kétségtelen, hogy vannak eredmények, méghozzá nem is lekicsinyendők. Sokat fejlődött már tanulóink szókinccse, mondatalkotása, kifejezőkészsége, de a kép még nem megnyugtató. Még mindig kevés az olyan tanuló, aki szabatosan, világosan, de amellettszépén is ír és beszél. A fogalmazás tanításának kérdéseivel foglalkozó munkák egyetértenek abban, hogy a mutakozó eredmények az elvégzett nagy munkával nem állnak arányban.

Miután látjuk a nehézségeket, nézzük meg, melyek a legkö-

zelebbi feladatok. Nyilvánvaló, hogy meg kell tanítanunk tanítványainkat legelőször is a világos, logikus szerkesztésre, de nem állhatunk meg ott, A pusztá gondolatközlésen túl meg kell tanítani tanítványainkat a szép beszédre és írásra is. Több alkalmat kell találnunk a pozitív stílusfejlesztésre, tanítványaink fogalmazási készségének aktív javítására.¹⁵ Gaál Géza abban látja a hiba forrását, hogy a tanulók csak tartalmi szempontból kaptak segítséget, de a közlés módjára nem. Régi, helytelen módszer szerint a fogalmazás tanítása a dolgozatjavítási órákon történt, rosszul elkészített fogalmazások alapján.¹⁶ Ilyenkor valójában az történt, hogy a tanár és a tanulók közös erővel átalakították az eredeti fogalmazványt úgy, hogy az teljesen más lett, mint az eredeti volt. A stílushibákat is úgy kell kezelnünk, mint a betegséget: nem gyógyítani kell elsősorban, hanem megelőzni. Hogyan érhetjük ezt el? Igen sok igazság rejlik abban a megállapításban, hogy tanulóink stílusa olvasottságuktól függ.¹⁷ Ha nem is teljes egészében áll ez így, de kétségtelen, hogy a stílus fejlesztésében nagyon sokat segít a gyakorlás és az olvasás. A stílus fejlesztése nem korlátozódhat kizárólag a magyar órákra sem. Mégis el kell fogadjunk *Kerékgyártó* megállapítását: sajnos, sok esetben maguk a tankönyvek mutatnak példát a stilisztikai helytelenségekre.¹⁸

Igen fontos feladat a szókincs bővítése, elsősorban az, hogy a passzív szókincset aktívvá tegyünk.

Gondosan figyeljük tanítványaink beszédjét, azonnal javíttassuk, illetve javítsuk ki benne a stíláriis hibákat. Az írásbeli fogalmazásokat minden esetben javítsuk ki. Kevesebbet írassunk, de amit íratunk, azt készítsük elő és javítsuk ki. Különben a leírt szóval szembeni felelőtlenségre, figyelmeltlenségre nevelünk.¹⁹

De nemcsak a tanulók nevelésére kell gondolnunk. Nyilvánvaló, hogy „nyelvművelő munkánk csak akkor lesz eredményes, ha párosul benne a tudományos és gyakorlati szempont.²⁰ Természetes tehát, hogy elsősorban a pedagógusnak kell megfelelő felkészültséget szereznie. De nem hanyagolható el a szülők nevelése sem. Az osztályközösség formáló ereje vitathatatlan, de ugyanúgy tisztán kell látnunk, milyen fontos a környezet is. Ha a szülők otthon esetleg durva vagy hibás nyelvet beszélnek és tanulóink állandóan azt hallja, nem csodálkozhatunk azon, ha maga nem tud pallérozottan, csiszolt nyelven beszélni és írni. A szülők nevelése megfelelő szépirodalmi könyvek olvastatásával, megkedveltetésével nem megoldhatatlan feladat.

Ma már túljutottunk azon, hogy felvetődhessen a kérdés: szükséges-e, hogy ilyen nagy fontosságot tulajdonítsunk a stí-

lus kérdésének. Nem elegendő-e az, ha valamiképpen — bár-hogyan is — megértetjük magunkat? Erre határozottan nem-mel kell felelnünk. Talleyrandnak és híveinek, akik azt tartot-ták, hogy a beszéd a gondolatok eltitkolására való, talán elég-lehetett. De ma, mikor már várjuk azt, hogy a nyelv életében-éppen a közlési funkció a döntő, hogy a nyelv társadalmi je-lenség, az egyének közötti érintkezésnek, a gondolatok kicseré-lésének eszköze.²¹ akkor meg kell értenünk, hogy magunkat, nyelvközösségünket, népünket becsüljük meg azzal, ha igyek-szünk nyelvünket a lehető legtökéletesebben használni.

Önmagunkról állítunk ki rossz bizonyítványt, — és ez áll természetesen tanítványainkra is, — ha beszédünk durva, lapos, ízetlen.

Szó'j, s ki vagy elmondom. — Ne tovább!
ismerlek egészen,

Nékem üres fecsegőt fest az üres fecsegés!
(frói érdem.)

— írja találóan *Kazinczy*.

Éppen ezért tartják sokan az egyén stílusát a műveltség első fokmérőjének. Márpedig, ha ez így áll, méginkább nagy-gondot kell fordítanunk tanulóink stílusának csiszolására, nyelvének művelésére, hiszen kétségtelenül igaz *Széchenyi* megállapítása: „Kiművelt emberfők sokasága teszi nagygyá a nemzetet!”

A felhasznált irodalom

1. Nyikolszkij: Az írásbeli fogalmazás tanítása. Szoc. Nev. Kisk. 47.
2. Bakos József: A szép magyar beszéd. Anyanyelvünk az iskolá-ban. 1:5.
3. Bakos József: Nyelvtan és stílus. Anyanyelvünk az iskolában. 2.
4. Vincze László—Vincze Flóra: A gyermek fejlődésének és neve-lésének kérdései. Bp. 1954.
5. Geleji Katorai István: Magyar Grammatikácska. Gyulafehérvár, 1645.
6. Gaál Géza: Az új tanterv fogalmazási fejezetéről. Köznevelés. 5.
7. Vincze László—Vincze Flóra: I. m. 83. l.
8. Kosztolányi: Erős várunk a nyelv. Bevezetés.
9. Bakos József: A szép magyar beszéd. Anyanyelvünk az iskolá-ban. 1:5.
10. Bakos József: A magnetofon szerepe a helyes és szép magyar beszédre nevelés munkájában. Sajtó alatt.

11. Némédi Lajosné: A középiskolai fogalmazástanításáról. Anyanyelvünk az iskolában. 3.
12. Kerékgyártó Imre: A nyelvtan és az irodalomtanítás kapcsolata. Anyanyelvünk az iskolában. 3:1.
13. Bakos József: Nyelvtan és stílus. Anyanyelvünk az iskolában. 2.
14. Benczédi József: Fogalmazás, nyelvhelyesség, stílus. Főisk. jegyzet. Bp. 1954.
15. Makay Gusztáv: A fogalmazástanítás módszertanához. Köznevelés. 9.
16. Gaál Géza: I. m.
17. Nyéki Júlia: Tapasztalataim a fogalmazástanítással kapcsolatban. Anyanyelvünk az iskolában. 2.
18. Kerékgyártó Imre: Tankönyveink nyelve. Anyanyelvünk az iskolában. 2:2.
19. Kerékgyártó Imre: A házi feladat. Köznevelés. 10:1.
20. Benkő László: Tudományos, vagy gyakorlati nyelvművelést? Anyanyelvünk az iskolában. 2:1.
21. Sztálin: Marxizmus és nyelvtudomány. (A Marxizmus—leninizmus Kis Könyvtára. 63. sz.).

EGYÉVES TAPASZTALATOM A FÜZESABONYI IFJÚ TERMÉSZETKUTATÓ ÁLLOMÁSON

A múlt tanév (1955) szeptemberében elvállaltam a Füzesabonyi Ifjú Természetkutató Állomás két növénytani szakkörvezetését. Így rendszeres és közvetlen kapcsolatba kerültem a VI. osztályos általános iskolai tanulókkal. Megismerhettem képességeiket, tudásukat, érdeklődésüket és növénytani képzésük színvonaláról közvetve tapasztalatokat szerezhettem, amit hallgatóink gyakorlati képzésében igen jól hasznosíthatok.

Nagy érdeklődéssel tekintettem a szakkörvezetés munkája elé, milyen módon és milyen mértékben lehet megvalósítani a növénytani tudomány iránti érdeklődést, a kísérletezési vágyat, a növények megszerettetését stb. Érdekelte továbbá, hogyan lehet hathatósan támogatni az iskolai tanítás munkáját, hogyan lehet azt kiegészíteni, milyen eredményeket lehet elérni a tudás fokozása, magasabb szintre emelése terén.

A növénytani szakkör feladata a környékünkön vadon élő növények megismerése, azok gazdasági kára, illetve haszna, az intézet gyűjteményeinek gyarapítása, a téli időszakban különböző élettani kísérletek végzése.

A foglalkozások megkezdése előtt elkészítettem a szakkör egész évi munkatervét. A munkatervben a foglalkozások tárgyát kijelöltem.

Minden foglalkozást *növényismertetéssel* kezdtem. Erre legelőször félórát fordítottam. — A növényeket részben a saját gyűjtésű készletből, részben az állomás kísérleti kertjéből biztosítottam. — A tanulók minden alkalommal hoztak élő növényeket, virágokat, gyümölcsöket, télen különféle befőzött gyümölcsöket és terméseket, valamint száraz terméseket. A növényeknek megmondtam a magyar nevét, rendszertani kategóriái közül a családot. Ismertettem jelentőségüket: hasznukat, gyógy-, illetve mérgező hatásukat, ipari, vagy egyéb felhasználhatóságukat.

A bemutatott növényeket kisebb-nagyobb üvegekbe vízbe tettem. Minden növényre kis cédulát kötöttünk, ráírva a növény nevét és családját. Így a következő foglalkozás előtt gyülekezéskor a pártások végignézhették a már bemutatott növényeket nevükkel együtt. A foglalkozáson meglepően jól emlékeztek az ismertetett növényekre. Később is többször felmutattam a

már tárgyalt növényeket. Ilyen módon többszöri ismétléssel és szemléltetéssel sikerült a növényeket a résztvevők emlékezetébe mélyen és tartósan bevéteni anélkül, hogy különös erőfeszítést tettek volna azok elsajátítására. A növények nevét, családját néhány legjellemzőbb sajátosságát táblára is írtam, onnan a pajtások munkafüzetükbe jegyezték le.

Többször *növényismereti versenyt* is tartottam. Aki leggyorsabban mondotta meg a növények neveit, aki a legbiztosabb növényismeretről tett tanúságot, jutalmat kapott. Ősz folyamán a bemutatott és megbeszélt növények közül jelentősebbek a következők voltak: őszi kikerics, maszlag, beléndek, nadragulya, csucsor-fajok, fehér mályva (*Althaea officinalis*), somkóró, vadrepce, tarsóka, tarlóvirág, pipitér-fajok, vadmurom, bogáncs-fajok, disznóparéj- és libatop-fajok, pipacs, búzavirág, szarkaláb, margaréta, gyújtóványfű, dohányfolytató vajvirág, aranka-fajok, fehér- és sárga fagyöngy, cserszömörce, kecskerágó, galagonya, kőkény, bodza-fajok, som-fajok, sóskorbolya, vadrózsa-fajok, mogoró, szil-fajok, juhar-fajok, koronátövis, szelíd gesztenye, tölgy-fajok, enyves éger, bokrétafa, gyertyán, hárs, akác, bálványfa, fenyő-fajok stb.

Igen sok termést és magvat is megismertünk.

A szakköri foglalkozások javarészt *kísérletezéssel* és *gyakorlatok végzésével* töltöttük. Elsősorban azokat a kísérleteket és gyakorlatokat végeztük el, amelyeket az általános iskolai tankönyv az egyes tanítási egységek után felsorol. Megvizsgáltuk a sejt élő és élettelen alkotórészeit, a plazmamozgásokat stb. A mikroszkópos vizsgálatokhoz az egri Pedagógiai Főiskola Növénytani Tanszékéről vittem kitűnő kutató mikroszkópot. A sejtnedvvel kapcsolatosan egész sor kísérletet végeztünk, a szőlőcukrot kimutattuk Trommel-próbával, a vöröskáposzta anthociános levélvel, lúggal-savval színskálát készítettünk. Különböző termések anthociánjával szintén végeztünk lúg-sav reakciót. A csertölgy, cserszömörce, gubacsok csersav tartalmát vasgalic-oldat hozzáadásával igazoltuk. Mikroszkóppal megnéztük a különböző keményítő szemcséket, aleuron, szemcséket, különféle kristályos zárványt. A sejtfall anyagának (cellulóze, lignin) nevezetesebb reakcióit szintén bemutattam. A légzőnyílásokat édesgyökerű páfrány levélfonák epidermisz nyúzatán tanulmányoztuk. Vizsgáltunk sok szörképletet, sok szövettani sajátmetsetet és készítményeket (kékszíkűek-, egyszíkűek edénynyalábjaikat, levélkeresztmetszeteket stb). A szerveket: gyökeret, szárat, levelet, virágot, és termést bőséges szemléltető anyaggal illusztrálva tettem ismertté.

Mindig figyelemmel kísértem az általános iskolai *növény-*

tan tanítási menetét. A bemutatásokat, kísérleteket úgy végeztem, hogy azok egyrészt a végzett anyaghoz szolgáltassanak támogatást, másrészt a végzendő anyaghoz adjanak bizonyos előzetes ismereteket. A tanulók több ízben örömmel újságot láttak, hogy hasznát veszik a szakkörön tanultaknak, feleleteik alkalmával hivatkoznak a látottakra, új anyag tárgyalásakor pedig gyakran jelentkezik és elmondják a szakkörön ismertetett részeket.

A szakköri helyiség két ablakának széles párkányán kis *élősarkot* rendeztünk be. Élősarkunkban különböző csíráztatásokat, járulékos gyökereztetéseket, dugványozásokat, magvetéseket és hajtásokat állítottunk be. Csíráztatási kísérleteket végeztünk bükk-tölgy makkokkal, dióval, lógesztenyével, fenyőmagvakkal, szemtermésekkel. A csíráztató fűrészponton gyakran megjelentek fejlettebb gombák, többször kalaposgombák is.

Élősarkunkban baktérium és algatenyészetek is helyet kaptak. Járulékos gyökérképzésre szomorófüz, babérrózsa (Nerium), borostyán, mocsári nefelejcs orvosi nadálytő és pletyka hajtásait, illetve szárrészeit használtuk. Télen sok fás és lágy-szárú növényt hajtattunk és virágoztattunk, a következőket: salátaboglárkát, százszorszépet, lókörömfüvet, tüdőfűvet, hóvirágot, gyöngyvirágot, nárciszt, tulipánt. Fások közül: mandulát, japánbirset, vadkörtét, vadalmát, cseresznyét, aranyfát, húsos somot, és orgonát. Rügyek, rügyfakadás tanulmányozására bokrétafa, kanadai nyár- és ostorménfa ágait állítottuk be hajtásra.

Az élősarok növényeit, változásait, növekedési- és fejlődési jelenségeit rendszeresen figyelemmel kísértük. Az eredmények értékelését közösen végeztük. A pájtások az élősarkot igen megszerették, gyakran hoztak növényeket annak gyarapítására, de kértek is belőle tárgyakat iskolai élősarkuk számára. Ez volt az évi munkaanyag. Az egyes évszakokban az alábbiakat végeztük.

Az őszi folyamán megismertettem a Növényhatározót és *több növényt közösen határoztunk meg.* Meglepődve és egyben örömmel tapasztaltam, a tanulók annak ellenére, hogy csekély alaktani ismerettel rendelkeznek, könnyen elcsapítják a növényhatározó eredményes használatát. A harmadik és negyedik meghatározáskor alig volt szükség irányításra és segítségre.

Kedvező idő esetén többször kísértük a közeli Laskó-patak partjára, vagy a „Petőfi” tsz. kaszálójára *növényeknek természetben való tanulmányozása végett.* Megfigyeltük útközben a környező fák lombszínéződését, lombhullását és terméseit.

Ősszel részt vettünk a Természetkutató Állomás kísérleti kertjében termesztett növények *betakarítási munkáiban* is.

Megismertettem a *növénygyűjtést*, bemutattam a helyes préselést, szárítást, mintaszerű herbáriumi lapok készítését. Előszörban a környék gyomnövényeit gyűjtöttük be, de természetesen növényeket és kerti virágokat is tettünk herbáriumunkba.

A tanév folyamán nemcsak általános növénygyűjteményt készítettünk, hanem *különleges (speciális) gyűjteményeket* is, mint kéreg, korong, levél, termés, mag, virág, rügy gyűjteményeket. Már tanév elejétől tervszerűen készültünk a következő nyáron Budapesten rendezett központi úttörő kiállításra, ahol kiállított tárgyainkat dicséretbe részesítették.

Más szakkörök beállított kísérleteit mindig figyelemmel kísértük, pl a mezőgazdasági szakkör csírázási erély kísérletsorozatát kollektívában értékeltük és beszéltük meg. Általában a rokon szakkörökkel összehangolva végeztük munkánkat (közös vetítések, kirándulások).

A szakköri munka *télen* sem szünetelt. A télj foglalkozáson *madáretetőket* helyeztünk el az Állomás kertjében. Ugyasintén odvakat is erősítettünk fel gyümölcsfáinkra. Tartottunk *vetítettképes előadásokat*. Természettudományos folyóiratokból *növénytani tárgyú cikkeket* ismertettünk, illetve olvastunk. — Végeztünk *élettani kísérleteket* is. (A növények vízfelszívása, vezetése, párologtatás, könnyezés, virágok nyílása, csukódása stb.)

Január hónapban Debrecenben töltöttem háromheti szabadságot és a madáretetést kis *brigádokra* bízta. Minden brigád felelős volt munkájáért. A brigádok átérezve felelősségüket, nagy gondcal végezték a rájukbízottakat, semmi mulasztás nem fordult elő. A brigádok munkafadatait visszatérésem után rendszeressé tettem. Mindenki kapott kisebb feladatot, ha egyebet nem, egy-két cserép virág öntözését. A lényeg a volt: *mindenki felelős legyen valamiért*. Ilyen módon jól érvénysültek a munkára nevelés szempontjai.

Tavasszal, illetve tavasztól kezdve főleg növényismertetés és élettani kísérletek végzése volt a foglalkozások tárgya. Növényismertetés alkalmával figyelemmel kísértem a tankönyv rendszertani részét.

Amint az idő megengedte, mentünk a szabadba, megfigyeltük a növényzet tavaszi ébredését, a rügyek fészését, fakadását, a virágzást.

Az állomás kertjében kisebb *talajmunkákat* is végeztünk, veteményeztünk, majd palántáztunk, öntöztünk, később ápoltuk, gondoztuk ültetvényeinket. Vetettünk bükk-, tölgy makkokat, diót, vadgesztenyét, gyertyán, juhar és vadalma magvakat. Kísérletképpen vetettünk kereszt sorosan harminc fészékben 80x80

cm távolságra Fleischmann-féle sárga lófogú kukoricát. Kikelés után bőven öntöztük, gyakran kapáltuk. Műtrágyakeverékkel fejtrágyázást végeztünk. Öntözéses kukoricáink igen nagyra nőttek, magasságuk meghaladta a három métert. Minden tövön 2—3 cső termett, ezek óriásira növekedtek. — Öntözéses kukoricatáblánk mellett volt egy öntözésnélküli tábla, a különbség igen szembeötlő volt.

A kerti munkákat: öntözést, kapálást, gyomlálást kisebb csoportok végezték felváltva.

Munkánk közben figyelmemmel kísértük a konyha- és virágkertészeti, a mezőgazdasági és méhészeti szakkörök munkáját is. Megnéztük a melegágykészítést, a gyümölcsfák permetezését, metszést, oltást, szemzést, stb.

Tavasszal gyakran mentünk *kirándulni* a közeli helyekre, rétekre, kaszálókra, vetések közé. Egyízben, május 14-én Egerbe tettünk egésznapos kirándulást. Ott megtekintettük a Pedagógiai Főiskola Növénytani Tanszékét. Megnéztük az előadóteremben elhelyezett általános iskolai mintaélősarkot, az élőnövényes herbáriumot, a folyosón lévő kiállítószekrényt. Majd a Nagy-Egedre sétáltunk ki. Ismertettem a fontosabb növényeket. Sok növényt gyűjtöttünk. Jövet a Népkert növényeivel ismerkedtünk. A kirándulás a résztvevőknek felejthetetlen élményt nyújtott.

Kirándulásainkon bemutattam a nevezetesebb növényeket termőhelyükön, menetközben megőriztünk ezekből néhány példányt. A kirándulás pihenőjében újra bemutattam azokat, kiemelve jelentőségüket, jellemző sajátságukat.

A szépvirágú növényekből *csokrokat* kötöttünk, melyeket a kirándulásból megtérve, a szakköri helyiség asztalaira helyeztünk el vízbe téve, ízlésesen. Helyiségünk vágott és cserepes virágai, változatos, tetszetős élősarka, csínossága, rendje nagyban szolgálta az esztétikai nevelést. A tagság már igényelte a virágos szép környezetet. Gyakran maguk is hoztak csokrokat asztaluk díszítésére. Így foglalkozásaink helyisége a pajtások barátságos otthonává lett.

A szakköri tagokat kezdettől fogva rászoktattam a *közvetlen óvására*, az Állomás rendjének biztosítására. Ezt már a sikeres munka is megkívánta.

A becsületességre, a megbízhatóságra és jellemességre is kezdettől fogva tervszerűen ráneveltem a pajtásokat. Erre foglalkozások előtt az asztalra helyezett szemléltető anyagok, így pl. alma, szőlő, naspolya, berkenye, vagy a jutalmazásukra szánt cukorka jó alkalmat szolgáltatottak.

Hazánk szép tájai, a növénytani tudomány nagyjairól való megemlékezés, Micsurin halálának 20 éves évfordulója alkalmá-

ból tartott előadás mind alkalmas volt a *hazafias nevelés* támogatására.

A növényi táplálékok, gyümölcsök, zöldségfélék, „C”-vitamintartalmú termések ismertetése és fogyasztásuk propagálása, a kertben végzett munka utáni mosakodás, a szabadban való játék stb. az *egészséges életmódra* és *testi higiéniára* való nevelés alkalmas eszközei voltak.

Az egyes anyagrészeket mindig *közösen beszéltek meg*. A kérdve kifejtő módszert mellőztem, ellenben gyakran adtam fel gondolkodtató kérdéseket, pl. miért hullajtják le leveleiket fáink ősszel, miért színesek a húsos termékek, miért barnák a rügyek, miért tör elő először a csiraggyökér, mi a jelentősége annak, hogy a fatest nagyobb tömegű, mint a hancstest, miért pusztul el a fa, ha a nyúl télen teljesen körülragja a hancsot? stb. Az ehhez hasonló elgondolkodtató kérdésekkel, mint a szellemi munkára neveléssel, a testi munkára nevelést igyekeztem társítani.

Tanév végén az utolsó foglalkozás első felében összefoglaltuk a tanultakat és visszatekintettünk a végzett munkára. A szoba asztalán lévő több, mint ötven növény felhasználásával növényismereti beszámolót tartottam. A pajtások meglepő jártasságot tanúsítottak a növényismeretben. A növényeket pontosan megnevezték és rendszertani helyüket (család, rend, osztály) megmondották. Ismertették az egyes növények jelentőségét is. — A második órán ünnepélyesen kiosztottam a jutalmakat (könyv, nyári táborozás, cukorka, virág stb.) a legjobbak között.

A szakköri foglalkozások *nyáron* sem szüneteltek. Kirándulásokat, kisebb-nagyobb sétákat rendeztünk a környékre. Itt említtem meg, hogy foglalkozásaink szünetében, 10 percében mindig volt játék, főleg labdajátékok, amelyekbe magam is szívesen bekapcsolódtam.

A szakköri tagság egy része a nyári foglalkozásokra nem jött el. Másik része rendszeresen eljárt, hoztak magukkal „vendég” pajtásokat is. A talált növényeket termőhelyeiken megneveztem, utána összegyűjtöttük és megfelelő helyen, árnyékba leülve, egyenkint újból bemutattam és ismertettem azokat. A pajtások a növények neveit jegyzeteikbe bejegyezték, a közismertebbeket herbáriumuk számára begyűjtötték. A kaszálókon megmutattam a szénát értékesítő ún. édes füveket és a széna minőségét rontó savanyú füveket. Hazatéréskor újra megmondottam a már megbeszélte növények neveit. Ilyen módon újból és újból látva (vizuális memória), hallva (auditív memória) a gyermekek játszva megismerik a növények sokaságát. A tanév folyamán mintegy 300—400 növényt ismertek meg a pajtások a szakkörön.

Kirándulásaink alkalmával felkerestük a közeli „Petőfi” Tsz gazdaságát. Ott megnéztük a silózást, az aratást, hordást, cséplést.

Augusztusban a pájtások közös táborozáson vettek részt. A táborozás Miskolc—Tapolcán volt, 10 napig tartott.

* * *

Az elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy a *növényteni szakkörök igen alkalmasak az iskolai növényteni oktatás támogatására, szerencsésen kiegészíthetik azt.* — Hasznos a szakköri munka a *gyermek szempontjából*, szinte játszva megismeri faluja és környékének fás és dudvásszárú növényeit és azok gazdasági jelentőségét; gyakorolja magát a kísérletezésben. Hasznos gondolatokat, kezdeményezéseket-ébresztő feladatokat végez. Megismeri a növények életét, azok belső felépítését, működését. Közben azok szépségein, érdekességein s hangulati elemein keresztül meg is szereti a növényt, illetve a növénytan tudományát.

Hasznos a szakköri foglalkozás a *jövendő káderképzés szempontjából* is. a gyermek már korán jelentős növényteni ismeretanyag birtokába kerül. Alapot szerez, amelyre, — ha kedve és tehetsége van — tovább építhet. Éppen ezért többen már kora ifjúságukban kedvet kapnak a botanikai tudománnyal való élethivatásszerű foglalkozásra. Éppen az ilyenekből, akik kisdiák korukban, hogy úgymondjam „eljegyzik magukat a megszeretett tudománnyal”, lesznek a legjobb kutatók, tudósok, tudományuk legkiválóbb művelői.

A *falú szempontjából* is jelentős a szakköri foglalkozásokon hallottak, látottak elsajátítása, ugyanis a szakköri tagok ismereteiket továbbadják a családban, ismerőseik körében. Elmondják a legjobb vetési, ápolási, gondozási, védekezési módszereket, tudásukat, így kamatoztathatják. Felnövekedve, a konyhakertben, gyümölcsösben és szántóföldeken tudatosan és tervszerűen tudnak majd dolgozni, küzdeni a gyomok, a növényi kártevők ellen.

A *szakkörvezető* csak akkor tudja munkáját eredményesen végezni, ha széleskörű növényismerettel és bőséges botanikai tudással rendelkezik. Nemcsak a vadontermő, hanem a termesztett növényeket, kerti virágokat is ismernie kell, otthonosan kell mozognia a kísérletezésben, ismernie kell az agrotechnika alapjait is.

A helyes magyar növénynevek ismeretét fontosnak tartom, mert a magyar nevek jellemző sajátosságokat, megkülönböztető vonásokat is kiemelnek. Ime néhány példa: érdestapintatú békanyálmoszat, fejes penész, ecset penész, gabonarozsda, korallgomba, nagy őzláb-gomba, sárga fali zuzmó, lepény zuzmó, ezüstmoha, selymes boglárka, lisztes berkenye, deres varjúháj,

kövírozsa, gumós kötőrőfű, csillagfürt, gombernyő, fehér-, piros-sárga-, foltos-, és bársonyos árvacsalán, hagymás- és ikrás fogasír, sugártalan szikfű, bókoló bogáncs, hólyagos- és kónya habszegfű, kocsányos-, kocsánytalan- és molyhos- tölgy, csillag pázsit, ragadós mohar. stb.

Mikor a helyes magyar nevek ismeretét alapvetőnek tartom, nem mulasztom el arra is rámutatni, hogy a nemzetközi, illetve tudományos (latin és görög eredetű) nevek tudása sem lényegtelen és nem felesleges, sokszor jól fel tudjuk használni. Erre ismét hozok fel néhány példát. Az atropin, digitalin, koffein emlegetésekor helyes, ha a nadragulya, gyűszűvirág, kávé tudományos nevét is megemlítyük — nem megtanulás végett — hanem az említett alkaloidák neve eredetének megvilágítása céljából. Vagy jó, ha megmagyarázzuk, hogy a téli margarétát helytelenül mondják „krizántin”-nak. „Krizántém” az, botanikai neve „Chrysanthemum”. A görög eredetű szó lefordítva „aranyvirágot” jelent. (Chrysos = arany, athemion = virág). Primula a kankalin idegen neve, Asparagus magyarul spárga vagy nyúlárnyék, a Cyclamen disznórépa vagy alpesi ibolya stb.

Az egrı Pedagógiai Főiskola Növényteni Tanszékén a magyar nevek ismerete kötelező, a latin nevek ismerete kívánatos.

Olyan biológiai szakos tanárokat kívánunk kibocsátani az iskolákba, akik mind szakmai, mind gyakorlati vonalon a növénytan tanításában és a szakkör vezetésében megállják a helyüket.

MIVEL ÉS HOGYAN FOGLALKOZTUNK A FÜZESABONYI IFJÚ TERMÉSZETKUTATÓ ÁLLOMÁS ÁLLATTANI SZAKKÖRÉBEN?

(Közlemény az egri Pedagógiai Főiskola Állattani Tanszékéről)

1954 őszén Hoblyák János, a Füzesabonyi Ifjú Természetkutató Állomás igazgatója kérte tanszékünk támogatását. Megkért, hogy intézetében vezessenek állattani szakkört. A feladatot elvállaltam. Arra gondoltam, hogy az én munkám szempontjából is hasznos és fontos, ha megismerkedem az általános iskolai szakköri foglalkozásokkal. Az ilyen módon szerzett tapasztalatokat föl tudom használni a főiskolai oktató-nevelő munkámban, ezzel pedig a jobb általános iskolai tanárképzést segítem elő.

Az általános iskolai állattani szakkörvezetésről jóformán nem is áll rendelkezésünkre irodalom. Új, még járatlan utakon kell tehát elindulnunk. Az eddigi szakköri programokat különböző helyekről összeszedett gyakorlatok leírásának összegyűjtésével állították össze. Ezek alapján nem egy esetben nehézséget jelentett a szakköri foglalkozás levezetése.

Nekünk szakkörvezetőknek közös feladatunk, hogy a szakköri foglalkozások anyagát, a szakkörvezetés módszerét, a foglalkozásokon elvégezhető anyagnak a mennyiségét stb. fokozatosan közös erővel kidolgozzuk. A szakköri foglalkozások csak azután fogják fontos hivatásukat jól betölteni.

Beszámolómban egy év munkáját és vele kapcsolatos tapasztalataimat ismertetem:

Tájékoztattam először az intézet felszereléséről, s mindjárt megállapítottam, hogy a kísérletekhez és gyakorlatokhoz szükséges eszközök általában hiányoznak, de a legfontosabb alapfelszerelési tárgyak megvannak.

1. foglalkozás: A házirend ismertetése.

Az első foglalkozásra szakanyagot még nem tűztem ki. Lényegesnek tartottam, hogy előbb ismerjük meg egymást, s közvetlen kapcsolatot teremtsék köztünk és a pajtások között. Tájékoztattam a pajtásokat arról is, hogy milyen legyen magatartásuk a szakköri foglalkozásokon. Beszélgetésünk közben a gyermekek elmondták, milyen volt előző évi bizonyítványuk, miért jöttek az állattani szakkörbe, stb. Röviden vázoltam a

szakköri foglalkozások tárgyát és feladatát. Ezután megválasztottuk a szakköri titkárt, (legjobb tanuló) majd megalakítottuk a szakköri munkacsoportokat, brigádokat. A brigádok tagjai a későbbiek során nagyon összeszoktak és átcsoportosítás esetén nem szívesen mentek más munkacsoportokba dolgozni. Végül a házirend ismertetésére és megbeszélésére került sor.

2. foglalkozás: Az akvárium és akvaterrárium telepítéséhez szükséges anyagok előkészítése, telepítés.

A szükséges anyagok nagy részét (föld, homok, kavics) helyben megtaláltuk. A vízinövényeket már előzőleg beszereztük. Miután mindent előkészítettünk, megkezdtük a telepítést. Három munkacsoportot alakítottunk és azok megkapták feladatukat. Az I. csoport az akvárium és akvaterrárium tisztára mosását és kitörölgetését kapta feladatul. A II. csoport friss földet, mosott homokot és kavicsot készített. A III. csoport tagjai a vízinövényeket tisztogatták le és fertőtlenítették. A részmunkák elvégzése után irányítással megkezdődött az akvárium és akvaterrárium betelepítése. Arra törekedtem, hogy lehetőleg minden gyermeket egyformán foglalkoztassak. Egyik a földréteget helyezte el, a másik a homokot, a harmadik pedig a kavicsréteget. Mások ültették be a növényeket, ismét mások töltötték fel vízzel az akváriumot. Az akvaterrárium telepítését hasonlóan végeztük. A telepítés menetének leírását azok a tanulók kapták feladatul, akik a foglalkozások vége felé már nem tevékenykedtek. A többiek házi feladatnak írták ezt be otthon a szakköri naplójukba. A munkát örömmel és lelkesedéssel végezték tanulóim és büszkéek voltak az eredményre. A következő foglalkozáson számonkértem az anyagot.

3. foglalkozás: Az élősarok állatainak begyűjtése.

Ezt a foglalkozást a szabadban tartottuk. A kis mesterséges élőhelyeket már elkészítettük előre az állatok számára. Gondoskodnunk kellett tehát akváriumunk és akvaterráriumunk állatokkal való betelepítéséről is. Főlszereltük magunkat kosarakkal, kis méretű halászhálóval, ládikákkal, ásóval és zsebkéssel. Kimentünk a község szélén folyó Laskó-patak partjára. A patak és a partja jó vadászterület volt számunkra. A tervszerű munka érdekében most is megcsináltuk a csoportbeosztást. Az I. csoport halászott, a II. békákat fogott, a III. pedig hullóket gyűjtött. Hamarosan megszülettek az első eredmények. A következő halfajok kerültek a hálóba, illetve a kosarakba: szivárványos ökle (*Rhodeus sericeus.*), törpe harcsa (*Amiurus nebulosus.*), szélhajtó kűsz (*Alburnus alburnus.*), és nyúldomolykó (*Squalius leuciscus.*). Békák közül a vöröshasú unka (*Bombina bombina.*), kecske béka (*Rana esculenta.*) és erdei béka (*Rana dalmatina.*)

került elő. Nagy lelkesedéssel hozták hozzám tanítványaim a megfogott fürge gyíkokat (*Lacerta agilis*) is. Zsákmányunk gazdagabbnak bizonyult, mint amilyenre számítottunk, hiszen a patakban kagylókat, a patak melletti legelőn pedig négy mezei pocokot (*Mucrotus arvalis*) is fogtak a gyerekek. A tócsából alsórendű rákokat, ciklopsokat és daphniákat szűrtek ki. A helyszínen megírtént a gyűjtött állatok rövid jellemzése. Hazatérésünk után minden állatot megfelelő környezetbe helyeztünk el. Az állatok táplálásáról szinte egész éven át a növendékek gondoskodtak. Rövidebb és hosszabb lejárátú megfigyeléseket végeztek az állatokon. Így tanulmányozták pl. a halak és kagylók helyváltoztatását, légzését. Megfigyelték a mezei pocokok kukorica fogyasztását, s ezen keresztül gazdasági kártételeüket. Házi feladat: (továbbiakban Hf.:) Írjuk össze, milyen állatokat gyűjtöttünk a kiránduláson.

4. foglalkozás: A mikroszkóp szerkezetének megismerése, működése, használata.

A pajtásokat a modern biológia egyik fontos kutatási eszközével ismertettem meg. A mikroszkóp megismerését a következő foglalkozások tették indokolttá. A műszer gyakorlati fontosságának rövid ismertetése után elővettük a rendelkezésre álló két darab mikroszkópot. Két munkacsoportot alakítottam. Először a mikroszkóp részeit ismertettem meg. A könnyen leszerelhető részeket (lencsék, tükrök, tubus) le is emeltem és kézbeadtam. A pajtásoknak azonban megmondtam, hogy ők nem szedhetik szét a műszert. A szerkezet ismertetése után szépen elmondták — először közös erővel, majd egyenként — a mikroszkóp részeit. Ezután a mikroszkóp vizsgálathoz való beállítását tanulták meg a pajtások. Mindenkinek a világos látóteret kellett előállítani. Néhányan sikeresen meg is oldották ezt a feladatot. A pajtások tudták, hogy értékes eszköz van a kezükben, ezért igen óvatosan, de nagy lelkesedéssel dolgoztak a mikroszkóppal. Ezen foglalkozási idő második részében tárgylemezre helyezett lepke hímport vizsgáltunk a mikroszkóp alatt. A jól kirajzolódó és élénk színű kitingpikkelyeket munkafüzetükbe lerajzolták. Hf.: Pocsolyából hozzunk vizet orvosságos üvegekben.

5. foglalkozás: A környék vizeiben élő egysejtű állatok vizsgálata.

A mikroszkóp szerkezetének és működésének ismerete után rátérhettünk a mikroszkopizálásra. Az iskolában egy-két egysejtű állatot már többé-kevésbé megismertek a tanulók. A legjobb feltételek esetén is azonban csak éppen megpillantották az euglénát, vagy a paraméciumot. Érthető, hiszen részletesebb

vizsgálathoz a tanítási óra kerete kevés. Ezért tesznek nagyon jó és kiegészítő szolgálatot a szakkörök, mert itt az anyag gyakorlati részével önállóan és sokkal részletesebben foglalkoznak növendékeink. Megtanulják a pipetta kezelését és azt, hogy miképpen helyezték el a vizsgálandó anyagot a mikroszkóp alá. Jól megfigyelték az euglenák mozgását, piros sztigmiáját, alakját és a szintesteket. A paraméciumoknál részletjelenségeket is tanulmányoztunk. Karminnal való megfestésük után megfigyeltük az emésztőodók kiképződését és leválását. A szakkörön alkalom nyílt olyan egysejtű állatoknak a megvizsgálására is, amelyek a tankönyvben nem szerepelnek. Egy vízcseppben sikerült bemutatni a mikroszkópikus élővilág változatosságát és tudományos jelentőségét. Mindezek által a gyermekek ismerete konkrétabbá vált és elősegítettem természettudományos nevelésüket. Hf.: Írjuk le, milyen sejtszervecskéket figyeltünk meg a vizsgált egysejtűeknél.

6. foglalkozás: Állati szövetek vizsgálata. (Hám-, kötő- és támasztószövetek.)

A szövettani vizsgálatok elején sejtani vizsgálatokat végeztünk. Az állati sejt megfigyeléséhez fiziológiás konyhasó oldattal hígított béka és emlős vért használtunk. Különösen az előbbinél sikerült megfigyelni a sejt leglényegesebb alkotórészeit. Elvégeztük a két féle vér összehasonlítását is. Az állati szervezet négy alapszövetét két foglalkozáson dolgoztuk fel. Munkánk közben natív és fixált készítményeket használtunk. Ismertettem röviden a szövetképződéseket és elkészítettem azok vázlatrajzát. Ezt a tanulók is lerajzolták. A munka megkönnyítése érdekében két csoportot alakítottunk. Az egyik csoport fixált készítményeket vizsgált, a másik ugyanakkor a natív anyagot készítette elő a vizsgálathoz. Ezután megfordítottam a munka menetét, s így biztosítottam a tanulók foglalkoztatását. Natív vizsgálathoz béka epidermiszt használtunk, fixált vizsgálathoz pedig mikroszkópi preparátumokat. A foglalkozás végén megbeszéltük a csont szerves és szervetlen alkotórészeinek eltávolítási lehetőségét, majd néhány darab tyúkcsontot 6%-os HCl-be állítottak be tanulóim dekalcinálás végett. Otthoni feladatnak a kalcinálást kapták. Hf.: Ízzítsunk ki parázson néhány háziszárnyas-csontot.

7. foglalkozás. Állati szövetek vizsgálata. (Izom- és idegszövetek.)

Foglalkozásunkat a múlt órán beállított kísérletek eredményeinek ellenőrzésével kezdtük. A dekalcinált és kalcinált csontok tulajdonságait megismerték gyakorlatilag a tanulók.

A munka menete lényegét tekintve megegyezett az előbbi

foglalkozás munkamenetével, ezért részletekbe nem bocsátkozom. A sima-, harántcsíkos- és szívizomszövetet fixált és festett készítményeken mutattam be. A béka combizmaiból a pajtások készítettek natív preparátumokat, melyekben szépen lehetett látni a harántcsíkosságot. Sor került az idegsejtek tanulmányozására is. Az emberi nagy-agykéregből piramis sejtet a kisagyból Purkinje-féle idegsejtet, a gerincvelő elülső szarvából pedig csillagalakú idegsejteket néztünk meg. Az idegrendszer rendkívüli bonyolultságáról fogalmat alkottak a gyerekek. Hf.: Hozzunk a következő foglalkozásra gilisztát és békát.

8. foglalkozás: A vérkeringés és szív működés tanulmányozása.

Az állati szervezet felépítésére vonatkozóan már szerezték ismereteket a gyermekek. Szükséges tehát a működésére vonatkozó kísérleteknek az elvégzése. Célom most az volt, hogy: (1) A gyermekek nézzék meg, hogyan áramlik a vér az erekben? (2) Ismerjék meg az artériát és a vénát. (3) Figyeljék meg, hogyan működik a szív az akarattól függetlenül, és mégis hogyan befolyásolják a külső feltételek a szívmozgást. A cél megvalósításához a pajtások által hozott állatokat használtuk föl. A vérkeringést megfigyeltük egy alacsonyabb fejlettségi fokon lévő állaton a gilisztán és egy fejlettebb állaton, a békának a nyelvéen. A szívmozgást vízibólhánál és békánál tanulmányoztuk. Meg kell jegyezni, hogy ezekhez a kísérletekhez szükséges eszközöknek és anyagoknak a vizsgálathoz való beállítása nem könnyű. A kísérletek elvégzése is nagy türelmet és körültekintést igényel. (A kísérleteket Geleji Gábor: „Állattani kísérletek és gyakorlatok” c. könyve alapján végeztük.) A gyakorlatokat forgószínpadszerűen oldottuk meg. Négy csoportot alakítottam. I. Vérkeringés megfigyelése a gilisztán. II. Szívmozgás tanulmányozása a vízibólhánál. III. Vérkeringés megfigyelése a béka nyelvéen. IV. Kísérletek békaszívvel. A csoportok munkájuk végeztével egymással helyet cseréltek. Ezzel elértük a gyakorlat mozgalmasságát és eredményességét. Hf.: Írjuk le munkanaplónkba az egyes kísérletek eredményét.

9. foglalkozás: Légzés megfigyelése különböző állatoknál és az embernél.

Ezen a szakkörön is élettani gyakorlatokat végeztünk. Ilyen foglalkozások keretében nagyon sok vázlatos és a pajtások emlékezetében jól megmaradó kísérletet mutathatunk be. A kísérletekhez elég sok állatra és eszközre volt szükségünk. Ezeket azonban a gyermekek segítségével beszereztük, illetve házilag összeállítottuk. A kísérleteket most is kisebb csoportok végezték. Arra törekedtem, hogy az egyes munkacsoportok

munkaideje megközelítőleg egyforma legyen. Ez azért szükséges, mert így nem lesznek tétlenkedő, esetleg fegyelembontó gyermekek. Elengedhetetlen tehát itt is a gyakorlatok arányos elosztása. Anyagunk felosztása a következőképpen történt. I. Kopolyúlégzés megfigyelése halaknál és kagylóknál. II. Kopolyúlégzés tanulmányozása a folyami ráknál. Rovartrachea szerkezetének megfigyelése mikroszkóp alatt. III. A tüdő passzív szerepének bemutatása Donders-féle modellel. IV. A CO_2 kiutatása a kilélegzett levegőben. V. Egyszerű spirométer összeállítása és használata. A ki- és belélegzett levegő mennyiségének, valamint a tüdő vitális kapacitásának meghatározása. Hf.: Számításuk ki kísérletünk alapján, mennyi a tüdönk vitális kapacitása.

10. foglalkozás: Dia-film vetítése.

A filmvetítést szakköri foglalkozásunk változatosabbá és vonzóbbá tétele érdekében állítottam be. Szándékosan nem akartam csak állattani vonatkozású filmeket bemutatni. Sor került tehát növénytani és történelmi tárgyú film vetítésére is. Ezáltal sikerült kapcsolatot teremteni más tárgyakkal. Az alábbi filmeket vetítettem: 1. „Látogatás az állatkertben.” 2. „Védekezés a gyümölcsfák kártevői és betegségei ellen”. „Egervár védelme.” Az első film vetítésekor részben ismert és még nem tárgyait állatokat szemléltettem a tanulókkal. A második film szoros kapcsolatban állt a gyakorlattal, így hasznos ismereteket nyújtott a kártevők elleni védekezéshez. Az utolsó film azért volt nagyjelentőségű, mert jó szolgálatot tett a növények hazafias nevelésében. A pajtások örömmel tekintették meg a filmeket és gazdag élményekre, ismeretekre, valamint tapasztalatokra tettek szert. Hf.: Kis referátumra való felkészülés az „Élet és Tudomány”, a „Természet és Társadalom” aktuális cikkeiből. Három-négy pajtás felkészült, a többi elolvasta a cikkeket.

11. foglalkozás: Rovar és madárhatározás.

Sokan azt vélik, hogy az állathatározó olyan könyv, amelynek segítségével még a szakember is nehezen tud állatot határozni. Kétségek nélkül ebben sok igazság van, mert bizony az állathatározás nem könnyű feladat. Vannak azonban az állathatározóban egészen könnyen meghatározható állatfajok is. Sőt, egyesek meghatározása megfelelő vezetés mellett még általános iskolás növendékeknek is lehetséges. Megvallom, mikor a gyermekekkel való határozás gondolata felmerült bennem, magam is idegenkedtem kissé a cíbtől. Most azonban, miután megfelelő eredményeket értem el, nyugodtan merem ajánlani szakköri foglalkozásokra az állathatározást.

Először könnyen határozható ismert fajokat próbáltunk meghatározni. Ilyenek voltak: a konyhai csótány, a zöld lomb-szőcske, a lótetű, majd egy madár, a danka sirály kitömött példánya. Feladatunkat a következőképpen valóstítottuk meg. Kétszer-két kötet állathatározónk volt. Ebből két pajtás szöveges, kettő pedig ábrás könyvet kapott. A szöveges kötettel rendelkező pajtások közül az egyik a tételt, a másik az ellentételt olvasta. Az ábrás kötetekben a jelzett táblákat és azok képeit nézték meg. A többiek mind kaptak határozandó állatot, s néhányan lúpét is. A gyermekeknek meg kellett állapítani, hogy a tétel, vagy az ellentétel illik-e az állatra. Eleinte a szakkörvezető nagyobb, majd fokozatosan kisebb segítségadására volt szükség. Az állathatározás izgalmas szellemi tornának bizonyult.

12. foglalkozás: Szaklapokból való referátumok és azok megvitatása.

A téma előzetes megválasztása nagyon lényeges és fontos. Olyan témát kell választanunk, amely közel áll a pajtásokhoz, érdekli őket és amellyel meg tudnak birkózni. A kiselőadás tartásával ki kell tüntetni a gyermekeket. Ezzel tehát a legjobban dolgozó szakköri tagokat jutalmazzuk.

A foglalkozás lényege az volt, hogy a referátumra felkészült pajtások elmondták a cikkek tartalmát. A többiek pedig — akik a cikkeket csak elolvasták — hozzászólásaikkal egészítették ki az elhangzottakat. A megbeszélések irányítását a szakköri titkár végezte. Beszélgetés után a szakkörvezető értékelte az elmondottakat. A hibákat kijavította, a hiányosságokat pedig kiegészítette. Az ilyen természetű foglalkozás segíti a tanulók önállóságra való nevelését és erősíti a szakköri kollektíva egységét.

13. foglalkozás: A lóbelgilisza szervezetének megismerése. (Boncolás.)

A bonctani gyakorlatokon a nagyobb állatcsoportokba tartozó típusállatoknak a szervezetét ismertük meg. A felboncolt állatok szerveinek az összehasonlításával az állatvilágban végbement fejlődés tényét igazoltuk.

Ez volt az első alkalom, amikor két tükörfényes boncfel-szerelésünk a bonctálapokkal együtt az asztalra került. A pajtások kíváncsian tekintettek a még nem használt eszközökre. Hamarosan megismerték az azokat. Megtanulták pl. hogyan kell tisztogatás végett szétszedni a nagyollót, hogyan kell kézbe tartani a csipeszt és a szikét. Boncolásra szánt állatunk ezután került terítékre. A szakkörvezető ismertette az állat szervezetét. Közben a pajtások — a kézbe vett állaton — megfigyelték annak szervezeti sajátosságait. Kérdéseiket, észrevéte-

leiket közben is megtehették jelentkezés után. A tanulók tevékenységének előtérbe helyezésével történt tehát az ismeretszerzés. Miután az állat testét külsőleg megismertük, rátértünk a boncolásra. A legfontosabb és legjellemzőbb dolgokat boncolás közben a táblára felírtam vagy felrajzoltam. A gyermekek keze az első alkalommal nagyon bizonytalan volt. Sok segítségre szorultak. A folyamatos gyakorlások során boncolási technikájuk lényegesen fejlődött.

14. foglalkozás. A folyami rák szervezetének megismerése. (Vázkikészítés.)

Vizsgálatunkat az élő rák megfigyelésével kezdtük. Tanulmányoztuk a mozgását. Megállapítottuk, hogy nem csak hátra, hanem minden irányban képes járni. Úszni azonban csak hátrafelé tud. Elaltatás után megfigyeltük a testtájait, fejtört, potrohot és végtagokat. Megbeszéltük szerepüket. További feladatunk a kitinpáncél kikészítése volt. Főzőpoharunkban csakhamar vörösre színeződtek a megfőzött rákok. Nehézség állt előttünk. Két rákunk volt, a tanulók létszáma pedig 16. Mindenkit foglalkoztatni kellett, hiszen a tanulók igényelték a munkát. Több darabra vettem szét a rákokat. A darabokat a pajtások előtt lévő bonctálakba tettem. Megadtam az utasítást a testrészek megtisztítására és kikészítésére. Az egyik tanuló díszítő elemeket rajzolt arra a rajzlapra, amelyre a rák külső váza került. A másik apró kis cédulákat keretezett. Ezekre egy harmadik szép gömbölyű betűkkel felírta a testrészek és a függelékek pontos nevét. Így sikerült foglalkoztatni az egész társaságot. A közös munkában rejlő erő ezen a foglalkozáson is megmutatkozott, hiszen az óra végére az élő rákra emlékeztető rákpáncél feküdt a kidíszített és feliratokkal ellátott rajzlepon. A barkácsoló szakkör tagjait pedig megkértük, hogy készítsenek szép fadobozt fölkasírozott rákunknak Hf.: Olvassuk el a tankönyv megfelelő fejezetét.

15. foglalkozás. A konyhai csótány boncolása.

A pajtások sokat tudtak már a rovar szervezetéről, hiszen az iskolában megismerték a cserebogár szervezetét. Ennek ellenére nem főleg egy rovarboncolási foglalkozás beállítása. Igyekeztem most is az elméleti anyagot konkrétan alátámasztani. A pajtások elkülönítették a testtájakat. A fejen lévő összetett szemet lupával megfigyelték. Óvatosan leszedték a rágó szájszerveket és azokat mikroszkóp alatt vizsgálták meg. Megnézték a szárnyak eredését és azok erezetét is. Elkülönítették az ízelt láb részeit. Kiboncolták közös erővel a tápcsatornát, megkeresték annak egyes részeit. Szembe ötlöttek boncolás közben zöldséges fonalak formájában a Malpighi edények. Szabad

szemmel is látták a levegővel való teltség miatt hófehéren ki-
rajzolódó finom csőhálózatot, a trachea rendszert. Végül tanul-
mányozták a háti részről leemelt kitinímezen maradt 12 kam-
rából álló szívet a legyező izmokkal. A tanulók az egyes szer-
vek vázlatrajzát munkafüzetükben most is rögzítették. Így bő-
vítettem szakkörön a gyermekek ismeretét a rovarok szerveze-
tére vonatkozóan.

16. foglalkozás: Hasznos madaraink és azok életének megismerése.

Köztudomású az, hogy az énekő madaraink milyen nagy
hasznót hajtanak mező-, erdő- és kertgazdaságunknak gyom-
mag és rovarpusztító tevékenységükkel. Ismerjük azokat a hat-
hatós állami intézkedéseket is, amelyek hasznos madaraink vé-
delmét elősegítik. Ennek ellenére a tapasztalat az, hogy sokan
vannak, — főleg a gyermekek között — olyanok, akik a mada-
rakat nem kímélik, sőt pusztítják.

Feladatul tűztem ki, hogy ismeretterjesztő és felvilágosító
munkát fogok végezni madaraink védelme érdekében..

Kiindulási alapnak Vertse Albert „A kert madárvilága”
c. könyvét és „Hasznos madaraink élete” c. előadói füzetét
használtam fel. Rövid általános bevezetésem után a pajtások
felolvasták a jelzett irodalomból a legfontosabb tudnivalókat.
A szereplő madarakat közben a könyv megfelelő színes táblái-
val szemléltettem, és kis magyarázattal láttam el. Utoljára az
állomás tulajdonában lévő 20 kitömött madarat adtam sorba a
gyermekek kezébe és én jellemeztem azokat. Így próbáltam a
madarak megszerettetésére és megbecsülésére nevelni. A fog-
lalkozás lekötötte a tanulók figyelmét és eredményesnek bizo-
nyult. Hf.: Gyűjtsünk éti csigákat.

17. foglalkozás: A csiga szervezetének megismerése.

Tekintettel arra, hogy a bonctani gyakorlatok sok vonatko-
zásban hasonlítanak egymáshoz, ezért tárgyalom azokat szű-
kebb keretekben. A legnehezebben boncolható állatot kellett
boncolnunk. A pajtások ekkorára kielégítően elsajátították a
boncolás módszereit. Mertem tehát e feladat megoldását köve-
telményül állítani. Már előző napon elkészítettem a boncolásra
szánt csigákat. Ez szükséges a csigaszervezet sajátosságai miatt.
A pajtások által hozott állatokat tehát, élettani kísérletekhez
használtuk fel. Ilyenek voltak: A csiga mozgásának megfi-
gyelése üveglapon és vérvétel a csigából. A kísérleteket a szak-
körvezető bemutatása után a gyermekek maguk is elvégezték.
A boncolás folyamán sikerült a leglényegesebb szerveket kö-
zös erővel kiboncolni és azokat bemutatni a gyermekeknek.

18. foglalkozás: Részletek bemutatása Homoki Nagy István „Gyöngyvirágtól lombhullásig,, c. könyvéből.

A „Gyöngyvirágtól lombhullásig,, című film megjelenése után került ez a könyv a nagyközönség kezébe. Az emberek körében rövidesen nagy érdeklődést váltott ki. A könyv közérthető, de ugyanakkor értékes tudományos munka. Amellett, hogy komoly szakismereteket nyújt, szórakoztat és megismertet bennünket a modern természettudományos filmezés műhelytitkaival. Sokirányúan foglalkozik a témával, ezért olvasása általános műveltségünket is emeli.

Ha emlékszünk pl. a filmben lévő „rókajelenetre”, akkor nem nehéz belátnunk, hogy e jelenetnek filmtechnikai megoldása mennyire érdekelte a pajtásokat és mennyire tetszett nekik. Így vélekedek a többi jelenetről is.

A foglalkozáson a pajtások felváltva hangosan olvastak a könyvből. A közben lévő illusztrációs képeket mindig megnéztük. A könyv különösen jó szolgálatot tett a nehézségek leküzdésére való nevelésben. Hf.: Az olvasottakból írjuk le annak a résznek a tartalmát, amelyik legjobban tetszett.

19. foglalkozás: Csontvázkészítés.

Foglalkozásunk újabb szint jelentett szakköri munkánkban. Megtanulták a tanulók, hogyan lehet házilag hozzájárulni az iskola szertárállományának gyarapításához. Az első rész inkább elméleti jellegű volt, hiszen a csontváz kikészítéséről még nem hallottak a pajtások. Elmondtam tehát sorban mit kell csinálnunk, hogyan fogjuk feladatunkat megoldani. A legfontosabb mozzanatokat pontokba szedve tömör mondatokban felírtam a táblára, amit a pajtások leírtak munkafüzetükbe. Ezután rátértünk a gyakorlati részre. Kiválasztottunk egy jóifejlett nagy békát, amit elaltattunk. Az állat néhány perc múlva főzőpohárba került, amiben megfőztük. Főzés után az izomzat eltávolítása következett. Annak érdekében, hogy a szétszedett kis csontokat ne keverjék majd össze a gyermekek és mindnyájan foglalkoztatva legyenek, részekre szedtem az állat testét. Így egyiknek a koponya, másiknak egy hátsó végtag stb. jutott. Egy végtagban lévő csontdarabok sorrendjére már jobban tudtak ügyelni. A kézbe adott részekről eltávolították az izomzatot és megtisztították a csontokat. A kikészített csontokat papírba csomagolták és eltették a következő foglalkozásra.

20. foglalkozás: A béka csontvázának összeállítása.

Folytattuk előzőleg megkezdett munkánkat. A váz összeállítása a — dolog neheze — még hátra volt. A gyermekek munkáját azzal könnyítettem meg, hogy a béka csontvázának

ábráját bemutattam és szemléltettem egy már szakszerűen összeállított csontvázat is. Ezek után nem jelentett különösebb nehézséget a váz összeállítása. A munkát most is megosztottam. Az ügyesebb pájtások a váz összeállításán szorgoskodtak. A csigolyákat vékony fapálcikára fűzték. A lábcsontokat papírlapocskákra ragasztották. Volt aki a váz papíralapzatát díszítette, más pedig a csontok nevét írta fel. Ora végére egy összeállított békacsontvázzal büszkélkedhettek szakköri tagjaim.

21. Foglalkozás. Felolvasás Kittenberger Kálmán: „Kelet-Afrika vadonjaiban” c. könyvéből.

Az egyik szakkörön már volt ilyen természetű témánk, nem lényeges tehát a részletezés. Azt azonban megjegyzem, hogy az említett könyv anyaga nagyon érdekli a pájtásokat. A szerző könyvében saját tapasztalatai alapján élményszerűen mondja el afrikai vadászkalancsait. A könyv szórakoztat és tanít egyaránt. Elolvasása után fogalmakat alkotunk egy messzi táj bizonyos állatainak életmódjáról, környezeti viszonyairól, stb. A gyermekek nagy érdeklődéssel hallgatták az olvasottakat és meglelégedéssel vették a foglalkozást.

22. foglalkozás. Állattani folyadékos készítmények előállítása.

Munkatervünkben felvettünk egy évvégi kiállítást, amelyen a foglalkozások eredményét mutatjuk be. Gondoskodni kellett tehát olyan foglalkozások beiktatásáról, amelyek maradandó dolgokat hagynak hátra, mellett szemléletesek, s hozzájárulnak a biológiai tárgyak megszerettetéséhez. (Ilyen foglalkozásaink már eddig is voltak, pl. rákpáncél, békacsontváz kikészítés, stb.) Szemléltetés céljaira nagyon alkalmasak az állattani folyadékos készítmények. Házilag közös munkával szintén elkészíthetjük ezeket, és az iskolai oktatásban is felhasználhatjuk. Az első ilyen foglalkozásunk megbeszélés jellegű volt. Megismertük azokat az eljárásokat, amelyek a folyadékos preparátumok elkészítéséhez szükségesek. Megbeszéltük a munkát és tanulmányoztuk a szükséges eszközöket. Előkészítettük az anyagokat, hogy a következő órán mindjárt megkezdhesük a munkát.

23. foglalkozás: A lóbelgilisza, orvosi pióca, hal és béka eltevése formalinban.

Az elméleti résszel a tanulók már tisztában voltak, rátérhettünk tehát a gyakorlati kivitelezésre. A munka felosztása úgy történt, hogy mindenki dolgozhatott. A lányok tisztára mosták a befőttes üvegeket, amelyekbe az állatok kerültek. Voltak fiúk, akik üveglapokat vágtak előbb sikertelenül, majd

sikeresen. Némelyik gyermek az állatok előkészítésén szorgoskodott. A pajtások készítették a tömény 40%-os formalinból 4%-os formalint. Ők erősítették fel az üveglapra tű, cérna segítségével az állatokat is. A feltöltés és szilárdítás után cellofán papírral leköttették a preparátumokat. A pajtások közül mindenki kivette a részét a munkából és örültek, hogy a készítmények előállításában tevékenyen résztvettek.

24. foglalkozás: Segítés a gyümölcskertészeknek.

A tavasz lehetővé tette, hogy közelebbről megismerkedjünk más szakkörök munkájával. Szükségesnek tartottam, hogy növendékeim más szakkör munkájába is kapcsolódjanak be. A gyümölcskertészeket megkértem, tegyék lehetővé, hogy nekik a faültetésben segítsünk. Kérésemet teljesítették. A pajtások vídáman ragadtak ásót, kapát, lapátot, és a megadott utasítás szerint elvégezték a kis gyümölcsfák elültetését. Nagyon örültek az újszerű munkának, amellyel foglalkozásunkat megint változtatossá tettük. A fák kizöldülése után folyamatosan ellenőrizték azok fejlődését, — mondván — „ezeket az állattani szakkör tagjai ültették”.

25. 26. 27. foglalkozás: Néhány gerinces állat szervezetének megismerése.

Azokat az állatokat is felboncoltuk, amelyeket télen nem tudtunk beszerezni. A 25. foglalkozáson a halat, 26-on a békát 27-en pedig egy emlős állatot boncoltunk fel. Az említett állatok felboncolását minden esetben el lehetett végezni a rendelkezésre álló két óra alatt. A munka menete: két csoportot alakítottunk. Mindegyik csoport egy teljes felszerelést kapott. A boncolást mindig egy tanuló végezte, néhány segített, a többiek pedig figyelték az előkerülő szerveket. Egy szervrendszer kiboncolása után váltás következett. Így mindenki részt vett a munkában. A szakkörvezető főleg irányító szerepet játszott. A felboncolt állatokról vázlatrajzokat készítettek a tanulók. A felboncolás eredményeképpen a gyermekek nemcsak az egyes állatok szerkezeti sajátosságait ismerték meg, hanem összehasonlítás révén az állatok szervezetében mutatkozó hasonlóságokat és különbségeket is megállapították.

28. foglalkozás: Az egeri Pedagógiai Főiskola Állattani Tanszékének meglátogatása.

A pajtások évközben, ígéretet kaptak arra, hogy ha jól végzik munkájukat — jutalmul — meglátogatják a főiskola állattani tanszékének szertárát. Mivel évközben lelkiismeretesen dolgoztak, az ígéret valóra vált.

A gyermekek egy napi étellel ellátva felnőtt felügyelet alatt érkeztek Egerbe. A szertár állatállományának tanulmá-

nyozása mellett jutott idő bőven a város történelmi nevezetességeinek (múzeum, vár, stb.) a megtekintésére is. A tanulók egy kellemesen eltöltött nap szép és tanulságos élményeivel tértek haza.

29. foglalkozás: Rovarok megfigyelése és gyűjtése a természetben.

Az iskolában növendékeink tanultak a különböző gazdaságilag jelentős rovarokról. Nem volt azonban alkalmuk az állatokat megfigyelni eredeti környezetükben. Még kevésbé tanulmányozhatták azok kártételét a valóságban. Fontosnak tartottam ezen hiányosságok részben való pótlását. A teljes mértékű pótlás ui. lehetetlen volt, hiszen kirándulásunkon nem került elénk az összes kártevő, amely a könyvben említést nyer.

Természetjárásunk közben találtunk bundásbogarakat, gabonaszípolyokat, lucernabödéket, lucernabogarakat, különféle ormányos bogarakat, pattanóbogarakat és másokat. Bemutattam a pajtásoknak, hogyan károsítják ezek termesztett növényeinket. Ugyanakkor sikerült bemutatni néhány fűrkészt is. Megmagyaráztam, hogy milyen jelentősek azok a biológiai védekezésben. Így a hasznos és káros rovarok közti különbségekre hívtam fel a tanulók figyelmét. A megtalált állatokat eces-éteres üvegekben összegyűjtöttük és hazavittük.

30. foglalkozás: A faliújság elkészítése, fényképezés.

A pajtások évközben folyamatosan írtak cikkeket az állomás faliújságjára. Egy alkalommal vállalták a faliújság összes rovatának az elkészítését. A rovatok figyelembe vételével a szakkör életéből vett eseményekből írtak cikkeket és készítettek rajzokat. Írtak az egri kirándulásról, az állomáson és a szakkörön folyó munkáról, terveikről, elképzeléseikről, stb.

A foglalkozás végén a szakkör életével összefüggő fényképfelvételeket készítettünk.

31. foglalkozás: Az évi munka értékelése. Fényképalbum összeállítás.

A szakköri titkár (egyik tanuló) évközi jegyzőkönyvei alapján megállapította, hogy kik voltak azok, akik nem hiányoztak egy foglalkozásról sem és kik hiányoztak többször. Megemlítette azoknak a nevét, akik példamutató magaviseletet tanúsítottak egész évben. Ezután értékeltem az évi munkát, megállapítva az eredményeket és hiányosságokat.

A foglalkozás azzal ért véget, hogy a szakkör munkáját demonstráló fényképsorozatot átnyújtották a pajtások az állomás igazgatójának.

32. foglalkozás: *Témája kötetlen volt.* Megbeszéltük a nyári táborozással kapcsolatos tudnivalókat és megkezdtük a táborozásra való előkészületeket.

Véleményem szerint az egyes foglalkozásokra fölvelt anyagmennyiséget a rendelkezésre álló két óra alatt minden esetben el lehet végezni. A foglalkozásokon használt egyszerű eszközöknek a segítségével is mozgalmassá, változatossá és élményszerűvé lehet tenni a munkát. Fontos az, hogy mindenki és önállóan dolgozzon a szakkörben. A szakkörvezető főleg irányítson és csak a bonyolult feladatok megoldásában segítsen. Legyünk tekintettel mindig a helyi viszonyokra és adottságokra. Ezek szemelőttartásával vezessük le a szakköri foglalkozásokat. Törekedjünk arra, hogy munkánkban érvényesüljön a fokozatosság. A szakkörön teremtsünk kapcsolatot az iskolai tanulmányokkal. Ez azért fontos, mert a szakköri foglalkozásoknak egyik feladata éppen az, hogy az iskolai munkát megkedveltessük a tanulókkal. Tanulóink politechnikai képzését segítjük elő, ha bekapcsoljuk őket más szakkörök munkájába is.

A fentiekben vázoltam egy év állattani szakköri foglalkozásainak menetét. Tudom jól, hogy van tennivaló bőven az anyag megválasztása és sorrendje körül. A foglalkozások módszerén és kivitelezésén is lehet változtatni. Világosan látom azt is, hogy kinek-kinek egyéni elképzelése még nagyobb eredményhez vezethet. Írásommal néhány szempontot kívántam adni az általános iskolai szakkörvezetéshez, vagy legalább ezzel kapcsolatos gondolatokat ébreszteni a szakkörvezető kartársakban.

NÉHÁNY MEGJEGYZÉS A LEVELEZŐ- HALLGATÓK BIOLÓGIAI OKTATÁSÁRÓL

Tanszékünk munkájának szerves része a levelező hallgatókkal való foglalkozás. Ma már levelező hallgatóink felvételi vizsga alapján kerülnek hozzánk. Ez a rendelkezés helyesnek bizonyult. Az elmúlt évek tapasztalata bizonyítja, hogy a felső szervek által történt jelöléssel és ezen szervek unszolására bekerült hallgatók közül többen szinte nagy áldozatnak tekintették a levelező oktatásban való részvételüket, szinte elvárták, hogy erőfeszítés nélkül jussanak oklevélhez.

Szeretnék erre egy példát elmondani. A levelező oktatásra nem szívesen jelentkezett az egyik, már végzett levelező kartárs. Beosztása viszont megkívánta a tanári oklevél megszerzését. A tanulással nem sokat törődött. Csupán egy cél lebegett előtte: megszerezni az oklevelet. Egy alkalommal biológiai kirándulásra vitte a gyerekeket. Kinn a réten viszont csupán játszadoztak és szórakoztak. Amikor jól kifutballozták magukat, a gyerekeket sorba állította és vezényszóra hangosan énekellette, hogy közülök valakinek még csak eszébe se jusson valamilyen növénynek a megkérdezése, s elindultak hazafelé.

Ebből mi is tanultunk és megszigorítottuk a növények begyűjtését. A leggyakrabban előforduló növények ismeretét mindenkitől megköveteljük. Igyekszünk segíteni, de ez a segítség nem hoz mindig kellő eredményt. — Kettőn áll a vásár. — Nem elég a Tanszék segítsége, ha a hallgatók maguk nem igyekeznek a növényismeret megszerzésére.

Pl. hiába vittem ki az egyik csoportot növénygyűjtésre az Eged-hegyre, mire a célhoz értünk, a csoport fele nem volt jelen, mondván: mi alföldiek vagyunk, és nem bírja szívünk a meredek partokat. Ezek az elmondott hiányosságok a kirívó esetek, nem általánosak.

A régi levelező hallgatók között sok kiváló tanár is van. Az új I. éveseknek már színvonalas felvételi vizsgát kellett tenniük, csak így lehettek főiskolai hallgatók. Ezeket már nem kellett erőszakkal hozni a főiskolára. Létszámuk nem nagy, szociális összetételük jó, tanulmányi téren megállják helyüket. Az évfolyamot tekintve, minőségileg javult ezzel a levelező oktatás.

Most néhány szót arról, hogyan foglalkozik a levelező hallgatókkal tanszékünk?

Levelező hallgatóink gyakorlati tapasztalattal rendelkeznek. A főiskolai tanulmányuk mellett teljes óraszámban tanítanak, sőt

néha óraszámom felül is. Legtöbbjük nős, családos. A napjainkban lezajló nagy falusi szocialista átalakulás azt is megkívánja tőlük, hogy kivegyék részüket ebből a munkából is. E munka jellegénél fogva elsősorban a biológus tanárookra vár. Ők vállalják a termelőszövetkezetek patronálását. Ezért több segítséget kell adnunk levelező hallgatóinknak. Hogyan?

Gondosan, mindent előre eltervezve készülünk fel a konferenciákra. Az elméleti és a gyakorlati anyagot előre elkészítjük. Kiválasztjuk azokat az anyagrészeket, amelyek feltétlen magyarázatra, illetve bemutatásra szorulnak.

A levelező oktató-nevelő munkánkban alkalmazott módszerek még nem elég kiforrottak. Tanszéki gyűléseken ezeket részletesen megtárgyaljuk, ami rossznak bizonyul, azt kijavítjuk; ami jó, azt pedig tovább fejlesztjük. Ismerve a levelező oktatás jelentőségét, igyekszünk munkánk jó elvégzése céljából új, sajátos módszereket kidolgozni. Végső célunk az, hogy minden levelező hallgatónál elősegítsük a tartós ismeretek megszerzését.

A legnagyobb gondot a rendszertan tanulása okozza. Mivel egy-egy félévi anyag előkészítésére a konferenciákon csupán néhány óra áll rendelkezésünkre, minden anyagrészt részletesen elemezni lehetetlenség. Ezért törekednünk kell a súlyponti, a nehezebb részek kiemelésére. Pl. a rendszertanban a bazídiumos gombákról van szó. Nem a csiperke gomba természetét ismertetjük, azt otthon minden nehézség nélkül meg tudják tanulni, hanem hangsúlyozzuk a bazídiumos és tömlős gombák közötti szoros kapcsolatot, s a fejlődési vonatkozásokra mutatunk rá.

Megmutatjuk, mennyivel fejlettebbek a bazídiumos gombák, mint a tömlős gombák. Míg a tömlős gombáknál a termőtestképzést általában minden egyes esetben hifasejtek egyesülése előzi meg és a magpáros állapot csupán az askogén fonalakra szorítkozik, addig a bazídiumos gombák telepében a magpáros állapot dominál, a haploid micéliumsejtek egyszer egyesülnek és diploid tenyésztést állandóan termeli a termőtesteket.

Az összefüggések megláttatása is fontos feladatunk. Mutasunk rá egyes ehető és mérgező gombák közötti hasonlóságra és eltérésre: gyilkosgalóca és csiperke gomba összehasonlítására, vagy a gombák és a klorofillos moszatok fejlődéstani kapcsolataira.

A nehezebb, kevésbé érthető anyagrészek bővebb tárgyalása is hasznos munkának bizonyult. A szőlőperonoszpóra, varjúkóróm és a búza fekete rozsdája fejlődését, életét behatóbban ismertetjük, mert eléggé bonyolult folyamatok s gyakorlatilag is nagyjelentőségűek.

Az anyag rendszerezéséről sem szabad megfeledkeznünk.

E fő szempontok irányítják előkészítőnket. Természetesen támaszkodunk a hallgatók aktivitására és önálló munkájára is.

A levelező oktatás keretében a gyakorlatnak is döntő szerep jut. A levelező hallgatók gyakorlatain a növények felismerésével, felépítésével, életjelenségeivel, csoportosításával és elterjedésével foglalkozunk. Gyakorlati óráinkon célul tűzzük ki, hogy lehetőleg mindent élő állapotban és mindent fejlődésében mutassunk meg. Ennek elérése céljából állítjuk be kísérleteinket. Járjuk a hegyeket, mezőket, hogy összegyűjtsük azokat a növényeket és anyagokat, melyek óráinkhoz szükségesek.

Főiskolai hallgatóinknál a gyakorlati órák száma a félév folyamán 34. Mivel a levelező hallgatók gyakorlati anyaga meg egyezik a nappali hallgatók gyakorlati anyagával és ennek az anyagnak az elvégzéséhez csupán 8 óra áll rendelkezésünkre, ezért ezen a téren nehézségek merülnek fel.

A főiskolán évközben a gyakorlatok mindig a megtartott elméleti órák után következnek. Például az elméleti órán hallottak előadást hallgatóink a sejtmagról. Az előadás október 10-én volt, a gyakorlat csak 10-e után következik. A hallgatóink két időpont között ugyan nem tanulják meg teljesen az anyagot, de átnézik. Tapasztalatból tudjuk viszont, hogy a levelező hallgatók az évközi gyakorlatokra körülbelül 90 százalékban nem készülnek fel, sőt — minden túlzás nélkül — azt sem tudják, hogy mi az elvégzendő anyag. Az ilyen esetek különösen az I. éven fordulnak elő.

A második nehézség a gyakorlati órák beosztása miatt adódik. A konferencia ideje előre meghatározott. Ezen rendszerint részt vesznek a hallgatók. Különösen az elméleti órákon. A gyakorlati órákat el lehet halasztani a vizsga előtti napokra, január, illetve július hónapra. Szerintünk ez igen helytelen, különösen a biológus hallgatóknál. A gyakorlati órákon való megjelenés fontos és ezért pontos és határozott időhöz kellene azt kötni, különösen az I. éven.

A növénytan gyakorlatokon igen sok anyagot használunk fel, különösen az I. éven, amely október hónapban még a természetben megtalálható, viszont januárban már nem. A sejtani és a szövettani gyakorlatokat ezért október hónapban az első konferencia idején kellene megtartani és az ezen való megjelenést mindenki részére kötelezővé kellene tenni.

Hogyan folyik le a levelező hallgatók gyakorlata?

Minden félévben általános tematikát készítünk az elméleti és gyakorlati anyagból.

Minden hallgatónak külön asztalt biztosítunk. Az asztalon a mikroszkóp. Mindenki kap egy dobozt, melyben a következő dolgok találhatók: törölrüha, óráüveg, 4 db fedőlemez, 4 db tárgylemez, bonckés, csipesz, preparálótű, finom borotva, 2 db üvegcsésze, pohár, tányér, borszeszegő. Minden gyakorlati anyagot pontosan előkészítünk két-két ember számára. Pl. a gyakorlati óra anyaga az egysejtűek vizsgálata. Az egysejtűek különböző, megfelelő felírású üvegekben vannak. Pl. Euglena proxima, vagy Phacus pleuronectes. A gyakorlati órákon használt vegyszereket a hallgatók órákőzben kapják meg, pl. benzint, alkoholt, jódot, stb. Ezzel elérjük, hogy csak kellő mennyiségű vegyszert használnak el. Az eszközöket és tárgyakat mindig tisztán kapják hallgatóink. Ezzel elérjük azt, hogy hallgatóink megszokják a rendet és a pontosságot. Az eredményeket legjobban a mostani III. éves hallgatóinknál tudjuk lemérni. Ezek a levelező hallgatók voltak azok, akik kínosnak és a tanár bogarának nevezték a rendet, ma pedig már a nappali hallgatókat is felülmúlják igen sok téren.

A gyakorlaton felhasznált anyagok beszerzése két úton történik.

1. **Begyűjtés.** Laboratóriumunkban — azt lehet mondani — minden szükséges élő anyag megtalálható, kezdve a páfránytól a mirtuszig. Több gyűjtő kirándulást szervezünk és ezekről a kirándulásokról mindig gazdag anyaggal térünk vissza.

2. **Hajtatás, csíráztatás, élősarok.** A laboratóriumban a hajtatásokat, csíráztatásokat jó előre beállítjuk. J u h á s z Lajos kartárs sokéves tapasztalatával igen sok segítséget nyújt ezen a téren. Laboratóriumunkban télen is igyekszünk megvalósítani a tavaszt. Télen is pompába öltözött tarka mezőhöz hasonlító tanszékünk. Künn csikorgó hideg van, benn pedig virágzik a hóvirág, az orgona és a mandula.

Tanszékünkön példamutató élősarkok vannak. Három ablakmélyedésben láthatók és olyan növények találhatók ott, melyeket minden általános iskolai nevelő minden anyagi befektetés nélkül beszerezhet. Az élősaroknak igen nagy a nevelő hatása. A szépnek a szeretetére neveli a gyerekeket, az osztálynak a díszé lehet. A politikai nevelést is elősegíthetjük vele, pl. egy falusi tszcs terményeiből egy-egy szép példányt elhelyezünk és néhány mondatral ismertetjük.

A gyakorlati órák menete különbözik a rendes hallgatók óráitól. A kis óraszámából következik, hogy egy-egy óra alatt igen nagy anyagot kell megvizsgálni, bemutatni. A lényeges részekből kihagyni nem lehet semmit. Hogyan igyekszünk ezen segíteni? Az egész anyag nagy egységekre van felosztva. Ezekből a nagy részekből kihagyni lényeges részeket nem lehet, de mindent bemutatni fizikai lehetetlenség. A dolgon viszont tudunk segíteni. Hogyan? Eljutottunk pl. a szintestek vizsgálatához.

Itt három dologgal kell foglalkoznunk.

1. Zöld színtestek. (Chloroplastis.)
2. Színes színtestek. (Chromoplastis.)
3. Színtelen színtestek. (Leukoplastis.)

A nappali hallgatóknál ennek az anyagnak az elvégzésére több óra áll rendelkezésre, ugyanakkor a levelező hallgatóknál maximum 40 perc.

A gyakorlati órákra rendszeres óravázlattal készülünk. E vázlatban a gyakorlati anyag és a kívánt rajzok is megtalálhatók. A gépelt példányok közül két példányt a levelező hallgatók is megkapnak lemásolás végett és ezt a gyakorlaton készített rajzokhoz csatolják.

A táblai rajzról szeretnék itt néhány szót szólni. Bizonyos szempontból helytelen, hogy előre elkészítjük a táblai rajzokat, viszont erre szükség van, mivel ilyen nagy anyagnak az órán való felrajzolása sok időt venne igénybe. Szükséges még ezeket a rajzokat előre elkészíteni azért is, mert az óra közben a hallgatók között kell lenni, hol az egyiknek, hol a másiknak kell segíteni.

Következik a nyers klorofil-oldat elkészítése. Az elkészítési módot bemutatom. Ezután a levelező hallgatók végzik el a feladatot. A megfigyeléseket rajzban is rögzítjük. Ezután következnek annak bizonyítása, hogy a klorofil összetett anyag. A bizonyítás a következő:

Öntsünk pohárba új klorofill oldatot. Ebbe lógassunk be szűrőpapírcsikot, ezt a pohár száján keresztbe tett pálcikára erősítjük. A sárga karotinoidok (karotin, xantofill) a szűrőpapíron gyorsabban emelkednek fel, mint a klorofillok; felül helyezkednek el sárga csík formájában, alattuk zöld csík különül el.

A színtestek további gyakorlati részét elkészített formában mutatom be. A nyers klorofilloldat másik elkészítési módját csupán csak elmondom és készen bemutatom. A hallgatók megnézik külön-külön. Lerajzolják. Ekkor adom oda a legépelt gyakorlat menetét, ezt lemásolják és a rajzokhoz csatolják.

Ezután néhány szóban összefoglalás következik. A színtestek első csoportját vizsgáltuk meg, a zöld színtesteket. A kísérlet folyamán nyers klorofill-oldatot alkotó részére bontottuk szét. Alkotó részei: b. klorofill, a. klorofill, xantofill és a karotin.

Ennek az anyagnak az elvégzésére kb. 20 perc szükséges. Az összefoglalás után a színtestek másik két csoportját vizsgáljuk meg. A levelező hallgatók gyakorlati óráinak ez a menete.

Az órákon kívül is igyekszünk jó kartársi viszonyt megteremteni. Ezeket segítik elő a különböző kirándulások, a csoport-

tos és egyéni konzultációk, valamint a tanszékkal folytatott élénk levelezés.

Bármennyire is igyekszünk jó munkát végezni, objektív nehézségek következtében még sem érhetjük el azt a színvonalat, melyet rendes hallgatóink mutatnak. Csupán a kiemelkedően tehetséges levelező hallgatóink vehetik fel a versenyt a nappali tagozat tagjaival. Szerintünk emelné a levelező hallgatók tanulási ismeretét, ha visszaállítanák a nyári 6—4 hetes tanfolyamokat, amelyeken a teljes anyagot előadhatnánk, csaknem minden fontosabb kísérletet nyáron bemutathatnánk, s hallgatóink csupán továbbtanulásuknak élhetnének. Munkahelyüktől távol levő környezet részben még pihenésül is szolgálna. Erre különösen alkalmasak voltak a balatonmelléki, a keszthelyi tanfolyamok.

Mi történne a tanév folyamán? Megyeszékhelyeken félévenként 1—2 napos konzultációs napot kellene tartani, ahol a menet közben felmerült nehézségeket küszöbölnének ki. Ez a mód jobb is, olcsóbb is lenne, a levelező tanárképzésünk pedig valóban minőségileg javulna.

II.

TANULMÁNYOK A NYELV-, AZ IRODALOM- ÉS A TÖRTÉNETTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

ADATOK A MAGYAR TANÍTÁSI NYELV FEJLŐDÉSTÖRTÉNETÉHEZ

1527—1790.

I.

1. A magyar tanítási nyelv fejlődéstörténetének vizsgálata: a magyar nyelvtudomány-történet szempontjából is fontos feladatunk. Értékes adatokat kapunk e kérdés vizsgálatában a magyar irodalmi nyelv fejlődésének, illetőleg történetének rajzához is. PAIS DEZSŐ méltán hívta fel a figyelmünket arra, hogy a magyar irodalmi nyelvnek mint egységes nyelvtípusnak a kialakulásában fontos szerepet játszott az iskola is. Az iskola ugyanis „a műveltségnek nemcsak terjesztésében, hanem egységesítésében is fontos tényező, s így a műveltség fő hordozójának, a nyelvnek egységesítésében, kiegyenlítésében jelentékeny szerepet játszik”.¹

Ez a dolgozatunk a magyar nyelv jelentőségének, mind nagyobb szerephez juttatásának vonalában, *a magyar tanítási nyelv követelése irányában is előre mutató szálakat kívánja felfejteni*. Önálló forráskutatások alapján elsősorban a XVI. és XVII. századi írásoknak az anyanyelven való oktatás fontosságát felismerő és propagáló kezdeményezéseit, megjegyzéseit és elmélkedéseit szedjük rendbe. Különösen értékelni kívánjuk a magyar nyelvű reformációnak a nemzeti nyelvnek tett engedményeit és magyar nyelvű gyakorlatát. Azután, azokról a XVIII. századi programszerű elgondolásokról kívánunk röviden megemlékezni, amelyek a magyar tanítási nyelv követelését az egész nemzet művelődésének és polgári haladásának előfeltételei között kívánták láttatni.

2. Feldolgozásunk menetét két fontos szempont kiemelése irányítja. Az a felismerés ui., hogy eredményesen tanítani, szélesebb néprétegeket oktatni, azaz nemzeti műveltséget fejleszteni és terjeszteni elsősorban az anyanyelven való oktatással lehet, hiszen „akár a kúfálnak szóljanak deákul, akár a paraszt embernek, egyaránt értik mindketten...” (OZORAI IMRE: *De Christo...* 1535.), egyrészt alkalmat adott e kérdés felvetőinek arra, hogy a nyelv és a társadalom összefüggésének szükségsze-

rű felismerésében e problémához szervesen kapcsolódó társadalom- és művelődéspolitikai vonatkozásokat is felvessenek (a feudális, egyházi ideológia elmarasztalása, a hazai iskolák deák műveltségének kritikája, a nép műveletlenségének társadalmi gyökerei és okai stb.), másrészt természetesen igen sok nyelvi kérdést is érintenek, a nyelvről való gondolkodásuk és elmélkedésük keretében, s ébredező nyelvtudatuk a nyelvnek a magyar nyelvközösségben betöltött legfontosabb funkciójának felismeréséig tárgult: magyar nyelven is lehet a dolgoknak nevet adni, „lehet rajta írni, beszélni“ (Bessenyei), lehet magyarul is irodalmat és tudományt művelni.

3. Miért volt fontos és haladó lépés az egymás után következő nemzedékeknek az *anyanyelv fontosságát kiemelő* felismerése a magyar tanítási nyelv szempontjából is? Elsősorban azért, mert a latin nyelv, a „tudós deáknelv“, az uralkodó osztály és az egyház hivatalos és társalgási nyelve sokak szemében felsőbbrendűnek ítszett. Egyesek meg egyenesen azt állították, hogy a tudományok művelésére egyedül alkalmas nyelv. Az anyanyelv fontosságát felismerő és kiemelő megjegyzések ennek cáfolatát adták, és arra az összefüggésre is ráirányították a figyelmet, hogy amennyiben a latin nyelvben és a deáki tudományokban látjuk egyecül a magasabb műveltség hordozóját és tartalmát, akkor ezzel a latinul nem tudó, a „deáktalan közösséget“, a népet, a nemzet számosabb részét eleve kizárjuk a magasabb művelődési lehetőségekből. Másrészt alapot és alkalmat adtak a magyar nyelv grammatizálására, s a latin grammatikák merev sematizmusának felszámolására, de kérdésessé tették a latin nyelv kizárólagos terminológiai illetékességét is: „... nagy segítség“ a műszók magyarítása, (Mikolai Hege-düs), „... alig lehet olly cölog, munka vagy tselekedet, a' mellynek illendő Magyar nevet az értelmes ember mind-járást nem találhat...“ (Geleji Katona).

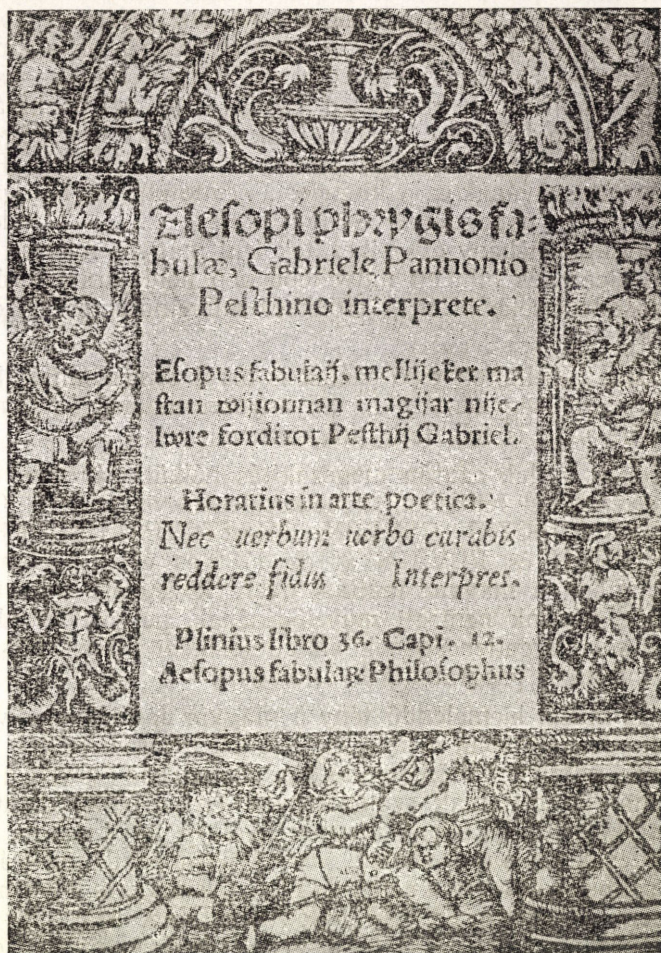
Azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a magyar nyelvűség jelentőségét kiemelő írások és a magyar nyelvű írásgyakorlat anakronizmusná tette lassan a latin nyelv használatát is és szorította háttérbe a hazai latin nyelvű irodalmat.

4. Nem véletlen az sem, hogy a magyar nyelv problémáját az *ébredező magyar nyelvi öntudat* már a kezdő lépések megtételekor az anyanyelvi oktatás és az egyetemes magyar műveltség fejlesztése és terjesztése, tehát a tanítás és nevelés kérdései irányában is felvetett programként állította előtérbe.

PESTI GÁBOR kérdésfeltevése ilyen összefüggésekben válik valóban úttörő jelentőségűvé: „Cur, quaeso, non liceat mihi

quoque linguam et ingenium nostrorum... exornare et patriae, cui semel omnes debemus studere" (Kérdem miért nem

Pesti Gábor : Esopus fabulay címlapja

lehetne szabad nekem is nyelvünket és tehetségünket kiművelni és hazánknek, melynek fiai vagyunk, szolgálni.) ²

SYLVESTER JÁNOSNAK a magyar nyelv jelentőségét, s nyelvtani rendszerének sajátságait kiemelő megnyilatkozása

és elmélkedése is elsősorban a fentebb vázolt összefüggésekben nyer valódi értelmet: „Habuimus thesaurum hunc linguae patriae hactenus absconditum, quem nunc primum repertum eruimus, in lucemque proferimus, quo si frui non recusaverimus, brevi (ut spero et opto) ex inopibus divites evademus abunde”. (Eddig el volt rejtve előttünk a haza nyelvének ez a kincse, a most megtalált kincset kiástuk és napfényre hoztuk: ha ezzel élni nem vonakodunk, rövidesen (amint remélem és kívánom), dúsgazdagokká leszünk).³ Ismét csak ebben az összefüggésben fontos megnyilatkozás számunkra BORNEMISSZA PÉTER Electrája utószavának ez a kitétele: „... notum est Hungaricam linguam iam a paucis annis scribi coepisse...”, „... tudott dolog, hogy már néhány éve elkezdtek írni magyar nyelven és ezt nekünk Cicero és minden műveltebb nép példájára napról napra fontosodó okokból teljes erőnkkel művelnünk és gazdagítanunk kell...”.⁴

5. Íme a felfejtett első szálak is arról tanúskodnak, hogy a magyar nyelvűség kérdése az anyanyelvi oktatás és a népművelés irányában is felvetett program volt.

Ezek a szálak azután megszakítás nélkül, bár nem tudatosan és egymásból fejlődően, következetesen vezetnek el COMENIUSON, APÁCZAI CSERÉN, MISZTÓTFALUSI KISSEN, BESSENYEIN és RÉVAIN át az 1790-es évek nyelvmozgalmaig, amiben a magyar tanítási nyelv követelése már határozottabban népünk nemzeti művelődésének, polgári fejlődésének és politikai függetlenségének előfeltételeként széles társadalmi alapon politikai programmá is érlelődött.⁵

6. A másik kiemelendő tény a magyar tanítási nyelv történetének vizsgálatában a magyar iskolázás szervezetének és tartalmának nagymérvű összefonódása az egyház nevelési szempontjainak és céljainak szolgálatával. Az alsófokú oktatásban, a falusi kisebb iskolákban magyar nyelven folyt ugyan a tanítás, de csak az alapelemeket, „az olvasás eleit”, az írás-olvasást tanították, és csak azért, hogy a község is olvashassa a szentírást. Ahogyan DEVAI BIRÓ MATYÁS írta: „Az írásra abbatücnec esmerete és az oluashasnac tudása vtonc. Meg kell azért azt neköncc tanulnonc, hog oluashassuc minnáian az szent írást...”, (Orthographia Vngarica: 1549.).

A nagyobb falusi iskolákban és a városok iskoláiban már alárendeltebb szerepet játszott a magyar nyelv. Az itt tanult ifjakat hamar belekapatták a latin nyelv tanulásába is. A latin nyelv erőszakolásának azután komoly következményei let-

tek: „Az iskolákban kezünkre bízott tanulókat alig tanítottuk meg az AB-abot és a BA-bát kiejteni, hogy már erőszakosan kezdtük fejekbe verni, hogy vermis féreg, venenum méreg, dies nap, sacerdos pap, gaudium öröm, unguis köröm, sat..., mellyel úgy elvettük a gyermek kedvét, hogy az éppenséggel neki unatkozván, minden tudományokhoz háttal fordulna.”⁶

Valóban hiteles ez a ténymegállapítás. — A latin nyelvnek tanítási nyelvvé erőszakolásával valóban bezáródott az ajtó a széles néprétegek számára a magasabb művelődési lehetőségek előtt már csak azért is, mert a lelketlen szillabikáltatás kerengő útvesztőiben, és a latin grammatikai szabályok versebe foglalt összefoglalásainak üres verbalista memorizáltatásában leledzett iskolai oktatással kilúgozták még a tehetséges ifjabból is a tudományok iránti mélyebb érdeklődést és vágyat. Ezt a felismerést fogalmazta írásba BESSENYEI is: „Oh, mely sok talentumok hevernek most a porban, amelyek, ha született nyelveken formáltathattak volna, a hazának boldogságát nagyobb mértékben nevelhetnék.” (Jámbor szándék: 1781.).

A felsőbb iskolákban még a magyar beszéd is tiltva volt, s a deákok latin nyelven tanulták a tantárgyakat, latinul verseltek, adtak elő iskoladrámákat stb. Különösen a jezsuiták jártak elől a latin nyelv egyedüli tanítási nyelvvé erőszakolásában, illetőleg a latin tanítási nyelv konzerválásában. — Az 1599-ben kiadott *Ratio atque Institutio Studiorum Societatis Jesu* előírásainak szellemében hazánkban is erőszakolták a latin retorikai műveltséget, a lelketlen verbalizmust, s elvként hangoztatták, hogy a szellemi képességek, készségek kifejlesztésének a latin nyelv a legfőbb eszköze, és egyéb nyelv, tehát a magyar nyelv sem alkalmas a tudományok művelésére. Erre az elvre épült rá szervesen a magyar iskolák tanterve is, de különösen az 1777-ben kiadott *Ratio educationis*, melynek gerince a latin nyelv tanítása, okolván azzal, hogy „a latin nyelv ismeretének a hiánya az elhanyagolt nevelésnek leghatározottabb bizonyítéka”.⁷

A „magyar birodalmi latin iskolák” szervezetének tárgyalása kapcsán, a „latin nyelv szükségességének” bizonyítására azt is megemlíti a *Ratio*, hogy már csak azért is szükséges a latin tanítása, mert a „latin nyelv jóformán már szinte *anyanyelvünk* és *sajátunk* lett...”

Bár a *Ratio* lehetségesnek tartja azt is, hogy a latin iskolák mellett olyan népiskolák is legyenek, amelyekben „a megszabott tantárgyakat a gyermekeknek *anyanyelvükön* adják elő, különös intézkedés nem történik a magyar nyelv tanítására vo-

naikozólag. A magyar csak egy a hazai nyelvek között. De a Ratio a német nyelv hasznos és a tanulásra igen alkalmas voltának sürű emlegetésével a hazai nyelvek sorában is elmosza a magyar nyelv jelentőségét és tanításának hasznát. A legfelsőbb fokon, az Akadémiákon is csak ajánlatosnak tartja a hazai nyelvek, köztük a magyar nyelv gyakorlását is, „de nem lesz szükséges külön, rendes tanárokat alkalmazni e nyelvek tanítására“, hanem csak „a közös órarenden kívül megállapított” órában összehívott gyűlésen teremtsenek alkalmakat e nyelvek gyakorlására. Uralkodik tehát továbbra is iskoláinkban a latin nyelv, és erőszakolják mellé a német nyelv tanítását is „az Német Nyelvnek Közönségesen leendő bé vétele eránt Kiadott Parancsolat” szellemében.⁸

7. A latin nyelvű iskolai oktatás üres verbalizmusa, szócsatáinak formalizmusa és céltalan retoricismusa azután egész nemzedékek gondolkozását is fertőzte. Erre is céloz REVAI MIKLÓS híres székfoglalójában: „Amikor magyarul beszélünk vagy írunk, akkor gondolkoznunk is magyarul kell. *Mi, akik latinok módjára latinul tanultunk meg gondolkozni*, helytelenül tesszük, ha ehhez a latin gondolkozáshoz idomítjuk a magyar nyelvet egészen az egyes szavaknak a visszaadásáig.“

Nem véletlen az sem, hogy a latin iskolák eredménytelenségének láttán gondolkodóink annyi hévvel fordulnak az anyanyelvi oktatás ügye felé, s ugyanolyan hévvel írják le elmarasztaló kritikájukat. Ebben a tekintetben is töretlen a vonal, bár alig tudnak egymásról a megnyilatkozók, vagy legalább is nem épülnek szervesen egymásra mint forrásra a megnyilatkozásaik, de közös bennük a valóság helyes látása, s a levont tanulság nyomában megszületett kiút megmutatása. Már COMENIUS is felteszi a kérdést: „De hát mit tanulnak a latin iskolákban? Mutatja az a nagy tudatlanság, amely valamennyi szabad tudományban, (a nyelvtan és a logika foszlányain kívül), továbbá a történelemben, bölcslemben, orvostudományban stb. általánosan mutatkozik”. (Gentis Felicitas: 1652.) BACSÁNYI és BESSENYEI egész századpokat átfogó tapasztalat alapján fejtik tovább COMENIUS gondolatait: „Mikor nemes ifjaink hazajönnek az iskolákból és a Glis, Dis, Lissel, Grypsel semmire sem mehetnek, ... hol hallasz ezekről beszélni világi társaságokban? Cornelíust, Castelliót, Cicerót már nem recitálhat, azonkívül pedig semmit sem tud, ha csak magától nem olvasott és tanult.” (A holmi: 1779.)

Bacsányi tovább elemzi a következményeket: „Ifjaink húsz-harminc esztendőös korokban alig mentek tovább a retorikánál,

azaz nem tanultak egyebet deák szónál, és így mikor anyai nyelveken tanulván, már tudományra juthattak volna, akkor kezdettek először hallani, miként kellessék gondolkodni.”

A latin tanítási nyelv és a deák retorikai műveltség árnyékában megbúvó szellemi bénaság miatt nehezebben kapnak a magyar ifjak a tudományokra, még akkor is, amikor alkalmuk van anyanyelvükön művelődni. De a „konyha latinság” esztétikai ízlést rontó hatásáról sem szabad ebben az összefüggésben megfeledkeznünk. Igen tanulságos erre vonatkozólag ez a megnyilatkozás is: „... A tanulók kikerülvén az oskolából és mindent a deák nyelv szempontjából vizsgálván, a nemzeti Literaturát pedig meg nem ízelítvén, az *anyai nyelvnek édességét nem érzik, mivel benne az egész érzést és ízeletet a deákság (egy nyomorult konyha deákság) elfoglalta.*”⁹

Ha ilyen összefüggésekben tárul elénk a magyar nyelvűség, a magyar tanítási nyelv problémáját felvetők programja, erőteljesebben kidomborodik annak haladó jellege. Nem véletlenül hangoztatta már COMENIUS is: Ha anyanyelven tanulják meg ifjaink a tudományokat, akkor művelt lesz eszünk, kezünk és nyelvünk. (Gentis Felicitas: 1652.)

Ilyen összefüggésekben haladó kezdeményezés APACZAI CSERE Magyar Encyklopaediájának magyar nyelvűsége: „Arra törekedtem..., hogy a hazai nyelven írott könyvek nagy hiányát erőmhöz képest pótoljam; s legyen a tanuló ifjúságnak egyetlen könyve, amelyből hazai nyelven a tudomány minden fonalát kifejtheti.” (Magyar Encyklopaedia: 1653.)

8. A magyar tanítási nyelv fejlődéstörténetében igen jelentős állomások a magyar nyelvűség gyakorlatát propagáló és istápoló íróinknak e fontos kérdésnek népünk, illetőleg nemzetünk nevelésének és művelődésének központi kérdéseként beállító megnyilatkozásai. A továbbiakban éppen az a feladatunk, hogy számba vegyük és értékeljük a magyar tanítási nyelv szempontjából is fontos adatokat. Majd látni fogjuk, nagy az út attól a felismeréstől, hogy az „írás-olvasás nemcsak papnak való” (Szőnyi Nagy). BESSENYEI és kortársai tudatos programként vállalt és hirdetett intéséig: „Jegyezd meg e nagy igazságot, hogy soha a földnek golyóbisán egy nemzet sem tehetette magáévá a bölcsességet, mélységet, valameddig a tudományokat a maga anyanyelvébe bé nem húzta. Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem. (Magyarság: 1778.)... A tudománynak kulcsa a nyelv, mégpedig a *számosabb részre nézve*, amelynek sok nyelvek tanulásában módja nincs, minden országnak *született nyelve*. Ennek tekéletességre való vitele

tehát legelső dolga legyen annak a nemzetnek, amely a maga lakosai között a tudományokat terjeszteni, s ezek által amazoknak boldogságokat munkálkodni kívánja..." (Jámbor szándék: 1781.)

Adatainkat úgy kívánjuk csoportosítani, hogy abból az is kitéssék, a magyar nyelv problémája, az anyanyelvűség kérdése a kezdeti lépések megtételekor már társadalmi, politikai kérdés is, és sok olyan társadalom- és iskolapolitikai vonatkozást tár elénk, aminek ismerete nélkül nem tudunk pontos választ adni erre a kérdésre sem: A nyelvi probléma miért volt harci kérdés is egyúttal az uralkodó osztályok műveltségi monopóliuma bástyafalainak dőngetésében. Ugyanakkor arra is választ kapunk, milyen ismert vagy nem ismert indítékokból táplálkozott MISZTÓTFALUSI kezdeményezése, BOD PÉTER, HORÁNYI ELEK, BESSENYEI és RÉVAI MIKLÓS „magyar nyelvjavító”, az „anyanyelv segedelmét ellátó”, a „magyar nyelv ékesgetésére” rendelt társaságának eszméje, „jámbor” szándéka.¹⁰

II.

1. Hazánk XVI. és XVII. századi gyarmati helyzetében, illetőleg a feudalizmus és az egyház haladás ellenes ideológiájának és politikájának uralma alatt a nép kettős elnyomás terhét kénytelen viselni: anyagi kiszolgáltatottsága mellé járult a szellemi, a kulturális elmaradottság nyomasztó érzése is. Ahogyan ezt SZIKSZAI BÁLINT, volt egri pap érzékeltette 1574-ben: „A zegen kossegnek,, *ki deákul sem tud* (azaz ki van zárva a művelődési lehetőségekből is. B. J.), sokra vagion gonfia es ez vilagi insegben es munkaba zakad zegennek naika.” (Zykzay Hellopeus Bálint: Az Egri eghaznak iratot Cath.: 1574.)

A magyar tanítási nyelv fejlődéstörténetének vizsgálója számára éppen ezért értékesek azok a megnyilatkozások, amelyek a hazai iskolázás és oktatás helyzetét a nép elmaradottságának és műveletlenségének tükrében állítják pellengérre, illetőleg marasztalják el. A feudalizmus iskola- és művelődéspolitikájának reakciós jellegét különösen tükrözi a magyar iskolák és az oktatás elmaradottsága és a latin nyelvű tanításhoz való merev ragaszkodása. A falusi iskolák helyzete különösen szomorú, az „írástudatlanság mocska” elsősorban népünk, a számosabb rész fiait szennyezi. Még a feudalizmussal megalkuvó MÉLIUSZ JU-

HASZ PÉTER is elmarasztaló hangot üt meg a falusi iskolamesierek elszomorító társadalmi és gazdasági helyzetének látán: „Soc helien az szegen iambor tanetoc ehel hálnac, telhetlen neuket költic, hog az ő bereket keric. Ha nem szant, kapál, nem elhet. Ebből immár e következik, hog a czep, kapa, világi munka elvonssza a tanulástól a szegen tanetokat, oskolac meg szunec: Mert az ország juuedelme, fostbe, fosuensegbe, Here, nema ebec, messező pilisses barátokra, papokra, apattszakra, iatekra, tantszra, tekozlasra, hizelkodokre kel... lattiuk orszagonkba az Oskolac, tanetoc meg fogyassat...” (Válogatott praedikációk, Debrecen: 1563.)

A kulturális elmaradottság, az iskolázatlanság társadalmi okait feltáró megnyilatkozások különösen fontosak a magyar tanítási nyelv fejlődésének szempontjából is. Elsősorban azok az adatok forrásértékűek számunkra, amelyek a nép, a „deák-talan kosség”, „a gubás auditorium” iskolai oktatásáról, annak elmaradott állapotáról ejtenek szót —.

Amikor MIKOLAI HEGEDUS JÁNOS kesereg „a nép iszonyú tudatlansága” miatt, nem mulasztja el az elmaradottság társadalmi gyökereinek felfedését sem. Ugy látja, hogy e téren „a nép vezetőinek lelkiismeretlen nemtörődömségét” kell elmarasztalnia, mert pl. a főrendeknek, „kiknek szertelen magok szolgáltatása miatt a mi Nemzetünkben minden rendek csak a magok javát keresik”, nincs gondjuk a szegénységre kulturális téren sem. (Biblia tanúi: 1665.)

Egészen nyíltan fogalmazza meg az elmarasztalást PÁTHAI ISTVÁN is: „...sem úri renden, sem polgári renden nem kezdenek találtatni, kik Scholákat epetenének, mind chak ebekre, maga torkára uisel gondot.” (Az Sakramentumokról: 1593.) A nép szószólói természetesen magyar nyelvű iskolákra gondolnak, kitetszik ez azokból a megnyilatkozásokból, amelyekben az iskolák tanítását, annak elmaradott formáját és tartalmát teszik pellengérré: „...néha a tanító vétke, hogy a nép tudatlan” (Nánási L. István, Szű Titka: 1670.), mert „nem találtatván jó Magyar Iskola mesterek, s oly Deákokra, kik magyarul jól nem tudtak szorult a magyar kosség, mely miatt a jó magyar gyermekek is, kik azoktól olvasni és írni tanultak, megfogyatkoztak és vétkeztek némely magyar szókban...” (Illyés András: Keresztyéni Jóságos... 1688.)

2. Népünk legjobbjai szívesen tanultak volna. BEYTHE ISTVAN is erről tanúskodik: „... némelyek örömet tanulnának, ha vóna kitűl.” (Az Zentők Fő Innepiről: 1584.) Amikor a lelkiismeretesebbek a külföldi haladottabb állapotokkal is összehasonlítják a hazai helyzetet, kitör belőlük az óhaj: „Bár az mi nemzetünk is tudna olvasni, mint más idegen helyeken még csak az kis-dedek is jól olvasnak.” (Felső-Bányai Mihály: A Leleknek Uti Költsége: 1651.)

Az ijesztő analfabétizmus árnyékában volt bátorságuk az elmaradottság társadalmi okaira is rámutatni: nincsenek iskoláink, műveletlenek iskolamestereink, s a feudalizmus kulturálatlansága még azokat is a tétlenség mocsarába húzza le, akik tehetségesek, s az lenne a hivatásuk, hogy népük nevelői, tudósai legyenek. Erről ad szomorú képet MIKOLAI HEGEDÜS is: „... essék ki-fejezése panaszunknak a Tudósok ellen is, akik többet tehettek volna, hogy sem sok híres emberek egyéb országokban, de ugyancsak úgy el-mulnak, valamit tudnak, a' rosda ötte-meg sokaknál a' Szép Girákat...” (Biblia Tanui: 1665.)

Az anyanyelven való tanítás kiszélesítésének gondolatát is igen gyakran felvetik. Az általános tankötelezettség követelésének eszméjét is magában foglalja pl. ez a megnyilatkozás: „... született nyelvünkön (férfiúi és asszonyi nemén levő) minden rendeket kellene olvasásra tanítani, s abban kellene falun, varasan buzgani a Tanítóknak...” (Szathmárnémethi Mihály: Sz. Dávid Psaltériuma: 1679.)

3. A magyar nyelven való oktatás, az írás-olvasás tanítás nagyobb méretű kiterjesztésének gondolatát felvetők külön is kimelik a *nőnevelés fontosságát* éppen az anyanyelvi nevelés területén. Két, számunkra is igen értékes megnyilatkozásra hívjuk most fel a figyelmet. PEECHI LUKÁCS egyik szép könyvében annak az óhajnak is hangot adott, hogy „... legyenek közönséges tanuló helec, mint az egeb nemzetec között niluan látyuc, hogy szép munkakra tanítyác az *leánzókat*, méltó volna is hogy minden varásakban affele helec volnanc... effele tanuló helecen pedig kivantatic, hogy az *tanító asszonyállatoc* az leanzókat, ha méltónac itelic lenni, oluoasni tanichac...” (Az Keresztény Szűzeknek Tisztes Koszoroia: 1591.)

Hasonló szellemben ír SZENCZI MOLNÁR ALBERT is, hivatkozik külföldi példákra, s vitatkozik azokkal, akik nem hívei a nőnevelésnek: „... *közrenden* való asszonyi állatok is indíttassanak az Írás oluhasnanc tanulására, és leánzó gyermekz-

kéiknek is tanítatására...” Nincs igazuk azoknak, „... az kik az írás-tudást ártalmasnak ítelic lenni az asszonyi állatnak.” (Imádságos Könyveczke: 1621.)

III.

1. A magyar tanítási nyelv fejlődéstörténetének vizsgálója elsősorban nagy hasznát veheti azoknak az adatoknak, amelyek a nemzeti nyelvnek tett engedményt és a latin nyelv kiiktatását elengedhetetlen feltételként jelölik meg ahhoz, hogy népünk művelődjék, hiszen „... tized része is nemzetünknek a deák nyelvet meg nem értvén, a tudásra méltó és szükséges dolgoknak vele való közöletése annyi mértékben nem lehetett, mint illet, kívántatott volna...” (Szalárdi János: 1662.)

A magyar nyelv melletti hasonló szellemű kiállások eleinte vallásos mezben, egyházi célok szolgálatában kívánják a magyar nyelvűséget: „A deáktalan községnek magyarul kell tanítani a szentírást, hogy a „jelen való kösség azt megérthesse és abból lelki épületet vehessen.” (Gönczi György: Énekes könyv: 1676.)

Amikor TELEGDI MIKLÓS arról ír, hogy „vagnak a kösség között is olyak, kik a *mi nyelvünkön való írást tudják olvasni, deákul pedig semmit nem tudnak*, akarnék ezeknek is szolgálni, annakokáért im magyarul fordítottam a könyvet...” (Az keresztyénségnek fundamentumairól: 1652.), igazolni kívánja kora gyakorlatát is. A magyar nyelvűség ui. nem következménye a reformáció és ellenreformáció harcaiban sem a nemzet szélesebb körét az egyik vagy a másik táborba állítani kívánó törekvéseknek, hanem legfontosabb előfeltétele, mert „szabad és szükséges is tanulni idegen nyelvet s nyelvből, de nem szabad idegen nyelven tanítani s írást magyarázni a gyülekezetben.” (Nanasi L. Istvan: Szű Titka: 1670.) MATKÓ és SAMBÁR vetélkedésüknek magyar nyelven való kinyomtatását is ezzel indokolják, hogy „az értelem nélkül való Deák nyelvre az azt nem érto parazt kösség Ament nem mondhat.” (Matko Bányász Csákány: 1668.)

2. Ha SOMOSI PETKÓ JÁNOS arról ír, hogy „... ez mi nemzetünk között eléggé bú a deák könyv, nem mincén értheti

penig, mert nem minden juthat annyi perfectióra, hogy érthetné...“ Igaz és Tekéletes Boldogságra Vezelő Ut: 1656), akkor már arra is célzott, hogy a latin nyelvű könyv, a deák műveltség a nemzet számosabb része számára nem jelent művelődési alkalmat, illetőleg eszközt, lévén a nép deáktalan. A

deáktalan jelző gyakran olvasható olyan összefüggésben, melyben jelezni kívánják vele a nép tanulatlanságát, iskolázatlanságát: „... a' kik ebből a könyvből olvasnak a község előtt ki-hadgyák a' Deák-mondásokat, mert haszontalan és unalmas a község előtt sokat Deákul olvasni...” (Pázmány) De mind gyakrabban elmarasztaló jelző lesz a deáktalan kifejezés nem annyira a nép tudatlanságának megbélyegzésére, mint inkább

egy tarthatatlan állapot jellemzésére, amiből ki kell vezetni a népet. Rá lehet lépni arra az útra is, hogy a deák nyelvet még szélesebb körben tanítsuk, azaz a latin tanítási nyelvnek még a falusi iskolákban is egyeduralmat biztosítsunk, de ezzel természetesen megbénítjuk az anyanyelv fejlődését, s eleve útját álljuk a magyar nyelvű irodalom és tudomány kifejlődésének. Azok azonban, akik a fejlődés dialektikáját követték, egy másik járható útra léptek: a magyar nyelvűség szélesebb kiterjesztésének útjára. A haladás szolgálatában állók a felvilágosodás eszméitől is ihletett írásaikban a magyar nyelvűség tudatos programját az egyház céljain túlmutató, s a népművelés és a nemzeti műveltség fejlesztése irányában előre mutató jelleggel és tartalommal töltötték meg. Figyeljük meg az alábbiakban a megnyilatkozásokból is kiolvasható fejlődési tendenciát. KULCSÁR GYÖRGY egyszerűen okolja meg könyvének magyar nyelvűségét: magyarul írtam „... az szegény Magyaroknak ked-uokért, kic az Diac és Német írást nem értic...” (Az Ór-cog-nec vetélkedéséről: 1573.), de már ebben az okolásban is benne van a lényeg: az anyanyelven való írás bevezetése és a latin nyelv tudatos kiiktatása oktatási és nevelési célokat is szolgál. Természetesen vannak, akik nagyon jól tudják, hogy a nyelv-kérdés komoly politikai kérdés is. A latin nyelv az egyház és a feudalizmus haladásellenes ideológiájának is nyelvi közvetítője. Az iskolákban táltalt, az uralkodó osztályok érdekeit védő ismeretek, tudományos elméletek is ezen a nyelven vannak megfogalmazva. Ezért világosan kirajzolódik a két álláspont közötti ellentét: a latin nyelv védelmével reakciós elveket és ideológiákat is védelmeznek; a latin nyelv kiiktatásával az iskola és a közélet haladásellenes állapotát is megszüntethetik CAROLI PÉTER-ék már 1584-ben tisztán látják és láttatják e problémát: „Minemű bolond iteletek legien azoknac, akic aszt kial-tiak nem szükséges Magyar nielven írni, miért hog az Görög, auag az Deak niel az magiarazatra alkalmasb legien... Hát ackic az nielvekhez értenec, nem ilik azoknac irigkődni, mikor az erőtlenec is azoknac értelmere iutnac, a melliec az tudosbac az bölczeknec irasokbol soc munkauaal vesznec ki.. De effele iteletu emberek auag keuliec, auag irigek, banuan aszi hog az tudatlanoc az hasznos dolgokat értic...”

Ismeretes, hogy COMENIUS, APÁCZAI és MISZTÓTFALUSI KISS hasonló szellemben adtak hangot az anyanyelv jelentőségét kiemelő pedagógiai programjuknak. BESSENYEI tehát hosszú századokban érlelődő bölcsességet és elvet emelt a nyelvi oldal erőteljes kiemelésével a reformtörekvések előterébe: „Olyan szánakozásra, s egyszersmind köpedelemre való csekélységgel kicsinyítették némelyek magokat, hogy magyarul nem lehet mondják, írni, okoskodni...”, „Jegyezd meg e nagy igazságot, hogy soha a földnek golyóbisán egy nemzet sem tehetette magáévá a bölcsességet, mélységet, valameddig a tudományokat a maga anyanyelvébe bé nem húzta. Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem...” (Besseneyi: Magyarság. 1778.)

IV.

1. Az előbbieken megrajzoltuk vázlatosan az anyanyelv jelentősége felismerésének útját, s elvi síkon a magyar nyelv és a latin nyelv harcának hátterét is tisztázni igyekeztünk. Most elsősorban a *nyelv oldaláról* próbáljuk megközelíteni problémánk legfontosabb kérdéseit.¹¹

A tanítási nyelv jelentőségének felismerése szempontjából a legfontosabb kérdést is feltették: „És ugyan mi szükség is Deákul írunk? ... Inkább kívántatik azért, hogy az mi nyelvünköt az menjire lehetséges írásunkat ékesgessük... (Pataki Fűsüs: Királyoknak Tukore: 1628.)

A latin és a magyar nyelv összehasonlításában a fejlődés irányában előremutatók mind gyakrabban a magyar nyelv javára tesznek nyilatkozatokat. Bár még sokáig kísért az a sajátos felfogás és a nyomába lépő gyakorlat, mely szerint a latin a tudomány nyelve, s egyedül alkalmas a tudományok művelésére, s a latin nyelven írt magyar munkáknak ez a nyelv nagyobb nyilvánosságot biztosít. Még RÉVAI MIKLÓS is mondogat ilyeneket latin nyelven írt nyelvtanának előszavában. (vö. In hac Grammatica... Latino vtor sermone, communi adhuc, et optissimo in Patria nostra negotiorum, et scientiarum vehiculo...) stb.: *Elaboratio Grammatica*: 1803.)

2. Gyakran olvasható elmarasztaló szó arról is, hogy a magyar nyelv „parasztos nyelv”, értvén úgy, hogy a latin nyelv (konvencionális) zárt formáit, esztétikailag is kicsiszolt fordulatait, retorikai fogásait, mesterségesen szabott, fegyelmezett

mondatsémáit, a terminus technikusokban való gazdagságát állítják szembe a magyar nyelvvel. Így kell értékelnünk BETHLEN MIKLÓS eme kitételét is: „Azért én is nem írtam deákul, noha bizony nekem könnyebb és alkalmasabb is lett volna deákul írnom; nem úgy értem, mintha deákul jobban tudnék, mint magyarul, mert bizony azzal nem kérkedhetem, nem is kérkedem: hanem azért, hogy *a deák nyelv az ő bősége és annyi száz esztendőök alatt a sok nagy elméktől lett excoláltatása miatt alkalmasabb a dolgok leírására a magyar nyelvnel*”. (Emlékiratai: Előljáró beszéd.) MEDGYESI PÁL e megnyilatkozásában pedig, hogy „... a magyar nyelv *noha parasztos nyelv*, de fontos és bolcs nyelv, kiváltképpen a példa- avagy köz beszédekben...” (Bunon buskodo Lélek: 1660.), már a magyar nyelv mellett tesz hitet, s magyarázatot találunk arra is tételében, miért oly gazdag a régi magyar „írásmód” szólásokban, közmondásokban. Tudatosan nyúlnak stílusértékben is gazdag lehetőséget nyújtó szólásainkhoz a konvencionális latin retorikai és stilisztikai formák ellensúlyozásaképpen is. Valóban meglepő művésziességgel tudnak régi íróink egy-egy szó-lással, közmondással helyzeteket, jellemeket, cselekedeteket megrajzolni, megeleveníteni. Az élő nyelv, a népi nyelv fordulatait, szólásait nagy előszeretettel és szervesen illesztik bele mondataikba a hitvitázók is: „Nem nézik azt a Nótelen Pápista Papok hová valók és micsoda nemzethöl valók a szolgálók, csak légyenek szépek, *Sarkon-forgók, eltartják affelől Bolha pohár hordani*.” (Matkó: Bányász Csákány: 1668.)

3. A nyelvről való gondolkodásuk elsősorban a nyelv kifejező (társadalmi) funkcióját emeli érdeklődésük előterébe. Ezért a tanítási nyelv fejlődéstörténetének vizsgálatában sem mellőzendők azok a megjegyzések, amelyek nyelvünk sajátosságairól, a nyelvi kifejezések tudatos elemzéséről, a stílus problémáiról foglaltattak írásba egy-egy előljáró beszéd mondani-valójaként.

A nyelv társadalmi szerepéből, funkciójának helyes szemléletéből kiinduló nézetek különösen fontosak számunkra. Amikor PÁZMÁNY arról ír, hogy „... a' ki kösséget tanít, méltó úgy szabni beszédét, hogy azt megércse és abból tanuljon.” (Jó Nemes Váradnak: 1630.), akkor valójában a nyelvi tudatosság síkján felveti a nyelv közlő és ábrázoló szerepében is adódó

feladatok helyes látásának szükségességét is. A mondanivaló, a tanítandó tartalom, a haligatúra és olvasóra való fokozott figyelem megszabja a nyelvi megformálást, a stílus mikéntjét, módját is. Eleinte egészen egyértelműen olyan stíluseszmény hirdetői és megvalósítói, amelyben a nyelvi megformálás demokratizmusára való utalást is megtalálhatjuk. A cél anyanyelven oktatni, tanítani az egyszerű népet, rájuk kell tehát szabni a nyelvi formákkal való éleést is, azaz a latin beszéd eleganciájával ellentétben, s a latin retorikai stíluseszmény kiiktatásával az egyszerű stílus az eszményük: „Én, az meñnire az én vékony elmémtől lehetett, igen együgyű, de az mint reménlem értelmes Szókkai magyaráztam meg, hogy nem csak az nagy elméü, hanem még az együgyű paraszt emberek is megérthessék.” (Mihályko János: Az Isten fiainak...:1612.)

VERESMARTI MIHÁLY is nagyon jellemzően írja egyik munkája előszavában: „Az én Bátai jobbágyaim magokat nem jól viselnék: mert Catholikus Piébánosokat meg-vetvén, helyette magoknak Luther, vagy Calvinista Prédikátort fogadtak volna..., melyet hallván, pennámat, a' vagy író tollamat ragadám, egy néhány tanúságot-is írnék nékiek, paraszt-fökhöz valókat...“, ezért „szóllásomat ebben az egy-ügyű kösségnek szava járásához formáltam... ful gyonyorkodteto ékes beszédet itt attul senki ne várjon, a' kinek minden esze kedve csak a használásra vagyon...” (Veresmarti: Into s Tanító Level: 1639.)

A gyakorlatban is igyekszik követni stíluseszményét. Menynyire természetes és valóban a hasznos stílus követelményének megfelelő hangvevése is: „Jaj, s ki bofondított meg édes fiaim!... Fiaim, édes fiaim, Bátaiak, ne vesszessétek s ne rontsátok magatokat...”

Az egyszerű, világos és értelmes nyelv-, illetőleg stíluseszményük igazolását adják ezekben a kitételekben is: „Ez kítsin munka nem valami főnjáró, hanem tsak amaz alatson elmékhez rendeltetett.” (Margitai Péter: Az isten törvényének magyarázattya: 1617.)

„Ha finnyásoknak munkám nem tetszik-is, semmit azzai nem gondolok. Ha irigylik, írjanak ők magok elméjeknek felfuvatkodásából czikornyásabbakat, ugyan-is nem effélék kedvéért bocsátottam ki, hanem az egyigyöveknek hasznokra, ki-

nek erejek arra ninczen, hogy könyveket bőségesen szerezhessenek...” (Keresh-Zeghi H. István: Az Hitnek... Pédairól való praedikációk: 1635.) Ugyanakkor ez a célkitűzésük nem azt jelenti, hogy a megformálás módja nem volt köteles gondjuk. Erre is céloz PATHAI ISTVÁN, amikor ezt írja: „Irtam peniglen magyar nyeluen, és igen paraszt bezédekkal, chak az Szegény kösségnek es némely gyöngge magyar írásolvasoknak keduekért ...ha magyar írásban ékessen és mestersíggel formált zolásnak moggyát kerelik, találnek arra valót is...” (Az Sacramentumokról: 1693.) De már az is stílustudat és tudatos formálási mód, hogy eszményük a tudatosan vállalt egyszerűsége törekvés: „...azon valék, hogy éppen alatt jártassam az Írásom módgyát.” (Molnár: A Meg-térő Református: 1763.) „...Ékessen szóllással való folyását-is ez írásnak nem látod, olyant itt ne-is keress, mert aszt mi szánszándékkal el akartuk kerülni, tudván, hogy az igazságnak kimondása edgyűgyű beszédet kíván.” (P. Horváth Ferenc: Apológia:)

4. A magyar stilisztikai irodalom hagyományainak vizsgálója, de a magyar tanítási nyelv történetének kutatója is értékes adatoknak ismeri el azokat a megjegyzéseket is, amelyekben a stílus kérdéseiről való megnyilatkozások első szerény példáit is szemléltethetjük. A „magyarj nyelven” való írás, „az élő nyelvvel tanítás”, a „született nyelvünkre” készült fordítás, sok olyan probléma és kérdés elé állította az írókat és tipografusokat, amit nem kerülhettek ki, meg kellett oldaniuk, választolniuk, s ebben a nehéz feladatban, illetőleg a feladat elvégzésében erősödött a nyelvérzékük, kialakult és izmosodott stílustudatuk, formálódott, erősödött, és gazdagodott nyelvi kifejező készletük. A magyar nyelven való írásban egyesek nem is látnak más feladatot, mint a „magyar Szónac folyására” szoktatni magokat. Ezért becsülik meg a fordításokat és sok esetben az eredeti munkák elébe is helyezik. A fordításokban való munkát meg különösen úgy értékelik, mint gyakorlatot a magyar nyelven való írásra: „Ugyanazon időknec forgási alatt fordítottam született nyelvünkre Calvinus Jánosnak... igen szép munkáját is, melly fordításban énnekem czélom többire volt a Magyar Szónac folyására való magam Szoktatása...” (Felvinczi Sándor: A Pestisről való Rövid Beszélgetés: 1679.)

5. A magyar nyelvűség kiszélesítésének, a magyar nyelvnek a magyar nyelvközösségben betöltendő szerepe tudatosításának, a magyar nyelven való írásmódok fejlődésének szem-

pontjából fontos megjegyzések között a fordításokkal együttjáró műhelymunkákról szólókat kell elsősorban kiemelnünk. A magyar nyelvet funkciója teljesebb betöltésére is előkészítette a fordítás és a vele járó műhelymunka. A fordítások jelentőségét és a nyelv fejlesztésében is betöltött fontos szerepét érzékeltető megjegyzéseket ezért tartjuk ebben a keretben is számon: „A fordításra nézve, ne szólly folytonosan, mondván: De tsak fordítás ez. Oh csudálatos ítélet! Mert vallyon, mely nemzet szü-
 kolkodnék inkább tulajdon nyelvre való fordítások nélkül, mint e mi nemzetünk!... szükséges azért az jó fordítás és hasznos” (Somosi Petko: Igaz...Ut: 1656.)

A fordítás műhelymunkájának egyik értékes eredménye a magyar szókészlettel kapcsolatos filologizálás, és néhány jelentéstani megfigyelés rögzítése. A magyar stilisztikai és jelentéstani irodalom — sajnos — eddigelé nem igen szedte rendbe a régi magyar irodalom mindenképpen értékes megjegyzéseit, pedig sok esetben tükrözik a korabeli stilisztikai vizsgálódások magyar nyelven közvetített eredményeit is.

A fordításnak fejlettebb típusa az eszményük: „... az összehasonlítni a magyar nyelvet valamelyik idegen nyelvvel. Ebben az összehasonlításban nemcsak a jellemző különbségeket veszik észre, hanem a magyar nyelv több rendszer- és szerkezetbeli sajátosságáról is szót ejtenek. Meg kell sokszor magyarázni, hogy a fordító milyen elvet követ a fordításban: „...nem Grammaticae, bötüre bötüt, hanem vg fordítottam, hog sem a textust el nem hattam, sem az értelmet.” (Méliusz: Az két Sámve: 1565.)

A fordításnak fejlettebb típusa az eszményük: „... az fordításnak... az én ítéletem szerént úgy kell esni, hogy ne ismernék fordításnak, fonákul az Írás ne esnék, az az: a' mit Magyarrá kellene fordítani, annak nem Deák, Német, Anglus etc. formán, hanem Magyar módon kellene esni.” (Medgyesi: Praxis Pietatis: 1640.)

Jellemzően indokolja fordítási módszerét KÖLESERI Sámuel is: „...nem követvén igiről-igire, hanem a magam keze szennyét-is rajta hagyván fordítottam.” (Köleséri: Idvesség Sarka: 1666.)

Ez az igényesebb feladatmegoldás irányába való fordulás azt is feltételezte, hogy a nyelvről még mélyebben gondolkod-
 zanak, a megformálás, a nyelvi kifejezés kérdéséről saját ma-

guknak és az olvasóknak számot adjanak, egyszóval ez az út a nyelvfejlésnek is elősegítője volt, s mindenképpen alkalmas módnak és eszköznek bizonyult a magyar nyelvnek nagyobb feladatok elvégzésére való előkészítésére is. Vannak olyan megjegyzések, amelyek még azt tükrözik, hogy a fordító a magyar nyelv szűk voltát érzi. DALNOKI BENKŐ MARTON, Florus históriájának magyarítója előszavában nem véletlenül hasonlítja össze a latin és magyar nyelvet, megküzdött maga is a két nyelv sajátos természetéből adódó különbségek miatti kifezési nehézségekkel is: „Hogy pedig fordításomat Vétkességgel vádold, tudd meg, hogy ez a Historicus igen rövid, homályos és fontos Stylussal bír: a mi magyar nyelvünk pedig olyan szűk, hogy ezen a cēák szókat nem lehet hathatósan ki-mondani..., annak felette minden nyelvnek a Szólásban vannak kiváltképpen való tulajdonságai, úgy, hogy edgyik nyelven való Szóllásnak formáit, soha hathatósan, és a maga erejében a más nyelven-való Szóllásnak formáival kitenni nem lehet. Ugy, hogy soha egy fordítás-is az Exemplárnak erejét valóságosan ki-nem fejezi.” (Dalnoki Benkő: Lucrus Amaeus Florusnak A. Római viselt Dolgokról írott Négy Könyve: 1702.)

Hasonlóan ír erről a kérdésről már SZENCZI MOLNÁR is: „... noha én az Magyar szónac olly ékessen folyásával azt nem fordíthattam, az mint Németul vagyon írva: Az miképpen hogy a Szönyeget is ha megfordíttya az ember, nem színte olly ékes más felől.” (Postilla Scultetica: 1617.)

Ez a felismerés azután még inkább nagyobb erő kifejtésre buzdította a fordítókat, s csak nyelvünk nyert abból az igyekezetből is, hogy a fordítás elérje az eredeti alkotás nyelvi értékeinek színvonalát is. A latin, német, olasz, angol, belga és egyéb nyelvekkel való viaskodásban feltétlenül izmosodott a magyar nyelv kifejező ereje is. Az erőtetett, homályos, izetlen fordítások miatti kifakadások is azt mutatják, hogy a magyar nyelv oldaláról is fontosnak tartották a fordításokban is erősödő műgond minél elmélyültebb ápolását: „... a Magyar Stylust-is úgy kellett alkalmaztatnom, hogy az igaz értelem melől félre ne lépjek, hanem amennyire lehet, mind a szók, mind az értelem mellett megmaradgyak.” (Szenczi Fekete István: Lelki Nyugosztóio Orák:)

Természetesen azok a megnyilatkozások is értékesek számunkra, melyek arról adnak hírt, hogy a fordításban arra is tekintettel voltak, mit enged meg az eredeti szöveg nyeíve, le-

het-e teljesen visszaadni az eredeti nyelvi ízt és sajátosságokat, és szabad-e idegenszerűségeket is átültetni stílusértékben. Amikor DEBRECENI K. JÁNOS olasz nyelvből való fordításának módját is érinti, megemlíti, hogy csak olyan mértékű magyartítást végzett, "...a' mint az Olasz nyelvnek Idiotizmusa avagy tulajdonsága engedte." (Énekek Énekének magyarázatja:: 1693.)

6. Mindezek az adatok, ha vázlatosan is, de azt bizonyítják, hogy a nyelv kérdése eleven probléma volt. A magyar nyelvűség minél szélesebb kiterjesztésével a magyar nyelvvel kapcsolatos vizsgálódások is mind elmélyültebbek lesznek. A feladat igen nagy: a magyar nyelvet minél alkalmasabbá kell tenni funkciója betöltésére. Az sem véletlen, hogy még a tipográfus, a korrektor is azon munkálkodik, hogy ne egyszerű nyomtatója legyen a magyar szövegnek, hanem munkálója is. Ez magyarázza azt a gyakorlatukat is, hogy a nyomdász, a korrektor belejavít az író szövegébe, vagy legalább is a könyv egységes helyesírását kívánja elősegíteni. HELTAI írja nagyon jellemzően: „Im valamennyére megtisztítottam és megjobbítottam..., hogy a jámbor olvasó meg ne akadjon az olvasásban, elhárítám a nehéz Ortografiát, auagy írásnac módját és a szokottra hoztam.” (Weres Balázs: Decretum: 1571.)

A nyelvről való vizsgálódások igen érdekes változatait szemlélhetjük éppen azokban a kifakadásokban, amelyek a tipográfus vagy a korrektor beavatkozó munkáját kritizálják.¹³ Hadd idézzek egy nagyon jellemző megnyilatkozást példának. CSUZY ZSIGMOND „Zengedező Sip-Szó”, Pozsonyban, 1723-ban megjelent munkájában ilyen kifakadás olvasható: „Tessék pedig azt-is eszedbe venni, hogy távul-létemben már ezen nyomtató prosben izzadó munkám némelly erőss szájú Magyarnak akadott vala kezébe, ki-is a nyomtatásban esett fogyatkozások igazéttása mellett már toldalékkal, már elcsípéssel, már valamelly szóknak, több bötűknek, sok accentusoknak vagyis jedzéseknak változtatásával, noha talán jó szándékból, mind-az-által mostoha, akarom mondani mosdatlan keze szennyét vastagon ide mázolta, melyet a tudós olvasónak kell jó helyre hozni, megigazéttani.”

7. A magyar tanítási nyelv fejlődésének rajzában értékes adalékul szolgálnak azok a kitételek is, melyek már apellálnak magára az olvasóra is, ami azt is jelenti, van már társadalmi keret és alap is a magyar nyelvűség propagálására: vannak, akik olvassák a magyar betűt, a magyar szót, a magyar

könyvet: „Annakokáért az kegyes és értelmes olvasót kérjök szeretettel, hogy az nyomtatás és az corrigálás közbe eset hibác és fogyatkozások felől keresztyéni ítéletben légyen és azokat ő maga corrigállya, jobbicza és helyére hozza.“ (Zvonarits Mihály: Magyar Postilla: 1628.)

GYÖNGYÖSI LÁSZLÓ sok nyomtatási hibájának kijavítása után még megjegyzi: „... ezek, a' mellyeket szorgalmatos reá vigyázással öszve szedegethettem, a többit az *értelmes olvasónak* okosságára bízom.“ (Gyöngyösi: Az Keresztyéni Valásnak Fundamentumai: 1657.)

A magyar tanítási nyelv gondolatának erősödésében hathatós tényezőnek bizonyult az is, hogy az irodalmi műveltség szélesebb körű terjedésével mind nagyobb számú magyar olvasó közönség kívánta, igényelte a magyar nyelv használatának kiterjesztését, s a latin nyelv háttérbe szorítását.

V.

I. A latin nyelvvel való versengés, s az anyanyelv nagyobb méretű felhasználása természetesen állandóan alkalmat adott ennek a kérdésnek felvetésére is: Melyik nyelv alkalmazsabb a magyar nyelvközösségben betöltendő nyelvi funkció el látására? Akik a nép, a „számosabb rész“, s a nyelvközlő funkciója felől közelítették meg a problémát, a magyar nyelvnek adják az elsőséget. A magyar tanítási nyelv gondolatának erősödését szolgálták azok a megnyilatkozások is, amelyek a nyelv kérdését egészen a gyakorlat oldaláról vetették fel: magyarul kell írunk, elsősorban a nép számára. Ebből azután fontos elvi megfontolások is születtek. Az egyik: a nyelvnek a közösségben betöltött funkcióját tekintve nem is szabad a magyar nyelvet a latinnal mérni. MEDGYESI PÁL ezt a tételt így fejt ki: „Nagy fogyatkozásnak tartom, hogy mi az mi nyelvünket az Deák nyelvhez szoktuk mérni, holot az a' nak nem mértékje. Tsak ne sajnálnók a' fészket nem a Deák nyelvben, hanem magában fel-keresni, vinnénk minden ki-fejezéseket, ki-mondásokat a közönséges szokott Magyar Szóllásokra, meg-tudakozván szorgalmatosan, mint szokták az jó Magyar emberek a' féle dolgot ki-mondani: sokkal Magyarabbul szólhatnánk és ír-

hatnánk.” (Medgyesi: Dialogus: 1650.) Mi van ebben a megnyilatkozásban még? A leglényegesebb feladat megjelölése: a magyar nyelv rejtett erőit kell kibontakoztatnunk és értékes stíluselemeit kell erőre kapatnunk. A magyar nyelvűség gyakorlata valóban azt mutatja, hogy azok, akik ezt az elvet követték írásgyakorlatukban, az élő magyar nyelv, a beszélt népi nyelv szókészletének gazdag tartalékait, a szavaknak sajátos jelentésárnyalatait, a beszélt nyelvi formák édes ízeit, dinamikáját állítják sorompóba, s eddig magyarul ki nem mondott gondolatokat formáznak értelmessé, tudományos tételeket, ismereteket öntenek magyar nyelvi formába, s az eddig tájak szerint is színezett magyar nyelv elindul az egységesülés útján, érvényszerűsítést kér olyan területeken is, ahol eddig a latin nyelv egyeduralkodást élvezett.

Azok érveinek a megcáfolására, akik pl. azt bizonygatták, hogy nincs a magyar nyelvben elegendő *műszó* a tudományok komoly művelésére, nagyon a valóság talaján állva írja HALLER JÁNOS: „... sokan el-hitetvén magokkal, hogy a Magyar-nyelven sem olly bövön, sem olly igazán és olly szép szókkal ki-nem fejezhetik a dolgokat, a’ mit írnak nem Magyar, hanem Deák-nyelven bocsáttják-ki, mellyet a Magyarnak tized vagy század-része sem tudhat. Miért kellessék pedig a Magyar-nyelvet annyira meg-vetni, fogyatkozotnak tartani, kiváltképpen jó Magyarnak, semmiképpen nem értem. Mert én egy nemzettel sem perlodom, tudván gyűlölségnek lenni a hasonlítást, de bátran merem mondani, hogy egy nyelvet sem találni magában elégségesebbet a Magyarnál... Ha pedig abban kell a mesteriséget tartani, hogy nevezeteket attanak némelly dolgoknak, mellyeknek a Magyarok nevet nem tudnak adni, a’ nem derék dolog: mert egy paraszt mesterember, Mónár, vagy komúves állyon-elé, jelencse meg az-ó mesterségét illeto szerszámoknak neveit..., minden rendbeli embereknek az-ó mesterségeket illeto portékájoknak nevei vadnak... ha Magyar nyelven iskolákat tanítanak... találnánk nevet mindennek, mint a mesteremberek...” (Haller: Pays: 1682.) Haller a magyar mesteremberek műszókincsét is érintő megnyilatkozása arra is utal, hogy nem lehet akadály a terminológia területe sem a magyar nyelv kiterjesztésének útjában: meg lehet teremteni a szaktudományok magyar műnyelvét is. A magyar tanítási nyelv fejlődését illetően egyik lényeges lépés éppen a latin nyelv termi-

nológiai illetékességének kétségbevonása és a magyar műszavak, „a tudománybeli műszók” lassú térhódítása. Amikor MAR-GITAI PÉTER pl. arról ír, hogy „... sok helyen az Deák terminusokat nem hoztuk be, hanem csak Magyarul jedzettük meg a dolgot...” (Az Jónás Propheta: 1621.), döntögette vele a latin nyelv terminológiai egyeduralmát és gyakorlata például szolgált arra is, hogy lehet nélkülözni a latin műszókat. Amikor GELEJI KATONA a „technikum vocabulum” kérdését már úgy veti fel, hogy szükséges magyarul kitenni a műszavakat, s amikor maga is példákat szolgáltat arra, hogy milyen módon teremtsük meg ezeket a szavakat a gyakorlatban, a magyar nyelvet készítgeti a nagyobb feladatok vállalására: a magyar nyelvű tudományok közvetítésére. (Magyar Grammatikáska: 1645.)

3. A magyar tudományos műnyelv csíráit felkutatni izgalmas és hasznos feladat. Ebben a keretben csak annyit erről, hogy sokan próbálkoztak a magyar tudományos nyelv fejlesztésén is dolgozni. Sajnos a próbálkozók legtöbbször elszigetelődtek, nem vették át egymás műszavait, mindegyik úttörőnek érezte magát e területen való munkálkodásában. Jellemző pl. SARTORI BERNÁT megjegyzése is: „Olvassuk a magyar nyelvnek hajdani üdőkben való nagy hírét, nevét, virágzó bőcsületét, most ellenben annyira-való el-hagyatását tapasztaljuk, hogy tulajdon fiai el-hagyván született magyar nyelveket, a külső nyelveken kapkodnak, mervén állítani: hogy a magyar nyelv sovány, magtalan, és a jeles tudományok meg-tanulására elégtelen...” Ezt írja „*Magyar nyelven filozófia*” című művében (1772.), s a nem éppen szerencsés magyar műszavaival kapcsolatban ő is úgy érzi, hogy nem voltak elődjai: „szerentsésnek tartom magamat: hogy a jégtörést el-kezdhettem”. Ismeretes, hogy voltak előtte is „jégtörők”. APÁCZAI pl. tudatos alkotója a műszavaknak. APÁCZAI teremt és újírt, ahogyan BOD írja róla: „... sok magyar szókat csinált, s mintegy jeget akart törni a tudományok megértésekre”. (Magyar Athenas: 1766.)

A jövőben feladatunk lesz, hogy komolyabb vizsgálat alá vegyük COMENIUS műveiben is nagy számban található magyar szakszókat. Legnagyobb részük tudatos alkotás, leginkább tükörszó, de már azt is példázzák, hogy lehet magyarul is ismereteket közölni a tudományok legkülönbözőbb fajairól.

4. A fentebb vázolt nyelvfejlesztés, illetőleg a magyar nyelv funkciójának szélesebb körű kiterjesztése a nyelvünkben rejlő nagy lehetőségek megmutatása vonalában nem véletlenül került

előtérbe éppen a magyar tudományos műnyelv problémája. A legkülönbélebb tudományágak magyar művelői leginkább küszködnek a megfelelő nyelv megteremtésével. Egy kissé az is nehezítette munkájukat, hogy nem a MEDGYESI és HALLER óhajtott útton, és nem a magyar nyelv sajátosságainak és természetének mélyebb ismeretéből, a nyelvünkben rejlő lehetőségek-ből, nem az „addig való magyar szókból” (Maróthy) indultak ki, hanem rátértek a könnyebbik útra, a műszavak betű szerinti lefordítására (pl. subsistencia: alatta állóság: Geleji; muscu-

lus: egerecske (izom): Apáczai; participium: részvévo: Szenczi Molnár), illetőleg a hosszú, testes, meghatározás számba menő „körülírások” mesterséges alkotására. APÁCZAI műszavai-ra is érvényes KAZINCZY találó jellemzése: Műszavainak legnagyobb része nem név, hanem definitio, s hosszúságuk miatt nem tölthetik be a nekik szánt szerepet. Sajnos, ez a jellemzés általában érvényes mindazokra a műszavakra, amelyek az elvontabb tudományok fogalmainak kívántak nyelvi burkot adni. (vö. SZENCZI MOLNÁR: pronomen: nomen helyében

vagy eleiben tettetőt Ige. — APÁCZAI: subjectum: alája vettetőt dolog, obiectum: előben tettetőt dolog, abstractum: maga erején való. — SARTORI: filozófia: a böltesség szeretésének tudománya stb.)

5. Különösen nehéz volt a magyar terminológia megteremtése azért is, mert a polgárosítás vonalában fontos tudományos áramlatok, elvek, tételek, tárgyak és jelenségek magyar nyelvű tolmácsolása elé sok esetben az is gátat emelt, hogy nyelvünket a latin nyelv használata miatt ilyen feladatok elvégzésére csak kevesen merték, illetőleg akarták felhasználni. Szótáraink is szűkek, készületlenek, s bennük az újszerű fogalmaknak megfelelő szavak maguk is fordítás szavak, vagy teljesen hiányoztak, így mindenképpen a teremtés, az alkotás módszeréhez kellett folyamodniuk mindazoknak, akik a haladó elveknek megfelelően az eddig nem ismert szaktudományok eredményeit magyarul kívánták tolmácsolni. Ilyen összefüggésekben a magyar nyelvű terminológia megteremtésének problémája a magyar tanítási nyelv fejlődésében is központi kérdés. A didaktikus célokat szolgáló szójegyzékek, szótárak (különösen Szikszai Fabriczius Nomenclaturája, Szenczi Molnár, Páriz—Pápai—Bod szótárai) a szaktudományok magyar műnyelvének megteremtésében kisebb segítséget nyújthattak, bár a magyar szótári szó-készlet nagy mennyiségét igyekeztek szótározni s a szakkérdéseket is érintő megjelent könyvek (Beythe: Füves könyv: 1595,

Lippai: Posonyi kert: 1664. Beythe: Stirpivm Nomenclator: 1583. Páriz—Pápai: Pax corporis: 1690. stb.) megfelelő szakszói is helyet kaptak bennük, de csak olyan mértékben, amennyire az iskola latin oktatásának szükséglete megkívánta. Így az iskolák, az oktatás elmaradottsága vagy fejlődőképessége ezen a területen is számba veendő tényező. Eppen a deákos műveltségű tanult emberek nem is tartották helyesnek a szakszók magyarítását, s ragaszkodtak a latin terminológiához. A sok tekintetben úttörő MOLNÁR JÁNOS még 1777-ben is azt írja magyar nyelven írt fizikájának bevezetőjében, hogy egyesek *merészségnek*, egyesek *hiábavaló munkának* tartják azt a buzgóságát, hogy „ily időben, melyben az *Ország teli vagyón az ilyenek deákos értésével, Magyarul is mertem hasonlókkal köztük elé-állani*”. (A természetiekről... hat könyv: 1777.)

Az egyes szaktudományok úttörő magyar tolmácsolói minden esetben szükségesnek tartják bevezetőjükben, hogy eljárásuk helyességének és szükségszerűségének magyarázatára, illetőleg védelmére is szót ejtsenek. HORVÁTH ÁDÁM, az első magyar lélektan írója is úgy látja, hogy nyelvünk alkalmas ennek a szaktárgynak művelésére is, csak egyesek megszokták azt, hogy a tudományt latin nyelven találják nekik, azért idegenkednek a magyar nyelvű tudományos könyvektől, idegen számukra a magyar terminológia, de szokják meg: „... mely alkalmas volna a magyar nyelv az ilyen felsőes tudománynak előadására, *ha a nemzet hozzá szokna ahoz...*” (Psychologia: 1789, megjelent: 1792.) A GÖRÖG és KERÉKES lapjában, a „*Hadi és más nevezetes történetek*”-ben 1789-ben meghirdetett pályadíjra írt magyar lélektani munkák kritikusainak is sok fejtörést okozott „néhány szóllásformának meghatározása”, azaz a magyar szakszók helyességének vagy helytelenségének kérdése. Kár, hogy nagyobb nyilvánosság előtt nem indult meg komolyabb elvi vita a tudományok magyar műnyelvével kapcsolatban.

6. A legnemzetibb magyar tudomány, a nyelvtudomány fejlődésében sem jelentett előnyt, hogy ezt a tudományt is oly hosszú ideig latin nyelven művelték. A magyar nyelvtani irodalom, a magyar grammatikák is, bár elsődleges feladatuk lett volna a magyar nyelv grammatizálása, a latin nyelv testére szabott grammatikái szemlélettel és latin terminológiával írnak a magyar nyelv sajátosságairól, akkor is, amikor nem térhetek ki a latin és a magyar nyelv összehasonlítása elől, s meg kellett emlékezniük mind több és több magyar nyelvi sajátosságról, nyelvtani szerkezetbeli eltérésről.

A magyar tanítási nyelv követelése irányában fejlődő gondolat erősítésében a magyar grammatikák igen nagy szerepet játszottak. A grammatikák írói tudatosan foglalkoztak a magyar nyelv nyelvtani vonatkozásaival, bár eleinte inkább csak tanítási célból és nem a tudományos kutatás igényével. Az iskolákban folyó latin nyelvi oktatás gyakorlati céljait szolgál-

RVDIMEN=

TA GRAMMATICES DONATI CVM
NONNVLIS NOVIS PRAECEPTIS

uniculis, tum optimis quibusq; exemplis locupletata, in gratiam puerorum, qui nondum magnis Grammaticis audiendis maturi sunt.

Accipit commentariolus de usu pronunciationis reprobatorum, Sui & Suis.

AD LECTOREM.

*Scripsimus haec pueris, pueris prodesse studemus
Id se fit, satis est, non aliud cupimus.*

*Autore Christoforo
Hegendorphino.*

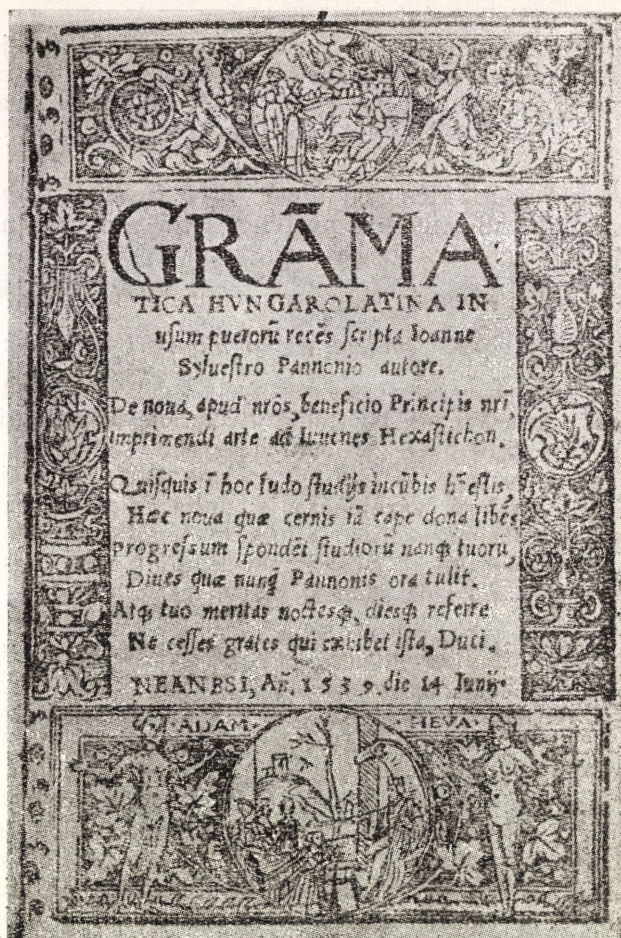
*Accipit & nunc denuo triplex (videlicet Almaniae
Poloniae & Vngariae) exemplorum interpretatio.*

Rudimenta grammatices Donati címlapja

ló könyvekben jelennek meg először magyar nyelven nyelvtani értelmezések, hiszen a latin nyelv oktatása kezdő fokon az anyanyelv segítségével történhetett. Így kerültek be SYLVESTER JÁNOS magyar értelmezései a *Rudimenta grammatices Donati* és Heyden Sebald *Puerilium colloquiorum formulae* (1527) c. kiadványokba. A magyar nyelvtani műnyelv szempontjából is értékesek tehát e kiadványok, mert a nyelvtani műszavak első

magyar próbálkozásait is megtaláljuk bennük: *tulaydon new*,
keuz new, *maganak allo new*, *mafwal allo new* (nomen pro-

Sylvester: Grammatica Hungaro Latina címlapja

prium, substantivum, adiectivum), *mynemewsygheth* (qualita-
 tem), *menyefsygheth*, (quantitatem) stb.

Az első magyar nyelvtan is oktatói célból született meg.
 A magyar iskolákban latin nyelvet tanuló ifjak számára írta

meg SYLVESTER JÁNOS *Grammatica Hungaro Latina in usum puerorum recens scripta* címmel. 1539.)

Ez a valójában latin nyelvű latin a magyar nyelv grammatizálása szempontjából mégis úttörő könyv. A magyar tanítási nyelv fejlődéstörténetében is fontos mozzanat a megjelenése, mert a latin nyelvtan tanításában felhasználja a magyar tanuló anyanyelvét is, mert igen sok nyelvtani műszót alkot és használ: *ighe, beszűd* (mondat), *new* (nomen), *sotiuók* (vocalis), *masualzenghók* (consonantes), *eset* (casus), *nuezó* (nominativus), stb. stb., mert a nyelvtan latin szövegében a szabályokat és meghatározásokat magyarul is kiteszi: *Syllaba est proprie comprehensio literarum enunciata: az eggbefoglalás semmi nem egéb, hanem az ki mondott betűknek eggbefoglalása*”, mert rögzíti a magyar nyelv nyelvtani rendszerével kapcsolatos észrevételeit is, külön nyelvtani fejezetet iktat be a magyar névelőről (De articulo hungarici sermonis), s mert tudatosan kitér a latin és a magyar nyelv eltérő nyelvi, grammatikai sajátosságainak vázolására is: „alia enim est ratio syntaxeos nostrae linguae, aliae latinae.” Megállapítja, hogy van tárgyas igeragozánk, a számnevek után nem használunk többes számot, a jelzős szerkezetekben csak a jelzett szót ragozzuk stb., stb.

A magyar tanítási nyelv, az iskola szempontjából már azért is úttörő kezdeményezés volt SYLVESTER nyelvtana, mert a gyakorlati irányú nyelvművelésnek is első szószólója benne. A névelő helyesírásával kapcsolatban pl. elítéli a túlzásba vitt fonetikus helyesírást, mert ez nem alkalmas az egységes helyesírás kialakítására, lévén a magyar nyelv területén igen sokféle a kiejtés („in omni fere linguae est quaedam in pronunciando varietas”). Szót emel a latinizmusok ellen is: „Tévednek azok, akik nem látják nyelvünk és a latin nyelv szerkezete közti különbséget, s a fordításokban a latin nyelv alakjához ragaszkodnak mereven. („errare illos, qui nil putant inter patriae nostrae et latinae linguae constructionem differe, quique in intepretando genus omne orationis ad latinae linguae loquendi formam exigunt.” ZSIRAI MIKLÓS találóan jegyzi meg, hogy SYLVESTER nyelvtanából „a diákok több elmemozdító magyar, mint latin nyelvi tudnivalót kaptak.”¹³

A SYLVESTER utáni magyar nyelvtani irodalom sajnos, nem követte SYLVESTER úttörő kezdeményezéseit. Latin nyelv-

ven íródtak, a latin grammatikai szemlélet tükrében a magyar nyelv sajátosságairól torzítva adtak képet. SZENCZI MOLNÁR ALBERT „Novae grammatica Vngariae Libri Duo, Hanau, 1610” c. nyelvtanában a külföld előtt kívánja nyelvünk szerkezeti sajátosságait megismertetni, használni kíván vele nemzetének is, mert „nem czac magunknac születünk, hanem születésünknek egy részét hazánc tulajdönnyta magánac...”, írja nagyon szép vallomásában. (vö. Dictionarium: 1611. Előszó.) KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY (Hungaria Illustrata, Utrecht, 1655.) PERESZLÉNYI PÁL (Grammatica Linguae Hungaricae, Nagyszombat, 1682.), KÖVESDI PÁL (Elementa Linguae Hungaricae, Lócse, 1686.). de különösen GELEJI KATONA ISTVÁN (Magyar Grammatikátska, Gyulafehérvár, 1645.) a nyelvi tények vizsgálata helyett elsősorban didaktikus célokat kívánnak szolgálni. GELEJI egyenesen azt írja, hogy nyelvtanát „a Magyarfágon kapdofó elmés ifjúfágnak oktattatáfára” bocsátotta ki. Tudatos nyelvművelőként, oktatási célból ír „az igaz Magyar Írásnak“, az igaz Magyar-szóllás-

nak” módja felől. A nyelvi fogyatkozásokat „anyai nyelvünkben Szomorúan látván“, a nyelvet „excolálni“ és tsinogatni” is feladatának tekinti. A helyesírás szabályozását is kívánja. Az egységesebb helyesírás érdekében nem tartja helyesnek, hogy „mindenek a pronuntiátiót, a kimondatásnak sönussát követik, s azoknak pedig gyukereiket, eredeteket és természetiket nem-is vizsgálják“, s ezért „innen vagyon, hogy tsak nem mennyi Magyar vagyon, meg annyi módon ír”. Az iskola munkája szempontjából is fontos helyesírási problémáról *Komáromi Csipkés* is szól, de csak a ténymegállapítást emeli ki: „tanta est in Hungarica orthographia seu recte scribendo ignorantia, ut vix aliquot, etiam inter doctos invenias, qui recte scribant...” GELEJI elvet rögzíti a javítás módjára is, a helyesírás egységesítése tételének céljából az etimológikus helyesírást tartja helyenvalónak. Az iskolai nyelvi nevelés szempontjából különösen fontos művének minden sorában ható tételének kiemelése: a magyar nyelvet művelnünk kell, mert nyelvünk gazdag forrás és főnem eszköz, eredetében ékes és bölcs nyelv.

KÖVESDI PÁL nyelvtanának előszavában egyenesen megmondja, hogy nyelvtana didaktikus célt kíván szolgálni, s művét: „...az hajdani dicséretessen tündöklő igaz Magyar nyelvnek hasznosabban való tanulására és meg-tartására akarja „világosságra” kibocsátani.

7. SZÖNYI NAGY ISTVÁN Magyar Oskolája (1695) már az anyanyelv oktatásának módszeréhez ad haladó szempontokat. A magyar tanítási nyelv történetében azért nevezetes alkotás, „mert módszertani tekintetben nevezetes kísérlet”. (Toldy). Az anyanyelv oktatásának nagy jelentőségét jól látja és láttatja: a nemzet romlásának „egyik nagy oka”: „a köznépek tudatlansága”, azért „szorgalmatossággal légyünk rajta: Udvarokban, Városokban, Falukban légyenek mindenütt Magyar Oskolák.” Kora hasonló kísérletei között egészen haladó elveket és gyakorlatot hirdet az anyanyelv sikeres tanítására: „Nagy mesterség jól tanítani... készítsd el jól a Tanulóknak elméjét s megnyerted munkádnak felét... A tanítás táblán való mutogatás nélkül nem lehet. Egy jó öreg fekete táblát kell készíttetni, s fehér krétával mindent azon kell mutogatni: mintha elméjébe írnád, mikor a betűt maga ábrázattya szerint szeme eleibe írod, és mutogatsz, a Vocalisok miképen társalkodnak a Consonánsokkal, miképen tsinálnak szót és társaságok változván, a szókat is miként változtattják... A tanítást bizonyos Órákra kell osztani... Nem kell a Tanulót ama haszontalan és elméjét össze-vesztő syllabicálással fárasztani...”

A gyakorlatot, az iskola gyakorlatát is közvetlenül szolgáló írások között ki kell emelnünk MISZTÓTFALUSI KISS MIKLOS „Ratiocinatio de Orthographia-Elmélkedés a helyesírásról (1684, megjelent: 1697) c. írását és TSÉTSI JÁNOS patlakai tanár „Observationes Orthographico-Grammaticae” (1708) című megjegyzéseit.

Miért fontosak tételünk szempontjából is ezek a dolgozatok? PAIS DEZSŐ méltán emeli ki,¹⁴ hogy „a nyelv minőségi értékelésére vonatkozó határozott fogalmazású első megjegyzések” MISZTÓTFALUSI KISS írásában olvashatók. Az iskola nyelvi nevelése szempontjából is lényeges elvet emelt ki MISZTÓTFALUSI KISS. A nyelvbeli gondosságot és a beszéd tisztaságát (curam linguae et sermonis puritatem) emelte ugyanis nyelvművelésének vezérelvévé. Amikor a helytelenségekre és a nyelvi formák helyességére rámutat, nemcsak a tipográfusok számára adott útbaigazítást, hanem a nyelvtanírók és anyanyelvet oktatók számára is. Annyi bizonyos, hogy elvei és gyakorlata barátai és ellenei táborában a nyelvi kérdés visszhangra talált. PAISnak abban is igaza van, hogy „a nyelv helyesírási és hangtani elemeinek rendszerbe foglalása felé lett első komoly lépésnek kell megbecsülnünk a „Rationacio“-t. Csak sajnálni tudjuk, hogy a reakció kiűtötte MISZTÓTFALUSI KISS kezéből a tollat, nyelvtani, helyesírási elvei, úji-

tásai a magyar iskola gyakorlatának is iránymutatást adhattak volna, és az általa annyira óhajtott magyar iskolák anyanyelvi oktatását helyes és haladó irányban modern nyelvi ismeretekkel gazdagíthatták volna.

id. TSETSI JÁNOS pataki tanár is valójában MISZTÓTFALUSI KISS helyesírási elveit foglalta szabályokba. PÁRIZ PÁPAI szótára mellékleteként jelent meg ezzel a címmel: Johannis Tsétsi Illustris Scholae Sáros-Patak: Rect... Professoris; Observationes orthographico-grammaticae, De recta Hungarice Scribendi et loquendi ratione... Az iskolákban tehát nagy elterjedtségnek örvendett. MISZTÓTFALUSI KISS és TSETSI helyesírási elve és gyakorlata nagy átalakulást idézett elő a magyar helyesírásban: A szóelemzés elvén állanak, de csak addig, ameddig a szóelemző írásmód meg nem változtatja lényegesen a szóalak kiejtését: *tudja, látja, adja* az írásmód a szó elemeinek megfelelően, de *láss, emberrel* az írásforma a kiejtésnek megfelelően, s nem a GELEJI által javasolt *láts, embervel*. Helyesen jegyzi meg gyakorlatukról KNIEZSA ISTVÁN, hogy „ez a kettős elv, amely helyesírásunknak mai napig is alapjául szolgál, kettejüktől származik.”¹⁵

8. FOGARASI JÁNOS Művelt Magyar Nyelvtan Elemi Része című munkájában¹⁶ nem véletlenül ír arról, hogy nyelvtana megírásával célja volt „a magyar nyelvet az eddigi nyelvtanok idegen formáiból, idegen nyelvek nyűgeiből kiszabadítani.” Valóban a latin nyelvű és sémájú nyelvtanaink hosszú sorát nehezen váltja fel a magyar nyelv sajátos természetéhez, szerkezetéhez és szabályaihoz idomuló, s a magyar terminológiával megírt nyelvtanirodalom.

Természetesen az igény is nehezen született meg az ilyen jellegű nyelvtanok megírására. Az iskolák latin nyelvűsége és a magyar nyelv iskolai mostoha sorsa nem kedvezett az ilyen munkálatok megindulásának. ADAMI MIHÁLY (Institutiones grammaticae Hungaricae: 1761.), BÉL MÁTYÁS (Der ungarische Sprachmeister: 1729, 1731, 1736.). FARKAS JÁNOS (Ungarische Grammatik: 1771.) nyelvtanai idegen, latin, német nyelven jelentek meg, és elsősorban a magyarul tanulni akaró idegenek számára íródtak.

Amikor azonban 1778 óta a Normális Iskolák szervezete, s a nemzeti, illetőleg az elemi iskolák anyanyelvi oktatása már lehetővé tette azt is, hogy magyar tankönyvek készüljenek, a magyar nyelvű nyelvtani irodalomnak is nemes buzdításul szolgált ez a kevés lehetőség is. Egyrészt a már meglévő nyelvtanokból készülnek a magyar iskolák számára tanköny-

vek, mint pl. BÉL nyelvtanának magyar átdolgozása: *Magyar grammatika vagy is haza nyelvnek gyökeres megtanulására való intézet ugyan a magyar nemzeti iskolák számára*, Buda, 1781, másrészt új tankönyveket is írnak. RÉVAI MIKLÓS maga is készített tankönyvet, természetesen a saját helyesírási és nyelvtani elvei alapján: *A magyar nyelvnek helyes írása és kimondása felől kettős tanúság a vagy orthographia. A nemzeti iskolák számára*. Buda, 1778, 1780, 1781, 1782. stb. A nemzeti iskolák számára készült el: *A magyar nyelv tanításának két részei. Az igaz kimondás, és igaz írás a nemzeti iskolákra alkalmaztatva*, Buda, 1779.

Megindult tehát a magyar nyelvű nyelvtani tankönyvirodalom is. A kezdeti lépések nagyon bizonytalanok, de majd az 1790-es évek nyelvmozgalma ezen a téren is teremt változást, és a nyelv kérdést egészen határozottan és egyértelműen a magyar tanítási nyelv követelésének irányában is központi kérdéssé teszi, s ezzel eljutottunk a fejlődésnek azon fokára, ahonnan már a magyar tanítási nyelv, a magyar tannyelv teljes győzelmének tudatában a fejlődés távlatai is megcsillannak: „Magyar nyelven lehet jól írni és okoskodni, mivel a magyar nyelvnek ereje is, és elégsége is minden tudományoknak tanítására bőven vagyon... taníttatni fognak magyarul az iskolák kintsintül fogva nagyig, a nyelvünk ki-tsinosíttatik, tanulóink könnyen tudományra kapnak „... lesznek szem-látomást több böltseink lesznek mindenről írt magyar könyveink, melyek a falusi köz-népnek is értésére lesznek... esméretesebb leszzen előttök a világ: hallani, látni, tudni ők is többet kívánnak.,¹⁷ (Rácz Sámuel.)

IRODALOM:

1. Pais Dezső: A magyar irodalmi nyelv. „A II. Orsz. Nyelvészkon-gresszus.” Bp. 1954. 150.
2. Pesti Gábor: Aesopi Phrygii fabulae... Esopus fabulay, Viennae, 1536. (Magyarul: Szöveggyűjtemény, Bp, 1951. 166.)
3. Idézve: Toldy: Corpus Grammaticorum Linguae Hungaricae. — Pest, 1866.
4. Bornemissza Péter: Tragoedia Magiar Nelvenn. (Elektra) 1558, és modern hasonmás: Bp. 1923.
5. Vö. Bakos József: Nyelv és Iskola: 1790—1848. Egri Ped. Főiskola Évkönyve. I. Eger, 1955. 7—54.
6. Mindenés Gyűjtemény: 1790. IV. 175.
7. Ratio Educationis... Vindobonae. 1777. Friml fordítása. Az 1777-iki Ratio Educationis. Bp. 1913.
8. Magyar Hírmondó: 1784. júl. 5. sz.

9. Pucz Antal: Ertekezés a nemzeti Nyelv tökéletesítése és terjesztési Módjairól. Esztergamban, 1824.

10. Vö. Bod: Az isten vitézkedő Anyaszentegyházának... Historiája: 1760. Irodalomtörténeti Közlemények: 1899. 7—8, Egyet. Phil. Közl. 1900. 64. .

11. Vö. Szende: A XVI. század nyelvszemlélete. Bp. 1938. Túróczi—Trostler: A magyar nyelv felfedezése. Bp. 1933.

12. Vö. még: Abaffy: Író és nyomdász viszonya a XVI. századi nyomtatványainkban. MNY. 49:28—35.

13. Zsirai: A modern nyelvtudomány magyar úttörői. Bp. 1952. 5.

14. Pais: A magyar irodalmi nyelv. „A II. Orsz. Nyelvészkonferencia” Bp. 1954. 149.

15. Knieszsa: A magyar helyesírás története. Bp. 1952.

16. Pesten, 1843. IX. 1.

17. Rácz: A Nemes Magyar Nemzethez rövid Emlékeztető Beszéd... Pest, 1790.

BESSENYEI GYÖRGY ÉS A MAGYAR NYELV

*Minden embernek vagyon egy poláris csillaga
melynek világánál lépéseit igazgatja...*

(A holmi. XX.)

Bessenyei György életművének, nagy kezdeményező szerepének tudományos méltatása már életében elkezdődött Batsányi János dolgozatával. A felszabadulásig mégsem sikerült még a pozitivistá módon megoldható problémák tisztázásáig sem eljutni. A nagy magyar író összefüggő marxista értékelését először Waldapfel József adta egyetemi előadásaiban (1951—52.). Gálos Rezső terjedelmes monografiája (*Bessenyei György életrajza, 1951.*) inkább összefoglal, mint új utakat nyit. A legteljesebb képet Bessenyeiről Szauder József gondolatébresztő kis-monográfiája adja. (*Bessenyei, 1953.*).

E tanulmány szerzője úgy vélte, hogy még ezek után is érdemes Bessenyei életművét a címben jelzett szempontból vizsgálat tárgyává tenni. Minden író dolgozik és küzd a nyelvvel, de Bessenyeit ezenkívül önálló nemzeti kultúrát teremteni akaró programja is összeköti a nemzeti nyelvvel: abban a sorsdöntő pillanatban, amikor a magyarság is megindul a modern értelemben vett nemzetévválás útján. Ennek a megindulásnak meszelátható nyomjelzője Bessenyei pályája. Tanítani akarja nemzetét, és egész életében keresi a legmegfelelőbb nyelvi formát, a leghatékonyabb stílust, melyen a vidéki magyar nemességhez közvetíteni lehet a felvilágosult európai tudományt, az emberi boldogság egyik legfőbb eszközét. — Ennek a sok töprengésnek, eszmélkedésnek és küzdelemnek gazdag nyomait kutatja fel e dolgozat. A megemlített könyvek sokat tettek a változó probléma alapvonalainak megvilágítása érdekében. Mivel e helyen teljes képet kívánunk adni, ezeket az eredményeket is felhasználjuk, mintegy megismételjük a kép teljessége érdekében. A figyelmes olvasó látni fogja, mikor megy túl a dolgozat az összefoglalásban, valamint egyes részletkérdésekben, de különösképpen a V—VIII. fejezetek anyagában az eddigi kutatások eredményein.

Bessenyei törekvéseinek magyar előzményeit e dolgozat első megfogalmazása óta igen széles területen felkutattam. Erről külön kívánok hosszabb tanulmányt írni. Néhány adatot már

Bessenyei György

most felhasználok, hogy írónk törekvéseinek a megfelelő történelmi hátteret biztosítsam.

I.

„Mikor a születéssel nagy elme olvasásra, mély dolgokra jön, leginkább a természetnek törvényeit és az emberi nemzetnek viselt dolgait vészi magának célul...” olvassuk *A holmi* első részében, mely jellemző módon ezt a címet viseli: „*Elme, tanulás*”. A Bécsbe szakadt fiatal magyar testőr a természet és a társadalom életét kutatja lázas érdeklődéssel, keresi, hogy mi az ember helye a természetben, és mi az egyes kötelessége a társadalomban. Talán nincs még egy ilyen szociális ember a magyar irodalomban, akinél ennyire érdeklődése, írásai középontjában állana az a gondolat, hogy az ember társadalomban él, és ebből kifolyólag kötelességei vannak, érdekeit egyeztetnie kell embertársai érdekeivel, céljait azok céljaival és javával. Bessenyei György úgy érzi, hogy a legfőbb kötelesség a társadalom és a haza iránt: a közboldogság előmozdítása. Minden emberi tevékenységnek az a célja szerinte, hogy boldoggá tegye az embereket, a tudás és az anyagi jólét révén. „Az hát az első kötelesség... arrul kell elmélkedni, mi módon legyen egy nemzet bölcs és gazdag.” (*A holmi.*) — (Az egyház is hívei boldogságával, lelki üdvével törődött: Bessenyeinél azonban ennek a gondolatnak nincs semmi egyházi színezete. Az ember evilági boldogulásával, haladásával törődik és világí, földi eszközökkel kívánja azt elősegíteni.)

Míg testőrtársai szórakoznak, vagy az aranycsinálás titkát kergetik, ő az igazságot kutatja a könyvekben és a természetben, az emberek cselekedeteiben, viszonyaiban. Az igazság törhetetlen szeretete és lankadatlan kutatása egyik legfontosabb jellemvonása marad egész életében. De amit megismert, közölni is akarja. Korán megvilágosodik előtte, hogy az ő egyéni legfontosabb kötelessége a társadalommal, a hazával szemben a tanítás. Kötelessége továbbadni, közölni, amit ő megtanult, hogy a tudás kincseivel másokat is boldoggá tehesen. „Életednek minden napjaiban kell tanulnod, hogy elmédde, mint hajnalcsillag a látásnak határára feljövén, másoknak világosító fáklyául szolgálhass”, olvassuk egyik késői írásában: *Beszéd az országnak tárgyárul*).

Halász Gábor egyik tanulmányában (*A bihari remete*. Nyugat. 1936.) a világtól elhúzódo, önmagával meghasonlott, szomorú embernek festi Bessenyei Györgyöt. Azt hiszem ezzel a

magánossággal érdemes röviden foglalkozni. Írásaiban és a kortársak emlékeiben Bessenyei úgy él, mint vidám, beszédes és szellemes ember. Védenice, Laczka János, azt írja meg a testőrséget otthagyo Bessenyeiről is, hogy „igen kevés, de jószívű barátokat tartott”. — Kétségtelenül igaz viszont, hogy Bessenyei több helyen ír magánosságáról és belső szomorúságáról. „A magánosságtól itt környülvétetve Hallgatók barátom”. (*Epistola Bartsaihoz*, 1772. II. 13.) Majd néhány évvel később ugyanezen barátjának mondja magáról: „Barátom, kérdezed, mondjam meg mint vagyok; Mozgok a világban, nézek és hallgatók.” — Testőrtársai könnyű szórakozásokat kergettek a fényes császárvárosban, ő pedig olvasott és elmélkedett. Ez az ő magánossága, olyan áldott magánosság, amelyenről Csokonai is énekel. Ihlető magány ez, melyből a művek születnek, mely nagygyá teszi a bölcséket és határtalanra terjegeti a test korlátaiba zárt kutató szellemet. Ez az ihlető magány nemcsak Somogy rengeteg erdeiben található fel, hanem a zajos Bécsben is. A filozófusnak mindenütt szüksége van a magánosságra, hogy benyomásait feldolgozza és megformálja mondanivalóit a világ számára: „... Olvasás és gondolkodó magánosság nélkül az elme meg nem áradhat”, olvassuk *Tariménes utazása* III. része elején.

Közel áll ehhez a ihlető magányhoz az önmagába mélyedő töprengés, a „belső szomorúság”. A *holmi* egy helyén szinte egyértelmű kifejezésekként használja Bessenyei az elmélkedést a belső szomorúsággal: „Csak az az egy haszna van talán elmélkedésemnek vagy inkább belső szomorúságomnak, hogy indulataim cselekedettel nem követem...” (V.) A *filozófus* ajánló levelében is arról van szó, hogy írónkat „... a sok viisszontagság, tanulás szomorúvá” tette. A szomorúság itt nem valami szentimentáli érzés, hanem belső vívódás a tanulás által megismert nagy kérdésekkel.

Szomorú, magános ember volt tehát Bessenyei? Ő, aki mosolyogva akarja tanítani az embereket? Remeteségre kárhoztatta volna magát már Bécsben, hogy aztán a bihari magány csöndje vegye körül? Bessenyei nem alapított családot, és erről élete végén szívbemarkoló, fájdalmas szavakkal emlékezik meg, de még itt sem volt magános, sem szomorú. Az egyéni korlátaát nem semmitmondó szellemes társalgással töri át az a töprengő nagy ember, hanem azzal, hogy a nagy közösség felé fordul és nem annyira egyes embereket lát maga előtt, kikkel társadalmi kapcsolatba kell lépnie, hanem az embert nézi, a közboldogság problémáin elmélkedik, nemzete sorsa felett áll őrt. A „gondolkodó magánosság” óráiban árad meg elméje, az ihlető

magány, a belső szomorúság teszik filozófussá, a magyar felvilágosodás legegységesebb gondolkodójává. Magános töprengéseinek eredményeivel akarja tanítani az embereket, ez az ő hivatása, ez az ő boldogsága: „Hagyjatok engem magánosságomban élni, olvasni, írni”, ez a kérése a haza ifjúságához *A filozófus Ajánló levelében*.

A tanításról, az embernevelés művészetéről, volt sárospataki tanáraitól mindig nagy szeretettel és tisztelettel emlékezett meg: „Ti vagytok elme mesterek, erkölcsi orvosok, és nevelőatyák... mi lehet hivatalotoknál nemesebb, szolgálatotoknál hasznosabb?... valaki embert oktat, hirdető papja az igazságnak, s nemzetének orvosa. Oly kötelességnek teljesítése, melyet érezni több a hírnél, s futó dicsőségnél.” (*A méltóság keserve* előtt: *A hazának ifjúságát oktató bölcs professzoraihoz tett beszéd*.) — Jellemzőek ilyen összefüggésben irodalomtörténeti korszakhatárt jelző műve főhősének, Ágisnak első szavai, melyekkel a színpadra lép: „Hív Ágézialus, menjünk tartózkodva — Spárta falai közt *népünket oktatva*.”

A feladat, amit Bessenyei maga előtt látott, nem volt kis dolog: tanítani embertársait, honfitársait, egész nemzetét. Sokszor talán meg is torpant e feladat előtt, vívódott magában, hogy van-e értelme annak, hogy az elmélkező magánosságból kilépve beszéljen az embereknek. Nagyszerű írása ilyen szempontból a lelkével való beszélgetése, mikor húzódozik az írástól, és inkább még pihenni akarna: a lelke biztatja, a lelkiismerete nem hagyja nyugodni: „Ugy, de látod, milyen szépeket gondoltok, kár őket elveszteni, kelj fel ebből a kis halálból, fogj penát, írd magyar polgárlásaidnak a jó erkölcsökről... Írd azoknak, kiknek születéssel nagy elméjük van, hogy világosságra nem találhatnak, csak sötétségbe maradnak.” (*A holmi*. XX.) A fiatal testőr sokszor kétségessékedik, vajon ment-e előre a világ a tanítás folytán, vajon nem hiába minden, s az emberek csak maradnak, amilyenek voltak azelőtt: vadak, gyűlölködők, gonoszak. Kétség ébred benne, szívesen fogadják-e embertársai a tanítást. Gyönyörű lírát eredményez ez a vívódás a maga tanulása és tanító törekvései értelméről. (*A holmi*. V. *Emberi szív*.)

Erezzük, milyen komolyan veszi a dolgokat ez a nemes testőr, mennyire látja, hogy életének alapvető problémájáról van szó. Mennyire tudja, hogy neki nem lehet csak annyi a kötelessége, hogy felséges urak szobái előtt őrt álljon. Nemzetének sorsa felett kell őrt állania. A hazaszeretet csilítja a kétségeit. Igenis tanítani kell, terjeszteni kell a világosságot még ha magunk sem vagyunk nyugodtak, ha a legmélyebb dol-

gokon való gondolkodás lelkünk nyugalmaát tépi is fel. A hazájától sokáig távollevő emberben még elemibb erővel tör fel az édes haza iránti sóvárgás, és csak annál szigorúbb kötelesség gyanánt tűnik fel e haza szeretete. „E szó, hazafiúság, — olvassuk *A holmi*-ban — oly kötelességet térszen, mely alól a világon semminémű dolog, ok, idő, alkalmatosság fel nem szabadíthat. A hazáról, melybe legelőször napunknak világát megláttad, melynek gyümölcseivel, tejével, törvényével, védelmével egész ifjúságra, emberi korra hozattál, mi módon mondhatasz le, és az ahhoz való kötelességről? ... Nagy atyáidnak temetei mind hazádnak földjébe nyugosznak, kik a helyet, hol születél számodra is sok nemes véreknek kiomlásával védelmezték és szerzették.” — E nemes hazaszeretet ihleti Bessenyei minden sorát. E hazaszeretet az a belső kényszer, mely őt a tanulásra, a töprengésre és a tanításra készíti. „Nem tudom, megvallom, miért cselekszem ezeket: érzek bennem oly erőt, mely feléjek húz, fáraszt és úgy gondolom, hogy olyan vagyok, mint a plánta, melynek nőni kell, ha meleg nap süti és hideg eső éri. Csinálok azt, amire ösztönöztetem...” (*A holmi. V. Emberi szív.*) Ez a belső kényszer egy pillanatig sem hagy alább az öregedő Bessenyeiben sem. 1796-ban is arról az „ellene állhatatlan hajlandóság”-ról beszél, mely az emberben él, „hogy értelmét akár írással, akár beszéddel mással közölje, és ha lehet helyben hagyassa”. (*A méltóság keserve.*) Halálának komor éjszakáját is felderíti majd annak a tudata, hogy írásaival sírjából is elevenekhez szólhat ki.

Írni annak, aki írni tud, kötelesség a haza iránt. Orczy Lőrincnek üzen: „hogya érdemeivel hazája magyarainak kinyomtatott munkáival nem szolgál, tehát kitöröljük nevét a jó polgárok és poéták társaságából”. (*Bessenyei György Társasága. Bessenyei Bartsainak.*) — De az írónak nem is lehet nagyobb gyönyörűsége, mint ha nemzetéhez szólhat. „Szerencsés és boldog örökre egy oly tudós, ki elméjével s érzékeny szívével édes nemzetét akár megilletődésre, akár elmosolyodásra vihet! Valaki hazájának gyönyörűségeit tehet, minden egyéb világi dicsőséget sokkal felül haladott! ... Egy nemzetnek reád való mosolyodása a halálnak keservét is édességre hozza sziveden.” (*A méltóság keserve Előszavában.*) — A tudós és a költő még egy személy, mivel nálunk abban az időben tudomány és irodalom még nem különültek el teljesen egymástól. Egyforma jogosultsággal állnak egymás mellett: az elme és az érzékeny szív, a megilletődés és az elmosolyodás. Bessenyei is tudós és költő egy személyben, aki oktatta gyönyörködteti és

gyönyörködtetve oktatja nemzetét, és ebben megtalálja boldogságát is.

Mi indokolja Bessenyei célkitűzéseinek hatalmas pátoszát, lendületét? Mindenekelőtt az, hogy látja, nincs nemzetének tanítója, vezetője a közboldogsághoz vivő úton, nincsenek profánus, világi írók. Már pedig talán egy nemzetnek sem lenne oly nagy szüksége a tudományra mint az övének, mely hajdan vítézségével bámulatba ejtette egész Európát. most azonban, a felvilágosodás századában, messze elmaradt a többi európai nemzetektől. Bessenyei előtt csak lassan, válik világossá az ország gyarmati, elnyomott helyzete, de azzal már az első bécsi években tisztában van, hogy a közboldogságot jelentő világi tudományokban elmaradott a magyarság és ha önálló nemzetként meg akar maradni az új, polgárosodó Európában, akkor a szó modern értelmében is nemzetté kell válnia, önálló nemzeti kultúrával. E kultúrának az elemei készen állnak, kínálják ezt a nyugati felvilágosult írók, de ezeknek a szava nem hat el a magyar pusztákra, a falukon élő birtokos nemességhez. Valakinek magára kell vállálnia a feladatot, hogy az „újsággal” tűzbe hozza a nemzet elméjét, az európai tudományt magyar nyelven szólaltatja meg.

Bessenyei tisztában van kezdeményezése nagyságával és veszélyeivel is: „Eleitől fogva az újítók mindenütt üldöztettek... mindazonáltal csak kell mégis mindenütt olyanoknak lenni, kik magokat a közügyért ideig mocskoltassák és azokat szolgálják, kik abban hívek és ártatlanok.” Ezek a mondatok zárják le *Magyarság* című kultúrpolitikai röpiratát, melyben először fejti ki gondolatait a tanulásról, a tanításról és nemzete új tudományra való tanításának eszközéről, a magyar nyelvről.

II.

A közlés eszköze a nyelv. Mindenki, aki ír, küzd a nyelvvel, mert minden író alakít, változtat a nyelven, miközben gondolatait és érzéseit közli. Csak nem mindekinél kísérhető a küzdelem olyan világosan figyelemmel, és nem mindenkinél áll az egész életmű középpontjában a nemzeti nyelv felemelése olyan mértékben, mint Bessenyeinél.

A humanizmus óta a nyelvről szóló elmélkedésekben általános az a felfogás, hogy a nyelv és a gondolkodás összefüggenek. Telegdi Miklós írja egyik evangélium-magyarázó könyvében: „Touabba az kilső szozat magyarazoia, auagy tolma-cha az belső gondolatnac, mert abbol erted meg az te feleba-

ratodnac gondolattyat". (Az *Euangeleiumoknac... magyarázattyanc Első Resze*. Bécs, 1577. 53. o.). Basilius István is hasonló értelemben mondja: „Mikeppen az embernek gondolattya szüli az igéket, mellyeket azután nyelueuel kimond... (Az *apostoli Credonak Rövid Magyarazattya*. Gyula-Fejérvár, 1568. 236. o. Mindkét idézet Szende Aladár nyomán: *A XVI. század nyelvészlete*, Bp. 1938.). — Látható tehát, hogy nemcsak a gondolkodás és nyelv összefüggése általános vélemény, de az a felfogás is, hogy a nyelv eszköze a gondolatok közlésének és a társadalmi érintkezésnek.

A nagy francia Enciklopédia így határozza meg a nyelvet: azon teljesítmények összege, melyek segítségével egy nemzet szóbelileg kifejezi gondolatait. (Une Langue est la totalité des usages propres á une nation pour exprimer les pensées par la voix.) — Bessenyei Györgynek és társainak nem kellett tehát a német Hamann és Herber gondolataira várni és támaszkodni. A felvilágosodás általános felfogását követi Bessenyei *A holmi*-ban, amikor így ír: „Soha olyat nem gondolhat az elme, melyet a penna ki ne írhasson... mert mikor dolgot gondolsz, akkor szót is, eszközt is gondolsz. Valakinek e világon erős gondolkodás módja van, annak vagy ékesen szólásba, vagy pennába erősnek kell lenni hasonlóul.” (XXXII. *Tanítás, írás módja*.) Tegyük e mellé *Tariménes* III. részének *Emlékeztetés* c. darabjából: „Mikor az elme szélesen kiterjedett munkába van: a nyelvet, mint kezében lévő eszközt, okainak világos felfedezésére nagyon kényszeríti.” A kor számára a nyelv elsősorban szókészletet, kifejezésmódot, stílust jelent.

Bessenyei előtt nem kétséges, hogy az elsőség a gondolkodásé, illetve hogy a szó a gondolattal együtt születik meg, hogy a nyelv az elme kifejezőeszköze. Már a fiatal író is látja, hogy az érzelmek kifejezésére nehezebb a nyelvet kényszeríteni: „Érzése van az embernek olyan, melynek nagysága már tovább semmiféle szólásnak formáját, erejét meg nem szenvedí s csak némaságba tart; de gondolat nem lehet (*A holmi* XXXII.). Az írói gyakorlat azután megtanítja Bessenyeit arra, hogy nem egészen egyszerű dolog a gondolat számára sem a pontos nyelvi kifejezés megtalálása. „Az elme és ennek okoskodása véghetetlen — olvassuk a *Tariménes emlékeztetésében* —, képzelődés szüntelen habzó, széles tenger: a szó pedig nem sok és számbavételhetik. Megszorul az okoskodás, mely miatt kénytelen a nyelvet erőltetni. Hány gondolatot kell félrehagyni, mely homlokunk alatt megfordul, amiatt, hogy egyenesen a maga természetében ki nem mondhatjuk: a hosszú kimondással pedig erejét elvesztjük...” — Ez itt még csak az író panasza

a nyelvre általában és nem a hazafi kesergése azon, hogy „nagyon megszükkültünk a magyarságba...” Olyan ez, mint mikor Cícero a lingua inops-ról, Lucretius Carus pedig az egestas linguae-ről beszél. (Tolnai Vilmos: *A nyelvújítás elmélete és története*. 1929. 9. 1.)

A papok még a XVIII. században is arról beszélnek, hogy a nyelveket az isten hozta létre a bábeli torony építésekor. A felvilágosult írók természetesen tudják, hogy a nyelveket azok hozzák létre és azok fejlesztik, akik azon a nyelven beszélnek. A nyelv tehát a társadalommal együtt fejlődik. Voltaire írja filozófiai szótárában: „Les plus completes sont necessairement celles des peuples qu'ont le plus cultivé des arts et la société.” Bessenyei is azt vallja *Jámbor szándékában*: „Valamint a tudományok, úgy a nyelvek is apródonként jutottak tökéletességre, amelyben már vagynak. Az emberi életnek sokféle szükségéi, az elmével véle született nyughatatlanság, a vizsgálódás, az érzékenységek által tett tapasztalás mindenkor újabb-újabb találmányokat szültek... Mindezeknek a... természeti és elmébéli új dolgoknak új eszközöket, új hivatalokat, új rendtartásokat és ezeknek ismét új neveket kellett szükséges képen találni. Így öregbedett a nyelv a tudománnyal együtt... A tudományok és kézi mesterségek előmenetelének tehát bizonyos megeméltető jele minden országban a született nyelvnek alapotja...”

Két fontos dolog következik ebből a felfogásból Bessenyei számára. Az egyik az, hogy „Egy nyelv sem származott a földgolyóiban tökéletes erőbe; de azért mégis sok van már erős és mély közöttük.” (*Magyarság*.) A magyar nyelvet is lehet tehát tökéletesíteni és a legelső nyelvek sorába állítani. A másik következtetés: Bár a nyelv a közösség alkotása, a nagy elmének kötelessége a nyelv fejlesztése: „Sok nagy elmének kell dolgozni százrul százra, míg egy ország nyelve felemelkedésbe jön. A nyelvnek mélységét, méltóságát, méltóságos lelkek szülik...” (*Beszéd az országnak tárgyáról*.) — Annyi bizonyos, hogy Bessenyei György úrnak érezte magát a nyelv felett, azt vallotta, hogy a nyelv eszköz, melyet a gondolkodó elme többkevesebb sikerrel a maga szolgálatára kényszeríthet. A *Táriménés Emlékeztetésében* már arra a végső következtetésre jut: „A nyelv engedjen hát az elmének, nem az elme a nyelvnek... Nem a szó szülte az értelmet és szájadnak nyelvét, hanem az értelem csinált beszédet nyelvednek forgása által, életednek tapasztalásai között. Ne a beszéd csináljon hát minket, hanem mi azt.” Ennek a véleménynek, mely akkoriban általános volt, a

természetes folyománya a nyelvművelésre és a nyelvújításra való törekvés.

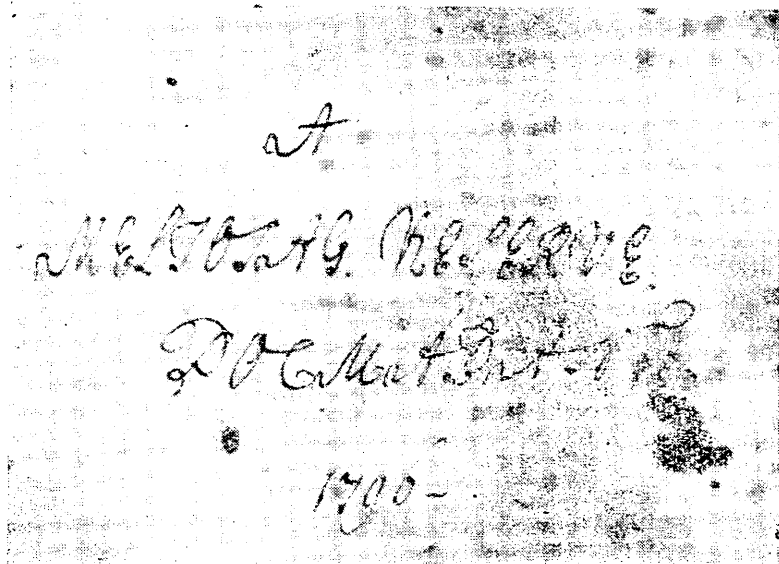
A kor felfogása szerint minden nyelvnek megvan a maga természete, mely ellen nem szabad vétetni, melyet mindenáron meg kell őrizni. Már 1650-ben azt írja Medgyesi Pál (*Az egyházi tanácsrul*): „...nagy fogatkozásnak tartom, hogy mi a mi nyelvünket az Deák nyelvhez szoktuk mérni. (mellyel ékes tulajdonságából s erejéből ki viszük azt) holot ez anak nem mértékje: és régen más nemző is a mi nyelvünk, úgy mint Napkeleti, a Deák pedig Nap-nyugoti... tsak ne sajnálnók a fészket nem a Deák nyelvben, hanem magában felkeresni...” — Bessenyei is hivatkozik arra, hogy a magyar napkeleti nyelv és több helyen beszél a magyar nyelv természetéről. (A nyelv génuszáról még nem!) Különösen a fordításnál éleződik ki a probléma, hiszen „Már két nyelvnek természetiben tudni, hogy az egymással való ellenkezésben mindenik méltósága micsoa gondolatok és szavakban álljon szemközt, nem könnyű mesteriség. (*Az ember poémában, Jegyzés.*) Annak a fordításának az előszavában, melyen a legtovább dolgozott a különben nagyon gyorsan író Bessenyei, annak a reményének ad kifejezést, „hogy benne a magyarságnak természetj ellen” nem ment (*Lukánus*). — A nyelvújítás harcaiban később sokat beszélnek a nyelv sajátos természetéről, mely nem egyeztethető össze a nyelvújítók erőszakos újításaival. Bessenyeinél a nyelv természete az újításnak nem akadály, csak korlátja és helyes szabályozója. Ő is úgy véli, hogy a magyar fordítóknak „mind szókat mind kimondásokat” olyanokat kell feltalálni „amelyek a dolgot kitészik és a magyar nyelv természetével megegyeznek”. (*Jámbor szándék.*)

Kora általános felfogására támaszkodva utal Bessenyei a nemzetj nyelv és a nemzeti jellem szoros kapcsolatára: „Nyelvednek ereje, méltósága, mélysége erkölcsödnék erejét méltóságát, mélységét ábrázolják és bizonyos, hogyha anyanyelvéd gyáva, erkölcsöd is... Egy galád vérű ostoba nemzetnek nyelvébe sem találász felemelkedést sem mélységet sehol soha”. (*Beszéd az országnak tárgyáról.*)

Bessenyei számára azonban van egy mindezeknél fontosabb összefüggés a nemzet és nemzeti nyelve között. A nyelv szegénysége vagy gazdagsága visszatükrözi az ország kulturális állapotát, de az is bizonyos, hogy az ország, a nép nagyobb része nálunk akkoriban azért nem mehetett előbbre a kultúrában, mert a nemzeti nyelv pallérozatlan, készületlen, alkalmatlan volt a tudományok és művészetek átvételére, tanítására, terjesztésére. „Valljuk meg, hogy nagyon megszükküntünk a magyar-

ságba, melynek ugyan bőségébe soha nem voltunk.” (*Magyar-ság.*) A nemzeti élet és a nemzeti nyelv szoros kapcsolatából világos, hogy a magyar nyelv nem véletlenül szűkült meg. Bizony úgy áll a dolog, hogy „Mi... magyarok magunk láttunk nyelvünket megtiltani” azzal, hogy idegen nyelvekkel élünk.

A kiváltságos kevesek elsajátíthatják a kultúrát mindenütt idegen nyelven is „de ezt nem lehet közönséges és mindenekre

Bessenyei kézírása

kiterjedő haszonnak mondani“. Magyarországon a XVIII. században különleges szerepe van az idegen nyelveknek a tudományok művelése terén. Az egyházi „tudományosság” ragaszkodik a latinhoz, mint a tudomány régi nemzetközi nyelvéhez, aki pedig világi tudományt akar elsajátítani, annak németül, franciául, vagy angolul kell előbb megtanulni, hogy eljusson a megfrissítő forrásokhoz. Bessenyei Györgynek is sok időt kellett idegen nyelvek megtanulására fordítania és csak azután juthatott el a lényeghez „... Én csekély tehetséggel a tisztességes tudományokban négy idegen nyelvnek köszönöm... mindezekben a tudományokban tekéletesebb volnék, ha azokat a magam született nyelvemen lehetett volna tanulnom.“ (*Jámbor szán-*

dék.) Az idegen nyelvek tanulása tehát hasznos, sőt nálunk egyelőre feltétlenül szükséges. Igazán azonban csak egy nyelvet tudhat az ember. Bessenyei szerint öncsalás az, mikor egyesek azt gondolják, hogy 2—3 nyelven beszélve „mindenikben egy-egy arányzó erejek vagyon”. Élete végén is úgy találja, hogy „Lehet sok nyelvei is valahogy úgy érteni, de valójában tudni, egész élete folyására is minden embernek elég egy. Hadd állítsa az emlékezőt a Mirandóli Pikonust, hogy ifjúságában 24 nyelvet tudott, meglehetett úgy, mint a szorult magyar a vásárban dadogja a tót embernek: He! Donyez sotu deszhu, de ennél fogva, ha tót papolásra kényszerítenéd, csak eshetne egy kevés nyűgbe.” (*Beszéa az országnak tárgyáról.*)

A fiatal Bessenyei németül is ír munkát, sőt franciául is levelez. Nem csoda, hisz ezeken a nyelveken táru fel előtte az eladdig ismeretlen új világ. Válhatott volna Bessenyei eszerint német íróvá is, ahelyett hogy a magyar felvilágosodás vezéralakjává legyen? Első írásának tekinthetjük a *Der Amerikaner* című elbeszélést és néhány nyelvgyakorlatát, fordításokat németből. A *Galant levelek* is németül készült el előbb, és azután fordította le maga Bessenyei magyarra 1778-ban. *Die Geschäfte der Einsamkeit* 5—6 év múlva keletkezik, amikor már néhány nagy munkája készen áll magyarul. — Gálos Rezső ezek alapján azt írja: „Eleinte e szerint németül akart írni azért, mert ilyet magyarul nem lehet, nyelvünk nem alkalmas rá.” Mikor azonban rájött, hogy magyarul is lehet filozofálni, magyar író lett belőle. (i. m. 49. l.) Ez az okfejtés üresen hangzik Bessenyeit nem ilyen megfontolások, hanem hazaszeretete tette magyar íróvá. Alapvető gondolata, a közboldogság előmozdítása, magával hozza, hogy a boldogulás eszközt, a tudományokat csakis magyar nyelven lehet közönségessé, azaz általánossá tenni. Bécsben akkoriban a felvilágosodásnak egy erősen német nemzeti jellegű válfaja kezd különben is kialakulni. De mindennél „erősebben fogva tartotta őt hozzátartozása a magyar középnemességhez s ennek nemzeti tartalmú mozgalmaához.” (Szauder, i. m. 16. l.) Az mindenesetre tény, hogy a *Der Amerikaner* című elbeszélés igen gyarló németséggel van írva, míg *A holmi* XXX. része, a *Próbára fordított magyarság németből* Bessenyei már a magyar irodalmi nyelv teljes birtokában mutatja.

A korban sok magyart ismerünk, akit Bécs elnémetesített, kivetkőztetett nemzeti mivoltából. Nem mindegyiknek a fülében csengett az idegenben is az édes anyanyelv, nem mindenki csüngött azon annyi szeretettel, mint Bessenyei és sok testtörtársa. „Ha valakj idegenek közt messze országokon nemzeted anya-

nyelvén megszólít, hozzá hajlasz, megvidulsz, az idegeneket elhagyod, ehhez beszélsz. Miért? Mert azon a nyelven nevedkedtél.” (A *holmi* első kidolgozása, II. szakasz.) A hazának és az édes anyai nyelvnek ereje fogva tartja Bessenyeit, nem engedi, hogy idegen nyelvek adófizetője legyen. Éppen az a tény, hogy ő, a kivételes körülmények közé került magyar, idegen nyelvek segítségével elsajátíthatja a tudományokat, melyekhez pedig minden magyarnak hasznos, sőt szükséges volna hozzájutnia, döbbsenti rá arra, hogy a tudományok megszerzésének nem lehet ez a „közönséges”, azaz általános útja, hogy a tudományoknak a kulcsa a köz számára az anyanyelv, melyet azonban alkalmassá kell tenni a tudományok hordozására. Minél többet tanul, annál jobban ég benne a vágy, hogy mindezt az anyanyelven közölje honfitársaival. Valahogy úgy látszik, mintha a dolgok belső logikáját maga is inkább csak sejtene. mint értené: Barátjának Barcsai Abrahámnak írja a *Lukanus*-fordítás előtt: „Nem tudom, micsoda bódog vagy bódogalan történetek okozzák hazánkba, hogy mikor mán idegen nyelveknek vizsgálások miatt nemzetünknek anya nyelvét felejtenuk kellenne. annak tanulásába és felemelésébe legnagyobb tüzzel épen akkor fáradunk.”

Az idegen nyelveken tanult sok új tudomány döbbsenti rá arra, hogy, „nagyon megszűkülünk a magyarságba, melynek ugyan bőségébe soha nem voltunk”. Az, amit Bessenyei a régi magyar irodalomból ismer, indokolttá teszi a mondat második felét is. Annak pedig, hogy a XVIII. században különösképpen megszűkülünk a magyarságban, az az oka, hogy a magyar nemzet, „ki különben minden tulajdonainak fenntartásában oly nemes, nagy és állhatatos indulattal viseltetik, a maga anyanyelvét felejtetni láttatik; olyan világba pedig, melybe minden haza önnön nyelvét emeli, azon tanul, azon perel, kereskedik, társalkodik és gazdálkodik”. (*Magyarság.*)

III.

Kb. 1570 óta, tehát mikor a reformáció plebejus lendülete elmúlik, az ún. második jobbágyság rendszere megszilárdul, a török pedig hosszas tartózkodásra fészkel be magát Magyarországon, állandó a panasz íróink ajakán, hogy a magyar nyelvet nem művelik eléggé, hogy a magyar nemzetnek nincs például sajátos nyelvén megírt története. Hangoztatják ezt a latinul írók éppúgy, mint a nemzeti nyelven írók. Legalább 200 év magyar problémája az, mely Bessenyei gondolataiban folytatódik,

minden eddiginél következetesebb és sürgetőbb okfejtéssel. A korabeli, tőle függetlenül dolgozó magyar írók gondolatai egymás mellé állítva bizonyítják, hogy e fontos figyelmeztetések kimondására megérett az idő. Itt is, ott is megcsendül bátortalanul egy hang 1750 után, hogy Bessenyei György írásaiban emelkedjék a legmagasabbra, az ő türelmetlen és biztató megfogalmazásában váljék egy új korszak vezérmotívumává.

A legfontosabb és az új Bessenyei okfejtésében mondatának a második fele: eddig is sokan mondogatták, hogy a magyar elhanyagolja a maga nyelvét, és hogy ez milyen kár. Bessenyei hangsúlyozza és aláhúzza az időpontnak a jelentőségét: valaha általánosan urakodott a latin a nemzeti nyelvek fölött, most azonban már az idegen nyelv nyűgétől megszabadulva minden haza, minden nemzet a maga nyelvét emeli, azon tanul, pereskedik, kereskedik. stb. A nagy nemzeti kultúrák kifejlődése idején külön nemzetként megmaradni csak úgy lehet, ha a magyar is a maga nyelvén fejleszt önálló világi kultúrát. — Az erdélyiek, kik a XVII. század végén vesztik el az önálló nemzeti lét utolsó foszlányait is, hamarabb megérzik, mit jelent az idegen politikai és kulturális elnyomás. Haller János már 1682-ben panaszosan írja, hogy a magyarok kezdik elfelejteni szép anyanyelvüket: „Nemcsak illetlenség vagyion ebben, de ezt is tartották a régi eleink, hogy amely nemzetnek szokását, szójárását, ruházatját felveszik az emberek, végre azon népnek birtoka alá esnek. Adta volna isten, ne az magyarokon teljesedett volna ez a mondás.“ (*Pays, a békeséges türésnek payssa. 'Előljáró beszéd.'*) — A magyarországi magyarság most Bessenyeivel érkezik el annak kimondásához, hogy „Minden nemzet a maga nyelvéről ismértetik meg leginkább, — hogy nevezné az olyan nemzetet, melynek anyanyelve nem volna? Sehogy... Azonba, amely nemzettől elkoldulná nyelvét, aziránt mindig úgy tetszene, mitha inasa, vagy szolgálja volna.“ (*Magyarság.*)

A nemzeti nyelv így jelenik meg mint a nemzeti közösség egyik legfontosabb ismérve. Nagyon lényeges cöblog az — mint ahogy Szauder kifejti — „hogy Bessenyei, a polgárosodás eszméiért és tudományáért küzdő magyar író és filozófus nem az állam és a nemzet, hanem az anyanyelv és a nemzet szoros összetartozását hirdeti“. (*Bessenyei.* 69. l.) Ennek egyik oka feltétlenül az lesz, hogy Bessenyei a közigazgatásilag elszakított Erdély magyarságával is egynek érzi magát, mint arra később még rátérünk. — Mindenestre érzi Bessenyei a történelmi pillanatot súlyát és jelentőségét: a nemzet kialakulásáról, felvirágzásáról vagy pusztulásáról van szó. Később, amikor a bihari ma-

gányban újra és újra fogalmazza gondolatait, így ír erről: „Ha különös nyelved, öltözeted nem lesz, alább esel a zsidónál, ki különös magát az időnek és ellene megvesztett sorsának truitzára és világ végéig fenntartja. Nemzet! életedre, halálodra mutatok!” (*Beszéd az országnak tárgyárul.*)

De egy pillanatra, a vita kedvéért, feltételezi írónk, hogy a nemzet a sajátját elvetvén (mint szegényes és alkalmatlan eszközt), idegen nyelvet tenne magáévá és azzal élne. Ez azonban lehetetlen, veti rögtön ellene, mivel a magyarság zöme jobbágy-paraszt, akik nem tanulnak meg idegen nyelveket. „Azért akkor fog a magyar nyelv hazánkból kihalni, mikor a magyar paraszt-asszonyok deákul, görögül, franciául vagy németül fognak tanulni és magyarul megszűnnek beszélni.” Ez pedig soha nem következik be. Addig pedig „míg a jobbágyok magyarul szólnak, addig az uraknak sem lehet a magyarságot elfelejteni”. (*Magyarság.*) — Ennek a gondolatnak legjobb tudomásom szerint Bessenyeiig, de még Bessenyei korában sincs nyoma. Ez egyik legeredetibb és legfontosabb megállapítása, mellyel túljut a nemesi szemlélet korlátain. A 2000 holdas földbirtokos nemes a nyelvről és nemzeti létről való gondolkodása rákényszeríti mintegy, hogy a nemzet fogalmába az alkotmány sáncain kívültrekesztett jobbágy-paraszságot is belefoglalja. Társadalomfelfogása szerint különben is minden nemes tulajdonképp a köznépből emelkedett ki, szerinte a köznép „minden nemesi méltóságnak, felsőbbségnek egyszersmind szülőanyja is, tápláló dajkája is, temetője is”, (*A holmiból* idézi Szauder: i. m. 85. l.)

Még egy fontos gondolat fűződik Bessenyei Györgynek a nyelvről vallott felfogásához: annak felismerése, hogy bár az ország mesterségesen ketté van szakítva, Erdélyt és a nagyobb magyar hazát a nyelv és az egységes nemzeti kultúra összeköti és egyre jobban egységbe forraszthatják. A *holmi Jelentés*-ben mondja ki ezeket a fontos szavakat: „Valaki magyarságunknak (vagyis a magyar nyelvnek) előmenetelére dolgozik, kétségkívül mind azokat szolgálja, kik valósággal magyarok, ki mondhatná hát, hogy mikor magyarul ír, Erdélyországhoz nem szól? A magyar nyelvnek, tudománynak tekintetbe nincs Erdély, hanem csak egy magyar haza.” — A tudományoknak magyar nyelven való művelésével egy más természetű megosztottságot is meg akar szüntetni Bessenyei: a felekezetekre való tagozódást. Ez ebben a korban (és még ezután is néhány évtizedig) bizonyos értelemben kulturális elkülönülést is jelentett. Az erdélyi és református Bod Péter *Magyar Athenasában* (1766) úgy véli hogy ez a név: Faludi csak költött név! — Bes-

senyei *A filozófus ajánló levelében* a mindkét ágon lévő nemes magyar ifjúsághoz szól: „Ismerjetelek meg szavaimról, hogy köz-
telek nevelkedtem, s véletek éltem.” A csecsemőség gyenge te-
jével beszopott anyanyelv köti össze a távolban élő minden ma-
gyar ifjával. De szerinte ez a nagy kapocs egymással is össze-
köti őket: „Nem szólok itt egy hitbéli résznek is különösen; az
egész hazám ifjainak tészek ajánlást, kikhez minden különbség
nélkül egyenlő szeretettel, hűséggel, barátsággal és magyar
atyafisággal viseltetem.”

A helyes magyar írás módján elmélkedő Bessenyei észre-
veszi azt, hogy „... hazánkba milyen sokféle módon írnak, be-
szélnek”. (*A holmi. XXVIII. A magyar írás módja.*) Neki érthe-
tő elfogultságból az a magyarság tűnik a legtisztábbnak, melyet
a debreceni és pataki kollégiumokban beszélnek. Ezt tekinti ő
mintegy nyelvhelyességi normának, és elítéli azokat a magyar
könyveket, melyek „ezektől különböző módon” vannak írva, és
úgy véli, hogy „Az ilyen módtul el kell nyelvünket huznyi.” E
helyen néhány sornyi stílusparódiát is beiktat, hogy a tájnyelv
használata ellen agitáljon. Bessenyei tehát úgy látja, hogy az
egységes nemzeti kultúrának egyik fontos előfeltétele és ismér-
ve az egységes magyar nyelvhasználat, az egységes magyar
köznyelv, irodalmi nyelv kialakulása, illetve kialakítása. A
Jámbor szándék szerint a felállítandó Akadémiának feltétlen
tekintélyt követel nyelvhelyességi kérdésekben. Hogy az Akadé-
mia lehető teljeséggel ölelje fel a magyar nyelv kincseit és sok-
oldalúan vitathassa meg a problémákat, legyenek tagjai között
képviselve az összes dialektusok. Nem azért, hogy ezek egyi-
ke diadalra jusson, hanem hogy az Akadémiának módjában
álljon az egységes, tiszta magyarságot kialakítani a dialektu-
sokból, a dialektusok fölött.

Ímé, a magyar nyelv, a magyar nyelven művelt irodalom és
tudomány összeköti a politikailag szétszakított két magyar ha-
zát, nagy, megbonthatatlan közösséget jelent nemes és paraszt
között, és alkalmas arra, hogy a felekeztekre tépettséget is
megszüntesse lasan-lassan. A magyar nyelven művelt irodalom
és tudomány tehát egyenes vonalban visz előre bennünket az
egységes magyar nemzet kialakulása felé, elősegíti annak
mielőbbi létrejöttét. Ezzel egyidőben kialakul a tájszólások fő-
lött az egységes magyar köznyelv is, mint nemzeti egység
látható kifejeződése. Ez a magyar felvilágosodás nagy nemze-
dékének sokszor csak homályosan érzett, de híven követett
meggyőződése. Ennek a meggyőződésnek Bessenyei adta első
összefüggő megfogalmazását.

Megtaláljuk Bessenyeinél a nyelvi nacionalizmus alapvető tanait is, bár enyhébb formájukban: „... a köztünk lakó németeket és tótokat is magyarokká kellene tenni. Mert megérdemli azt ez az áldott haza az idegen nemzetektől, melyeket a maga kebelében táplál, hogy annak nyelvét és szokásait is bévegyék, valamint annak javaival és szabadságaival élni nem iszonyodnak... mint sem ők kívánhatnák, hogy mi a legszükségesebb dolgokat is az ő nyelveken tanuljuk.” (*Jámbor szándék.*)

Bár Bessenyei író volt és nemzetét írásaival kívánta szolgálni, még sem szűk irodalom-centrális gondolkodású. Első röpiratában, a *Magyarságban* a nyelv ügyével a modern értelemben vett nemzeti élet egészét hozza kapcsolatba. A példának felhozott nyugati nemzetekről nemcsak azt mondja el, hogy önön nyelvükön tanulnak, hanem azt is, hogy azon perelnek, kereskednek, társalkodnak és gazdálkodnak. Bessenyei követelése tehát nem pusztán a magyar nyelvű tudomány és irodalom, hanem magyar nyelvű közélet is, mert ha ezt nem sikerül megteremteni, ha az anyai nyelvet nem sikerül az élet minden területére bevezetni, mindenre alkalmassá tenni, elvesz a nemzet, mint önálló tagja az emberiségnek.

A magyarságot Bessenyei szerint az önálló nemzeti kultúra megteremtése tarthatja meg a nemzetek sorában. Az anyai nyelven felvirágzó irodalom és tudomány alkalmassá teszi a nyelvet, hogy nemzeti élet minden fórumán helytálljon. Jól látja, hogy egész nemzetének meg kellene ismernie azt az új európai tudományt, a felvilágosodást, melyet ő Bécsben elsajátított. Nem a nyelv maga, hanem a tücs, az új világi kultúra, a tudományok és mesterségek virágzása tehetik naggyá a magyar nemzetet, mely dicső volt hajdan, de most elmaradt a többiektől. A nyugatról terjedő világosság csak gyér sugarakban jut el a magyar földre, és így nem lehet a magyar nagy és boldog, mint amilyennek kívánná szerető fia. A nyelv maga tehát csak eszköze lehet a kultúrának, a közboldogságnak.

Nem lehet mondani, hogy a XVIII. század vége felé Magyarországon egyáltalán ne lenne tudomány, azonban ez idegen nyelveken, latinul vagy németül szólal meg, tehát csak kevesekhez jut el, és így az ország boldogságát nem szolgálhatja. Egy-egy ember elsajátíthatja a tudományokat idegen nyelveken is, de egy egész nemzet sohasem. Elavult az iskolarendszerünk, lomtárba való iskoláinknak csaknem egész tananyaga. Az iskolák a különböző felekezetek kezében vannak, és ezek görcsösen ragaszkodnak a régihez. — A bécsi udvar újítani akar, hiszen az alattvaló magasabb kulturáltsága összbirodalmi érdek is lenne. Az idegenből jövő újítási szándékkal szemben nemzeti

ellenállást fejtenek ki pl. a protestáns egyházak. Ebben a nagy vitában szólal meg tulajdonképpen Bessenyei, és egy zseniális sakkhúzással jelöli ki nemzete számára a követendő utat. Igenis újítás kell, újsággal kell a nemzet elméjét tűzbe hozni, még több és igazabb újsággal, mint ahogy a bécsi udvar gondolja, de mindezt magyarul. A felvilágosult embernek szent meggyőződése, hogy „az ország boldogságának egyik legfőbb eszköze a tudomány”. De ugyanakkor azt is a leghatározottabban vallja, hogy „... soha a földnek golyóbisán egy nemzet sem tehetette addig magáévá a bölcsességet, mélységet, valameddig a tudományokat a maga anyanyelvébe bé nem húzta. Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem.” (*Magyar-ság.*) — *Jámbor szándékában* is helyeseknek tartja a tanítást illető új királyi rendelkezéseket, de hozzáteszi: „... mindezek a helyes és megbecsülhetetlen eszközök is a magyar nyelvnek tekéletességre való vitele nélkül nem elégségesek arra, hogy a tudományok közönséges hasznúak legyenek és kiterjedjenek az ország minden rendű lakosaira egyaránt.”

Bessenyei tehát nem a kiváltságos kevesekre gondol kulturális programjánál, hanem az ország minden rendű lakosaira, „a számosabb részre”. Ezek sok nyelveket nem tanulhatnak meg, és ezért számukra a tudomány kulcsa csakis született nyelvük lehet. Ebből következik Bessenyei alapvető hitvallása, melyet nemzedékek tesznek egymásután a magukévá: „Ennek (ti. a született nyelvnek) tekéletességre való vitele tehát a legelső dolga legyen annak a nemzetnek, amely a maga lakosai között a tudományokat terjeszteni s ezek által amazoknak boldogságokat munkálkodni kívánja.”

Sok jó magyarban felmerült már a kérdés, mikor nemzetének kulturálatlanságán elgondolkozott: vajon nem volna a magyar szellemi alkatánál, nemzeti jelleménél fogva alkalmas a tudományokra? Különösen indokolttá teszik ezeket a kételyeket a becsmérő külföldi (főleg német) vélemények, melyek szerint a magyar legfeljebb a lovagláshoz és a kardforgatáshoz ért. Ilyen vélekedések indítják meg a magyar irodalomtörténetírást, ösztönzik Czvittingert és Rotaridest. Bessenyi is szembenéz néhányszor ezzel a problémával. „Milyen keserves dolog a magyar ifjúságot nézni ott, ahol most van, ha meggondolja az ember a helyet, hol különben lehetne. Soha nemzetünket, amicsodás tüze van és természetszerint való nagy elméje, semmi egyéb nemzet e világon az emberi okoskodásnak, észnek, tudománynak, mesterségnek mívébe felül nem haladná. Katona, filozófus, tanácsos, kereskedő, törvénybíró, minden csaknem egyebek felett lenne.” (*A holmi*, XXVII. *A magyar nyelv felemel-*

kedéséről.) Még szeretett mesterével, Voltaire-rel is vitába száll. Voltaire azt írja, hogy a magyarok nem írják le nagy tetteiket, és így a világ nem tudhat róluk. „Elfejtette Voltér ezt írván, hogy olyan nemzetnek nem sokat lehetett írni, melynek kezéből pennáját, ha felvette az Amuratesek, Mohometek ménkövei verték ki.” (*A holmi, XXIX. Hajdani haza.*)

Bessenyei a saját példáján tanulta meg, hogy mi a magyar elmaradottság igazi oka. Ők Bécsben az igazi, érdekes, vonzó, modern eszméket gyorsan elsajátították. Otthon a magyar ifjúság lomtárba való ócskaságokat tanul egy holt nyelv igájában. Nem csoda, ha ehhez a „kultúrához” nincs kedve. Jogos nemzeti büszkeséggel védi meg nemzetét a *Jámbor szándékban*: „Azt mondaná valaki, hogy a magyarnak természeti restsege és ostobasága miatt talán nem is lehetne a tudományt a mi nemzetünkben ilyen értelemben közönségessé tenni: a tudományoknak szépségére és hasznos voltára érzéketlen a magyar. Én pedig azt tartom, hogy a mi nemzetünkben az elmének minden tehetségei kitetszhetők képpen meg vagynak, amint a sok eleven példák mutatják: hogy pedig a nagyobb rész a tudományoknak ízét nem érzi, az az oka, mert a maga nyelvével nem kóstolhatja.”

Első kultúrpolitikai röpiratában abból indul ki Bessenyei, hogy „nagyon megszűkültünk a magyarságba”, ami annyit jelent, hogy kevés munkát írnak magyarul, és maga a nyelv is szűk, mert nem műveljük rajta a tudományokat és a mesterségeket. — De a magyar nemzetnek mégis egyik legnagyobb kincse ez a nyelv és most egyik legfontosabb eszköze a tudományokban való előre haladásra, tehát a közboldogság előmozdítására. Gyenge, elégtelen lenne ez az eszköz? Reménytelen lenne a magyarságnak útja a tudományok hegyére? Nem, maga a nyelv, alapanyagában, alapszókincsében és szerkezetében, mint maga a nemzet, ép, egészséges, szép: „Melyik nyelvnek is lehetne több édessége, méltósága, mélysége és könnyű kimondása mint a magyarnak? Mind a deák, mind a francia, mind a német görcsösebb nála. Kivált poétaságra, éneklésre, régi történetek elbeszélésére, dicsérőbeszédre egy nyelv sem haladja meg.” (*Magyarság.*)

Mi hát mégis a hiba? Mi az értelme annak, hogy megszűkültünk a magyarságban? Miben szűk a magyar nyelv? — Az előbb, mikor a nemzeti büszkeség beszélt Bessenyeiből, a magyar nyelvnek kivált költői erejét dicsérte. Nem itt hát a hiba, hanem ott, hogy az új, világi kultúra még nem szólalt meg ezen a nyelven, és nem fejlesztette ennek megfelelően a szó- és kife-

jezészekésztet. Ilyen értelemben kell tehát fejleszteni a magyar nyelvet. „Mit tehet arról a drága hegy, ha kincseit belőle nem szedik; mit tehet róla a magyar nyelv is, ha fiai őtet sem ékesíteni, sem nagyítani, sem felemelni nem akarják. Egy nyelv sem származott a föld golyóbisán tökéletes erőbe, de azért mégis sok van már erős és mély közöttök.” Valamikor az angol nyelv is fejletlen volt, de Milton, Shakespeare, Young, Pope ki-művelték. „Ha ugyan az anglus mindég abbamaradt volna, hogy ne írjon a maga nyelvén sem törvényt, sem pert, sem tudományt, mert gyenge, most is ostoba volna.” (*Magyarság.*)

IV.

Ahhoz, hogy a magyar nyelvet művelni, tökéletesíteni lehessen, s hogy méltó helyét elfoglalhassa, le kell számolni a latin nyelv uralmával. — Valamikor a középkori Európában a latin az egyháznak, a közéletnek és a szolgáló sorba kényeszerített tudománynak egyetemes nyelve volt. A nemzettéválás folyamán azonban a nyugatiak sorban felszabadulnak a latin uralma alól, mely ilyen értelemben a feudalizmusnak a felépítményébe tartozik, és maguk lábán, vagyis a maguk nyelvén indulnak el. Egy már többször idézett kései munkájában Bessenyei maga rendkívül tanulságosan összegezi ezt a folyamatot. Az egyház szolgaságából nagynehezen felszabaduló világi tudomány az antik forrásokhoz, a göröghöz és a latinhoz megy vissza előbb, onnan merít, de amit tanul azt a maga nyelvére ülteti át. „Sokáig vonakodott az emberi értelem, halálával küszködve, míg a szentírásnak értelmét is jobban-jobban felvéve, kinyjátul, labirintusátul menekedhetett. Minden nemzetnél szolgált erre a maga nyelvének felemeledése. Görögből, Deákból merítették a tudományt; de maguk nyelvén írták és beszéllették.” (*Beszéd az országnak tárgyárul.*)

A magyar fejlődés vonala Dózsa népének leverésével és a török hosszas uralmával megtörik, és mi még a XVIII. században sem szabadulunk meg sem a feudalizmus jármától, sem a latin nyelv uralmától. Az egyház és a közélet nyelve a latin. Kiváló tudósaink vannak, történetírók, mint Bél Mátyás, Pray György, Katona István és sokan mások. Nyelvészeinknek európai elismertetésben van részük (Kalmár György, Sajnovics János, Gyarmathy Sámuel). Megindul a magyar irodalomtörténetírás, de mindez latin nyelven. A magyar nyelven író tudós-nak nincs közönsége. Magyar nyelven írni csak ismeretterjesztésnek számít vagy hazafiúi tettnek, de nem tudománynak. Az

ország egyetlen egyetemén mindent latinul tanítanak. A magyar nyelv és irodalom tanszékét majd csak 1791-ben állítják fel. A magyar ifjúság latin és német kultúrájú emberektől nyeri ismereteit.

Bessenyei elsősorban nem nyelvművelő, hanem kultúrpolitikus. Ő a latin nyelvet, mint elavult világnézetek külső burkát támadja meg. Az elavult feudális ideológiai felépítménynek két oszlopát dőngeti, az egyik a szentírás, a másik a Corpus Juris, a középkor szelleme és a rendi kiváltságok szimbóluma. Az egyház és a privilégiumaihoz ragaszkodó nemesség érdekét szolgálja a latin nyelv szinte kizárólagos uralma is nálunk a XVIII. század végéig.

Bessenyei az alapoknál, az iskolákon kezdi, és igaza van. Minden iskolai oktatás az egyetemig latinul folyik az egész országban. A magyar gyermekek ezrei azzal töltik esztendeiket, hogy magolják az iskolákban a latin nyelvtani szabályokat, kényszeredett verseket írnak latinul, megcsonkított szövegekben olvassák a klasszikus ókor íróit, kívülről megtanulják a Corpus Jurist és mind e nagy „tudományokkal” hivatalt viselnek és kormányozzák az országot. Igazi modern tudományt semmit sem sajátítanak el a gyerekek, hiszen az elmaradott iskolarendszer és a latin nyelv éppen arra való, hogy a nemzet számosabb részétől távoltartsák a korszerű tudást és így megálítsák az időt az uralkodó osztályok érdekében. — A tanítás művészetét nagyrabecsülte Bessenyei, de az iskoláról már nem lehetett jó véleménye. „Ha elmondottuk mint szajkók, amit reánk vetettek, megdicsértettünk...”, emlékszik vissza iskolás éveire. Értelmetlenségeket tanultak a régi és a bibliai históriából. Rákócziról már csak az iskola falain kívül hallottak, „de sem a nagy Lajosról, sem Hunyadi Jánosról, Mátyásról nem tudunk... Paraguaról, Kongóról, Mexicóról... sohasem hallottunk semmit, ellenben tudtuk recitálni:... Oh maribus dantur sermo cum turbine carbo... Tudtuk mondani az exceptioakat: ti. Excipitur: ut gummi, molly sinapi: Delphyn, Phorcyon, nesis, Vibe, Salamisque, Glis, gliris, Dis, Lis Samnis, gryps, — A nehéz nyavalya tudna ezekből a sárkány szavakból okoskodni, csaknem kiejtem a nyelvemet a számból, ha mondani akarom őket. — Csudálkozunk osztán rajta, mikor nemes ifjaink hazajönnek az iskolákból, és a Glis, Dis, Lissel, Grypsel sem mehetnek?... (A holmi XIV. Belső nevelés.) — Iskolarendszerünk bírálatával Bessenyei itt olyan kapukat dönt, melyeket előtte is sok jó magyar vert már az öklével Apáczai Csere Jánostól Misztótfalusi Kiss Miklósig, Mikes Kelemenig, Losonczi Istvánig!

Sokan azt tartják, hogy a latin tudása már egymagában, véve tudomány és jogcím a hivatalviselésre. A latinnal különbözteti meg magát a nemes a jobbágytól, és ezért is nem hajlandó lemondani e nyelv használásáról. Ennek a latin műveltségével kérkedő, de alapjában semmi okosat nem tudó elmaradott magyar nemességnek lobbantja szemére Bessenyei: „Szent Istvántól fogva mindég deákul ír a nemzet, s mire ment benne a tucbmány? Sok elmondja néked, ha akarod a zsidó, görög grammatikát, csaknem könyv nélkül. Úgy ír deákul, mint Cícero, de azért egyébképpen oly mélységes ostobasága s vadsága, idétlensége lehet, hogy beszélni sem mersz véle, mivel akarhatja ellen oly rútakat mond, melyek miatt ő helyette kell elpirulnod.” (*Magyarság.*)

A közélet latin nyelve akadályozza a magyar nyelv érvényesülését és fejlődését. „Míg az ország törvénye deákul van s míg azon a nyelven perelnek, ítélnék, addig sem idegen, sem magyar nyelvet nem fog tudni a magyar nemzet.” (*A holmi XXVII. A magyar nyelv felemelkedéséről.*) Nem igaz az, hogy a törvényeket ne lehetne magyarul leírni, ahogy sokan állítják, hiszen „a Corpus Jurisba való jobbagiones deákság nem szülhet se Cicerókat, sem Curciusokat...” (*A holmi XXVII.*) Büszkén veti oda Bessenyei, hogy a törvények hirhedt latin nyelve olyan gyenge és annyira elfajzott, hogy ő annál „mindenkor mélyebben szebben és fentebb” tud írni magyarul. (*A holmi, XXI.*)

Az iskolai oktatás és a közélet latinságával leszámolván még egy sárkányfejét kell az előítéletek hidrájának levágni, még hozzá olyan sárkányfejét, mellyel sok magyar viaskodott már eddig is. Arról van szó, hogy meg lehet-e szóltatni a tudományokat magyarul, vagy pedig nálunk a tudomány nyelve nem lehet más, mint a latin. (Már utaltunk arra, hogy igen fejlett volt nálunk a latin nyelvű tudományos élet és európai színvonalon is mozgott.)

Sokan tartották úgy ebben az időben, hogy: „Osztán hijába, mert a bölcsesség is, ha csak deákul nem beszélük ki, magyarul tudatlanságnak tetszik. Nem lehet a dolgokat magyarba úgy előladni...” (*A holmi, XXI.*)

A XVI. században sajátos helyzet alakult ki a latin nyelvű és magyar nyelvű irodalom körül. Általános vélemény, hogy a latin a tudományok igazi nyelve és magyarul csak a „deáktalan község” vagyis a latinul nem tudó egyszerű emberek kedvéért írnak. Veres Balázs 1565-ben azért fordítja le a magyar törvényeket (*Magyar Decretum...*), hogy azt mint egyéb nemzet között,

nyilván legyen mind szegénynek, boldognak, parasztnak, nemesnek, falvaknak, városoknak és mindenknek. Félegyházi Tamás tudatában van annak, hogy, némelyeknek, kik bölcseknek tartják magokat, a magyar nyelven való magyarázat nem annyira tetszik, mint deákul való ékesen szólás. De ezeknek kijelenti, hogy főképpen az mi nemzetünk hasznára nézett, és mert magyar nyelven írt, nem szükséges munkáját megvetni. (*Az keresztieni igaz hitnek*... 1583.) Nem tagadják a XVI. századi szerzők, hogy latinul jobban meg tudnák írni munkájukat, még azt is kimondják, hogy a magyar barbár nyelv a latinhoz képest: de mégis írni kell magyarul azok kedvéért, akik nem ismerik a deák szót és akik igen számosan vannak. Haller János a XVII. század végén is megrója azokat, akik dicsekednek latin beszédükkel a köznép előtt, és azt tartják, hogy nem lehet magyarul úgy írni, mint latinul. — A XVIII. század közepétől kezdve hősi erőfeszítések történnek a tudomány magyar nyelven való megszólaltatása érdekében. A század közepe után a magyar nyelv elhanyagolását és az idegen nyelveken való kapkodást panaszó írók már nem a latin nyelvet veszik célba, hanem a németre és a franciára céloznak. Ebben a helyzetben a latin már a régi megcsontosodott, de a modern nyugati divattól érintetlenül megmaradt nemesi kultúrának a védőpajzsaként jelentkezik.

Ilyen előzmények után szólal meg Bessenyei a latin nyelv ügyében. Tudnunk kell, hogy ő maga nem járta végig az iskolát, és soha nem tanult meg egészen jól latinul. Bizonyára tudott azonban annyit, amennyit az akkori átlagos képzettségű ember. Természetesen nem ezért fordul ő szembe a latin uralmával, hanem mert benne egy elavult világnézet, a rendi szemlélet védőburkát támadja. — — Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy egyáltalán nem vak a latin nyelv történelmi szerepével és sajátos költői stílusértékeivel szemben. Amikor arról van szó, hogy vajon a mai poéták vagy a régiek-e a jobbak, ő inkább azt mondaná „hogy a mai nyelvek gyengék a deákhoz képest. A római íróknak legnagyobb szerencséjük volt a deák szónak természetszerűen való méltósága, mely olyan, hogy akárminémű kicsiny dolgot nagygyá változtat.” (*A holmi XL. Virgilius.*) — (Ezzel a véleményével Bessenyei szintén a történelmi folyamatba kapcsolódik. Prágai András is azt írja 1628-ban: „Mely szép tiszta egyenes folyással vagyon a Deák szó... a tudományokban, ékesszólásban minden nemzetek az Görög és Deák nyelveknek köszönyék minden tehetségeket.” (*Fejedelmeknek serkentő órája, Epistola Dedicatoria.*)

Bessenyei azonban már nem hiába tanítványa a francia és

angol filozófusoknak, ő már nem hiszi azt el, hogy tudomány csak latin nyelven lehetséges. Vergilius csodálni való addig, amíg a természetet és az indulatokat festő költőként szemléljük, „de mihent mély tudományt, bölcsességet keresel benne, mindjárt odalész mind csodálkozás, mind dicséret. Az anglus Popénak, akár Jungnak száz versébe több bölcsesség van, mint Vergiliusnak ezerbe találtathatik.” (*A holmi*. XL. *Virgilius*.) — A latin lehetett tehát valaha az európai tudomány hordozója, de régen kinőttek szárnyai alól a modern nemzetj nyelvek és a korszerű tudomány, az új világi filozófia angolul és franciául szól hozzánk, a latin klasszikusok pedig csak a költői értékekkel jöhetnek számításba. Ebből viszont az következik, hogy nemcsak latinul lehet bölcsen írni és „a francia, anglus szóba ezerszer mélyebb bölcsesség fekszik már, mint valaha a deák szóba volt.” (*A holmi*, XXI.) Nekünk is az a dolgunk tehát, hogy mások példáján felbuzdulva lerázzuk magunkról az előítéleteinket és — hátat fordítva a korszerűtlenné vált latin nyelvnek — magyarul műveljük a tudományt.

Ma még az a helyzet, hogy „ezer diák íróát könnyen találhatsz egy magyar íróra”. — De miért tartanánk mindnyájan kötelességnek nemzetünk nyelvének ellefejtését? (*A magyar néző*.) — Szinte úgy érezzük, mintha most is fülünkbe csengene, hozzánk is elhatna Bessenyeinek lelkéből fölszakadó kiáltása: „Engedjete meg hát magyarok egy szót ott magyarul írni, ahol deákul százezret írtatok ... Emellett látod, hogy magyarul is csak adtak nevet a dolognak, és lehet rajta írni, beszélni.”

V.

Bessenyei kultúrpolitikai programjának az az értelme tehát, hogy a modern tudományt, a nyugati felvilágosult írók gondolatait a magyarságnak is meg kell tanulnia és pedig a saját anyanyelve segítségével, mert különben a világhosság nem jut el a nemzet széles rétegeihez. A magyar nyelv azonban — minden épisége és erőteljes szépsége mellett is — szűk és a mai formájában még alkalmatlan a modern tudomány és világnézet hordozására. Művelni kell a nyelvet, csiszolni kell, alkalmassá kell tenni magyar könyvek írása által arra a nagy feladatra, amelyet Bessenyei szán az anyanyelvnek: előkészíteni és munkálni a magyarságnak modern értelemben vett önálló nemzetté való átalakulását.

Bessenyei újító, azonban egy percig sem szabad megfedkezünk azokról a szálakról, amelyek őt is a magyar szel-

lemj élet eddigi folyamatához kötik. Sok mindent ismer a régi magyar irodalomból. Még otthon Szabolcsban láthatott, olvashatott egyet-mást, Bécsben pedig az udvari könyvtárban mindent a kezébe vesz, amihez hozzáérhet, hiszen másként nem tudná a régi magyar irodalom termékeit lapszám szerint sorra idézni *A Magyar Nézőben*. A régi magyar irodalom (egybevéve tudományt és szépiroalmat) eszmeileg elavult Bessenyei szemében. Vagy a szentírást magyaráztatják, vagy a Corpus Jurist idézgetik. Világi, vagyis az egyházi és a feudális előítéletek szövevényétől szabad irodalom nálunk alig van. „Még magyarul, amint szokták mondani, profánus írók nem is voltak” — döbben rá a bécsi testőr. Nekünk tehát az angolokat és franciákat kell követnünk, ha új utakra akarunk lépni. — De ha tartalmilag nem is talál követésre méltót Bessenyei a magyar régiségben, egy dolog mindennél hatalmasabban köti őt is az eddigi magyar irodalomhoz: a nyelv. Az egyházi irodalomnak azonban sajátos stílusa is van, ezekben a könyvekben nincs világosság és poétaság. Ezeket tehát nem követhetjük, állapítja meg Bessenyei, *Markalfot* és a többi ponyvára került népkönyvet szintén nem, hiszen pl. a *Markalf* tele van „ocsmánysággal.” De a régi magyar poétáktól lehet ma is tanulni: „Hagyjuk meg Gyöngyösinek dicsőségét, ki gyönyörű poéta. Kohári, ki fogságában írt, hasonlóul tiszteletet érdemel. Zrínyi örök emlékezetünket megnyerte egyenlőül. Tinódi is sokat ér, ki a régi magyaroknak nótáját szedte versekbe.” (*A Magyar Néző*.) *A holmiban* meg éppen arról számol be örömmel, hogy kezébe került Bornemissza Péter *Elektrája*.

Bessenyei tehát nyelvi közösséget érez a régi magyar irodalommal, és leíró költészetében a régi nyomokon halad. — *A holmiban* kora irodalmára is tesz néhány rendkívül érdekes megjegyzést. Itt is elsősorban a nyelvi kérdések érdeklik, legfeljebb még a verselés. „A kifordított magyar Svédi Grófné”-ban, Sándor István valóban gyenge Gellert-fordításában az „égre kiáltó magyarságot” kifogásolja. Ebből az első magyar kritikából értesülünk arról, hogy Faludi Ferencet és Molnár Jánost, a *A régi jeles épületekről* c. mű tudós szerzőjét is nagyra becsülte. — De nyelvművelő elveihez és gyakorlatához sem a régiségben, sem a kortársak között nem talál fegyvertársra. Magának kell tehát elindulnia.

Mint már láttuk, a nyelvről vallott általános felfogása az, hogy a nyelv felett a gondolkodás az úr. Ne a beszéd csináljon hát minket, hanem mi a beszédet! A felvilágosodásnak ez a feltétlen racionalizmusa, mely a történelem formáló erői közül

még sokat nem ismer, egyszerűnek látja a nyelv és a gondolkodás kapcsolatát. A gondolkodás primátusából arra következtet, hogy az ember a nyelvet szinte tetszése szerint formálhatja: „...mihent ezeket a szókat megacod a magyar nyelvnek..., azon szempillatásba blyanná tészed a magyar nyelvet, mint a legfőbb európai nyelv lehet e földön.” (*Magyarság.*)

A Jámbor szándék áttekinti az eddigi magyar törekvéseket a nyelv művelés terén. Röviden, úgy foglalja össze, ami eddig történt, hogy részben eredeti magyar könyveket igyekeztek írni, vagy pedig idegenből fordítottak. Az eredeti szerzők között a legkevesebb a született magyar. Ezek is vallásbéli és erkölcsi tudományokban, nem különben a történetben voltak szerencsések. A többi tudományban, még ha a munkák jók lennének is „az együgyű, de olvasni és tanulni szerető emberekre nézve” nehezek vagy alig érthetőek az idegen szavak miatt. Ezek a munkák egészen eltévesztik céljukat. Ha a tudós embereknek íratnak, jobb lett volna őket latinul megírni, hiszen nincs tudós ember, aki ne értene latinul. Ha a tudatlan embereknek szánták a szerzők e műveket, falra hánynak borsót, rossz, kevert és idegenes magyarságuk miatt. Egyesek ugyanis „idegen nyelvek természetéhez alkalmaztatott beszéddel élnek”. „Az ilyenek valóságos nyelvrontók és megérdemelnék, hogy nékiek hallgatás parancsolatnék, hacsak addig is, míg magyarul újra megtanulnának.”

A fordítókhoz kíméletesebb Bessenyei, hiszen ezek dicséretes módon igyekeznek az idegen munkákat közönséges hasznúakká tenni, és olykor a magyar nyelvet is szerencsés kézzel annak természetével megegyező módon bővítik. De azokat a fordítókat, kiknek nem született nyelvek a magyar, hazafiúi buzgalmaiban „nyelvgyalázók”-nak nevezi, kik egy egész nemzetet bosszantanak és gyaláznak. — — Nem könnyű dolog hát magyarul művelni a tudományt, de legnehezebb talán magára a nyelv természetére tartozót, vagyis a nyelvtudományt előre vinni. Itt már Bessenyei szeretné egyenesen kikötni, hogy csak született magyar emberek fogjanak hozzá nyelvtanokat és szótárakat írni, „mert ezek a nyelvnek kútfejei: amelyek, ha zavarosak, senki azoknak folyamatjaikból is soha tisztán nem mérít.” Sajnos azonban, a magyar nyelvtanító könyveket idegen nemzetbéliiek írják. (Bessenyei itt főleg a Bél Mátyás német nyelvű magyar nyelvtanára gondolhatott, mely számos kiadásban terjedt el 1729 óta. De ott volt Adami Mihály *Ungarische Sprachkunst-ja* 1763-ból, meg a Thomas János és Korabinszky János nyelvtanai.) — Bármilyen dicséretes dolog is magában véve ez a buzgalom, de a nyelvnek „regulákat szabni, formákat ön-

teni... még attól sem mindentől telik, aki azt a nyelvet az anyja tejével együtt szította be..." Ha pedig született magyar író nyelvtankönyvet, ismerjen idegen nyelveket, hogy összehasonlítást tudjon tenni a dolog kimondásában és közszólás formáiban: „in constructionibus, phrasibus et idiotimis.” — Nem modern értelemben vett összehasonlító nyelvtudomány követelményéről van ilyen szó. Bessenyeiék számára a nyelv elsősorban stiláris kifejezőeszközök rendszere, és ilyen értelemben hasonlítgatják őket a nyelveket, melyik a szebb, erőteljesebb, hathatósabb.

A nyelvtanírást előzze meg sok előtanulmány. Gyakorolja magát az illető „sokféle kimondások egybevetésében, megkülönböztetésében, és azoknak, amelyekben különböző mondások egymáshoz hasonlítanak, megválasztásában s feljegyzésében. Innen fognak osztán származni a regulák...” De annál tökéletesebb lesz a nyelvtankönyv, minél kevesebbre tudja leszorítani a kivételek számát. Ebben a felfogásban mintha a *grammaire raisonnée* francia elgondolása kísértene. — Bessenyei is úgy hiszi még, hogy a magyar napkeleti nyelv, és ezért a napkeleti nyelvek tanulmányozását különösen a lelkére köti a magyar nyelv művelőknek.

Legvégül szól Bessenyei szómagyarázó könyvekről, vagyis a szótárakról. Egy ilyen, jó magyar értelmező szótár megírásához sok ember szükséges, hogy a munkaközösségben minden tudományt és mesterséget szakértő képviseljen. Ezenkívül teljes egyetértés is szükséges a dolog természete miatt. Bessenyei azt szeretné, hogy a szótárt aztán minden magyar ember normának fogadná el. Most az a baj, hogy egyik ember így, a másik úgy teszi ki ugyanazt a fogalmat. Ebből zűrzavar származik, pontatlan a tudományos terminológia, fejletlen a tudományos közvélemény. „Ennek a zűrzavarnak eltávolztatására szükség volna, hogy a lexikon írásában fáradózó tudós embereknek megegyezésekkel kiadatott munkájokat tartoznék minden hazafi bé is venni, és ne lenne szabad senkinek más szókkal élni a lexikon szavain kívül.” — Ezt nem lehet másként értelmezni, mint hogy a tudományos terminológiát a megegyezés értelmében ismerje el mindenki kötelező érvényűnek. Nem vonatkozhatik ez viszont a köznyelvre, vagy a költői nyelvhasználatra is.

Kora nyelv művelő törekvéseinek áttekintése után azt állapítja meg Bessenyei, hogy „a mi nemzetünk a maga nyelvének öregbítésében és pallérozásában még ezideig nem járt egyenes úton...” — Az előttünk álló feladatoknak a megoldására a *Magyarságban* előbb még az éppen akkor Budára áthelyezett

egyetlen magyar egyetemet szeretné felkérni. Néhány évvel később a *Jámbor szándékban* — a francia akadémia elgondolását követve — „Tudós Magyar Társaságot” kíván felállítani, „amelynek egyedülvaló dolga lenne, hogy a mi nyelvünket minden tudvalévő dologra kiterjessze, annak szólásának formáit kipallérozza, vagy újakat is, a dolgoknak és a nyelvnek természetéhez alkalmaztattnak találjon, s maga mind a fordításokban, mind egész munkák írásában az egész magyar hazának példát mutasson.

A nyelvitanítás és szótárkészítés a társaságnak egyedül jussa legyen, de kérdezzenek meg ezek elkészítésénél minden tudós embert az országban. / A Társaság tagjai az országnak minden nevezetesebb részeiből választassanak, hogy képviselve legyen valamennyi dialektus. — A *holmi* egy már idézett helyén Bessenyei helyteleníti a dialektus alkalmazását irodalmi művekben. Sándor István *Svédí Grófnéjában* kipellengérez egy szót (silány), melyet ő nem ismer, soha nem is hallott. Az ország különböző nyelvjárásainak az Akadémiában való képviseltetése Bessenyeinél nem szolgálhatja tehát azt a célt, hogy a dialektusok tovább ápoltassanak és elburjánzzanak. Éppen ellenkezőleg, Bessenyei egységes köznyelv és irodalmi nyelv kialakítására törekszik. A sárospataki és a debreceni kollégiumokat is azért emlegeti A *holmi* már idézett helyén, mert ott a legtisztábban beszélnek magyarul. Bizonyos elfogultsággal, melyben különben Kazinczy is osztozik vele, a maga szülőföldjének nyelvjárását tartja a legtisztábbnak, vagyis az eszményi magyar nyelvhez a legközelebb állónak. — A *Jámbor szándék* idevonatkozó megjegyzései arra utalnak, hogy Bessenyei ekkor már nem egy nyelvjárás alapján, hanem valamennyi nyelvjárás értékes elemeit összegyűjtve kívánja az egységes irodalmi és köznyelvet kialakítani. Vagyis nem szűkíteni akarja a nyelvet (hiszen első röpiratának első szavával is a magyar nyelv szűk voltára panaszkodik), hanem bővíteni. Azt akarja, hogy a magyar nyelv minden tudvalévő dolgokra kiterjedjen, vagyis hogy magyarul mindent meg lehessen nevezni. Egyes dolgok az ország egyik felében ismeretesek, másik részében nem is hallottak róluk és nem is tudják őket megnevezni, holott a nemzet egésze számára ezeknek a dolgoknak vagy jelenségeknek a megnevezése is fontos („mert amint némely dolgok találtatnak egy részen, melyek más részen esmérletlenek: úgy azoknak a dolgoknak neveik, s azokhoz alkalmaztatott szólásnak formái is nem mindenütt egyaránt esmérletesek”). A különböző tájakat, tehát különböző nyelvjárásokat képviselő magyar tudósok együttműködésének az értelme eszerint az, hogy a nemzeti köz-

nyelv valamennyi az országban található dolog vagy jelenség nevét és azzal kapcsolatos kifejezéseket tartalmazza. Ebből a szempontból különösen a székelyektől vár sokat Bessenyei, „akik régiebb magyaroknak maradéki lévén, talám sok előttünk esméretlen dolgokban eligazíthatnának bennünket”. — Bessenyeit tehát a tájszólás nem fonetikai vonatkozásaiban érdekli; hanem mint kifejezési eszköz, mely szavakkal és szólásokkal gyarapíthatja a kialakítandó köznyelvet.

A megalapítandó Társaság hasznai között elsőnek említi Bessenyei, hogy a nemzeti nyelvnek előmenetelével a tudomány is kiterjedne az ország minden rendű lakosaira, szemben a mai helyzettel, mikor a latin és más idegen nyelvek uralma a tudományban éppen a nagyobb részét rekesztí ki abból a nemzetnek. „Oh, mely sok talentumok hevernek most a porban, amelyek, ha született nyelveken formáltathattak volna, a hazának boldogságát nagyobb mértékben nevelhetnék.” De a magyar írók is anyátlan méhekhez hasonlóak, és ez meg is tetszik munkájukon: a társaság anyjuk lenne az íróknak is, „amely az ő munkájokat igazgassa”.

* * *

Bessenyei jól látja, hogy a nyelv olyan dolog, melyben közérővel lehet csak igazán nagy eredményt elérni. A nyelvművelés ügyét közügygé kell tenni, a hozzáértők, a tudósok, írók közügyévé. Ezért sürgeti a Tudós Magyar Társaságnak megteremtését. Addig is azonban maga is törekszik munkáival kedves nemzete nyelvét pallérozni, csiszolni. Ezt az ő korában már mások is megtették hasonló hazafiúi buzgalommal, de senki olyan tudatosan és szenvedélyesen mint ő. „Valaki hazájának nyelvét emeli, nemzetének érdemét teszi ragyogó fénybe... Már azt a vért dicsőségre emelni, melyben élsz, lehelsz, csak tarthatod fiúi kötelességeidnek. Én legalább a maradékokra kiáltok ezer esztendő múlva is ki sírombul, hogy életemnek minden idejét e tárgyamnak áldoztam fel: amire mehettem, itt van és tesz, ami nem telik, abban megigazít szándékom, mivel a szép és nagy dolgokra való törekedés erőtelenségében is megnevesít.” Így összegezi egész életének munkásságát az öregedő Bessenyei. *(Beszéd az országnak tárgyáról.)*

Bessenyei nem nyelvkönyvírással kívánta hazáját szolgálni. A nyelvművelésnek számára legfontosabb módja az írás, a felvilágosodás gondolatvilágának írott művekben való közlése. Ismét a már annyiszor idézett kései értekezéséből veszük a következő gondolat sorokat: „Ujra kellene Hazádnak nyelvét te-

remteni, hogy a nemzet önnön erejét, erkölcsét, méltóságát, bölcsességét megláthassa, azaz: magát megismérhesse. De ez úgy lehet meg, ha nyelvedbe tudományt ültetsz... Elme nélkül a beszéd üres hang! Csak tulajdonságodnak eszköze, és úgy emelkedik ha emeled. Ha gyenge, szűk, nem maga cselekszi magával, hanem te követed el rajta. Tégy belé olvasnivalót, és lesz benne mit olvasni. Nyelvednek ereje, méltósága, mélysége erkölcsödnék erejét, méltóságát, mélységét ábrázolják és bizonyos, hogy ha anyanyelved gyáva, erkölcsöd is.” (*Beszéd az országnak tárgyárul.*)

Miben szűk és elégtelen a magyar nyelv? Hiányoznak belőle bizonyos szavak, amelyek a nálunk hazai nyelven nem művelt tudományokra és mesterségekre vonatkoznak. A másik hiba az, hogy a meglévő szavak értelme sincs meghatározva. Ezt a hiányt kell majd az értelmező szótárnak kiküszöbölni. Élete végén is azt írja Bessenyei saját írásmódjáról, hogy az a *Tariménes*ben sok helyen homályos. Ezt „a dolognak nehézsége is okozhatja és a magam nehézsége is. De hogy lehessen oly nyelvben bizonyos módon írni, melyben még a tudósok, filozófusok, poéták, törvényírók ékesen szólnak semmi módot meg nem határoztak, hol valamennyi írt, ír, mind annyi módon megyen? Magadnak kell módot teremteni...” Sok nagy elmének kell együttműködni a nemzet féltett kincsének, a nemzeti nyelvnek felemelésén. Ha majd minden tudományt magyarul is művelnek, világos és félreérthetetlen lesz szavainknak az értelme is.

Kétségtelen, hogy újítani is kell a nyelvet, új szavakat is kell találnunk eddig nálunk magyarul meg nem nevezett dolgokra és összefüggésekre. Minden író újít, de különösen formálja, gyúrja a nyelvet az, aki új tudományt, új gondolatokat ültet belé. Bessenyei érzi, hogy változtat, újít a nyelven és csupán azt a mértéket szabja magának, hogy újításával a nyelv természetével ellenkezésbe ne kerüljön. *Lukánus fordítása előtt írja Barcsai Ábrahám*nak: „Tanálni fogsz ebbe a kis fordításba új magyar szólásnak módjait, de azon nem lehet megütköznöd, mivel újságnak kell elsőbe valaminek lenni, hogy belőle osztán hasznos óság lehessen.” A *holmi* IV. fejezetében szinte nyomról nyomra követhetjük ezt a nyelvteremtő, nyelvformáló tevékenységet. Filozófiaj terminológiánk kezdetén vagyunk. — Apáczai Csere János törekvései rég feledésbe merültek, de az ő újításai gyökeret sem verhettek. Bod Péter írta meg róla *Magyar Athetnásában*: „de nagy részén a deákul nem tudó olvasó... nem érti magyarul. Mert sok magyar szókat újonnan csinált és mintegy elsőben jeget akart törni a tudományok megértetésekre.

De azután, mások nem követték, szüntelen való nyomorúságban lévén ez az ország.” (12. lap.) — A magyar elmélkedni kezd, ahogy az anglus és a francia már régen csinálja ezt. Közben veszi észre, hogy nyelve még nem alkalmas a filozófiára: „Látod, hogy a szóknak erejét most kell keresnünk és alkalmaztatnunk magyarba...” Az író mintegy magával, vagy az olvasóval beszélget, töpreng nehéz munkája közben: „...kénytelen az író, látod szókat csinálni értelemre, mivel még magyarba eféléket nem annyira forgattunk.” Tudományos élet, segítő, megértő, kritizáló barátok híján az író valóban magával beszél, monologizál. — „Senki nem csinálja a magyarságot, reá pedig szükség van, tehát én e világnak voltát örök testnek veszem, te pedig nevezd, amint alkalmasabbnak itéled.” Úgy van egy kicsit, mintha első emberként a földön neki kellene megnevezni a világ dolgait. Törekszik arra, hogy a nevezéssel eltalálja a dolog lényegét, értelmét. „Ezeket a magyar szókat, s értelmeket ne úgy vedd mint fordításokat, a dolgokat nem akarom csak vélek magam tehetsége szerint, azoknak természetekhez képest ki-tenni... Vigyázz reá, minden dolognak filozoficus mondást adok, mely magában is magyaráz.”

Sokszor csak azért kötnek bele az újításba, mert az új szókatlan. A lényeg Bessenyei szerint az, hogy az újítás ne essék a nyelv természete ellen: „Különben tudod, hogy a szókhöz, ha hozzászokik az elme, mindjárt helyesekké lesznek.” (*A holmi*, IV.) — — Újítás és a nyelv természete azonban nem mindig férnek meg. Az a magyar író, aki minden tudását idegen nyelveken írott könyveknek köszönheti, nehezen kerül el az idegen-szerűségeket, ha magyarul kezd aztán írni. Bessenyei saját magára is gyanakszik ebben a tekintetben. *A Tariménes Emlékeztetésében* olvassuk: „Mindazonáltal, mivel az egész fejem fordítás, nem tudván semmit, míg idegen nyelveken nem tanultam, lehetetlen azoknak módját oly szorgalmasan elkerülni, hogy írásomban új szólás formáját ne találják azok, kik franciául, németül nem tudnak, melyet magam észre nem vehetek.” — — Régi problémája ez irodalmunknak, hiszen a XVI—XVIII. század legtöbb magyar könyve idegenből való fordítás. Hogy csak egy példát említek, Medgyesi Pál is azt írja jó száz évvel Bessenyei előtt: „mert mivel Deák nyelvből tanuljuk mi az tudományt, nem óhatjuk, hogy akaratunk ellen is oda ne katson-tanánk...”. Az eredmény az, hogy a deáktalan nép nem érti az efféle „...deákos formán való szólásokat”. vagy azt hiszi, hogy nem igaz magyarok beszélnek vele. (*Az egyházi tanács-rul, 1650.*)

Az író, aki az új európai tudományt magyarul meg akarja szólaltatni, legtöbbet a terminológiai bizonytalansággal kínlódik. Sokak szerint, készen kínálkoznak itt a latin vagy görög szavak, ezeket kell tehát átvenni. Bessenyei nem mindig egyforma álláspontot foglal el ebben a lényeges kérdésben. Mint láttuk, *A holmi* IV. részében maga is új szavakat kezd alkotni a filozófiában. A *Magyarságban* viszont világosan a purizmus ellen szól: „Miért nem alkalmas a magyar nyelv? Azért, feleled, hogy nem lehet rajta kitenni a dolgot. Ha nem lehet, tedd úgy, mint deákul van, mert minden nemzet úgy tett azzal... minek ezek helyébe új szókat gondolni?... Így valamit az anyanyelven ki nem lehet tenni, azon kell nevezni, amin már nevezik, és mihent ezeket a szókat megadod a magyar nyelvnek, mint a deák magának a görögből megadta, melyet anglus, francia, német követte: azon szempillantásba olyanná tészed a magyar nyelvet, mint a legtöbb európai nyelv lehet e földön.”

Bessenyei egyformán írt verset és prózát. Jól megérezte azonban, hogy a nyelv újítása és bővítése szempontjából különbség van, a kettő között. A próza elbírja a szokatlan új szavakat, kefejezéseket is, a vers azonban nem. „Igen megcsalatkoznak, akik azt tartják, hogy a versírás a legalkalmasabb eszköz a nyelv gyarapítására. A versírás az elmét élesíti, de a nyelvet nem iormátta. Nagy szorultsága van akkor a poétának, mikor neki szót kell formálni. És minthogy a versírásnak célja az, hogy a maga kedveltetésével az előadatott igazságokat érthetőkké, mindenekelőtt kellemetesekké tegye, azon is kell a poétának mindenkor igyekezni, hogy a béveit szókon kívül másokkal ne éljen és az igazságok értelmét kikeresett szokatlan szókkal meg ne homályosítsa.” (*Jámbor szándék.*) — Már említettük, hogy Bessenyei leíró költeményeivel kapcsolódik leginkább a régi magyar irodalomhoz itt nem újít, hanem megszakítatlan hagyományt folytat. Ezért mondja ő Gyöngyösire, hogy „gyönyörű poeta”. Ezért az a véleménye, hogy a versírás nem követeli meg a nyelv hagyományos készletének a túlfeszítését, felforgatását, újítását. A nyelv újításának és bővítésének szükségszerűségével akkor találja magát szembe Bessenyei, amikor a felvilágosodás filozófiai gondolatvilágát akarja magyarrá átültetni. Ez főleg prózai művekben történik meg, legalábbis a Jámbor szándék megjelenéséig.

* * *

Bessenyei törekvései nyomán létrejön az új magyar irodalom. Ez az irodalom egyik központi feladatának tekinti a

nyelvművelést és a nyelvújítást. Nagy harcok indulnak, melyekben az egyik fél az újítást, a másik a nyelv természetének szentségét hangoztatja. Bessenyei életében még nem dől el a harc, de ő maga mindvégig a józan mérséklet útjain marad újítás és maradás között, a legtöbbet merítve ehhez a felfogáshoz saját tapasztalataiból. A *Tariménes* említett helyén így foglalja össze a nyelvvel való évtizedes küzdelem, az újítás és a nyelv természetéhez való ragaszkodás közti ingadozás után véleményét: „Az is esztelenség, ha a nyelvet gyökeréből kívánja valaki kitekerni és a gyakorlott szó helyébe ismeretlen szót csinál. Az is bolondság, ha írásunk módjában örökké ott akarunk maradni, hol százesztencsövel ennek előtte voltunk, hogy nyelvünket, esztelenül szeretve tartsuk fenn örökös vadságában.” — Bessenyei szenvedélyesen szerette anyanyelvét, de sohasem „esztelenül”. Ugy érzem, hogy a magyar nyelv művelés és a nyelvújítás történetében is sokkal jelentősebb hely illeti őt meg, mint amilyen helyet Tolnai Vilmos összefoglalásában kapott. (*A nyelvújítás elmélete és története.* 44—45. l.)

VI.

Bessenyei programja szerint magyar nyelven művelt tudománnyal, kiművelt, gazdag, hajlékony nemzeti nyelvvel kell a nemzet egységén és boldogságán munkálkodni. A nagy tanító, kiben lobogó lánggal ég a közlés szándéka, érzi azonban, hogy nem elég csak annyit mondani, hogy magyarul írjunk könyveket, magyarul tanítsuk népünket az új európai tudományokra: ha igazán eredményeket akarunk elérni, jól meg kell fontolni azt is, milyen módon tesszük ezt, milyen stílusban. Ismét igen jellemző Ágis második megszólalása: „*De mi módon kelljen szólni népeinkhez?*” Hogy lehet hirtelen férkezni szívekhez? — Bessenyeit a stílus nem valami elvont szépségideál oldaláról érdekli. Számára a stílus a közlés módja: sokat töpreng azon, miként lehet eltalálni a legmegfelelőbb módot gondolataink közlésére, hogy az embereket érdekelje is az, amit mondunk, írunk, és el is fogadják igazságainkat, tanításainkat.

A stílus problémája Bessenyeinél tehát, nagyrészt legalább is, az ismeretterjesztés módszertani kérdése. De ezenkívül is sok értékes gondolatot papírra vetett tűnődései közben a stílusról, sok sikerült stílusparódiája van, sokféle módon igyekezett a maga stílusát a prózában körülhatárolni, ill. elhatárolni a régi magyarságtól. Eredeti gondolkodó ezen a téren is. Stilisztikai elgondolásai sajátos gondolatrendszerével, alapvető cél-

kitűzéseivel függnek össze. Eredetiek abban a korban, midőn Révai Adelungtól veszi át stilisztikáját. — Iktassuk ide mindenekelőtt egy rendkívül finom megjegyzését a nyelv és a stílus különbségéről *Az ember poémában Jegyzéséből*. A fordításról beszél „Jön úgy dolog ezerszer is, hogy ha azon szóval mondd nyelveden, melyen amott mondták, a magadéban minden méltóságátul megfosztod. Más szavakkal kell élned, nyelveden amazzal ellenkező természete szerint, hogy azt felemelkedésben követhessed. Ezt már bajos fel tanálni, hogy micsoda szóval váltsd fel amazt, mely nem az a szó lévén, nyelveden, ugyan azon tárgyat, méltóságot, elmét adja elő. A nyelvnek erejét, méltóságát, tisztaságát kell ismerni, mert a csupa szavaknak tudása ide nem tartozik. A kocsisom is csak úgy meg ért minden magyar szót, mint én és véllem akadály nélkül beszél. De a szavakat ragyogó fénnnyel, méltósággal öszve rakni nem tudja, sem felemelkedésbe nem hozhatja.”

A versírásban a stílus szempontjából Bessenyei ott folytatja, ahol magyar elődei abbahagyták és csak a verselésen változtat. A prózában azonban — világosan érzi —, szakítania keli a hagyományokkal, a „régí áhitatos magyarsággal“, mert ez elvi leg összeegyeztethetetlen az új világi és éppen nem egyházas gondolati tartalommal. A világi kultúrának, tudománynak szakítani kell a szentírás módjával és új utakon kell haladni az írásmódjában, stílusban. A „belső írókat külső dolgokkal nem követhetjük“, ami úgy értendő, hogy az egyházi, moralizáló írókat stílusukban sem követhetjük: *A Magyar Nézőben* szellemesen parodizálja a református papok stílusát.

A *Tariménes Emlékeztetésének* sárospataki betoldásában is visszatér az eddigi egyházas stílus problémájára: „A magyar könyvekben leginkább bibliai írás módját látok, de ez csak ott tökéletes, az hol van és világi íróra nem tartozik... Arténis nem beszélhet úgy, mint Ruth asszony könyve: sem Trézéni, mint Salamonnak Éneke. Mit mondanál, ha Arténisről írnám, hogy olyan mint a fábul csinált köszöntőű, az orra hasonlít a toronyhoz, fogai mint kettősöket ellő juhok, melyek Gileádról lenyírják a fűvet... Ezek titkok: mi titkokat nem írhatunk.“ Bessenyei nem vak tehát a bibliai nyelv sajátos értékei és szépségei iránt, azonban a leghatározottabban elhatárolja magát tőle, mint világi magyar író. Az elhatárolás gondolati téren is természetesen megvan Bessenyei deista, helyenként materialista felfogásában, de megvan stiláris tekintetben is.

De elhatárolja magát Bessenyei a barokk stílustól is néhány stílusparódiájában. Ilyen *A Filozófusban* Lidás levele Lucindához

barokk heroikus stílusban. A szolga ír az elavult moorban, melyet urai már levetkeztek. De ilyen parodisztikus jellegű Tariménes levele is Tomirishez, kedveséhez. — Elhatárolja magát Bessenyei paródiáival a vidéki, parlagi magyarságtól (Pontyi beszéde), a deák szókkal szükségtelenül teletűzvelt curialis stílustól és nyelvjárási elemekkel teljes és általánosan érthetetlen vidékiességtől (az ügyvéd levele és a tisztartó levele *A filozófusban*) is.

Bár a *Telemakust* fordító Hallert nagyon tiszteli és több helyen emlegeti, mégis talál hibát a fordításban, ill. magyarságában. Több apró részletet is kiemel, kielemez, de legfőbb kifogása, hogy „Az írás módjában is felette sok homályt és szükségtelen cifraságot hintett a fordító: „... a ragyogó szemeinek szikrázó tüzeit, elevenségét mértékelő csendes viselését szemlélte“. Ha itt a magyarság ilyen nagyon nem szikrázna, mindjárt szebben esne.” (*A holmi* XXVIII.) A bámult példaképen is észreveszi a barokk cifraságot, melyet Kazinczy is annyit támad majd, a barokk cifraságot, mely a randi Magyarország stílusos ruhája volt, és amelyet a gondolkodás megváltoztatásával, szintén meg kell változtatni. Ide tartozik *A holmi* XXXIII. részében Teleki Ádám *Cid*-fordítására vonatkozó bíráló megjegyzése is. Kifogásolja, hogy az író teletűzdeli sorait a „nagyságos” és „felséges” szavakkal: „E mód a tragédiának természeti ellen van...” — A barokkos magyar nemesi kultúra kritikáját jelenti támadása a négysarkú versek, a Gyöngyösi-féle versszak ellen, melyben a kistehetségű írók a gondolatot áldozatul dobják a kádenciának.

Bessenyei tehát elhatárolja magát az egyházas stílustól és a nemesi barokkos magyarságtól. Ez a múlté, ő pedig a jövő felé akarja nemzetét vezetni, új tudománynak fényével akarja polgártársait boldoggá tenni. Hogyan érheti el ezt a legjobban? Mi Bessenyei stíluseszménye? Annyi bizonyos, hogy első renden a közlés, a tanítás szándéka határozza meg stíluseszményét. Abból kell kiindulnunk, hogy kiknek akart Bessenyei írni?

„Mindég nagyobb vágyódásom van azoknak írni, kik nagy olvasás nélkül valók és nyelvtudatlanok, mint a tudósoknak és német, francia nyelv ismerőknek. Minek nyújtanád kezdet annak segédelmére, ki magát erős és bátor lépésekbe veheti? (*Az ember poemában, 1803. Jegyzés.*) Bessenyei tehát elsősorban nem a tudósokhoz fordul, hiszen akkor elvei szerint (*Jámbor szándék*) latinul kellene írnia, hanem azokhoz akar szólni, kik eddig a tudományhoz nem juthattak, mert az idegen nyelven beszélt. Bessenyei szándéka tehát világosan az ismeretek terjesztése és a tudományok művelése együtt.

Az ismeretterjesztésre nagy szükség van, mivel az emberek nálunk általában tudatlanok. Nem az írástudatlan jobbágy-ság tömegeiről beszél itt Bessenyei, hanem a vidéki nemességről, melynek fiai járnak ugyan iskolába, de ott semmi hasznos dolgot nem tanulnak meg, és falujukban azt a keveset is elfelejt-vén, semmit sem tudnak a világról. Ezekben a fejekben kell világosságot teremteni és ehhez kell megtalálni az eszközöket. — Az iskola munkájával szemben Bessenyei azért is szkeptikus, mivel az iskola csak éretlenkorú gyermekeket tanít, akik fiatalságuknál fogva bizonyos dolgokat még sokkal jobb iskolában sem érthetnének meg. Ezért feltétlenül szükséges az iskolánkülvüli ismeretterjesztés, a felnőttek tanítása könyvek, írások által.

Bessenyei maga is autodidakta volt. A sárospataki iskolát végig sem járta, és már is hazavitték gazdálkodni. Bécsben mindent magának kellett megtanulnia. A saját példáján látta beigazolódni, amit *A holmi* első részében így fogalmaz meg: „Ellenben bölcsé lesz oly, kit semmi mester nem tanított, és csak maga olvasott, gondolt.” Van irónkban, valami az autodidakták büszkeségéből. A maga szerezte tudást többre becsüli az iskolai műveltségnél. Az ő esetében ez teljesen indokolt volt, hiszen ő az európai felvilágosodás tanait szívta magába, a korabeli iskola pedig csak a zsidók babilonai fogságáról, Jákob történeteiről beszélt és távoltartotta az ifjakat olyan „világi bűnös dolgok”-tól, mint a görög bölcsek, vagy a modern gondolkodók. A sokat olvasó testőrt mégis lenézik egyesek, és azt mondják, hogy „be kár, hogy ez az ifjú sokáig nem járhatott s lakhatott iskolába, bezzeg ember lett volna belőle!” Valósággal megmérkőzik hát az iskolában tanult bölcsekkel, és midőn látja nagy tudatlanságukat, szinte megnyugodva kiált fel: „So-ha ez időtől fogva nem búsultam rajta, hogy filozófusnak nem neveztek az iskolába.” (Vagyis hogy nem járta végig a gimnáziumot.)

Az öregedő Bessenyei pusztai magányában még jobban meggyőződik arról, hogyan áll a kultúra ügye a magyar falvakban. „Látod, hogy az iskolában tanulnak és a falukon semmit se tudnak. Közönséges nemességünknek sokasága szántásha, vetésbe fúlva, minden országos értelmetet pipájából füstöli ki, hol hosszas elmélkedésedre ásítva asztag búzája, kazal szénája felé fordul, s pompás okaidnak hátat vét.” (*Beszéd az országnak tárgyárul.*) Az iskolák „csak az utat mutatják meg, merre menj, s azzal ott hagynak magadra”. Ezért kell a továbbképzéssel törődni és különösen a vidékkel: „Hogy tanuljanak a falukon? Pedig ott a nép, és temérdekség.” A falusi nemest kell tehát megközelíteni a tudománnyal. Ezekhez a körülmények-

hez kell szabni az írásnak módját, az ismeretterjesztés módszerét, a stílust.

A *holmiban* és első röpirataiban már kialakul Bessenyeiben hivatástudata és ezzel kapcsolatban közlési módszere. Érett korában még tovább tisztulnak és tudatosodnak benne. Ellentét nincs korai és késői írásai között, ezért együtt tárgyalhatjuk őket az időrendet nem véve tekintetbe.

Az ismeretterjesztés szándékával a vidéki nemesség, az ország jövőjé vezető rétege felé fordul: azt próbálja elemezni, hogyan lehet hozzáférközni a mondanivalóval. „Utoljára végre csak azt látod, hogy a falusi nemes ember Bakókból, Lokkokból, Volfinusokból sat. nem tanul. Olyan módon kell néki tudni valóját elébe adni, hogy abban egyszersmind kedvét, örömét is érezhesse... Halovány magyarsággal, nyakba kitekert szavakkal, sarkából kifordult értelemmel nem kell írni, mert sutra van. Az az iskolai mesterséggel, mord elmével és száraz okokkal teljes írás módja sem teszen semmit, melynek mértékletes szavai közt a vágyódás elalszik, a kedv meghervad és a szív hideg mondásaiba belé fagy. Mit gondol elmélkedéssel az olvasó, ha könyvednek olvasása álmot hoz reá? Ugy kellene írni, hogy mikor szakaszodát végig olvasták, ezt mondanák rá: Be hamar elvégzi, és nem ezt, hogy: Van-e még sok hátra?” (*Beszéd az országnak tárgyárul.*) Érdekesen kell tehát írni, színes, változatos nyelven és úgy, hogy a szívhez is szóljunk, ne csak az elméhez. Ugy kell az ismereteket közölni, hogy a hallgató kedvét és örömét lelje abban. (Olyan megállapítások ezek, amelyek máig sem veszítették el érvényüket!!)

Ezek a gondolatok már a fiatal Bessenyeiben élnek, bár még nem a falusi konkrét nemesi közösségre vonatkoztatva. A *holmiban* így ír: (XLVI.) „Azt gondolnád, hogy az írók emberi nemzetek iránt úgy tészik meg kötelességeket, ha mindég a legmélyebb bölcsességgel írnak és tanítanak...” Ez nem igaz, mert a száraz okoskodás csak néhány emberhez szól, a szépirodalom, mely a szívhez szól, sokkal kedvesebb. — „Lehet-e minden igazságról nyájasan és világosan okoskodni? Lehet annak, kitől kitelik.” A régi tudósok a tudományt komor nehézségekkel, szárazsággal vették körül, szinte azzal a szándékkal, hogy a közönséget attól elijesszék. Némelyek egyenesen úgy vélekednek (A *holmi*, XXXII.), hogy ha az írás nem szomorú, nem méltóságot viselő, nem áhitatos, tehát nem fog bölcsességet tartatni. Miért nem? Elveszi-e a mosolygás vagy könnyű magyarázat a dolognak igazságát?”

Bessenyei tehát mosolyogva akarja tanítani az embereket a

legmélyebb igazságokra is: a mosolygás nem veszi el a dolognak igazságát. Korai felismerése ez Bessenyeinek és élete végéig nem változott meg. A *holmiban* megírja, hogy „valamely bölcs csak csupán elmének és szívnek nem beszél, nem fog kedves lenni...”. Az elméhez a tudomány szól, a szívhez a költészet. Bessenyei még tudós és költő egy személyben, és bármennyire szeret is elmélkedni és tanítani, vagy talán éppen ezért „a legkedvetlenebb igazságot játékos ábrázatba és nyájas formába” igyekszik öltöztetni, hogy az emberek hátat ne vessenek neki. Bármennyire is prózában közli legfontosabb eredeti gondolatait, tisztában van azzal is, hogy „egy ékesen szóló, egy hatalmas poéta többet végbeviszen az embereken, mint százezer Seneka.” (*A holmi*, XLVI.) (Sajátos módon ugyanezt a gondolatot visszhangozza két évized múlva egy másik nagy prózaíró Kármán József is.)

Az élete végén írt *A természet világa* I. könyvében bő módszertani utasítást ad Bessenyei ebben az értelemben az ismereitek terjesztésére: „Az elmélkedésben kell gyönyörűség is. Vidámság, nyájasság, tréfa, könnyűség is. Mihent az olvasó verseidre nevet Kedveli okodat s bizonyos, hogy szeret”. — De Bessenyei mértéktartó. Az érdeklődés felkeltése, a vidámság, nyájasság nem mehet túlságba: nem lehet örökké komédiázni. „Azonban öröké ha írsz furcsasággal. A nagyok megvetnek, illetvén csúfsággal. Toldi Miklós, Markalf, Stilfrid lesz belőled. Semmit sem tartanak a bölcsék felőled.”

Bessenyei stíluseszményének legfontosabb vonása azonban a természetesség. Az örökös komolyság és mordság, száraz okoskodás is azért kerülendő, mert nem természetesek. A természetes az, hogy ember sír is, örül is, nevet is. „Tudd meg, hogy valami csak szép, ékes, mély vagy nagy dolog, annak mind természet szerint valónak kell lenni. Ha írásoznak ezen nemes és nyájás tulajdonságai nincsenek, írhat szörökké, de soha nem fognak közönségesen olvasni...” (*A holmi*, XXXII.) Fiatalkorában így adja meg a legfontosabb útmutatást a magyar tudomány és irodalom művelőinek: „Okosok, írjatok úgy, hogy szeressenek, értsenek benneteket s mosolyogva, könyvezve csudálkozzanak rajtatok.” (*A holmi*, XLVI. *Mély okoskodás s írás.*)

Az öreg Bessenyei már azt is tudja, hogy a természetes írásmód egyszersmind a legművészebb is. Az a könnyűség, amit ő kíván, az a mosolygás pedig mincénnél nehezebb. (*Tariménes, Emlékeztetés*): „Mentül öszvébb foghatod a dolgoknak értelmét, mentül rövidebbre veheted a szólásnak formáját: annál

nagyobb világosságot, erőt és felemelkedést mutatsz. Mikor legtermészetszerűtlen módon írsz, legmesterségesebben írsz. A legnagyobb könnyűségnek látszik, mégis ez az a könnyű dolog, melynek megtanulása minden világi mesterségek felett való nehézség. Ezek miatt szorul meg az okoskodás, mert hosszasan előbeszélve, szegivel, végivel, körülállásaival mindent kiírhat, de nem lesz ereje, se méltósága, sem kedvessége, kivévén kopasz és hideg értelmeit. De az ilyen könyveket ásitóztatva és szájjal haj-haj-gatva olvasod: és végre álom jövőn szemedre, kezedből kiejted. — A legközönségesebb dolgot tisztá magyarsággal kétféle módon leírhatod úgy, hogy egyiket olvashatják, a másikat nem szenvedhetik. Ez az a mesterség, mely által a nyelvnek szegénysége okoztatik, mivel nehéz megtanulni.” Vagyis sokan azzal mentik a maguk gyengeségét, hogy a nyelvet vádolják szegénységgel. A legegyszerűbben, a legtermészetesebben a legnehezebb megtanulni írni: mikor ez nem sikerül, sokan azt mondják, hogy a nyelv szegény, és ezért nem tudják magukat kellőképpen kifejezni.

Foglalkozik Bessenyei a műfajok stílusával is egy-egy megjegyzésében. A *holmi* XXVIII. részében (*Magyar írás módja*): „Az írásoknak tudomány szerint való módjokba is ejtünk hibákat. Látok vitézi verseket. Poémákat, hova az író tréfákat elegyít, mely nem illik. A vitézi verseknek mindenütt méltóságot kell mutatni. . . . Nagy történetekről is írnak folyó beszédbe, mely tréfás ellenkezést csinál magába. Meg kellene az ilyeneknek Barclaviust, Telemakhust olvasni több olyakkal és úgy osztán méltósággal, mértékletességgel ő utánuk írni.” Nem az az értelme ennek, hogy nagy történetekről csak versekben szabad írni, hiszen a példának felsorolt írók, ill. művek prózában vannak írva: de éppen ezek a szerzők, Barclavius, Fénelon, megmutatták, mint lehet nagy dolgokról prózában is írni. Ezt a tárgyhoz mért emelkedett hangot követeli Bessenyei. Mindjárt át is teszi próbául a *Telemakus* első sorait köznapj nyelvre, hogy az olvasó láthassa, micsoda nevetséges magyarság volna ez, pedig az értelme pontosan ugyanaz, mint a Haller fordításának.

Felvillan Bessenyeinél a próza ritmusának kérdése is: ezt a szórenddel köti össze: „A szóhelyeztetésben áll sok, mely a beszéd rendit szüli . . . a szóhelyeztetésnek sokféle rendiben kétségkívül csak egy az, mely legszebb. A rossz szóhelyeztetés . . . minden beszédrendet rút vagy legalább igen közönséges formába önt: annyira, hogy véle akármely szép dolgot szép színre lehet festeni. Ellenben ha helyes, azaz a nyelv természetihez szabattatik, minden közönséges dolgot oly szép beszédrend-

be veszen, mely által a csekélység is kellemetességgé változik. Mihelyt e mesterségre rámehetsz, rútul írnod lehetetlen, akár-mely semmiséget végy pennádra.“ (*Tariménes, Emlékeztetés.*)

VII.

Külön nyelvi problémát vet fel a *fordítás*, melyről végezetül még szólni akarok. Sok fejtörést okozott ez már a régi magyar íróknak is, és nagy vita folyik róla a Bessenyei nyomán újjáéledő irodalmi életben. A franciák szabadabb elveit Péczeli József fejti ki a Mindenyes Gyűjteményben 1789-ben, a pontosabb, a mai értelemben vett műfordítás szigorúbb követelményeit pedig Batsányi tolmácsolja a *Kassai Magyar Múzeumban*, szinte egyidejűleg Péczelivel. Bessenyei nagyjából a franciák tanítványának mutatkozik ebben a kérdésben is. Számára a fordítás nem műfordítás, nem elsősorban esztétikai probléma. Nem az eredeti finomságait igyekszik megközelíteni, átültetni, mint pl. Kazinczy. Nem utánozza nyelvünkön az eredeti ritmusát is prózában, mint Gessner *Idylliumainak* fordítója.

Bessenyei szerint a fordítás azért hasznos, mivel „az idegen nyelven írt jóféle munkákat közönséges hasznúkká” teszi. Ez az a mód, ahogyan a tudományokat a magyar nyelvbe behúzzhatjuk! Tehát elsősorban a kevés olvasottságú, átlag műveltségű olvasónak szükségesek, „mert akik valósággal tudós emberek, szeretik a tudományt a maga tulajdon kútfejekből meríteni, a fordításokhoz pedig csak kintelenségből ragaszkodnak.“ (*Jámbor szándék.*) — Bessenyei maga nem is fordít a *Lukánust* kivéve, ezt is Barcsai kényszeríti rá. Meg is vallja ennek előszavában: „En ... még eddig ... valóságos magyar fordítást szorgalmatossággal nem tehettem ...“ *Az embernek próbája* nem fordítás „... hanem csak az anglus Póp Sándor gondolatának magam módja szerint való követése.“ *A hármass vitézekről* (1779) azt írja: „Ez a darab pedig fordítás is, nem is a Voltér *Triumvirátussából*.“ *A holmi* XLIV. részében az angol Young egy éjszákját lefordítja és utána közli a fordításról szóló felfogását: „Nem hogy szórul szóra nem fordítok, de gondolatrul gondolatra, dologrul dologra mégyek csupán magamtul, melyeket tetszésem szerint alkalmaztatok az író gondolatjai közé ... Valahol látom, hogy szép dolog nyelvünkön idéttlenül esne, ott hozzá gondolok azonnal.“

Bessenyei célja a tanítás, nemzetének oktatása. Nem a tudósoknak ír, hanem az „együgyű és középszerű olvasású” embereknek. Ez vezeti amikor fordít. Midőn Pope művét másodszor

is átteszi magyarra, önmaga előtt is tisztázza eljárását: nem fordít, hanem magyaráz az eredeti gondolatmenetében és változtat ott, ahol a magyar közönsége azt szükségessé teszi: „Továbbá a rövid mondású, de szélesen kiterjedett értelmű dolgozat nem jó magyarul is oly röviden írni, mert az együgyű és középszerű olvasású ember meg nem érti. Bölcsnek, tanultnak nem írok, az együgyű meg nem ért. Így is elég megérteni és benne gyönyörködni a gyengének, ahogy én változtatom. De önnön anglus természetiben való megértelmére olvasás kell, már előre és nem kicsiny. Én olvasatlanoknak írván úgy nem tehetek, hogy nyüglődve értsenek meg. Száz esztendő múlva, ha dolgozik a nemzet, lehet osztán más hangon is írni.” (*Az ember poémában. Jegyzés, első fogalmazás.*)

Bessenyei tehát a maga fordítási illetve magyarázási módját nem általában tartja helyesnek, hanem csak a nemzet akkori fejletlen irodalmi kultúrája mellett szükségesnek. Majd eljön az idő, mikor a nemzet az erősebb táplálékot is megbírja, akkor lehet majd más módon is írni a magyar írónak. (Ez a gondolat Csokonainál más megfogalmazásban visszatér a Széchényihez és Koháryhoz írt levelekben, előbb pedig Kármán *A nemzet csinosodása* c. tanulmányában.) — Bessenyei tudja, hogy mi az igazi fordítás, melyek annak nehézségei. „Nem bírom magamhoz a fordításnak mesterségébe és ennél nehezebb dolgot a nyelvekre való nézve alig ismerek. Ezt a kis fordításomat ezerszer igazítottam már...” (*Lukánus.*) A fordításnál két nyelv találkozik egymással és mintegy megmérkőzik a magyar a maga kifejezőeszközeivel az idegennel. Számos írói nyilatkozatot ismerünk a korban, mely ezt a találkozást valóságos csatának fogja fel a két nyelv között. Sok fordító aztán „a két nyelv közt eltéved”, különösen, ha nem is jól tudja őket, mint erre sok példa akad. Bessenyei is azt mondja, hogy „csakugyan fordítani én sem bátorkodom, félvén attól, hogy a két egymással ellenkező nyelvnek fejemben való ögyvelgése, tőlem észrevehetetlenül is magyarságomnak ne ártson.” (*Tariménes, Emlékeztetés.*)

Ha a fordító csak az eredeti gondolatait veszi át, még nem ad igazi fordítást, inkább csak szövegmagyarázatot. Ha pedig szórul szóra fordít, elvesz a lényeg, úgy lehet. „Az ilyen erős munkákat, ha szóban, versben nyomrul nyomra fordítod, nemcsak hibás lesz, de nevetséges is... Szót fordítasz szóra, de az erő, méltóság eltűnnek... Már két nyelvnek természetiben tudni, hogy az egymással való ellenkezésben mindenkinek méltósága micsoda gondolatok és szavakban álljon szemközt, nem

könnyű mesterség. Ugy vélem, hogy még ezt én sem tudom s te sem.” Nehéz a fordítás azért is, mivel a magyarban a szavak értelme nincs meghatározva, azután meg a francia rövid szavaival szemben a magyarban a verselésre alkalmatlan hosszú, terjedelmes szavakat találni: „halhatatlanságának, szerencsétlensége, boldogtalansága“ sorolgatja Bessenyei, s hozzáteszi: „Keresd a szavakat és véghetetlen sokasággal tanálod őket.” (Ezzel a nehézséggel már a zsoltárfordító Szenczi Molnár Albert is szemben találta magát!)

„De ez még sem olyan terhes mesterség“ — folytatja *Az ember poémában Jegyzésében* —, „mint a szónak egész megváltoztatása. Jön úgy a dolog ezerszer is, hogy ha szóval mondod nyelveden, melyen amott mondták, a magadéban minden méltóságátul megfosztod. Más szavakkal kell élned, nyelvednek amazzal ellenkező természete szerint, hogy azt felemelkedésben követhessed.” Pedig a fordítónak mégis csak kötelessége (ha nem szolgálai módon szórul-szóra fordít), hogy a gondolatokon kívül, kívált lírai természetű költői művekben, az eredeti lírai hevét és emelkedettségét is tolmácsolja a magyar olvasónak. Bessenyei hiányolja is ezt a magyar Miltonban: „... Mert ez a fordítás, mely Miltonban magyarul megjelent. Miltonhoz képest kevesebb semminél. Utól kellett volna a poétaságának felemelkedését és elméjének méltóságát érni. De ez nem telik oly könnyen, mint a pipa közben való beszéd” (Az idézett *Jegyzés* első fogalmazásából.) Bessenyei tehát tudja azt, hogy milyen az igazi fordítás. Ő maga azonban nem így jár el, mert más a célja műveivel és mert hiányzik belőle, vagy csak olykor ihleti az a költői hév, mely Kármán prózáját költői magasságokba emeli, Csokonai lantján pedig a magyar líra addig legszebb hangjait csalja elő.

VIII.

Fel kell vetnünk még a kérdést, mennyire tudta Bessenyei az általa támasztott követelményeket stílusában megközelíteni. A kérdés teljes megválaszolása újabb tanulmányt követelne. E helyen néhány rövid utalással kell megelégednünk. — Az ellenforradalmi korszak történetírása érthető okokból igyekezett Bessenyei írásművészetét kisebbiteni. Szekfű Gyula a *Magyar Történet* V. kötetében azt írja: „Magyar írásmódja nem különösen nevezetes, előtte a barokk-korszaknak szinte névtelen írói is könnyebben, folyékonyabban tudtak magyarul írni, nem is szólva a nagy nyelv művész Faludi Ferencről, kinek stílusához képest

Bessenyei művei még kemény küzdelem arcát mutatják, kezdetleges küzdelmet a gondolat kifejezéséért.” — Mi sem tagadtuk, hogy Bessenyei küzdött a nyelvvel, de akkor küzdött, midőn új gondolatvilágot akart feltárni nemzete előtt. Faludinál, ki-nek érdemeit nem akarjuk kétségbevonni, erről szó sincs! De érzésünk szerint Bessenyei nem is az előtte járó barokk írókat folytatja stílusban, hiszen ezektől el kell magát sáncolnia gondolati téren és a kifejezés módját tekintve is. Sokkal inkább hasonlítanak röpiratai stílus tekintetben a XVI. század hitvitázó irataihoz. Ismerhetett ő ilyeneket, ha nem is idézget belőlük. Más példát is látunk a korban a XVI. század legjobb stílus-hagyományainak továbbélésére. Kármán 1794-ben *A fejevsteséget* tudatosan archaizálja, hozzáigazítja a XVI. század stílusához. (V. ö. Némédi Lajos: *Kármán műve-e A fejevsteség?* Főiskolai Évkönyv, I.) Bessenyeit temperamentuma, vaskos, reális látásmódja és szókimondása is közelviszik a XVI. századhoz. Igaz, hogy *Markalfról* azt mondja, hogy „tele van ocsmánysággal”, de a *Magyar Nézőben* maga is elég vaskos kifejezésekkel támadja ezt az „ocsmányságot”.

Eredeti munkáiban igyekezett anyanyelvünk nagy apostola és szerelmese érhetően, világosan és élvezhető módon írni. Nem sajnálta az írásaiból a fűszert sem. Népies szólásokat, fordulatokat használ már Bécsben is, hasonlatait a vidéki életből, az alföldi tájból veszi öregkori írásaiban. Igazságait szemléletesen adja elő; élelén vitastílusban, magyarulva, olvasóját meg-megszólítva beszél. Mosolygásra is gerjeszti hallgatóit, ahol kell és lehet. Könnyeden, elegánsan nem tudott írni, a legegyszerűbben és legtermészetesebben sem. Igaz az, hogy küzdött a nyelvvel, de ennek a küzdelemnek nagyszerű eredményei születtek elméleti szempontból és gyakorlati megvalósításban egyaránt.

Bessenyei érzi és tudja, hogy az írásnak módja, a stílus egyéni dolog, szorosan összefügg korrall és egyéniséggel, írói szándékkal és sok más körülménnyel. Ezért nem akarja ő a maga írásmódját másokra ráerőszakolni. Ő csak tanácsol, javasol: „Okosok, írtatok úgy szeretessenek, értsenek benneteket, s mosolyogva, könnyezve csudálkozzanak rajtatok!” Sokszor megjegyzi, hogy neki ebben és ebben a kérdésben ez a véleménye, de másnak lehet más is, sőt lehet, hogy az az igaz és nem az övé. Amikor *A holmiban* Dugonics *Trója veszedelme* c. munkájának egyes részeit átírja, hozzáteszi: „... nincs olyan megírt dolog, melyet más móddal is ki lehetne tenni.” Vagy egy másik helyen: „Amint feljebb mondtam, így is lehetett írni ugyan azt: de mivel a tetszés sok féle, lehet, hogy az első mód sokaknak még inkább tetszene mint az utolsóbb.”

Élete végén sem tulajdonít magának nagy érdemeket a magyar nyelv ápolása terén, bár azt egyedüli életcéljának tekintette. Miután a korabeli magyar könyvek némelyikének stílusát keményen megbírálja, hozzáteszi: „Ezen szavaimnak értelmét ne oda dűtsd, mintha hivalkodásomat táplálva, a magyar nyelvnek erejét csak egyedül valóságomnak tulajdonítanám. Én se tudom, te se. Hol tanulnám a béreseim közt? Azt se tudom, hogy írok, ha mások nem tudják, mert ki isméri magát úgy, mint őtet a többi?” (*Beszéd az orsz. tárgyárul.*) Egy tapasztalatokban és küzdelmekben, belső vívódásokban oly gazdag élet végső, magyaros szerénységű akkordja a *Tariménés Emlékeztetése*: „Ezen idetett okoskodásomnak sorját oda ne vidd, hogy én tulajdon magyar írásomnak mődját kívánom példának adni a követésre. Nem engedi meg a szemérmesség, hogy a hivalkodást bennem ily képzelődéssel táplálja. Írok amint tudok, írj te is, ahogy tudsz. — Végre én hivatallal nem élek, professzor, pap, mester, deák nem vagyok: mint magános lakos, szántóvető gazda, úgy írok; kötelességem kasza, kapa, malachagyás. Így nem tartozik reám, hogy magyarul a deákos embereknél jobban írjak és a tanítóknál többet tudjak. Élj, olvass és gondolkozz!” Így beszél az az ember, kinél az országban a nyelv és írásmód titkairól senki sem gondolkodott abban az időben annyit és olyan világosan!

Bessenyei talán maga sem érzi, mennyit tanul ő a néptől, vagy legalábbis attól a vidéki magyar nemességtől, mely nyelvi kultúrájában is oly közel állott ekkor a falu népéhez, a jobbágyokhoz. „Hol tanulnám a béreseim közt?” kérdi. Pedig mennyi ízt és színt visz magával a szabolcsi homokról Bécsbe, és hogy teleszívódik nyelve a falusi környezet kifejezőkészségével a bihari magányban! A póriasságtól mindennél jobban irtózó Kazinczy a maga felfogása szerint jól jellemzi Bessenyei stílusát a Báróczié mellé állítva azt: Báróczi múzsjája egy gráciaalakú s nővésű nagy nevelést nyert leány, kinek még selypítéseit is kellemnek vesszük: a Bessenyeié — ha a kép nem volna illetlen — egy alföldi piros pozsgás leányasszony, aki ama körül cseledkedik és akin az asszonyától el-eltanult városi szólás, az az asszonyától ellopkodott ék sem áll jól...” (*Báróczi Sándor élete.*)

Ahhoz azonban, hogy programszerűen vallja a népnyelv tanulmányozásának szükséges voltát, majd csak Csokonai jut el. Bessenyei még túlságosan nemes úr ehhez. A debreceni polgár Csokonai, különben nagy tisztelője Bessenyeinek, már biztatja íróinkat. „...ne csak a külföldi írókat olvassátok, hanem

keressétek fel a rabotázó együgyű magyart az ő erdeiben és az ő scythia pusztáiban, hányjátok fel a gyarló énekes könyveket, a veszekedő prédikációkat, a szűr bibliopoliumon kiterített szennyes románcokat, hallgassátok figyelmemmel a danoló falusi leányt, és a jámbor puttonost; akkor találtok rá az Arpád szerencsi táborára, akkor lelitek fel a nemzetnek ama mohos,, de annál tiszteletesebb maradványit...” (*Jegyzések az Anakreoni dalokhoz.*) Nemcsak a népnyelvet és népköltészetet nézi új szemmel Csokonai, hanem a régi magyar irodalmat is. A gyarló énekes könyvek, a veszekedő prédikációk, de még a szennyes románcok is a nemzet tiszteletét érdemlő hagyományai, melyekben éppúgy lehet kincseket találni a nemzeti nyelv bővítésére, mint a jámbor puttonos vagy danoló falusi leány beszédében és dalaiban.

A kifinomult polgári ízlést követő és követelő fiatal Kazinczy, az európai horizontot a nép világával és a tiszteletes régiséggel egyesítő Csokonai a magyar felvilágosodásnak újabb lehetőségeit keresik és találják meg. De mindkettőjük megett ott magasodik a nagy kezdeményezőnek, a magyar nyelv szerelmesének és vallatójának. Bessenyeinek alakja. Mint ahogyan ott magasodik ő a korszak minden más írója megett, gondolatai szétáradnak a nemzeti kultúra vivőereiben, észrevehetetlenül is felszívódnak a hajszálerekbe, s „közönségesekké” lesznek a szeretett haza javára. Hogy miként, az még ma is jórészt kikutatlan. Pedig Bessenyei jelentőségének megmutatására éppen nem a legalkalmatlanabb eszköz lenne gondolatai szétáradásának, továbbfejlesztésének a felkutatása. Ha egyszer látjuk részleteiben is, hogy mi volt előtte, ha meg tudjuk mutatni, hogy nyomában miként támad a nemzeti nyelvvel nemzetet formálni és menteni akaró írók serege, akkor látjuk majd meg igazán, hogy mit jelentett Bessenyei a magyar irodalom és a magyar nemzet történetében. Ezzel egyben a magyar felvilágosodás történetét is teljesebbé tennők.

Bessenyei György idézett művei teljes címükkel, első kiadásuk vagy keletkezésük évével.

(Ahol modern kiadás nincs megjelölve, ott az eredetit használtam).

1. Ágis tragédiája. 1772. (Magyar Klasszikusok.)
2. Az embernek próbája. 1772. (Régi Magyar Könyvtár. 30. 1912.)
3. Lukanus első könyve. 1776.
4. Bessenyei György Társasága. 1777.

5. A filozófus. 1777. (Magyar Klasszikusok.)
6. Magyarság. 1778. (Magyar Klasszikusok.)
7. A Magyar Néző. 1779. (Magyar Klasszikusok.)
8. A holmi. 1779.
9. A hármas vitézek. 1779.
10. Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék. 1781. (Magyar Klasszikusok.)
11. A méltóság keserve (1796) előtt: A hazának ifjúságát oktató bölcs professzoraihoz tett beszéd. (Irodalomtörténeti Közlemények. 1927. 244. kk. 1. Kiadta Harsányi István.)
12. A természet világa, avagy a józan okosság. 1794—1801. (Régi Magyar Könyvtár, 7. sz. 1898.)
13. Az ember poemában az anglus Pópnak elméje szerint. 1803. (Régi Magyar Könyvtár. 30. 1912.)
14. Beszéd az országnak tárgyárul. 1803. Legfontosabb részeit kissé szabad átrendezésben közli a Tudományos Gyűjtemény 1817. XII. 3—14. l-on Hazafiúi elmélkedés címmel. (Egy kéziratból kiadá Vitkovics Mihály). Egy más változata hat év múlva újra megjelenik a folyóirat hasábjain (1823. I. 3—10. l-on) Töredéke Bessenyei György értekezéseinek a magyar nyelv kimíveltetéséről címmel Mihálkovics József gondozásában. A Beszéd Bessenyei egyik legszebben és leglelkesebben megírt munkája. Két kiadása gyors egymásutánban bizonyítja, hogy jelentőségét jól látták a kortársak és a közvetlen utódok. — Teljes szövegét kiadta Belohorszky Ferenc az Irodalomtörténeti Közlemények 1934-es évf. 291—8. l-on. Idézeteimmel Belohorszky szövegét követem, csak ott veszem alapul a Tudományos Gyűjtemény szövegeit, ahol nyilvánvaló tévedésről van szó a betűhív közlésben.
15. Tariménes utazása. 1804. (Berzsenyi Dániel Gimnázium kiadása, 1930.)

PATAKY LÁSZLÓ tanszékvezető főiskolai tanár:

„AZ ADY-VERSEK POÉTA-ADMINISZTRÁTORA”

(Földessy Gyula Ady-tanulmányainak bibliográfiája).

Ötven évvel ezelőtt, 1906. februárjában jelent meg Ady Endre első „új” kötete. Ha könyvének megjelenésekor nem is támadt azonnal széleskörű visszhang, nem kétséges, hogy ez az egyszerűnek látszó költői tett lett a kezdetévé irodalmunk minden addiginál nagyobb „háborgásának”. Feleslegesnek látszik itt most a harcok egyes fázisait, legjelentősebb állomásait akár csak felsorolni is. Révai József Ady-tanulmányának A harc Adyért c. fejezete kellő eligazítást ad e kérdésben. Elég talán hivatkozni e harcok vetületének, az Ady-irodalomnak szokatlan, nagy bőségére. Közismert, hogy egyetlen más XX. sz-i magyar íróval sem foglalkozik annyi tanulmány, cikk, vitairat, mint Ady Endrével. Akármennyire elegyes értékű és színvonalú is ez a hatalmas irodalom, eredményeként Ady nagyszerű alakja és megharcolt harcai, ma már alig félreérthetően és félremagyarázhatóan állanak előttünk. Sok, nagyon sok minden kitisztult és letisztult az elsuhant ötven év alatt.

Ennek ellenére azt kell mondanunk, hogy irodalomtudományunk és irodalomtanításunk egyetlen más jelentős örökségünkkel sem sáfárkodik olyan hűtelenül, mint éppen azzal a drága kincs-csel, amelyet számunkra Ady költészete jelent. Irodalomtudományunknak e területen megmutatkozó hiányosságairól áttekintő képet nyújt Bóka László készülő Ady-monográfiája Ady pályakezdése címmel megjelent első kötetének bevezetésében. S aki bármely fokon figyelemmel kísérheti irodalomtanításunkat, tudja, hogy e ponton jelentkezik a legtöbb kérdés és itt tapasztalhatók a legzavarosabb nézetek. A felmerülő kérdések a legtöbb esetben az Ady-versek érthetőségének problémáját vetik fel.

Tudjuk, hogy az Adyt ért számtalan rágalom között az ő „érthetetlensége”, sőt „értelmetlensége” miatti panaszok voltak a leggyakoribbak. De azt is tudjuk, hogy Ady maga „a legérthetlenebb verseit se hitte csálhatatlanul érthetetlennek”. (Dukduk-affér) Vagy, hogy az itt hosszan felsorakoztatható sok nyilatkozata közül az egyik legkeserűbbet idézzük: „verseinket nem olvassák, nem látják, s ha látják, nem értik s ha megértik, jaj nekünk, mert akkor nem értették meg még csak igazán.” (A magyar Pimodán).

A kérdést nyilvánvalóan nem lehet csupán érzelmi állásfoglalással eldönteni. Nem gondolkozhatunk úgy, hogy én szeretem Ady Endrét kemény harcaiban megmutatott bátorságáért, becsülöm nagyszerű költői tehetségéért és ezért elfogadom tőle a különös, „érthetetlen” kifejezéseket is, egyszerűen túlteszem magam „értelmetlenségein”. Földessy Gyuláé az az irodalomtörténeti jelentőségű érdem, hogy e kérdésben a gyökeres megoldáshoz segített bennünket. Ő tett először sikeres kísérletet arra, hogy feltárja azokat a mély összefüggéseket, amelyek Ady egyes verseit, azoknak sorait, gondolatait más verseinek, sőt igen gyakran prózájának egyes soraival és gondolataival összefűzik.

Földessy Gyula természetesen nem az egyetlen, aki Ady megértésében előbbre tudott bennünket segíteni. Mindenki, aki bármelyik Ady-probléma megoldását sikeresen elvégezte, szintén közreműködött e téren, de Földessy Gyula fejtette fel azt az Ady egész költészetét átfogó szimbólum-rendszert, amely az ő lírájában egészen sajátos organikus egységet alkot, amiért Adynak nem minden versét tekinthetjük olyan önmagában megálló, megérthető lírai alkotásnak, mint más költők költeményeit.

Bizonyos összefüggések felismerésére mások is eljutottak.

Igy pl. annak megállapítására, hogy Ady versei együtt, kötetbe összeállítva hatnak igazán. Ezen az alapon mondhatta Lukács György, hogy számára és a magyar olvasók ama idősebb nemzedéke számára amely még az önálló publikációkból ismerte az egyes Ady-verseket, Ady minden új kötete szinte meglepetést okozott. „Ismertük — írja — az egyes verseket, de összefüggésükben, az Ady teremtette sorrendben, kompozícióban, egymást támogatva és erősítve, egyodalúságokat és kilengéseket a fővonalba igazítva, erősebben hatottak, mint külön-külön.” (Ady, a magyar tragédia nagy éneke. Irástudók felelőssége, Szikra, 1945, 44. o.)

Ignotus két nyilatkozatával igen alkalmasan lehet azt megvilágítani, hogy ez a felismerés mennyivel kevesebb annál, amit előzőleg Földessy eredményeként vázoltunk. Azt a tényt, hogy Ady verseinek a kötetek összefüggéseiben való vizsgálata milyen sajátos következményekkel jár, Ignotus is észrevette, sőt talán őt tekinthetjük e kérdés első megrendítőjének is. Igazán tipikusan „ignotusi” szellemességgel állapítja meg: „Mint a virág egy tövön, egyik élénkíti a másikat. Ez a fő az egységes világnézés, amelyből fakadnak s amelyre rávállanak... Együtt és egymáshoz képest megrészegítenek változatosságukkal, sokféleségükkel, egymásra való ráfelelésükkel.” (Ady-Múzeum, II. 34. l.) Ám ki ne ismerné az ő még szellemesebben megfogalmazott, de egyben már sajnálatosan megtévesztő „kommentárját” A fekete zongoráról: „Akasszanak fel, ha értem. De akasszanak fel, ha hat-hét irodalomban, melyet nyelvtudással megközelíthetünk, sok vers akad ilyen egész értelmű, ilyen mellett és elmét betöltően teljes kicsengésű.” S cikkében, mely különben a Vér és Arany kötetnek a Magyar Hírlap 1908. január 14-i számában megjelent kritikája, megtalálható a félrevezető általánosítás is: „Ez a csupa-értelem ember ritkán ír olyan verset, melynek pontosan kipécézhető értelme volna. Ezért, hál' Istennek, nem muszáj megérteni s nem is fontos, hogy megértsék. Ez különben is csak a tudományban fontos. A költészetben az értelem számára való foglalat

csak egy az ezer adalék közül, mellyel a költő együttvéve mesterkedésként azt, hogy a papíron olyasmit szegezzen le, ami az olvasót ugyanolyan állapotba ejtse, mint aminő őbenne nyugtalankodott volt."

Ignótus végső következtetései tarthatatlanságának hosszabb bizonyítására nincs ma már szükség. Nem látszik azonban bizonyosnak, hogy az általánosítás első részénél is hasonló egyértelmű volna az elutasítás. Ennek ellenkezőjére vall a jelenlegi gyakorlat, amelyik sokszor a rajongó hódolat állapotában is megelégszik az Ady-versek felületes „értelmezésével”. Milyen igaz volt a költőnek, aki éppen Földessy Gyula tanúságtétele szerint, többször panaszkodott arról, hogy Ignótus szellemeskedése „nagyon ártott” neki. Földessy maga így fogalmazta meg azt, hogy valójában sokkal többről van szó, mint Ady különleges kötet-komponáló képességéről: „Ady elhunyt után, a már kész Ady-művel kezünkben mind kiteljesedettebb, egészebb, pontosabb jelentése bontakozott ki az Ady-verseknek. Most lehetett igazánban ráeszmélni nemcsak arra, mennyire „támogatják” egymást az Ady-versek, hanem — amit még Ady életében alig-alig pedzettünk — milyen éles fényt vet egyik verse a másikra, igen sokszor még azokra is, melyek külön-külön motívum-körbe tartoznak. Behatóbb tanulmányozás után mindegyre jobban kezdett kivilágosodni egy-egy homályos Ady-vers, vagy egy „érthetetlen” szövegrészlet.” (Ady minden titkai, 20, 1.)

Az érthetatlenség vádjának elutasítása tehát korántsem jelenti azt, hogy Ady költeményei könnyen, odaadás és az önemésztő költői tevékenységet megillető olvasási felkészültség nélkül megérthetők. Az ő versei a henyéek, a felületesek, a könnyű és olcsó megoldásokra vágyók, a félfüllel-hallgatózók, vagy a pöffeszkedők, a Tisza Istvánok, stb. előtt rejtve maradnak. Ady igényes volt önmagával szemben és ezért igényes lehetett híveivel, olvasóival szemben is. „Szobám: a harmadik emelet, S aki szeret, Gondolja meg, mert hosszú az út...” (A harmadik emeletre.)

Földessy eredményei kortársaira érezhetően felszabadítólag hatottak. Figyeljük ezt még Babits Mihálynál, aki Földessy első Ady-tanulmányát elolvasva, felismeri a rokonságot az általa „a világ legnehezebb költőjének” tartott Dante és Ady között. Talál ez a megfigyelés, tudjuk — Dante maga mondja — hogy aki őt érteni akarja, „üljön meg a padkán és élesitse jól az esztét.” A Földessy tanulmányára mintegy válaszként írt, azzal más kérdésekben vitatkozó 1920-as Ady-tanulmányában Babits így fejezi ezt ki: „..... Adynál is, mint Dantéban, az egész világ szimbólumok óriási láncolata, szimbólumoké, melyek szigorú egymásba illeszkedésükkel, szinte a valósággal egyértékű szövetet alkotnak. Hogy Ady éppen úgy benn él ezekben a szimbólumaiban, mint

Dante az övéiben, azt legjobban mutatja, hogy nem ejti el őket. vissza-visszatér hozzájuk, nő, gazdagodik, de ugyanaz marad benne ez a szimbólum-világ, elfelejtettnek hitt szimbólumok merülnek fel évek után újra; úgy, hogy (amint Földessy mondja) „egész Ady konkordancia-kötet lehetne összeállítani” és kellene egy Ady-kulcsot, Ady-lexikont. Ha pl. a Hunn, új Legendában (Ki látott engem?) olvassuk a sort: Életük ez a mérsékelt csodáknak —, és nem értjük tisztán mindaddig, míg az évekkel ezelőtt írt Petőfi-tanulmány kezünkbe nem akad, ahol Ady az Univerzum kisebb titkairól beszél: akkor lehetetlen, hogy ez a visszatérő és következetesen egyjelentésű szimbólum-nyelv, ez az éveken át való pontosság, ez a költőben vasszilárdsággal megőrzött és meg nem hajló szimbólumvilág a Dante-ismerőnek a firenzei látnok szimbólikus univerzumát ne juttassa eszébe.” (Gondolat és írás 270—271. l.) Aki ismeri Földessy 1919-es Ady-tanulmányát, tudja, hogy abban Földessy utal a Hunn, új Legenda és a Petőfi nem alkuszik c. tanulmány összefüggésére. Az Ady-szimbólum rendszerének megvilágítására hozott példát tehát Babits nyilvánvalóan Földessy tanulmányából vehette, ha ennek jelzéséről el is felejtkezett.

Talán még élesebben megfigyelhetjük a felszabadító hatást Benedek Marcellnél, akinek 1924-ben megjelent Ady-breviáriuma jelentékeny műve az Ady-irodalomnak és Földessy Gyula e művéért Benedek Marcellt Ady egyik legértékesebb kommentátorának tartja. Földessy nyolcvanadik születésnapjára írt köszöntőjében igazán találóan idézi Bóka László e műből a következő sorokat: „Párisban történt 1908. júliusában első találkozásom Ady lelkével. Egy mozgalmas estén a Montmartre-ről a Boulevard Saint-Michel felé dőcögve, az akkor még emeletes omnibusz imperiálján magyaráztatta nekem Földessy Gyula harsogó lelkesedéssel az Alvó csókpalota értelmét, szépségét. Azóta..., azóta talán egyben-másban ismét másképp vélekedem Adyról, mint ő, de itt e könyv első lapjain meg kellett tennem ezt a vallomást és meg kellett köszönnöm Földessynek, hogy szememet felnyitotta a párisi omnibusz imperiálján.” (Csillag, 1954. októberi szám, 1970. l.)

Annak, hogy mindezek ellenére a felszabadulásunk utáni magyar irodalomtudomány bizonyos tartózkodással értékelte Földessy Gyula irodalmi tevékenységét, sok mindenben kereshetjük az okait. Lehet, hogy az ún. Toll-vita során tanúsított éles és bátor állásfoglalása általában tartózkodóbbá tette a véleményeket és ez a helyzet éreztetette hatását még a felszabadulás után is. Lehet, hogy Révai József Ady-tanulmányának említett fejezetében található, Földessyt is bíráló szavai alkalmasak voltak téves általánosításokra is. Legvalószínűbbnek mégis az látszik, hogy az új utakon

járó szaktudományunknak egyszerűbb problémákon kellett odafej-
lődni, hogy a bonyolultabb kérdések megoldására is eredménye-
sebben és bátran vállalkozhassék. Úgy véljük, hogy ez a fejlődés
bekövetkezett és ez tette lehetővé irodalomtudományunkban annak
felismerését, hogy az igazi Ady alakjának megrajzolásánál az ed-
digieknél sokkal jobban kell építenünk Ady barátjának és „társ-
szerzőjének”, majd Ady halála után „fáradhatatlan apostolának”
immár csaknem félszázados lenyűgözően következetes és jelentő-
ségében eddig igazában nem méltányolt tevékenységére, eredmé-
nyeire.

Az utóbbi két esztendő két legjelentősebb Ady-tanulmánya,
Bóka Lászlónak szimbolizmusa címmel tartott akadémiai szék-
foglalója, majd a már említett Ady-monográfiájának megjelent
első kötete egyaránt tanúsítják ezt. Előbbiben a szerző, mikor Föld-
dessy Ady minden titkai című Ady-kalauzára hivatkozik, a követ-
kező megjegyzést teszi: „Földessy kötete ott is forrása volt tanul-
mányomnak, ahol nem értek vele egyet; széles körre terjedő kon-
kordanciái ma is nélkülözhetetlenek.” Monográfiája első köteté-
nek az Ady életmű eddigi tudományos feldolgozását felmérő be-
vezetőjében pedig a következő sorok érzékeltetik, hogy nagyigé-
nyű műve megírása közben talán még tovább fokozódott benne a
Földessy eredményei iránti megbecsülés: „Hogy azonban Ady-
filológia van, azért Földessy Gyuláé az érdem. Ady magyarázatai
sok ellentmondást hívtak ki s ezek nem is voltak jogosulatlanok,
de Ady költői nagyságának felismerésétől az Ady-hagyaték gon-
dozásáig senkinek sem tartozik irodalomtudományunk több hálá-
val, mint neki. Felszabadulás utáni kritikánk, véleményem szerint,
nem értékelte kellőképp Földessy részletkutatásainak, az Ady-
konkordanciák erényeinek valós értékét s méltán kapott elégtételt
az inkább hibáit kiemelő kritikáért a Kossuth-díj koszorújával.
Még vitatható nézetei is instruktívak; megoldásai nem mindig
fogadhatók el, de a nyom, melyen elindul, mindig jó nyom.”

E szerény tanulmány megírására is Bóka László adta az ösz-
tönzést a már említett jubileumi cikkében olvasható ama panaszá-
val, hogy Földessy „Ady minden titkai c. könyvét máig sem méltat-
ta komoly bírálattal.” A feladat teljes értékű megoldásához még
hosszabb idő elmélyült és odaadó kutató munkájára van szükség.
E publikációt, Földessy Ady-tanulmányai bibliográfiájának közlé-
sét, bevezetve Földessy működésének jelentőségét és befejezve
műveinek témaköreit összefoglaló részekkel, mégis talán indokolt-
ta teszi részben az az álláspont, hogy Földessy Gyula valóban leg-
jelentősebb könyvéről csakis egész életművének figyelemmel kísé-
résével lehet igazán helyes véleményt formálni. részben pedig
Földessy írásai felkutatásánál jelentkező sok nehézség.

Nincs szükség annak hosszabb igazolására, hogy aki ilyen bonyolult kérdésben helyes kritikát akar mondani, látnia kell azt, hogy milyen úton és módon alakultak és kristályosodtak ki azok az eredmények, amelyek számunkra olyan komoly értékeknek látszanak. Más természetű dolgoknál is nélkülözhetetlen az összefüggések vizsgálata, a kommentálásoknál pedig érthetően még fokozottabb mértékben. Igaz, Földessy Gyulában megvan az a rendkívül fontos kritikai erény, amelyet Bóka László az önmaga korrigálására való készségként és képességként méltat. Földessy maga írja említett könyve bevezetőjében ezeket az annyira jellemző sorokat: „Mióta Ady első új kötete megjelent, úgyszólván naponta olvasom, s mikor ezer lapnál jóval többre menő Ady-tanulmányaim után a múlt év november havában másodszor feküdtem neki az összes Adynak, — írta ezt 1949 januárjában —, hogy minden sorát maradék nélkül megértsem és megértessem, munkámban előrehaladva, szégyenkezően gondoltam vissza azokra a kijelentéseimre, amikben már régebben is és legutóbbi Ady-tanulmányfüzetemben, Az ismeretlen Ady-ban Ady alapos és teljes ismerőjeként állítottam oda magamat. Sok nehéz Ady-vers megértésének első mámorában és később is, mindig jó hittel mondtam ezt, de meg kellett győződnöm róla, hogy ebben a hitemben tévedtem. De talán nem csalódom, hogy az utolsó Ady-könyvem megírása után már valóban „alaposan” és „teljesen” ismerem Adyt, a költőt és az embert egyaránt.” Az elemző kritika nyilván találhat ennek ellenére is még hibákat, egyáltalán felsorakoztathat más véleményt. Így teszi ezt Ady szimbolizmusáról szóló tanulmányában Bóka László, aki pl. a „fehér csönd”, a „fehér lepel”, a „fehér ördög-lepel” kifejezéseknél nem tartja elfogadhatónak Földessy magyarázatát. A még meglévő és kifogásolható, e példánál talán jelentősebb téves magyarázatok bírálata nálam mennyi útbalgazítást nyújt a helyes kritikai alaphoz a szerző elvi álláspontjának, kifejtett nézetének ismerete.

Viszont Földessy Gyula írásai, tanulmányai nehezen, elég sok időnek erre fordításával kutathatók fel, állíthatók össze. E publikáció tehát könnyíteni akarja azok munkáját, akik az Adyval való elmélyült foglalkozás érdekében Földessy Adyról szóló írásaival behatóbban meg akarnak ismerkedni. Azt sem igen lehet vitatni ugyanis, hogy a felvetett probléma eredményes megoldásához nem egy, vagy két kutató odaadó munkájára van csupán szükség, hanem olyan széleskörű viták megvalósítására, amelyekre a már sokszor említett Ady pályakezdésének bevezetőjében véleményünk szerint is helyesen hivatkozik Bóka László.

Munkám közben igen sok hasznát láttam Varga József az Irodalomtörténeti Közlemények 1954. évi 4. számában Földessy

Gyula nyolcvan éves címmel megjelent rövid tanulmányának. Varga József cikke szintén erőteljesen kidomborítja Földessy Adyról szóló írásainak jelentőségét, s konkrétan hivatkozik Földessy sok írására is. Földessy Ady tanulmányainak jelentőségét azonban más szempontokból világítja meg, mint ez a tanulmány és nem tekinti feladatának, hogy eligazítást adjon Földessy írásainak felkutatására azok számára, akik legalábbis az utóbbi évtizedekben nem kísérhették szemtanúként végig Földessy Gyula irodalmi tevékenységét. Feltételezi Földessy írásainak ismeretét és ezért nem pótolja az említett bibliográfia közlésének szükségét.

Az természetesen nem pusztá véletlen, hogy éppen Földessy Gyula lett Ady legjobb kommentátorává. A Nyugat 1923. aug. 16-i számában is megjelent Ady élmények c. írásában ő maga ismerteti velünk azokat a legfontosabb személyes találkozási alkalmakat, amelyek őt, a verseket általában, az Ady verseit pedig különösen egyre inkább kedvelő tanárt és kritikust a költő személyes barátjává, sőt „társ szerző”-jévé avatták. Bizonyos, hogy Ady nem alaptalanul bízta rá A menekülő Élet, A Magunk szerelme és a Ki látott engem c. kötetének sajtó alá rendezését. Csak mert versei egyik leghűségesebb olvasójának és egyik legjobb értőjének tarthatta, méltatta arra a bizalomra, hogy a ciklusok csoportosításán túlmenően két esetben még a kötet cím megállapítását is Földessytől fogadja el. (A Magunk szerelme kötet címét maga Ady állapította meg, bár ezt a kötetét is Földessy rendezte sajtó alá.) Az említett kötetek kiadásánál végzett munkája iránti hálája jeléül írta Ady a Ki látott engem c. kötet prologusa utáni első, Megint nagy vízekre c. verséhez ezt a meleg ajánlását: „Kedves, jó Földesi Gyulámnak, az Ady-versek poéta-adminisztrátorának.”

E kötet megjelenése után személyes kapcsolatukban sajnálatos törés következett be, amelynek feloldására csak kevéssel az Ady halála előtt került sor. Így A halottak élén c. kötet sajtó alá rendezésénél Földessy nem működhetett közre. Közismert e kötet kiadásánál a kiadó bántóan méltánytalan eljárása, ami miatt Ady jószányi versének kihagyására kényszerült. A kimaradt verseket, továbbá Adynak utolsó kötete összeállításától haláláig írt költeményeit már ismét Földessy rendezte sajtó alá, Az utolsó hajók című posztumusz kötetben. Azok, akik ismerik Földessy Ady értékelése c. tanulmányát, tudják, hogy milyen igaztalan gáncs érte Földessyt Babits részéről, amiért megváltoztatta az előzőleg megbeszélt A Mindent hurcolva címet. A tárgyilagos szemlélőt nemcsak Földessy érvel, hanem a címszerűség szempontja önmagában meggyőzi eljárásának helyességéről.

Az utolsó hajók-hoz írt utószavában Földessy már azoknak a verseknek a kiadását sürgeti, amelyeket maga Ady hagyott ki

régebbi gyűjteményeiből, vagy amelyek ilyen szándék nélkül is pusztá feledékenységből a napilapok és a folyóiratok sárguló foliánsai között rejtve maradtak. Rövid dalok egyről és másról címmel ki is adott 1922-ben 174, addig kötetben meg nem jelent verset, amelyek legnagyobbbrészt Ady debreceni és nagyváradai újságíróskodása idején szerzett ún. croquis-versek. Nem kétséges, hogy Ady későbbi, kiforrott költészete alapelemeinek vizsgálatánál e versek néhányának is komoly haszna van, de e kiadást mégis inkább a teljes Adyra való törekvés indokolja. A kötetrel kapcsolatban Kardos László a Nyugat 1922. decemberi számában kritikai megjegyzéseket tett, amelyekre Földessy ugyancsak a Nyugatban válaszolt. Részben elfogadja Kardos javarészt kiegészítő bírálatát, részben kimutatja egyik-másik adatának téves voltát. Cikkének sorai között keserű hangon jegyzi meg: „Egyelőre álmodnunk sem lehet arról, hogy a **teljes** Ady megjelenhessék. De az ilyen kiegészítések mindenesetre közelebb visznek ahhoz a távoli időponthoz.” (Nyugat, 1923 évf. 280. l.) Ehhez a teljességre való törekvéshez kell számítanunk a Margita élni akar-nak önálló kötetben való kiadását is, amelynek előszavában sok érdekes adalékot szolgáltat Adynak e művével kapcsolatos véleményére vonatkozólag.

A teljességre való törekvés mellett állandó gondja Földessynek a megjelent Ady-versek kritikai felülvizsgálata. E téren legfontosabb írása a Kísérő sorok Ady összes verseinek új kiadásához, melyeket 1950-ben írt a Szépirodalmi Könyvkiadónál megjelent kötethez, amely Ady összes verseinek 6. kiadása, de elsőként nyújt lehetőleg hibátlan szöveget. Ezekben a sorokban Földessy elmondja, hogy Ady egyetlen versének kéziratát sem őrizte gondosan. A meglévő kézíratainak legnagyobb gyűjteménye is, amely 170-nél több versének kéziratát tartalmazza, a második világháború zűrzavaraí között Németországba került, ahol annak esetleg csak maradványait „leltározott magyar érték”-ként őrzik valahol. Egyelőre tehát az Ady-versek kritikai kiadása csaknem kivihetetlen szándék.

A versek gondozásával szoros összefüggésben van Földessynek az Ady prózai írásainak hasonló lelkiismeretességű nyilvántartására való törekvése. Még 1939-ben kiadta az összegyűjtött novellákat, amely gyűjteményében Ady 5 novellás kötetében addig megjelent 59 novellán kívül még 162 novellát (összesen 221-et) publikált. Az utószavában megemlíti, hogy még 84 ismert Ady-novella kiadását mellőzte, szavaiból érezhetően elsősorban politikai okokból. (Így kellett mellőznie az Irodalmi Újság 1953. február 12-i számában közzétett A vidámság küldötte c. karácsonyi Ady-mesét, amely kétség nélkül tanúsítja, hogy Ady Gorkij több

írását ismerte.) Vallomások és tanulmányok címmel 1945-ben adta ki Adynak a magyar és külföldi irodalommal kapcsolatos írásait tartalmazó cikkgyűjteményét. Ennek, valamint az 1949-ben megjelent Párisban és Napfényországban c. köteteknek a szerkesztése és természetesen a két gondos előszó, szintén részletei annak az odaadó tevékenységnek, amellyel Földessy Gyula az Ady-hagyaték gondozását végezte. 1950-ben Király Istvánnal közösen szerkesztették Adynak a klerikális reakció elleni írásait tartalmazó A fekete lobogó c. kiadványt. 1954-ben pedig a Magyar Klasszikusok sorozatában jelentette meg Ady Endre válogatott cikkeit és tanulmányait. Végül 1955-ben Ady összes prózai művei kritikai kiadásának két testes első kötete nyitotta meg azt a sort, amely fiatalabb kutatók közreműködésével, de mégis csak elsősorban Földessy Gyula fáradhatatlan munkálkodása révén azzal biztat, hogy legalább a prózai művek kritikai kiadása hamarosan a magyar olvasók asztalára kerül.

Az összegyűjtött novellák utószavában mondja el először Földessy azt a felismerését is, hogy Ady prózája és költészete között nagyon szoros összefüggés van. A Klasszikusok sorozatában megjelent cikkgyűjteményének utószavában még határozottabb formában nyilatkozik erről az összefüggésről. Megállapítja, hogy Adynak „előbb végig kellett járnia az újságírás iskoláját, hogy nemzetének és a korabeli emberiségnek legrepresentatívabb költőjévé válhassék.” Igazolja ezt azzal, hogy „szákszámra bukkannak fel költeményeiben olyan szólások, szökepek, történelmi vonatkozások, gondolatok, amiket előbb még prózai írásba foglalt bele. Ez is mutatja költészete és prózája egy egységes életművé való alakulását”. E felismerésnek a segítségével oldotta meg azt a problémát, amelyet a polgári irodalomtudomány Szerb Antal szavaival „irodalomtörténetünk nagy rejtélyei” egyikének nevezett és megoldhatatlannak tartott. Azt nevezetesen, hogy Ady a Versek megjelenése után elhallgat, majd négy év eltelte után is csak „még egyszerre” szánja megszólalásá. A felismerés helyességét bizonyítják Adynak az 1911-ben kiadott Vallomások és tanulmányok c. kötete előszavának befejező szavai: „Szentelje meg ezt a kis füzetet a legemberibb és a legistenibb szándék: aki írta, ember akart lenni a talpán és a titkok fellelőjét akarta megostromolni”. Adynak ez a nyilatkozata bizonyítja, hogy maga is tisztában volt azzal, hogy prózai írással mennyire szerves részét az ő életművének.

Látjuk tehát, hogy Földessy Gyula sajtó alá rendező, szerkesztő, válogató tevékenysége közben, különösen az egyes előszavakban, „utószavakban” és „kísérő sorokban” számos esetben juttatta kifejezésre az Ady-problémákkal kapcsolatban vallott né-

zetekt. Ezeknek összefüggő kifejtésére azonban mégis csak az önálló tanulmányok, cikkek biztosították számára az igazialkalmakat. Továbbiakban sorba vesszük az ilyen írásait. Először is a könyvalakban is megjelenteket, majd a legfontosabb, csak folyóiratokban, vagy napilapokban elérhető cikkei. Előre kell bocsátanunk, hogy minden igyekezet ellenére sem volt elérhető a teljesség. Nem kétséges azonban, hogy a soron következő bibliográfia minden olyan írást tartalmaz, amelyik lényeges a Földessy életmű megítélésében.

Földessy Gyulának eddig az alábbi tíz önálló tanulmánykötete jelent meg:

I. Ady Endre (Tanulmányok és ismertetés). Megjelent külön lenyomatként a „Huszadik Század” Ady-számából. 1919.

II. Ady-tanulmányok. Megjelent az Ethika könyvtár V. köteteként: 1921. Tartalmazza a következő három tanulmányt:

1. Ady és verse.
2. Az Ady-versek statisztikája.
3. Ady-kommentárok és konkordanciák.

III. Ady-Múzeum. I-II. k. A Dóczy Jenővel közösen szerkesztett kötetekben a szerkesztői programon és más kisebb közléseken kívül az alábbi Földessy-írások találhatók:

1. Az özvegy legények tánca, vagy: Hogy kell Adyt olvasni.
2. Adalékok az Ady és a Holnap körüli vitákhoz. (Egy fejezet a magyar irdalomtörténetből.)
3. Egy kis ellenszeminárium Hatvany Ady-világához.
4. Ady verseinek időrendje.
5. Szemelvények Ady váradai cikkeiből.
6. Eszrevételek Horváth János bírálatára.

IV. Újabb Ady-tanulmányok, 1927. Az Ady-Múzeumban is közölt Az özvegy legények tánca című tanulmányon kívül még a következő négy tanulmányt tartalmazza:

1. Ady miszticizmusa.
2. Ady-élmények.
3. Ady nagy elődje: Vajda János.
4. Az Ady kérdés 1927-ben.

V. Tanulmányok és élmények, 1934. A kötetnek csak egyharmada Adyval foglalkozó tanulmány. Ezek:

1. A költői lángelme világnézeti és esztétikai ismertetőjelei Ady Endre példájában.
2. Ady problémák. (Vita Sík Sándorral.)
3. Ady költészetének külső és belső formái.
4. Ady Endre édesapja.
5. Ady és Hatvany.
6. Petőfitől Adyig.

VI. Ady értékelése az Új Versek megjelenésétől maig — Kosztolányi és Babits szerepe az Ady problémában, 1939. A Kelet Népe Könyvtár 1. sz.

VII. Az ismeretlen Ady. A Debreceni Ady-Társaság kiadása, 1941.

VIII. Ady az ember és a költő. Exodus kiadás, 1943. A kötet négy cikk kivételével Adyval foglalkozik. Az Ady-tanulmányok:

1. Ady költészetének monumentális vonásai.

2. Ady, az ember.
3. Ady és Debrecen.
4. Ady és a zsidóság.
5. Ady Endre emlékezete.
6. Ady Endre édesanyja.
8. Ady Lajos.
9. Vita az „Ady-problémák” körül.
10. Egy Ady-motívum eredete.
11. Jegyzetek Ady egy motívum csoportjához.
12. Újabb adalékok egy Ady-motívumhoz.
13. Ady és Romain Rolland.
14. Határhúzások Ady és Babits között.

IX. Ady minden titkai (Ady kommentárok) 1949.

Az egyes Ady-kötetekre és versekre vonatkozó részletes kommentárokon kívül önálló jellegű írások a kötetben:

1. Bevezető az Ady-kommentárokhba.
2. Petőfi nem alkuszik. — Egy Ady próza, melyet kommentálni kell.
3. Ady az ember és a költő.
4. Ady motívum rendjei.

X. Petőfi és Ady-szótár. Különlenyomat a Magyar Nyelvőr 1950. évi 2—3. számából.

Földessynek az Adyról szóló írásokat tartalmazó tíz kötetben tehát több mint 40 tanulmánya jelent meg. A továbbiakban pedig felsoroljuk azt a csaknem húsz cikket, amelyek eddig még könyvalakban nem jelentek meg, de Földessy működésének értékeléséhez nélkülözhetetlenek:

Felelet Babits Mihálynak. (Nyugat, 1921. április).

Akik sohasem tévedhetnek. (Vita Szekfűvel) Röneszánsz (Győr) 1921. dec.

Néhány szó Király György végszavához (Nyugat, 1922. é. 433. l.).

Új Ady-kiadások (Nyugat, 1922. é. 769. l.).

Ady magyarsága. (Vita a „vénekkal”). Kolozsvári Ellenzék, 1925.

Ady harcai. (Korunk, Cluj-Kolozsvár, 1926. május.)

Ady, Babits, Kosztolányi. — Az Ady-vita mai állása. (Széphalom, Szeged, 1929. é. 341. l.)

Ady Prágában. (Kelet Népe, 1940. április.)

Ady, a művész. (Sorsunk, Pécs, 1944. március.)

Ady történelmisége (Sorsunk, Pécs, 1946. december.)

Révai József Ady-ja. (Magyarok, 1945. é. 230. l.)

Az Ady-vers külső formái. (Vándortűz, 1947. november.)

Ady és 1848. (Új Szántás, 1948. október.)

Ady színikritikái. (Színház és Filmművészet, 1951. január.)

Ady és az 1905-ös orosz forradalom. (Irodalmi Ujság, 1952. nov. 20.)

Ady és Gorkij. (Irodalmi Ujság, 1953, február 12.)

Utam Petőfiktől Adyig és maig. (Irodalmi Ujság, 1954. okt. 23.)

Földessy Gyula mintegy hatvan Ady írásának bibliografikus felsorolása után szóljunk még röviden e művek néhány legfontosabb témaköréről. Mindaz, amit a bevezetőben elmondottunk, feleslegessé teszi annak különösebb indokolását, hogy írásainak

miért a legfontosabb témaköre: leszámolás az Ady érthetlenségének felületes rágalmaival. Az elmondottak azt is megmagyarázzák, hogy miért csak 1919-ben, tehát Ady halála után írt először tanulmányt a „legszeretettebb poétájáról.” Idéztük már vallomását, hogy ő maga is csak a teljes Ady-mű nyomán ismerte fel az Ady teljes megértésének nyitját: Ady verseinek organikus, mély összefüggését. Ezt tudva, természetesen és őszintének érezzük első tanulmányának lírai ellágyulású befejező szavait: „Legkedvesebb költőm..., bocsáss meg érte, hogy így kitakartalak a Téged nem értők és nem szeretők szemei előtt.... Mintha hallanám a szavad: miért kellett ilyen vágatva előrevágtatni az én százszor zárt titkaimmal. Ne haragudjál érte, legszeretettebb poétám, de egyre nőnek az árnyékok felettem...: sietni kell”. — Azt, hogy e kérdésben Földessy jó nyomon jár, már az is bizonyítja, hogy nézetel állandóan tisztulnak, fejlődnek. Első kötetében még nem világítja meg eléggé a Goethéből vett, az igazi műalkotás „megmérhetetlenségéről” szóló idézetét. Az Ady minden titkai-ban viszont már pontosan kifejti, hogy „az ugyancsak józan esztétikájú, minden zavarostól, abstrustól (homályostól-ködöstől) idegenkedő Goethe elgondolásában egy teljes-érdemű műalkotás-megmérhetlensége ott kezdődik, ahol az olvasó, vagy bármely műélvező már megfejtette a megfejténi valót.”

E témakörnél természetesen nem csupán az olyan, a problémát részletesen kifejtő írásokra kell gondolnunk, mint a Tanulmány és ismertetés záró fejezete, vagy az Ady minden titkai bevezető tanulmánya stb., hanem az Ady helyes megértését elősegítő minden kommentálására. Így pl. arra a cikksorozatra, amellyel szinte nyomról-nyomra továbbhaladt Ady egyik legnehezebben érthető és Kardeván Károlynak az Ady-Múzeum-ban közölt cikke szerint is annyi belemagyarázásra okot adó Özvegy legények tánca c. vers helyes magyarázatában. Sőt ebbe a témakörbe tartozik az ún. „rossz” Ady-versek problémája is, amelyet legkönnyebben talán Földessynek a Néhány szó Király György végaszavához c. cikkből vett idézetével világíthatunk meg. „Petőfi írt rossz verseket, Vörösmarty is eleget, sőt Arany is nem egyet” — írja, de Ady az Új Versektől kezdve olyan kivételes gondossággal, olyan magapusztító lelkesedéssel írta verseit, hogy róla nem lehet elmondani azt, hogy egyáltalán írhatott volna „rossz” verset. Ehhez az Ady minden titkai bevezető tanulmányában még hozzáfűzi: „Ady vajdúdó kínnal szülte legtöbb versét..., egyiket-másikat tízszer-hússzor is leírva... s ha az ő szigorú mértéke szerint nem volt velük megelégedve, összetépte és eldobta őket.” Ez a kérdés, mely érthetően számos ellenkezést váltott ki, sokkal bonyolultabb, mint amilyennek az első pillanatban látszik. Hiszen ide tartoznak azok az igaztalan támadások is, amelyek a Nyugat esztéta-szárnyá-

ról azzal vádolták Adyt, — így akarva hátba döfni éppen „legéletesebb” verseit —, hogy bizonyos idő után „kírtta magát”. Ezek a vádak még az olyan hű barátot is megzavarták, mint Hatvany Lajos és lehetővé tették, hogy Kosztolányi le merje írni a hitvány megállapítást, hogy Ady 30—40 szép versen kívül meg lehetősen vegyesértékű költeményeket írt.

Hogy Földessy Gyula milyen híven őrizte Ady „ezer versét”, többek között az is bizonyítja, hogy bármilyen fokú irodalomtanításunkban azt, amit Ady költői kifejező eszközeiről tanítunk, javarészt Földessy eredményeire alapozzuk. Tanulmányainak pusztá címei tanúsítják már, hogy milyen nagy gondot fordított e kérdések megvilágítására is. Viták itt is bőven akadtak, elsősorban Babits Mihállyal. A bevezetőben megvilágítást nyert már, hogy Babits milyen szívesen fogadta Földessynek már első kötetében is közölt néhány kommentárját. Tanulmánya második felében azonban Babits vitába bocsátkozott Földessy verstani megállapításaival. Kinek volt igaza? Németh László Magyar Ritmusában e kérdésről így nyilatkozik: „Biztos, hogy mind a két félnek igaza volt: részgazsága... A lényegesebbet... mégis Földessy vette észre.” Vargyas Lajos A magyar vers ritmusában: „...ebben a tekintetben igaza volt Földessy Gyulának Babits-sal szemben, hogy az Ady-versek muzsikája az, ami oly felejtethetlenné teszi sorait.” Horváth János is így ír Rendszeres magyar verstanában: „Ady verselését Kiss Józsefénél alaposabban tanulmányozták, kivált Földessy Gyula.” — Ennek a vitának alapkérdése természetesen összefüggésben van a magyar vers ritmusa felőli általános bizonytalansággal. Földessy maga is említi, hogy az Ady verselésénél még nem mondta ki az utolsó szavát. Ösztönös sejtéseinek megbízhatóságával kapcsolatban elég valóban Emőd Tamás levelére hivatkozni. (Ady értékelése, 36. l.) Alig vitatható, hogy megállapításai a további kutatásban nélkülözhetetlenek.

Ady művészi nagyságának, költői erejének bizonyítása és kifejtése mellett hű védelmezője Földessy Ady emberségének, erkölcsi felfogásának is. Akkor is, mikor figyelmeztet arra a helytelen gyakorlatra, hogy általában a történetírásban, s így az irodalomtörténetírásban is eléggé kialakult az a szokás, hogy a nagy alakok portréját idealizálják, retusálják, kilúgozva belőlük minden emberi vonást, de még inkább akkor, amikor Ady emberségének, erkölcsiségének pozitív vonásait mutatja be. Távol áll tőle, hogy hamis erkölcsi mázzal vonja be azt az Adyt, aki olyan őszintén tárta fel a nagyrészt kora átkának tekinthető nehéz sebeit, de aki éppen egyik, Hatvanyhoz írott levelében olyan félreérthetetlenül foglalt állást a költészet és emberség szoros összetartozásának kérdésében: „Boldog vagyok, hogy verseimnek volt erejük

téged megfogni és megtartani, de nem hiszem, hogy köztem és verseim között más különbség is volna a matériánál.”

E témakörbe tartoznak Ady emberségének kérdését összefoglalóan taglaló tanulmányain kívül mindazok az írások is, amelyekben Adynak szüleijéhez, testvéréhez, barátaihoz, stb. fűződő kapcsolatairól ír. Ide kell számítanunk természetesen Adynak arról a hősi harcáról szóló tudósításait is, amelyet a nagy költő éppen a teljesebb emberségért mindenfajta elnyomás ellen vívott. Földessy híven közvetíti ezt, hiszen ő nemcsak Adyt mutatja be „az elnyomottak forradalmának költőjeként”, hanem maga is mindig bátran színt vall. 1937-ben pl. így jellemezte saját álláspontját: „mindig közelebb éreztem magamhoz a forradalmi eszme-világot, mint a konzervatívizmust.” Végül idekapcsolhatjuk Földessy ama írásait is, amelyekben a magyarságában támadott Adyért állt helyt, hiszen Ady magyarságát elsősorban azért vonták kétségbe, mert az emberi haladásért küzdve, szembefordult mindefajta álhazafisággal. Ide tartoznak tehát a Vita a „vénekkel”, vagy Szekfű Gyula Három nemzedékének Adyról alkotott téves, felületes nézeteivel, vagy Illyés Gyula alaptalan megállapításaival és más hasonló írások.

Földessy Gyula életművének természetesen vannak jelentős fogyatékoságai is. Ilyennek tartjuk elsősorban azokat a megállapításokat, amelyeket Ady miszticizmusával kapcsolatban különböző írásaiban elég gyakran olvashatunk nála. Már az 1921-ben írt Ady miszticizmusa c. tanulmányánál sem érzünk meggyőző erőt, főként mert a materializmus fogalmát annyira a mechanikus materializmus korlátai között hajlandó csak felfogni. Ez mutatkozik meg már első tanulmányának A miliőelmélet c. fejezetében, de leginkább a Révai József Ady-ja című írásában. Félreértés ne essék. Nem az a hiba, hogy ő egyáltalán vitatkozik Révai Józseffel. Teljes mértékben egyet lehet érteni Bóka László említett Csillagbeli cikkének megállapításával: „Mikor Révai József Ady-tanulmányai először mutatták meg, hogy mit nyerhet irodalmunk a marxi-lenini irodalomtudománytól, s irodalomtudományunk beledicsőült a felismerésbe, Földessy Révai tanulmányainak egy döntő pontját vette revízió alá és hozzáadta a maga korrekcióját Ady és az 1905-ös orosz forradalom helyesebben ábrázolt viszonyáról.” Földessynek erről az eredményéről maga Révai József is nagy elismeréssel szólt az Ady születésének 75. évfordulóján tartott emlékünnepe elnöki megnyitójában. (Szabad Nép, 1952. november 22.) Jogosak Földessynek azok a bírálatai is, amelyekkel kritizálja Révai Józsefnek néhány más, kevésbé indokolt, téves megállapítását is. Nem lehet azonban egyetérteni vele, amikor a cikkében állandóan bizonyos szemellenzős „doktrínákról” beszél.

Ebben a cikkében is erősen érezhető a materializmus dialektikus szemléletének hiánya, továbbá Ady miszticizmusáról vallott elméletéhez való ragaszkodása. Elméletét Ady költészetébe beolvasztott folklorisztikus és kultikus elemek taglalásával védi. Lehet hogy részletekértékekben figyelemreméltó igazságai vannak, de nem jelent az Adynál transzcendentizmust, hogy ő éppen szimbolizálása révén el tudott fordulni a felületi dolgoktól és így érzékeltette hogy nem részletekről, hanem egészről van szó. Senki nem állítja, hogy Ady világnézete a történelmi materializmus volt, de mindaz, amit Földessy is az Ady-versek „életességéről” vall, ellentétben van a miszticizmussal. Ezt a cikkét természetesen már régebben írta. Az Irodalmi Ujság 1954. október 23-i számában közölt írása arról tanúskodik, hogy számítani lehet állításainak jelentős korrigálására. E cikkében így ír: „Petőfi és Ady messzítávlatú forradalmisága logikus következetességgel vezetett és kötelezett el a leghatározottabban és legőszintébben a jövőt jelentő marxi—lenini szociális világnézet szolgálatára. Ezt — ha voltak is kezdetben egyes ideológiai botlásaim — teljes meggyődéssel és hűséggel vállalom életem végéig.”

Ameddig azonban a szükséges korrigálást maga Földessy el nem végzi, a bírálóknak kell ezzel is foglalkoznia, igyekezve fényt deríteni annak megvilágítására is, hogy milyen meggondolások útján jutott Földessy Gyula olyan téves következtetésekhez, amelyek az Idő ím megrostált. Mert Földessy Gyula írásai is, mások írásaihoz hasonlóan megméretnek „az Idő rostájában”.

Kezében óriás rostával

All az Idő és rostál egyre,

— — — — —
Vidáman és nem keseregve

— — — — —
Az ocsut az Idő nem szánja . . .

Földessy Gyulának sem kell szólni, mert e rostálás után csak annál többet érnek a megmaradó érett búzaszemek.

FEJEZETEK AZ EGRI SZERBEK ÉS GÖRÖGÖK TÖRTÉNETÉBŐL

*„Csöndes Eger, boldog magyarok helye, életet adtál.
Hálaadásom ezért mint f. zetem le neked?
A haza szent nyelvét, anyatéjjel, melyre tanítál,
Font versben buzgón egy nefelejcsét adok.”*

(Vitkovics Mihály)

Rác hóstya, Rác templom, Rác kapu. Rác utca, Rác hegy — mind csupa olyan név, amely ma is él és bizonyítja, hogy a szerbek valamikor, talán még nem is olyan rég, eleven szigetet alkottak városunk életében. Eger, a magyar vitézség végvára, az önfeláldozó hazaszeretet őrhelye büszkén vallja fiának Vitkovics Mihályt, „a szerelem és bor tűzlelkű dalnokát”, akinek lantja annak idején nem csak magyarul, hanem szerb nyelven is megszólt, és akinek egyik legfőbb törekvése az volt, hogy a „szláv faj (a szerb) testvérileg összerokonuljon a magyarral.” A költő, akit Vörösmarty halála alkalmából verssel köszöntött, szerb szülők gyermeke volt és sok évet töltött el Eger ódon falai között. A „rácz nyelvről” írt értekezését a Tudományos Gyűjtemény X. köteté közzli. Nagyon szerette Egert és mindig hű is maradt hozzá, mely az ország második legtöbb műemlékkel rendelkező városa.¹ Az ő emlékének is adózom akkor, amikor Eger városának szánt nefelejcséhez a magam részéről is átnyújtok most egy kis csokrot a költő szülővárosának színes múltjából. Ez a múlt ott zeng az ő verseiben, de erről beszél a város egyik szép műemléke, a már említett rác, illetve görögkeleti szerb templom is. Díszes kapuján — amely régmúlt idők emlékét idézi — csak nagyon ritkán csikordul meg ma már a zár. Abban az időben a város gazdasági és kisebb mértékben szellemi életében is elég nagy szerepet játszottak a szerbek és görögök, akik azóta a város történetének a színpadáról levonultak. E két nép fiai és utódai szervesen hozzátartoznak Eger városképéhez, ez alkalommal azonban csak azt tekintem feladatommak, hogy elsősorban a szerbség életéből adjak a lehetőséghez képest néhány hiteles képet. bár elengedhetetlen, hogy néha ne érintsem a görögök történetét is. Tárgyammal kapcsolatban mindenekelőtt a következő kérdések merülnek fel:

1. Hogyan, miért és mikor települtek szerbek Egerbe?
2. Milyen jelentőségre tettek szert történelmük folyamán a város életében?

E főkérdések mellett foglalkozni kívánok még az egri görögkeleti egyházközség eredetével és jellegével, a rác templom és a szerb iskolák történetével.

I.

A szerbek letelepedése

Tekintettel arra, hogy Egerben a szerbeket mindig rác (Rasciani) néven szokás emlegetni, szükségesnek tartom, hogy e névhez néhány megjegyzést fűzzek.

Nemcsak Egerben hívják a szerbeket rácoknak, hanem történeti irodalmunk, okleveleink és törvényeink is „rác” nemzet-ről beszélnek, sőt a hazai szerbeken kívül a Száván túli szerbeket is mindig ezen a néven említi történeti irodalmunk. Nyelvünkben a szerb név csak a XIX. században honosult meg, addig csak a rác elnevezéssel találkozunk, melynek eredete a XII. századi szerb birodalomban „Rascia” vár nevére nyúlik vissza. Rascia vára és földje ugyanis a XII. században annyit jelentett, mint szerb királyság.² „Rascia” viszont a nevét a Novipazar (Novipár) melletti Raska nevű vártól kapta, amely a birodalomnak egyúttal a közép-pontja is volt. Egyébként Rasza („Rascia”) vagy Rasz várát Konstantin Porphyrogenetos említi még először a X. században.³

Baranyai⁴ Tivadar szerint is a magyarok régebben mindig „rác”-oknak nevezték a magukat „serb”-eknek nevező délszláv népet. Nagyrítkán fordul elő csak 1—1 régi magyar eredetű iratban a „szerb” név. A „rác” névre legelső adataink a XII. századból valók. Ezen adatokat Béla király névtelen jegyzőjének, Anonymusnak Gestájában találjuk. Anonymusnál olvassuk: „...et ex hic egressi, teram Racy subiugaverunt.” (...innen kiindulva, a rác földet leigázták) „...et sub potestate sua habuerunt totam teram a civitate Durasu, usque a terram Racy” és „...ex parte Grecorum usque ad portam Wazil et usque ad terram Racy”, (...és uralmuk alatt tartották az egész földet Durazzo városától egészen a rácok földjéig, ...és a görögök területétől egészen Vazil kapujáig és a rác földig). Tehát már Anonymus Rácföld, Rácország néven említi a szerbek országát.

I. Lipót király az 1690—91-i kiváltságleveleiben ugyan-csak ezen a néven nevezi a szerbeket, ami kitűnik a szabad patriarcha választásra vonatkozó sorokból: „...et licebit vobis ex genere vestra rasciana eligere sibi archiepiscopum.” (...és választhattok a rác nemzetből magatoknak érseket).

A későbbi századok folyamán azonban nagy zűrzavar támad a rác név körül. Novakovič⁵ a szerbeket és bosnyákokat nevezi

közös néven rácoknak, néha vlach és rusnyák néven is emlegetik őket, sőt, mivel a Törökországból és más török tartományokból jött görögök és rácok gyakran összeházasodtak, mivel egyforma (görögkeleti) vallású volt mind a két nép és mivel — mint látni fogjuk — néha a görögök is szerb neveket vettek fel, összetévesztették ezt a két nemzetet is.

De akárhonnán is származzék a rác név, annyi bizonyos, hogy az idők folyamán a szó érzelmi jelentése módosult, ma már a régi nemzetiségi elnyomás íze érezhető benne és a szerb források gyakran tiltakoznak e „gúnynév”⁶ használatát ellen. Így pl. már az 1790. évi temesvári szerb kongresszus is azt követeli, hogy ne engedtéssék meg a korholó „Racz” név használata és mikor ebben a vonatkozásban a bécsi udvar határozat-tervezetet készített el, annak egyik pontja így hangzik: „Wir befehlen weiters, dass künftig alle jene unschickliche Namen, deren man sich bis jetzt gegen die illyrische Nation bedient hat, gaenzlich verboten seien.” (Megparancsoljuk továbbá, hogy a jövőben mindezen illetlen neveknél a használata, amelyekkel eddig az illyr — szerb — nemzetet illették, teljesen megtiltassék).⁷

Baranyai Tivadar is megjegyzi, hogy még az értelmesebb szerbek is becsmérlőnek és lealacsonyítóknak érzik a „rác” nevet, bár maga a név nem megbélyegző, mert hiszen — írja Baranyai — a rác név „éppen olyan történeti öröksége a magyar nyelvnek, mint a „tót”, „német”, „olasz” és más népnév. Így a magyar irodalomból a „rác” név kiküszöbölését semmiféle álduváriassági szempont nem indokolhatja és magyarázhatja meg.”⁸ Ebben azonban nem érthetünk egyet Baranyai álláspontjával. Egy elnevezés jogosultságát ugyanis nem csak a történeti indokok dönthetik el. Sokkal fontosabb néha a névhez fűződő politikai tartalom.

Hazánkba a szerbek már az Árpádok korában kezdtek be-szivárogni. Beköltözésüket nagyban elősegítette az, hogy az Árpádok és a szerb dinasztia között sűrű volt az érintkezés, sokszorosan összeházasodtak egymással s az egykori Szerbia egy része magyar fennhatóság alá tartozott. A XIV. század végéig azonban csak szórványosan élnek nálunk szerbek, főleg az ország déli részén. A szerb emigráció a török hódítással veszi kezdetét és a rigómezei ütközet után (1389), amikor is a törökök megdöntötték Szerbia függetlenségét, már nagyobb tömegekben kezdtek hazánkban letelepedni a szerbek. A török hadak nyomán az elpusztult területeken a XVI. századtól fogva viszonylag nagyobb számban telepedtek meg az állattartásból élő és a kezdetlegessé vált gazdasági viszonyokhoz éppen ezért jobban alkalmazkodni képes szerb pásztorok. Egy másik részüket a hódító erőszaka kényszer-

rítette bele zsoldosokként a török hadseregbe, s így nyomultak a Balkán félszigetről észak felé. Martinuzzi György már 1538-ban — nyilván erős túlzással — úgy látta, hogy „az ország lakosságának fele rác”. A pásztorkodó és a katonáskodó szerb népelemtől némileg eltérnek azok a csoportok, amelyek ez előzőektől eltérően nem kompakt tömegben népesítettek be egy-egy falut, hanem tőzséreként, kereskedőkként, vagy mint legelő-, rév- és vámbérlők a hadi utak mentén fekvő városokban, Budán, Szentendrén, Győrött és másutt telepedtek meg. Ez a magasabb műveltségű népréteg annak révén, hogy a Balkán kereskedelmi viszonyait, útvonalait jobban ismerte, természetes közvetítőjévé lett a török hódítás alatt jelentőségében megnövekedett, délkeleti irányú magyar kereskedelemnek.

Új fejezete kezdődik a szerb bevándorlásnak a XVII. század végén, a török uralmat felszámoló „felszabadító” háborúk után, a Habsburg gyarmatosító törekvések idején. Az ekkor ugrásszerűen megnövekedett szerb betelepülés szervesen illeszkedik bele a XVII. század végétől kerekén egy évszázadig tartó tervszerű Habsburg telepítési politikába.

A XVII. században meginduló Habsburg telepítési törekvések három fő forrásból erednek: az ország elnéptelenedéséből, a XVII. század végén divatossá váló merkantilista gazdaságpolitikából és a magyar elemek tudatos és tervszerű hátraszorítását megkívánó gyarmatosító törekvésekből.

Megbízható adatszerű források híján pontos számszerű képet nehéz adni arról a pusztításról, amelyet a magyar nép számára a török- és németdulás évszázadai, a török hódoltsággal együttjáró visszaesés a termelőerőkben jelentett. Mohács előtt, Hunyadi Mátyás korában az ország lakóinak száma becslés szerint elérte a 4 milliót, akkor, amikor Angliának sem igen lehetett nagyobb a lélekszáma 4 és fél milliónál. A török uralom és a Habsburg elnyomás két évszázada alatt (1500—1700), miközben Európa lakossága — a rendkívül véres Harmincéves háború, illetőleg XIV. Lajos háborúi dacára — 80 millióról mintegy 130 millióra emelkedett, hazánk lakossága Acsády Ignác becslése szerint 2 és fél millióra, Szabó István újabb adatokon alapuló számítása szerint 3—3 és fél millióra csökkent. Ez a népesség is meglehetősen egyenetlenül oszlott meg az ország különböző területei között. A volt török hódoltsági országrész mintegy 120 ezer négyzetkilométernyi területén az ország lakosságának csak mintegy ötödrésze lakott (6—700.000 lélek, tehát négyzetkilométerenkint alig 5-6), míg a török uralomnak nem hódolt országrész kb. 160.000 négyzetkilométer területére esik a maradék négyötödrész, kb. 2 és fél—2 és háromnegyed millió lakos. Heves megye legtöbb köz-

ségében még az 1715. és 1720. évi adóösszeírások is csupán 5—6 háznépet tartanak számon, viszont pl. Sopron megye 229 összeírt községe közül csak egy-kettő akadt, amelyben az összeírt családfők száma nem haladta volna meg a tízet. Ez az aránytalanság természetesen a „királyi” Magyarország elnyomott, szétaprózódó jobbágytelkén tengődő, vagy azt egészen el is veszített jobbágyságának valóságos népvándorlásszerű mozgalmát idézte elő a pusztai térség tágabb életlehetőségei felé. Ennek a vándorlásnak azonban útját állta részben a földesúri önkény, amely a kizsákmányolás lehetőségét féltette a nagytömegű elvándorlástól, részben a Habsburgok telepítési törekvései. Már az 1715. évi 101. t. c. megállapítja, hogy „sok jobbágy földesura tudta nélkül és akarata ellenére más megyékbe szökött és szöklék” és ezért letelepedésüket külön földesúri engedély (passzuslevél) birtokában engedni csak meg. Újabb szigorításokat hozott ezen a téren az 1723. évi országgyűlés és az 1724-ben felállított új helytartótanács.

A legfontosabb termelőerőnek: az emberi munkaerőnek hiányát ki óhajtotta küszöbölni a merkantilista gazdaságpolitika is. A merkantilista gazdaságpolitika, amelyet a feudális abszolutisztikus monarchiák hatalmuk megszilárdítása végett követtek, azt az elvet vallotta, hogy valamely ország gazdaságának, jólétének legfőbb forrása a népesség számbeli növekedése. A lakosság számának emelkedését pedig azáltal lehet a leggyorsabban elérni, ha külföldieket telepítenek be. A belső erőforrások kizárólagos igénybe vételét a merkantilista telepítéspolitika túlságosan lassúnak találta. Már a Kollonich-féle, Magyarország gyarmatosítására készült Einrichtungswerk úgy rendelkezik: a falvakba települő németeknek 5, a magyaroknak azonban csak 3 évi adómentességet adnak. Az 1722-23. évi országgyűlésen elfogadott 103. t. c. az országba költöző külföldi személyek adómentességét hat évre emeli fel, belöldi (magyar) betelepülők adómentességéről azonban nem intézkedik. Ez tehát még a Kollonich-féle tervezetnél is kedvezőtlenebb a magyar települőkre nézve.

A telepítésnek döntően külföldi erőforrásra való szorítkozása a merkantilista gazdaságpolitika általános irányzatán kívül szoros kapcsolatban van a Habsburgok gyarmatosító törekvéseivel. Már a Kollonich-féle tervezet a telepítés egyik céljaként azt jelöli meg, „hogy a királyság lassanként németesíttessék és a forradalomra és nyugtalanságra hajló magyar vér a némettel szelídíttessék, természetesen ura és örökös királya hűségére és szeretetére”. Ez az intenció, mint láttuk, teljes egészében megfelelt a jobbágyaik erőszakos visszatartására törekvő főurak és nemesek érdekeinek is.

A település általában kétféle módon ment végbe: részben egyéni, spontán, részben pedig szervezett, tömeges jellegű volt. Főleg 1710 után az utóbbi módszer került előtérbe, a letelepedett

elemekről való, általában igen körültekintő gondoskodás jegyében.

A németek tervszerű betelepítése mellett már a XVII. század végén indult meg a szerbek csoportos betelepítése is. Ez a telepítés jellegében részben szervezett és katonai, részben egyéni és kereskedelmi célú volt. Az első és legnagyobb arányú telepítés az, amely 1690-ben Csernovics Arzén ipeki szerb patriarcha vezetésével egyszerre mintegy 30-40.000 családot, 150-200.000 embert hozott az országba. A betelepülésre közvetlenül az adott alkalmat, hogy I. Lipót felhívására a török uralom ellen fellázadt szerbek a Balkánon diadalmasan előrenyomuló császári hadakhoz csatlakoztak, a török győzelem után pedig bosszútól tartva, szívesen engedelmeskedtek a császár meghívásának, aki különböző privilégiumokat helyezett részükre kilátásba. Így kerültek tömegesen szerbek a magyar városokba, a többek között Aradra, Szegedre, Pécsre, Mohácsra. Székesfehérvárra, Budára, Szentendrére, Győrbe és Egerbe is.⁹ Nagyobb részük a déli szerb határvidéken telepedett le és határőrökként általában jobb helyzetbe jutott, mint akár a magyar lakosság, akár a többi nemzetiség. A XVIII. század első felében egyre újabb hullámokban követték újabb csoportok a török uralom alól menekült testvéreiket.

E mellett a katonai célú és rendszeres telepítés mellett egészen a XVIII. század közepéig nem szűnt meg a szerb kereskedők és kisebb számban kézművesek egyéni betelepődése egyes városokba, így Egerbe is. Ezek a betelepülők az ország akkori rendkívül elmaradt termelőerőit, alacsony színvonalú kereskedelme mellett fontos gazdasági hivatást töltöttek be. Hazai kapcsolataik felhasználásával elsősorban a külföldi kereskedelemben tevékenykedtek, illetve az országon belül külföldi, elsősorban balkáni eredetű áruk közvetítését vállalták. Eppen ezért az ország gazdasági vérkeringésébe csak csekély mértékben kapcsolódtak bele: végső soron nemcsak etnikailag, hanem gazdasági tekintetben is „idegen test” maradtak. Létjogosultságuk is addig tartott csupán, amíg ki nem alakult a XVIII. század végén egy olyan magyar kereskedő réteg, amely a szerbek gazdasági szerepét át tudta venni. Ettől fogva az emelkedő magyar kereskedőtársadalommal mind élesebb gazdasági versenybe kezdtek. Saját monopóliumszerű kereskedelmi területük, a balkáni eredetű árukkal való kereskedés veszítvén jelentőségéből, hazai, illetve nyugati áruk közvetítésére kényszerülnek, ez pedig csak élesebbé teszi a kiszorításukra irányuló törekvéseket. Ezek a körülmények előbb-utóbb, — amint ezt később látni fogjuk — az egri példa is mutatja, vagy elvándorlásra, vagy pedig nyelvi és vallási téren való asszimilálódásra, a magyarságba való teljes beolvadásra kényszerítette őket.

* * *

E történeti áttekintés után most már azt kell megnéznünk, hogy konkrétan Egerben mikorra nyúlik vissza a szerbek letelepedése. A legvalószínűbb az, hogy közvetlenül a törökök nyomán érkezettek Egerbe a XVI. század utolsó éveiben, vagyis Egernek 1596-ban a törökök által való elfoglalása után. Erre vonatkozóan a legrégebbi időköt illetően elég szegényesek az adataink, annyi azonban kétségtelenül megállapítható, hogy már a tömeges beköltözés előtt (1690) is laktak itt szerbek, sőt egyházi életük is volt, íme néhány adat erre vonatkozólag:

Miután a törökök Budát és Magyarország központi részét elfoglalták, pasalik jött létre, melyet 25 szandzsákra osztottak fel. A budai pasalik sok szandzsákjában voltak szerbek, így a budaiában, székesfehérvárban, stb. Amikor később, III. Murat idejében (1575—1595) új vilájetekre, vagy helytartóságokra, majd ezeknek szandzsákokra való felosztására került sor, azon vidékek, melyek valamikor a budai és temesvári pasalikhoz tartoztak, jelentéktelen kiszélesítésekkel (1610 körül) négy vilájetet képeztek: a budait, temesvárit, kanizsait és e g r i t. Az egri vilájetbe a szegedi szerb lakosságú szandzsák tartozott.¹⁰

A nyugatmagyarországi szerb települések és az egri (stb.) szerb autonóm egyházközségek a XVII. század elején a szerb marcsai püspökség egyházi hatósága alá estek, melyet hivatalosan 1609-ben alapítottak a „Horvát-szlavoniai Krajnában, „Vretaniska, vagy „Uskocka” név alatt. Ennek a püspökségnek a joghatósága alá tartoztak az összes görögkeleti szerbek és más görögkeleti népek, amelyek a Habsburg-birodalomhoz tartoztak, az Adriai tengertől a szlovák hegyekig.¹¹

Szederkényi¹² 1688 április 5-i felejegyzések alapján megemlíti, hogy a felnémeti kapunál, melyet Rác utcának is hívtak, több görög települő vett házat. Nevezetesen Görög Miklós megvette 160 forintért az ott ez időben romban heverő „moscheát” területével együtt, mely a mostani görögkeleti templom helyén állott. Szerinte ezt a mecsetet rendezték aztán be maguknak a szerbek vallásuk gyakorlatára templomként.¹³ Meg kell jegyeznünk, hogy a szóbanforgó Görög Miklós nevét egy 1690-ből származó összeírás a rácok között sorolja fel.

Iványi Béla is említi, hogy már a török uralom alatt (1596—1687) is voltak itt szerbek.¹⁴ Az országos levéltár Lymbus I. sorozat, 40. csomójára való hivatkozás alapján közli, hogy 1688 vége felé már 600 polgár lakott Egerben és itt a polgár alatt „valószínűleg ittmaradt törököket, rácokat, hajdúkat stb. kellett érteni. „Az 1690-es összeírás 36 rác családot említ meg Egerben, ami körülbelül 180 lélekszámnak felel meg. Ez a szám később rohamosan nő és a XVII. század végén Egerben az új városi pol-

gárság között már tekintélyes számot képviselnek a szerbek. A három évvel későbbi összeírás (1693) már 633 rácot tüntet fel, míg papjaik és barátjaik száma ugyanekkor 10. A továbbiakban igen nehéz — szinte lehetetlen — nyomon követni az egri szerbek statisztikáját, mert sem történetíróink, sem az összeírások a legtöbbször nem tesznek pontos különbséget görög nemzetiségű görögök és rácok között, hanem közös vallásúak (gör. kel.) alapján csak „görögök” néven szerepelnek igen gyakran. Valószínű, hogy a görögkeleti vallás után Eger történetírói a szerbeket nevezték röviden „görögök”-nek és emellett szól az is, hogy a Fenessy-féle egyezség (1694) is csak rácokról tesz említést —, mint később látni fogjuk. Különösen a XVIII. század adatai hiányosak. Így pl. feltűnik, hogy egy 1744-es összeírás csak 68 görög nem egyesült lakost, egy 1767-es összeírás pedig 67 ugyanilyen egri lakost említ meg. Más forrás szerint ¹⁵ 1767-ben 500 szerb élt Egerben és két papjuk volt. Eger püspökét a városi tanács 1755-ben úgy informálja, hogy a rácok összlélekszáma a városban 420, itt azonban a „rácz” név valószínűen gyűjtőfogalom — esetleg előbb is az volt és később is az lesz (?) —, mert a jelentés részletesen felsorolja, hogy a 420 lélek közül a 33 gyereket leszámítva, 102-en csak „rácul”, 138-an csak görögül és 147-en csak „oláh”-ul tudnak beszélni. ¹⁶ Egy 1777-es összeírás már újra nagyobb számmal szerepelteti a rácokat: 389 rácról beszél a kicsinyekkel együtt, ezek közül házasságok 84-en. ¹⁷ Berki Feriz görögkeleti adminisztrátor (Budapest) ugyanebből az évből 110 családfőről tud ¹⁸ és megemlíti, hogy a felsorolt családfők közül csak 13 szerb nevű, míg görög nevű 49, magyar nevű 33, egyéb 15. A nevek azonban nem sokat bizonyítanak. Köztudomású, hogy az egri szerbek közül igen sokan magyaros hangzású neveket vettek fel az idők folyamán. Persze arra is van példa, hogy a Szerbián keresztül vándorló görögök sok esetben szerb hangzású neveket vettek fel (pl. Popovics). Az 1816-496. sz. levéltári irat szerint a Királyi Helytartó Udvari Tanács egyenesen nyomozást rendel el az iránt, tudja meg a város, kik azok a rácok, „akik keresztneveikhez -ich, vagy -its syllabát ragasztván, előbbeni vezetékeveiket megváltoztatták”.

Egy 1784-es összeírás 518 rácot tüntet fel.

A XIX. századtól kezdve rohamosan csökken a kimutatható rácok száma.

1851-ben Egerben 163 „nem egyesült óhitű” szerb, ¹⁹

1893-ban Egerben 22 „nem egyesült óhitű” szerb, ²⁰

1900-ban Egerben 23 „nem egyesült óhitű” szerb, ²¹

(Iványi Béla szerint Egerben 1900-ban a lakosság 0.1 százaléka szerb),

1905-ben Egerben 37 „nem egyesült óhitű“ szerb, ²²
 1924-ben Egerben 15 „nem egyesült óhitű“ szerb, ²³
 1928. XII. 31-én 15 „nem egyesült óhitű“ szerb, ²⁴
 1931-ben Egerben 12 „nem egyesült óhitű“ szerb van. ²⁵

A görög nemzetiségű görögkeletiek letelepedését Egerben főleg a XVIII. század első, vagy második felére tesszük. Igaz ugyan, hogy Szederkényi Eger első telepesei között (a törökök kivonulása után) „ráczokról és görögökről” tud, és szerinte görögök azok is, akik 1688-ban kb 40—50 üres házat vettek meg Egerben. Szederkényi névmegjelölései azonban pontatlanok és így nincs bizonyító erejük. Ugyancsak nem bizonyítható az sem, hogy a törököknek Egerből való kivonulása után (1687) ott maradt 180 rác között volt-e görög is, vagy nem. A görögök többsége Makedóniából, elsősorban Moszkopolból (Ma: Epírosz) (Moschopolis), Kozányiból, Turnából, Dolijánból, Janovából és Siatista városokból telepedett Egerbe az előbb jelzett időpont között. Akadt köztük olyan is, aki Konstantinápolyból került ide, pl. Sztamboli Demeter. Makedóniából való a Panakoszta, Nikola, Gilányi, Duzy, Zákó, Panagiot és Szerhádi család — valamenynyien híres egri görög kereskedők. ²⁶ 1740—1760 között kb. 100 görög család telepedett itt le, többségük kereskedő. Ezzel kapcsolatosan megemlítünk egy 1769-ből származó összeírást is, melynek felzete így hangzik:

Egri görög n. e. és rác lakosok összeírása.

Natio: Graecus.

Natio: Rasciana.

Ez az összeírás 89 családról tesz említést és nagyjából a görögöknek vallják magukat. Ismerünk egy valószínűen 1771-ből származó összeírást is az egri görög kereskedőkről. Ez az összeírás kb. 50 önálló polgárt, 8 legényt és 4 inast sorol fel, akik valamennyien Makedóniából kerültek ide. Az összeírásból azonban sem az nem állapítható meg, hogy mikor kerültek Egerbe, sem az, hogy kik közülük a görögök, vagy a szerbek. Ez utóbbiak korábbi egri letelepedése mellett szól az az 1794-ből keltezett beadvány is, amelyet az „Egri Rác, vagyis Illyrica Natio közönségesen” intézett a városi tanácshoz avégből, hogy a „nemes magistratus” okiratilag igazolja: ők sokkal régebbi telepések Egerben, mint a görögök. Ime a beadvány néhány sora eredeti megfogalmazásban:

„Minekelőtte még a Görög Nationak ezen Nemes Városban híre sem lett volna, immár a Rácz másképpen Illyrica Natio a Helybéli Magyar és Németh Nemzettel egyben kaptsolva¹ lévén, és mind boldog, mind pedig sok szerencsétlenség között forgó időben a közterhet egy mérték alatt viselvén, amint emlékezünk, a

Transactio (a Fenessy-féle egyezés) is nem a Görög, hanem a Magyar, Németh és Rác vagy is Ilyrica Natióul teszen Emlékezetet, és a Görög Natio bé jövetelének s ittén való meg telepedésének nem sok esztendőket mondani lehet; (kiemelés tőlem: B. J.) Még is mostan a Görög Natio minket Ráczokat alábbvalóknak állítani, s magoknak mint gyökeresebbeknek az elsőséget fent tartani igyekeznek, s bennünket majd mint Zselléreknek tartani kívánnak: Mellyben Mi magunk elsőségünköt (azt kívánván az igazság is) minden erővel, s igyekezettel védelmezni kívánván, hogy azt hitelesen meg is mutathassuk, szükségesnek lenni állítjuk”.

A Fenessy-féle egyezmény, amely 1694—95-ben jött létre a város és a püspök között, Eger lakosságának valóban csak három tényezőjét említi meg: a magyarokat, németeket és ráczokat. Társadalmi súlyukra jellemző, hogy az egyezmény szerint a városi magistratus tagjainak egy részét közülük kell választani, sőt „a város bírása a püspök által nemzetiségi különbség nélkül magyarok, németek és a róm. kath. egyházzal egyesült vallású ráczok közül jelölendőkből szabadon választandó lesz”.²⁷

Breznay Imre: Eger a XVIII. században c. művének 2. kötetében (304. old.) szintén azt vallja, hogy az eredeti rác lakosságot meg kell különböztetni a bevándorlott görögöktől. Eger városa a püspökhöz való feliratában még 1772-ben is azzal érvel egy újabb görög pap működtetése ellen, hogy semmi szükség sincs rá, mert a külföldiek (görögök) száma Egerben „igen csekély”.

Végezetül megemlíttük, hogy 1799-ben²⁸ az egri szerb lakosok ismét azzal a kéréssel fordulnak a városi tanácshoz, hogy igazolják a görögökkel szemben eredetiségüket, sokkal régibb egri tartózkodásukat és azt, hogy „őket mindig érdemesebb és előbbvaló polgároknak tartották és tartják jelenleg is”. Beadványuk (lerövidítve) így hangzik:

„Tekintetes Tanács!

Hogy az illyr nemzetiségű emberek századok óta lakói ennek az egri püspöki városnak, annak más írásos emlékeken kívül maga a Fenessy-féle egyezmény is fényes tanúbizonysága. Ezzel szemben pedig, hogy a görög nemzetiségű emberek csak ebben a században lassanként költöztek be ide és telepedtek meg, mindenki előtt ismeretes, mivel ennek igazságát a közös hagyomány igazolja, s ezen nemzetbeli emberek maguk sem tudják beköltözésüket a jelen századon túl kiterjeszteni. Minthogy tehát az illyr nemzetiségű emberek régebbi lakói ennek a városnak és eddig többeljárultak hozzá a város közjához, mint a görögök, nyilvánvaló, hogy őket mindenkor előbbvaló és érdemesebb polgároknak tartották a görögöknél és tartják és becsülik jelenleg is.... Az illyr

nemzetségi lakosság.... a városi adóterheket századok óta viselik és minden időben és minden alkalommal a város jólétét szolgálták a görögökkel szemben, akik sokkal később jöttek Egerbe állandó megtelepedésre (...quod Illyricae nationis homines propter concivitatis vetustatem, et supportum a saeculis publicae contributionis onus, collatamque omni tempore et occasione in Comune Civitatis bonum, et commodum operam, prae Graecis longe serius pro incolatu Agriam advenientibus, semper digniores, et praecellentes Civitatis incolae habiti sint, ac de praesenti etiam habetur....).

A városi tanács több tanut hallgatott ki ebben az ügyben. A többek között a következő kérdéseket intézte hozzájuk:

· Az orientális hiten lévő egriek közül kik vannak többen: görögök, oláhok, vagy rácok?

· És ki építette fel a templomot?

· Tudja-e, mennyivel adott többet a felépítésére a görög és oláh nemzet, mint a rác?

· Ennek a közlése azért volt szükséges, mert ezek az adatok már jelzik azokat a bonyodalmakat, amelyekkel e tanulmány következő fejezeteiben fogunk foglalkozni, nevezetesen a görögkeleti hitközség belső ügyeivel, majd a templom történetével. Ezek a kérdések hosszú időn keresztül foglalkoztatják az egri hívőket és utóregzései — ha nagyon halványan is — a mai helyzetben is megfigyelhetők még. A főprobléma — hogy milyen alapítású hát az egri görögkeleti templom és egyházközség aszerint oldódik meg, hogy milyen feleleteket ad a tanu a feltett kérdésekre, vagy ennek hiányában milyen adatokat tár fel a kutató erre vonatkozólag a múlt homályából.

A tanúk általában nem tudnak kielégítő felvilágosításokkal szolgálni. Az egyik arra emlékszik, hogy a rác és görög náción „összve jövéen, megegyeztek, hogy egy hétig görögül, másik héten rácul legyen az isteni szolgálat”. Húsvét táján pedig az első nap görögül, másik nap rácul legyen az istentisztelet. Később — mint látni fogjuk — az 1804-es nagy kibékülés tényleg ezen a nyomon indul el. És hogy ki építette a templomot?... Erre már 1799-ben sem tud válaszolni a tanú. „Ezt a templomi számadások tudnák csak megmutatni!” — jelenti ki. A tanúk helyett megpróbálunk mi válaszolni az ismertetett kérdések némelyikére a következő oldalakon. Hogy az egyházi kérdések már most, vezető helyen és elég részletesen sorra kerülnek, ennek csak az az oka, hogy a soknemzetiségű Magyarországon a szerb nemzetiség különállásának és fennmaradásának egyik fontos tényezője éppen a szerbek görögkeleti vallása és autonóm egyházi szervezete volt.

II.

Az egri görögkeleti egyházközség eredete és jellege

A szerbeknek a 15. században adott autonóm egyházi privilégiumok szolgáltak alapul más szerb autonóm egyházközségek létrejöttéhez az északi és nyugati magyar városokban elszórt szerb kolóniákon, mint amilyen Eger is volt még a múlt században. ²⁹

Láttuk, hogy az egri szerb autonóm egyházközség a 17. század elején a szerb marcsai püspökség egyházi hatósága alá tartozott, ugyanígy a többi nyugatmagyarországi szerb egyházközség is. ³⁰ Azonban a nyugatmagyarországi városok szerb autonóm egyházközségei (és az egri is) a törökökkel való béke idejében szívesebben fordultak vallási kérdésekben a szomszédos budai szerb püspökhöz, mint a marcsaihoz, melynek rezidenciája nagyon messze volt tőlük — Zágráb közelében. ³¹

I. Lipót 1695. március 4-én kelt latin nyelvű privilégiumában Egert mint szerb püspökséget említi. ³² Ez a történelmi tény ma is megőriztetett a bácskai görögkeleti szerb püspök címében: „Pravoszláv szerb bácskai, sombori, szegedi és egri püspök.”

A felsorolt adatok azt bizonyítják, hogy az egri görögkeleti egyházközség eredete legalább is a 17. századig nyúlik vissza. A levéltári anyag különböző neveken említi az egri egyházközséget: „Egri Rác és Görög nem unita Natio közönségessen” (1777), „Egri Görög és Ratz nemzetbéli nem Uniait Ritusu Communitas” (1785), „Graeca et Rascianica graeci ritus Non Uniti Communitas Agriensis”, (1789) stb. Egy, az egri görögkeleti egyházközség levéltárában őrzött protocollum ³³ (a továbbiakban: Prot.) elülső fedelén a következő arany-nyomásos felirat olvasható: GÖRÖG. ES RACZ NATIO (PROTOCOLLUM) 1778.

Az eredeti felirat RACZ NATIO PROTOCOLLUM 1778., a GÖRÖG. ES későbbi hozzáadás, ami látható ennek elhelyezkedéséből, betűstílusából, s abból is, hogy nem aranyozott. A XIX. század vége felé keletkezhetett.

Az egri gör. keleti egyházközség eredetével kapcsolatos Baróczy Ferenc egri r. k. püspök 1753. júl. 16-án kelt magyar nyelvű levele, amelyben megengedi „az Egerben meg Számosodott Kereskedő Rác” lakosoknak, hogy templomukra tornyot emeljenek és oda harangot szereljenek. Kötelezi őket arra is, hogy ha más tornyokban „közharangozás” van, ők is tartoznak meghúzni a harangot. (Papista processiók alkalmával, „felhük el-len” stb.) ³⁴

Egy évvel későbbi keltezésű az emlék-ikon (rézmetszet), amely a templom, illetve az egyházközség védőszentjét, Szt.

Miklóst ábrázolja. A kép középső része görög, a külső része pedig szláv feliratokkal van ellátva. Az egyházközség eredetére a középső rész alsó felirata világít rá, amely görög nyelven az alábbi szöveget tartalmazza: „Ez a szentkép az igen tisztelt Sarpe András és Baro Tamás kereskedő urak költségén metszetett rézbe és felajánlatot az általuk az egri Szt. Miklós templomnak az ő emlékeztükre 1754. évi febr. hónap 3-án. Bécsben.”

Meg kell jegyeznünk, hogy az ikonon szereplő Sarpe András és Baro Tamás közismert egri szerb kereskedők voltak. Ez utóbbi egykori házának fényképét (a ház 1772-ből való, Fellner Jakab műve, Alkotmány utca 12.) Gerő László kitűnő műve, az „Eger” is közli.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a következő két levél közül legalább is az első mintha ellentmondana előbbi megállapításunknak.

Az egri egyházközség irattári anyagában található ugyanis Nenadovics Pál karlócai metropolita 1756 szeptember 1-én kelt szláv és vele azonos szövegű görög nyelvű körlevele, amellyel az omladozó egri templom és torony újjáépítéséhez kéri az egész hazai gör. kel. egyház anyagi támogatását. Külön, nagy betűkkel emeli ki a segítségre felfovertak felsorolásában a „kompanista” (görög) egyházközségeket, feltehetően azért, mert elsősorban ezek kötelesek egy másik kompanista egyházközséget megsegíteni.

Ugyancsak az egri gör. kel. egyházközség irattárában található Radiovoevich Arzén bácsi püspöknek az egri egyházközséghez 1777 november 10-én intézett magyar nyelvű levele, amelyben közli, hogy az Illyrica Deputatio elutasította az egyházközségnek új templom építése iránti kérelmét. Bár a levélben nincsen szó arról, hogy az egyházközség nemzetiségileg milyen jellegű, abból a tényből kiindulva, hogy a felügyeletet gyakorló szerb püspök már 1777-ben magyar nyelven levelezik az egyházközséggel, lehetne talán arra is következtetni, hogy az nem volt szerb. Ennek ellentmond azonban az a tény, hogy az egri egyházközség anyakönyvei, amelyek 1753-tól vezetettek (és amelyek jelenleg a pomázi szerb egyházközségben vannak) elejétől végig szláv, illetve szerb nyelvűek, ez pedig nem csak azt bizonyítja, hogy az egri lelkészek általában szerbek voltak, hanem véleményünk szerint az egyházközség eredetére is fényt vet.

Egyébként az egyházközség mai levéltárában is vannak még szerb nyelvű anyakönyvek, még pedig 1777—1809-ig ható anyakönyvi, 1777—1779-ig keresztemelési és 1778—1875-ig házassági anyakönyvi feljegyzések. Amikor 1898-ban harangvé-

telre kerül sor, az erről szóló jegyzőkönyvi kivonatban aláírásként csak „Egri görögkeleti szerb egyházközség” szerepel. 1891-1909-ig szerb nyelvűek az egyházközség jegyzőkönyvei, a hivatalos pecsétjük szövege pedig szintén csak szerb nyelvű és a következőképpen hangzik:

СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВЕНА ОПШТИНА У ЈЕГРИ 1898.

Trifunovits János egri görögkeleti lelkész 1887 január 2-án azt jelenti a városi tanácsnak, hogy az eredeti anyakönyveket szerb nyelven vezeti.

Annyi mindenestre kétséget kizáróan megállapítható, hogy az egyházközség a legrégebb időktől kezdve előbb a marcsai, később a bácsi (újvidéki) szerb püspök joghatósága alá tartozott, aki — mint már említettük — még ma is a „bácsi, szegedi és egri” püspök címét viseli. 1918-tól kezdve az egri egyházközség a budai görögkeleti szerb püspökség, s azon át a szerb patriarcha alá tartozott. Időközönként Beslich pomázi és Nedelkovits Velimér tabáni szerb lelkészek jártak ide misézni az utóbbi évtizedekben és ezen a helyzeten csak 1948-ban következett be változás, amikor is Szergej Galeckij nyiregyházai pap Egerben is megalapította a régebbi egyházközség helyén az új „görögkeleti magyar egyházközséget”.

Az eddig említett adatok alapján arra a végső következtetésre kell jutnunk, hogy az egri egyházközség vegyes alapítású, szerb-görög eredetű, azonban a görög jelleg átmenetileg az idők folyamán egyre jobban kidomborodik, a múlt század közepétől kezdve viszont úgyszólván kizárólagosan a szerbség nyomja rá bélyegét az egyházközségre. A görögök jelentős szerepére utal a már említett Prot. egyik 1804-ből származó adata is, miszerint „az egri egyházközségnek legyen két papja, mivel két nyelven kell tartani a liturgiákat. A pap legyen görög nemzetiségű (kiemelés tőlem: B. J.), káplánja pedig szerb.....”.

Körülbelül a 18. század végéig harmónikus békében éltek egymás mellett a szerbek és görögök az egri görögkeleti egyházközségben. Később azonban megromlik az egyensúly, felborul a rend, egymást érik a különböző alkalmakból adódó surlódások. Ilyen volt köztük az egri letelepedés elsőbbségére vonatkozó vita is, amelyről már előbb volt szó. Surlódásokra ad alkalmat a templom vagyonának a kezelése, gyakran egymást vádolják hűtlen kezelés miatt, ezért császári rendelet jelenik meg az ügykezelés szabályozása végett, mely így intézkedik:

Abból, ami a templomé, sem az érsek, sem a püspök semmit el nem vehet; legyen azért két Curator a templomban. Min-

denről leltárt kell felvenni, egy példány legyen a Püspöki Szent-széknél, a másik a Curatoroknál. Kiadás és bevétel is feljegyez-tesség évről-évre ezekben. A templom pénzét és kincseit három záros ládában őrizték, ennek egyik kulcsa a Curatoroknál, a más-sodik a plébánosnál, a harmadik a Helybeli Rendtartóknak Ele-jétül rendelt Comissariusnál vagy a Militarisok között a Fő Tiszt-nél legyen, így más nélkül se ki, se be ne tegyen semmit. (Lerö-vidített szöveg.)³⁵

Popovics Miklósnak a városi tanácshoz intézett kérelmé-ből³⁶ azonban kiderül, hogy a fenti rendeletet nem tartják be. Elpanaszolja a városi tanácsnak, mint felügyeleti hatóságnak, hogy egyes kuratorok nem kezelik pontosan az alapítványokat, nem vezetik pontosan a számadásokat, sőt akad olyan is, aki temp-lomi adományokat sikkaszt. („Sőt még Templomunkra tett Ha-gyományokat Számadásaikból kihagyván, örökre eltemetni akar-ni nem áttallják”). Popovics panaszára királyi leirat utasítja a várost, hogy tegyen békességet a két nemzet között. A város ilyen esetekben maga elé szokta rendelni a megvádoltakat, néha meg-feddi, rendre utasítja őket. Hol a szerbek a görögök ellen, hol görögök a szerbek ellen emelnek panaszt. Nem tudnak megegyez-ni az iskolák alapítványait, telkeit illetően, hajba kapnak az új kuratorok megválasztásán, a görögök megsértődnek és nem men-nek el a választásokra, ha a meghívókat nem ellenjegyzi a „Proes-tos”, a szerbek azzal vádolják a görögöket, hogy szándékosan el-köttyavetyélik a templom pénzét „csak hogy ne kelljen Szavitsnak semmit se átadni, hogy ne tudja fizetni a hivatalbélleket” és til-takoznak a templom „mesterséges mismásolása” ellen. A görögök céljaik elérésében erőszaktól sem riadnak vissza.

Ezek után érthető, hogy az egész egyházközség életének a felülvizsgálása nagyon esedékessé vált. Egyezséget kellett terem-tetni a két nemzet fiai között, akik között még a templomi szertar-tásokban is nézeteltérések támadtak. Így került sor az 1804. no-vember 16-i gyűlésre, amelynek jegyzőkönyvi kivonatát fontos-ságára való tekintettel ideiktatom (a szerb és vele azonos görög szöveg alapján):

Elnökölt Joann Joannovic püspök, Sinesij Radiovojevic, Kovily kolostorának archimandritája és a bácskai Konzisztórium ülnökének és a Joanikij Jankovic jeromonáh és az egri plebánia adminisztrátora jelenlétében. Jelen voltak az egri egyházközség (egyházközségi tanács) tagjai: Josif Vašvari, Naum Totovic, Ki-ril Šarpe, Georgij Lazar, Savva Savic, Stefan Dimitrievic, Geor-gij Šarpe, Lazar Cetyri, Naum Ekonom, mindkét epítrop³⁷ és az egész egri egyházközség.

Őszentsége, a püspök úr — mondja a jegyzőkönyv — látogatását egyrészt azért ejtette meg, mert az egri egyházközség azt ezideig nélkülözte, másrészt pedig azért, mert császári-királyi utasítása van az egyházközségek felülvizsgálására, melyről jelentést tartozik annak adni. A felülvizsgálat Egerben kezdődött. Ezen alkalommal azokat a nézeteltéréseket is el kívánja simítani, melyek a szerbek és a grekovalahok között fennállanak, még pedig a templomi szertartásokat illetően, hogy az eddig tartott veszekedések és nézeteltérések egyszeriben megszűnjenek. Hogy az egy egyházközségből kettő ne csináltassék, hanem békében, szeretetben és egyetértésben éljenek. S a szentséges püspök úr jótanácsait megfogadva,

ELHATÁROZTUK,

hogy a kibékülési Traktatus elkészítését Sinesij Radiovojevic archimandrita mellett még a következő urak végezzék: s az egész egyházközségnek mutassák be: Josif Vašvari, Teodor Stankevic, Naum Totovic, Stefan Dimitrievic, Kiril Šarpe, Lazar Cetiri, Georgij Šarpe, Grigorij Vasilijevic, Stefan Roža, Naum Ekonom, Petar Zakic epitop és Georgij Lazar. Ugyanazon év és hó 22. napján az említett küldöttség az egész egyházközségnek 12 pontból álló írott Traktátust mutatott be, mely az egész egyházközségnek felolvastatott és megmagyaráztatott a következő tartalommal:

A mai napon Joan Joanovic bácskal, szegedi és egri püspök kánoni vizitációja alkalmából a szerb és grekovalah egri egyházközségben lévő nézeteltérések megszüntetésére a következő örökös kibékülési és baráti szerződést vagy Traktátust a soron következő pontokban megkötöttük:

Először.

Mi görögök a szerbektől nem válunk el, velük tovább is egyházközséget képezünk s a jövőben sem fogunk törekedni, a szerbekkel, testvéreinkkel Görög Nemegyesült Pravoszláv Egri Egyházközséget alkotunk.

Másodszor.

Hogy testvéri közösségben éljünk, békében és szeretetben, ezért elhatároztuk, hogy az egri templomban mindkét nyelven folyjanak a liturgiák és más szertartások vasárnaponként és más ünnepnapon, kivéve Húsvét, Karácsony és Pünkösd első napját, melyeken a liturgia görög nyelvű legyen, második napján pedig szerb nyelvű. Különben egyik héten szlavonoszerb, a másikon görög liturgia legyen, úgy a pap, mint a kántor részéről.

Harmadszor.

Mindkét héten minden keresztény járjon templomba, akár szerb, akár görög nyelven folyik a liturgia, s segítse azt.

Negyedszer.

A plebania épületét minél előbb meg kell javítani, hogy ne düljön össze az egész egri egyházközség szégyenére, hanem álló legyen papi laknak és egyházi gyűlések tartására.

Ötödször.

Templomi epitropoknak nemzeti különbség nélkül, szavazattöbbséggel választassék.

Hatodszor.

Megesik, hogy görögkeletiekből álló császári-királyi regiment halad át Egeren, s káplánjuk katonáinak valah (román) nyelvű liturgiát kíván tartani az egri templomban. Az engedélyt ennek megtartására készségesen meg kell adni. ³⁸

Hetedszer.

Mi alólírott egri egyházközség ezen Traktatust nem csak a mostan élők, hanem utódaink számára is kötelezően hoztuk. S ha netalán az egri szerb lakosok kihalnának, vagy elköltöznének, ebben az esetben is a Traktatusban foglaltakat be kell tartani.

Nyolcadszor.

Hogyha a greko-valahok is megszűnnének Egerben létezni, a Traktatusban foglaltak akkor is erősen és teljességükben betartandók.

Kilencedszer.

Az egri egyházközségnek legyen két papja, mivel két nyelven kell tartani a liturgiákat. A pap legyen görög nemzetiségű, káplánja pedig szerb. Mivel előbbi a bácskai püspökségben nem található, másikból hozatható. A pap titulusa: Az egri görög nem-egyesült (gör. kel., pravoszláv) egyházközség plebánosa.

Tizedszer.

A papot és a káplánt, a görög és a szerb tanítókat, kántorokat és más egyházközségi alkalmazottakat a templomi pénztárból kell fizetni. Mégpedig a pap a stóla és apró bevételei mellett évi 200 Forintot kap, s amennyiben a káplán étkezését biztosítja, még 150 Frt-ot. A káplán évi fizetése szintén 200 Forint, de ha étkezését nem látja el a pap, attól a 150 forint elveendő és neki (a káplánnak) adandó.

Tizenegedszer.

Ha valamelyik fél nem tartja be a Traktusban foglaltakat és zavart idéz elő, az abban foglalt jogoktól fosztassék meg, valamint a hatalomtól.

Tizenkettedszer.

Ez a Traktatus, mely örökké kell, hogy tartson, két példányban készült s mindkét fél részéről sajátkezőleg aláíratott és az egyházközségi templomi és személyi pecsétekkel ellátatott. Az egyik példány az egyházközségi levéltárba tétetett megőrzés végett, ha esetleg szükség lenne rá, a másik példány a Szentséges Püspök úrnak és a Püspöki Konzistoriumnak adatott megerősítés végett. — Adatott Eger püspöki városban, 1804 év november 22-én. —

Az egész egri egyházközség az elnöklő arhimandritától megkérdeztetett, elfogadja-e a fenti Traktatust s igéri-e, hogy ahhoz fogja tartani magát? Mely kérdésre egyhangúlag igenlő válasz adatott és ígéret.

Elhatározottatott ezt a traktátust két példányban sajátkezüleg aláírni és a templom szokott pecsétjével, valamint személyes pecsétekkel ellátni s a Szentséges Püspök Úrnak és a püspökségi Konzisztóriumnak megerősítés végett előterjeszteni. Ehhez még a sürgős ügyek intézésére az ősi szokás szerint az egyházközség tagjaiból egy tizenkét tagú deputáció, egy elnök („Starješina”), két epitrop és még kilenc választott hívő választandó. Így a már eddig is elnöklő Josif Vašvari úr újra egyhangulag megválasztott. A deputáció tagjaivá választották: Stefan Dimitrlevic, Teodor Stankovic, Georgij Šarpe, Georgij Kapetan, Konstan (tin) Platoni, Naum Totovic, Kiril Šarpe, Lazar Cetyri, Naum Ekonom. jegyzőnek Dimitrij Albertit, akinek az elnök hívására maradéktalanul össze kell jönniük, vagy ha valamelyik ebben gátolva lenne, helyettest kell kijelölnie s azt az elnöknek bejelenteni. Aki a megválasztottak közül a meghívásra nem jelentkezne, 6 Forinttal büntetendő a templom javára makacssága miatt, s aki megfelelő ok nélkül távol marad, 3 Forinttal.

S így a Mindenható Úrnak, ezen dolog békében, szeretetben és megértésben befejeződött. — Kelt, mint fent. Joan Joanovic bácskai és egri püspök. Sinesij Radiovojevic archimandrita Koviljból, Joanniki (J) Jankovic ierom., s még tizennégy aláírás: a templom viaszpecsétjével.

„ПОМОСЋ НИ (KL. HAŠĆ“.)

Megkötöttetett tehát a béke a két nemzet fiai között (és ezt a tényt igazolja a Hev. lt.-ban elfekvő 1805/481. kt. is), de későbbi évekből származó iratok arról beszélnek, hogy a béke sem „örökös”-nek, de még túl „tartós”-nak sem bizonyult. Az egyezség szabályozta például a pap fizetését is. Gregorovics Gábor egri rác papnak mégis hivatalos útra kellett terelnie fizetése ügyét, ³⁹ mire a helytartótanácsi végzés elrendeli, hogy 1821. évtől kezdve évenként 400. — Ft fizetése legyen. Ebbe nem számít bele a stóla, a Vasvári József 1000 Ft-os alapítványa után járó 60 forintos kamat — ez fizetéspótlás céljából alapított ügyis — és nem számítanak bele azok az 500 forintok sem, amely összeget a község önként adott a papnak azért, mert ezelőtt igen „tsékély” volt a fizetése és hogy elzalogosított tárgyait kiválthassa, adósságait kifizethesse.

A „pár-bér” körül is dúlnak a harcok. ⁴⁰ A helytartótanács felkéri a várost, hogy a hitközséget és parochusát a pár-bér iránt való megegyezésre serkentse. Elkezdődik az alku, míg végül is „három klasszisa való tagozódással” a párbérek összegét 110, vagy 120 váltó forintban állapítja meg a hitközség.

A megyei levéltár még őrzi azt a hivatalos szerb és magyar

nyelvű nyomtatott stola-formulát, amely szinte tételszerűen pontosan megszabja, mennyi lehet a stóla, nehogy „a meghatározott Taxán felül az adófizetű néptől több vétessen”.⁴¹

Az egri görögkeleti egyházközségben még a múlt században is eleven élet folyt. Vasár- és ünnepnapokon délután 2 órakor megcsendült a templom nagyharangja, negyedórától harangoztak, ez alatt összegyűltek ott a 7 és 18 év közötti fiú- és leánygyermek, segédek és tanoncok, hogy a papjuk szerb és görög nyelven vallásoktatásban részesítse őket.⁴²

Gondoskodott az egyházközség szegényeiről is. Erre a célra külön „szegény-atyát” választottak, aki a hét minden csütörtökén „egy pléhdobozban” gyűjtést rendezett az egyházközség hívőinek házaiban. Az egyik ilyen „szegény-atya”, akit három évenként választottak újra, Stefan Dimitrievic egri kereskedő volt.⁴³

A vallásoktatáson kívül hívői világi oktatásáról is gondoskodott az egri görögkeleti egyházközség. Erről a szerb iskolákkal kapcsolatosan a IV. fejezetben lesz szó. De az egri szerb-görög település erejéről, gazdagságáról tanúskodik egyházközségük nagy gondnal felépített temploma is, amely Eger egyik legszebb műemlékének számít még ma is. Ennek a templomnak a történetét kívánom ismertetni a következő fejezetben.

III.

Az egri „rác-templom”

A templom eredete és jellege körül sok legenda kering városunkban, Egerben. A valóság kihámozása roppant nehéz, mert sok, teljesen ellentétes felfogás áll egymással szemben.

Tudjuk, hogy a szerbek közvetlen a vár visszavétele után megvásároltak egy „moscheát” és azt templom céljára rendezték be maguknak. Ez a moschea a mai templom helyén, vagy legalább is környékén lett volna s így egyesek szerint ez volna a mai templom őséneke tekintendő. Ezt az álláspontot vallja Szederkényi is, aki szerint a szerbeknek már 1688 óta volt Egerben imaházuk.⁴⁴

Ezzel szemben Breznay Imre „Eger múltjából” c. művében a következőket írja:⁴⁵

„A mai Felnémet-negyedet Szent Miklós fertályának hívták a mai rác templom régi védőszentjéről. Ez a templom ugyanis eredetileg az Augustinusok szerzetének tulajdona volt, és mint ilyen, természetesen római katolikus. Ekkor a főoltár képe ábrázolta Szent Miklós püspököt, mint a hagyomány fenntartotta. A hiteles történeti tény az, hogy a mai templom helyén valóban

az Ágoston-rendi szerzetesek középkori temploma állott, melyet a törökök — midőn 1596-ban elfoglalták Egert — a hadaikkal idejött görög hitű kereskedőknek ajándékoztak. Az ő birtokukban is maradt, de a XVIII. század narmadik negyedében romladozóban lévén, újjá akarták építeni. Erre éveken át gyűjtöttek is hitsorsosaik között, ámde mégis csak 1785—86-ban építették fel a mai barokk-templomot. Úgy látszik, hogy az építés engedélyezése kapcsolatban volt a II. József egri látogatásával (1784. okt. 17—19).’’

Breznay egy másik művében arról ír, ⁴⁶ hogy a rácok csekély létszámuk mellett is nagyon tehetősek voltak, „fenn tudták tartani az eklézsiáát, javíttatni, sőt építtetni is tudtak templomot. 1745-ben alapjától megújíttatták régi templomukat, 1753-ban tornyot építettek rá, 1760-ban építették ma is meglévő lelkészházukat. 1785-ben készítették el a mai templom terveit.”

Akárhol is volt az egri szerbek régi temploma, az új templomra beadott árajánlatokból az derül ki, és a Prot. adatai is igazolják, hogy már a régi templomot is Szent Miklós templomnak hívták és az rác templom volt. A mai templom felépítését hosszas húza-vona, mintegy két évtizedes harc előzte meg, amin nem csodálkozhatunk, mert Margalits szerb repertóriumából ⁴⁷ megtudjuk, hogy az egri püspök, Erdődy még a régi templomuk kijavításához sem akart hozzájárulni és így fogadkozott, „ha 4000 aranyába kerül is, de ki fogja eszközölni a hitközség szétkergetését”.

Az új templom felépítésére nagyméretű gyűjtést indítanak a hívők. Az adakozók között egyaránt vannak szerbek és görögök. De bármilyen lelkesedéssel is adakoznak a hívek, egyelőre úgy látszik, hogy minden törekvésük meghiusul a klérus és a szoros befolyása alatt álló városi tanács ellenállásán. 1694-ben a klérus térdre kényszerítette a várost és a városi tanács tagjai kézsókra járultak a püspök elé. Csak önmagához következetes tehát a klérus és a tanács most, amikor hihetetlenül szívósan tiltakoznak egy új templom felépítése ellen. Hiszen az „egyedül üdvözítő egyház”, a r. k. egyház nem akar maga mellett megtúrni mást, semmilyen más vallást. Ezért „térítették meg” Fenessyék a város birtokba vétele után az eredetileg görögkeleti szerbek egy részét bizonyos polgárjogok ellenében és ezért riadóztat most a városi tanács is az új görögkeleti pravoszláv templom felépítése ellen. Ezzel kapcsolatosan és ennek az igazolására hivatkozunk a városi tanácsnak a püspökhöz intézett egyik felterjesztésére (a nagyon sok közül), amely a képmutatás valóságos klasszikus példája, és azzal zárul, hogy a kérelmezők egyetlen olyan érvet sem tudnak felhozni, mely kérésüket ne korainak és feleslegesnek mutatná,

és amely meggyőzne arról, hogy „pénzalapjuk nem kétes és nem csalárd”.

Pénzalapjuk „csalárdságára” vonatkozóan talán elég, ha csak egyetlen adatot említünk itt meg:

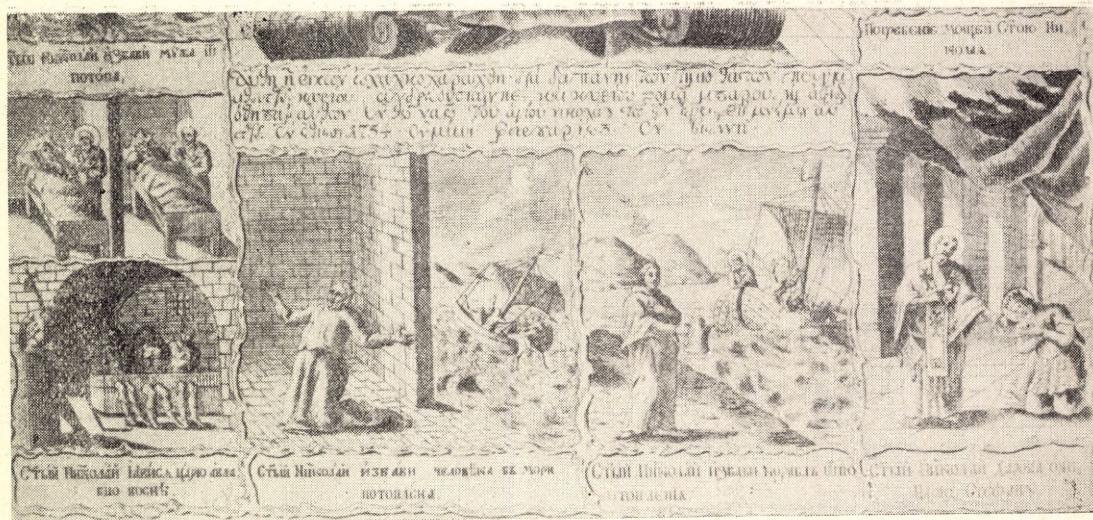
Az akkori idők egyik legazdagabb görög kereskedője, Constantin Demeczky, aki nagy összeggel szerepel a felépítendő templomra adományozók névsorában, 1783-ban, görög nyelvű végrendeletével közel 40 ezer rajnai forintról diszponál.

Egyébként az egri görög és rác egyházközség az új templomon kívül még egy görög nemzetiségű tanító engedélyezését is kérte 1784-ben, a városi tanács azonban ezt sem javasolja. A „kegyes” királyi irányelv ugyanis az — írja a városi tanács, hogy az illyr iskola megszilárduljon, a szükségtelenek megszűnjenek, az eltévelyedettek megtérjenek s a nemzeti nyelvek — a titkos üzletek megakadályozása céljából — a szükségesekre és a királyság területén használtakra korlátozódjanak.

A valamikor püspöki kézcsókra járó városi tanácstagok késői utódai feliratukban macskakörmök között emlegetik a „valási buzgóságot”, amikor egy másik felekezetről van szó, és nem hagyják magukat zavartatni a tényektől akkor sem, amikor a régi templom állapotáról adnak be valótlan jelentést. Mert hogy jelentésük nem felelt meg a valóságnak, kitűnik abból is, hogy mikor II. József Egerben járt — 1784. október 17—19-én —, az akkori szerb plébános, Vitkovics Péter megmutatta a császárnak a roskadozó állapotban lévő templomot, mire ő azonnal engedélyt adott az építésre és kérte a szerbeket, hogy az új templomban majd imádkozzanak érte.⁴⁸

Nem lehet vitás, hogy Vitkovics az omladozó szerb templomot mutatta meg a császárnak és az sem kétséges, hogy a felépítendő új templom alapítói között legalább annyi szerbet, mint görögöt találunk.⁴⁹

A Prot. hosszú listában közli az adakozók, alapítók névsorát, amely szintén azt igazolja, hogy nagy lendülettel vette kezdetét az új templom építése. 1792—93-ig az összes adományok összege: 24.607.49 Ft. Ugyanerre az időre eső templomi kiadások összege: 36.826.42 Ft. A gyűjtést tovább folytatták, 1792-re teljesen felépült a templom⁵⁰, amelyet Szent Miklósnak szenteltek. Az ünnepélyes felszentelését Jovanovic Jován szerb püspök végezte 1804-ben, a már említett nagy békekötés idején.⁵¹ A mai templom oltárának balszárnyán lévő előkészületi oltárban ki is van függesztve a templom görög nyelvű szentelési okmánya, amelynek a szövege a következő: „Az Atya akaratából, a Flú segítségével és a szentséges és életadó lélek csodatévő Miklós Atyánk, a Lyciabeli Myra érsekének nevére, főtisztelendő Joan-

Ószláv és görög szövegű rézbe metszett ikonrészlet az egri rác templomban 1754-ből

novics János bácskai, szegedi és egri püspök áldásával 1804. évi nov. 21-én a Szűz Mária bemutatási napján Eger városában. Viaszpecsét. Joan Joannovics sk." A felszentelésben résztvettek még: Sinesij Radivojevic, a bácskai püspökségben lévő Kovilij kolostornak archimandritája és konzisztóriumi tag, Joannikij Jankovic atya, Bodjan kolostornak szerzetese és ezen paróchia adminisztrátora és Josif Nemcevic jerodiákon, Kovily kolostorának felszenteltje.

A mai templom barokk stílusban épült, befogadó képessége kb. 600 ember. „Szentélykapuja és nagyméretű ikonosztáza Jankovics Miklós szerémi faragótól való (1789). Copf-stílusú szószéke és stallumai szép alkotások.”⁵³ Ikonosztáza emlékeztet a pesti, miskolci és karcagi görög templomokéra. A templomban található jelenlegi összes szentképek feliratai görög nyelvűek. A proszkomodiában van egy szláv nyelvű diptichon, amely szerint Demetrovics Konsztantin sárospataki kereskedő végrendeletének 7. pontjában 10.000 forintot hagyott az egri egyházközségnek, amely összeg fele misealapítvány az ő lelki üdvéért, fele pedig a szegények támogatására szolgál. A diptichon folytatásaképpen említés történik fent nevezett nővére, Pulcheria, férjezett Szávics Péterné alapítványáról, aki 500 forintot hagyott misealapítvány címen az egyházközségre. A diptichonnak nincsen keltezése, feltehető, hogy a múlt századból való.

Az oltár hajlatában (apsis) freskó látható, amely aranszájú Szt. Jánost, Szt. Proklost és Szt. Kyriakoszt ábrázolja, görög nyelvű név megjelöléssel. A freskó alatt a következő egykorú görög felirat olvasható: „Ez a szent oltár megfestetett és felékesített a tisztelt Tzumpanulisz János úr és Staiu Mária emlékeztére 1789. ápr. 17-én”.

Szentsírja 1797-ből való. Görög felirata a következő: „Az Atyának és Fiúnak és Szent Léleknek nevében. Amin. A görög Jankovics Miklós Telidorosz építette ezt a Szent Sírt 1797 febr. 7-én. Ez a Szent ádatatott Tzumbanulisz János úr által”.

A templomnak volt egy műzeális értékű oltárterítője is, amelyet állítólag 25 évig készítettek szorgos kezek. Ez is görög feliratokkal volt ellátva, jelenleg azonban csak a fényképe van az egyházközség tulajdonában, mivel az oltárterítőt 1915-ben a kehellyel, evangéliummal és több más kegytárggyal együtt Novisadra (Ujvidékre) szállították.

Van még a templomban néhány szláv feliratú, mozgatható, szentkép, két orosz eredetű templomi zászló, valamint ikonosztáza való szentkép görög feliratokkal, amely szentképek eredetére vonatkozóan a templom jelenlegi papja, Szergej Galickij nem tud felvilágosítást adni. Szerinte valószínű, hogy vagy a régi

egri templomból valók, vagy pedig egy másik görög templomból.

Meg kell végül jegyeznem, hogy a kántorszékből görög és szláv nyelvű egyházi könyvek találhatók, amiből arra lehet következtetni (és ez a Prot. idézett adataival meg is egyezik), hogy az istentiszteletek régebben mind a két nyelven végeztek. Az említett egyházi könyvek többnyire a XVIII. századból valók.

Itt említjük meg, hogy az egyházközség temetőjének egy része a templom közelében van, a másik pedig, amely a tulajdonképpeni temető, a templomkertén kívül közvetlen a templom előtt terül el. Ez utóbbi telket még Mária Terézia uralkodása idején vették 1777-ben. Körülbelül 500 négyszögöl területű, de alig van benne néhány sír. A sírokon görög feliratok olvashatók, de akad szerb nyelvű is: Antonovics Illés 1928. A temető sírkövein egyébként a következő nevek olvashatók: Koleda, Alexovics, Juhász, Totovics, Sztankovics, Petrovics, Ninics stb., ami a szerbek arányszámának újabbnkori növekedésére enged következtetni.

Bár az eddigi adatok is elég meggyőzően igazolják, hogy az egri rác templomot annak idején közösen építették a szerbek és görögök, hivatkozunk még arra a szerződésre is, amely 1777-ből való, a templom ács munkálataira vonatkozik és aláíról között ott szerepel a már idézett Baro Tamás (Foma) egri szerb kereskedő cirillbetűs aláírása is, mint teljhatalmazotté, és szerbek a szerződés tanúi is.⁵⁴

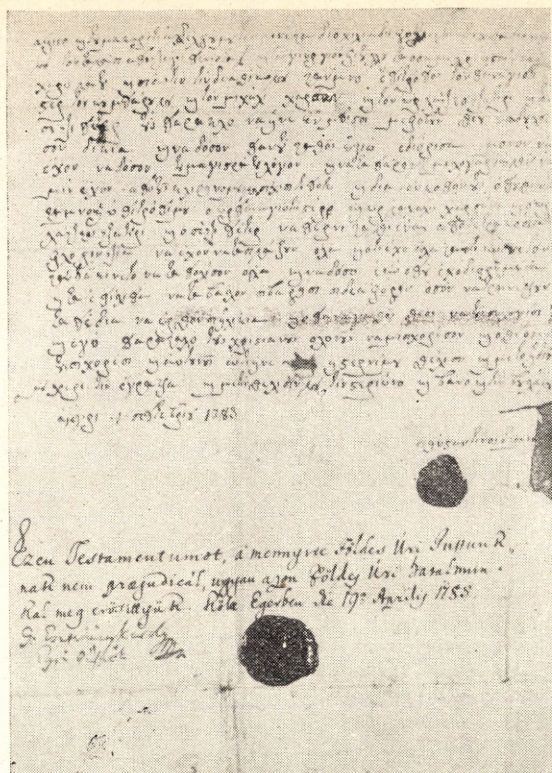
IV.

Az egyházközség iskolái és papjai

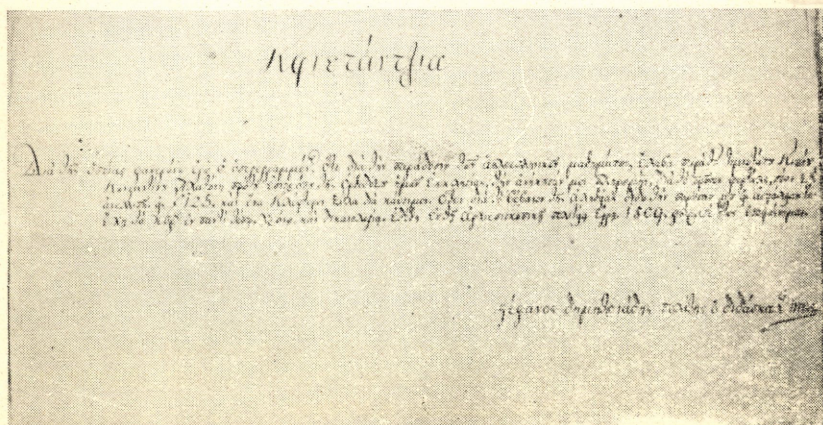
A szerbek beköltözésük után azonnal még nem szerveztek iskolákat. A Duna, Tisza és Maros-menti szerb vidékeken katolikus iskolákba jártak a szerb tanulók. 1690-től kezdve azonban egyes szerb telepeken már találhatunk szerb elemi iskolákat is, amelyeket maguk a szerbek tartottak fenn állami támogatás nélkül. Papok tanítanak, 1710 után pedig sok tanító jött Oroszországból. Fizetésük csekély volt, részben pénzben, részint természetben kapták meg. A tanulók 7—17 éves korig jártak iskolába. Külön osztályok nem voltak. Tantárgyaik: vallási és egyházi tudományok, írás, olvasás, s néhol számolás. 1723 körül jelenhetett meg az első szerb abécés könyv, melynek 1727-ből fennmaradt második kiadása ismeretes és amelyet Romániában nyomattak ki Rimnikon.

A szerb iskolákban az orosz nyelvet is tanították. Szuvarov Makszim vezette be, akit Anna orosz cárnő küldött Karlócára 1727-ben, és aki 1733-ig tanított Karlócán.

Demetzky Constantin gazdag egri görög kereskedő görög nyelvű végrendeletéből (1783.)

Stephanos Démétriadés egri görög tanító nyugtája 1809-ből negyedévi fizetése felvételéről

Magasabb szerb iskolák felállítását az osztrák kormány sokáig ellenezte, s csak 1727-ben adott erre engedélyt. Szerb művek csak 1770-től kezdve jelenhettek meg.

Egyes előkelő szerb családok fiaikat protestáns kollégiumokban taníttatták. Ez ellen Jovanovics Vince metropolita lépett fel, aki Oroszországból hozatott szakemberekkel latin nyelven adatta elő az akkor szokásos összes tantárgyakat, kivéve a retorikát.⁵⁵

Az első rendszeres és szerb nyelvű iskolákat hazánkban 1730-ban állították fel.⁵⁶ Egerben ekkor már voltak szerbek és bizonyára ők sem vártak sokáig iskolájuk megnyitásával, hogy azonban ez pontosan melyik évben volt, adatok híján egyelőre nem állapítható meg. Annyi azonban bizonyos, hogy 1763-ban már itt is volt a szerbeknek iskolájuk.⁵⁷ Ez kitűnik abból a viszályból is, amely a szerviták és szerbek között tört ki Egerben 1763-ban. A szerviták pincéje és a rác hitközséghez tartozó iskolák fundusáról van szó. A viszályba beleavatkozik a város is és megállapítja, hogy a rác nemzet a maga épületének az alapját másfél lábbal beljebb húzta a saját telkén, és ezt a másfél lábot üresen hagyta a csurgás kedvéért. Ezzel szemben a szerviták bővíteni akarván pincéjüket, az említett másfél láb földet is lefoglalták a maguk céljára. Ez káros hatással van a rácok épületére. A városi küldöttek figyelmeztetik a szervitákat, hogy vonuljanak vissza az említett területről. A víz lecsepegésére használják fel azt a csatornát, amelyet a rácok építettek. (Úgy látszik, a szerviták beljebb építvén a pincéjüket, a lefolyó víz a szerbek földjére ment.) Megtiltják azt is a szervitáknak, hogy pincéjüket a rác templom iskolája alá terjesszék ki. Engedélyt adnak továbbá arra, hogy a rác hitközség saját telkén még egy iskolát felépítheszen.

Azonban egy szerb tanító — ha nem is éppen dicséretes eset kapcsán — már 1752-ben ismeretes Egerben.⁵⁸ Rome Dömötör volt ez a szerb tanító, aki feljelentette Vitkovics József egri szerb plébánost (1720 — 1769), hogy a törökökkel titkos összeköttetésben lévő egri szerbeknek ő lenne a vezérük. A püspökség bizonyítékok nélkül Budára vitette a papot, akit ott bebörtönöztek. Ugyanakkor fogságba hurcoltak három igen előkelő egri kereskedőt is: Jorgovics Arzent, Dimics Lukácsot és Hodzsa Adámot.

Vitkovics József apját, a 102 éves Pétert, aki mint hadnagy, I. Lipót alatt Egernél vitézül harcolt, a „püspöki udvarból” (Egerből) egyenesen kiutasították.

Vitkovics József már két hónapja sínylődött a börtönben, mikor egyszer az őrtálló szerb katona bepillantva a vasrácsos ablakon, szakálláról és papi ruhájáról felismerte, hogy szerb pap és kérésére később papírt és ceruzát adott neki. A pap megkérte

apját, hogy járjon közbe kiszabadulása érdekében Bécsben, mert ő ártatlan. Egy pesti szerb kereskedő vitte a levelet Egerbe, mire a 102 éves Vitkovics Péter, a 80 éves Cveits Arzénnal és egy Sarpe András nevű, németül tudó ifjúval Bécsbe indultak.

Bodianac Jefrem káplán az egész egri szerb hitközséggel a hajnali misén imádkozott az öregek utazásáért. „hogy a fogságban ártatlanul synylődöket kiszabadíthassák”. Bécsben, a császári palota udvarán meglátta a két őszhajú öreget a 12 éves József, a trónörökös — és mikor megtudta, miért jöttek, felvezette őket anyjához, Mária Teréziához, aki kikérdezte őket jövetelük okáról és az egri harcokról, melyekben mindkét öreg részt vett és megígérte a foglyok szabadonbocsátását. Még aranyérmekkel is kitüntette az öregeket.

1753 pünkösdjén tényleg ki is engedték Vitkovics Józsefet és a három szerb kereskedőt.

A hazatérőket úgyszólván egész Eger népe fogadta, eléjük menvén lóháton és kocsin, lelkesen éltették Vitkovics József plébánost, aki 1769-ban halt meg köztiszteltben. Két fia maradt utána: Mihály, Eger város tanácsnoka és Péter, utóbb egri szerb plébános.

Vitkovics a már idézett értekezésében azt írja, hogy a szerb gyerekeket nem a szerb, hanem az ó-egyházi szláv nyelvre tanították az iskolákban: „.....nem az anyai rácz, hanem egyenesen a holt szláv nyelvre oktattatnak. Ez mind eklésia végett történik, ahol a mise, az éneklés, az olvasás holt szláv nyelven vitetnek véghez. Innen van azután az, hogy a papok, tanítók és tanultak tudják a szláv nyelvet, a többi csak érti, amint érti.”

Később azonban valószínűleg szerb lett mégis a tanítás nyelve az egri iskolákban is. Az egyházközség levéltárában ma is láthatók még azok a szerb nyelvű nyomtatott úrlapok, amelyek iskolai célokat szolgáltak.

Egyet-mást az egri szerb iskoláról megtudunk még a városnak abból a jelentéséből is, amelyben 1771-ben informálja a püspököt — annak közvetlen kérésére — a „nem egyesült illyr ifjúság triviális (elemi) iskoláiról.”⁵⁹ Kiderül, hogy az iskola alapításának ideje már ekkor sem ismeretes, az iskola épülete rossz állapotban van, tanítóját a szerb plébános tudtával és helyesléssel” a püspök és a városi tanács fogadja fel, fizetése évi 140 rajnai forint. Ez az összeg a gazdagabbaknak a könyörületességéből fedeztetik, hogy a szegények gyermekeit nevelni lehessen. Az oktatás ingyenes, az iskolamestert az ifjúság tanításán kívül más funkció végzésére (pl. kántorságra) nem kötelezik, lakása a plébánosi telken, közvetlenül az elemi iskola szomszédságában van. Körülbelül 60 fiú- és leánygyermek látogatja az iskolát. „Taníttatnak olvasni és írni illyr és görög nyelven”. (Docentur legere

et scribere lingua illyrica et Graeca''.) Ezenkívül még éneklésre, a szertartásokra alkalmazott énekekre tanítják őket.

A jelentés közli továbbá, hogy a szóbanforgó tanító alkalmas az ifjúság tanítására és már régtől fogva kipróbált egyén, aki a görög és illyr olvasást és írást folyton folyvást eddig panasz nélkül tanította. Nem ismeri a város az évnytítás idejét, csak annyit tud, hogy szüret idején egy hónapig szünetel a tanítás.

A budai kerület mindenkorl görögkeleti főigazgatója gyakorol felügyeletet az iskola fölött. Ide, Petrovics György főigazgatónak terjeszti be 1816-ban Totovics János egri tanító panaszát amiatt, hogy egyes szülők nem járatták gyerekeiket iskolába, mások viszont még idő előtt kiveszik gyerekeiket az iskolából és magasabb katolikus iskolába járatták őket. A főigazgató királyi rendeletekre hivatkozva, azonnal intézkedik és a város közbelépését kéri.

Totovicsnak azonban — úgy látszik — más baja is volt. Petrus Zako és Naum Aeconom gúnyt űz belőle, sőt Gilányi János-sal együtt feljelentik a budai főigazgatónál, hogy barátságot tart fenn a hitközség „zavargó” elemeivel, különböző fórumok előtt befeketíti a hitközséget és ezért kéri a leváltását.

A főigazgató meghallgatja a szóbeli panaszt, felfüggeszti Totovicsot, kiköti azonban, hogy 3 hónapon belül írásban is ismételjék meg a felek vádjaikat. Mivel azonban ez a 3 hónap elteltével sem történt meg, visszahelyeztetli Totovics János „helyi direktor”-t (iskolaigazgatót) a hivatalába.*

Egernek eleinte csak szerb iskolái lehettek, de 1781-ben már elkezdődik az alkudozás a görög nyelvű iskola felállításáért is.⁶⁰ A városi tanács azonban nem lát okot az engedély megadására, mert — szerinte — a görög nyelv itt nem használatos. Továbbá arra is hivatkozik, hogy a helytartótanács „nagyon helyesen” a cigányokat is eltiltotta attól, hogy saját nyelvüket használják.

A hitközség azonban ismételten megújítja időközönként kérését egy görög tanító alkalmazása érdekében. Amint már a templomépítéssel kapcsolatos városi feliratból láthattuk, ez történt pl. 1784-ben is. A „csiszoltabb görög nyelv” ismerete ekkor még nem kívánatos Egerben és a város nagy engedménynek könyveli el azt is, hogy a szerb gyerekek ugyanakkor szerbül tanulhatnak.

Már előbb megemlékeztünk Constantinus Demeczky végrendeletéről⁶¹, amely 1783-ból kelt és amelynek egyik pontjából az derül ki, hogy görög iskola még akkor sincs Egerben. Ez a pont hagyatékairól intézkedik és így hangzik: „Az Helenika Görög Iskolára, ha meg nyerik Eő Felségetül 2000.— Rf, ha pe-

dig meg nem nyerik, Successoraim oszák fel magok közt''. Folyik az alku a görög iskoláért még 1789-ben is, úgy látszik azonban, hogy ebben az évben végre sikerült megkapniuk az engedélyt és így kb. 1868-ig volt Egerben görög iskola. Erről tanúskodik az a kérvény ⁶² is, amelyben „Az Görög Natiobeli” egri kereskedők egy hónapi fizetési halasztást kérnek a várostól. A királyi helytartótanács ugyanis elrendeli, hogy „az itt való Görög Tanító Mesterükre” tett fundationalis pénzeket be kell szedni és a kereskedőkön be kell hajtani. Mivel sokan közülük az adott időpontban Bécsben, Nagyszombaton, Eperjesen és másutt vannak, kereskednek, ők, az itteniek pedig kevesen vannak, egy hónapi haladékot kérnek addig, míg társaik visszajönnek.

A görög nyelvű iskola céljára serényen folyik évek hosszú során át a gyűjtés. 1782-ben 27 ember 7000 rajnai forintot adott erre a célra. ⁶³ Ez a gyűjtés Vitkovics Péter papsága idején ment végbe, ami megint a két nemzet fiainak egy hitközségen belüli együttélése mellett szól. A gyűjtések állandósultak és az iskola-engedélyek elnyerése után sem szűntek meg.

A Prot. adatai a levéltári adatokkal egybehangzóan azt igazolják, hogy a templomi pénztárból fizették a tanítókat. Az iskolák fölött a szerb iskolák budai főigazgatósága gyakorolt felügyeleti jogot. Az egri hitközség a budai főigazgatósággal köt szerződést a tanítók fizetését, lakását és ellátását illetően. Egy ilyen, szerb és német nyelven megfogalmazott szerződést, amely a legaprólékosabb részletességgel sorolja fel a tanítókat tartó községek kötelezettségeit, a megyei levéltár is megőrizte. ⁶⁴

A templomi pénztár állománya azonban 1800 októberében annyira leromlott, hogy elhatározták: a jövőben a tanítókat nem a templom, hanem a görögök és a szerbek maguk kötelesek fizetni. A görögök fizetik az „ellin” és a közönséges-görög, „prosto, Greceskoga” tanítót, ki a gyerekeket a görög nyelvre tanítja, a szerbek pedig azt, aki a szerbre tanít, mégpedig azon időig, míg a templom adósságait törleszti, azután pedig együttesen történik döntés. Most szükséges a görögöknek is, a szerbeknek is mielőbb tanítókat szerezniük, hogy az oktatás megkezdődhessen. Emellett még eldöntöttük, hogy a görög gyerekeknek szabadságában áll a szerb iskolába járni és semminemű díjazás nélkül szerbül tanulni, mint ahogy szerb gyerekeknek a görögbe.” Ime, így szól a Prot. 1800. okt. 7-ről keltezett szövegének magyar fordítása, amelynek szerb eredetijét is közlöm Jegyzetben érdekessége miatt. ⁶⁵

Azt nem lehet megállapítani, hogy 1800-ban miért nem rendelkezett az egyházközség tanítókkal, mikor — mint láttuk — már sokkal előbb is voltak tanítói. Lehet, hogy a tanítóhiány

okát az egyházközség említett rossz anyagi helyzetében kell keresnünk.

Mindenesetre elismeréssel kell adóznunk a nyelvtanulás ama kitűnő módszerének, amelyet a fentiek szerint Egerben már 1800-ban megvalósítottak és amely egyszerűen abból állott, hogy szerb gyermekek látogathatták díjmentesen a görög nyelvi órákat, a görög gyerekek pedig ugyanilyen alapon a szerb órákat keresték fel.

Adatok hiányában szegényes lesz az a kép is, amelyet az egyházközség papjairól adhatunk.

Szederkényi IV. kötetének 6. oldaláról származik az első adat. Eszerint a város visszavétele után (1688) az első települők között találjuk Pap Éliás görög papot. Annak ellenére, hogy Szederkényi nem határolja el nemzetiségileg a szerbeket a görögöktől, mert szerinte még azok a családok is, amelyek annak idején a nagy szerb beköltözés alkalmával Csernovics Arzén patriarcha vezetésével jöttek az országba, „vegyesen majd görögöknek, majd ráczoknak neveztetnek”, feltehető, hogy ez esetben szerb papról van szó, mert a görögök csak később telepedtek le Egerben.

Néhány évvel későbbi adatok — amint erről már volt szó — 1693-ban a szerbeknek már 10 papjáról és barátjáról tesznek említést. Köztük pl. Vitkovics József egri szerb plébánosról (1720—69), és a már ugyancsak említett káplánjáról, Bodianac Jefremeről.

Vitkovics József után fia, Péter lett az egri pap (1754—1808), aki Vitkovics Mihálynak, a költőnek az apja. Ő 1776-ban lett plébános és 29 éven keresztül viselte ezt a tisztséget 1803-ig, amikor elhagyta Egert, mert „a görögök irigyen nézték a szerbek gyarapodását s a templomot maguknak követelték”.⁶⁶ 54 éves korában halt meg Budán. A fennmaradt mondák szerint igen vendégszerető, a víg társaságot, éneklést kedvelő, a szegényeket, különösen a szegény tanulókat örömmel segítő és a tudományokért és irodalomért lelkesedő férfiú volt. Beszélt szerbül, magyarul, görögül, latinul és németül. Bécsben tanult, tudományos munkássága is van.

1772-ben olyan papja is volt Egernek, aki csak szerbül tudott.⁶⁷ Más forrás ugyanebből az évből több görög szertartású papról tesz említést Egerben.⁶⁸ Mikor pedig görög nemzetiségű pap alkalmazását is kéri az egyházközség, a város elutasítja ezt a kérést, mert hiszen csak az hozhatna szerinte „bőségesebb istenáldást, ha mindenki az igaz róm. kath. hitben egyesülne”. Ennek ellenére a következő évben (1773) mégis elérik, hogy a szerb pap mellett már görög papjuk is van.⁶⁹

Egy 1775-ös püspöki rendelet ⁷⁰ arról intézkedik, hogy tilták be a második rác pap működését Egerben. Parancsolják meg neki, hogy „három hetek el-folyása alatt ezen Városunkbul is kitakarodjon”. De mivel egrinek vallja magát, megengedi neki a püspök, hogy mint magánszemély továbbra is Egerben maradjon. De nehogy papként merészellen itt működni addig, míg rajta kívül más pap lesz itt. Ezt közölni kell vele és ha itt marad, állandóan vigyázni kell rá, hogy betartja-e ezt a rendeletet. Ellenkező esetben azonnal „ki kell parancsolni” a városból.

1777-ből Gabriel Krestics ⁷¹ (Kresztus) pap nevével találkozunk még, aki azonban már jóval előbb is Egerben lehetett, mert egy 1755-ből keltezett városi jelentés őt már „öregebb rác pópá”-ként említi, aki csak „rácul” tud beszélni. A Prot. 3. oldala szintén megemlíti Gabriel Krestlő egri plébánost.

1784-ből két pap fungálása ismeretes: ⁷² Vitkovics Péter és Panich Péter. Ez utóbbi Vitkovics káplánja volt.

Az egyházi életben inkább csak a múlt század elején kezd jobban érvényesülni az egri görög nem egyesült szertartású hitközségben a görög nemzetiségűek befolyása. 1803-ban Vitkovics Péter ezért is megy Budára és az 1804-ben megkötött egyházi egyezség is ezért mondja ki, hogy mivel két nyelven kell tartani a liturgiákat, az egyházközségnek legyen két papja, még pedig az egyik görög nemzetiségű, a másik, a káplán pedig szerb.

Vitkovics, a költő „Az ó-hitű magyar írókról” szóló kis elmefuttatásában még két egri papról emlékezik meg, akik közül mindegyik csak néhány évet töltött azonban Egerben. Ezek: Alexovics Bazilios és Georgievics Aron, mindkettő a XVIII. század vége körül működhetett itt.

1814-ből Gregoroviis Gábor ⁷³ görög plébános nevével találkozunk, akiről a párbéharok alkalmával már volt szó, és aki akkor (1825-ben) már egész öreg ember volt.

A további lelkészek nevei időrendben: ⁷⁴

1866-ban: Nédits János, 1869—1878-ig: Jankovits György, 1881—1887-ig: Trifonovits János, 1889-ben: Milutinovics Mitrofan és 1893-tól kezdve Sztojanovics Mihály ⁷⁵, aki 1852. november 30-án született, a tanítóképzőt Zomborban, a papi szemináriumot Szrem-Karlovicán végezte el. Az ő működése alatt a hitközségnek már csak egy papja van — ő, tanítója nincs, de kántora még van. A szerb gyerekek a város más iskoláiba járnak.

Befejezésül az egri görög hitközség papjaival kapcsolatosan még csak egy esetet említünk meg, ami az eklézsia nehéz anyagi viszonyaira mutat:

1816-ban a „Görög Natio” hozatott egy „barátot”; özv. Barakó Miklósné Hadsi Katalint arra kérte a hitközség, hogy ad-

jon kosztot a barátoknak havi fizetés ellenében. Az asszony, bár akkor „rettentő nagy szükség és drágaság” volt, elfogadta az ajánlatot és paphoz illő becsületes kosztot adott neki. Azonban a hitközség keservesen fizetett és adósok is maradtak neki 25 Rf-tal. Kéri a városi tanácsot, hogy fizettesse ki a görög nációnal adósságát.

Elintézték a kérését.

Az utolsó egri szerb pap Kupuszárevics Sztjevo volt, aki 1912 körül került Egerbe és közvetlenül az első világháború kitörése előtt távozott onnan új állomáshelyére — Titelbe.

V.

A szerbek és görögök jelentősége Eger életében

Evlia Cselebi török utazó, aki a XVII. század második felében (1664—65) járt Egerben, azt állítja, hogy akkor Egerben a lakosság legnagyobb része bosnyák volt, akik kereskedéssel foglalkoztak, igen gazdagok voltak, és akiket Iványi Béla ⁷⁶ szerint a törökök telepítettek ide még a XVII. század elején, hogy ellensúlyozzák a lakosság elnéptelenedését. Kik azonban ezek a bosnyákok? . . .

Lopasius Radoslav „Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium” c. gyűjteménye szerint 1557-ben a pécsi bég 400 rácot telepített le erőssége környékén. Van olyan vélemény is, hogy ezeknek az ivadéka a mai pécsi bosnyákok.****

Az egri hagyományok nem emlegetik a bosnyákokat és leginkább csak rácokról, vagy görögökről esik szó. Ez utóbbiak közé kell sorolnunk az Egerben fellelhető makedo-vlahokat, helyesebben a makedóniai görögöket is, akik főleg a XVIII. század második negyedében tűnnek fel nagyobb számban városunkban. Tekintettel arra, hogy a források a rácokat és görögöket is lépten-nyomon összetévesztik, összekeverik, feltehető esetleg az is, hogy a bosnyákokon is rácokat kell értenünk annál is inkább, mert hiszen arra van adatunk, hogy a szerbek (rácok) már a nagy beköltözés (1690) előtt is voltak Egerben. Azt pedig már Szerdkényi ⁷⁷ is megemlíti, hogy Eger a vár visszavétele után (1687) török, rác és német ajkúak gyűlőhelyévé lett. Az 1690-i összeírás Eger lakosságát négy részre tagolva, már valóban megemlíti a magyarok, németek és új keresztények (az itt maradt és keresztény hitre tért törökök) mellett a rácokat is. Ez utóbbiak száma 1696-ban már erősen megszaporodott és ugyanebben az évben az egri adófizetők névjegyzékében már 30 „rác” is szerepel, akik közül három neve mellett a görög származást tüntet-

ték fel.⁷⁸ Csakhamar ők alkotják a városi polgárság vagyonosabb elemét és a görögökkel együtt a kereskedelemben uralkodó szerepre tesznek szert.

A szerb kereskedők, akik még a török uralom alatt is találtak alkalmat kereskedelmi tehetségük gyakorlására, most a békés viszonyok közepette talán teljesen kezükbe kerítették volna a korszak egész kereskedelmét, ha nem akad még tehetségesebb versenytársuk a makedonoknak is nevezett görögökben.

Ezek a makedóniai görögök („makedo-vlahok”) főleg a karlócai béke (1699) után özönlöttek el hazánkat. A karlócai béke 14. pontja értelmében ugyanis a görögök a kereskedelmi életben bizonyos előnyökhöz jutottak, amelyeket kihasználva, egyre gyakrabban fordulnak meg Egerben is és így érdekösszeütközésbe kerülnek az Egerben már régebb idő óta kereskedelmi tevékenységet folytató szerbekkel. Amint később látni fogjuk, ez utóbbiak — az egri magyar és német kereskedőkkel együtt — éppen ezért sűrűn keresik fel panaszaikkal az egri hatóságokat, azonban a császári külpolitika iránya akkor olyan volt, hogy nem kedvezett panaszuk kedvező elintézésének. Az egyelőre még csak utazgató, vándor görög kereskedők ugyanis török állampolgárok voltak, Bécs pedig az orosz hatalommal való versengése miatt jóba akart lenni a török portával, és ezért nem gördített akadályt a görög kereskedők magyarországi térfoglalásának. Az 1718-as passzarovici béke pedig csak még jobban a görögök javára billentette a mérleget. E bébekötés alapján a görögök csak egy helyen és csak 3 százalék vámot voltak kötelesek fizetni a behozott áruikért, aminek következtében a belföldi kereskedők nem versenyezhettek velük. A görögök kezén hatalmas tőke halmozódott fel és könnyedén magukhoz kaparintották az ország kereskedelmi életének jelentősebb részét.

Pontosan ez volt a helyzet Egerben is. Amíg a török hódoltság idején Egerben a kereskedelem főleg a szerbek kezén volt, a török hódoltság után veszedelmes versenytársaik akadnak a görögök soraiban. Ezért mint régebbi egri lakosok, gyakran fordulnak panaszaikkal a városhoz és jogvédelmet kérnek a görögökkel szemben. Azzal érvelnek, hogy Eger súlyos napjaiban ők is vállaltak minden áldozatot és megosztották a terheket a város többi lakóival együtt. Kérik a görög kereskedők kiutasítását. Igéretet tesznek a városnak arra vonatkozólag, hogy bér ellenében átveszik a görög üzleteket, ők is hoznak török árut és mindenben engedelmeskedni fognak a törvényeknek. E surlódások ellenére is azonban úgy látszik, hogy nagyobb üzleteiket közösen bonyolítják le. 1788 táján pl. az egri görög és szerb kereskedők bányatársulata szervezte meg a dédes-tapolcsányi magánrészvé-

nyes vasgyárat a parádi timsóbányával közös üzleti vállalkozás keretében.

A szóban forgó bányatársulatot 1775—76-ban hozták létre az egri görög és szerb kereskedők, akik Eger iparossága köreiben kifejtett hitelügyleteik következtében a korai kapitalizmus időszakában jelentős kereskedelmi tőkére tettek szert. Az említett dédesi vasgyár 85 darab részvényéből 35 részvény Totovics Antal egri szerb kereskedő kezében volt, így ő volt a gyár fő-részvényese. Rajta kívül más szerbek is részt vettek a vállalkozásban, a többek között pl. Csetiri György.⁷⁹

Totovics Antalnak nem a bányarészvények alkották kizárólagos jövedelmét. Több évtizeden keresztül bolttal rendelkezett Egerben, a társa Bezuha János görög kereskedő volt, akinek a 70-es évek végén bekövetkezett halála után — miután az örökösöket kielégítette — egyedül vezette üzletét tovább 1821-ig, amikor bírói zár alá került egész vagyona.⁸⁰

Az egri görög és szerb kereskedők 1748 után a nagykereskedelem mellett a kiskereskedelembe is kiépítik pozícióikat. Kiváltságuknak megfelelően, eleinte inkább csak török árukat: posztót, fűszert, bort szállítottak ide, később azonban elsősorban a híres egri bor eladásával foglalkoztak, amelyet Lengyelországba exportáltak. Nevezetesebb borkereskedők: Duzy Demeter, Topiczky György, Sztajovics Mihály. Általában német, török és egyéb külföldi árukkal, házi- és konyhaszerekkel, közszükségleti cikkekkel, élelmiszerekkel, állati bőrökkel, illatszerekkel, festékekkel és kenőcsökkel kereskedtek. Élénk kereskedelmi kapcsolataik voltak Kassával, Tokajjal, Pesttel, Debrecennel és főleg a Tisza menti helységekkel, ahol gabonát és marhát vásároltak. Foglalkoztak az alföldi marha kiszállításával is elsősorban Bécsbe.

Érdekeik megvédésére, tevékenységük fokozására kereskedelmi társaságokat, kompániákat alakítottak az egri görög és szerb kereskedők. A XVIII. század közepén az egri kompánia az egyik legtekintélyesebb volt az országban. Messzi földön ismertek voltak az egri társaságok, különösen a következők: Nikola Adám et Comp., Csetiri-Báró, Sárpe János et Comp., Báro Demeter et Comp., Rákó Kristóf et Comp., Albánszky György—Báró György és Argilus János et Comp. Mindezek a cégek jelentős tőkével rendelkeztek, amelyet nem hagytak heverni, hanem forgatták: befektették nagyobb bevásárlásokba, hiteleket nyújtottak kamat fejében és vállaltak különböző megbízásokat. Jogi helyzetük eleinte — a városi tanács 1698-as rendelete értelmében, amely a kereskedők testületének privilégiumát szabályozta — azonos volt a többi egri lakoséval. Azok, akik még nem voltak egri polgárok. 24 Ft taxa lefizetése ellenében polgárjogot

is nyerhettek, sőt tisztségeket is viselhettek ugyanúgy, mint a magyarok és németek.

Nem hiába idézi Marczali Henrik ⁸¹ II. József szavait: „Védeni kell az... Egerben... hasznos kereskedést űző ráczokat”. Ők a görögökkel együtt nagyban hozzájárultak kereskedelmi tevékenységükkel a megye gazdasági életének a fellendítéséhez, a környék iparosításával — bár egyébként az iparban játszott szerepük jelentéktelen — pedig feltétlenül a haladás ügyét szolgálták. Ennek ellenére az egri kereskedők nem nézték jó szemmel tevékenységüket és a város sem adta meg nekik mindig a szükséges támogatást. Ugyancsak Marczalinál olvashatjuk, hogy „mindenféle ürügy alatt kizavarták birtokukból az egri, a közjónak hasznos kereskedőket (a ráczokat)” és áruikat elárverezték. ⁸²

Az egri szerb és görög kereskedők üldözésének különböző okaira mutathatunk rá. Bár üldözésükben fontos szerepet játszott a vallási féltékenység és a vallási fanatizmus is, annak legfontosabb oka mégis inkább politikai és gazdasági okokban keresendő. Más helyen már említettük, hogy Fenessy püspök 1694-ben egyezményt kötött a várossal, amely szerint a város szabad királyi joga megszűnik és Egerben csak katolikusoknak szabad letelepedniük. Ebben az egyezségben a szerbek egyesült hitű rácok néven szerepelnek, ami azt jelenti, hogy felvették a görögkatolikus hitet (természetesen nem a maguk jószántából), vagyis uniáltak.

A görögkatolikus unió megteremtésére irányuló első kísérletek a XVII. század végére nyúlnak vissza. Egyes jezsuiták — Heveneszi Gábor, Ravasz Ferenc és Szentiványi Márton — elgondolása volt az, hogy a görögkeletiek „megtérítésénél” csak a lényegre, a pápaság elismerésére és a dogmatikus egység megteremtésére kell törekedni, míg a görög szertartásokat érintetlenül lehet hagyni. Ezt a programot 1689-től kezdve Kollonics Lipót valósította meg. A katolicizmussal való uniót elfogadó (unitus, vagy uniátus) papokat — még az esetben is, ha jobbágyszármazásúak voltak — gyermekeikkel együtt kivették a jobbágysorból, és jogi, politikai, társadalmi szempontból egyaránt a katolikus (római szertartású) papokkal tették egyenrangúvá. A Rákóczi szabadságharc leverése utáni időkben, a XVIII. század 30-as éveiben a pénzre és jogokra mohó papság tömegesen fogadta el az uniót.

Hasonló eredményt értek el a román papság körében. Itt az 1738-ban alapított balázsfalvi püspökség lett az egyházi unió központja.

Sokkal kevesebb sikerrel jártak azonban az unió megteremtésére irányuló törekvések a szerbeknél. A jelentős katonai ked-

vezmények birtokában élő szerb határőrök és hasonló kiváltságokat élvező papjaik számára az unió nem jelentette azt a vonzóerőt, mint elnyomottabb román és ukrán (ruszin) hittestvéreik számára. Sőt, a szerb pravoszláv papok erőteljes ellentértést is tudtak végrehajtani. Az unió további megerősítésére előbb a keleti területek kat. püspökei mellé uniált helynököket rendeltek (pl. az egri érseknek ilyen helynöke volt Munkácson), majd 1771-ben felállították az önálló munkácsi püspökséget — Eszterházy Károly egri püspök akarata ellenére —, melyet 1777-ben a nagyváradai uniált püspökség alapítása követett. A Karlócán székelő pravoszláv pátriárkák erőteljes ellenakciója következtében azonban az unió mindvégig csak részleteredményekkel volt kénytelen megelégedni.

Egerben is az unió volt az előfeltétele a polgárjogok elnyerésének. Különösen gróf Erdődy Gábor egri püspök (1715 — 1744) serénykedett e téren, de egy uniált egyháztörténeti író ** még ő róla is azt jegyzi meg, hogy bár „eleget cselekedett....”, de nem tudott semmit sem elérni (az egri rákok uniálásában), mert a várparancsnokok nemhogy nem segítették, de inkább akadályozták a törekvéseit....” Ezek után ha nem is bizonyítható, de nagyon alaposan feltételezhető, hogy már 1694-ben sem tértek be az összes Egerben élő szerbek a római szertartású egyházba, sőt a levéltári adataink inkább azt igazolják, hogy a szerbek jelentékenyebb része kezdettől fogva nem engedelmeskedett a földesúri kényszernek. Később még azok is, akik uniáltak, orosz papok hatására visszatértek a görögkeleti vallásra. Ezek az orosz papok annak a barátságnak a következtében kerültek Egerbe, amelyet Rákóczi Ferenc tartott fenn Nagy Péter orosz cárral. Ismeretes, hogy Rákóczi, aki a szabadságharc idején néha heteket, sőt hónapokat is töltött Egerben, 1708 augusztus 10-én itt fogadta a cár követeit is, akik hat napig tartózkodtak Eger falai között. A követség célja az volt, hogy a két uralkodó között elmélyítse a barátságot. I. Péter Rákóczi révén igyekezett megszerezni magának a francia király barátságát is a svédek ellen. ***

Mármost azonban Erdődy püspök éppen a Fenessy-féle nak a francia király barátságát is a svédek ellen. *** egyezsége hivatkozva, elvette a görögkeleti szerbek kiváltságait s ezentúl ugyanúgy kezelte őket, mint a többi „akatolikus” elemet, vagyis mint a protestánsokat. Nem vehettek tehát ingatlant, nem vették fel őket a céhekbe és vallásuk gyakorlatát is akadályozták.

Az egri szerbek azonban sohasem ismerték el, hogy őket joga volna az egyháznak az említett egyezés alapján elnyomni. Sőt éppen ők azok, akik gyakran hivatkoznak beadványaikban a „Transactio”-ra, a Fenessy-féle egyezésre, mint amely kifejezetten az ő jogaikat biztosítja.

Az egri szerbek elnyomásának politikai okát abban kell látnunk, hogy mindenáron igyekeztek őket beleolvasztani a katolikus Habsburg-birodalomba és ez természetesen különös erővel kellett, hogy kidomborodjék éppen egy püspöki egyházmegye székhelyén, vagyis éppen Egerben. Bármilyen fontos szerepet is játszott azonban elnyomásukban a vallási fanatizmus — amint ezt Nikola Ádám cégével kapcsolatosan később látni fogjuk —, mégis, ismételten hangsúlyozva, inkább azokra a gazdasági okokra kell irányítanunk figyelmünket, amelyek szoros kapcsolatban állanak a Habsburg-kormányzat általános gazdaságpolitikájával.

A magyarországi szerbség kereskedelmi tevékenységét alapvetően határozta meg a bécsi udvar Magyarország felé érvényesülő gazdaságpolitikája. Ez a gazdaságpolitika — mint a XVII. századi feudális abszolutisztikus monarchiáké általában — merkantilista, protekcionista jellegű. Célja, hogy fejlettebb nyugati szomszédjainak ipari konkurrenciájától a maga fejlődő iparát védővámokkal, iparpártolással, állami irányítással védelmezze. A bécsi gazdaságpolitika ezt a védelmet csupán az osztrák iparnak adta meg (főként Sziléziának az osztrák örökösödési és a héteves háborúban történt elvesztése óta), Bécsben alapítottak iparpártoló bankokat (Staadtbank, Universal Bancalitas) és kereskedelmi társulatokat, míg Magyarország a fejlődésre hivatott ipari terület nyersanyagtermelő és felvevő piacának gyarmati szerepére volt kárhoztatva. Ezt a tendenciát a leghatározottabban az 1754. évi vámtarifa juttatja kifejezésre, amely lehetetlenné tette az Ausztrián kívüli külfölddel való kereskedelmi forgalmat. Ausztriából behozott áruk 3 százalékos, más, külföldről behozott áruk 30 százalékgig terjedő vámterhet fizettek. A külföldre irányuló kivitel is az osztrák fogyasztás szükségleteinek érdekében lévő korlátozásokat szenvedett. A Habsburg gazdaságpolitika tehát, amely Ausztria számára protekcionizmust jelentett, nálunk mesterségesen is lefékezte a gazdasági élet amúgyis vontatott kibontakozását, és különösen akadályozta az Ausztrián kívüli területekkel folytatható kereskedelmet. Mindez a magyarországi szerb és görög kereskedőket a legérzékenyebben érintette: hiszen gazdasági tevékenységük fő bázisa éppen a Balkánnal folytatott árucserére volt.

A mindenkori szükségleteknek megfelelően azonban a súlyos megszorítások alól mentességet is adtak. Ilyen könnyítésekben részesültek alkalmilag a szerb és görög kereskedők is. Ezek a Törökországból behozott árukra — mint már említettük — jelentős vámcsökkentést kaptak. Ennek révén a magyar kereskedőkkel kedvező feltételek mellett vehették fel a versenyt, ami persze másrészt a féltékenykedés, kereskedelmi harc kiéleződésére vezetett.

Bécsnek a magyarokkal szemben tanúsított gyarmati vámpolitikája mellett tehát, amely szintén a görög kereskedők malmára hajtotta a vizet, az egri kereskedők nap mint nap tapasztalhatták azokat a hátrányokat, amelyeket számukra itt a szerb és görög kereskedők térhódítása jelentett. Ezek ugyanis a számukra engedélyezett török árukon kívül később elkezdik a belföldi, sőt helyi iparcikkek árusítását is Egerben. Ezért — mint a későbbiekből kiderül — Eger iparosai számtalan panaszt emelnek ellenük. A város, tekintettel arra, hogy a kormány a már említett külpolitikai okok miatt egyelőre nem tudta visszaszorítani a görög kereskedőket, hoz is különböző intézkedéseket ellenük, így pl. tilos nekik a helyi iparosok munkáinak a felvásárlása, nem vehetnek házat, sátraikat a piacon csak a hátsóbb sorokban állíthatták fel, stb. Ezeknek az intézkedéseknek valójában azonban csak akkor lett foganatjuk, amikor — újabb külpolitikai változások következtében — a XVIII. század hetvenes éveiben közbe nem lépett s meg nem akadályozta a kormány, hogy Magyarország „második Makedóniává” változzék. Most már egymásután jelennek meg a kormány rendeletei a görög kereskedőkre vonatkozólag, melyek közül legfontosabb egy 1769-i rendelet, amely szerint a görögöknél lévő tiltott árukat el kellett kobozni. Egerben azonban már 1768-ban bezáratta a magisztrátus néhány görög kereskedő boltját és átvizsgáltatta a bennük lévő árukat. Ez intézkedés során számos túlkapásról tanúskodnak a levéltári iratok. Ezek közül kiemelkedik Nikola Ádám és Társai ügye, amelyről később külön fejezetben lesz szó.

A görög kereskedők helyzetét még komplikálta az is, hogy azok folytonos vándorlásban voltak Magyarország és Törökország között, nagy részük még a hűségesküt sem tette le, honosságuk bizonytalan volt és mivel sok pénzzel rendelkeztek, az a veszély állott fenn, hogy esetleges török-magyar háború kirobbanása esetén ők, mint török álampolgárok, magyar szempontból károsan befolyásolhatnák az események alakulását.⁸³ A helyzet tisztázása végett 1752-ben a helytartótanács rendeletet bocsátott ki, hogy a görög és szerb kereskedőktől mindenütt hűségeskü veendő ki és akik ezt nem akarják letenni, azokat 6 hónap elteltével az országból ki kell utasítani. Az esküforma így hangzott:

„Én, aki eddig a törökországi porta jobbágya voltam, mivel most már a magyar király igaz hívű jobbágya kívánok lenni, kötelezem magam, feleségem és utódaimat arra, hogy Törökországgal mindennemű kapcsolatot megszakítok, megszakítom még az ottani ismerősökkel vagy barátokkal való levelezést is, csak a magyar király hű polgára leszek, betartom a törvényeket, szokásokat, a hazát oltalmazni fogom utolsó csepp véremig, a

rám eső terheket vállalom, a földesurakhoz, akiknek a földjén lakom és előljáróimhoz tisztelettel fogok viseltetni, adómat leróvóm, nem leszek pártütő”.

A valóságban teljes polgári jogok birtokába azonban még a hűségeskü letétele után sem juthattak és a megye még az 1781-es türelmi pátenst sem akarja akceptálni, amely szabályozta a nem egyesült görög szertartásúak vallási gyakorlatát is. Kereskedelmi tevékenységüket ezután is különböző rendeletekkel korlátozzák.

Egy 1725. III. 16-ról kelt várostanácsi jegyzőkönyv szerint a szűcsök panaszkodnak, hogy az egri „kapzsi rác botosok” elveszik a kenyerüket. Határozatot hoznak ellenük: ha a „görögök, vagy rácok” ezután is megszegik a rendeleteket, akkor pénzbüntetésen kívül elkobozzák áruikat is. Megtiltják nekik, hogy báránybőrökkel, nyersbőrökkel kereskedjenek. Ezt már csaknem negyedszázaddal előbb is erősen tiltotta a város.⁸⁴

Panaszkodnak ellenük a szappanosok és szíjgyártók is, de leginkább a gombkötők panaszkodtak a görög kereskedők ellen. Az egri rác kereskedőket el is tiltják a gombkötőmunkák árulásától, mire azok élénken tiltakoznak a határozat ellen, mondván, hogy közülök 1 — 2 majdnem több adót fizet, mint az egész Gombkötő Céh.⁸⁵

Volt azonban panaszuk az egri görög kereskedőknek is. 1783-ban pl. arra kéri a városi tanácsot, hogy azt a bogdányi lakost, aki „Bőjt óta” itt mások olajával kereskedik, az árusítástól tiltsák el, mert ők (az egri görögök) fizetik itt az adót és nem a bogdányi kereskedő.

Jogcsorbítást látnak az egri görög kereskedők abban is, hogy „fertaj mester szolgálatra” kényszerítik őket.⁸⁶ A fertálymesterség ugyanis Egerben eleinte igen terhes tisztség volt és csak később, a XVIII. század vége felé, főleg a XIX. század elején vált igazi megtiszteltetéssé. Adóintő cédulák, hivatalos iratok kézbesítése, felügyelet a rendre — íme, ezek voltak a fertálymester kötelességei. A kereskedőkre nézve, akiket lefoglalt az üzleti élet egész nap, ezeknek a kötelességeknek a teljesítése nem járhatott tetemes anyagi veszteség nélkül. Ezért szerettek volna tőle megszabadulni az elfoglaltabb polgárok, köztük pl. a következő szerb és görög kereskedők is: Sarpe, Kapitány, Totovics és Alexovics. Ez utóbbi, Alexovics János — a néhány évvel ezelőtt elhalt, utolsó egri szerb, Alexovics pékmester egyik öse — beadványában részletesen ki is fejti indokait: az adót fizető kereskedők mentesek e szolgálat alól, mert „csak a belső köznépet illeti ez a szolgálat” és mert az egri kereskedők mindig mentesek voltak ez alól a „szörnyű és hálátlan teher” alól.

Nem érzik jogosnak azt sem, hogy harangozójuktól katona-

Actenmäßige Darstellung

des
aus Religionsseifer
von dem römisch-catholischen Bischoff von Erlau
Grafen

Carl von Esterhazy de Galantha
bewirkten Umsturzes
des zu Erlau vormals stehenden
Adam Nicolaischen Handlungshauses
griechischer Religion

samt
einer rechtlichen Beleuchtung
der verschiedenen Erkenntnisse
welche auf die
wider gedachten Bischoff angestellte
Entschädigungsklage
ergangen sub.

Mit beygefüigten Actenstücken welche mit allerhöchst K. Kön.
Genehmigung abgedruckt worden.

Auf Verlangen der Mitinteressirten und Gläubiger der Compagnie
oder des Adam Nicolaischen Handlungshauses.

Göttingen
bey Johann Christian Dieterich

1794.

tartást követelnek. Ezért azt panaszolják, hogy alig kapnak már harangozókat is. Ez utóbbiak csak olyan feltétellel állnak szolgálatba, ha elintézik nekik, hogy mentesek lesznek a katona-tartástól. Ahogy a r. k. harangozónak is van mentessége, legyen nekik is. Az ő harangozók is vigyáznak az egész városra a toronyban (ha — Isten őrizz — tűz ütne ki, ők azonnal jelt adnak, „ezenkívül az égi háborúknak idején is szorgalmasan vigyáznak és amidőn szükséges, harangoznak”).⁸⁷

A 18. század első három negyedében a kereskedelemben szinte görög egyeduralkodó volt Egerben. A bor- és bűzakereskedést a 70-es évekig teljes egészében ők bonyolították le. A rácز kereskedők ügyeivel külön bíróság, a „Rácз Kompánia Bírósága” foglalkozott.

Már említettük, hogy a városi magistratusban a szerbek is résztvettek a Fenessy-féle egyezség alapján, időközönként azonban kirekesztették őket jogaik gyakorlásából. Az 1792-es városi tisztújítás hozta felszínre ezirányú sérelmeiket.⁸⁸ Az egri görögök és szerbek tiltakoznak a tisztújítás ellen, mert nációjukból oda „tsupán” egyet javasoltak, a többiek pedig nem közéleti férfiak. Szerintük jobban meg kellene válogatni a tanácstagokat, mivel a „városi Tiszti Hivatal tisztviselői a lakosok verejtékéből kapják fizetésüket” és amúgy is „sokféle előszámálhatatlan nyomorgatások között színlődő Eger városa”. Hivatkoznak a Transactiora, amely bizonyítja, hogy nekik joguk van a tanácsbeli hivatalhoz, mert a görög és rácз náció évenként sokezer forint adót fizet és kirekesztésük már eddig is igazságtalan volt. Megemlítik I. Lipót rendeletét, amely szerint a görög és rácз náció számtalan érdeme alapján az egész országban polgárjogot nyert, hivatkoznak arra, hogy a városi tanácsnak görög és rácз nyelvű iratokkal is akad dolga, legyen hát ott olyan valaki, aki érti ezeket a nyelveket, hogy igazságosan el tudja intézni a felmerülő, főleg kereskedelmi ügyeket. Igaz — ismerik el —, hogy nincsenek közöttük jogtudó emberek, de megvan a „természetes jogismeretük, értelmük” és így az ügynek szolgálatára lehetnének. A jövőben pedig — ha erre mód lesz — taníttatni fogják gyerekeiket a „törvényes tudományra” (a jogra). A felsoroltak alapján azt kéri, hogy közülük is választható legyen Actualis és Supernumerarius: hogy számosabban lehessenek közülük is a „Kis Tanács”, a „Belső Tanács” és a „Külső Tanács” tagjai.

A városi levéltár sok irata igazolja, hogy az „Egri Görög és Rácз Natio” kérését teljesítették és így ők is szerepet kaptak a város vezetésében. Iskoláik és papjaik révén is jelentős társadalmi megbecsülést biztosítottak maguknak, amely csak fokozódhatott akkor, midőn 1705-ben az egri szerbek Rákóczi szabadsághozmozgalmához csatlakoztak annak ellenére, hogy a szerb patriar-

chát, Csernojevics Arzent sehogysem tudta rávenni II. Rákóczi Ferenc a csatlakozásra.⁸⁹

Egyébként Rákóczival kapcsolatban egy, az egri görögkeleti egyházközségi levéltárban elfekvő és 1727-ből származó kézirat érdekes eseményről tudósít. Először is megtudjuk belőle, hogy Eger felszabadításában annak idején már szerbek is résztvettek. Egy német tábornok parancsára Eger felé igyekeztek az egyik csapattal, hogy felszabadítsák Egert a törökök kezéből. „Magunk Tisztyei alatt egy különös sánczot fel hánytunk, és birtunk, S-végtére nagy ellentkezés és veszedelem után Nemes Vitézi indulattal az Egeri várost megvettük, és ismét a Császári hatalom alá hoztuk.”

Másodszor pedig az is kiderül belőle, hogy mikor gróf Zinzendorffnak, Eger vár katonai parancsnokának át kellett végül is adni a várat Rákócziéknak 1703-ban (?), az egyezés értelmében a vár rácz védőinek szabad elvonulási jogot biztosítottak Budára. II. Lipót rendeletét, amely szerint a görög és rác nácio számtalan Népes sor vitte őket Buda felé, útközben azonban a kurucok megagitálták őket, hogy menjenek vissza Egerbe és csatlakozzanak Rákóczihoz. A szerbek kötélnek álltak, visszatértek Egerbe, de úgy látszik, az egri kurucok csak bizalmatlanok maradtak velük szemben, mert valamennyit tömlőbe dugták. Csak akkor szabadultak ki a börtönből, mikor 1710-ben megint a császáriak kerekedtek felül és legyőzték a kurucokat.

A XVIII. század utolsó negyedében a görög kereskedők helyzete megrosszabbodott Egerben. Azok, akik letették a hűség esküt, magyar állampolgárok lettek, de így viszont elvesztették azokat az előnyeiket, amelyeket mint török állampolgárok élveztek. A Habsburgok vámpolitikája most már ugyanúgy sújtja őket is, mint a magyarokat és németeket. Egyre több magyar és német kereskedő jelenik meg a színtéren, a görögök és szerbek kereskedelme pedig háttérbe szorul. Az egri szerbek és görögök lassanként eltűnnek vagy felszívódnak a magyarság tengerébe. Úgy gondolom, ezt a folyamatot élénken szemlélteti az a kimutatás is, amelyet az „egri görög keleti hitvallású anyaegyház” anyakönyveinek levéltári másodlatai alapján közlünk alább:

Évf.	Születések száma	Házasságok száma	Halálozások száma	Évf.	Születések száma	Házasságok száma	Halálozások száma
1827	8	1	6	1831	5	2	9
1828	6	—	5	1832	11	—	12
1829	6	3	9	1833	7	—	9
1830	5	1	6	1834	6	3	14

Évf.	Születések száma	Házasságok száma	Halálozások száma	Évf.	Születések száma	Házasságok száma	Halálozások száma
1835	5	1	12	1867	1	—	3
1836	9	—	2	1868	1	—	—
1837	2	2	14	1869	—	1	4
1838	7	—	10	1870	—	1	1
1839	5	2	6	1871	1	1	9
1840	6	2	6	1872	1	3	4
1841	3	1	4	1873	1	—	5
1842	2	1	4	1874	—	1	3
1843	3	1	3	1875	1	—	2
1844	6	2	7	1876	—	1	2
1845	3	—	4	1877	4	—	2
1846	4	—	3	1878	—	—	2
1847	3	—	6	1879	1	—	1
1848	2	—	13	1880	—	1	1
1849	—	—	5	1881	1	1	3
1850	1	—	3	1882	1	1	2
1851	—	1	2	1883	1	—	—
1852	2	—	1	1884	—	—	2
1853	1	—	6	1885	1	1	—
1854	1	1	4	1886	—	—	2
1855	—	—	1	1887	—	—	2
1856	3	—	—	1888	1	1	2
1857	2	—	2	1889	1	—	1
1858	2	—	2	1890	2	—	2
1859	—	—	2	1891	1	—	2
1860	1	—	—	1892	—	—	—
1861	2	—	4	1893	—	1	4
1862	—	—	—	1894	1	—	2
1863	1	1	2	1895	3	—	4
1864	—	—	2	1896	—	—	—
1865	—	—	—	1897	3	—	2
1866	1	—	3				

Ezekhez az adatokhoz nem kell kommentár, ez a helyzet a XIX. században. Ezért írja Breznay is róluk a következőket: „De nem folytatom a kereskedők és iparosok panaszait a görög és rác kereskedők ellen, mert hiszen lassankint tárgyitalanok is annyiban, hogy az effajta merkatorok... elfogynak. Ha maradt is közülök Egerben egy pár, az nem volt többé görög, hanem magyarrá lett szép csöndesen.”⁹⁰

Tényleg, a szerbek és görögök közül most már egyre többen kötnek házasságot magyarokkal és németekkel. Egymásután veszik fel őket az egri „Purgerek” (polgárok) közé és visszanyerik régi jogalkat: vehetnek házat, szőlőt és földet is.

1817-ben már magyar nyelvű nyomtatott meghívóval hív-

ják meg a híveket a „Szent Miklós Templom Curatorai”. Ime a szöveg:

„Demetrovits Istvány Ur a nem egyesült görög Hiten lévő Egri Közönségnek a Templom Házánál tartandó Köz Gyűlésében Aprilis Holnapnak 10 ikén reggeli 9 órára 1817 meghívataitk, a mellyben is minden Köztagja a Községnek mulhatatlanul megjelenni kéretetik.”

* * *

Egerben a XVIII. században és utána még sokáig a klérus képviseli a hatalmat. Láttuk, hogyan akadályozta a r. k. egyház az egri szerbek és görögök vallási és kulturális életét. Erdődy püspök még azt is megtette, hogy idegen, „rusznyák” (valószínűleg: uniált) papokat hozatott Egerbe szerb, vagy görög papok helyett, elvette harangjukat és amikor már sehogysem bírt velük, egyszerűen bezáratta templomukat. Egy egész esztendőn át „hadi strássa” állott templomuk előtt. Ilyen előzmények után könnyű megérteni, hogy csak egy véletlen akadályozta meg az egyházat 1948-ban abban is, hogy a műemléknek nyilvánított rác-templom gazdag és értékes ikonosztázát el ne hordassa onnan, mert már minden intézkedés megtörtént, amikor megérkezett Egerbe Szergej Galeckij görögkeleti plébános, és kizárólagosan az ő közbelépésének köszönhető, hogy a templom megmenekült a pusztulástól.⁹¹

Az egri szerbség azonban minden akadály ellenére is teret hódított a 18. századi Egerben, a város fejlődésének az elején és a 18. század derekán pedig vitathatatlan érdemeket szerzett közhasznú tevékenységével magának. Fejlődését a r. kat. egyházon kívül nagy vetélytársa, a görög nemzet zavarta meg néha és ennek a nyomait tükrözi az a vizsgálat, amelyet a város folytatott le a szerbek ellen 1802-ben.⁹² Azzal vádolják őket, hogy püspökük, az újvidéki püspök sértő hangú levelet intézett Vitkovics Péter egri szerb paphoz. A sértegetések azokkal a villongásokkal kapcsolatosak, amelyek a hitközség szerb és görög tagjai között törtek ki és amelyekre csak a már idézett 1804-es nagy kibékítő gyűlésük tett bizonyos mértékig pontot. Már kilenc évvel ezelőtt, 1793-ban felmerült az a kívánság egyesek körében, hogy sátorosünnep első napjaiban a templomban görög nyelven folyék az istentisztelet. Vitkovics Péter, akkori szerb plébános ebben az ügyben püspökéhez fordult, aki körülbelül a következő tartalmú levélben válaszolt neki (Vitkovich emlékezetből adta elő a levél tartalmát kihallgatása idején, 1802-ben):

„Megkaptam levelét, melyben arról panaszkodik, hogy a görög és oláh (makedo-vlah?....) nemzet „nyughatatlankodik”, de Kegyelmed vigyázzon a maga kedves egészségére..., ezek ollyanok, hogy a magok hazájokban nyughatatlankodván, és mindenütt,

a hol egyesítve vannak, a mi Nemzetségünknek egyenletlenséget okoznak, úgy hogy Eö Felsége is megunta már. — Vegye például Kegyelmed a Pesti Plébánost Páter Jánost, ki noha sokat szenvedett tőlök mégis, mivel nagy szívé volt, semmitsem tehettek ellene, azért Kegyelmed is semmiben ne engedgyen a Görögöknek, hanem tartsa magát az mi rendelésekhez, mert ha valamit engedne nékik, azok, akik hallottak a Kegyelmed betsületes nevét, azt mondanák, hogy Kegyelmed aztat nem tselekszi Keresztényi szeretetből, hanem érékből.... az Interessentia pedig nem illik olyan emberhez, amint Kegyelmed. — ”

Ennek a Vitkovics Péternek volt a fia a bevezetésben már említett Vitkovics Mihály, a költő, akinek születése 100-ik évfordulóját 1878 augusztus 25-én ünnepelte meg Eger városa. A költőről Greguss Ágost egykori kritikus ezt írta:

„Mi magunkénak valljuk őt, s örülünk, hogy a szerbek is magukénak vallhatják”.⁹³

Ha az egri szerbek csak Vitkovics Mihályt, az „egri születésű korszorús költőt”, a haladó szellemű férfiút adták volna a Hazának, akkor is méltók lennének arra, hogy az itt leírt sorok továbbra is őrizzék és ápolják emléküket.

Az egri görögök emlékét a szerbekkel közösen épített gyönyörű copfstílusú rác-templomon, sok-sok görög nyelvű jegyzőkönyvön és más iraton, valamint néhány sírfeliraton kívül ma már csak egyetlen szűk kis utca, a Görög-utca őrzi Egerben. Nagyreszt azonban a görögök emlékét idézi az az ügy is, amellyel a következő fejezetben kívánunk foglalkozni.

VI.

A Nikola-ügy

A leghíresebb kereskedő-cégek közé tartozott Egerben a XVIII. században a Nikola Ádám és Társai cég. A század második felében négy tagja ismeretes: Nikola Ádám, Balla Ádám, Dusa György és Kapitány György. Valamennyien Moszkopólból, Makedóniából származnak. Valószínű, hogy Dusa és Balla szerbek, Nikola és Kapitány (Panakoszta) pedig görögök voltak. Nikola görögségét bizonyítja egy 1745. január 1-ről kelt kötelezvény, amely alatt saját görög nyelvű aláírása szerepel. A cég 1747-ben polgárjogért folyamodott a püspökhöz, aki azonban nem teljesítette a kérést.

A Nikola-cég német, török és egyéb külföldi áruval kereskedett. Valóságos nagyáruház volt a boltjuk, ahol fellelhetők voltak a legkülönbözőbb árufajták. Volt ott vászon, bíbor, posztó,

bársony, csokoládé, bélés- és szőrmeáru, ékszer, csipke, tajték-pipa, pamut stb. Összeköttetésben állottak francia, német és olasz cégekkel is. Kezüik elért az ország legtávolabbi zugába, csaknem minden nagyobb városban vannak adósaik és hitelezőik.

Boltjuk, amelyet évről-évre béreltek a várostól, a régi városháza épülete alatt volt. A bérlet egyik feltétele szerint csak a „török jobbágyoknak megengedett” ún. „török” árukkal (fűszer, posztó, bor) kereskedhetnek, ők azonban ezt a tilalmat sokszor megszegték és ezért Eger város tanácsa 1768-ban bezáratta üzletüket. Mint látni fogjuk, a cég azonban elsősorban a klérusnak tulajdonítja az egri görög kereskedők tevékenységének a megakadályozását.

Már Marczali is szól arról, hogy az egri görögkeleti vallású kereskedőket mindenféle ürüggyel elkergették birtokukból és elárverezték áruikat. Egy 1794-ben Göttingenben megjelent, ismeretlen szerzőtől származó német nyelvű könyv valósággal akasztószéken igyekszik ezt igazolni. Már az alább közölt könyv címe is sokatmondó, nagyon jellegzetes.

Elég erre csak egy pillantást vetnünk és már előttünk a vád: Eger egykori püspöke, gróf Eszterházy Károly „pusztán hitbuzgalomból” romlásba kergette a Nikola Ádám-féle kereskedőcéget. A városi levéltárban elfekvő iratok lényegében igazolják a könyv adatait, éppen ezért érdemes lesz talán végigfutni a könyv történetén és tartalmán.⁹⁴

Az előszóból megtudjuk, hogy a könyv kiadását gondos előkészítés előzte meg. Összegyűjtötték mindazokat az aktákat, amelyek a szóbanforgó esettel és általában az egri görög kereskedők életével kapcsolatosak, majd 1789. VII. 9-én engedélyt kértek az udvari kancelláriától azok kinyomtatására. II. József császár engedélyezte a könyv megjelenését.

Bár úgy látszik, írja az ismeretlen szerző művében, hogy egy magános kereskedőcég bukásának a története nem tarthat számot a nagyközönség érdeklődésére, de senkise veheti mégsem rossz néven egy ártatlanul elnyomott, elszegényedett családtól, ha a becsületét meg akarja menteni, és feltárja azokat az okokat, amelyek a csődjét előidézték.

A család összeomlása annál érdekesebb, mert II. József is pártfogolta őket. A császári jóakarát sem volt azonban elegendő ahhoz, hogy ellensúlyozni tudja az egri püspök határtalan vallási féltékenységét, aki félrevezette a császárt, büntetlenül tönkretett egy virágzó kereskedő-családot, különböző ügyeskedésekkel kibűjt a már meghozott bírói ítéletek végrehajtása alól, sőt fokozatosan és egyenesen kijátszotta azokat. Eddig az előszó és most a történeti háttér következik.

A XVIII. század eleje óta tekintélyes számú görögkeleti vallású török alattvaló telepedett le Egerben kereskedelmi tevékenység folytatása végett, ahol a teljhatalmat a püspök gyakorolta.

A város magisztrátusának egy 1732-ből származó okirata⁹⁵ bizonyítja, hogy a görögök kereskedelmi tevékenysége a város lakóira nézve hasznos volt és hogy Egerben való megtartásuk nemcsak előnyös, hanem szükséges is. Tanúsítják, hogy mindenkor kivették részüket a közteher viseléséből, már több mint 20 éve Egerben vannak és sok honfitársuk már a polgárjogot is elnyerte itt. A görög kereskedők hatalmas összegeket fordítottak a közjóra és elköltözésük roppant veszteség volna a városra nézve, mert azt az adóterhet, amelyet eddig ők viseltek, elköltözésük esetén az amúgyis nagyon szegény köznépnek kellene viselni és ez teljes anyagi romlásukat idézné elő. Kár volna értük már csak azért is, mert ők sokkal olcsóbban adják áruikat, mint a többi egri kereskedő. Ezenkívül azáltal, hogy gyakran látogatják a különböző vásárokat, mind az egri, mind a környékbeli fuvarosoknak nagy hasznot hajtanak, így az utóbbiak tudnak megfelelően adózni és magukról gondoskodni, amire különben nem lennének képesek,

A görög kereskedők kereskedelmi jogait az osztrák udvar és a török porta között megkötött 1739-i békeszerződés 11. pontja biztosította. És bár egy 1741-ben kiadott királyi rendelet csak török árukkal való kereskedésre akarta korlátozni jogaikat, ezt a rendeletet — és különösen Egerben — sohasem alkalmazták a gyakorlatban, hanem ellenkezőleg: nyugodtan kereskedhettek nagyban és kicsinyben, főleg német árukkal. Rác testvéreikkel joguk volt ahhoz, hogy mind Egerben, mind annak határán földet vegyenek, vallásukat szabadon gyakorolhatták, saját templomuk, papjuk, érsekük és püspökük volt. Ez a vallásszabadság azonban már régóta szemet szűrt az egriek buzgó püspökének, gróf Eszterházy Károlynak. Ő már sokat törte a fejét azon, hogy miként korlátozhatná a nem egyesült görögök jogait, hogy miként nyomhatná el és kényszeríthetné őket a római katolikus egyházba, vagy pedig ha ez nem sikerülne, hogyan szabadulhatna meg tőlük a város. Ezért a püspök közvetlen utasítására Eger előljárásága kénytelen volt megtiltani a rácoknak, hogy ingatlanokat vásárolhassanak és mikor a görögök az ebből keletkezett ügyben szolidaritást vállaltak a rácokkal, mikor a püspök minden fáradozása ellenére sem akartak elszakadni tőlük, akkor a püspök gyűlöletének teljes súlya rájuk (a görögökre) nehezedett és még jobban gyűlölni kezdte őket. Megakadályozta, hogy kijavíthassák templomukat, hogy továbbra is Kievből szerezzék be énekeskönyveiket. De a püspök ez intézkedései ellenére sem ért célt és ezért 1767-től kezdve más eszközökhöz folyamodik.

Az a tény, hogy Eger városa a püspök közvetlen birtokát képezte, a város előljárósága pedig a püspök végrehajtó közege volt, érthetővé teszi azt, hogy az Egerben található csaknem valamennyi görög üzlethelyiség, amelyeket egyébként maguk a görögök építettek fel többnyire saját költségükön, a magistratus tulajdona volt, és mint már említettük, a helyiségeket a görögök csak bérelték és évi bért fizettek azokért hosszú évtizedek óta. Mármost nyilvánvaló, hogy az üzlethelyiségek megvonása egyszerre kihúzta volna lábuk alól a talajt és a szóbanforgó könyv szerint a püspök most erre az útra lépett.

A magistrátus 1767-ben hirtelen felmondta a török állampolgársággal rendelkező összes egri görög kereskedő üzlethelyiségét és ugyanakkor meghagyta nekik, hogy 3 hónapon belül adják azokat át. Ez a sors érte Nikola Adám kereskedőcégét is, amely a leggazdagabb és legvirágzóbb volt egész Egerben. A magistrátus 1767. VI. 8-i rendelete értelmében három hónapon belül nekik is el kellett hagyniuk üzletüket és raktárhelyiségüket, amelyet több mint 50 év óta béreltek. El lehet képzelni Nikoláék zavarát, mikor megkapták a város utasítását. Ilyen rövid idő alatt szinte lehetetlen volt likvidálni egy olyan hatalmas áruraktárt, amelyből vásárok idején 2—3 szekér is szállította az árut, az pedig előrelátható volt, hogy a magistrátus nem fog sietni valamely új helyiség kiutalásával.

A cég szorult helyzetében Mária Teréziához fordult segítségért és arra kérte, intézkedjék, hogy továbbra is megmarad hassanak az üzlethelyiségekben. Indokul azt hozták fel, hogy a béreket mindig rendesen fizették, semmi bűnük nincs, az államnak hű alattvalói, hosszú évek óta fizetik az adót és vannak még más érdemeik is. Esetleg ugyanolyan bér ellenében máshol is elfogadnának más-más üzlethelyiséget. 1767 szept. 17-én Bécs utasította a megyét, hogy további intézkedésig minden maradjon a régi ben (re interea integre servata).

És így veszi szerzőnk szerint kezdetét az a húza-vona, a klérus pokoli mesterkedése, amelynek kimenetele a helyzet ismeretében egy pillanatig sem lehetett kétes. A püspök, aki a vármegye örökös főispánja, Eger első födesura, úgy csavarja maga körül az egész várost, ahogy csak akarja. A királyi rendeleteket először ő kapja kézhez, és ha azok nem kedvesek neki, végrehajtásukat addig húzza-halogatja, amíg neki tetszik. A magistrátus mindenben a püspöknek engedelmeskedett, a magistrátus csak aláírta azt, amit a püspök akart és már előre megfogalmazott.

Ezek után érthető, hogy az a beadvány, amelyet a város magistrátusa 1767. november 16-án terjesztett fel a püspökhöz. Bécs letiltó végzésére vonatkozóan, a következőképpen érvel:

Eger városának joga van ahhoz, hogy saját tulajdona felett úgy rendelkezék, ahogy éppen kedve tetszik, hogy annak adja bérbe a szóbanforgó üzlethelyiséget, akinek akarja. Már bérbe is adta egy osztrák állampolgárnak, Schwarz Martonnak, akinek, mint osztrák állampolgárnak, előnye van Nikola Ádámmal szemben. Egy 1741-es rendelet értelmében a görögöknek csak török árukkal szabad kereskedniük, és végül a görög kereskedők tevékenysége nyomasztó és hátrányos a helybeli lakosság szempontjából.

Az első ok — folytatja szerzőnk, — látszólag igaz, de csak látszólag. A legfőbb ellenőrzést ugyanis a királynő gyakorolja Eger felett is, aki pedig elrendelte, hogy az üzlethelyiségeket azoknak kell bérbeadni, akik a legtöbbet fizetnek értük. A felmondás oka tehát nem ez volt, mert egyetlen értelmes tulajdonos sem akad, aki kidobna egy kereskedőt üzletéből, akiről tudja, hogy több mint 50 év óta rendesen fizeti a bért. hogy ellene semmilyen kifogás nem merült fel, csak azért, hogy egy ugyanannyi bért fizető idegennek, Schwarz Mártonnak adja azt oda, aki egy pár év múlva csődbe jutott. De helytelen az 1741-es rendeletre való hivatkozás is, mert azt Egerben sohasem alkalmazták a gyakorlatban, hanem ellenkezőleg, a királyi udvar tudtával több évtizeden át tartó szabad kereskedelmet folytattak itt a görög kereskedők, árultak nagyban és kicsinyben, még hozzá nemcsak török árukat, sőt Egerben alig kereskedtek a görögök török árukkal. Egészen más okok miatt vették tehát most elő a rég elfeledett 1741-es rendeletet és csak a jogtalanságokat akarják vele álcázni. Ha pedig most a magistrátus károsnak tartja a görög kereskedők tevékenységét, akkor ellentétben áll azokkal a bizonyításokkal, amelyeket pedig 1732-ben okiratilag igazolt a görög kereskedők kérsére.

Később, Bécs nyomására, a városi tanács 17 tanút hallgat ki a szóbanforgó kereskedőcég ügyében. Ezek közül nem akad egyetlenegy sem, aki ne állítaná, hogy Nikoláék a városra nézve hasznos tevékenységet fejtenek ki, hogy olcsón árulnak, hogy jól bánnak vevőikkel és általános az a kívánság, hogy a cég továbbra is maradjon fenn.

A városnak sikerült beadványával Bécset bizonyos engedékenységre bírni, mire Nikoláék újabb kérvényt adtak be a királyi udvarhoz és engedélyt kértek arra, hogy továbbra is megmaradhassanak öket területükben, amelyből időközben már erőszakkal is elakarták őket távolítani. Megígérik, hogy leteszik az alattvalói esküt, a cég házasságai áthozzák feleségeiket és gyerekeiket Törökországból, a cég azon tagjai pedig, akik még nőtlenek, itt fognak megházasodni. Erre 1768. III. 7-én újabb királyi leirat

érkezett a vármegyéhez, hogy tegyen jelentést a megváltozott körülményekről újabb határozat hozatala végett.

A püspök zavarba jön. Most mit tegyen? Halogatja a választ 1768 szeptemberéig. Közben azonban fontos intézkedéseket tesz. Mivel a Nikola-cég tagjai részben üzlet után néztek, részben azért nem voltak otthon, mert féltek az állandó fenyegetésektől és csak néhány személyzetet hagytak az üzletben, a magistrátus nagyon kedvezőnek találta ezt az alkalmat arra, hogy egyszerűen, könnyedén kitessekéljék őket üzletükből. Maguk elé idézték tehát a kereskedőket, azok azonban nem lévén Egerben, meg nem jelenhettek. Erre 1768. III. 9-én meghagyták a személyzetnek, hogy 14 nap alatt adják át az üzletet a magistrátusnak. Mivel a személyzet ezt nem tudta megtenni, 1768. III. 24-én a város karhatalmat vett igénybe és ugyanez év április 6-án, tehát több héttel az után, hogy a királyi leirat már itt volt, elkezdtek az üzletek kiürítését. Mindez pedig az egri püspök közvetlen felbujtására, utasítására, vallási gyűlöletből történt — állapítja meg a céget védő ismeretlen szerző könyvében.

Mivel az egri görög kereskedők ismételten kártérítési pört indítottak a püspök ellen, nem lesz érdektelen, ha közelebbről megnézzük, hogyan is ment végbe ez a kényszerkilakoltatás.

A kilakoltatásnál mellőzték a szakembereket, nem vettek fel se szabályszerű jegyzőkönyvet, se rendes leltárt. Nem állapították meg az áruk minőségét, egyedül Schwarz Márton volt jelen az áruk átvételénél, aki türelmetlenül várta azt a pillanatot, amikor beköltözhet az üzletbe. Az árut nedves helyre szállították és ennek következtében sok árut, különösen szőrmeárut a romlásnak tettek ki.

A kényszerkilakoltatás természetesen pánikot idézett elő a görög kereskedők hitelezői körében is, de a püspöknek éppen ez volt a célja, az üzletek felmondásának éppen ez volt az egyik legfontosabb oka. A pánik kitörését is gondos előkészítés előzte meg.

Már 1767-ben, a püspök titkos utasítására, a tanulmányi pénztár kúrátora 4000 forint betétet helyezett el különböző időközökben a Nikola-cég egyik tagjánál, Balla Ádámnál, amelynek első kifizetési terminusa csak 1768-ban lett volna esedékes. A kúrátor most azzal vádolta meg Ballát, idő előtt, hogy a pénze nincs többé biztonságban. Ez a körülmény, összekapcsolva azzal a feltűnéssel, amelyet az üzletek felmondása, a fenyegető és aztán végre is hajtott kényszerkilakoltatás előidézett, egyes hitelezőket arra indított 1767 elején, hogy benyújtsák követeléseiket a Nikola-céggel szemben. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy 1768. április 18-án, amikor a kényszerkilakoltatás befejeződött,

a püspök kúrátorán kívül mindössze csak két hitelező volt jelen a szomorú aktusnál és ezek közül egyik sem kérte az áruk elkobzását.

A görög kereskedők újra Bécshez fordulnak panaszukkal, ahonnan rövid idő múlva le is tiltják az összes erőszakos intézkedéseket, és azonnali jelentést kérnek. A püspök halogatja a választ, a jelentést és csak 1768 szeptember 27-én válaszol végre. Igyekszik bizonyítani, hogy a város helyesen járt el, az in contumaciam (távollétükben való) eljárás szükségszerű és jogos volt, az árunak nem ártottak, a hitelezők valósággal megrohamozták a várost követeléseik biztosítása végett. Hivatkozik még arra, hogy a görögök magukkal vitték főbb üzleti könyveiket, hogy nekik nincs is szükségük üzlethelyiségekre, hogy nem teljesítették ígéreteiket, nem hozták ugyanis el asszonyaikat és a cég nőtlen tagjai itt nem házasodtak meg. Mivel pedig az udvari kancellária azt hitte, hogy a püspök adatai megfelelnek a valóságnak, 1768 november 14-én jóváhagyta a magistrátus tevékenységét, a görög kereskedők jogait kissé megnyirbálta, és elrendelte, hogy amíg nem hozzák el feleségeiket Törökországból, illetve a még nőtlenek itt nem házasodnak meg, nem tehetik le az alattvalói esküt. Meghagyta nekik továbbá, hogy a Bécsben tartózkodó kereskedők térjenek vissza Egerbe és mutassák be a városnak üzleti könyveiket.

Egyelőre tehát újra sikerült a püspöknek félrevezetni az udvart, sőt a város magistrátusát is — írja az ismeretlen szerző —, azonban az igazság hamarosan kiderült és szertefoszlott az uralkodó bizalma is. Az egri görög kereskedők ugyanis most valamennyien terjedelmes beadvánnyal fordultak Bécshez, amelyben leleplezve a püspököt, rámutattak ténykedése igazi indító okaira. Erre 1769 április 24-én a császárnő megparancsolja a megyének, hogy a Nikola-cég ügyében csak pártatlan bíróság ítéletét fogadja el, utasítja, hogy a görögöket hitelezőikkel szemben részesítse előnyben, áruikat vitesse át használható helyiségbe, a magistrátus adjon meg nekik minden támogatást ahhoz, hogy új üzlethelyiségekhez jussanak. Addig azonban, amíg nem válnak alattvalókká, újabb német árut nem kaphatnak, ha pedig a Bécsben időző görög kereskedők nem akarnának visszaférni Egerbe, négy héten belül nyilvánosan el kell adni az árujokat, és az így befolyt összegből kell kielégíteni a hitelezőket. Mivel pedig a magistrátusnak, vagy még inkább a magistrátust irányító püspöknek nyilvánvalóan az a szándéka, hogy a görög kereskedőket mindenáron elnyomja, a királyi leirat szigorú büntetést helyez kilátásba, ha a jövőben a püspök nem tartózkodnék hasonló rendszabályoktól.

Nikoláék most azzal a kéréssel fordulnak a magistrátushoz és a püspökhöz, hogy a zár alá vett áruikat adják nekik vissza. Ki akarják továbbá bérelni a magistrátus három üresen álló üzlethelyiségét, engedélyt kérnek arra, hogy tárgyalásokat kezdhessenek hitelezőikkel, és hogy tovább kereskedhessenek a már ismertetett feltételek mellett.

Kérésüket elutasítják, bár a királyi leirat szerint az teljesíthető lett volna. Erre a bécsi orosz követ, Golicin herceg interveniól Eger püspökénél 1769. V. 26-án a görög kereskedők ügyében.⁹⁶ Úgy látszik, a bécsi orosz követ személyes ismerőse Eszterháznak és ezért reméli, hogy Nikola és társai érdekében kedvezően közbeléphet nála. Hivatkozik arra, hogy Eger város magistrátusa szélsőségekre ragadtatta magát a görög kereskedőkkel szemben és bízik abban, hogy ezt a püspök sem helyesli. Kifejti, hogy a vallás területén erőszak alkalmazása sohasem vezet célra és csak a meggyőzés útját ismeri el helyesnek. Kéri a püspököt, hogy alaposan vizsgálja meg a Nikola-cég ügyét és ha kiderül ártatlanságuk — mint ahogy ő erről meg van győződve —, utasítsa a város magistrátusát, adják vissza nekik áruikat, üzleteiket és kártalanítsák őket azért a tekintélyes veszteségért, amelyet az idézett elő, hogy több hónapon át kénytelenek voltak megszakítani kereskedelmi tevékenységüket. Egyidejűleg egy Egerben letartóztatott görög pap érdekében is interveniól a herceg.

De Eszterházy nem tárgyalt s Golicint válaszra sem méltatta. Elutasította azt a kérvényt is, amelyet a Nikola-cég nyújtott be hozzá. És hogy elutasítása, melyet szokatlanul azzal indokolt meg, hogy a görög kereskedők kérésének a teljesítése mind az állami törvényekkel, mind a kegyes királyi határozatokkal ellentétben állana, még hatásosabb legyen, elrendeli előbb két, majd több görög kereskedő azonnali letartóztatását. A letartóztatottak között van maga Nikola Ádám is, a cég vezetője.

A letartóztatásnak még a következő előzményei voltak:

Hitelezők hamis követelései-re a magistrátus elrendeli az egri görög kereskedők üzleti könyveinek a felülvizsgálását és ebben az ügyben 1769 május 23-án megidézi őket. Azok azonban nincsenek otthon, egy kivételével. A magistrátus követeli, hogy négy héten belül mutassák be könyveiket és megfenyegeti őket, hogy ha nem jelentkeznek, elárverezik áruikat. Balla Ádám betegesen fekszik Bécsben, Nikola és Dusa sincsenek Egerben, ezért a kitűzött határidőre nem jelenhettek meg a magistrátus előtt. Csak június 25-én jelentkeznek, mert abban bíztak, hogy egyikőjük ügyis otthon van és 10 napos halasztást kérnek a még Bécsben maradt üzleti könyveik bemutatására. De ekkor már késő volt, mert a magistrátus már előző nap, 1769 június 24-én

elkezdte az áruk leltározását és felbecslését, majd halasztási kérelmüket és 10 egri kereskedő biztosítékát is elutasítva, börtönbe veti Nikola Adámot és társait.

Hasztalan interveniál Bécs, a kereskedők hiába hivatkoznak a királynőtől beszerzett menedéklevelükre, sokáig nem engedik őket szabadon.

A könyvek felülvizsgálása természetesen csak ürügy volt, hiszen a könyvek egyrésze a magistrátus birtokában volt, más részéről pedig a magistrátus tudta, hogy Bécsben vannak és ott szükség van rájuk.

Az egri görög kereskedők helyzetét még bonyolultabbá tette az a körülmény, hogy Bécsben a hitelezők mindenről tudomást szereztek, megtudták, hogy zárolták Nikoláék áruját, hogy elvették üzlethelyiségüket, hogy letartóztatással fenyegették meg őket. Ezért a bécsi hitelezők gyorsan vádat emeltek az ott betegen fekvő Balla Ádám ellen és őt is le akarták tartóztatni. Mikor azonban átnézték a görögök üzleti könyveit, kiderült, hogy a cég nagy aktívával rendelkezik, 7000 forint passzívával szemben 60.500 forint aktívájuk volt és így elálltak tervüktől.

1769 július 5-én királyi leirat érkezik a megyéhez, amely elrendeli a görög kereskedők szabadonbocsátását. Egy másik, 1769 augusztus 4-i királyi rendelet pedig az április 24-i leiratra való hivatkozással arról intézkedik, hogy a nős görög kereskedőknek adjanak egy évi haladékot arra, hogy elhozathassák asszonyaikat és gyerekeiket Törökországból. Kötelezi őket, hogy ez idő alatt esküdjenek fel új hazájukra, megengedi, hogy ez idő alatt mind német, mind belföldi áruval kereskedhessenek, hogy üzlethelyiséget kapjanak, hogy eddigi jogaik továbbra is fennmaradjanak, — mindezt azonban Egerben nem voltak hajlandók tudomásul venni. A letartóztatott kereskedőket nem engedték szabadon, áruikat nem adták vissza, a kereskedési tilalmat nem oldották fel, az áruk leltározását és felbecslését, az áruk elidegenítését és elárverezését folytatták.

Hiába meneszti Bécs egyik rendeletét a másik után a kereskedők kiszabadítására még ezután is, csak 1769 novemberében bocsátják végre őket szabadon, de akkor is csak négy görög kereskedő magas biztosítéka ellenében. 1769 novemberig tehát láncra verve, a legnagyobb bűnözőkkel együtt fogva tartották Nikoláékat annak ellenére, hogy annak idején császári *salvus conductus*-szal (menlevéllel) érkeztek meg Egerbe. Hamisan azt állították róla, hogy ők csak *in loco tuto et honesto* — biztonsági őrizetben vannak.

A szabadonbocsátásuknál azonban több ezúttal sem történt, a rendelet más pontjait nem tartják be és mikor a püspök arra

kényszerül, hogy megindokolja a kereskedők láncraverését, alig fogy ki a valóltan érvek felsorolásából. Arra hivatkozik, hogy a hitelezők követelték a kereskedők letartóztatását, hogy a kereskedők nem mutatták be üzleti könyveiket, nem jelentek meg határidőre a magistrátus előtt, hogy az áruk értékmegállapítása a kereskedőcég egyik tagjának a jelenlétében ment végbe, hogy a zárolt áru értéke csak 23.867 forint, az adósságuk pedig majdnem 60.000 forint. A püspök szerint az árujukat teljesen szabályosan zárolták, a hitelezőknek igazuk volt, ezzel szemben tény az, hogy alig jelentkezett hitelező és akik jelentkeztek, azok sem kérték a görögök letartóztatását és a fizetéseképtelenségnek még a gyanúja sem merült fel ellenük.

A helyzet természetesen gyökeresen megváltozott akkor, amikor bekövetkezett a görög áruk könyörtelen zárolása. A helyzetet még súlyosbította az, hogy az árut — mint már említettük — nem megfelelő helyen tárolták, ennek következtében az áru értéke állandóan csökkent. Tekintélyes követelések maradtak beinkasszálatlanul, a passzíva viszont folyton nőtt, úgy, hogy mindez együttvéve megingatta az eddig virágzó cég hitelét, halálos csapást mért rájuk és így nem csoda, ha most újabb hitelezők rohmozták meg őket és követelték vissza a pénzüket.

Pedig ez a pénz még mindig jó pénz volt akkor, mert a legtöbb egri görög kereskedőnek hatalmas áruraktára volt, ami kellő biztosítékot nyújtott a hitelezőknek. A tanúkihallgatások alkalmával éppen ezért a tanúk egyhangúan úgy nyilatkoznak, inkább várnak követeléseikkel, csak hogy a cég folytathassa működését. Nikoláék tekintélyes aktívatóbblettel rendelkeztek, az a veszély azonban mindenestre fennállott, hogy az áruk romlása, a kereskedelem befagyasztása folytán bizonyos idő elteltével minden vagyonuk semmivé válhat. A hitelezők ezt szimatolták meg, ennek azonban nem kellett volna bekövetkeznie, mert a görög kereskedők hírneve még az áruk zárolása idején is elég szilárd volt, a hitelezők többsége éppen ezért nem is követelte a görög boltok bezárását, a város tehát mindenképpen önkényesen és törvénytelenül járt el velük szemben akkor, amikor bezáratta üzleteiket.

Azonban a magistrátus önkényes eljárása csak a kezdete volt még nagyobb igazságtalanságoknak, amelyekhez a püspök a magistrátust eszközként használta fel.

Már láttuk, hogy az áruk leltározása nem szabályszerűen történt, aminek az volt a következménye, hogy a hitelezőket nem lehetett kielégíteni. A görögök kártérítést követeltek a püspöktől, mert szerencsétlenségüket közvetlen ő idézte elő, a püspök azonban hallani sem akart erről és csak odáig ment el, hogy mi-

kor már sehogysem tudott Bécs sürgető intézkedései alól kibújni, felajánlotta Nikoláéknak, hogy vegyék vissza üzletüket, de természetesen minden kártérítés nélkül. A görögök ebbe nem mehetek bele, mert üzletük három évig zárva volt és ez idő alatt óriási károsodás érte őket.

Mária Terézia gróf Blüngen kancellárt kéri fel az ügy kivizsgálására, aki megállapította azt, amit az előbbiek folyamán már előadtunk. A hitelezők pénze biztosítva volt, a görögöknek kártérítés jár. Nem azért teljesített azonban az egri püspök testvére a bécsi udvarnál szolgálatot, hogy adandó esetben ne tudna Eger segítségére sietni. Elintézte, hogy a kancellár jelentését ne fogadják el és utalják az ügyet magyar törvényszék elé. Ekkor érkezett Bécsbe egy orosz katonatiszt, aki az egri Balla Ádám testvére volt: Athanasius Balla. Miután Bécsben hiába kíséreltezik azzal, hogy testvérén segítsen, leutazik Egerbe a püspökhöz. Eszterházy két egri görög kereskedő jelenlétében fogadja és durván bánva velük, börtönnel fenyegeti meg őket.

Hiába hozatták el feleségeiket és gyerekeiket nagy költségen és sok veszély közepette Makedóniából 1770-ben, hiába fordultak lépten-nyomon Bécshez, a reménység órája csak akkor ütött részükre, amikor 1780-ban II. József került a trónra. A császárbáráti politikát kívánt folytatni a cárral, aki bécsi követe révén többször felhívta figyelmét elnyomott hitsorsosaira. Nagy Katalinnak egyébként is szüksége volt II. Józsefre törökellenes politikája végett, így a két uralkodó között szoros kapcsolatok jöttek létre. Valószínűleg nem kis része lehetett ennek abban, hogy II. József 1786 július 6-án elrendelte az egri görög kereskedők teljes kártalanítását.

Érdekesek a kártalanítás elrendelésének az előzményei:

II. József gróf Majláthot bízta meg az ügy felülvizsgálásával, akivel összeköttetést létesített a közben orosz udvari tanácsossá előlépett Athanasius Balla, az egri Balla Ádám fivére is. A vizsgálat ismételtlen megállapítja, hogy az egri görög kereskedők tönkretételében nagy szerepet játszott a vallási gyűlölet is, Eger hamis jelentéseket küldött Bécsnek, az egri püspök szabotálta a királyi rendeleteket. Kártérítést rendel el a görögök javára és a kártérítés összegét 260.250 forintban állapítja meg. A kártérítést nemcsak a görögök vagyoni vesztesége indokolja — állapítja meg a jelentés —, hanem becsületük megsértése, a velük való sorozatos kegyetlenkedés, üldözésük és a börtönben elviselt súlyos szenvedések. Gróf Majláth 1787 január 10-én közli az egri püspökkel a vizsgálat eredményét és a kártérítés összegét, Eszterházy azonban január 20-án azt válaszolja, hogy nem hajlandó semmiféle kártérítésre. A görögök most Egerben

néznek ügyvéd után. De Egerben nem akadt ügyvéd, aki a püspökkel szemben vállalni mert volna egy ilyen ügyet. Közben gróf Majláth más megbízatás miatt megválik vizsgálóbírói tisztségétől és az egeri görög kereskedők ügyét kivizsgáló bizottság feje most egy Almássy nevű gróf lett, aki azonban már sokkal kisebb eréllyel folytatta a nyomozást, mint elődje, ebben a nagy port felvert ügyben. Annyit mindenesetre elért, hogy Eszterházy felajánl 29.876 forint kártérítést, ha újabb hitelezők nem állnak elő még más követelésekkel is. A görögök ezt az aránylag csekély összeget nem fogadják el és 1788 április 9-én újra a császárhoz fordulnak panaszukkal. Arra kéri, hogy Bécsben pártatlan bíróság vizsgálja ki az ügyet és hozzon végérvényes döntést.

Bécs a pestkerületi királyi biztos elé utalja vissza az ügyet azzal, hogy megvizsgálva a görög kereskedők aktíváit és passzíváit, és meghallgatva mindkét felet, mielőbb hozzon döntést. Abban az esetben azonban, ha valamelyik fél nem volna megelégedve a hozott döntéssel, tegye lehetővé, hogy a királyi Táblához fellebbezhessen.

A királyi biztos ezúttal elmarasztalta a püspököt és kötelezte arra, hogy fizessen kártérítést a görögöknek. A püspök fellebbez és a királyi Tábla a kártérítés összegét mindössze csak 5286 forintban állapítja meg, amelyet mindkét fél sérelmesnek talál magára nézve. Így kerül az ügy most már a Hétszemélyes Tábla elé, amelynek a döntése megfellebbezhetetlen volt abban az időben. És most következik be a legnagyobb csoda: 1789 március 14-én a Hétszemélyes Tábla úgy döntött, hogy a görögöket semmilyen kártérítés sem illeti meg.

A kártérítési pörben lefolytatott négy tárgyalás mármost a következő képet nyújtja:

Az I. tárgyalás megítél a görögök javára 29.876 Fl. 10 kr, a II. tárgyalás megítél a görögök javára 24.740 Fl. 13 háromötöd kr, a III. tárgyalás megítél a görögök javára 5286 Fl. 63 egyharmad kr, a IV. tárgyalás teljesen felmenti a püspököt, a görögök javára nem ismer el semmit.

Igy végződött tehát a nagy pör, amelyből a püspök került ki győztesen. Nem az igazság erejénél fogva, mert hiszen az egyik ítélet is világosan kifejti, hogy a püspök erőszakosan, jogtalanul lépett fel a görögökkel szemben és minden tettét gyűlölet vezérelte, furfangjával pedig túljárt a császár eszén is. Három ítélet is megállapította a püspök bűnösségét, vita csak a kártérítés összege körül volt. Annál meglepőbb, hogy a Hétszemélyes Tábla szerint mégsem érte a görögöket semmilyen károsodás.

A görög kereskedőket sok-sok kár, valóságos halálos csapás érte. Raktárukat elkótyavetyélték, a megingott hitelüket többé

nem tudták helyreállítani. Michael Ambrozovszky egri kanonok is azt vallja a bíróság előtt, hogy a káptalan 1739 forintot kitevő, alapítványi összegét teljes biztonságban tudták Nikoláéknál mindaddig, míg a mesterségesen fel nem korbácsolt pánik ki nem tört. Maga a praepositus sem aggódott a pénzéért csak akkor, amikor látta, hogy lefoglalják a görögök portékáját és ekkor a „maga fiscalisa által a Többi Creditorok közé magát be íratta” ő is. De ki rendelte el az áru lefoglalását? Egy másik pap azt vallja a bíróság előtt, hogy a „Convent” nem, sőt „vasra vezetésekért sem instált a Convent”. A levéltári iratok szerint a város kérésére a püspök rendelte el a görög kereskedők kilakoltatását, áruik elkobzását. Az egykor híres cég, amelynek 1768-ból származó üzleti könyvében az adósok listáján még ilyen nevek szerepelnek, mint „Kegyelmes Herceg és Primas Gróff Barkótzky 8450.19 Rf-tal, Mélt. Gr. Eszterházy Károly.... Egri püspök ő Exc.... 247.06 Rf-tal” — a kisemberek 5—20 forintjaival szemben — koldusbotra jutott. És ezt a botot az osztálybíróság támogatásával gróf Eszterházy Károly, Eger püspöke adta a kezükbe.

VII.

Összefoglalás

Breznay Imre Eger a XVIII. században c. műve II. kötetében említi, hogy szeretett volna írni a szerbekről is, de anyaglat megakadályozták ebben. Így vált Horthy Magyarországá számtalan szép gondolatnak és nemes törekvésnek temetőjévé. De kit is érdekelt volna a hazai sovinizmus 25 esztendeje alatt egy papoktól elnyomott népcsoport serény élete? Csak a felszabadulásunk óta beköszöntött új történelmi korszak, amely a leghaladóbb nemzeti-ségi politika, a lenini nemzetiségi politika alapján megbecsüli a kis és nagy nemzetek értékeit egyaránt, tette lehetővé, hogy kiássuk néhány fejezetét a múlt homályából ama szerbség és görögség történetének is, amelynek a fiai csaknem a XVIII. század végéig fontos és hasznos szerepet vittek városunk életében. Tudjuk, hogy ez a történet még korántsem teljes és több vonatkozásban további kiegészítésekre szorul. Azonban addig is, amíg erre sort keríthetünk, röviden összefoglaljuk az eddigi eredményeket, illetve megállapításokat:

1. Egerben már a beköltözés előtt (1690) is laktak szerbek. Ezeket az iratok vlah, rác, rutén, bosnyák néven emlegetik, gyakran összekeverik őket a görögökkel, úgy, hogy néha görögökön is rácsokat, vagyis szerbeket kell értenünk. A görögök később telepedtek le Egerben, inkább csak a 18. század első, vagy második felében.

2. Az egri görögkeleti egyházközség alapításának időpontja ismeretlen, de eredete legalább is a 17. századig nyúlik vissza. A 18. századbeli iratokban „rácz” (szerb) egyházközségről történik említés, majd pedig „görögök és ráczok”, illetve „ráczok és görögök” megjelölést találunk.

3. Az egyházközség a legrégebbi idők óta előbb a marcsai, később a bácsi (újvidéki) szerb püspök joghatósága alá tartozott 1918-ig. Ettől kezdve az egri egyházközség a budai gör. keleti szerb püspökség, s azon át a szerb patriarcha joghatósága alatt állott.

4. A jelenlegi templomot a szerbek és görögök közösen építették a 18. század végén. 1804-ben szentelték fel. A templomszentelési okmányból, valamint a templom ikonosztázáról és egyéb feliratokból arra lehet következtetni, hogy a templom építése idején az egyházközségben a görög nemzetiségű elem a szerbbel szemben némileg túlsúlyban lehetett. A jelenlegi templom elődje azonban kizárólagosan szerb templom volt és már azt is Szent Miklós-templomnak hívták.

5. Az egyházközség anyakönyveit szláv, illetve szerb nyelven vezették, ez azt jelenti, hogy lelkészei túlnyomó többségben mindig szerbek voltak.

6. Az egyházközségnek voltak szerb és görög iskolái. Míg szerb iskola már 1763-ban létesült, görög iskoláról csak 1789 óta tudunk.

7. A klérus vallási terrorja ránehezedett Egerben a szerbekre is, akiket nem jó szemmel nézett és minden alkalmat felhasználott arra, hogy elnyomja őket. Ennek gazdasági és politikai oka is volt. „Rájuk is szeretnék volna kiterjeszteni a katolikus vallás ideológiáját, hogy szorosabb kapcsolatokkal fűzzék őket a Habsburg-állam keretébe”.⁹⁷

8. A szerbek és görögök kereskedelmi tevékenysége ellenőrizte a megye gazdasági életét, a környék iparosításával pedig a haladás ügyét szolgálták.

JEGYZETEK ÉS IRODALOM

1. Gerő László: Eger, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata 1954. 70. l. — L. még Vitkovics prózai műveinek II. kötetében a 79. oldalon a következő, Egerről szóló mondatokat: „Milyen édes örömmézzel értem születésem helyére. Valahányszor beléjövök, úgy tetszik, mintha tulajdon birtokomban volnék.” (Budapest, Aigner Lajos kiadása, 1879.)

2. Hornyik János: A rácok ellenforradalma, Századok, 1868. II. évf. 544. l., Bonkáló Sándor dr.: A szlávok, Athenaeum R. T. kiadása, 141. l., Baranyai Tibor: A rácok elterjedése és településformái Baranyában, 1940. 5. l.

3. Reinhold Trautmann: Die slavische Völker und Sprachen, Otto Harrassowitz, Leipzig, 1948, 52. l.

4. Baranyai i. m. uo.

5. Novakovics István: Kurzgefasste Abhandlung über die Verdienste und Schicksale der serbischen oder razischen Nation in dem Königreiche Ungarn, stb. (Újvidék-Belgrád 1791).

6. Dr. Margalits Ede: Szerb történelmi repertórium, Budapest, M. T. Akadémia, 1918, 239. l.

7. J. H. Schwicker: Politische Geschichte der Serben in Ungarn (1880). XII. fej. — L. még: Dr. D. J. Popović: Vojvodina u turske duba. Vojvodina I. Novi Sad, 1939. 162—163. l.

8. Baranyai i. m. uo.

9. Schwicker i. m. I. fej.

10. Salamon: Magyarország a török hódítás korában, 1886. 270 l, Popović im. m. 259. l.

11. „Marčanska eparhija“, R. Grujić, Pakračka eparhija, Novi Sad, 1931, 45—46. l. és dr. Radoslav M. Grujić: Duhovni život. Vojvodina I., Novi Sad, 1939. 344. l.

12. Szederkényi Nándor: Heves vármegye története, Eger, 1893. IV. k. 6. l.

13. Uo. 206. l.

14. Iványi Béla: Eger város rangemelési törekvései. Különlenyomat a Városi Szemle XVI. évfolyamából, 8. l.

15. Dr. Herm. Ign. Bidermann: Russische Umtriebe in Ungarn, Innsbruck, 1867, 52. l.

16. Hevesmegyei levéltár (a továbbiakban: Hev. lt.) 1775. B. L. IV. Kézirat (A továbbiakban: kt.)

17. Soós Imre egri levéltáros személyes közlése.

18. Szergej Galeckij egri gör. keleti adminisztrátor h. személyes közlése.

19. Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851, I. k. 294. l.

20. Sergije Šakrak-Ninić: Prvi izveštaj eparhije bačke. Novi Sad, 1893. 238—239. l.

21. Dimitrije Ruvarac: Šematizam istočno-pravoslavne mitropolije karlovačke. Srem. Karlovci, 1900, 93. l.

22. Mata Kosovac: Srpska pravoslavna mitropolija karlevačka po podacima od 1905. god. Karlovci, 1910, 384. l.

23. Šematizam istočno pravoslavne srpske patrijaršije po podacima iz 1924. godine. Srem. Karlovci, 1925, 85. l.

24. Egyházi statisztika.

25. Uo.

26. Hev. lt. B. 115 b, 22. sz. Az összeírásban szereplő „görög“ kereskedők: Nikola Adám, Balla Adám, Sárpe András, Zákovics Antal, Nikola Antal, Zsuppán Antal, Rákó Kristóf, Demeter Kristóf, Zsuppán Konsztantin, Panakosztá Konsztantin, Duzy Demeter, Báró Demeter, Barakó Demeter, Sztamboli Demeter, Bezuka Demeter, Kozma Demeter, Zsuppán Ferenc, Pusztelnik (másként: Kávés) Ferenc, Erős György, Dusa György, Kapitány (másként: Pankosztá) György, Tallján (másként: Csitiri) György, Albánszky György, Noe György, Rákó (másként: Argunta) György, Duka György, Gilányi György, Báró György, Kretta György, Topoczky György, Bezuka János, Gilányi János, Rózsa (másként: Szerhádi) János, Docsó János, Kis (m.: Barakó János, Sárpe János, Argilus János, Csetiri László, Sztajovics László, Dimó Márton, Deli Márton, Kapitány Mihály, Zákó

Mihály, Vretta Mihály, Sztajovics Mihály, Duzi Miklós, Rózsa (Szerhádi) Pál, Mészáros Pál, Argenti Simon, Rózsa István, Jemandi István, Peszkár (m.: Halász) Tamás, Giróvszky Tamás, Albánszky Tamás, Gyöngyösi (m.: Jurgus) Tamás, Papp Tamás, Emánuel (m.: Bosnyák) Tivadar, Flórián Tamás György, Hankasi Tamás, Gudovszky Kristóf György, Stefán Kristóf Emánuel, Kosztamila Kristóf.

27. Iványi i. m. 23. l.

28. Hev. lt. 1793/1746. kt.

29. Dr. Radoslav i. m. 344. l.

30. L. „Marčanska“ stb. i. mű. ugyanazon oldalait.

31. Uo.

32. Dr. Z. Miladinović: Tumac povlastica..., Novi Sad, 1897, 7 l. — L. még: Dr. Ruvarac i. m. 6. l.

33. E szláv és görög nyelvű kézirat fordításában, valamint az egyháztörténeti adatokban nagy segítségemre volt Vujičić D. Stojan budapesti tanárjelölt, aki az összes jegyzőkönyveket magyarul kivonatolta. Fáradtságos munkáját ez úton is megköszönöm. Ugyancsak e helyen mondok köszönetet Mikó Sándor kartársamnak, akinek „Görögök Egerben“ c. kéziratvázlata néhány adatát a dolgozatban — engedélyével — felhasználtam.

34. Hev. lt. 1753/62. kt.

35. Hev. lt. 1816/715. kt.

36. Uo. 1821/1431. kt.

37. ἱερεμωναχος — hieromonachos — szerzetes, ἐπιτροπος == epitropos — a presbiternek megfelelő egyházi rang.

38. A „valah“ név sok mindent (olaszt, franciát, rácot stb. takart ebben az időben).

39. Hev. lt. 1821/431. kt.

40. Uo. 1825/691. kt.

41. Uo. 1825/690. kt.

42. (GÖRÖG. ES. (RACZ NATIO PROTOCOLLUM 1776 (a továbbiakban: Prot.), 80. l.

43. Uo. 84. l.

44. Szederkényi i. m. 6. l.

45. Breznay Imre: Eger muntijából, Eger, 1926. I. k. 12. l.

46. Breznay Imre: Eger a XVIII. században, Eger, 1933. II. k. 308. l.

47. Margallits i. m. 422. l.

48. Uo. 16. l. — Az egri gör. kel. egyházközség levéltárában elfekvő és 1785. február 4-éről keltezett kézirat (kérvény a császárhoz és királyhoz) megerősíti ezt az adatot: „Ezen fellyebb előszámlált dolgokat pedig anynyival bátrabban kérjük Felségedtől, mivel akkor, a mikor Felséged Egerben lévén maga szemelyle szerént Templomunkat meg-látogatni méltóztatott, a költség iránt egy néhány időben tudakozódni a Templomunk mostani állapottyát, és térségét, úgy az jövendő épületnek helyét vizsgálni, és előszóval is az építésre szabadságot adni méltóztatott, akkor szemelyle szerént a Püspök is jelen lévén, sem a Pénz felől, sem a templom helye iránt semminémű ellenkező okokat, s kifogásokat Felséged eieibe nem terjesztett, és csak egy szóval is nem akadályoskodott, mely is hogy Felséged előtt jó emlékezetben légyen, nyilván tudjuk.“ Az idézett kéziratból még azt is megtudjuk, hogy a püspök milyen módokon igyekszik még meggátolni a templom felépítését. Pl. nem ad engedélyt ahhoz, hogy meszet és kőanyagot vásárolhassanak a templomhoz Ugyanígy akadályozza a püspök a görög iskola megnyitását is. A kérvény igen éles kifejezéseket használ Eszterházy püspök ellen, aki különösen nagy ellensége az egri

rácoknak, amint ez a későbbiek folyamán még jobban ki fog domborodni. Zárószavaikban arra kérik a „felséget“, hogy „zabolázza meg“ a püspök ellenséges szándékait, „színes“ érveit cáfolja meg és rendelje el, hogy készpénzfizetés ellenében kapjanak bármilyen anyagot is a templom építéséhez. A szájhagyomány úgy véli, II. József arra kötelezte az egri püspököt, hogy ingyen adjon a templom építéséhez fa- és kőanyagot, valamint fuvart.

49. A templomra adakozók névsora a Prot.-ban: Dimitrij iz Karolja, Pavel Diemandi, Joann Nuša doktor, Dimitrij Zaho, Dimitrij Duzi i supr., Atanasij Flora, Joann Stanković Pest., Naum Sulja, Naum Beljari, Teodor Bošnjak, Georgije Nikolaev Apati, Nikola Sarpe, Dimitrij Nestor, Marko Lazarović Josif Vasvari, Anastasij Arkaći, Anas (tasij) Popa Teodorov, Joann Domocola, Teodor Zaho, Konstantin Cobanuli, Joann Cobanuli, Vasilij Cobanuli, Pocivsij Mihail Cobanuli, Panagiot Sterio, Joann Tinga Konstantin Roza, Pavel Harisiz iz Tokaja, Stama Mutovski, Evstatiij Diemandi, Diemandi Evstatiev, Anastasia supruža Evstatiova, Anastasij Maha, Joann Flajkov, Teodor Stamati, Teodor Kondorusi, Melitic iz Beča, Nikolaj Dimitriev Beča, Ralja Dimitriev, Dimitrij Načo, Hr(is)tofor i Ku Kun: Heces, Georgij Paukovic, Lazar Harsani, Vrusa Docin, Joann Dimitriev, Peja Iorcal i Zmirna, Mihail Ola(s), Teodor Skopian concos, Štefan Roza i Petr Zakić, Pavel Serhatli, Anastasij Popović, Joann Vidaković, Joann Budai, Kompanija: grečes: kupcov iz turske, Georgij Jovica, Joann Fitalo, Papa Anastasija, Žiza Kandili, Naum Totović, Joann Gilani, Teodor Kalo Kun: Sen: Mar(ton), Lacko Hadsi iz Byrima, Zmirna Hr(is)todul. Konstantin Tolju, Mihail Cobanuli, Teodor Serhatli, Mihail Stajo, Marija Flajkova, Anna Flajkova, Počivsa Zaharijnica, Georgij Jorgović, Vasilij Serdanov, Riza Sterio, Baron Mihail de Horvat, Teodor Stajo, Manoil Dimo, Joann Sarpe i ortaci, Adam Laskar, Toma Vitanović, Panagiot Eroš i Mihail Haršani iz Čata, Georgij Gilani, Konstantin Roza, Maria Bycerinica, Mihail Joannović, Dimitrij Dimka, Joann Flajkov, Konstantin Mihailov Pešt, Joann Alekszović, Mihail Niska, Lazar Cetyri, Savva Savvić, Georgij Dera i Ortak, Joann Parisij, Joann Serhatli, Joann Drako, Ekaterina Lancinica, Konstantin Roza, Georgij Roza, Teodor Kontorusij, Naum Cetyri, Joann Alevra, Joann Sarpe, Kirill Sarpe, Naum Zupan, Vruša Doča Konstantin Toljo, Lazar Harsani, Georgij Pauković, Georgij Lazarović, Teodor Stanković.

50. S. S. Ninić i. m. 238. 1. és D. Ruvarac i. m. 93. 1.

51. Uo. 238—239. 1.
maga elé.

53. Gerő i. m. 58. 1.

54. Hev. lt. 1784/226. kt.

55. Deszpotosics Péter: Skole Szrba u Ugarszkoj i Horvatskoj I. 1690—1740. Kragujevac.

56. Margalits i. m. 85. 1. — Schwiker i. m. 308. oldaián tárgyalja a 1690—1740. Kragujevac. 71. 1., ismerteti a Századok 1898. évf. 63. 1. szerb iskolaügy fejlődését. Sajnos, Egerre vonatkozólag nem közöl adatokat. Annyi azonban kitűnik belőle, hogy Mária Terézia csak jóval később, 1777-ben, a Ratio Educationis kibocsájtásának évében volt hajlandó rendezni a szerb iskolaügyet.

57. Hev. lt. 1763/19. kat.

58. Margalits i. m. 15. 1.

Ez az eset — úgy látszik — legendává nőtt, mert Tóth Béla így mondja el:

AZ EGRI RÁCOK BÉCSBEN.

Gróf Barkóczy Ferenc egri püspökkel egyszer erős összeütközése volt az egri rácok papjának, Vitkovics Józsefnek, ki derék, hazafias költőnk, Vitkovics Mihály nagyatyja. Az ellenkezésnek a hatalmas és befolyásos Barkóczyval szemben az lett a vége, hogy Vitkovics Józsefet lefogták és a budai Salamon-toronyba zárták.

A megszorodott egri rác hitközség szeretett papja szabadságának kieszközlésére küldöttséget indított Bécsbe Mária Teréziához. A küldöttség — melynek legidősebb tagja az elfogott szerb pap édesatyja, Vitkovics Péter nyugalmazott kapitány száznég, legifjabb tagja, Sárpe András kereskedő pedig kilencvenhat éves volt, — gyalog ment Bécsbe. Innét Schönbrunnba utasították őket, hol akkor a királyné tartózkodott. De hasztalan könyörögtek, rimáncodtak, a királyné nem bocsátotta őket maga elé.

Nagy búsan ballagtak vissza az öregek Bécsnek. Útközben, délceg paripán, egy ifjú lovag szágúnd velök szembe. Az ifjút meglepi a tiszteletreméltó, patriarchális alakok sajátságos csoportja: mind hosszú, magyarmentes, ősz szakállú, bánatos tekintetű. Megállítja s részletesen kikérdezi őket: mi járásban vannak? Az aggok szomorúan beszélik el küldetésök sikertelen voltát.

— Forduljatok vissza! — mondja József főherceg (mert ő volt az ifjú lovas, s maga vezetvén édesanyja elé a küldöttséget, oly hathatós szószólója lón az ügyöknek, hogy a küldöttséggel már együtt térhetett vissza a szabadabbá lett Vitkovics József örvendő híveihez.

(Tóth Béla: A magyar anekdotakincs II. k. 88—89. l. közli Arnóthi: Az erki pap c. munkája alapján.)

59. Egri állami levéltár. Közigazgatási iratok 1771. No. 150.

60. Hev. lt. 1781/17. kt.

61. Uo. 1789/321. kt.

62. Uo. 1789/358. kt. — Az egri gör. kel. egyházközség levéltárában mindenesetre van már néhány görög nyelvű nyugta 1809-ből. Ezeket az illetékes görög tanító (Stephanos Démétriadés) állította ki és azt igazolja benne, hogy felvette negyedévi fizetését, azaz 125 forintot.

63. Uo. 1782/139. kt.

64. Uo. 1827/1546. kt.

65. Prot. 46. l. (a szerb szöveg a függelékben).

66. Margalits i. m. 16. l.

67. Hev. lt. 1768/8. kt.

68. Uo. 1772/ kt. —

69. Breznay: Eger a XVIII. sz.-ban, 308. l.

70. Hev. lt. 1775/38. kt.

71. Uo. 1773/107. kt.

72. Uo. 1784/58—59. kt.

73. Uo. 1814/948. kt.

74. A Heves megyei levéltárban elfekvő anyakönyvi másodlatok alapján.

75. L. a 20. jegyzetben felsorolt mű 238—239. l.

76. Iványi i. m.

77. Szederkényi i. m. 333. l.

78. Breznay Imre: Eger a XVIII. században, 56. l.

79. Soós Imre: Vasércbányák és vashámorok a Bükk-hegységben a XVIII. sz.-ban. Bányászati Lapok, 1955. 7—8. l.

80. Hev. lt. 1785. B. LXXII/a. 397., 1800. B. CXVIII/a. 208, 1822. B. CL. XVII/b.

81. Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában, Bp. 1888, II. k. 467. l.

82. Uo. 264. l.

83. Szederkényi i. m. IV. k. 242. l.

84. Breznay: Eger a XVIII. században, 303. l.

85. Hev. lt. 1778/30. kt.

86. Uo. 1792/1232. kt.

87. Uo. 1806/359. kt.

88. Uo. 1792/36. kt.

89. Margalits i. m. 670. l. — Iványi i. m.-ben más álláspontot képvisel, 27. l. Szerinte a rácok nem éreztek együtt a felkelőkkel és a várba zárkóztak. Ezért Bercsényi csapatai fel is gyújtották a rác telepeket.

90. Breznay előbb i. m. 316. l.

91. Szergej Galeckij adminisztrátor h. személyes közlése.

92. Hev. lt. 1802/14. kt.

93. Szabó Ignác: Vitkovics-ünnep Egerben, Eger, 1878, 27. l.

94. Hev. lt. 1747. B. XXIII/b. 146., 1745. B. XXII/a. 42., 1768. B. XLIII. 53., 1770. B. XLV/b. 123., 1787. B. LXXXVI/b. 24. kt.

95. L. az I. sz. függelék.

96. L. a II. sz. függelék.

97. Szántó Imre: Eger püspöki város úrbéri és felszabadulási pere a XVIII. században, Eger, 1954. II. l.

* L. Hev. lt. B. CLVI/b. 1351—1816., B. CL. VI/a. 1233. kt.

** J. Basilovits: Brevis Notitia Foundationis Theodori Koriathovits, Cas-soviae, 1799. t. II. 101. l.

*** Szederkényi i. m. 240. l. és Kolacskovszky Lajos cikke a Heves megyei Népújság 1953. szept. sz.

**** Baranyai Tivadar: Adatok a baranyamegyei rácok történetéhez c. dolgozatában idézi Várad Ferenc: Baranya múltja és jelene c. dolg. 105—108. l.

* * *

E kézirat már nyomdakész állapotban volt, amikor Pauksch Willibaldné, balatonszemesi lakos, az egri Rác-templom volt gondnoka az itteni szerbek történetére vonatkozóan néhány megjegyzését közölte velünk levélben. A teljesség kedvéért szükségesnek tartjuk megjegyzései közül a legfontosabbakat itt közölni:

a) Az egri szerb iskola egyik épülete ma is megvan Egerben a Kné-zich Károly utcában (a Gröber-féle ház). Itt lakott a tanító és családja. Mikor a görögkeletiek az iskola engedélyezését kérték, az egri püspök csak oly feltétellel engedélyezte, ha a hitközség kötelezi magát egy bizonyos összeg erejéig a tanító fizetésére. A kívánt összegnek egy nap alatt a háromszorosát gyűjtötték össze a szerbek. — A tanítás görög és szerb nyelven folyt, de a magyar történelmet és magyar nyelvtant magyarul tanították.

b) Az egyházközség papjai voltak még: Polzovits, Momirovits, Milits, Dimitrijevics, Nedelykovits, Hursvik és Beslitz. Ezek közül azonban többen más (tabáni, pomázi stb.) egyházközségekből jártak ide, nem laktak tehát Egerben rendszeresen.

c) Az egri r. kat. egyház több ízben megkísérelte, főleg 1920—30. között a Rác-templom megvételét. Legutóljára Zubkovits püspöknél tettek ilyen irányú — bár sikertelen — kísérletet. Arról, hogy az ikonosztáziát el akarták volna vitetni, nincs tudomása.

FÜGGELEK

I.

Eger város tanácsának bizonyítványa az egri görög kereskedők számára erkölcsi magatartásukról 1732. május 16-án.

Nos Judex et Senatus, Eppalis Civitatis Agriensis memoriae commendamus, tencre praesentium significamus, quibus expedit Universis: quod, pesteaquam Nos die 16 Mensis Maii Anno 1732 in Curia in solitum sempe Congregationis Nostrae Locum ad pertractanda extra Civitatem Nostram tangencia Negotia, congregati fuisset: Eotum in hancce Eppalem Civitatem ante viginti adhuc annos Quaestores in praesentiam nostri comparando petierunt Nos debita cum Infantia quatenus iisdem modernis in circumstantiis de ante haec istorum actis, et factis, ac accomodatione in supportatione communium onerum Nostras daremus Testimoniales cum autem iura petentibus nec esset denegandus assensus;

Hinc praescriptos Questores testamur in omni onere Civili ita se accomodasse ut per eorundem suimet quaestus exercendi depositionem et illocationem, ea, ac tanta beneficia, ac commoda in publicum bonum, consequenterque servitium suae M. S. conversa praestita sint, ut si iisdem emigrandum fuerit, onus duarum partarum circiter Flnos Rhl. occingentes constituentium in Miseram contribuentem, nunc quoque minus aggravatam huiusce Civitatis plebem trnasiderivari debebit, quae interventa eorundem emigratione misera plebs, cum summa sua ruina supportare necessitabitur, praeterea etiam ab iisdem omnes merces, et res venales, longe leviori pretio, quam a Quaestoribus hic Loci fixam residentiam habentibus, non solum praefatae civitas plebis, sed et circum circa adiacentium Graeorum Incolae habere, et comparare potuerint, nam si interrogati sint hiuates Quaestores, cur cariori pretio vendant suas merces, quam Graeci, hoc respondi habent: quod suum victum non tam Luride, quam Graeci, sed honestius debent habere, hoc etiam beneficii loco accidit, quod Equos habentes, tam huiates, quam advicinantium hospites, mentionatosque Graeci ritus Quaestores ad publicas Nundinas, et fora erga conventum stipendium, et pretium vehentes, sibi et publico oneri, quibus alias supportandis vix habiles fuissent, facilius propicere valuerunt. Unde nos petitionem ipsorum in debitam sumentes considerationem super praerecensitis, et aliis publicum bonum, et conservationem huius Eppalis Civitatis concernentibus per ignos praestitis commodis, et utilitatibus, Hosce Literas Nostras Testimoniales usualis sigilli nostri munimine roboratas extradandas, et concedendas esse duximus, communi suadente iustitia. — Datum ex congregatione Nostra Senatoriali die 16 Mensis Maii Anno 1732 celebrata. Extradatum per me iuratum Eppalis Civitas Agriensis Notarium Caspar Nagy m. p.

II.

Gallicin bécsi orosz követ levele Eger püspökéhez Bécsből, 1769. május 26-án.

Monseigneur,

Ayant l'honneur de connoître V. E. personnellement, je prends la liberté d'intéresser sa protection et ses bontés en faveur d'Adam Nikola

et ses compagnons Marchands grecs d'Erlau, que le zele indiscret du Magistrat de cette ville a reduit aux dernieres extremités, et je me flatte qu' aussitot qu'elle fera instruite de tout le mauvais traitement qu'on a fait le premiere a les desapprouver. Vous, avez, Monseigneur, les sentiments trop éclairés et trop de générosité, pour ne point abhorrer tout ce qui tend a la violence et a la contrainte en fait de Religion, et Vous savés assurément mieux que moi, que les consciences se ne laissent pas commander ni forcer, mais persuader et convaincre; aussi le public rend il cette justice à V. E. qu'elle n'a jamais su employer que les moyens de la douceur et de la modération pour ramener des ouailles égarés dans le sein de l'Eglise.

A plus forte raison puis-je espérer que V. E. ne voudra pas permettre qu'on use de la rigueur en aucune maniere vis a vis les grecs établis dans son diocese, attendu qu'a examiner la chose des pres c'est la meme Religion que nous professons, quoique le peuple des deux parties borné par ses préjugés, et une longue habitude se fasse presque toujours scrupule de passer, d'un rit á l'autre.

Ayés donc Monseigneur cette graces distingué pour Adam Nicola et ses confreres de bien approfondir leur affaire, et quand Vous aurés reconnu leur bonne foi et leur innocence, de disposer la Magistrat d'Erlau sur l'Esprit duquel Vous devés avoir toute l'influence possible, á rémettre ces Grecs en possession des marchandises qui leur ont été enlevés, des magazins qu'on leur a fermé, et de les dedommager des pertes considérables causées par la longue interception de leur commerce.

En meme temps j'ose aussi interceder aupres de V. E. pour un pauvre Pretre Grec detenu quelque temps aux arrêts a Erlau, lequell a ce qu'on m'a assuré n'est caupable d'autre chose que de s'être mal apropos acquitté des fonctions de son ministere, espérant que V. E. n'aura pas de peine a lui procurer sa liberté, sa fute méritant d'ailleurs a tous égards beaucoup d'indulgence.

Si une reconnaissance des plus parfaites de ma part peut engager V. E. condenscendre plutot a cette demarche j'ai l'honneur de l'en assurer ici, aussi bien que de la considération tres distinguée avec laquelle je suis etc.

III.

Egri szerb és görög polgárok kérvénye Mária Teréziához

..... az mi igaz panaszkodunk bé adván... már három Esztendeje elmult... Földes Urunk Vagy Fő Ispányunk... Privilegiumunktul egészben meg kíván fosztani bennünk.... Az Templomunkkal annyira Vagyunk Fő Ispányunk nagy keménysege miatt, hogy már az mind össze romlott, hogy nem csak meg Fődettni, hanem az egész Reparátioját egészben meg kívánja.... még magunk Papját is Tömlöztel és Vassal fenegettik.... mindnyájunkat és Papunkat egy ház fiaival edgyütt Csunyábul egész nép előtt Mótiskólvánn.... illetlen Szókkal bennünk illetvén.... és még kövekkel is házainkhoz bé köszöntettek... Erős csapásink.... Szaporodott: 1-mo Az harangunknak az ő el vétele, második az mi rut Mótsskosságot az mit Nevezetessen mondván Gongs és Magogs Balványokk Szolgai mi

rajtunk meg tettek, ugyan ez harangukért kész pénz ígértek, De ezt mi nem Acceptálván, miért hogy Ő Felsőge kegyes Resolutioját el nyervén, hogy minékünk azon harangot, ha még meg Vagyon, In Natura vissza adgyák.... bennünket tsak egészben kívány az koldus Pályára hozni. Lehetetlen volna mi nékünk ezeket mind ez mi Sebeinket... Fölseges meg koronázott Aszszonyunknak Eleiben adni és meg Terhelyénk.

.... avval fenegettnek bennünk, hogy tsak az utollya felé megyünk és Többé Lábra nem álljunk. Már nem használ sem szóval való kérésünk, sem pediglen Irással való Instantiank. Nem különben ezt is akartuk meg tudni mi légyen azom Ő Fölsege Parantsolattya. De Fő Ispány Urunk az mi nagy kérésünk által bennünk meg sem halgtván és az ő fülei bé vannak Gyulva, és bennünk mindenkorom nagy haraggal és Csunya motskos Szavakkal el Parantsolnak, mostan még Sokkal keményebben bánik Velünk. Csak annyira vagyon már Velünk és el vagyon vigezve, hogy csupány mindnyájunkat ki akar Pusztittani minden Jószágunkbul. és ez Városbul . . . . . Tapasztallyuk, hogy az mi Vallásunk itten Eger Városában egész nagy Büntető Ostornak Itéltetik . . . . . az Privilegiumunk . . . . . meg volt parancsolva . . . . . hogy egészben elveszssen és Semmivé légyen . . . . . abban mesterkedik és munkálkodik . . . . . Földes Urunk . . . . . hogy Vasbann veret bennünk, ha mi az mi Predikáziókat meghalgattyuk, már pedig 4-dik Esztendeje, hogy meg vagyon Tiltva . . . . . Fő Ispányunk . . . . . egész hatalmasságot kíván véghez vinni, és olly gondolatya s egész akarattya, hogy mi az mi Isteni Szolgáltatunkat és Imádságunk egy Unitus Papnál Járjunk, az mely is Nevezet szerint Lukács Szabina . . . . . Ugyan hogy az mi Fő Ispányunk és Földes Urunk kimondhatatlan és el Viselhetetlenül és minden Natura ellen . . . . . nevezetessen Adam Nicola et Compagnie már vagyonn vagy 60 Esztendeje hogy itten Eger városában le Telepettek és oda valo Lakosok, és mindenkoron az ő Szabad kereskedések nagy örömmel foltatták . . . . . ezek mind Semmivé váltak. Most már azokat Tömlőzőzik és Vasra verik. És ebben az keserves hideg és esésgtelen időben is keservesen maid tsak hogy ottan el nem halnak . . . . . mind ha . . . . . az Leg Nagyobb Gyilkosok volnának minden ok nélkül ottan Szenvednek . . . . . Annak utánna következnek . . . . . Frantz Zsupán . . . . . szerentsétlen koldussá tétetődött . . . . . Ladislav Rákó . . . . . Michael Zako . . . . . Annyi Sok időtül fogvást Fő Ispány Urunktul mindezeket Szenvednünk kell . . . . . ugy annyira, hogy mi mindnyájan tsak már az legutolsó Spitzre jutottunk . . . . .

IV.

1800 október 7-éről kelt jegyzőkönyvi kivonat arról, hogy a görög gyerekeknek joguk van a szerb iskolába járni, mint ahogy a szerb gyerekeknek a görögbe, továbbá arról, hogy ki fizeti a tanítókat.

V'ljeta 1800, 7, go Meseca Oktomvrija.

Poneze izjasno vidimo da se našaja Sztaja: Cerkov nikakovim Načinom ot svojeja dolga izplatiti ne mozet, za to dakle svi mi So edinenii Soversikom, dase u Napredak učitelje ot cerkve ne imadu plaćjati, no dolzni esmi koliko mi Greci, toliko i Serbli za olakšati Bremja cerkvi našja=učitelje svoje sami plaćjati to est Greci imjejut Elinskoga i prostoto=Greceskoga učitelja, koji u grečeskim dijalektu Poučavati budet plaćjati; a serbli takodžer onoga koji Serbski poučavati budet dolzni esu

plaćjati. (do onog vrenema, dokle Cerkov našja ot dolgov Svoih izplaćena budet, i posle naki za dalšee Soversiti budemo v'kupje. Ninjeze muzdno es^o kako grekom tako i Serbliem skorjeišee učitelie za pridobavit staratjsja, da djete našja ućenija posljediti mogut. Prisem ešće Coversihom, da' Grećeski nišći djete Slobodu imjejut v'Serbsku školu hoditi, i Serbski učitusja bez nikakovoga nagrazdenija, Takozsd Serb . . . sknja, dijete u Grećesku školu.

Dr. Bihari József

Abschnitte aus der Geschichte der Serben und Griechen von Eger
Zusammenf. ssung

Diese Arbeit beleuchtet eine Frage aus der Geschichte der Stadt Eger, die bisher ausser Acht gelassen wurde. Ein hiesiger Historiker, Breznay Imre wollte sich zwar in seiner Arbeit auch mit den Serben beschäftigen, wurde aber aus materiellen Gründen— wie er sich äusserte es unterlassen. So gingen im Ungarn unter der Regierung Horthy viele schöne Pläne und Bemühungen unter. Und wen interessierte wohl während der 25 Jahren wilden Chauvinismus das strebende Leben einer von dem Klerus unterdrückten Volksgruppe? Nur die neue, seit unserer Befreiung eingetretene und sich auf die fortgeschrittene Nationalitätenpolitik der Sowjetunion stützende historische Epoche schuf die Möglichkeit der Ausschachtung einiger Abschnitte aus der Geschichte jenes Serbtums und Griechentums, dessen Söhne beinahe bis zum Ende des XVIII. Jahrhunderts in dem Leben unserer Stadt eine wichtige und nützliche Rolle spielten.

Unsere wichtigere Feststellungen lauten:

1. In Eger gab es Serben schon vor der sogenannten grossen Ansiedlung (1690). Alte Urkunden erwähnen sie unter den Namen „Vlah, Raize, Ruthene, Bosniak“, werden oft mit den Griechen verwechselt, so dass man manchmal unter den Namen der Griechen Raizen oder Serben deuten muss. Die Griechen siedelten sich in Eger später an, mehr in der ersten oder zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts.

2. Der Zeitpunkt der Gründung einer griechisch-orientalischen Kirchengemeinde ist unbekannt, geht aber wenigstens bis in das XVII. Jahrhundert zurück. In der Schriften aus dem XVIII. Jahrhundert wird eine raizische (serbische) Kirchengemeinde erwähnt, von späterher findet man die Benennung „Griechen und Raizen“ beziehungsweise „Raizen und Griechen“.

3. Die Kirchengemeinde stand erst unter der Jurisdiction des serbischen Bischofs von Martscha, später bis 1918 unter der des Bischofs von Bács (Újvidék). Seit 1918 stand die griechisch-orientalische Kirchengemeinde von Eger unter der Jurisdiction des Bischoftums von Buda und durch dieses unter der des serbischen Patriarches.

4. Die auch noch jetzt erhaltene Kirche wurde von den Griechen und Serben gemeinsam am Ende des XVIII. Jahrhunderts gebaut und im Jahre 1804. eingeweiht. Aus der Urkunde der Kirchenweihe, weiterhin aus dem Ikonostas der Kirche kann man darauf deuten, dass zur Zeit des Kirchenbaues die Griechen den Serben in Seelezahl ein wenig überlegen waren. Jene Kirche aber, die vor der jetzigen stand, war rein serbisch und auch dem heiligen Nikolaus geweiht.

5. Die Matrikeln der Kirchengemeinde wurden in kirchlich-slavischer beziehungsweise serbischer Sprache geführt, woraus man darauf schließen kann, dass die Geistlichen überwiegend serbischer Nationalität waren,

6. Die Kirchengemeinde hatte serbische und griechische Schulen. Die serbische Schule war schon im Jahre 1763 vorhanden, von der griechischer sind Aufmerkungen nur seit 1789 bekannt.

7. Der religiöse Terror des Klerus lastete in Eger auch auf die Serben. Sie waren in der Stadt nicht erwünscht und es wurde eine jede Gelegenheit in Anspruch genommen sie zu unterdrücken. Das hatte auch seinen politischen und wirtschaftlichen Grund. Man wollte auch ihnen die Ideologie des Katholizismus aufzwingen um sie enger in die Rahme des Habsburgerstaates einzuziehen.

8. Die Handelstätigkeit der Serben und Griechen brachte in das wirtschaftliche Leben des Komitats einen Aufschwung und durch Förderung des Gewerbes dienten sie der Sache des Fortschritts.

Др. Вихари Йожеф

Главы из истории сербов и греков города Эгер

Резюме

Настоящий труд занимается той стороной истории города Эгер, которая до сих пор оставалась в тени.

В порядке исторических исследований нами установлено следующее:

1. Сербь уже жили в городе Эгер и до их т. н. великого поселения (1690).

2. Дата основания в Эгере православной церковной общины неизвестна, но это произошло не позже XVII в.

3. Начиная с самых далёких времён церковная община подчинялась сербским епископам.

4. Теперешняя церковь была построена сербами и греками совместно в конце XVIII в. и освящена в 1804 г.

5. Книги метрических записей церковной общины велись на славянском или сербском языке, значит священники по большей части всегда были сербами.

6. В церковной общине были сербские и греческие школы. В то время как сербская школа была основана уже в 1763 году, о греческой нам известно только с 1789 года.

7. Религиозный террор католического клира распространялся в Эгере и на сербов, которых не любили и пользовались каждым случаем для того, чтобы угнетать их. Под этим скрывались экономические и политические причины: и на них хотели распространить идеологию католической религии, чтобы более тесными узами связать их с Габсбургским государством.

8. Коммерческая деятельность сербов и греков послужила толчком для развития экономической жизни всего комитата, их участие в развитии промышленности края служило также делу прогресса.

A TERMELŐSZÖVETKEZETI MOZGALOM JELENLEGI HELYZETE AZ EGRI JÁRÁSBAN

Az MDP Központi Vezetőségének 1955. márciusi és júniusi határozatai népi demokráciánk továbbfejlődésének alapvető kérdésének a mezőgazdaság szocialista átszervezésének legfontosabb feladatait állítja elének.

AZ MDP Központi Vezetőségének márciusi határozata a mezőgazdaság fejlesztéséről a következőket mondja: „A meglévő termelőszövetkezetek termelési színvonalának szakadatlan növelése mellett, elsősorban felvilágosító munkával biztosítani kell azt, hogy már ebben az évben megszűnjön a termelőszövetkezetek egyhelyben való topogása, hogy meginduljanak a belépések és a régi termelőszövetkezetek mellett újak is alakuljanak.”¹

Hasonlóképpen veti fel a Párt Központi Vezetőségének 1955. júniusi határozata is a mezőgazdaság szocialista átszervezésének és a mezőgazdasági termelés fellendítésének további feladatait. Ez a határozat kimondja: „A Párt III. kongresszusa határozatának megfelelően számszerűleg is tovább kell fejleszteni a termelőszövetkezeti mozgalmat — az egyénileg gazdálkodó dolgozó parasztoknak a termelőszövetkezetekben való önkéntes tömörülése útján — olyan ütemben, hogy a II. ötéves terv végére a mezőgazdaságban is túlsúlyban legyen a szocialista szektor.”²

Ahhoz, hogy Pártunknak a mezőgazdaság fejlesztéséről szóló határozatait meg tudjuk valósítani, az szükséges, hogy mindenki saját munkaterületén ezeknek megfelelően cselekedjék. Tisztázni kell az adott viszonyoknak megfelelően, mennyire vannak meg a feltételei a határozat megvalósításának, s milyen akadályok vannak, amelyek gátolják megvalósítását. Az egri járás tsz. mozgalmának jelenlegi helyzetét vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy le van maradva a megyei, különösen az országos átlagtól. Az egri járásban az egész szántóterületnek 17,8%-a van szocialista szektorban, amíg az országos átlag kb. 1/3-át teszi ki.

Mivel magyarázható ez? Talán az egri járás dolgozó parasztjai nincsenek olyan fejlettek, hogy megértsék a kollektív gazdálkodás előnyeit a kisüzemi gazdaságokkal szemben? Nem,

ez nem igaz. Megvannak az egri járásban is általában azok a politikai és gazdasági feltételek, amelyek az MDP határozatainak megvalósításához szükségesek. A dolgozó parasztság 10 éves fejlődése gondolkodásmódban is jelentős. Ebben nagy szerepet játszottak a Párt különböző határozatai, sajtó, rádió, mozi, ismeretterjesztő előadások... Ugyancsak megvannak a gazdasági feltételei is, hiszen ma már nyugodtan mondhatjuk, hogy megszilárdultak a járás termelőszövetkezetei, hogy legfontosabb ipari és takarmány növények 1 holdra eső átlaga magasabb volt a termelőszövetkezetekben. Ebben döntő szerepe van annak, hogy egyre fokozottabb mértékben használják ki a gépeket, traktorokat és a nagyüzem adta más lehetőségeket.

Vannak azonban gátak is, mint pl. az egri járásnak az a sajátossága, hogy főleg szőlő- és gyümölcstermelő járás, s ez bizonyos értelemben jobban köti a parasztságot kistulajdonához, mint esetleg a szántóterület. Ennek a ténynek van egy másirányú kihatása is. Ugyanis éppen mert szőlőtermelő hegyes-domboos vidékről van szó, figyelembe kell venni, hogy mezőgazdasági gépgyártásunk még nem áll olyan színvonalon, hogy ilyen földrajzi környezetű és ilyen speciális mezőgazdasági ágakat megfelelően el tudjon látni mezőgazdasági gépekkel.

Mint gátló körülmény említhető meg az is, hogy az egri járásban igen nagy számban van a parasztság között ún. *kétlaki*. Vagyis többségben olyan parasztok vannak, akik meglévő földjük mellett üzembe mennek dolgozni, s így a mezőgazdaságban csökken a munkaerő, de nem olyan módon ahogyan ezt a marxizmus-leninizmus tanítja, hogy a mezőgazdaság gépesítésével a mezőgazdaságnak állandóan új munkaerőket kell adni az iparnak, hanem úgy, hogy a meglévő fölcset régimódon kézierővel, a gépi technika legújabb vívmányainak kihasználása nélkül dolgozzák meg vagy a szülők, vagy a családtagok.

Hogy helyes képet kapjunk az egri járásról, meg kell említeni azt is, hogy termelőszövetkezeteink — bár ezen a téren már van javulás — eléggé elzárkóztak az egyénileg dolgozó parasztságtól, befelé fordultak, elzárkóztak saját problémájuk elefántcsont tornyába, s nem látták, hogy az egyéni parasztság nagy része is válaszúton van, figyeli a közös gazdaság minden lépését. Termelőszövetkezeteink többsége azonban nem ezt tette, hanem még az elért eredményeket is eltitkolta, s a közeledő egyénileg gazdálkodó parasztokat pedig sok esetben idegenkedve fogadták, mintha attól féltek volna, hogy ezzel megszűnik valamiféle kiváltságuk.

Párt és tanácsszerveinknek ezeket kell elsősorban leküzde-

ni meggyőző és felvilágosító munkával és a fenti sajátosságok figyelembevételével kell meghatározni legfontosabb feladataikat a mezőgazdaság szocialista átszervezését illetően.

Ilyen feladatuk a szövetkezés alacsonyabb formáinak a termelőszövetkezet egyes és kettes típusainak a megszervezése, valamint különböző termelési társulások létrehozása. Természetesen nem azért, mintha ezekkel meg is valósítottuk volna a mezőgazdaság szocialista átalakítását, hanem azért, hogy hozzá- szokjon a parasztság a közös gazdálkodáshoz, a kollektívizmushoz. Amikor azonban lehetővé válik, elő kell segíteni az alacsonyabb fokú termelőszövetkezeteknek magasabb fokú mezőgazdasági szövetkezetekké való fejlődését. Továbbá: fontos olyan feladatokra is figyelmet fordítani, mint a termelőszövetkezetek és az egyénileg dolgozó parasztok tapasztalatcseréjének széles körben való megszervezése. Ez szintén nagy jelentőségű, nemcsak azért, mert a dolgozó parasztság személyesen győződik meg a kollektív munka eredményességéről, hanem azért is, mert a jól gazdálkodó egyéni parasztok észrevételei, az esetleges hibák és azok okainak feltárása, elősegíti a termelőszövetkezet további megszilárdulását is. Éppen ezért járási, de elsősorban falusi párt- és tanácsszerveinknek állandó feladatként kell, hogy előttük álljon ilyenformájú tapasztalatcserék szervezése. (Természetesen ez nem zárja ki a tsz-ek közötti tapasztalatcsere fontosságát.)

Ezekből is kitűnik az, hogy miért szükséges tehát konkrétan egy adott járás tsz mozgalmának helyzetét vizsgálni, hogy mi a magyarázata annak, hogy az egri járás el van maradva az országos átlagtól a mezőgazdaság szocialista átszervezése terén.

Nem szabad sohasem megfélemedezni azokról az útmutatásokról sem, amelyeket Lenin, Sztálin adtak a mezőgazdaság szocialista átszervezésére vonatkozóan. Ilyen például az a lenini megállapítás, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezésének feladata, a párt helyes parasztpolitikája nem választható el a munkásosztály előtt álló legfontosabb feladatoktól. Nálunk ma a munkásosztály előtt álló legfontosabb feladatokat a következőkben lehetne összefoglalni:

Először: a munkásosztály hatalmának minden módon való megszilárdítása, amelynek alapja népi demokráciánkban: is a munkásosztály és parasztság szövetsége a munkásosztály vezetésével.

Másodszor: a szocializmus alapjainak lerakása az egész népgazdaságban. Közös érdeke ez is a munkásosztálynak és parasztságnak, hiszen a város ellátja a falut megfelelő gépekkel, munkaeszközökkel, iparcikkkel, a falu pedig mezőgazdasági nyersanyaggal és élelmiszerral látja el a várost.

Harmadszor: a szocializmus gazdasági alaptörvényének egyre szélesebb körben való érvényesülésének biztosítása.

Ezeket a feladatokat csak úgy tudja megoldani a munkásosztály, ha szövetségét a dolgozó parasztsággal egyre tartalmasabbá és szilárdabbá teszi. Ennek pedig feltétele, hogy megszűnjön az a kettősség, ami ma jellemzi népi demokráciánkat, hogy a városban fejlett szocialista ipar van, amíg a falun szétaprózott, kisparcellás parasztgazdaságok vannak. A fejlődés azt követeli, hogy az ipart követve, végbemenjen a mezőgazdaság szocialista átszervezése is.

Ez azonban már sokkal bonyolultabb feladat. A dolgozó parasztság százazezeit kell átvezetni a kisüzemi termelési módról a szocialista nagyüzemi gazdálkodásra. Ez nem megy simán, szívós harcot kell folytatni a régivel, a „megszokott” kis magántulajdonosi gondolkodási móddal szemben. Sztálin elvtárs „A Szovjetunió agrárpolitikájának kérdéseiről” c. cikkében élesen veri vissza azokat az antimarkista nézeteket, melyek szerint a falu „automatikusán” követi a várost, vagyis az olyan jobboldali nézetet, mely szerint nem szükséges harcolni a mezőgazdaságban a szocializmus alapjainak mielőbbi lerakásáért, mert ha az ipar, a város fejlődik, automatikusan vele fejlődik a falu is. (Nem nehéz ráismerni arra a nálunk elterjedt jobboldali nézetre, hogy a kisárutermelő parasztgazdaságok is a szocializmus felé fejlődnek „a maguk módján”. Tehát nem kell harcolni, nem kell nevelő, szervező, felvilágosító munkát végezni a parasztság körében, mert spontán úgyis a szocializmus felé fejlődnek. Ezt és hasonló jobboldali nézeteket Pártunk márciusi határozata szétzúzta.) Sztálin elvtárs megcáfolja ezt a nézetet, hangsúlyozva, hogy a kapitalizmusban a falu „automatikusán” követi a várost, minthogy a város kapitalista gazdasága és a falu kisárutermelő gazdasága alapjait tekintve, azonos típusú, vagyis mindkettő a termelőeszközök magántulajdonára támaszkodik. Nem így van azonban a szocialista város és a kisárutermelő falu esetében. Az iparban ugyanis a termelőeszközök közös tulajdonban, állami tulajdonban vannak. Ezzel magyarázható az, hogy a szocializmus alapjainak lerakása a mezőgazdaságban nem nélkülözheti a párt állandó, nevelő, szervező és felvilágosító munkáját a parasztság körében

Ezeket az útmutatásokat a mi viszonyainknak megfelelően alkalmazni kell. Ez azt jelenti, hogy nem húzunk rá sablonosan minden módszert és eszközt a mi magyar viszonyainkra, amelyeket a Szovjetunióban alkalmaztak. Ez helytelen lenne. Az viszont fontos, hogy elsősorban ne azt keressük, hogy miben különbözünk mi a Szovjetuniótól, — bár, hangsúlyozom ez is fontos, — hanem azokat, amelyek közesek a Szovjetunió akkori és a mai magyar viszonyokhoz. Lenin és Sztálin tanításaiból azokat az alapvető tételeket kell elsősorban figyelembe venni, amelyek nemzetközi érvényűek, amelyek elkerülhetetlenek minden szocializmust építő országban. Ilyenek pl. Leninnek „A szövetkezetekről” c., Sztálinnak „A Szovjetunió agrárpolitikájának kérdéséhez” c. munkája. Lenin szövetkezeti tervének nagysága abban áll, hogy a parasztság sokmilliós tömegét bekapcsolja a szocialista társadalom építésébe. „Lenin szövetkezetekéről” szóló cikkeiben — mondja Sztálin elvtárs — helyesen utalt arra, hogy a mezőgazdaság fejlődésének nálunk új úton kell haladnia, azon az úton, amelyen a parasztság többségét a szövetkezeteken keresztül bevonjuk a szocialista építésbe, azon az úton, amelyen a kollektívizmus elveit fokozatosan meghonosítjuk a mezőgazdaságban, előbb a termékek értékesítése, később pedig a mezőgazdasági termékek termelése terén.”³

Ebből tehát következik, hogy a szocialista nagygazdaságot

máról holnapra megteremteni nem lehet, hogy a parasztságot fokozatosan a szövetkezés alacsonyabb formáin keresztül kell elvezetni a kollektívizmus magasabb formájához. A mi pártunk is a lenini szövetkezeti tervre támaszkodott amikor a mezőgazdaság szocialista átszervezése főformájának a mezőgazdasági termelőség-szövetkezetet jelölte meg. De lehetővé tette azt is, hogy a szövetkezés alacsonyabb formáival: földműves szövetkezetek, különböző termelési társulások, az I-es és II-es típusú termelőség-szövetkezetek létrehozásával megkönnyítse a parasztságnak a mezőgazdasági termelőség-szövetkezetekre, mint a szövetkezés legjobb formájára való áttérést. Ebben találta meg pártunk a társulásnak azt a formáját, amelyben a paraszt egyéni érdekei kedvezően összefonódnak az állam, a közösség érdekeivel.

I. A termelőség-szövetkezeti mozgalom az egri járásban

a) A tsz-ek gazdasági és politikai helyzete

Az egri járásban jelenleg 16 mezőgazdasági termelőség-szövetkezet működik és két I-es típusú tsz. A mezőgazdasági tsz-ben dolgozó családok száma 461, s ezek együttvéve 2831 kh. földön gazdálkodnak. Ez a járás szántóterületének 6,5%-át teszi ki.

A tsz-ek számszerű növekedése 1951 óta stagnált, vagy éppen kilépések voltak, — ennek okáról később lesz még szó — de új tsz nem alakult. Az 1955-ös gazdasági év volt az, amely a kezdeti nehézségek után világosan, kézzelfoghatóan bebizonyította a nagyüzemi gazdálkodás fölényét a kisparaszti gazdaságokkal szemben. Így volt ez az egri járásban is. Ha csak a mezőgazdasági termelés legalapvetőbb termékének, a kenyérgabonának a terméseredményét hasonlítjuk is össze, azt látjuk, hogy míg a járás egyénileg dolgozó parasztjainak átlag 7,3 q termett 1 kh-on, addig a termelőség-szövetkezeteknek — szintén járási átlagot véve — 9,6 q termett kh-ként. Ez azt jelenti, hogy a termelőség-szövetkezetben dolgozók — ha a 7,3-et 100-nak vesszük — 31,5%-kal érték el magasabb terméseredményt. Ha feltételezzük, hogy az egyéni parasztság gabona vetésaránya egyenlő volt a termelőség-szövetkezetekével — az egész szántóterülethez viszonyítva — akkor a járásban 386 000 625 q-val termett volna több gabona, ha az egyéni gazdálkodók is azt a terméseredményt érték volna el, mint a tsz-ek.

Nem volna helyes azonban, ha a járás minden tsz-e közé egyenlőségi jelet tennénk. Vannak ugyanis kiválóak, ahol szép

eredményeket értek el a dolgozók, mint pl. a felsőtárkányi Dózsa tsz.-ben, ahol 1955-ben munkaegységenként 38 Ft-ot, a felnémeti Petőfi sz.-ben, ahol 59,75Ft-ot, a verpeléti Dózsa tsz.-ben, ahol 48,70 Ft-ot osztottak ki. Hogyan érték el ezt az eredményt?

A pártszervezet és a kommunisták aktív támogatásával, a munka helyes megszervezésével, az agro- és zootechnika legújabb vívmányainak alkalmazásával. Pl. Felnémten a négyzetesen vetett kukorica 32,8 q-át termett katasztrális holdanként. Vagy olyan jelenségek észlelhetők ezekben a tsz.-ekben, mint pl. a fent említett tsz.-nél rátértek az egyedi takarmányozásra, aminek eredményeként egész évben biztosítanít tudják a 10—10¹/₂ liter napi tejhozamot.

Ezek a tsz.-ek nem zárkóztak el az egyénileg dolgozó parasztok elől — hanem elősegítették azoknak a közös gazdaságra való áttérését — persze van még tennivaló ezeknél a tsz.-eknél is ezen a téren — így pl. Verpeléten 22-en, Felnémten 15-en, Felsőtárkányon pedig 37-en léptek az elmúlt gazdasági évben a közös gazdálkodás útjára. Vannak azonban elmaradott, szegényes, s mondhatnánk laza tsz.-eink is a járásban, mint pl. a nagyvisnyói Új Élet, ahol 15,46 Ft-ot, a novaji Új Élet, ahol 20,65 Ft-ot, az ostorosi November 7 tsz., ahol 27,26 Ft-ot osztottak ki munkaegységenként.

Azt lehetne mondani, hogy bizonyos objektív okai vannak ezek elmaradásának, olyanok, mint pl. az a tény, hogy az ostorosi tsz.-ben összesen 7-en vannak 90 kh. föld megművelésére, amiből 13 hold szőlő, és a legfiatalabb munkaerő 50 éven felül van. Tehát nincs elegendő mennyiségű, különösen fiatal munkaerő. Vagy az a tény, hogy főleg agrárproletárokból és kisparasztokból alakultak ezek a tsz.-ek és nincs tapasztalatuk a nagyüzemi gazdaság vezetésében, a munka nagybani megszervezésében stb. Ezek azonban nem elégséges okok annak megmagyarázására, hogy miért éppen ezekben a tsz.-ekben nem tudtak és egyesek nem tudnak még ma sem pl. a nagyvisnyói Új Élet, nyereséggel zárni egy-egy gazdasági évet. Ennek a kérdésnek a nyitja abban keresendő, hogy nem ismerik kellően ezek vezetői és tagjai a szövetkezet alapszabályát, hogy olyan jelenségeket lehet tapasztalni, mint a túlélelgezés pl. Novajon, vagy a háztáji gazdaságok túlméretezése stb. Mindez szorosan összefügg azzal, hogy ezek a tsz.-ek nem kaptak elegendő támogatást sem az alsóbb, sem a felsőbb párt- és tanácsszervektől. Nem segítették őket tanácsaikkal, s azzal, hogy maguk is példamutatóan vesznek részt a szövetkezeti építésben.

Vannak azonban olyan tsz-ek is, mint pl. az andornaktályai Petőfi, amely bár nem a legjobb tsz-ek közé tartozik, de kimagasló eredményeket ér el a növénytermelés egyes ágaiban. Így pl. őszi árpából 19,36 q, búzából 14 q-át ért el átlagosan kh-ként. Vagy ilyen a demjéni December 21 tsz, amely őszi árpából 21,7 q-ás, búzából 14,7 q-ás kh-kénti átlagot ért el.

Ha az egy munkaegységre eső forintra átszámított részesedést vizsgáljuk meg, akkor is azt látjuk, hogy tsz-eink évről évre erősödnek, nő az egy munkaegységre eső jövedelem, nő a dolgozó jóléte. Így pl:

1942-ben járási átlagot véve egy munkaegységre	25.— Ft jutott
1953-ban járási átlagot véve egy munkaegységre	28.— Ft jutott
1954-ben járási átlagot véve egy munkaegységre	33.— Ft jutott
1955-ben járási átlagot véve egy munkaegységre	40.80 Ft jutott

ami azt jelenti, hogy 1955-ben 1952-höz viszonyítva 63%-kal növekedett az egy munkaegységre eső részesedés. Ez azonban nem piaci áron, hanem állami áron pénzre átszámított jövedelem. Rendszerint a természetben megkapott termékek piaci ára magasabb, mint az így átszámított állami ár. Vagyis ez az átlagszámítás inkább alatta van a pénzben kifejezett értéknek, mint fölötte. Eppen ezért nem árt megnézni egy-két tsz tagnak az összrészesedését pénzben és termékben. Pl. Kui András, a verpeléti Dózsa tsz tagja 1954-ben 448 munkaegységet teljesített, a következőkben részesült: 7 q búza, 3 q árpa, 6 q szalmaszalkarmány, 4 q burgonya, 22 kg cukor, 50 kg alma, 2 liter olaj, 20 liter tej, 3 liter pálinka, 280 liter bor, 4031 Ft készpénz.

Nem nehéz megállapítani, hogy ezek együttes értéke pénzben kifejezve nem kevesebb, mint egy jól dolgozó üzemi munkás átlagkeresete. A felnémeti Petőfi tsz-ben az 1955-ös gazdasági évben egy olyan tsz tag, aki 300 munkaegységet teljesített — amit minden becsületesen, dolgozó tsz tag elérhet — a következőkben részesült: 9,87 q búza, 1,77 q árpa, 2,77 q kukocica, 21 q alma (7 kg munkaegységenként), 6 q takarmányrépa, 36 kg cukor, 45 kg hagyma, 37 kg káposzta, 20 liter bor, 5598 Ft készpénz. 1954-hez viszonyítva a tsz-ek évi összbevétele 1955-ben 1,5%-kal volt magasabb. Ugyancsak erre az időszakra vonatkoztatva az egy munkaegységre jutó részesedés 29,8%-kal emelkedett, s az egy tagra eső évi átlagkereset pedig 19,1%-kal.

Általában a jól működő tsz-ek belső életét vizsgálva is azt látjuk, hogy jó a munkafegyelem, jó a munkaszervezés, becsülettel teljesítik az állammal szembeni kötelezettségüket, és évről évre gazdagabbak. Ezzel szemben a gazdaságilag gyenge tsz-eknél azt látjuk legtöbb esetben, hogy nincs egyetértés, rossz a

munkafegyelem, nem teljesítik az állammal szembeni kötelezettségüket, s éppen , mert gazdaságilag gyengék, a háztáji gazdaságot nem a szó szoros értelmében vett háztáji gazdaságnak tekintik, hanem olyan gazdaságnak, ami arra hivatott, hogy fő jövedelem forrásként szolgáljon, szemben a közös gazdasággal. Ez oda vezet, hogy elhanyagolják a közös földet, nem tekintik magukénak a tsz-et, úgy bánnak a tsz-ek vagyonával, mint a csáki szalmájával, s ez nyilvánvalóan visszahat a gazdaságra, tovább gyengíti azt. Ez utóbbiak közé tartozik a nagyvisnyói Új Élet tsz, amely gazdasági gyengesége miatt nem tudta teljesíteni az állammal szembeni kötelezettségét. Ezzel szemben a demjéni December 21 tsz 40 q búzát, az adornaktályai tsz pedig 30 q búzát adott az államnak, a kötelező beszállításon felül állami felvásárlási áron. Tehát, ha jó a munkaszervezés, ha minden tsz tag magáénak tekinti a közös vagyont, akkor ez nem marad hatás nélkül a gazdaságra.

Miben rejlik annak magyarázata, hogy a kollektív nagyüzemi gazdálkodás fölényben van a kisparaszti gazdaságokkal szemben? Mindenekelőtt abban, hogy megvan a lehetősége a technika legújabb vívmányainak az alkalmazására. A nagyüzemi gazdaság nem fél az új termelési eljárással és az új termékfajták meghonosításával kísérletezni — esetleg évekig, — mint pl. négyzetes kukorica vetéssel, a heterózis kukorica termeléssel, pótbeporzással, vegyszeres gyomirtással, s ugyanakkor ennek alapján a helyes vetésforgó biztosításával, a talaj jobb kihasználásával tudják biztosítani, főleg úgy, hogy a munkának időben való elvégzésével — amit gépek kihasználása biztosít — nagymennyiségű másodvetést tudnak vetni. Ezekhez közvetlenül segítséget nyújtanak a nagyüzemi mezőgazdaságban a mezőgazdászok, agronómusok, kiváló tudósok és kutatók. Megvan annak a lehetősége is, hogy gyümölcsösökben kísérletezzenek micsurini eljárásokkal, pl. az aklimatizálással, hibridizálással (keresztelés), stb., vagy nem félnek a újításoktól az egyedi takarmányozás, nemesített vetőmag, stb. alkalmazásában. Persze ezeknek az elterjedése és megvalósításai gye-
reképőben járnak tsz-einkben, ami elsősorban azzal magyarázható, hogy mezőgazdászaink, agronómusaink eléggé idegenkednek az újtól, s általában az agro- és zootechnika legújabb vívmányainak alkalmazásától. De mert meg van erre a lehetőség a nagyüzemi gazdálkodásban, s már kezdeti lépéseket látunk is ezen a téren pl. vegyszeres gyomirtás, vagy Felnémeten a négyzetes kukorica vetés, az egyedi takarmányozás bevezetése stb, arra kell törekedni, hogy tsz-eink egyre nagyobb számban honosítsák meg ezeket az eljárásokat.

Ugyanakkor a kisüzem ezt nem tudja megvalósítani annál az egyszerű oknál fogva, hogy éppen, annyi területe van, amennyi saját léte fenntartásához szükséges, s így minden elemi csapás, vagy a kísérletezés esetleges kudarca tönkre teheti.

A mezőgazdasági tsz-eknek megvan a lehetőségük arra is, hogy traktorokat, kombájnokat, s egyéb mezőgazdasági gépeket alkalmazzanak, amíg a kisparaszti gazdaságoknak nagyon is korlátoltan van erre lehetőségük. A gépek alkalmazása növeli a munka teljesítményét az emberi ill. fogat munkával szemben. A cél mindenesetben egy: a mezőgazdasági termelés fejlesztése, a termelékenység nagyarányú növelése. Ennek pedig legfontosabb feltétele a termelési folyamatok gépesítésének állandó fokozása. Így pl. a traktorok munkája nyomán a traktorszántás 2,6-szeresére, a takarmánykaszálás 19-szeresére növeli a munka teljesítményét az emberi ill. a fogat munkával szemben. A kombájnál végzett teljes gabona betakarításhoz csak mintegy 40%-kal kell annak az emberi munkaerőnek, mint amely a kézi aratás, a fogatos behordás, és a cséplőgéppel végzett cséplés emberi munkaerő szükséglete. Egy kh gépesítetlen gabonatermelés átlag 9 napi munkát vesz igénybe, amíg a gépek teljes kihasználásával 3 és $1\frac{1}{2}$ munkanap elegendő. Ez azt jelenti, hogy ha változatlan maradna a termésátlag — pl. 12 q őszi búza kh-ként — akkor a gépesítés nélkül egy munkanapra 133 kg búza jut, amíg a gépesítést kihasználva 343 kg jut egy munkanapra. Ez a néhány példa is elegendő bizonyítéka annak, hogy a gépesítés milyen nagy arányban növeli a munka teljesítményét. A gépesítés azonban úgy is elősegíti a termés növelését, hogy lehetővé teszi egyes mezőgazdasági munkák időben való elvégzését. Ezeknek alapján — a munka termelékenysége és a termésátlagok növekedése következtében — csökken a mezőgazdasági termékek önköltsége, ez egyrészt növeli a mezőgazdasági üzemek jövedelmét, másrészt pedig a mezőgazdasági termékek árának csökkenését eredményezi, ami a dolgozók életszínvonala emelkedése szempontjából döntő jelentőségű. Ezenkívül figyelemreméltó az is, hogy a gép mentesíti az embert a nehéz fizikai munka végzésétől, és egyben a gépek megismerése növeli a falu dolgozóinak kulturális színvonalát. Ez a magyarázata annak, hogy a nagyüzemek képesek a rendszeres bővített újratermelés megvalósítására, amíg a kisüzemek nem rendelkeznek ilyen lehetőségekkel.

Nem véletlen tehát, hogy a régebben szegény, vagy kisparaszt a tsz-be lépve középparaszti színvonalra emelkedik, vagyis ez az alapja a tsz-i parasztság jóléte állandó emelkedésé-

nek. Ezen megállapítás igazolására szolgáljanak a következő adatok: az egri járásban az 1954—55-ös gazdasági évben 23 tsz tag épített házat, 12 Felnémeten, 3 Novajon, 5 Felsőtárkányon, 3 Maklártályn. Ebben a gazdasági évben, tehát 1955-ben, 20 tsz-i tag vett tehenet. 30 tsz-i tag vett kerékpárt, 2 motorkerékpárt. Egyre több tsz-ben találunk kultúrházat, könyvtárat, stb. A felnémeti Petőfi tsz pl. most azt tervezi, hogy keskenyfilm-vetítógépet vesz, és időközönként filmelőadásokat tart a tsz tagságának. Kivétel nélkül minden tsz-ben van politikai oktatás, ahol a tsz-i tagok megismerkednek a marxizmus-leninizmus alapvető tételeivel, a dialektikus-materialista világszemlélet legalapvetőbb problémáival. Igen nagy az érdeklődés az ismeretterjesztő előadások iránt, amelyek a szakmai látókör szélesítése mellett ugyancsak hozzájárulnak tsz-i tagjaink ideológiai és politikai érdeklődésének és megalapozottságának fokozásához.

De így sorolhatnánk tovább azokat a tényezőket, amelyek azt igazolják, hogy a nagyüzemi gazdálkodás eredményeként a szocializmus gazdasági alaptörvényének célja — a dolgozók anyagi és kulturális igényeinek maximális kielégítése — egyre fokozottabb mértékben valósul meg a tsz-einkben. Ezek tagadhatatlan tények, melyeket megcáfolni nem lehet. Mégis föl kell vetni tsz-i tagjaink felé, hogy a különböző előadások, valamint a könyvtárak csak lehetőségét biztosítják ideológiai és szakmai fejlődésüknek. Ezt a lehetőséget csak úgy lehet valósággá változtatni, ha a tsz vezetői, agronómusai, kommunistái és ezek nyomán a tagság is tanulmányozzák is ezeket a könyveket. A demjéni, felnémeti könyvtárakban értékes szakmai könyvek is vannak, amelyek tanulmányozása feltétlenül elősegítené a legújabb növénytermesztési, állattenyésztési, gyümölcsstermelési stb. eljárások minél szélesebb területen való meghonosítását.

b) A jobboldali nézetek hatása az egri járás termelőszövetkezeti mozgalmára

Pártunk 1955. márciusi határozatában nyíltan feltárta és szétszúzta azokat az antimarxista nézeteket, melyeknek alapján a kisárutermelő parasztgazdaságok is — népi demokratikus viszonyok között — a szocializmus felé fejlődnek, s amelyeknek alapján a kisárutermelő parasztgazdaságok is képesek a rendszeres bővített újratermelés megvalósítására. Ezek és hasonló nézetek tudománytalanságához nem fér kétség. Ezek a nézetek ugyanis elhomályosítják azt a harcot, ami a faluban folyik a

mezőgazdaság szocialista átszervezéséért, felhomályosítják azt a tényt, hogy a faluban nemcsak a szocialista irányú tendenciák érvényesülnek a mezőgazdaság szocialista átszervezésének időszakában, hanem visszafelé húzó kapitalista tendenciák is. Ilyen tendenciák érvényesülhetnek és érvényesülnek nemcsak a kulákságon keresztül, hanem érvényesülnek a dolgozó parasztság kettős természetén keresztül is, azon keresztül, hogy a dolgozó paraszt — egyrészt tulajdonos, másrészt dolgozó.

A fenti nézetekből nem nehéz levonni azt a következtetést, hogy szüntessük meg a politikai nevelő, szervező munkát a dolgozó parasztság körében, hiszen úgyis rájönnek előbb-utóbb maguktól arra, hogy a nagyüzemi gazdálkodás előnyösebb, hogy ösztönösen spontán is a szocializmus felé fejlődnek. Ezek a nézetek nem hagyták hatás nélkül az egri járás termelősövetkezeti és egyénileg dolgozó parasztságát sem.

Hogyan hatottak ezek a nézetek a termelősövetkezetekre? Legkézzelfoghatóbb hatása az volt, hogy 8 tsz felbomlott. Ennek oka elsősorban azokban a nézetekben keresendő, amelyeket a jobboldali politika képviselői hirdettek. Ezek a nézetek ugyanis liberalizmust, általános politikai nemtörődömséget szültek a tsz-ekben, ami szükségszerűen a kollektíva felbomlásához vezetett, olyan tsz-ekben, ahol kevés volt, vagy nem voltak komünisták, így nem voltak olyanok, akik összefogják a csoportot.

Jellemző, hogy éppen azok a tsz-eink bomlottak fel, amelyekben többségben középparasztok voltak. Ez viszont annak bizonyítéka, hogy a középparasztság körében nem végeztünk meggyőző, nevelő, felvilágosító munkát. Nem meggyőződésből léptek a szocialista gazdálkodás útjára, hanem sok esetben adminisztratív módszerek hatására. Sőt olyan is volt, aki nem azért lépett be a tsz-be, mert meggyőződött a szocialista gazdaság előnyéről a kisk gazdasággal szemben, hanem azért, hogy belülről bomlassza a tsz-t, hogy elégedetlenséget keltsen a tagok körében, főleg a kisebb nehézségek felnagyításával és a szövetkezeti alapszabályzat elleni úszítással. Szükségszerűen azok a tsz-ek bomlottak fel elsősorban, ahol ilyen egyéneket találunk. Megjött a hangja a múlt rendszert visszasíró kulákságnak és a befolyásuk alatt tévelygő középparasztnak is az 1953-as „kormányprogram” után. Szinte nyíltan hangoztatták, hogy most „a mi napunk jött el”. nem egy helyen bírósági pereket indítottak a kulákok a tsz-ek vagyoni ellen. Így volt ez Egerszalókon is, ahol a kulákok a törvényekre hivatkozva egyre-másra követelték vissza a tsz-ektől vagyonaikat és indítottak bírósági eljárást a tsz ellen. A jobboldali politika hatásának kell

tekinteni azt is, hogy a tsz-ekben bizonytalanság ütötte fel a fejét, elharapódzott egyes helyeken a fegyelmezetlenség mind a munkában, mind a társadalmi tulajdonhoz való viszonyban. A jobboldali politika hatása nyilvánult meg abban is, hogy bár nem bomlott fel a termelészövetkezet Bekölcén, de 27 tag lépett ki belőle 1954 végén, s ezek közül 20 földdel rendelkező dolgozó paraszt volt. Az ilyen és hasonló esetek nem maradtak hatás nélkül a bent maradt tagokra sem, hiszen pusztán az a tény, hogy a tagság egy része kilép a közösből és újra az egyéni gazdálkodást választja, bizonytalanságot, ingadozást szül.

Az, hogy mégis megmaradt ez a termelészövetkezet, annak köszönhető, hogy a kommunisták talpon álltak a válságos időszakban, s hogy munkájuk nem volt hiábavaló, már meg is mutatkozik abban, hogy a legutóbbi időben újra vannak belépések ebben a termelészövetkezetben. Nem árt azonban felhívni a figyelmet arra sem, hogy a kilépett tagokat nem szabad elveszettnek tekinteni, foglalkozni kell velük, hiszen a legtöbben nem annyira maguk, mint mások véleménye alapján léptek ki. Fel-tétlenül eredményes lenne, ha a falu kommunistái összeülnének és tanácskoznának erről a kérdéstről, s megbeszélnék, hogy mi a tennivalójuk ezen a téren. Segítené az is, ha a középparasztokat összehívnák csoportos beszélgetésekre, és ott elbeszélgetnének ezekről a kérdésekről.

Az egri járás, bár nem elsősorban ipari terület, mégis azt tapasztalhatjuk, hogy a termelészövetkezetből kilépők általában az iparban helyezkedtek el. A bekölceiek pl. a borsodnádasdi lemezgyárba mentek dolgozni többségben. Ez a megállapítás nemcsak azokra vonatkozik, akik a termelészövetkezetből kiléptek, hanem azok nagy részére is, akik benn maradtak bár, de vagy a családtagok nincsenek a tsz-ben, vagy a szülők. Ilyen esetben is annak lehetünk tanúi, hogy vagy a családtagok, vagy a szülők dolgoznak az iparban. Általában jellemző — amiről már volt is szó —, hogy a középparasztok idegenkednek a tsz-ektől. Felnémeten pl. 9-en léptek be a Petőfi tsz-be ebben a gazdasági évben, de mind földnélküliek, ami azt jelenti, hogy a tsz meglévő 160 kh földjét, amiből 20 kh gyümölcsös, a jelenlegi 61 taggal is meg tudja dolgozni, kivéve egyes idénymunkákat, amikor bevonják a családtagokat is. Ezeknek a száma is maximálisan csak 18-at ért el. Ilyen viszonyok mellett nem képes a tsz a tagok számának bővítésére, hiszen nincs elegendő föld, s ha mégis eleget akar tenni a KV júniusi határozatának, úgy kénytelen mellékezemágak létesítésével biztosítani a munkaerő foglalkoztatását, amelyek hasznosak, de csak úgy, ha a

szó értelmében vett melléküzemágak vannak. Vagyis, ha a fő jövedelmi forrást a kollektív mezőgazdasági munka képezi. Ugyanakkor, ha pl. a felnémeti középparaszt családokat egyenként vizsgáljuk, azt látjuk, hogy néhány kivételtől eltekintve, vagy a családtag vagy a szülők dolgoznak az iparban. Ez bizonyos mértékig a tsz-től való félelemmel magyarázható, s ez szinte érthető is volt addig, amíg a tsz-ek a kezdeti nehézségeken túl nem jutottak, és be nem bizonyították azt, hogy képesek olyan részesedést biztosítani a dolgozóknak, ami nem kevesebb, hanem több annál, mint amit az iparba menve segédmunkásként keres. Ma már járási átlagot számítva a tsz-i tagok havi részesedése 1200 Ft-ra tehető, és ez az év minden hónapjában ugyanannyi, holott tudvalevő, hogy a téli hónapokban csak töredékét teszi ki a munkaidő a nyári munkaidőnek. Ma tehát biztosítani tudják már a szövetkezetek a dolgozó parasztság jólétének azt a fokát, amit az iparba menve sem szárnyal felül.

Az egyéni parasztgazdaságokra pedig úgy hatott a jobboldali politika, hogy szinte kivétel nélkül várankozási álláspontra helyezkedtek, nem voltak belépések a tsz-ekben. Ez különösen megmutatkozik még ma is, főleg a középparasztság körében, pl. a múlt év november 1-től számítva 86 család 95 taggal lépett be a járás termelőszövetkezeibe, de mindössze 33,5 kh földdel. Ez azt mutatja, hogy a középparasztok idegenkednek a szocialista gazdálkodástól, hogy főleg agrárproletárok és kisparasztok lépnek a kollektív gazdálkodás útjára. Ugyanezt a képet kapjuk akkor is, ha a KV 1955. júniusi határozata utáni helyzetet vizsgáljuk. A júniusi határozat óta mindössze 21 család lépett a közös gazdálkodás útjára, az egész járásban 29 taggal és 23 kh-dal.

Két-három kisparaszt 3—4 kh-dal, de zömében agrárproletárok, s középparasztot csak egyetlen egyet találunk a belépők között, aki 7 kh-dal lépett be a termelőszövetkezetbe. A kép azonban még így sem lenne világos, ha nem mutatnánk rá arra is, hogy vannak olyan termelőszövetkezetek is, ahol egyetlen belépő sem volt egész gazdasági év alatt. Ilyen pl. az egerszólati Haladás, a novaji Egyetértés, az ostorosi November 7 tsz. Ezt azonban már nem lehet az egyénileg dolgozók idegenkedésével magyarázni, itt feltétlenül felelősek a termelőszövetkezeti tagok is, de elsősorban a kommunisták és a vezetők. Egyes termelőszövetkezetek ahelyett, hogy maguk is arra törekednének, hogy elősegítsék, megkönnyítsék az egyénileg dolgozó parasztoknak a közös gazdálkodásra való átmenetet, befele fordulnak, elzárkóznak az egyénileg dolgozóktól.

Sőt nemegyszer találkozunk olyan jelenséggel is, hogy munkaerőhiányban nem tudnak megbirkózni a birtokukban lévő területtel, s ezen nem úgy próbálnak javítani, hogy az egyénileg dolgozó parasztokat igyekezzenek nevelni, meggyőzni a szövetkezés előnyeiről, így növelni a munkaerőt, hanem kiadják a terület egy részét régi kapitalista módon részművelésre, vagy napszámosokkal dolgoztatják meg, ami szintén ellentmond az alapszabályban rögzítetteknek, és éppen az utóbb említett termelőszövetkezetekre vonatkozik ez járásunkban elsősorban, melyek amúgyis gyengén állnak gazdaságilag. Nem látják ezek vezetői és tagjai, hogy ez nem erősíti, hanem tovább gyengíti a szövetkezetet, hiszen olyan kiadásra kényszerít, amit amúgy is szétoszthatnának, vagy a közös vagyon gyarapítására fordíthatnának. Lábrakapott egyes termelőszövetkezetekben a női dolgozóknak a lebecsülése is. Ehelyett inkább arra kell törekedni a termelőszövetkezetek vezetőinek és tagjainak, hogy bevonják a nőket és családtagokat sokkal nagyobb arányban, mint eddig.

A jobboldali politika mutatkozik meg egyes községi tanácsok munkájában is, amikor még ma is tapasztalunk olyan jelenségeket, hogy egyes végrehajtó bizottságok olyan határozatokat hoznak, amelyek a termelőszövetkezetekkel szemben az egyénileg dolgozó parasztság érdekeit tartja szem előtt. Nyilván nem arról van szó, hogy az egyénileg dolgozókat nem kell támogatni, meg kell adni minden segítséget ahhoz, hogy a lehetőségeiknek megfelelően a kisüzem adta korláton belül is növelni tudják termelésüket. Azt azonban ismételtlen alá kell húzni, hogy mindemellett elsősorban a termelőszövetkezetek fejlődését kell elősegíteni. Előfordulnak még olyan jelenségek, mint pl. Kerecsenden, hogy a termelőszövetkezetben később gyulladt ki a villany, mint az egyéni gazdánál, holott a tsz villanyfájáról kellett azokhoz is elvezetni, vagy olyan jelenségek, hogy nem elősegítik, hanem gátolják egyes tanácsfőnökök a termelőszövetkezetekben folyó építkezéseket különböző bürokratikus huzavonákkal, amelyeknek komoly kárát vallják a termelőszövetkezetek. Járási párt- és tanácsszerveinknek ezen a téren komoly feladataik vannak. Meg kell érteni minden párt és tanács vezetőnek, hogy az újat az állam támogatása nélkül nem lehet felépíteni. A lenini szövetkezeti terv is igen fontosnak tartja az állami támogatás elvének megvalósítását a szövetkezetek erősítésében. Lenin azt tanította, hogy a falu szövetkezeti felépítése csak akkor fejlődhet sikeresen a szocializmus útján, ha a proletárállam és az ipari város minden vonalon egyre nagyobb anyagi, pénzügyi, szervezeti és kulturális segítséget nyújt a falunak. „Minden társadalmi rendszer —

írta Lenin — csakis egy bizonyos osztály pénzügyi támogatásával jön létre... most tudatában kell lennünk és a gyakorlatban kell érvényt szerezni annak, hogy ezidőszere az a társadalmi rendszer, amelyet a szokottnál is nagyobb mértékben kell támogatnunk: szövetkezeti rendszer.”⁴ Ez a lenini tanítás vonatkozik ránk is Ezt kell a párt- és állami szerveinknek figyelembe venni és szem előtt tartani, amikor egyes helyeken az egyénileg dolgozó parasztság érdekét a termelőség-szövetkezeti parasztság érdekei fölé próbálják helyezni.

A jobboldali nézetek elterjedése komoly károkat okozott termelőség-szövetkezeti mozgalmunknak. Éppen ezért, hogy a parasztságunk biztos jövőjét, a nagyüzemi gazdálkodást a mezőgazdaságban megteremthessük, kíméletlenül szét kell zúzni a jobboldali nézeteknek mindenféle megnyilvánulását és maradványát. Láss be dolgozó parasztságunk azt is, hogy az ilyen politika csak a falusi burzsoáziának, a kulákságnak kedvez.

II. Feladataink a termelőség-szövetkezetek fejlesztése terén az egri járásban

Pártunk 1955. júniusi határozata kettős feladatot állít eléink a tsz-mozgalom fejlődését illetően. Azt, hogy a meglévő termelőség-szövetkezetek megszilárdításával egy időben, számszerűen is növelni kell a termelőség-szövetkezeteket, hangsúlyozva, hogy a termelőség-szövetkezetek megszilárdítása és a termelőség-szövetkezetek számszerű fejlődése egymást feltételező és nem egymást kizáró feladat. Ezt kell szem előtt tartani nekünk is, amikor meghatározzuk feladatainkat az egri járásban, hogy mit kell tennünk e kettős feladat sikeres megvalósítása érdekében. Az egri járás sajátos földrajzi helyzetét figyelembe véve, valamint azt, hogy szőlő- és gyümölcs-termelő parasztságunknak nagy része, párt- és tanácsszerveinknek arra kell törekedni, hogy elősegítsék az egyszerűbb szövetkezeti társulások létrehozását, de úgy, hogy ez ténylegesen átmenetet jelentsen az egyéni gazdálkodásról a szövetkezetek magasabb típusa felé, hogy ne jelentse az egyéni gazdaságoknak egy valamivel fejlettebb fokon való megrekedését. A fokozatosság elvének érvényesítése nemcsak az egyszerűbb társulások támogatását jelenti, hanem azt is, hogy az egyszerűbb társulásokon belül is állandó harcot kell folytatni az elmaradással szemben, a haladó győzelméért. *Tehát a mezőgazdaság szocialista átszervezésének fő útja a termelőség-szövetkezetek harmadik típusa, a mezőgazdasági termelőség-szövetkezetek.* Ezért kell állandó szívós, felvilágosító, meggyőző munkát

végezni a parasztság körében. Propagálni kell a nagyüzemi gazdálkodás előnyeit a kisparaszti gazdaságokkal szemben és ezt összekötni mindennapos személyes agitációval. Dolgozó parasztságunk nem elégszik meg általános szolamok ismételtetésével. Éppen ezért arra kell törekedni pártszerveinknek, hogy a népnevelők a közös gazdálkodás eredményei mellett beszéljenek a kisparcella adta korlátokról is, beszéljenek a jövőről, a perspektíváról, ami a kollektív gazdaságok és a kisparcellás parasztgazdaságok előtt áll.

Járásunk földrajzi adottságát figyelembe véve arra kell törekednünk, hogy *minél szélesebb körben valósítsuk meg a belterjes gazdálkodást termelőszövetkezeteinkben.* A belterjes gazdálkodás lényegében az, hogy a termés növekedését a termelőeszközök hatékonyabb felhasználásával, a megművelt terület egy holdjára eső több termelőeszköz befektetéssel a gazdálkodás módszerének állandó fejlesztésével biztosítják. Ezért a belterjesség a hozamok, a munkatermelékenység állandó növekedésével jár együtt. Termelőszövetkezeteinkben a termelés jelenlegi színvonalát tekintetbe véve, a belterjesség fokozásának legfontosabb feladatai a következők: a termésátlagok, a közös állatállomány és hozamainak növelése: a növénytermelés és állattenyésztés helyes arányának kialakítása, a közös állattenyésztés, elsősorban a közös szarvasmarha-tenyésztés sokkal erőteljesebb fejlesztése: a növénytermelés helyes arányainak kialakítása; a fokozottabb trágyázás fejlettebb termelési módszerek alkalmazása; több és jobb gépimunka.

Az a legfontosabb ezen a téren, hogy termelőszövetkezeteink megtalálják a helyes arányt a növénytermelés és állattenyésztés között, hogy az 1955-ben hiányosan megvalósított tervet az állattenyésztés terén túlteljesítsük. Ugyanis ha a növénytermesztés adatait vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a rozs és kukorica kivételével túlteljesítették termelőszövetkezeteink az 1955-ös tervet, de állattenyésztés terén — különösen tehén, amiből csak 89%-ra, juh, amiből csak 88 %-ra, ló, amiből 95%-ra és anyakoca, amiből 75%-ra teljesítették termelőszövetkezeteink az 1955-ös tervet — vannak tennivalóink. Természetesen ezek mellett a hiányosságok mellett eredményekről is beszélhetünk, pl. a szarvasmarha- és sertésenyésztési tervet túlteljesítették termelőszövetkezeteink. Mégis helyes beszélni ezekről a hiányosságokról, és felhívni termelőszövetkezeteink figyelmét arra, hogy a jövőben törekedjenek a növénytermelés és állattenyésztés helyes arányát megtalálni, vagyis az állattenyésztés terén mutatkozó hiányosságokra fordítsanak nagyobb gondot, de

ugyanakkor a kukorica termelésben mutatkozó lemaradásra is figyeljenek fel.

Nem lehet helyes arány pl. az egerszóláti Haladás tsz.-ben, amikor 172 kh föld megmunkálásához 2 db ló és 18 szarvasmarha van, amiből 7 db tehén. Ugyanakkor sertés, vagy juh nincsen, bár 21 hold rét és 11 hold legelővel rendelkezik a tsz. Az ilyen lehetőségek kihasználására sokkal nagyobb gondot kell fordítani a termelőszövetkezeteinknek.

Nagyon fontos feladat az, hogy a tsz.-ek nagy gondot fordítsanak a munkafegyelem javítására, s a tagok kivétel nélkül, egyre nagyobb szorgalommal vegyék ki részüket a közös munkából. A jó eredmény, a nagy jövedelem nem magától születik, hanem a szövetkezeti tagságon múlik. A nagyüzemi termelés kedvező lehetőségei önmagukban csak adottságok. A fejlett technikát az embereknek kell mozgásba hozni, a munka minősége elsősorban az embereken múlik. Ezért olyan fontos a szövetkezeti parasztság szocialista nevelése, a tagokkal való helyes bánásmód. A tagság nemcsak munkaerőt képvisel, ők a szövetkezet gazdái. Nagyon fontos, hogy a tervszerű és szakszerű vezetés mellett a szövetkezeti vezetők tudjanak bánni az emberekkel megbecsülnék az egyszerű tagokat, ne parancsolgassanak, de legyenek igazságosak, követeljék meg a fegyelmet. Különösen sok múlik a szövetkezetekben dolgozó kommunistákon, s pártszervezeteken. Elsősorban nekik kell őrködni a szövetkezeti demokrácia betartásán, bírálni és segíteni a vezetést, jó példával előljárva, nevelni a többieket. A gazdálkodás gyors felindülésének, a közös gazdaság belterjes és sokoldalú fejlesztésének záloga a tagok közös akarata és cselekvése. Ezt egy pillanatra sem szabad szem elől téveszteni.

Termelőszövetkezeteink további megszilárdulását és fejlesztését, csak úgy tudjuk megvalósítani, ha sohasem tévesztjük szem elől a lenini hármasszöveget, szilárdan a szegényparasztságra támaszkodva (a termelőszövetkezeti paraszt szilárd támaszunk akkor is, ha előzőleg középparaszt volt), szoros szövetségben a középparasztsággal, kíméletlen harcot folytatunk a kulákság ellen. A falun nem csökken, hanem élesedik az osztályharc a mezőgazdaság szocialista átszervezésének időszakában. A termelőszövetkezeti mozgalom fejlesztésének 1955. évi tapasztalata azt mutatja, hogy a kulákok és velük szövetségben a falu más reakciós elemei, elsősorban a klérus, minden tevékenységükkel igyekeznek akadályozni a mezőgazdaság szocialista átszervezését. A termelőszövetkezetek elleni aknamunkájukban az előző években használt lejáratott hazugságait (a csajka mese stb.) elavultak, hiszen a termelőszövetkezetek ered-

ményei, s megszilárdult helyzetük cáfolhatatlan tények. Eppen ezért az ellenség új módszerekhez folyamodott, olyanokhoz, amelyek a nemzetközi helyzet problémáinak helytelen magyarázatával bizonytalanságot igyekeznek kelteni a dolgozó parasztságban a termelőszövetkezeti mozgalom jövőjét illetően. Termelőszövetkezeteink meglévő gyengeségeit felnagyítják, eltúlozzák. Eppen ezért beszelnünk kell ezekről a kérdésekről is dolgozó parasztjainknak. Nem szabad elfelejteni, hogy termelőszövetkezeteink fiatalok, többségük alig 3—4 éves. Nyilvánvaló, hogy zömük nem érhet el ilyen rövid idő alatt olyan sikereket, mint a már „jól beállt” nagyüzemek. Igen sok gyermek-betegséggel küzdenek még. Ha azonban csak a fogyatékoságokról beszélünk, nem látnánk meg a fától az erdőt. Nem árt megszívlelni ezzel kapcsolatban Lenin tanítását: „Mikor az új éppen csak megszületett, a régi, bizonyos ideig, mindig erősebb az újnál, ez mindig így szokott lenni, a természetben és társadalmi életben egyaránt. A csúfolódás azon, hogy az új hajtásai gyengéek, az intellektueller olcsó kétkedése és más efféle — mindez, lényegében a burzsoázia osztályharcának módszere a proletáriátus ellen, a kapitalizmus védekezése a szocializmussal szemben. Gondosan kell tanulmányoznunk az új hajtásait, a legnagyobb figyelmet kell tanúsítanunk irányukban, minden eszközzel elő kell segítenünk növekedésüket és ápolnunk kell ezeket a zsege hajtásokat.”³

Nagy gondot kell fordítani járásunk termelőszövetkezeteinek fejlesztésénél a családtagok, női és fiatal munkaerők bevonására. Nem szabad kihasználatlanul hagyni ezt a lehetőséget, mert éppen járásunkban vetődik fel különös szükségessége ennek, hiszen már beszéltünk róla, hogy járásunk speciális sajátossága következtében sokkal több munkaerőre van szükség nálunk, mint esetleg olyan területeken, ahol nagyobb lehetőség van a növénytermelésre, ami már jobban gépesítve van.

Fontos feladat a termelőszövetkezet alapszabályának pontos megtartása. Meg kell értetni szövetkezeti parasztságunkkal, hogy a földjáraadék törvényesítése nem jelent különbségtételt a volt szegény- és középparasztnak között. Véget kell vetni, hogy egyesek átjáróháznak tekintsék a termelőszövetkezetet. Szigorúan ragaszkodni kell az alapszabályzatban rögzített elvekhez, mely szerint három évig a belépett tag nem léphet ki a termelőszövetkezetből. Az alapszabály ismerete azonban szükséges azért is, hogy agitációs munka közben válaszolni tudjunk a dolgozó parasztságot legjobban érdeklő kérdésekre, olyanokra, hogy mit kell bevenni a közös gazdaságokba, a bevitt értékek milyen hányadát, mennyi idő alatt fizetik ki a tagoknak, milyen jogaik és milyen kötelezségeik vannak a termelőszövetkezeti tagoknak, stb. Fontos feltétele a termelőszövetkezetek gyors megszilárdításának, hogy már kezdettől fogva biztosítva legyen a szövetkezet alapszabályszerű

működése, mindenekelőtt az, hogy a tagok bevigyék az alapszabály által megszabott felszerelést, állatokat, vetőmagot stb. Szükséges az alapszabály ismerete azért is, hogy elkerüljük azt a helytelen gyakorlatot, ami a háztáji gazdaságok túlméretezettségére jellemző egyes helyeken. Igaz, hogy meglévő szövetkezeteink ma már egyre jobban tartják magukat az alapszabályzathoz, de azért még van tennivaló ezen a téren is. Lényeges feladataink vannak az anyagi érdekeltiség elvének helyes betartása terén is. Termelőszövetkezeteinkben érvényesül a szocializmusnak ez a gazdasági törvénye, amennyiben érvényesül az elosztás szocialista elve, hogy „mindenki képessége szerint, mindenkinek munkája szerint”. Ez abban jut kifejezésre hogy termelőszövetkezeteinkben a munkaegység szerinti elosztás érvényesül. Ezen a téren kétirányú hiba is észlelhető, amit feltétlenül fel kell számolni. Az egyik az egyenlődsdi, ami abban mutatkozik meg, hogy vannak olyan szövetkezetek, amelyek szinte az egész jövedelmet kiosztják a tagok között, úgy, hogy nem a végzett munkát, hanem a bevitt eszközöket, a család létszámát stb. körülményeket vesznek figyelembe. Ez nagyban gátolja a közös gazdaság fejlesztését. Ugyancsak hiba ezen a téren az is, hogy vannak olyan termelőszövetkezeti tagjaink, akik az egyéni anyagi érdekeltiségüket nem a közösben, hanem a háztáji gazdaságokban látják. Ez aztán sok esetben oda vezet, hogy a szövetkezeti tag több gondot és munkát fordít a háztáji gazdaságára, mint a közösre, hogy a szövetkezet takarmányával jól ellátja saját tehenét, míg a szövetkezet tehenei koplálnak, hogy ennek megfelelően saját tehenek kétszer annyi tejét ad, mint a szövetkezeté. Meg kell értetni szövetkezeti parasztságunkkal, hogy a személyes érdekeltiség biztosítása a közösben, alapját képezi a szocializmus gazdasági alaptörvénye fokozottabb érvényre jutásának, a dolgozók állandóan növekvő anyagi és kulturális igényeik maximális kielégítésének.

Termelőszövetkezetek fejlesztésének fontos feltétele járásunkban az, hogy a kommunisták, párt- és tanácsszervek személyes példamutatásukkal járjanak jó példával elő, lépjenek be a termelőszövetkezetbe. Bár vannak ezen a téren is jó példáink, mint a demjéni párttitkár, az egerszalóki tanácselnök és felesége belépése stb. De nem ez a helyzet Bekölcén, Novajon, hanem az, hogy a párt és tanács funkcionáriusaink maguk nem járnak elől jó példával. Ennek pedig az a következménye, hogy parasztságunk olyan véleményt alakít ki funkcionáriusainkról, hogy „vizet prédikálnak és bort isznak”.

Termelőszövetkezeteinknek egyre fokozottabban kell igénybe venni a különböző tömegszervezetek: DISZ, MNDSZ, stb. segítségét, s egyre fokozottabban kell igénybe venni s kihasználni azt a segítséget, melyet az ipari munkások nyújtanak a termelőszövetkezetek fejlesztése és szervezése terén. A patronázmozgalom legújabb formája nagy segítséget fog jelenteni termelőszövetkezeteink számára. A politikai és kulturális támogatás mellett az egyes üzemek kollektívái gazdaságilag is támogatják a megalakuló és a régi termelőszövetkezeteket a szükséges nagyüzemi épületek létrehozásában, bizonyos műszaki

munkák elvégzésében, s megfelelő térítés ellenében átadják az általuk patronált termelőszövetkezeteknek az üzemben nélkülözhető, de termelőszövetkezetek számára fontos berendezéseket.

Ha párt és állami szerveink helyesen valósítják meg pártunk mezőgazdasági politikáját, ha nem tévesztik szem elől, hogy a termelőszövetkezeti mozgalom fejlesztése nem részfeladat, nem egyes időszakokra korlátozott kampány-munka, hanem olyan feladat, amely állandó rendszeres munkát igényel, akkor még nagyobb sikereket érünk el a termelőszövetkezeti mozgalom további kibontakozása terén.

Minden feltétele megvan annak, hogy termelőszövetkezeteink tovább erősödjenek, közös gazdaságukat belterjesen és sokoldalúan fejlesszék. Szövetkezeti parasztságunk e feladat megvalósításában nincs egyedül, mellette áll a munkásság, a párt és a kormány messzemenően gondoskodik arról, hogy a szövetkezetek minél jobb eredményeket érjenek el. Ezért főképpen termelőszövetkezeti parasztságunkon, a szövetkezeti tagok szorgalmán múlik a termelőszövetkezeti termelés további nagyarányú fellendítése. Kövessék a szövetkezetek az élenjárók példáját, fejlesszék belterjesen, sokoldalúan gazdaságukat az ország jobb ellátása, tagjaik jólétének növekedése, az egész szövetkezeti mozgalom, a falu szocialista átalakításának további sikeres előrehaladása érdekében.

JEGYZET

1. MDP KV. 1955. márciusi határozata.
2. MDP KV. 1955. júniusi határozata.
3. Sztálin: Művei III. kötet. Szikra, 1951. 149. old.
4. Lenin: Vál. Műv. II. Szikra, 1954. 986. old.
5. Lenin: Művei. 29. kötet. Szikra, 1953. 433. old.

IRODALOM

1. Az SZKP kongresszusainak és konferenciáinak határozatai.
2. Sz. Trapesnyikov: A bolsevik Párt harca a mezőgazdaság kollektivizálásáért az első sztálini öt éves terv éveiben.
3. Társadalmi Szemle: 1955. évi 7—8—9. szám.
4. A Járási Tanács mezőgazdasági és Statisztikai Hivatalának adatai.

ZÖLD MARCI

(Betyárvilág Heves és Külső-Szolnok megyében a 19. század
első évtizedeiben)

*„Ha gazdag utas jött, Marci így kiáltott:
Ide az erszényed, ha nem kell haláloed!
Ha szegény utas jött, ezt mondta szövesen:
Nesze az erszényem, s áldjon meg az isten!”*
(Petőfi: Zöld Marci)

A majorsági gazdálkodás nagyarányú kiterjesztése következtében a 18. század derekától fogva a földesúri kizsákmányolás, a kíméletlen kisajátítások, továbbá az egyre fokozódó állami és megyei terhek a falusi termelőknek mind hatalmasabb tömegeit választották el termelőeszközeiktől és döntötték a nincstelenségbe. A kisajátított, vagy elszegényedett, vagy a kemény katonasors elől menekülő zsellérek közül sokan betyárokká lettek. A szegénység a földesúri elnyomás és a katonafogdosás elől menekülve, erdőkbe, hegyekbe, pusztákba vette be magát. Az ilyen parasztbandák, a „rablás”, az „utonállás” olyan jelenségek, amelyek Magyarország a 18. század derekától fogva különösen nagy lendületet és állandóságot kaptak, s az egész ország belső politikai atmoszférájára jellemzőek.

A „törvényen kívül” került betyárok a feudális társadalom minden rendű és rangú törvényesen védett nagy rablójával szemben a népi igazságtevést az akkor egyedül lehetséges eszközökkel gyakorolták. E „törvénnyel dacoló és kétségbeesett alakok”-ban az elnyomott, kiuzsorázott, megnyomorított szegény jobbágy-ság küldte el képviselőit az urak ellen, mint megannyi Ludas Matyit, „mint egykor a bűjdosókat, a kurucokat, immár az utonállókat, a futóbetyárokat ölelte kebelére a szegénység — írja róluk Acsády Ignác, — mert legelől az urakat háborgatták.... Papjában, földesurában, közhivatalában a tömegnek nem kínálkozott oly eszménye, melyért lelkesülhetett volna. A szegénylegényekben kereste tehát, aki minden nap vásárra vitte bőrét, hogy tőle telhetőleg rontsa, károsítsa azokat, akik a köznépet is nyűzták és zsarolták”.¹ Az egyszerű nép valóságos mesehőst alkotott a betyárokból és színes népdalokba szőtte nevüket.

Nem tarthatjuk véletlennek, hogy a nagy népi forradalmár, Petőfi Sándor, színművet írt a Külső-Szolnok megyei Fegyverneken felakasztott Zöld Marci betyárról. De a bíráló bizottság, a

Nemzeti Színház-i comité „diffamáló ítélete” elmarasztalta a költőt. Ugyanúgy járt, mint egy évszázaddal később Mórícz Zsigmond „Rózsa Sándor” c. regénye miatt, akit azzal vádoltak, hogy a betyárt „nemzeti ideállá” merészelte emelni.² Petőfi a rajta esett méltatlanság miatt felgerjedt pillanatnyi haragjában tűzbe dobta a színmű egyetlen kéziratát. De ránk maradt Zöld Marci c. verse.³

Úgy gondoljuk, nem lesz érdektelen foglalkozni Zöld Marci életével, sorsával, betyárkodásának történetével, mert Zöld Marci neve Petőfi ismert költeménye nyomán benne él a köztudatban: s a szakirodalom igen kevés hiteleset tud róla. Nem volna azonban teljes a róla alkotott képünk, ha kiragadnánk az ő esetét a korabeli „betyárkodás” világából. Ezért Zöld Marci sorsát a Heves és Külső-Szolnok megyei betyárvilág keretében tárgyaljuk, ahol életét az akasztófán befejezte 1816-ban.

Bevezetőnkben még csak arra szeretnénk utalni, hogy az erkölcs társadalmi jelenség, amely a társadalmi élet törvényeinek van alárendelve. A feudális nemesség igazságosnak találta a jobbágyság rendszerét és igazságtalannak, „istentelennek” az anti-feudális harc bármilyen formáját. A jobbágyság magatartásának normái, egymáshoz és a társadalomhoz való viszonylatai azonban szöges ellentétben állottak a feudalizmus korában uralkodó nemesi s az egyház által szentesített etikával. Az erkölcsi nézeteknek a különbözőségében kifejezésre jutott az osztályharc a feudális társadalomban. Berzsenyi Dániel írja: „...Vagynak némelly erdősebb és magyarabb tájaink, hol a magyar ifjúság a zsvány-ságot, az az, a tolvajságnak, rablásnak és szilajságnak minden nemelt, nem rúttnak és rossznak, hanem férfidísznek és erénynek nézi; a tömlöztöt és derest nem hogy szégyenlené, sőt mentül többet próbálta azokat, annál derekasabb legénynek tartja magát”.⁴

* * *

A földesúri árutermeléssel járó egyre növekvő kizsákmányolás és a földesúri kisajátítások a magyar jobbágyság nagy részét elproletarizálták. A 19. század első felében aztán ugrásszerűen meggyorsult a telekaprózódás és a zselléresedés folyamata; a parasztságnak egyre hatalmasabb tömegei vesztették el földjüket részben, vagy egészben. A jobbágyság a nagybirtok harapófogójában zárt határok közé szorult, nem tudott tovább terjeszkedni. Ebben az esetben pedig már „nem szükséges a földművelőket földjeikről elűzni ahhoz, hogy kisajátítsák őket”.⁵

A jobbágyszegényedés folyamatát talán a legélesebben a jobbágyok és a zsellérek számának viszonyában világíthatjuk meg. Az úrbérrendezés korában 100 telkes jobbágyra 56 zsellér esett. Hat évtized múlva, 1846-ban, az országban 100 jobbágyra

147 zsellér esett; 619.527 jobbággyal szemben már 911.754 zsellért mutattak ki. ⁶

Hogyan alakult a jobbágyok és zsellérek viszonya Heves és Külső-Szolnok megyében 1771—1833 között? ⁷

Járás	JOBÁGY (telkes)		ZSELLÉR (házas + házatlan)		100 jobbágyra jut zsellér	
	1771	1833	1771	1833	1771-ben	1833-ban
I. Gyöngyösi	1.662	1.454	1.904	5.229	114	259
II. Tarnai	2.123	2.672	830	7.152	39	267
III. Tiszai	3.165	4.245	1.109	8.737	35	205
IV. Mátrai	909	1.136	213	1.124	23	99
Összesen :	7.859	9.507	5.056	22.242	64	234

A legnagyobb arányú elzselléresedést a gyöngyösi és a tarnai járásban tapasztaljuk, vagyis a Gyöngyös- és Eger-környéki gazdag szőlőterületeken és a mátraaljai gazdagon termő síkságon, ahol a majorsági gazdálkodás a legelterjedtebb volt. A legkisebb arányú elzselléresedésnek az északi erdős rész kicsi, terméketlen határu falvaiban vagyunk tanúi.

A parasztság differenciálódásával megindult a nincstelen zsellérségnek a munkapiacra való mind tömegesebb felvonulása. Az eredeti felhalmozás egyes hullámai által kisépért parasztnak azonban csak egy kis hányada tudott beállni majorsági cselédnek, mivel gyarmati helyzetünk következtében a magyar földesuraknak általában nem volt pénzük, hogy a paraszti mezőgazdasági felszerelést saját felszerelésükkel helyettesítsék és nagyobb mennyiségben alkalmazzanak cselédeket. A cselédek és „pénzes munkások” munkájának mindvégig csak az a szerep jutott, hogy kiltöltse a robot elégtelensége miatt mutatkozó munkaerőhiányt.

Heves és Külső-Szolnok megyében is megindult a nincstelen zselléreknek a munkapiacra való mind tömegesebb felvonulása. Az aratást többnyire a szlovákok és a palócok szokták végezni a vármegye által meghatározott részért, sok helyen a nyomtatást is. ⁸ Heves megye északi erdős-hegyes vidékének szegény zsellérsége is megindult az Alföld felé. A Heves—Mátavidekről mentek palócok Pest-Pilis megyébe, vagy még messzebb is a gazdag gabonatermő vidékekre. ⁹ Aratómunkával és nyomtatással keresték meg téli kenyerüket a következő hegyvidéki falvak nincstelen zsellérei: Bekölce, Bocs, Csehi, Mikófalva, Sirok. Szajla, Szentersébet, Szücsi, stb. ¹⁰

A parádiak az üveghuta számára fát vágtak és hamuzsirt égettek. ¹¹ A feldebrői, aldebrői és gyanga-pusztai gányók dohánytermesztésből éltek. ¹² A hasznosi zsellérek fából gazdasági eszközöket készítettek, s eladták a fában szegény síkvidéken. Gyöngyös és Eger vidékén, „mivel.... számos szőlőjlik megmunkálásokra magok nem elegendők, sok idegen szegény sorsú szőlőmunkások tartózkodnak náluk a szőlő munka idején”. ³¹ Bakta, Detk, Domoszló, Dormánd, Ecséd, Eger, Egerszalók, Felnémet, Gyöngyöshalász, Gyöngyösoroszi, Gyöngyöspata, Gyöngyöspüspöki, Gyöngyössolymos, Gyöngyöstarján, Halmaj, Nagyréde, Szarvaskő, Szólát, Szurdokpüspöki és Ugra nincstelen zsellérei szőlőkapálással, szőlőmunkával keresték kenyerüket. ¹⁴

A megye középső területén, a fejlettebb allódiumok vidékén, a falusi szegénység a szomszédos majorokban vállalt munkát, így pl. Alattyán, Apc, Aranyos, Atkár, Bodony, Dormánd, Erdőkövesd, Fancsal, Fedémes, Hatvan, Hort, Mezőtúr, Nagy-Iván, Nagykürü, Nagyrév, Pély, Pétervására, Poroszló, Szuha, Szücsi helységek zsellérei. A részes aratásra, bér munkára általában csak a zsellérek voltak rászorulva, — esetleg a telkes jobbágyság szegényebb rétege, — mert a telkes jobbágyság nagyrésze saját telki földjét művelte (agros proprios colunt). Jelentős szerepet játszott a zsellérség megélhetésében a fuvarozás is. Ebből a forrásból szereztek jövedelmet az adácsiak, atkáriak, átányiak, besenszöglek, boconádiak, csányiak, gyöngyöspüspökiek, gyöngyössolymosiak, istenmezejelek, kenderesiek, kisköreiek, nagytályaik, mezőtárkányiak stb. ¹⁵

De a kínálkozó munkaalkalom egyáltalában nem állott arányban a munkaerejüket kínáló nincstelenek nagy tömegével, akik többségükben nem találtak munkát. Így a termelésben kiengecsztelhetetlen ellentmondások léptek fel; az egyik oldalon ott állott az egyre növekvő hatalmas munkaerőfelesleg, a másik oldalon pedig az olcsó munkaerőt igénylő árutermelő gazdaság. ¹⁶ Így létrejött egy olyan munkátlan agrárproletársereg, amely méltán aggasztotta a kortársakat. „Ha a mostani gazdálkodás módja minél előbb tetemes és okszerű változtatást nem nyer, a bajok napról napra nőnek; ha a mezei gazdasághoz.... műpar s egyéb számátalan házi és értelmi foglalatosság nem járul, társaságunk egyensúlya veszélyeztetve van. Munkát, munkát, ismét munkát, s nem kell akkor éhenholtakat, nem megfagyottakat a sírba cepelni...” ¹⁷

S mi lett ezekből a kisajátított és munkára hiába váró tömegekből? Koldus, csavargó, rabló és betyár. Egy magyar államférfiú 1782-ben a koldusok (pauperes ostiatim mendicantes) számát 24.955-re becsülte. A statisztikus Schwartner Márton szerint Magyarországon minden helységben lehetett vagy 6 koldus és 70.860-ra becsülte az utcai koldusok számát. Ezek szerint min-

den száztizenharmadik ember koldus volt a 18. századvégi Magyarországon.¹⁸

A törvényhatóságok a saját kebelükön belül tettek lépéseket a szegényekről való „gondoskodás” irányában, s ezzel hivatalosan is elismerték a pauperizmust. Heves és Külső-Szolnok megye 1817 körül szabályozta rendeletileg a szegényügyet. A szabályzat szerint tilos a koldusoknak egyik helyről a másikba csavarogni, tilos a csavargóknak a kocsmákban szállást adni. Még arra a mészárosra is szigorú büntetést róttak, aki az útlevél, paszszus nélküli csavargóknak ételt, italt adott. Az idegen koldusok részére eltiltották, hogy vásárokon, egyházi ünnepeken nyomorék tagjaik mutogatásával ébresszenek szánalmat maguk iránt. A cigányoknak a szolgabíró engedelmé nélkül nem volt szabad helyüket változtatni.¹⁸

A feudális uralkodóosztály melegen szorgalmazta, hogy „.....minden megyében és nagyobb városokban dologházak létesíttessenek, melyekben egyrésztől csavargó és gyanús személyek kényszerített munkára fordíthatassanak, más résztől pedig abban dologra és keresetre szert tehesseken mindazok, kik önvétőkölök nélkül akár cseléd-, akár napszámosképpen kereseti alkalmától elestek”.¹⁹ A börtönügy „javítása” érdekében történő mozgalom 1838 körül országsszerte megindult. Egerben is felépítették a „tömlöczhelységeket” „rab-dologházzal” kapcsolatosan.²⁰ A magyar feudális uralkodóosztály munkaházakkal, statáriummal, akasztófákkal akart gondoskodni a nép „erkölcsi jobbulásáról”, de ez sem segített a „romlottság” megfékezésében. „Nékünk a munkaházakon kívül — írja a kortárs — még olly rabgyarmatokra is volna szükségünk, melyekbe a romlott emberek örökre deportáltatnak”.²¹

A seb tüneti kezelése helyett magát a betyárkodás, a pauperizmus kórokozóját és melegágyát, a korhadtt, mélyreható válsággal küzdő feudalizmust kellett volna elseperni a termelőerők fejlődésének útjából. Helyesen mutatott rá a teendőkre egy 1815-ben hazánkban járt angol orvos, felháborodva a magyar földesurak és megyék középkort lehelő börtönein: „.....És milyen öntudatlanul csukva lehet a magyar nemesnek szeme a nép óriási tömegének sok, fontos létfeltétele előtt! Pedig azon néptömeg révén bizonyos rendszerváltozás árán az ország fokozottabb közbiztonságra és jólétre, a földesúr pedig hatalmának és vagyonának páratlan növekedésére számíthatna”.²²

Az úri Magyarország véres rendszabályokat hozott a csavargók, rablók, betyárok ellen. Mivel a vármegyéknek nem sikerült „a gonosztévőknek annyira már elfajult minden emberségből kivetkezett erkölcstelenségek”-et sem hosszas és sanyarú tömlöcö-

zéssel, sem pedig a legkeményebb testi büntetésekkel sem jobb útra téríteni. statáriumot hirdettek. A halálbüntetés kilátásba helyezésén kívül vérdíjat tűztek ki „a haramiáskodó latroknak megzabolázására és kiirtására”. Aki egy rablót elevenen elfogott, 50 forintot, ha pedig kézre nem keríthetvén, megölte, 25 forint jutalmat kapott.²³ A „nyomban ítélő törvény”, vagyis a statárium szerint a gyűjtogatók, rablók, utonállók elfogatásuk esetén harmadnap múlva akasztófára kerültek.

A „gonosztevőket” azonban a hosszas statárium sem bírta kiirtani. A Heves megyei rögtönítélő bíróság 1809-ben megállapította, hogy „...ezen Nemes Megyében, kiváltképpen pedig az Mátrai hegyes és erdős járásban és a Tiszán innen lévő pusztás oldalon a rablások, utonállások, erőszakos meg-támadások s prédálások annyira el hatalmaztak; hogy immár sem úton, sem mezőben, vagy erdőben, sőt tulajdon házában is életének, vagy jószágának biztos s bátorságos meg maradásához akárkinek is reményeége alig lehetne”.²⁴

Az elszaporodó betyárseregek jórészt a kisajátított, elszegényedett zsellérek és a katonafogdosás, vagy a kemény katonasors elől menekülő katonaszökevények gyűjtőhelyei voltak, akik nem alkudtak meg a földesúri és Habsburg-reakcióval. Az ország hemzsegett a szökött katonáktól. Az osztrák császári katonaság a „dologtalanok, csavargók, passzus nélkül járók” egyik vezető csatornája volt, mivel a vármegyék tiltották, hogy „házzal bíró, vagy helyes gazdát” fogadjanak meg katonának.²⁵ Az újoncozás anyagi és erkölcsi tekintetben borzasztó csapást jelentett, főként a falusi szegénységre. „Az újoncok kiállítása a községekben... a csalás, kizsákmányolás, erőszak undorító rendszerévé alakult, melyben a földesúr, vagy tisztje, a plébános, a szolgabíró, a falusi bíró összejátszottak. A szolgabíró állapította meg a napot, illetve az éjtszakát, mikor az újoncállításnak meg kellett történnie. Erre az előljáróság titokban megtette előkészületeit, mire éjjel a fogdmegek az előre megjelölt házakba törtek s a szülő, vagy felesége karjából ragadták ki a kijelölt áldozatot”.²⁶ Az embereket, mint dühödt állatokat, fegyverrel kellett az erdőkön hajszolni és láncon a besorozáshoz hurcolni.²⁷

Szökött katona volt a napóleoni háborúk idején a 23 esztendő, tiszafüredi születésű betyárvezér, Majoros István is.²⁸ Mivel Füreden ellopta Szegő János és Réz Ferenc lovait, megfogták és az egri tömlöcbe vitték. Innen adták katonának. Amikor azonban Hatvanból felvitték, harmadmagával, név szerint Csöke Mihály szoláti és Majoros Mátyás hevesi legénnyel elszökött és a Mátrába vették be magukat, ahol már igen sok szökött katona bújkált. De Majoros István hamarosan hurokra került Veresmar-

ton és felkísérték Pestre. Itt huszonötöt kapott, de egy hét múlva újra kereket oldott a kegyetlen büntetés miatt. A Cserháton öszszetalálkozott egy Pista nevű szökött katonával, aki újra a Mát-rába csalta Majorost. A gyöngyösi hajdúk ismét efogták. Ez-után Majorost Egerbe vitték, s amikor öt heti fogság után har-madszor is felkísérték, Adácson megint elszökött. Éjtszakai bo-lyongása közben hevesi földön lopott egy fekete lovat, a hevesi kondásoktól „vendéghaját” szerzett s átment a kócsi pusztára. „Minden tanyán jó szívvel láttak” — vallotta. Itt csatlakozott hozzá az ároktói születésű Hodos István „desertor” (katonaszö-kevény), majd később a tiszapolgári származású, 37 esztendő-s „desertor”, Répási Mihály.

Répási Mihályt szintén a kemény katonasors kergette a be-tyárkodásba. „Másodszor vagyok katona, — vallotta, — egyszer obsittal szabadultam, de rosszul viselvén magamat, a lopásért és egyéb gyanúért is Egerből a Ns. Káptalan tömlőcéből adattam katonának, és újból Túl a Dunáról, most Szent Mihály nap után egy héttel szöktem el a marsból”. A harmadik címbora, az erdő-tekli születésű 16 esztendő-s Vizkeleti Adám, így vallott: „A fa-lunkért katonának adatván, midőn vittek volna Hatvanba, el szö-ktem, a katona ruhát a Tiszába hántam, s Akolhátnál magam egy csónakra akadván, a Tiszán átjöttem”. Tomajon báró Orczy ta-nyáján akadt aztán össze Hodossal és Majoros Pistával.

Majoros Pista bandáját tehát elsősorban a napóleoni hábo-rúk idején egyre gyakoribb katonafogdosás és a kemény katona-élet elől menekülő „desertor”-okból rekrutálta össze. Tevékeny-ségük igen erősen úr-ellenes színezetű. A jobbágyságot, illetőleg az elszegényedett zsellérséget képviselték, mint népi bosszúállók az urak ellen, mert „a sok szegénységet ilyen nagyon ostromol-ják, sanyargatják”, gyermekeiket pedig katonának adják. Majo-ros betyárvezér felgyújtással fenyegette meg a „Kótsi pusztán és Füreden bíró minden Urakat, különösen ígérte a halált és tü-zet tulajdon kezével írott és el esmért levelében Nánásy András Urnak.... tüzzel fenyegette a Füredi Nótáriust is s azon írását bé is hányta maga étzaka a Nótárius udvarára”. A nótárius udva-rára behajított írás — Majoros helyesírással — így hangzik: „Eben Urak mi Hasznotok Hogy Engem is Sanyargatok a Terem-tő jó Istenem fizesse meg Ezt tinéktek Ugyan Urak és ti Bírák Hogy gondolkoztok Élleletekről Hogy Eszt a sok Szegénységet Ilyen nagyon ostromoljátok Gyermekeit katonának Magokat meg minden Féleléken sanyargatyátok az Ur Isten vesen ki még az Halló Földetektől is... te notarius.... se pokol sem Meny ország be ne vegyen tégedet.... a veres kakas keresztül száll az Háza-don....” ²⁹

A gyűjtogatás, a „veres kakas” nemcsak a betyárok, hanem a jobbágyok kezében is veszedelmes antifeduális harci fegyver volt az urak ellen. Heves megye 1817-ben arra kérte a helytartótanácsot, hogy „megyénkben a rablókra és prédálókra nézve mai napiglan sikeresen gyakoroltatott hevenyiben ítélő T. Széknek hatalma a nyilvanságos gyűjtogatókra is kiterjesztessék”.³⁰ Porrá égették Borbély József táblabíró házát Roffon, Liptsey Sámuel táblabíró és Bernáth Mihály alügyész házát Tiszafüreden, a törökszentmiklósi földesúrnak, továbbá az ott lakozó, s a „bátorság fenntartására ügyelő fegyver viselőnek”, Gazdag István-nak a jószágát.³¹ Bilkey Liptsey Károly és Szűts Sámuel tiszai közbirtokosok 1823-ban panaszkodtak az első alispánnak, hogy „Igar helységében a gyűjtogatás végett semmi bátorságok nintsen”. A megye utasította Retsky László szolgabíró, hogy a gyűjtogatókra azonnal hirdesse ki a helytartótanács által engedélyezett statáriumot.³²

Majoros Pista betyárbandájának elfogatási körülményei arról tanúskodnak, hogy a betyárok osztoztak a szegény nép bánatában, örömében. Meghívta lakodalmakba s bújtatta őket az úri megtorlás elől. Majorosék is meghívást kaptak egy lakodalomba, Komjáthy Lászlónénak Kócsi-pusztán lévő tanyájára. Éppen vígan mulatoztak, amikor egy asszony bekialtott: „Itt van a Vármegye!” A betyárok bátran védekeztek, de Elek István főszolgabírónak és Elek Pál kapitánynak heves lövöldözés után sikerült megadásra kényszeríteniük a Majoros-bandát. A betyárok akasztófán fejezték be életüket 1809-ben.

Ugyancsak 1809-ben ítélték akasztófára Gábor András dorogházi kondást, obsitos katonát. Pintér János „csavargót” és Bene József kondást. 1813-ban végezték ki Varga István kenderesi születésű 25 esztendőös „szolgálat nélküli csavargót” és a bandájához tartozó Kiss Jánost, báró Orczy uraság recski juhászbojttárját és Hanusek Györgyöt, a kápolnai csikóst. Az 1813. év hozta meg Kereszturi György és Szaszák János végzetét. Kereszturi is, Szaszák is katonaszökevények voltak.³³

1816 november 19-én állították a „helyben büntető ítélőszék” elé Mezőtúron a szentandrásai születésű 22 esztendőös szökött katonát, Dorogi Jánost. Dorogit 1815 nyarán Békés vármegyében számos gonosztettéért harmadfél esztendei rabságra és 250 pálcaütésre ítélték. Miután rabságából négy hónapot és a rászabott pálcaütésekből 25-öt már elszenvedett, rabtársával együtt kiásta a gyulai fogház falát és tizenegyedmagával megszökött. Nagy Imre és Kérdő Péter híres betyárokkal garázdálkodott.

Dorogit 1816 november 20-án mezőtúri földön, az ún. Előhalmon vitték akasztóhelyre. Alig hűlt ki Dorogi teteme, máris

hurokra került az a híres betyárbanda is, mely Palatinszky István és Zöld Marci vezetésével az egész Alföldet két éven át rettegésben tartotta.³⁴

Az „országszerte el híresedett haramiák vezére”, Palatinszky, más néven Tóth Pista. Gyulay vagy Becskerekli Peti, — a Nyitra megyei Salgó helységben született s Hódmezővásárhelyen nevelkedett. Elfogatása idején a 25. évében járt. Miután a király zászlaját több ízben „hitetlenül” elhagyta, a katonai törvényszék a temesvári sáncokra nyolc esztendei súlyos rabságra ítélte „gonosztetteiért”. Mídon egyszer a katonastrázsának felügyelete alatt a szokott munkára kiküldték, őrzőjét megölte s „magát szabadságba helyezte”. Első cimborája a vele együtt megszökött Pál József volt. Temesvárról Makó városának pusztáira mentek, de a szüntelenül nyomukban lévő hadnagyok Pál Józsefet hamarosan elfogták. Palatinszky Istvánnak sikerült kivergődnie az üldözők kezei közül. A Bács megyei Ráckeresztúr-pusztán összetalálkozott Kádár Ferencel, s az oda való ménesből négy lovat „szereztek”. Ezután Csongrád megyébe a szegedi pusztára mentek, majd a vásárhelyi pusztáról „ugrattak ki” két ökröt. Itt csatlakozott hozzájuk Molnár, más néven Fekete Gyurka. Most már hárman ültek lóra s elmentek a szegedi földekre. A Megyei-pusztán összetalálkoztak Csillag Pistával és Balog Péterrel, s ezeket is maguk mellé állították.

Ekkor már ötre szaporodott fel számuk, úgymint: Palatinszky István, Kádár Ferenc, Molnár, más néven Fekete Gyurka, Csillag Pista és Balog Péter, akik „szoros barátságot kötöttek” egymással. Így hozta össze Palatinszky betyárvezér „azon rémítő és csak majd nem az egész országban esméretes haramia bandát”, amely azután nemcsak egy helység, vagy vármegye határát, hanem az egész Tisza-melléki vidéket, nevezetesen Bihar, Szabolcs, Szatmár, Arad, Békés, Csongrád, Temes, Pest, Heves és a bánnati vármegyéket, a kun és jász kerületeket rettegésben tartotta. Eljutottak a Bács megyei glagováci méneshez is, amelyből 18 lovat „szakítottak ki”. Ezekből ötöt kiválasztottak maguknak, 13 darabot pedig a glagováci erdőből visszacsaptak. A Bácskából Arad megyébe vezetett a betyárbanda útja, egy másik alkalommal Pest megyében fordultak meg. Innen a nyéki pusztán keresztül Békés megyébe, Gyula felé vették útjukat. Utána Csongrád megyében a vásárhelyi pusztán egy örmény bérlő falkájából „ugrattak ki” egy hízott ökröt.

Békés, Arad és Csongrád vármegyék elrendelték a generalis persecutiot. Az üldözött betyárok a deregegyházi pusztán húzták meg magukat. A banda azonban itt nem érezte magát biztonságban, s elváltak egymástól. Csillag Pista és Balog Péter hazamentek Vásárhelyre, Molnár Márton, más néven Fekete Gyurka pe-

dig Újfaluba. Feketét elfogták a persecutorok, amikor a kakusi pusztán kóborolt. Palatinszky István és Kádár Ferenc Heves megyében akartak menedékhelyet keresni, de még mielőtt biztonságba helyezték volna magukat, az üldöző fegyveres hadnagyok a várkonyi major mellett leverték és megfogták Kádár Ferencet. Atadták Arad megyének, ahol már fogva tartották betyártársát, Molnár Gyurkát is.

A széjjelvert betyárbanda megmaradt tagjai azonban tavaszra kelvén az idő, újabb társaságot állítottak fel. Miután a betyárvezér mellől kidőltek cimborái, újakkal egészítette ki bandáját. Először Palitz Pállal találkozott össze s átmentek Szabolcs megyébe. Csakhamar azután Zöld Marcival is összetalálkoztak Bánházán és lassanként annyira megszorodott a betyárbanda, hogy nyolcan voltak, úgymint: Palatinszky István, Kovács Imre, Zöld Marci, Kotzka, Posta András, Kóródy Gyurka és Bali, vagyis Palitz Palkó.

A 25 esztendő s Zöld Marci a Bihar megyei Berettyóújfaluban született, református nemes személy volt. Hat esztendőt töltött tömlőcben; első alkalommal verekedésért, második alkalommal az újfalusi bíráktól erőszakosan elvett ökrökért, harmadszor pedig két szekér ellopásáért. Mivel a helység bírái általában azokat adták katonának, „kikhez jobbulásokra vagy kevés, vagy éppen semmi reménység nem lehet s férhet”, vagyis a „közcsend” megháborított, így adatott Zöld Marci is katonának. Nagyváradon szolgált a herceg Hessen-Hamburg-regimentben, ahonnan 1815 karácsony-tájban Nagy, más néven Kovács Imrével együtt megszöktek. Mindaddig csavarogtak, míg Bánházán össze nem akadtak a Palatinszky-bandával.

A nyolctagú betyárbanda erősen felfegyverkezve Szatmár megyébe vette útját, majd Szabolcs megyébe Bezerédy komisszárius tanyájára mentek, kinek házából két pisztolyát, vadásztarisznyájából a puskaporát és sörétjét ellopták. Utána hamarosan elfogták közülök Kovács Imrét, majd a banda másik két tagját is, Posta Andrist Bóbissal együtt. Kotzka megsebesülése után távozott a bandából. Így csak Zöld Marci, Peti és Palkó maradtak együtt, nyomukban az üldöző pandúrokkal. Palitz Palkó kézrekerítése után az egész félelmetes bandából csak ketten maradtak, Zöld Marci és Palatinszky István.

A két életben maradt betyár újabb társakról kezdett gondoskodni. A Szatmár megyei Ömbölynél összetalálkoztak Nagy Jánossal, akit azonnal magukhoz csaltak: s lovát szereztek alája is. Ezen a vidéken Nagy János ismerte az utakat, s vezetésével mentek Szatmár megyébe. De a vármegye igen megzavarta őket, szakadatlanul űzte, kergette a híres bandát. Nagy Jancsít elfog-

ták s felakasztották. Palatinszky Pista is megsebesült. De Zöld Marcival együtt tovább betyárkodtak. Szennyesen az országúton elállták az Ugocsa megyei szolgabíró útját, s egy nyerges lovát kifogták.

A vármegyék urait rémület szállta meg. ....Ezen szörnyű és szüntelen egymás után következő uton állások, rablások, fosztogatások és haramiáskodások által mennyire felháborított a köz bátorság és csendesség ezen a vidéken, meg tetszik abbul, hogy már senki magányosan, sőt a társaságban sem bátorkodott utazni anélkül, hogy élete veszedelemnek, vagyona pedig a felülásoknak ki ne lett volna téetve, sőt még a népesebb helyeken is azon haramia nevezetre, hogy Zöld Martzi és Gyulay Peti, ki igazi nevén Palatinszky, nem tsak a kisdedek, de még az emberi korban lévő különben bátor férfiak is rettegtek és meg félemlettek...."

A híres betyárbandát sem a „szünet nélkül való generális persecutio”, sem pedig a felsőbb helyekről kirendelt katonai segítség nem tudta kiirtani. A betyárok bátorsága annyira megnövekedett, hogy egyszerre 14—16 személyből álló utazó társaságot is meg mertek támadni. Egy alkalommal 21 tagból álló, szüretre induló nemes társaságot állított meg Zöld Marci és Palatinszky. Az öreg Szunyog Farkas kérlelni kezdte Marcit, s még ígérte, hogy semmi bántódásuk nem lesz, ha Kállóban jelentést tesz az alispánnál. Amikor az öregúr pártfogását ajánlotta a kérgesszívű betyároknak, állítólag Marci megcsókolta Szunyog Farkas kezét és így szólt Palatinszkyhez: „No, Peti. ülj fel a lovadra, itt nem csinálunk semmit is!” Erre Peti káromkodva felelte: „.....csak azért hívtál engemet ide és hiszel te minden huncfut ember szavának?” — Zöld Marci káromkodva válaszolt: „.....csinálnád hát azt, a mit akarsz!”

Palatinszky és Zöld Marci tovább folytatták a betyárkodást. Először Bihar, majd Heves megyébe csaptak be. A Hortobágyon keresztül eljutottak a Kócsi-pusztára, s innen a Csorbai-pusztára, majd az Almássy-család Tenei-pusztájára mentek. A Tiszaföldvár mellett álló csárdában vették fel társaságukba Kapus Mihály híres csavargót. Kapus Mihály ekkor 35 éves volt, a Békés megyei Szentendrason született. Egyideig a gyulai tömlőcben raboskodott, ahonnan azután a „kék ingesek” közé katonának adták. Innen megszökött, s beállt betyárnak.

Palatinszky István vezetésével Heves és Külső-Szolnok megyében ismét egy újabb „haramiabanda” alakult. Először Tiszaföldvára mentek, majd báró Orczy fegyverneki pusztájára vették útjukat. Miután a korcsmában elfogyasztottak 3 icce bort, vőfély érkezett, aki a betyárokat is meghívta a lakodalomba. A betyárok

minden tartózkodás nélkül meg is jelentek a szegény ember örömnepén. Csakhamar eltávoztak onnan gróf Szerdahelyi hodályához, ahol szintén lakodalom volt. Palatinszky bement mulatni, Zöld Marci és Kapus Miska pedig a másik szobában boroztak. De velük voltak töltött puskáik, pisztolyaik és fokosaik is. A betyárok nem is sejtették, hogy nyomukban van Bulyovszky komisszárius, aki Elek Mihály megyei biztossal egyetemben hat fegyveres hadnaggyal üldözte őket.

Elek Mihály mezei biztos cselet vetett; éppen ellenkező oldalról közeledett embereivel, „hogy az orgazda pásztorok hírt ne adhassanak nékik, s ez által nyílást vévén magoknak, körmeik közül ki ne szabadulhassanak”. Áteveztek a Tiszán, majd később estefelé Fegyvernek alatt Tiszabőnél minden zaj nélkül behúzódtak a nagy hodályba, ahol az ott tüzelő pásztorokat felvont fegyverekkel meglepték, s minden híradástól eltiltották. Elek Mihály és emberei a betyárok otthagytott paripáit rakásra fűzték és egyik hadnaggyal elvitették. A tűz mellett heverő pásztorok őrzésére fegyvereseket hagytak.

A komisszárius harmadmagával, halkan lépegetve, felvont fegyverekkel hirtelen berontott a táncos-házba és rettentő lármával zavarba ejtette a betyárokat, „mind kíváltképpen az ezekkel a lakodalomban lévő és egyetértő számos zsván pásztorokat”. A pásztorok ijedtükben szétrebbentek. Palatinszky Istvánnak még annyi ideje sem maradt, hogy a mellette lévő töltött fegyverekhez, vagy fokosához kapjon, mivel a komisszárius félrerántotta s a hadnagyok leverték. A híres betyárvezért 1816 november 16-án fogták el.

Amíg a hadnagyok Palatinszky elfogásával és megkötözésével foglalatoskodtak, Zöld Marci és Kapus Miska az ellenkező oldalon álló házból észrevétlenül kiugrottak. Több lövést adtak le utánuk, de az éjnek sűrű sötétsége kedvezett a menekülőknak. Elszaladtak a nagykunsági földre és a türkevei tanyák között bolyongtak.

De a komisszárius nyomon követte őket. Palatinszky megmaradt bandáját nem törte meg a bandavezér elfogatása; a kisújszállási tanyák között betyárokodtak tovább. A Csergető-csárdába vették be magukat. Mivel a szomszédságban ekkor akasztották fel az Előhalmon Dorogi János betyárt, egészen bátorságban érezték magukat. Azt mondogatták: „.....most a Doroghi torában vannak a comissariusok, hozassunk muzsikust és legyünk vígan!” Éppen jóízűen lakmároztak, amikor Elek Mihály komisszárius az akasztás után keresésükre indult. Útközben összetalálkozott Bulyovszky biztossal és egyesült erővel rámentek a betyárokra, amikor azok nem is álmodtak erről.

Olyan sötétség borult a tájra, hogy a mezei biztosok eltévedtek. Csak véletlenül érkeztek a Csergetyú-csárdához. Míg azon tanakodtak, hogy hova is keveredtek tulajdonképpen, addig a bent vendégeskedő betyárok észrevették őket. Mind a ketten kiugrottak, s a csárda körül elterülő gazba vetették magukat. A komisszáriusok mindaddig zavarták, kergették őket, míg onnét Marci kiugrott és futásnak eredt. De üldözés közben egy öcsödi ember tanyáján leverték és elfogták 1816 november 26-án.

Zöld Marci elfogásában nagy részük volt Sütő István, D. Kiss János, Labantz János, Labantz István öcsödi lakosoknak és a betyárt eláruló Csökmei István gyalui gulyásnak. Ezek 1817 január 12-én az alispánhoz intézet levelükben kérték a Zöld Marci eleveven elfogójának járó 50 arany forint kifizetését. Zöld Marci elfogatásának körülményeit így részletezik: „...Egyszerre bérontottunk és Zöld Marcit... vasvillával vissza taszítván, a földre terítettük, megkötöttük és ámbár a nála lévő 100 egynéhány forintnak nekünk való ajánlásával — csakhogy szabadon bocsátanánk — kínálkozott; de mi mindamélt is ötlet el nem eresztettük, hanem inkább a gulyásnak előre tett utasítása szerint megkötözve a magunk kocsján s 3 lovon Tiszaföldvárra bévítettük és ottan a helység házánál — ahol már Palatinszky Pista fogva tartatott, — resignáltuk”.³⁵

Bulyovszky mezei biztos Kapus Miskát Vásárhelyen érte utól. Itt fogták el november 29-én Petri István házában. Ennyi küszködés után sikerült csak felgöngyölíteni és ártalmatlanná tenni a híres Palatinszky—Zöld Marci-féle betyárbandát. A Török-szentmiklóson összeült rögtönítélő bíróság mind a hármat, Palatinszkyt, Zöld Marcit és Kapus Miskát akasztófára ítélte. 1816 december 6-án délután fél kettő órakor a fegyverneki pusztán „az akasztófán mind a hárman kötél által az élők számából ki is töröltettek”.³⁶

„Fegyverneki pusztá, fegyverneki pusztá,
Szegény jó Zöld Marci halálát okozta,
Négy ágú épület volt halálos ágya,
S temetési dala varjak károgása”.

(Petőfi: Zöld Marci).

A következő évben, 1817-ben göngyölítették fel Keskeny István betyárbandáját. A 22 esztendőes Keskeny, aki Heves megyében Patán született, herceg Eszterházy gyalogezredjéből szökött meg Miskolcra. Eleinte az erdőben lappangott, majd szökött katonákkal „összve szövetkezvén” puskákkal és fejszékkel felfegyverkezve betyárkodtak. Végül is elfogták a szökött katonát, Keskeny Istvánt az ún. Peszmegi-csárdában. Cimborája, Tóth István Gyöngyöshalászról, obsitos katona volt. Nem véletlen, hogy a betyárok között több alkalommal találkozunk kiszolgált, obsitos

katonákkal. Ezek a hosszantartó katonaság után hazatérve, a legtöbb esetben nem tudtak már beleilleszkedni a termelőmunkába, s a községek nyakán tengődtek, vagy csavargásra, kéregetésre, esetleg rablásra, betyárkodásra adták fejüket. A magyar nemesiség joggal tartott attól, hogy ezek a katonaviselt betyárok megszervezik az elégedetlen paraszttömegeket.

Heves és Külső-Szolnok megyében a betyárok soraiban ott találjuk tehát a földesurak által kisajátított parasztokat, a megyei önkény, a tisztviselők önkényeskedése által betyárrá züllött, kétségbeesett alakokat, a katonaságnál meghonosodott kegyetlen bánásmód, vagy a verbuválások elől otthonukból kiűzött szerencsétleneket. A betyárvilág, amely az egyre fokozódó földesúri kizsákmányolás és a Habsburg-reakció ellen irányult, a paraszti ellenállás extrém formáját képviselte, az ellenállásnak alacsonyabb, de nem lebecsülendő formáját jelentette. De a jobbágyság és a földesurak, a kizsákmányoltak és a kizsákmányolók közötti osztályharc kifejezésre jutott a parasztok egyre sűrűsödő nyílt ellenállásában is megyénkben az eredeti felhalmozás hazai csúcspontját jelentő évtizedekben, 1790—1848 között. Ezekről a megyei parasztmozgalmakról másutt már megemlékeztünk.³⁷ Ugyanakkor a betyárbandák számszerű növekedése és elterjedése az 1830-as évek közepére elérte csúcspontját, úgy, hogy az uralkodóosztálynak csak nagy katonai erők bevetésével sikerült részben felszámolni a betyár csoportokat.

JEGYZETEK

1. Acsády Ignác: A magyar jobbágyság története, Bp, 1944, 456. l.
2. Egressy Ákos: Petőfi Sándor életéből Petőfi-könyvtár, XII. füzet. Bp 1909, 62—66 l.
3. U. o.
4. Merényi Oszkár: Berzsényi Dániel prózai művei, Kaposvár. 1941. 214—215. l. — Berzsényi D.: A Magyarországi Mezei Szorgalm Némely Akadályairól.
5. Marx—Engels Művei XXVII. köt. 685. l. (címszól). — Id. P. Zsigmond Pál: Az eredeti tőkefelhalmozódás Magyarországon Bp, 1952. 190. l.
6. Szabó István: Parasztságunk története, Magyar föld-magyar nép, Bp, 1943 315—316. l.
7. Egri Állami Levéltár (EAL) Urbérrendezés iratai. U. o. Summarius rectificationis Regnicolaris-Conscriptionis I. Comitatus in Heves et Exterioricris Szolnok articulariter unitis peractae Anno 1833. confectum.
8. Tudománycs Gyűjtemény, 1837, XII. köt. 12 l.
9. Galgóczi Károly: Magyarország — a Szerb Vajdaság s temesi bánság mezőgazdasági statisztikája. Pest, 1855, 208. l.
10. EAL 1828. évi összeírás.

11. U. o.
12. U. o.
13. Tudományos Gyűjtemény, 1837, XII. köt. 26. l.
14. EÁL 1828. évi összeírás.
15. U. o.
16. S. Sándor Pál: Jobbágység az 1832—36. évi országgyűlésen, Bp, 1948, 39 l.
17. Századunk, 1841, 21. sz. 165. l.
18. Schwartzner, M.: Statistik des Königreichs Ungarn, Ofen, 1809, I. köt. 109—110. l.
- 18/a. Borovszky Samu: Heves vármegye, Bp, é. n. 593. l.
19. Századunk, 1844, 11. sz. 92. l., Magyar Gazdasági Egyesület által szerkesztett és kiadott cselédrendszer.
20. Borovszky Samu: Heves vármegye, Bp, é. n. 593. l.
21. Merényi, Berzsenyi Dániel prózai művei, Kaposvár, 1941, 223. l.
22. Szerecz Imre: Angol szemmel Keszthelyen százhusz évvel ezelőtt, Keszthely. 1935, 29. l.
23. Keszthely, Városi lt. Currens, 1799. XI. 1—1802. XI. 8., 11. l.
24. EÁL Rögtönítelő bírósági iratok, 1800—1825.
25. Keszthely, Városi lt. Currens, 1774. XII. 5—1779. IV. 2., 68. sköv. l.
26. Acsády, A magyar jobbágység története, 454. l.
28. EÁL Rögtönítelő bírósági iratok, 1800—1825.
29. U. o.
30. EÁL Közgy. jkv. 1791, 393., 1186. l., U. o. Közgy. jkv. 1817 1290—92. l., U. o. Közgy. jkv. 1817, 1293. l. U. o. Közgy. jkv. 1823, 1515—96. l., U. o. Közgy. jkv. 1827, 1606. l. Tiszaigar.
31. U. o.
32. U. o.
23. EÁL Rögtönítelő bírósági iratok, 1800—1825.
34. U. o.
35. EÁL Közig iratok, 1817. Nr. 39.
36. EÁL. Rögtönítelő bírósági iratok. 1800—1825.
37. Szántó Imre: Parasztmozgalmak Heves és Külső Szolnok megyében 1790—1795. Heves megyei füzetek, 4. sz. Eger, 1955. — U. a.: Parasztmozgalmak Heves és Külső-Szolnok megyében a 19. század első felében, Az Egri Állami Pedagógiai Főiskola Évkönyve, Eger, 1955.

ADALÉKOK A MAGYARORSZÁGI MEZŐGAZDASÁG FEJLŐDÉSÉHEZ A NAPÓLEONI HÁBORÚK KORÁBAN

A magyar nemesség a francia forradalomtól való félelmében a 18. század végén a császári sas szárnya alá menekült. A feudális magyar rendek és a gyarmattartó Habsburg abszolutizmus ellenforradalmi szövetségre léptek egymással a polgári-nemzeti fejlődés megakadályozására. De a francia forradalomtól való félelem egymagában nem tenné érthetővé számunkra a magyar rendeknek ezt a hűségét a dinasztiahoz. Ehhez a reakciós, ellenforradalmi összefogáshoz a francia forradalom elleni intervenciókkal, majd a napóleoni háborúkkal kapcsolatos konjunktúra nyújtott közvetlen gazdasági alátámasztást.

Az egyre jobban iparosodó osztrák örökös tartományok fogyasztása, másfelől a háborúk minden eddigénél nagyobb gazdasági konjunktúrát teremtek, s a gabonának hatalmas kereslete adott újabb „közvetlen lökést” az árutermelés kiszélesítéséhez. „Amidőn sok mezőgazda szerencsés speculációt az utolsó években a hirtelen meggazdagodás sikere koronázta, — az emberekben feltámadt a vágy, hogy földmívelők legyenek és a mezőgazdaság istennőjének áldozzanak”.¹ A gabona, de a többi mezőgazdasági cikkek ára is ugrásszerűen emelkedett. „A kereskedésnek az utolsó török háborútól fogva a mostan múlt francia háború alatt nevékedése azt szülte, hogy mindenféle jószágok s portékáknak hordása, vitele mozgásba jöjjön” — írja Vedres István.² Míg 1800-ban egy pozsonyi mérő búza ára 40 garas volt, addig 1810-re 176, 1811—12-re 400—500 garast ért el.³ Legnagyobb kivitelünk gabonából, szarvasmarhából és gyapjúból volt. A magyar birtokosok legtartósabb bevételi forrása a „vellus aureum” (aranygyapjú), még azután is, hogy a gabonakonjunktúra az 1815-ös években megszűnt. Gyapjúkivitelünk főleg az osztrák örökös tartományokba, Csehországba és Morvaországba irányult. A morva származású Novotny, a Veszprém megyei lepsényi gazdaság bérlője, a gyapjú mázsáját 1802-ben szerződés mellett 110—115 forintért adta el egy Braun nevű posztógyárosnak, gróf Eszterházy Károly pedig 1806-ban 250 forintért egy bécsi kereskedőnek.⁴ Ugyanebben az évben gróf Hunyadi, az úrményi gazdaság (Nyitra megye) birtokosa az első osztályú gyapjút 280

forintért adta el Offermann brünni gyárosnak. Csak 1801 nov. 1. — 1802 okt. végéig 124.814 mázsa gyapjút, 536.340 birkát és 170.068 db bárányt vittünk ki, 1827-ben pedig már 170.068 mázsa gyapjút. ⁵

A mezőgazdasági konjunktúra nyomán az osztrák örökös tartományokban és Magyarországon valóságos gazdálkodási láz kapott lábra, és utat tört magának a belterjes — intenzív vagy pallérozott — gazdálkodás a nagybirtokon. A belterjes gazdálkodás előfeltételei közé sorolhatjuk a jó talajon, a kedvező értékesítési lehetőségeken és a magas terményárakon kívül a viszonylag sűrű népességet, az elegendő munkaerőt, főként pedig a könnyű közlekedést. A 18. század folyamán Magyarország lakossága erősen megszorodott. Hazánk 1805. évi lakossága már megközelítette a 8 milliót. Egy négyzetmérföldre ekkor már 1822 lelket számíthatunk. Az ország nyugati részein természetesen még sűrűbb volt a lakosság. ⁶ A mezőgazdasági konjunktúra a piacra való termelés egyre fokozottabb kiszélesítésére ösztönözte a birtokos rétegeket, elsősorban az örökös tartományok piachelyeihez legközelebb eső dunántúli és kislalföldi nagybirtokosokat. A mezőgazdaság állandó piacának növekedése az Alföldön nem volt együtemű az ország nyugati részeihez viszonyítva. Terményfeleslegek előállításának csak azokon az előnyös fekvésű birtokokon volt értelme, amelyek piacra tudták vinni azt. „Hasztalanul javasoltatik az úgynevezett pallérozott mezei gazdaság az Alföldön, — írja Vedres 1805-ben, — míg az itt való természetvényeknek kelete nem lészen; héjjába dicsérik az istállóban való hízalást, a legelők felosztását, a hízaló füvek és vetemények termesztését sat., méglen itt elég szántatlan, kaszálatlan s műveletlen földek maradnak, még a vermekbe megdohosodik s kicsirázik, a hambárokban megszízsikesedik a gabona . . . még a megtett mezei munka bőven meg nem fizette-tik a természetvényeknek mindenkori jó kelete által”. ⁷ Így az Alföld tágas pusztáin elsősorban a magyarországi allodizáció jellegzetes állattenyésztő szakaszával találkozunk.

A kedvező gazdasági viszonyok az ország nyugati részein a föld magasabb forgalmi árában is érvényesültek. A Fehér megyében fekvő ercsi uradalom 1736—37—38-as számadásainak tanúsága szerint a bessnyői pusztá árendája 1736—37—38-ban évenként 50 forint, a szentpéteri pusztáé ugyanekkor 40 forint volt. E két pusztá kiterjedése 5—6.000 hold között lehetett, ami annyit jelent, hogy egy hold évi árendája csak mintegy egy egész nyolctized denár-ra tehető. Az említett számadásokból az is kiténik, hogy a búzának köble (= 2 pm.) 1736-ban 77 és fél denár, 1737-ben 2 forint, 1738-ban 1 forint 55 denár; három évi középszámítás szerint tehát 1 forint 44 denárt tett ki. Ha a föld egy

egész nyolctized denárnyi árendáját hússzal megszorozzuk, akkor is csak 3 denárban kapjuk meg a föld holdankénti tőkeértékét, ami annyit jelent, hogy egy köből búzának az ára abban az időben 4 hold föld tőkeértékének felelt meg. De más helyekről szerzett adatok is arról tanúskodnak, hogy a 18. század első felében hazánkban a földnek úgyszólván alig volt értéke.⁸

Gróf Festetics György 1799 október 1-én József nádorhoz írt levelében örömeinek adott kifejezést, hogy mennyit nőtt újabban az ingatlanok értéke. A föld értéke ilyen nagyarányú emelkedésének oka pedig szerint az, hogy a föld terményeinek ára emelkedett. A fa régente elrothadt az erdőben, alig néhány garast adtak ölért, most hajóépítésre, vagy iparcikkek előállítására feldolgozva egy öl is több, mint 100 forint hasznot hoz. Nagyt emelkedett a fínom gyapjú ára is és jól fizetnek a festő-, fűszer- és gyógynövények is. Mivel remélhető, hogy ez az áremelkedés és a vele kapcsolatos értéknövekedés a jövőben is éppen úgy meglesz, ez a kilátás serkenti őt munkára és azt akarja, hogy mindezekben utól tudjuk érni az angolokat.⁹ Festetics György a katonai szolgálattól visszavonulva, szinte állandóan Keszthelyen tartózkodott és birtokai jövedelmezőségének emelésén fáradozott. Sikeresen kihasználta a beköszöntött mezőgazdasági konjunktúrát.

A napóleoni háborúk korában az árutermelés lehetőségeinek hatására mind több és több földbirtokos igyekezett kapcsolatba kerülni a piaccal és a termelés mennyiségi fokozása s minőségi megjavítása érdekében különböző újításokat vezetett be. A fokozottabb mértékű kapitalizálódáshoz szükséges tőkével azonban a birtokosok túlnyomó többsége nem rendelkezett. Nagyobb befektetésekre még a nagybirtokosoknak is csak a töredéke volt képes, a földesurak túlnyomó többsége megmaradt a feudális termelési mód mellett. A jövedelemszerzés területén a földbirtok területi növekedése mellett a meliorizáció kezdett szerepet játszani. Az okszerűen gazdálkodó földesúr allódiumának csak egy részét tartotta fenn majorkodtatás céljaira és azon — amennyire tőkéje megengedte —, racionálisan gazdálkodott. A racionális birtokkezelés legfőbb vezető szempontja az lett, hogy a földből tartósan, a lehető legnagyobb tiszta hasznot hozzák ki, vagyis a befektetett tőkét célszerűen kamatoztassák. „Jobb kevés földet jól, mint sokat rosszul művelni, — írja Magda Pál. — A hathatós gazdaság alatt értetik azon m. gazdaság, melly kis területen concentrált erővel, sokszorozott és jól elrendelt munkával, és erőltetett iparkodással üzetetik”.¹⁰ Pethe Ferenc, Thaer hűséges magyar tanítványa, a keszthelyi Georgikon tanára, ezt az elvet az alábbi versikével támasztja alá:¹¹

„Markolj csak keveset, hogy azt jól megszorítsd:
Nem a földet, hanem — a munkát szaporítsd”.

Nagyváthy János, a jeles gazdasági szakíró szerint is „nem a nagy táblavetés tölti meg a magházat; hanem a jól művelés és annak idejében való olcsó betakarítás”.¹² Vagyis csak annyi földet tartssanak meg az uradalom kezelésében, amennyiinek megmunkálásához elegendő munkáskezüik van. A többi majorsági területet adják bérbe! A belterjes gazdálkodást csak olyan birtokon lehetett folytatni, ahol megfelelő mennyiségű igásállat állott készenlétben. Mivel pedig az igásállatokat télen istállón tartották, ez feltételezte a takarmánynövények termesztését. Ezért írja Magda Pál: „Nevezetesen virágzik ott (ti. a mezőgazdaság — Sz. I.) ahol új földművelési alkotmányok (systemák) hoztak be, a régiek s azokkal a földművelési (paraszt) munkák is megjobbítottak; a hol a krompélynak, a veres lóherének és lutzernának termesztése behoztatott, és közönségesse tétetett; a gabona-fajták nagyobb gondossággal választatnak, és műveltetnek; a selyem-juhok (merinós) tenyésztése nagy divatban van; a hol földművelési esméretek a m. gazdaság minden ágazatjaira elterjednek: könyvek, melyek ezen esméretek elterjesztik, iratatnak, olvastatnak és használtatnak; a hol a földművelés jobbítására ügyelő társaságok és mustra-oskolák felállítatnak; megvilágosodott okoskodó földesurak a földművelő köznépnek mustra-gazdaságokkal a követésre késztető jó példával előmennek”.¹³

Gróf Festetics György már 1792-ben meghívta teljhatalmú jószágkormányzónak Nagyváthy Jánost, a jeles gazdaságit, aki a keszthelyi gróf birtokain a jövedelem tekintélyes emelését eszközölte. Nagyváthy a gazdasági ismeretek valóságos kincsesbányáját tartalmazó könyvek egész sorát adta kortársai kezébe. 1792-ben készítette el „Közönséges instructio”-ját a grófi uradalmak számára, mintegy a gazdálkodás zsinórmértékéül.¹⁴ Festetics György 1793-ban megszervezte a kormányzókat (directio), olyan központi hivatalt. „amelynek parancsai és intézkedései feltétlenül érvénnyel bírnak”. A gróf Festeticsek ezután a directio tanácsadó testületével központilag intézték Keszthelyről az óriási vagyron kezelését.¹⁵ Majd 1797-ben Festetics György Keszthelyen megalapította a Georgikon nevű gazdasági szakiskolát, amelynek eredetileg az volt a célja, hogy ügyes elméleti és gyakorlati gazdákat és gazdasági hivatalnokokat neveljen a grófi uradalmak számára. A keszthelyi gróf neves gazdasági szakembereket hívott meg a Georgikon tanári karába, így pl. Pethe Ferencet, Bulla Károlyt, Asbóth Jánost, Kozina Györgyöt, Liebbald Gyulát stb. A gróf több ízben elküldte tanulmányútra Asbóth János georgikoni tanárát, majd a grófi uradalmak inspektorát, így 1802-ben Bécs-

be, 1806-ban pedig Morvaországba. Asbóth a grófi utasítás értelmében nemcsak az útjában lévő, fejlett módszerekkel gazdálkodó uradalmakat figyelte meg és írta le tapasztalatait, nemcsak az alkalmazott és jól bevált újításokat igyekezett a keszhelyi mezőgazdasági intézetben meghonosítani, hanem a külföldi piaci lehetőségeket is kémlelte.¹⁶

A belterjesség mérve azonban még a Festetics-uradalmakban is eltérő volt az egyes birtokrészek minősége és a majortól való távolsága szerint. Gróf Festetics György és utódai a georgikoni főmajorban és a hozzá közel eső részekben (keszhelyi uradalom) folytatta a legintenzívebb gazdálkodást. Munkánk kereteit meghaladná a Georgikon gazdaságának behatóbb vizsgálata, csupán azt említjük meg ezen a helyen, hogy az intézettel 241 hold mintagazdaságot kapcsoltak össze mindjárt kezdetben, s az alapító az alkalmazott tíz fordulós váltógazdaság ügyében kikérte Thaer tanácsát is. Az „okszerű gazdaság” német apostola, Thaer munkája nyomán kezdett elterjedni hazánkban „a pezsgő gazdasági élet Albion (Anglia — Sz. I.) földjéről”.¹⁷ A Georgikon belső telkén állott az intézet a múzeummal, itt voltak a tanárok lakásai, a gazdasági épületek, a fűvészkert, a méhház, selyemgombolyító ház stb. A Georgikon állatállománya 1810-ben 2 igáslóból, 14 igás ökörből, 24 göbolyból s mintegy 15 darab magyar, tiroli és svájci fajta tehénből állott. Mindezeket istállón tartották. A legelőn 400 finom gyapjas birka legelt, amelyeket hostitzi kosokkal nemesítettek. A kisebb háziállatok közül tenyésztették az angorát, a közönséges házi nyulat, baromfit, selyemhernyót stb. A lótenyésztés a közeli fenéki ménesben folyt, ahol Arábiából hozott ménesekkel történt a fajnemesítés.¹⁸

A keszhelyi georgikoni gazdaság a Festeticsek mintagazdasága volt. De gróf Teleki Domonkos útleírásában Festetics György muraközi uradalmáról is dicsérőleg emlékezik meg: „Csak itt, a Muraközben, a szép gazdaságnak sok jeleit láthatni; a lóhere bővségben természetlik, a svaitzi módon való tehén tartás oly fokra vitetett, hogy a Gróf Úr (Festetics György — Sz. I.) majorságaiban a tehenet napjában háromszor fejhetik és öt itze tejet is kapnak tőle . . . A juhoknak fein (finom — Sz. I.) szőrű fajtái szaporíthatnak”.¹⁹

Messeze földön híres volt báró Lilien ercsi gazdasága; itt hajtották végre hazánkban az első nagyszabású jószágrendezést (tagosítást). Lilien báró 1795-ben vette át Ercsít ipától, gróf Szapárytól, s a mintegy 23—24.000 holdas tágas allodiátúrát kisebb önálló majorokká osztotta. Tisztjeit életrevaló gyakorlati emberekből válogatta ki, beszerezte a szükséges földesúri felszerelést (fundus instructus), s munkászekek biztosítása végett lakoso-

kat telepített birtokaira. Csak az első 10—15 esztendőben legalább is félmillió p. forintot fektetett uradalmába.²⁰ Asbóth Jánost 1802. évi utazása során felkereste Novotny lepsiényi (Veszprém m.) mintagazdaságát is. A moravországi születésű Novotny 1797-ben Braun morva posztógyárossal társulva, gróf Nádasdy Ferentől 12 évre kiarendálta Lepsiény háromnegyed részét. Ezenként fizetett érte 12 ezer forintot. Olyan bérlő volt, aki vállalkozói típusú farmer-gazdálkodást próbált folytatni. Gazdaságának „fő tárgya” a birkatartás volt. Jármos ökrei számára a felszántott parlag földeken sok muhart termelt. Híres gazdaság volt — Asbóth útleírása szerint — a ciszterciek zirci gazdasága is (Veszprém m.),²¹ továbbá Hunyadi József úrményi gazdasága (Nyitra m.), ahol Mária Terézia honosította meg az első spanyol merinói juhnyáját.

A Hunyadiak úrményi birtokának rendezését 1797-ben kezdte el Appel Károly német származású jószágigazgató. A birtok tagosítása után 4.761 hold maradt házi kezelésben, 396 és fél holdat pedig bérbe adtak. A házi kezelésben maradt gazdaságban a legjelentősebb volt a keszi, két majorral, azután a tarányi, majd a pörösi, groszthali s végül az ivánkai gazdaság.²² Gróf Hunyadi gazdaságának legnevezetesebb részét Asbóth 1806-ban a birkatartásban látta. A híres úrményi juhtenyésztés törzsnéjének alapját 1798-ban vetették meg a tarányi pusztán a hostitzi Geislern példája és útmutatása szerint tőle vett anyabirkákkal és kosokkal. A birkák száma gróf Hunyadi összes jószágain 1806-ban mintegy 24 ezerre becsülhető, melyek között 11 ezer anyabirka volt.²³ De felkeltette a Georgikon igazgatójának a figyelmét a bábolnai cs. és kir. ménes-intézet (Komárom m.) és a magyaróvári uradalom is (Moson m.).

Vizsgáljuk meg a továbbiakban, milyen fejlődésen mentek keresztül a termelőerők a dunántúli és kisalföldi „pallérozott” gazdaságokban a napóleoni háborúk korában, s milyen új munkaeszközöket fedeztek fel, alkalmaztak, illetőleg tökéletesítettek és hogyan fejlődtek az embernek termelési tapasztalatai és munkamódszerei.

Mind több földbirtokos előtt vált világossá a napóleoni háborús konjunktúra idején, hogy a birtok jövedelmezőségének emelése érdekében be kell vezetni a gépek alkalmazását és meg kell javítani a földművelési eljárásokat. A fejlődő árutermelés arra ösztönözte a birtokosokat, hogy a piac mennyiségi és minőségi igényeinek kielégítése végett minél nagyobb számban alkalmazzanak birtokaikon gépeket. Az élenjáró gazdaságokban már a napóleoni háborúk idején hasznos szerepet töltöttek be a jó vasekék, lókapák, töltőgető-ekék, repcesorvetők, szénagyűjtők,

rétgyaluk, szecskavágók, gyökmetszők, gabonatisztító-rosták, fogasok és hengerek. A lókapákat és a töltőgető ekéket valószínűleg az ercsi uradalomban alkalmazta először báró Lillien, ugyancsak a sorvetőt is, aki gabonáját, repcét, sőt lucernáját is sorvetéssel műveltette. Lillien volt az úttörő a gyök-, és kapásnövények gépekkel való művelésében is. Kitűnő eredménnyel dolgozó cséplőgépe is volt Lilliennek már a 19. század elején, minthogy azonban az ercsi nép a gépet felgyújtotta, nem alkalmazta többé. Cséplőjével tisztító gépet kapcsolt össze, amely szintén jó eredménnyel dolgozott. ²⁴

A kapáló ekét Novotny lepsényi gazdaságában és környékén ugyancsak igen szép eredménnyel használták a kukorica és burgonya töltésére. Az első kapáló ekéket — Asbóth szerint — a bécsi Regensdorfer küldte Magyarországra báró Lillien ercsi és Novotny lepsényi gazdasága számára. „Nevezetes még Novotny Ur gazdaságában egy cséplő machina, mely a gabonát tökéletesen kicsépli és egyszersmind tisztán kirotálja. . . Ló 6 vagyon rendelve a machinához, három és három változtatva dolgoznak annál. Naponként a machina többnyire 50—60 köblöt csépel el, ha alább való a gabona, 40 köblöt”. Herceg Batthyány Enyingen (Veszprém m.) egy hosszú, szalmás gabonának való csűrt építtetett s annak közepén két cséplőgépet állíttatott fel. A cséplőgépeket egy Stájerországból való órás csinálta, ugyanaz, aki a lepsényi, polgárdi, hédervári s több más cséplőgépet is készítette. ²⁵

Már a napóleoni háborúk korában több olyan gépet készítettek tehát, amelyek felváltották a fizikai munkát és jelentősen meggyorsították a mezőgazdasági munkát. Gróf Festetics György és fia, László, a Georgikon gépgyűjteményét sok értékes szerszámmal gyarapította, így elsősorban a Jordan-féle ekével. Midőn R. Bright angol utazó 1815-ben ellátogatott a keszthelyi Georgikonba, ott éppen szecskát vágtak egy Bécsből kapott újfajta géppel. ²⁶ A kiállított gépek és gépminták között 1817-ben ott találjuk a Svájból beszerzett tejkezelő készüléket, a Fellenberg-féle vetőgépet és lókapát, amelyeket rendszeresen alkalmaztak is a Georgikon kísérleti gazdaságában. Az egyik georgikoni tanár egy kettős ekemintát állított ki, a Krebs-féle kettős ekének megjavított formáját.

De a gépek minden hasznosságuk mellett is csak lassan terjedtek, s főleg csak az élenjáró uradalmakban (Ercsi, Ürmény, Keszthely, Alcsúth, Magyaróvár, Holcs, Megyer stb.). A gépek lassú elterjedésének főoka nyilván az volt, hogy a gépesítés összeférhetetlen a robot-rendszerrel. Ezért kellett a gépek alkalmazásának, a földesúri felszerelésnek — mint látni fogjuk — a ro-

botnak bér munkával való felcseréléséhez és béresekkal dolgozó, pénzes munkásokat foglalkoztató gazdaságok keletkezéséhez vezetnie. Ennek viszont az akkori Magyarországon számos feltétele hiányzott, s ez hátráltatta magának a gépesítésnek a fejlődését.

Az új munkaeszközök alkalmazásán kívül fejlődtek az emberek termelési tapasztalatai és munkamódszerrel is. „A földnek jó megművelésétől soha sem kell szánni a költséget és erőt, — írja Pethe Ferenc, — mert abban minden feleslegesnek látszó költség csupa nyereség, attól függ az egész gazdaság”.²⁸ Gróf Festetics György gazdasági utasításában felhívja a tisztek figyelmét a helytelen szántásra: „Az a rossz szokás, hogy két szántásban némely helyen őszi alá vetnek, különösen tiltatik, hanem legalább az három szántás meg legyen őszi alá, sőt tavaszi alá is”.²⁹ A trágyázásról pedig azt jegyzi meg, hogy „az trágya az gazda embernek legnagyobb segítője. . . az jó gazda ember azon igyekszik, hogy mennyivel több trágyát csináljon és azt különbféle szükségére hasznossan fordítsa”.³⁰ Pethe Ferenc a pallérozott mezőgazdaság egyik legfontosabb jellemzőjét abban látja, hogy legalább is annyi barmot tart, amennyinek a trágyája elégséges a gazdaság földjeire.³¹ Lillen báró az ercsi uradalomban már a mesterséges trágyázásra is kísérletet tett; a veres lóherének gipszelésére.³²

A haladó módszerekkel dolgozó földbirtokosok a feudális háromnyomásos gazdálkodás elavult módszereit felváltották a kapitalista korszakra jellemző vetésforgóval (turnus tabularum). A váltógazdaságban gabonafélék, ipari és takarmánynövények okoszerű váltakozása révén igen változatos termelést folytattak, és annyi takarmányt állíthattak elő, amennyire éppen szükség volt. Így csupán szántóföldi termeléssel, rét- és legelőterület nélkül is fedezhették a gazdaság takarmány- és trágyaszükségletét. A georgikoní földek művelésében gróf Festetics György is elhagyta a szokásos háromnyomásos gazdálkodást és a honi viszonyoknak megfelelő módosítással, a Norfolk-rendszerű vetésforgót vezette be.³³

A Georgikon 204 holdnyi szántóföldjét három részre osztották: kísérleti, kisebb és nagy fordulókra. A kísérleti fordulóban volt tíz osztály, egyenként fél-fél holddal. Négy osztályba (szekcióba) a Fellenberg-féle terményváltó rendszert vezették be, még pedig: 1. burgonya trágyázva. 2. nyári búza lóherével, 3. ugyanaz a lóhere, 4. a téli búza. A többi hat próbaosztályban külföldi gabonafajtákkal kísérleteztek és egyéb gazdasági növényekkel. A kis fordulóban 24 mező volt s bennük a nyári istállózás érdekében takarmányféléket termeltek huszonnégyes forgással. A nagy fordulóban 9 osztály volt a következő vetésforgással: 1. trágyázott

földbe tavaszi búza vagy árpa lóherével, 2. lóhere, 3. lóhere, 4. őszi búza, 5. bükköny, 6. rozs, 7. zab, 8. fekete ugar, 9. kukorica.³⁴

A keszthelyi georgikoni gazdaságban az értékes ipari növények (len, kender, mák, sáfrány, dohány, mustár) mellett különböző újfajta, külföldi növények meghonosítására folytak kísérletek: egy holdon georgiai zabot vetettek, egy kis mocsaras darabon kísérletet tettek a Rigából hozott Tonnen lein-maggal, másik parcellában Howard-burgonyát ültettek. A kísérleti táblákban egyiptomi zabot és kopasz árpát, a Fellenberg-rendszerben pedig nápolyi búzát vetettek lóherével és svájci burgonyát ültettek. A kísérleti táblák egyikét angol módon művelték meg és bele tuniszi búzát vetettek.³⁵

Mind szélesebb körben kezdett elterjedni a takarmánytermelés is, hiszen az állatok téli tartásához kellő mennyiségű takarmánynövényre volt szükség. — Nem véletlen tekinthetjük a racionalizálás felé vezető első lépésnek a takarmánynövénytermelés (veres lóhere, lucerna, baltacím, pulykafű, lednek, pimpinella stb.) bevezetését. „Mivel az marha tartás legnagyobb veleje az gazdaságnak, — olvashatjuk gróf Festetics György utasításában, — azért arra kellek vigyázni, hogy mennél több szénát lehessen takarni”.³⁶ A Georgikon 246 hold terjedelmű rétje három helyen terült el: Kerekret, Sziget és Dobogó. A talaj legnagyobb része tőzeges, s nagy költséggel kiszáritották és megjavították. Gróf Festetics György a georgikoni gazdaság mocsaras részének kiszáritására hollandiai szélmalmost építtetett. Nagy gondot fordított a Balaton mellett fekvő mocsaras birtokainak termővé tételére. Ő csatornáztatta a Hévíz vizének a Balatonba való lefolyását is. A soványabb réteket trágyáztatta, ekével felszaggattatta, tavasszal meghordatta s fűmaggal bevettette.³⁷ A kiszáritott réteket a Szigeten (Keszthely közelében) parcellákra osztatta, fákkal ültette körül s a következő „Koppel”-gazdaságot vezették be: 1. tiszta ugar, 2. téli búza, 3. zab lóherével és egyéb takarmánynövényekkel, 4. vetett rét.

A lucernát illetőleg az úttörést Teschedik Sámuel végezte el már 1779 táján. A 19. század elején Lilien báró Fehér megyében már nagyban termesztett takarmányféléket. Novotny lepszényi gazdaságában a fő takarmány a lucerna volt, amellyel közel 700 holdat vetettek be, s ezt évenként négyszer-ötször kaszálták. Midőn Asbóth János 1806-ban megsejmelte gróf Eszterházy ácsi gazdaságát (Komárom m.), dicsérettel említi a tisztartónak a jó széna takarításban kifejtett buzgalmát s megbámulja hatalmas lucernakazlait is. A pallérozott gazdaságban még a pelyva sem ment ve-

szendőbe. A búzapelyvát meleg vízzel leforrázva, korpával keverve, szarvasmarhák, vagy sertések hizlalására használták fel.

A napóleoni háborúk korában már nagy területeket ültettek be burgonyával, amelyet nem csupán élelmezésre, hanem ipari feldolgozásra és takarmányozásra is fordítottak. A zirci apátság (Veszprém m.) nagy darab földet ültetett be burgonyával, melyet azért termesztett ily nagy mennyiségben, mivel a göboly-ökröket a klastrom jószágaiban télen burgonyával hizlalták, szalma-, vagy szénaszeccskával összekeverve.

Nagyobb lendületet vett az ipari növények termelése is (cukorrépa, dohány, kukorica, napraforgó, mák, olajos növények, festőbuzér stb.). Lilien báró a festőbuzért már a 19. század elején termesztette uradalmaiban, mintegy 70—80 holdnyi területen, amelyet megszáritva és megőrölve szállított egyenesen Prágába. Repcét mintegy 5—600 holdon termesztett olajmalma számára, 6—700 holdon termelt burgonyájával pedig a pálinkaházát látta el. Az ercsi uradalom volt az első a szesz-, olaj- és cukorkészítés terén is. Lilien olaj-, pálinka-, likőr- és sörgyárakat állított fel, sőt, miután dohányját természetben nem tudta eladni, burnótot készíttetett belőle. Az uradalom a finom minőségű likőrt, puncs-szeszt, rumot és kölnivizet Bécsben értékesítette. Lilien finom minőségű étolajat készíttetett napraforgóból, égetni való olajat repceből, amelyet Bécsben, Pesten és Székesfehérvárott adott el. Volt idő, amikor gabonáját csak liszté őrölve adta el; a Dunán malomokat állíttatott fel magának s az itt őrölt liszttel nagyszerű üzleteket bonyolított le.³⁸

Szép sikereket ért el a kertészet, a gyümölcsstermelés és szőlészet is. A zirci apátság kertjel egy Würtzburgból származott Müller nevű kertész gondviselése alatt állottak. A melegházban külföldi fák, facsemeték díszlettek. Asbóth utazása során gróf Eszterházy pápai (Veszprém m.) kertjében nagy „oranzsériát” talált; a melegházban a citrom- és narancsfákon kívül sok ananász-palánta volt. A melegházra és a falskolára egy Freud nevű francia kertész viselt gondot.

A szőlészet terén gróf Festetics György gazdasági utasításában azt szorgalmazta, hogy „leginkább oly speciesú (fajtájú — Sz. I.) szőlők szaporíttassanak, melyek levesesebbek, több és jobb borokat adnak”. A georgikoni szőlő a cserszegi hegy déli oldalán feküdt. A szőlőfajtákra való tekintettel két részre oszlott: az egyikben csupán idegen, nemesebb szőlőfajtákat termeltek, amelyek Keszthely vidékén nem voltak otthonosak, a másokban pedig különböző jeles hazai fajtákat.³⁹ Az előregedett szőlőtöveket kiírtották, s az ún. szőlőgyűrűztetés módszerét alkalmazták, amelyet báró Podmaniczky József honosított meg Magyarországon.⁴⁰

A talaj intenzívebb kihasználása mellett előrehaladás mutatkozott az állattenyésztés területén is. Az okszerűen gazdálkodó uradalmak nemcsak megfelelő mennyiségű igásállat tartására törekedtek, hanem a tejgazdaság fejlesztésére és a göbolyhízlálásra is nagy gondot fordítottak. Több jeles külföldi szarvasmarhafajtát honosítottak meg, így pl. Ercsiben Stájerországból származó mürzthali, Magyaróváron a svájci, mürzthali, berni és ostfrieslandi, Holicsra a svájci és salzburgi, Ürményben a berni és oberlandi.⁴¹ A zirci apátság jó fajtájú svájci fejős teheneket tartott. Akadt olyan tehene is, amely nyáron mindennap 40 icce tejet adott s olyan göbolyöket hízlalt széna-szecsiskával és árpával összekevert burgonyán, hogy egy-egy kihízlalt göboly faggyúhozama elérte a 100—120 fontot. De híres volt az ürményi és holicsi gazdaság tehenészete is. A keszthelyi Gerogikonból szerzett be svájci teheneket a marczi (Nógrád m.) gazdaság. Ezeket mind télen, mind pedig nyáron istállón tartották, nyáron lucernát, spanyol lóherét kaptak zölden, télen váltakozva szénát, burgonyát, burgundiarépát, vágott szalmát.⁴²

Egyre szélesebb körben terjedt el a finom gyapjas juhok tenyésztése. A keszthelyi Georgikon Geislern Ferdinánd hostitzi nyájából szerzett be 25 nőtényt és 15 kos.⁴³ Új kísérleteket folytattak a keresztezés útján való fajnemesítésre. Novotny leányi gazdaságában a birkák nemesítésére részint Holicsból, részint a morva Geislerntől Hostitzból hozatott minden évben kosokat. Ugyaninnen nemesítette juhait gróf Hunyadi József ürményi gazdasága is. Ferenc császár ugyanis 1803-ban Holicsra egyenesen Spanyolországból hozatott merinó-kosokat, s a holicsi juhászathól több hazai birtokos szerzett magának igen magas áron kosokat; így 1806-ban nyilvános árverésen fizettek egy-egy kosért 3.641, 1811-ben 30.000 és 1812-ben 28.000 v. forintot.⁴⁴ Gróf Festetics Györgynek uradalmi számára 1793-ban kiadott „juhtenyésztési utasítása” ugyancsak nagy gondot fordít a „birkák nemesítésére”. A fő anyasereg a georgikoni és Keszthely-felsőmajori volt, amelyekből a többi uradalmi birkasereg elsőrendű hágókosokat kapott. Ezenkívül minden uradalomban egy-egy különleges anyasereget választottak ki. Kezdet divatba jönni a himlőoltás. A mezőkomáromi (Veszprém m.) uradalomba 1802-ben a bécsi Allatorvosi Intézet tanára, Peschina jött le és 6000 bárányba oltotta „szerencsés kimenetellel a bárányhimlőt”.⁴⁵

Bár a falusi termelők nagy részénél uralkodók maradtak az évszázados szokások, termelési eljárások, mégis hiba lenne azt állítani, hogy nem hatottak volna az okszerűen gazdálkodó uradalmak új technikai eljárásai és termelési tapasztalatai. A kedvező piaci lehetőségekkel rendelkező módosabb parasztok tökéletesítet-

ték a földművelési eljárásokat, trágyázták földjeiket és tökéletesebb szerszámokkal művelték meg azokat. Sikeresen fejlődött a paraszti állattenyésztés is. Lepsényben (Veszprém m.) és környékén a parasztok hasznosan követték a „szorgalmasabb és okosabb gazdaságnak némely példáit”. Így földjeiket trágyázták, holott azelőtt a trágyázásnak híret sem ismerték. Vörösberényben egy kovács kapálókét készített magának, s nemcsak kukorica-, és burgonyaföldjeit, hanem szőlejét is azzal kapálta meg. Csallóközben általános volt a módosabb parasztok között a göbolyökrök hízlalása. Némely ekecsi vagy nagymegyeri paraszt (Komárom m.) hús, sőt még több ökröt is hízlalt nyáron fűvön, télen szénával, árpa- vagy kukoricadarával. Áruikat a közeli piacokon: Pozsonyban, Komáromban, Somorján és Szerdahelyen adták el. Asbóth János meg is jegyzi útleírásában velük kapcsolatban, hogy a magyar paraszt talán sehol sem ruházkodik olyan jól, mint a Csallóközben.⁴⁶

Az agrotechnikai újításokra azonban csupán a kedvező piaci lehetőségekkel rendelkező módosabb parasztok gondolhattak. A parasztok zöme egyik napról a másikra tengette életét, s az újabb gazdasági eszközöket látásból is alig ismerte. Olyan munkaeszközöket használt, amelyeket apától örökölt, s amelyet minden valamire való parasztember maga is elő tudott állítani.

Mindenesetre az okszerűen gazdálkodó nagybirtokon az új technika és az új munkamódszerek minőségileg új szakaszt jelentettek a termelőerők fejlődésében, amelyek nem voltak többé özszeegyeztethetők a feudális jobbágytartó rendszerrel. A termelőerők fellendülése a mezőgazdaság területén kiindulópontul szolgált az új, kapitalista viszonyok kialakulásához és előmozdította a robotmunkának bér munkával való felváltását. Az okszerűen gazdálkodó uradalomokban a gazdálkodás technikája nem jobbágytechnika többé, hanem az uradalom korszerű mezőgazdasági technikája. A polgári termelőviszonyokat megkívánó mezőgazdasági árutermelés igényei és a feudális jellegű jobbágyi munkarendszer adottságai között alapvető ellentmondás állott fenn.⁴⁷

Az okszerűen gazdálkodó birtokosnak előbb-utóbb rá kellett jönnie arra, hogy a robotmunka kényszerített volta miatt rossz minőségű. „... a robot és dézsma elzsibbasztja a földművelő erejét, — jegyzi meg Magda Pál —, és az ipusztériát, s a szolgálat akadályoztatja a pallérozást.”⁴⁸ Gróf Festetics György és a Georgikon tanárai a silány jobbágyrobot helyett már a napóleoni háborúk idején a magasabb termelékenyséű bér munka bevezetését, illetve a robot megváltását szorgalmazták. A Festetics-uradalmak számára zsinórmértékül szolgáló 1792. évi Nagyváthy-féle instrukció nyomatékosan kiemeli, hogy „a robotok a pallérozottabb és

tökéletesebb gazdaságot sok tekintetben akadályoztatják is. Mert lehetetlen, hogy a robotos munkások, mivel sokszor gyengékebbek a marháik és szerszámaik hibásak és nem egyenlők, oly tökéletesen művelhessék a földet és oly jól dolgozzanak, mint a helyesen elintézett major-erő és a mi időnkben használni szokott némely hasznosabb földművelő eszközökre nézve; a mélyebben szántó ekékre, s egyéb szerszámokra nézve, nem is lehet kívánni, hogy a jobbágyok azokat megszerezzék s azokkal dolgozzanak; mivel költséggel járnak, melyet a paraszt nem győz. Ezen és több más októl mind a földesurakra, mind a jobbágyokra nézve hasznos lehet: ha a robotok, bizonyos alku mellett, illendő és igazságos áron megváltatnak''.⁴⁹

„Bebizonyosodott Keszthelyen, hogy a sok jobbágyerő (robot) hasznos a nagygazdaságnak; de veszedelmes a pallérozásnak''.⁵⁰ Ezért a Georgikon tanárai (Nagyváthy János, Pethe Ferenc)⁵¹ a konjunktúra éveiben gróf Széchenyi Istvánt mintegy 40 évvel megelőzve hirdették, hogy az úrdolga haszonnal nélkülözhető s hogy a földesúr cselédekkel vagy bér munkásokkal több jövedelemre tehet szert, mint a haszontalan robottal. „Hol a föld termékeny, a természetek jó áron kelnek el, vagy a kereskedelem a pénzkeresésre alkalmatosságot szolgáltat, az uraság is több jövedelmet vehet belőlük, ha ilyen helyeken a polgárokat a robot alól feloldozza.'' ⁵²

A birtokosoknak az a kisebb része, amely áttért az okszerű, intenzív gazdálkodásra, s meggyőződött a robotmunka alkalmatlanságáról, arra törekedett, hogy átalakítsa a feudális földtulajdont a tőkés termelési viszonyoknak megfelelően, — békés reformok útján. Ennek a gondolatnak volt hirdetője gróf Festetics György gazdaságainak vezetője, Nagyváthy János is, aki 1792-ben kelt instrukciójában a robotválságnak három útját jelölte meg: „1. Midőn a polgárok bizonyos esztendőkre mind robotjokat, mind földektől járó adózásaikat az uraságtól pénzen megváltják. 2. Emphyteusis: mely szerint a polgárok a földért uraságaikkal örökös contractusra lépven, egy esztendőre úgy, mint másra, bizonyos summát fizetnek. 3. Physocratia: mely szerint a polgárok az uraságnak semmit sem robotolnak, hanem terméseiknek bizonyos és stipulált (kikötött — Sz. I.) részén in natura (természetben — Sz. I.) adják be, robot és más praestatiók (szolgáltatások — Sz. I.) váltságával''.⁵³ Nagyváthy János célkitűzései félreérthetetlenül előre mutatnak a hűbéri rendszer felszámolása, a polgári átalakulás felé.

A piacra termelő földművelésre való áttérés egyrészt magával hozta a robotrendszer tőkésrendszerrel való felcserélését, másrészt — gyarmati helyzetünkben adódó tőkeszegénységünk miatt

— szükségképpen a parasztok robotterhének növekedését. A robot hasznavehetetlensége, a restanciák és robotmegtagadások azonban már a napóleoni háborúk korában megmutatták a termelési mód elavult voltát. Egyre inkább szükségessé vált a feudális termelési viszonyok felváltása új, burzsoá termelési viszonyokkal, amelyek nem fékezik a termelőerők fejlődését, sőt ellenkezőleg, éppen fő hajtóerői azok erőteljes növekedésének. ⁵⁴

De még az a gróf Festetics György is meghagyta utasításában, akinek a kezén a pénztőke felhalmozásának viszonylagos meggyorsulásáról beszélhetünk a konjunktúra éveiben, hogy a gazdasízt „a pénzes munkásokkal kémélve bánjon és csak ott, ahol elkerülhetetlen, applicállyá (alkalmazza — Sz. I.), nagy judiciummal (körültekintéssel — Sz. I.) költetik élni, ahol olcsóbban jut az uraság hozzája, avagy szaporábban végezni költetik valami dolgot, azt fontolja meg... az pénzes munkásokat vagy rövid napokra, avagy gyöngéb munkákra, úgy, mint gyomlálásra, gyűjtésre stb., ahol gyermekeket és asszonyokat olcsó pénzen lehet találni, fordétani tanácsos”. ⁵⁵

A Georgikon-alapító gróf Festetics György keszthelyi uradalmának robotkalendáriumai azonban arról tanúskodnak, hogy a feudális jobbágyrobot fokozott kiaknázása (supererogatio) sem jelenthetett már megoldást a napóleoni háborúk korában; sor került tehát a cselédek és bér munkások szélesebbkörű alkalmazására. A Festeticsek keszthelyi uradalma munkaerőszükségletének 44,85 százalékát látta el a jobbágy ingyenes robotmunkája 1795-ben, 11,50 százalékát az ún. haszonbéres erő, ugyanakkor viszont a cselédek már 30,23 százalékát, a „pénzes munkások” pedig 13,42 százalékát látták el a munkaerőszükségletnek. ⁵⁶ Kétségtelen tehát, hogy a 18. század végén, a 19. század elején gyarmati helyzetünk ellenére is megindult bizonyos átmenet a tőkés gazdálkodásra a fejlettebb nagybirtokon, bár a gyarmati helyzet akadályozta ezt a fejlődést.

A napóleoni háborúk idején a mezőgazdasági gépekhez, — a cséplőgéphez, szelelőrostához vagy vetőgéphez stb. — szorgalmas és értelmes munkásokra volt szükség. Asbóth János leírása szerint Novotny lepsényi gazdaságában 1802-ben „a cséplő machina mellett dolgoznak hat legények, kik közül az első a kévéket a machinára feladja és feloldja; a második azokat a machinán eltereti; a harmadik a rostáról lefolyó gabonáról a felezetet elsepri; a negyedik a felezettel kevert gabonát rostálja; az ötödik a szalmát eltakarítja; a hatodik pedig a lovakat hajtja”. ⁵⁷ Mind-egyre szaporodott a cselédeket és bér munkásokat alkalmazó gazdaságok száma, amelyek már csak olyan másodrendű munkálatokra alkalmaztak robotot, mint a trágyahordás, vagy a fuvarozás.

József nádor alcsúti birtokán az ugar- és vetési szántást, kapálást, töltögetést és egyéb kényesebb műveleteket az uradalom saját fizetett majorsági erejével végeztette. „Roboterőt csak ott alkalmaznak, hol a jobbágy ügyetlen, vagy lomha munkájával még szántszándékosan sem igen volna képes ártani”. (Fuarok, magkivitel, gabonahordás, szénagyújtás, ritkábban a keverőszántás, boronálás és hengerezés.)⁵⁸

A keszthelyi Georgikon gazdaságában 22 béres, 12 paraszttanuló és napszámosok dolgoztak. Lilien báró ercsi uradalmában az aratási és takarmánykaszási munkákat szakmában végezték. Aratókat rendszerint Budáról, kaszásokat a Felvidékről fogadott 5—6 hétre, átlagos bérek és ellátás mellett.⁵⁹ Sellyén és Pereden (Nyitra, ill. Pozsony m.) Croneburg festőbuzér-gyáros előszeretettel alkalmazta az olcsó gyermekmunkát, akiket 3-6-9 krajcáros napibérrel fizetett. Hajdú helyett egy vénasszony tartott rendet a gyerekek között.⁶⁰

A bér munka azonban még csak egyes kis szigeteken élt a napóleoni háborúk korában a parasztrobotoltatás széles tengerében; az okszerűen gazdálkodó nagybirtokon. De még ezeket a „pallérozott” módon gazdálkodó mezőgazdasági üzemeket sem tekintethetjük a tőkés termelőmód egy formájának és nem nevezhetjük egyszerűen kapitalista üzemnek, hanem csupán a kapitalizmus fejlődése ún. „porosz útja” születésének a mezőgazdaságban.⁶¹ A pallérozott nagyüzem mintegy előképe a „porosz utas” kapitalista mezőgazdaságnak, amelynél „a feudális földesúri gazdaság lassan nő át polgári, junker gazdaságba, miközben évtizedekre a leggyötrelmesebb kisajátításra és szolgaságra ítéli a parasztokat...”⁶² De az a kérdés, hogy a mezőgazdaság fejlődése a kapitalizmus „porosz útján” fog-e végül is előrehaladni, nem akkor dőlt el, hanem csak a polgári forradalom során. 1848—49-ben, a földesurak és a parasztok között a nagybirtokrendszer fenntartásáért, illetve felszámolásáért vívott harcban.

A feudális viszonyok válsága a gyarmati sorban tartott Magyarországban abban mutatkozott meg, hogy a régi termelési viszonyoknak a feudális földtulajdonon alapuló egész rendszere akadályozta a technika fejlődését és következésképpen a tőkés termelési mód kialakulását. Mivel a bécsi udvar a hadi konjunktúra által meggyorsított magyarországi tökefelhalmozódást minél szűkebb keretek közé igyekezett szorítani, a cselédek és bér munkások munkájának az a szerep jutott, hogy kitöltse a robot elégtelensége miatt előállott munkaerőhiányt. De az elégtelen robotot sem cselédséggel és bér munkásokkal pótolták elsősorban, hanem arra törekedtek, hogy az allodiális földeket a közelben élő haszonbéres parasztok mezőgazdasági felszerelésével műveltessék meg. A bér-

bevett föld, vagy beneficium haszonbérének robottal való letörlesztése, részes megmunkálása — a terményjáradék felemelésével — előnyös volt a tőkehiánnyal küzdő földesúrnak.

Bár a napóleoni háborúk hadi konjunktúrája egyidőre fátyolt borított a feudális viszonyok válságának tüneteire, de a válság tünetei már megvoltak akkor is, legfeljebb kevésbé tört felszínre a komoly összeütközés a termelőerők fejlettsége és az uralkodó feudális termelési viszonyok között, mert a megnövekedett piaci lehetőségek talaján a tőkefelhalmozódás viszonylag meggyorsult. Egyes nagybirtokosoknak — mint láttuk — a gyarmati országban is sikerült felküzdenniök magukat a gyarmati agrárkapitalizmus lépcsőfokára. Ezt az utat azonban a nemesi osztály általában alig járhatta a nagyfokú tőkehiány következtében, amely a konjunktúra elmúltával igen erősen fokozódott. Ezek nagyrészt csak feudális eszközöket vehettek igénybe az árutermelés fokozására, s a feudális jobbágyi munkarendszert állíthatták az árutermelés szolgálatába.⁶³

A napóleoni háborúk utáni dekonjunktúra évtizedei aztán újra felszínre hozták, kiélezték a feudalizmus mélyreható válságának valamennyi problémáját a gyarmati viszonyok közepette. A tőkefelhalmozás egyidőre megbénult, a mezőgazdasági termelés jórészt elvesztette piacát, s a tőkés rendszerre való átmenet általában megoldhatatlannak látszott. A bomlóban lévő feudális rendszer pusztulásra ítélte az ország termelőerőit. A dolgozó tömegek helyzetének romlása kiélezte az osztályellentéteket. A parasztok harcra keltek nemcsak személyes szabadságukért, hanem a földért is; a földesurak majorsági gazdaságának megszüntetéséért és a feudális földbirtoknak a parasztok közötti felosztásáért. A parasztság volt az a társadalmi erő, amely harcával előkészítette az elhaló társadalmi rendszer felszámolását, és helyreállította a felbomlott összhangot a termelőerők fejlettsége és az elavult feudális termelési viszonyok között.

JEGYZETEK

1. Schwartner, M.: Statistik des Königreichs Ungarn, II. kiadás, 1809, 342. l.

2. Vedres István: A Tiszát a Dunával öszveköthő hajókázható csatorna, Magyar Irodalmi Ritkaságok, Szerk. Vajthó László, XIV. sz. Szeged, é. n. 20. l.

3. Ifj. Iványi-Grünwald Béla: Gróf Széchenyi István Hitel, Bp, 1930, 18. l.

4. Asbóth János 1802. és 1806. évi útleírása, Keszthelyi Helikon-könyvtár, Oec. 1392. és Oec. 1300. Kézirat.

5. Korizmicz László — Benkő Dániel — Morócz István: Mezei gazdaság könyve, I. k., Bp, 1855, 444. l.

6. Thirring Gusztáv: Az 1804. évi népösszeírás, Magyar Statisztikai Szemle, 1855, 1. sz. 13. l.
7. Vedres 17. l.
8. Korizmicz — Benkő — Morócz 349-351. l.
9. Szabó Dezső: A herceg Festetics-család története, Bp, 1928, 280 l.
10. Magda Pál: A mezei gazdaság filozófiájának szokásai szerint okoskodó, és munkálkodó gazda, Sárospatak, 1833, 117. l.
11. Pethe Ferenc: Pallérozott mezei gazdaság, Bétsben, 1814, III. 19. l.
- I. II. kötet, Sopron, 1805, 407. l.
12. Nagyváthy János: Magyar gazdatiszt, Pest, 1825, 2. kiad. 25 l., Balásházy János: Okos gazda, vagy gazdasági tudomány, Pest, 1830, 1. l.
13. Magda 15. l.
14. Nagyváthy Kálmán: Nagyváthy János élete, Pozsony, é. n. 19. l.
15. FCsL DrL 1793, Nr. 843/912. Szerecz Imre: Angol szemmel Keszthelyen százhusz évvel ezelőtt, Keszthely, 1935, 26. l.
16. Asbóth János 1802. és 1806. évi útleírása Kézirat. Asbóth János útleírásának néhány részletét közzétette korabeli orgánumban: Reise von Keszthely in Szalader Komitate nach Veszprém, Bredeczky Sámuel: Beiträge zur Topographie des Königreichs Ungarn, Bécs, I. 1803, 47-71. l. — Beschreibung der Cisterzienser Abtey Szirtz, in dem Bakonyer Walde, vorzüglich in ökonomischer Rücksicht. Fragmente einer ökonomischen Reisenbeschreibung. Zeitschrift von und für Ungarn, III. 1803, 227-232 l.
17. Korizmicz—Benkő—Morócz 369. l.
18. Csanády Gusztáv: Emlékkönyv a Georgikon alapításának 100-ik évfordulójára, Keszthely, 1897, 10. l.
19. Gróf Teleki Domonkos: Egynehány hazai utazások. Béts, 1796, 213. l.
20. Korizmicz—Benkő—Morócz 372. sköv. l., Mérei Gyula: Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790—1848, Bp, 1948, 50-54. sköv. l.
21. Asbóth 1802. évi útleírása.
22. Korizmicz—Benkő—Morócz 398. sköv. l., Mérei 57—58. l.
23. Asbóth 1806. évi útleírása.
24. Korizmicz—Benkő—Morócz 431., 435., 376. l.
25. Asbóth 1802. évi útleírása.
26. Szerecz 36. és 45. l.
27. Korizmicz—Benkő—Morócz 325. l.
28. Pethe, Pallérozott mezei gazdaság, Bécs, 1814, III. 9. l.
29. FCsL Gróf Festetics György Instructioi, Rendezetlen.
30. U. o.
31. Pethe I. 335. l.
32. Korizmicz—Benkő—Morócz 428. l.
33. Csanády 9. l., Szerecz 22. l.
34. Romy G. K.: Bewillkommungsrede an die Theilnehmer des ökonomischen Besuchs im Georgikon zu Keszthely am 20-sten Mai 1815, 8. l., Szerecz 35., 37., 42., 45. l., Korizmicz—Benkő—Morócz 323—324. l.
35. U. o.
36. FCsL Gróf Festetics György Instructioi.
37. Szabó, A herceg Festetics-család 298. l., Gróf Festetics György Instructioi.
38. Korizmicz—Benkő—Morócz 375—377. l., A nagybirtokon létesült ipari vállalkozásokra: Mérei Gyula: Magyar iparfejlődés 1790—1848, Bp, 1951, 113. sköv. l.
39. Romy, Bewillkommungsrede 9—11. l.
40. U. o.

41. Korizmics—Benkő—Morócz 442. l.
42. A Marczali Gazdaság rövid leírása, Tudományos Gyűjtemény, 1822, XII. k. 84. l.
43. Ruisz Gyula: Juhtenyésztési utasítás gróf Festetics György uradalmaiban, 1793. Circulare, Magyar Gazdaságtudományi Szemle, 1904, 39—46. l.
44. Korizmics—Benkő—Morócz 444. l.
45. Asbóth 1802. évi útleírása.
46. U. o.
47. S. Sándor Pál: Az agrárkérdés 1848 előtt. Társadalmi Szemle, 1848 június, 31—33. l., Spira György: A „szunnyadó láva”. Valóság, IV. évf., 3. sz. 1948. március, 174—195. l.
48. Magda 30. l.
49. Nagyváthy János: Közönséges Instructioi, Keszthely, 1792. Keszthelyi Helikon-könyvtár, Kézirat, Oec. 126. 25. l. (1804. évi keltezésű kézirat.)
50. Magda 77. l.
51. Pethe, Pallérozott mezei gazdaság, I. köt. 306. l.
52. Nagyváthy, Közönséges Instructioi, 616. l.
53. U. o.
54. Molnár Erik: Sztálin „A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban” című műve és a magyar történettudomány, Társadalmi Szemle, 1953. július-augusztus, 650. l., N. M. Druzsinyin: A termelőerők és a feudális termelési viszonyok közti konfliktus az 1861. évi reform előestéjén, A M. Tud. Akadémia Történettudományi Intézetének Értesítője, V. évf. 7—9. sz. 1954. július—szeptember, Kézirat gyanánt, 58. sköv. lapjai.
55. FCsL Gróf Festetics György Instructioi.
56. FCsL DrL 1795. Nr. XVII. 5. Roboth calendarium az keszthelyi ispánságban pro anno 1795., Szántó Imre: A parasztság kisajátítása és mozgalmái a dunántúli Festetics-birtokokon 1711—1850, Bp, 1954, 134. sköv. l.
57. Asbóth 1802. évi útleírása.
58. Török János: Alcsut gazdasági tekintetben, Magyarország legjellegesebb gazdasági s ipar vállalatainak ismertetése, Első füzet, Alcsut, Buda, 1841, 43. l., Mérei 61. l.
59. Szerecz 24. l., Korizmics—Benkő—Morócz 376. l., Mérei 52. l.
60. Asbóth 1806. évi útleírása.
61. Nichtweiss, Johannes: A második jobbágyság és a kapitalizmus fejlődésének úgynevezett porosz útja Kelet-Németország mezőgazdaságában, A M. Tud. Akadémia Történettudományi Intézetének Értesítője, V. évf. 1—6. sz., 1954. jan.—jún. Kézirat gyanánt, 14. l.
62. Lenin: A szociáldemokrácia agrárprogramja az 1905—1907-es első orosz forradalomban, Szikra, Bp, 1950, 29. l.
63. Szántó 134. sköv. l.

Rövidítések jegyzéke:

DrL = Directorialis levéltár, Festetics-család levéltára, Budapest.
 FCsL = Festetics-család levéltára, Budapest.

EGY VÁROSI FELKELÉS A KÉSEI CSÁSZÁRKOR IDEJÉN

Marxista történetszemléletünk egyik alapvető tézise, hogy az egymást felváltó társadalmi formák váltakozása forradalmi úton megy végbe. „Amikor az új termelőerők már megérték, a meglévő termelési viszonyok és hordozóik — az uralkodó osztályok — azzá a „leküzdhetetlen akadállyá” válnak, melyet csak az új osztályok tudatos tevékenysége, ezeknek az osztályoknak erőszakos cselekvése, a forradalom seperhet el az útból” (Sztálin: A leninizmus kérdései, Szikra 1951, 698. l.).

Bármennyire világosan látjuk is a rabszolgatartó társadalom sajátos helyét az osztálytársadalmak között, és bármily tisztán ismerjük is a külső erőszak szerepét a római rabszolgatartó társadalom bukásában, mégis kétségtelen — és éppen a legújabb szovjet kutatások alapján, — hogy a római rabszolgatartó társadalom válságában és bukásában is a rabszolgatartó rendszert bomlasztó, aláaknázó belső forradalmi erőknek volt döntő szerepük. Ezeket a belső forradalmi erőket az ismert sztálini útmutatás a *rabszolgák* megmozdulásaiban láttatta meg. Az utóbbi évek elmélyült kutatásai és elvi általánosításra törekvő megfogalmazásai a „forradalmi erők” fogalmát a késő ókorra vonatkozólag szélesebben igyekeztek meghatározni. Belevonták a colonusokat, szabadparasztokat is. Mindaddig azonban rendszeresen, elmélyült formában fel sem vetődött az a kérdés, mi volt ebben válságban a városi lakosság szerepe. Ez a kérdés maga — tekintettel a késői antik város problémájának sokrétűségére — egyszerű megformulázással sem az egyik, sem a másik irányban nem dönthető el. Ez a rövid dolgozat, amelynek célja egy eddig a szakirodalomban fel nem dolgozott felkelésnek (—a 354. évi antiochiai városi megmozdulásnak —) elemzését megadni, s ebből bizonyos, (ha csak ideiglenesnek is tekinthető) következtetéseket levonni, szintén nem tarthat számat a kérdés megoldására. De meggyőződésem, hogy ebben, a szakirodalom által csak megpendített, de egész terjedelmében fel sem vetett, semhogy megoldott kérdésben is csak az egyes részletek összegezése alapján lehet majd határozott véleményyt kimondani.

* * *

Antiochiában, 354-ben zendülés tört ki, amelynek folyamán a felindult nép megölte Theophilus consularis Syriae-t, egy gazdag antiochiai polgárnak, Eubulosnak házát pedig felgyújtották.

Ez a, sem méreteiben sem közvetlen kihatásaiban nem nagy jelentőségű esemény csak futólagos említést nyert a késői császárkor történetével foglalkozó összefoglaló művekben¹, és monografikus feldolgozásra sem méltatták.² Pedig van, nem is egy, olyan körülmény, amely ilyenféle feldolgozást indokoltta tesz. Az egyik: az esemény történelmi dokumentáltsága. Három későantik szerzőnél olvashatunk róla. Az egyik Libanios, (a továbbiakban: L), aki éppen a felkelést megelőző zavaros időben költözött Konstantinápolyból Antiochiába iskolaalapítás célból, az események szemtanúja volt és önéletrajzában (Or. 1, 95—101), későbbi beszédeiben (Or. 19, 47—48; 46,30) és levelezésében (Ep: 391, 9—10) többször említést tesz róla. A másik a szintén antiochiai születésű Ammianus Marcellinus, aki 353-ban és 354-ben — valószínűleg csak a felkelést közvetlenül megelőző időszakban — Ursicinus kíséretében szülővárosában járt.³ Azok a szüksézáú tények tehát, amelyeket nagy történelmi művében erre vonatkozólag közöl, csaknem a szemtanú vallomásának erejével bírnak. Harmadik forrásunk Julianus császár, aki 363-ban, a 354. évi felkeléshez nagyon is hasonló körülmények között írta meg a város előkelőit és lakosságát kíméletlen gúnnyal támadó Misopogonját, s ebben említést tett az alig tíz évvel azelőtti véres eseményekről is (Misop. 370. CD). Ha tehát forrásaink szüksézáúak is, de feltétlenül az első kézből valók: adataik lehetnek célzatosan kiválogatottak vagy csoportosítottak, lehet, hogy egyes tényeket elhallgatnak vagy elferdítenek, de még az egyes, árnyalatszerű részleteknek adatszerű hitelességében sem kell kételkednünk.

Fontosabb azonban egy másik körülmény. A 354. évi ant.-i megmozdulás nem elszigetelt, hanem tipikusnak, szimptomatikusnak tekinthető jelenség. Egyrészt ez az első, nagyobb arányú ant.-i népi megmozdulás, amelyet 359,⁴ 362,⁵ 371,⁶ 382,⁷ 384,⁸ 385,⁹ 387¹⁰ években hasonló jellegű, kisebb-nagyobb zendülések egész sora követ.¹² Másrészt beleilleszkedik ama városi megmozdulások egész sorába, amelyek éppen ezekben az években a római birodalom egész területén kiobbantak. Hogy ezek közül csak néhányat említsünk: Rómában 353,¹³ 355,¹⁴ 359,¹⁵ 365,¹⁶ 366,¹⁷ 367¹⁸ években, Konstantinápolyban 342,¹⁹ 362/363²⁰ években, Edessában 350-es években²¹ (Constantius császársága alatt), Tyrusban,²² Alexandriában pedig csaknem állan-

dóan tücünk kisebb-nagyobb zendülésekről, utcai harcokról, a császár képmásainak összerombolásáról stb. — nem is szólva a városi lakosságnak sokszor igen tevékeny részvételéről Mag-nentius, ¹¹ Nepotianus, ²¹ Procopius, ²⁵ usurpatorok trónharcaiban, az antiochiai Theodorus hasonló célú összeesküvésében, vagy az esetleges felkelés lehetőségeit „kipuhatolni” akaró varázslásokban. ²⁶ Mindezek a tények a 4. századi városi lakosság olyan állandó és általános elégedetlenségről tanúskodnak, amelynek a nevezett megmozdulások csak mintegy lázmérői. Éppen ez a *szimptomatikus* jelleg teszi indokolttá a jelentéktelenebb megmozdulások alaposabb, adatszerű tárgyalását is.

A kronológiai keret

A 354. évi felkelés időrendjének megállapításában Libanios önéletrajzi feljegyzéseiből indulhatunk ki (Or. 1, 95—116). Ezek szerint L. megérkezésekor Gallus caesar és az ant.-i curia ellentéte már teljes egészében kibontakozott. A curia tagjai, „csupa derék ember” börtönben várták ítéletüket, köztük Zénóbios is, L. tanítómestere. Megérkezésének másnapján kiengedték őket, úgy, hogy L. jövetelét a közvélemény egy „jó-ságos szellem” megérkezésével hozta kapcsolatba. A curia tagjainak szabadonbocsátásával a nyugtalanság nem ült el. L-t Gallus caesar előtt varázslással vádolták meg és alig kerülte el a száműzetést. Az iskola-nyitás is nehezen ment. Csak akkor javult meg L. helyzete, amikor iskoláját az agora mellett helyezte el (Or. 1, 103). Nem sokkal ezután következett be a tüntetés. Ez az esemény L. helyzetében is gyökeres változást hozott. Két rétor-vetélytársa közül az egyik, Eubulos, menekülni volt kénytelen, a másik, Zénóbios, a fogság s az izgalmak következtében ágyának esett, s hamarosan meghalt. L. iskoláját áthelyeztette a buleuterionba, tanítványainak száma is ugrás-szerűen emelkedett.

Mindez a 354. év nyarának végéig következett be. ²⁷ A zendülésnek azonban már korábban kellett végbemennie. Kirobbantó oka u. i. a hosszasan húzódó éhínség és, mint Amm. kifejezetten mondja, a nagyobb éhségtől való féldlem. ²⁸ Ezért a felkelést nem tehetjük az aratás (Szíriában máj.—jún.) utáni, de még csak nem is az azt közvetlenül megelőző idő-re, hanem legkésőbb febr.—márc. hónapra. Ezt követte Gallus további dühöngése, Montius és társainak pere és kivégzése, Domitianus praef. praet. Orientis megölése, ²⁹ majd Gallus visszahívása, amelyet — szintén egy-két hónap elteltével — követett kivégzése 354 nov. végefelé. Alighanem közvetlenül Gallus visszahívása elé, vagy után esik a meggyilkolt Domitianus utódjának Strategius — Musonianusnak megérkezése (legkésőbb 354 július közepén). ³⁰ Strategius L. már mint a város vezető rétora üdvözölte (Ep. 405, 7). Mindjárt Gallus távozása után kezdte meg Strategius Theophilus halála miatt a vizsgálatot. ³¹

Az események időrendje tehát a következőképpen alakul:

353. dec. — 354. jan. Fenyegető éhínség Ant.-ban. — Gallus és a curia konfliktusa. — A curia tagjainak letartóztatása.

354. jan. — febr. L. megérkezése; a curia tagjainak kiszabadulása.
354. febr. — márc. Varázslási per L. ellen; anyagi nehézségek; az agora melletti iskola megnyitása.

354. márc. Antiochiai tüntetés.

354. ápr. — máj. Gallus hierapolisi expedíciója. — Domitianus és Montius megölése; Montius társainak pere.

354. jún. — júl. Strategius praef. praet. Orientis. — Gallus visszahívása.

354 aug. Libanios iskolájának áthelyezése a curia épületébe. — Az antiochiai zendülés miatt bírói eljárás kezdete.

354 szept. L. legrégibb antiochiai levelének időpontja (Ep. 391).

354 nov. Gallus megölése.

Ez, a részben relatív kronológiai adatok egybevetésével készült időrendi tábla két, a szakirodalomban előforduló pontatlanság helyett ad precízebb adatokat.

1. A Gardthausen-féle kiadás, az azt átvevő magyar Pirsch-féle fordítás, úgyszintén E. Stein (i. h.) a zendülést a 353 évre teszik. A fentiek szerint ezt az adatot 354-re kell javítani.

2. Seeck³² és mások L. iskolaalapítását a Gallus távozása utáni időre teszik. Ezzel szemben L. adatai szerint az első, piaci iskola meg alapítása mindenesetre megelőzte a felkelést, a második (curiai) iskoláé pedig Strategius kiküldetését. L. helyzetének gyökeres, kedvező változása is még Gallus idejére esik. Seeck megállapítása Lib. Ep. 391, 10-en alapszik, mely szerint „a rém eltávoztával nyitottam meg iskolámat“. L. adatát azonban a curiai iskola megnyitására kell vonatkoztatnunk, nem pedig általában tanítói működésének kezdetére. L. a korviszonyokból és egyéniségéből kifolyólag azt óhajtotta hangsúlyozni, hogy működése csak a — levele keltekor már kegyvesztett és kivégzett — caesar halála után indulhatott meg.³³

A fentiek alapján az antiochiai megmozdulással kapcsolatos eseményeket két, egymástól jól megkülönböztethető szakaszra kell bontanunk:

1. Gallus és a curia konfliktusa.

2. Az antiochiai zendülés.

Gallus és az antiochiai curia

Az összeütközés Gallus és az antiochiai curia konfliktusából indult ki. Gallus a curia tagjait egyetlen parancs-szóval ki akarta végeztetni, mert az éhínség idején arra az időszerűtlen (intempestivus) parancsára, hogy olcsón adják a gabonát, „ésszerűtlen heveséggel“ válaszoltak. (Amm. XIV. 7, 2). Erre letartóztatta őket, egyeseket halálra ítelt, másokat csak börtönbe vetett és csupán Honoratus consularis Syriae közbenjárására bocsátotta őket ki. L. leveleiből közelebbről is megismerkedünk a curia egyes letartóztatott tagjaival. Közülük való Phasganios, a rétor anyai nagybátyja, aki Gallus ellen a curiában fel is szólalt (Ep. 283, 3) és összeköttetéseivel a szabadelvűségüket is előmozdította: dúsgazdag nagybirtokos, aki pl.

336-ban a maga költségén rendezte a különösen fényes antiochiai „olympiai“ játékokat. (Or. 53, 4) Zénobios, L. elődje és később vetélytársa, aki ékesszólásáért — és nyilván mástermészetű szolgálataiért is — a curia tagjaitól pompás városi földbirtokot kapott bérbe (Lib. Or. 36, 11. 31, 20). Obodianos,

Zénobios unokaöccse, szintén a város leggazdagabb polgárainak egyike (Ep. 381), s annak öccse, Eubulos, L. vetélytársa a szónoklásban, akinek házát a későbbi tüntetés folyamán felgyújtották. A nagybirtokosoknak és közvetlen hozzátartozóiknak ez a csoportja — amelyről történetesen kimutatható Gallusszal való szembenállásuk, — befelé korántsem volt egységes. Klikk-harcok marcangolták. Zénobios és két unokaöccse a curián belül egy zárt klikkhez tartoztak, amelyet Zénobiosnak 354-ben bekövetkezett halála után Eubulos vezetett, míg Phasganios és L. egy másik csoportosulás tagjai voltak. Amikor Strategius utóda, Hermogenes praef. praef. Orientis (358-ban) első ízben jelent meg az antiochiai curia ülésén és Phasganios megszólításával tüntette ki, „Eubulos és társai csakhogynem elájultak”. (Or. I, 116) Lib. a szülővárosát magasztaló híres Antiochikos c. beszédében sem hallgatja el a curián belüli gyakori torzszalkodásokat.³⁴ Azonban a földbirtokosokon belüli klikk-ellentétekben helytelen lenne valamiféle eltérő politikai programmal rendelkező, vagy éppenséggel eltérő társadalmi bázisra támaszkodó párt-jellegű csoportosulást keresni.³⁵ Gallus árcsökkenítő tervével „egy emberként” szállt szembe mindkét klikk — mint egy évtizeddel később Julianus hasonló törekvéseivel is³⁶ — amint erről burkoltan L. még egy emberöltő távlatából is elismerően emlékezett meg. (Or. 56, 28) A 390-es évek némileg megváltozott közállapotait szembeállítja fiatalságának viszonyaival, amikor „a dühöngő archón” mindig az egész curiával találta magát szemben.

Amilyen *egységesen* áll szemben a — részben földbirtokosokból, részben jómódú kereskedőkből álló — Curia Gallus árcsökkenítő terveivel, annyira nem tekinthető egységesnek és következetesnek a római államhatalom reprezentánsainak állásfoglalása. Míg Gallus és a praepositus sacri cubiculi Gorgonius (Amm. XV. 2, 20) a curia tagjai ellen követnek el atrocitásokat, addig Honoratus consularis Syriae.³⁷ Thalassius praef. praet. Orientis³⁸ (351—354, Domitianus elődje) — egyébként szintén dúsgazdag antiochiai nagybirtokos család sarja, L. rokona, kiterjedt földbirtokok ura Syriában, Phoeniciában és az Euphratensisben, tehát, bár nem tagja az antiochiai curiának, mégis részese a Phasganios—L. klikknek — Clematius³⁹ agens in rebus, majd később Strategius — Musonianus⁴⁰ (Domitianus utódjá 354—358) határozottan a curia mellett foglaltak állást. Így tehát az államhatalom képviselőinek, pl. Gallusnak és az ellene állandóan áskálódó (Amm. XIV. I, 10) Thalassiusnak civakodása a személyes torzszalkodáson túl politikai jellegűnek is minősítendő. Ez a jelenség jellemző az államhatalom képviselői-

nek lavírozó, kétértelmű magatartására a IV. sz. társadalmi harcaiban. Ha a római császárkor valamelyik időszakára vonatkozik Engels sokat idézett megállapítása az uralkodói abszolutizmus „lavírozó” jellegéről,⁴ úgy bizonyára a IV. sz.-i császárkor politikáját jellemzi. Ez a „lavírozás” azonban a történelmi valóságban nem valamiféle szenvtelen „egyensúlyozásban” jelentkezik, hanem az egyes császároknak és még inkább funkcionáriusainak politikáját jellemző szüntelen ingadozásbari, amely a szabadok osztályán belül, hol a tömegek érdekeinek védelmezőiként tünteti fel őket, hol az arisztokrácia képviselőit láttatja meg bennük.⁴² Csábító feladat lenne ennek illusztrálásaként ebből a szempontból L. ábrázolásán keresztül bemutatni a IV. sz. második felében Antiochiában tevékenykedő állami méltóságok „kegyetlen”, vagy „elnéző, bölcs” politikáját a curiával szemben.

Az antiochiai éhínség

Gallus és a curia konfliktusának és magának a felkelésnek kirobbantó oka az „incipiens inopia”, amely rövidesen „inedia”, „penuria”, „fames” méreteit öltötte. (Amm. XIV. 7, 2—5) Ez az élelemhiány a IV. sz. második felében — különösen a birodalom legnagyobb városaiban: Rómában és a keleti emporiumokban — nem szokatlan jelenség.⁴⁴ Azoknak a városi felkeléseknek jelentékeny része, amelyeknek kirobbantó okát ismerjük, éppen az élelmezési nehézségek miatt tört ki. Kétségtelen, hogy a római és antiochiai megmozdulások társadalmi jellege között lényeges különbség van: Rómában az *ingyen* gabona és bor elmaradása miatt lázongott a *misera plebs frumentaria*, Antiochiában általában kenyér elmaradása ill. megdrágulása okozta a felháborodást. Az alapvető ok azonban azonos: és ez a későantik város megnövekedett ellátási nehézségei. Bár ennek a szerteágazó problémakörnek csak vázlatos tárgyalása is túlvinné e cikk keretein, legalább magára Antiochiára korlátozva néhány megjegyzést kell ezzel kapcsolatban tennünk.

A város lakosságának száma a IV. sz.-ban — a városok általános elnéptelenedési tendenciájával szemben⁴⁵ — tovább gyarapodott, részben a szomszédos bevándorlás révén.⁴⁶ Egyidejűleg azonban kivándorlási folyamattal is állunk szemben.⁴⁷ A villa-település a IV. sz.-i Syriában éppoly általános, mint a nyugati tartományokban.

A nagyobb súllyal jelentkező beköltözés és a számszerűleg kisebb, de gazdasági szempontból jelentősebb kiköltözés a város lakosságának társadalmi összetételét is megváltoztatta. A

lakosságon belül megnövekedett a kereskedők, kézművesek, s az antik-proletárok arányszáma. Ugy látszik hogy a IV. sz.-ban Rómához és Konstantinápolyhoz hasonlóan itt is be kellett vezetni az ingyen kenyérosztásnak valamilyen formáját. (Or. 20, 7)

Ez a strukturális változás, amely többé-kevésbé vonatkozik a birodalom legfontosabb városaira — tükröződik a IV. sz.-i császárok adópolitikájában. Diocletianus adórendszere még kizárólag a mezőgazdasági tulajdon és a dolgozók megadóztatásán alapul, a plebs urbana még adómentes.⁴⁸ A városi terhek kizárólag a földtulajdonnal rendelkező decuriókra hárulnak.⁴⁹ A városi földbirtoklás hanyatlásával az állami és városi terheknek mind fokozódó mértékben kell a kereskedő és kézműves elemekre áthárulniuk. Ez teszi szükségessé már a század elején a kereskedőkre háruló auri lustralis collatio (chrysagyron) bevezetését,⁵⁰ a curiába a plebejus elemeknek,⁵¹ a földbirtokkal és rendelkező kereskedőknek,⁵² majd a csak készpénz- és árutulajdonnal rendelkező személyeknek⁵³ bevonását. Különös élességgel jelentkezik ez a törekvés éppen Antiochiával kapcsolatban.

A városi lakosság szociális összetételének számszerű eltolódásával egyidejűleg a falu társadalmában is beállott eltolódások. Új jelenség a IV. sz.-ban a kisbirtokos termelők sorából a jómódú középbirtokosok kiemelkedése;⁵⁴ s ezzel egyidejűleg a parasztság gazdaságilag gyenge csoportjainak tönkremenetele,⁵⁵ a nagyrészt szétszórt kisbirtokok egyesítéséből származó⁵⁶ nagybirtok térhódítása és mind a faluban, mind pedig a nagybirtokon az autarkias törekvések jelentkezése.⁵⁷ A földbirtokban beálló differenciálódást nem előidézte de nyilván meggyorsította és elmélyítette az állam adó- és közteher-politikája. Nemcsak a többgyermekes szülőket sújtó diocletianusi adórendszerre kell itt gondolnunk,⁵⁸ hanem egy éppen Ant.-ban kiadott és az itt tárgyalt eseményeket csak egy évtizeddel megelőző — 342 ápr. havi — rescriptum intézkedéseire (C. Th. XI. 1, 33). Ennek értelmében a 25 jugerumnál (kb. 6¼ ha) nagyobb földtulajdonnal rendelkező vagy olyan 25 jug.-nál kisebb birtokosok, akiknek res privata-ból való bérlete a saját földjüket 25 jug.-ra kiegészíti, egyaránt curia-kötelesek. Ez az intézkedés a középbirtokosok aránytalan megterhelésével hozzájárult a földek szétaprózódásához (hiszen a 25 jug.-os birtokosok *szabadulni* akartak földjüktől), másrészt a birtok koncentrálódásához, mert a gazdaságilag legerősebb nagybirtokosok újabb megterhelés veszélye nélkül növelhették birtokállományukat.

A középbirtok térvészítése, s helyette a gazdaságilag labilis törpebirtok és az autarkiasz gazdálkodásra berendezkedő nagybirtok térhódítása a város szempontjából a falu gazdasági emancipálódását, a városi iparcikkek elhelyezésének megnehezítését, más oldalról a városi piacra jutó árugabona mennyiségének csökkenését jelentette. A városi lakosság ellátásának megnehezítését a fentiek szerint kielégítően indokolja az árugabona csökkenő mennyisége⁵⁹ anélkül hogy a földek csökkenő terméshozamáról szóló vitatható értékű elmélethez kellene folyamodnunk.

A viszonylag csekély árugabona-mennyiség következtében a rossz termés elsősorban itt érezteti hatását. A törpebirtokos — amennyiben egy inséges esztendő nem teszi tönkre — begubózik saját fogyasztására berendezett birtokába, míg a nagybirtokos számára készletei lehetővé teszik a spekulációs célokból való felhalmozást. A város lakosságának ellátását tehát a legkisebb fennakadás, viszonylag csekély árukiesés is felboríthatja. Lib. azt írja, (Or. 27, 3), hogy a 382. évi inséget egy híd beszakadása okozta, (Amm XIX. 10, 1) a 359. évi római éhínséget egy hajószállítmány elmaradásának tulajdonítja.

A politikai érvényesülés, gazdasági erő kifejtés és ellátási lehetőségek terén egyaránt nehézségekbe jutott városban az öszszeszküült lehetőségek felhasználásáért egyre élesebb harc indul meg. Ez a felfokozott verseny idézi elő a curián belüli személyi és klikk-harcokat, de ez hívja ki a városi tömegek ellenállását, osztályharcát is a curialis-arisztokráciával szemben.

A fenti — szükségképpen vázlatos, adataiban elsősorban az antiochiai viszonyokat szembe előtt tartó ábrázolás arra szorított, hogy a késő-császárkori város ellátási nehézségeit a városi és az agrár társadalomban végbement eltolódásokkal hozza szerves kapcsolatba.

Gallus intézkedései az éhínség ellen

Gallus a fenyegető inség hírére „olcsó árak kiszabását sürgette”. (Amm. XIV, 7, 1). Amm. ezen az alapon hibáztatja is a caesart (mint később, hasonló helyzetben, hozzá hasonló gondolkodású öccsét, Julianust⁶⁰), hogy eltérően azoktól az uralkodóktól, akik élelem behozatalával akartak az inségen enyhíteni, nem hozatott gabonát a szomszédos provinciákból. Kétségtelen, hogy az élelemhiány ellen pusztán hatósági árcsökkentéssel, nem pedig áru felhozattal küzdeni — demagógikus, eleve kudarcra kárhoztatott módszer volt. A kérdés azonban bonyolultabbnak mutatkozik, ha — ismét csak Ant. életéből — néhány analógiára gondolunk. Ismeretes tény, hogy a 362. évi inség idején Julianus nagymennyiségű gabonát hozatott fel Egyiptomból és a szomszédos területekről is, de az árubőség megteremtése ellenére is a csá-

szár jóakarata a dühöngő spekuláció megfékezése nélkül egymagában nem hozhatott sikert.⁶² A 382 évi inség idején Philagrius comes Orients a nép nagy helyeslése mellett — több árdrágítással és árurejtegetéssel vádolt péket megkorbácsoltatott és a barbár büntetés mód, miután Lib. is a „lelkükre beszélt“, hatásosnak bizonyult.⁶⁴ A város megmerekült az éhínségtől. Egészen hasonló helyzetet ír le a Lib. a 384 évi inséggel kapcsolatban.⁶⁵ A hatóságok Tisamenus consularis Syriaet még az Euphratesen túli területre is küldték gabonabevásárlás céljából — (Or. 30, 6) az inséget mégis csak Icarius comes Orients drasztikus közbelépése oldotta meg. Egy éjszaka folyamán „minden bolt megtelt kenyérrel, úgy, hogy azt kirakták, az emberek pedig abbahagyták a vásárlásért való buzgólkodást, mivel (a kenyér) bősége mindenkit megnyugtatót afelől, hogy bármikor megy érte, kap is belőle“ (Or. 29, 7).

Ez a három kiragadott példa egy-egy, körülményei folytán jobban ismert, inséges időszakkal kapcsolatban arra vall, hogy a spekuláció, árurejtegetés és halmozás az inség okai között nagy szerepet játszott. Ezt egy esetben — az általa oly rajongással tisztelt Julianus és az antiochiai curia összeütközéséről szólva — L. is kénytelen megvallani. A városhoz intézett korholó beszédében arról szól, hogy a decuriók bőség idején szomorkodnak, inség idején pedig örvendeznek. (Or. 16, 25.).

Gallus árcsökkenítő politikája mindenesetre nem egyéni tirannusi hajlamaiból folyt, ahogy ezt a polgári kutatók fel szokták tüntetni, hanem megfelel azoknak a módszereknek, amelyekkel a későrómai állam a városok ellátását biztosítani törekedett.

A felkelés

Gallus és az antiochiai curia párharcából Honoratus közbelépése folytán a curia került ki győztesen. Ennek két következménnyel kellett járnia. Egyrészt növelte a gazdag kereskedők és birtokosok bátorságát a spekulációra, másrészt leleplezte a tömegek előtt azt a tényt, hogy az államhatalom döntőszavú tényezői végül is a curiával azonosítják magukat. Az inség fokozódásával ismételt tüntetésekre kerül sor. Legalább is Amm. két tüntetésről tud. Az első (XIV. 7, 5) alkalmával Gallus a tömeg előtt nyilvánosan Theophilust vádolta az éhínség fokozásával és csak valamivel később, „amikor a város ellátása mind nehezebbé vált“ került sor a Theophilus halálával és Eubulos házának lerombolásával végződő nagy tüntetésre. Hogy ez utóbbi két esemény egyidejűleg történt. Amm. és L. egybehangzó állítása igazolja. Julianus azonban némileg másként tünteti fel a történeteket. Ő Theophilus halálát éppen csak megemlíti, a mozgalmat, mint a városi szegénységnek a gazdagok elleni megmozdulását mutatja be, s ezt a harcot nyomatékosan igazságosnak minősíti.⁶⁶

Hogy miért éppen Theophilus és Eubulos ellen irányult a nép haragja, teljes biztonsággal megállapítani nem lehet. Amm.

annyit mond, hogy, a caesar, ahelyett, hogy gabonabehozatalról gondoskodott volna, Theophilust tette felelőssé az éhínségért —nyilván azon a címen, hogy mint consularis Syriae, ő lett volna köteles az ellátás biztosítására. Valóban több ízben tudunk a consularis Syriae ilyen tevékenységéről.⁶⁷ Az Eubulos elleni felháborodást pedig eléggé indokolja az, hogy, mint a le tartóztatott Zénobios rokona, a curia tagja és mint rétor, nyilván fellépett a közvélemény által az éhínségért felelőssé tett curialisok védelmében.

Ezzel eljutottunk a legbonyolultabb kérdéshez: a mozgalom osztályjellegének kérdéséhez. Elvi jelentőségű kérdés ez, melynek megválaszolásától függ nagymértékben ennek a megmozdulásnak értékelése. A kérdés ez: a város dolgozó lakossága vagy pedig az ingyenélő antik proletariátus volt-e a hangadó a megmozdulásban. Forrásaink „plebs“, „vulgus“, „multitudo“, „demos“ kifejezései nem sokat mondanak. Más összefüggésben Libanios és kortársai, Johannes Chrysostomos, Amm. azt szeretik hangsúlyozni, hogy a városi lakosság megmozdulásaiban csak az ingyenélő csőcselék, a cirkusz nézőközönsége vagy épenséggel a megfizetett színházi és cirkuszi klakk vett részt.“ Ezek a megállapítások készítettek modern — köztük — szovjet kutatókat is⁶⁸ — a kései császárkori városi megmozdulásoknak kizárólag az ingyenélő proletariátusra való korlátozására s ez alapon e mozgalmak haladó jellegének tagadására. A kérdést elvileg csak az egyes mozgalmakra vonatkozó forrásanyag elemzése és az így nyert eredmények általánosítása alapján oldhatjuk meg.

A szóbanforgó zendülésre vonatkozólag két, részben ellentmondó adatunk van. L. egy későbbi, de nyilván az élenken emlékeztetőben maradt képen alapuló, megjegyzése szerint (Or. 19, 47—48) Theophilus öt kovács kezéből lelte halálát akik őt kocsijából leráncigálva ölték meg. Ennek részben ellentmond Amm.-nak az a meglepő adata, (XV. 13, 2), hogy később Musonianus a Theophilus megölését követő bírói eljárás során „a vagyontalanokat elítélte, noha bizonyos volt, hogy a tett elkövetéskor nem is voltak a városban; a gazdagok pedig, akik a szörnyű tett okozói (auctores diri facinoris) voltak, vagyonuk árán megmenekültek“.

Ez az állítás az előzmények után valósággal érthetetlennek tűnik. Pedig a szöveg egyértelmű. Amm. nem a tüntetés közvetett előidézését pl. az áruhiányt, hanem közvetlen kezdeményezését tulajdonítja a gazdagoknak. Az „auctores“ kifejezés másként nem is értelmezhető. Közvetve megerősíti ezt az

adatot L. is, aki ugyan Musonianus megvesztegethetőségéről szót sem ejt, de — mint az antiochiai curia szószólója — annál inkább magasztalja a praef. praetorio bölcs mérsékletét és igazságosságát az ítélezésben. (Or. 19, 47). Távozásakor L. az antiochiai curiában három napon át tartó szónoklatban méltatta érdemeit. (Or. 1, 12) Mindez Musonianusnak az antiochiai curiával való szoros kapcsolatát igazolja. Ha tehát L. az antiochiai curia nevében Musonianus ítéleteinek „méltányosságát”, Amm. pedig azok részrehajló voltát emeli ki, e két közlés egymást kölcsönösen megerősíti és kiegészíti.

De mi érdekük lehetett a gazdagoknak ilyesféle „népmozgalom” bujtogatására és kik azok a „szegények”, akiket Musonianus elítélt, bár a tett elkövetésekor a városon kívül (peregre) voltak? Csak egy magyarázat látszik lehetségesnek. A curialisok vagy azok egy csoportja Gallusnak az első tüntetés alkalmával tett kijelentése alapján a gabonabehozatal elmulasztásával vádolt Theophilust tüntették fel egyedüli bűnbaknak, hogy ily módon fordítsák el magukról a vád ellenük irányuló élet. A tüntetés kezdeményezői sorában őket is ott kell látnunk, és ha nem is személyesen, de clienseik, colonusaik mozgósításával ők is részesek a zendülésben (pontosabban: a második tüntetésben).

A megszervezett utcai zavargás azonban túlnőtt kitervelőinek elgondolásán. Bekapcsolódtak a városi dolgozó tömegek, s a tüntetés, amely eredetileg az államhatalom egy képviselője ellen indult meg, a tömegek osztályharcának kifejezőjévé lett. Lánggra lobbantak a gazdagok házai is, köztük az „övéi közül kiemelkedő” Eubulos palotája is.

A zendülés kimeneteléről, leveréséről nincs adatunk. A tömeg ösztönös dühe, miután kitombolta magát, talán magától is lecsendesedett. Az ezt követő véres események, majd Gallus visszahívása és kivégzése is más irányba terelte a közérdeklődést. A pár hónappal később bekövetkezett aratás, s az élelmezési helyzet megkönnyebülése is hozzájárult a közhangulat megnyugtatóhoz. Még hosszú időnek kellett elteltie ahhoz, hogy az ösztönös tömegmozgalmak helyett a nagyarányú szervezett, s a római birodalom megsemmisítését napirendre tűző forradalmi megmozdulások számára a közhangulat a városokban is megérjen.

* * *

A 354. évi megmozdulás, korlátozott jelentősége mellett is némi bepillantást enged nekünk a IV. sz.-i nagyváros belső életébe és társadalmi harcainak jellegébe.

Figyelmeztet elsősorban arra, hogy a kései császárkor városának problémáját ne egyoldalúan a város és az államhatalom viszonyán keresztül (adók, munusok, építkezések stb. kérdése), hanem elsősorban a rabszolgapártó társadalom bomlásából előálló strukturális változásokon, s ezeknek a városi lakosság osztályösszetételére, létszámára, jövedelmének módjára és összegére, valamint ellátására gyakorolt hatásán keresztül szemléljük.

Figyelmeztet tehát arra is, hogy a látszólag az államhatalom ellen irányuló zendülésekben felismerjük azoknak osztályharcos, a curialisok, a városi arisztokrácia ellen irányuló életét.

Int továbbá arra, hogy az antik proletariátust ne válasszuk el mereven az antik városi dolgozótól. Az osztályok akkor sem voltak egymástól hermetikusan elválasztva. Az egyik társadalmi rétegből kiinduló, vagy akár mesterségesen kiváltott mozgalmak magukkal ragadhatták a másik réteget is, s ez utóbbiak bekapcsolódása kihathatott a mozgalom egész jellegére.

Megmutatja azt is, hogy az antik curialisban se lássunk kizárólag az államhatalom által kiszipolyozott, tönkretett és terrorizált réteget, hanem meglássuk másik, kizsákmányoló arculatát is.

Természetesen csupán a többi kései császárkori városi mozgalom forrásainak megfelelő elemzése adhat meggyőző választ arra, hogy ezek a megállapítások mennyire általánosíthatók.

JEGYZETEK

1. Stein: *Gesch. des spätröm. Reiches* I. 219 pl. így „intézi el”: *Der Cäsar entblödete sich nicht den Pöbel seiner Residenz Antiochia gelegentlich zur Lynchung eines missliebigen Funktionärs aufzureizen.* Egészen hasonló stílusban szól róla Seeck: *Gesch. des Untergangs der antiken Welt* IV. 127. Más összefoglaló művek (Piganiol; *L'empire chrétien*, CAH) említésre sem méltatják.

2. A felkelést a szakirodalomban megemlíti Seeck: *Zur Chronologie u. Quellenkunde des Amm. Marc. Hermes* XLI. (1906) 494 kk, u. a. *Die Briefe des Libanius* 311 l. — Kurbatov: *Viz. vremennyik VII.* (1953) 309 l., Szjuzjumov: *Polityiceszskaja borba vokrug zrelisc...* c. művének bírálatában sürgeti a IV. sz.-i antiochiai felkelések tanulmányoszerű feldolgozását.

3. Amm. XIV 9, 1, f. P. W.: I. k. 1845.

4. A Misopogonra vonatk.: Bidez: *Julian der Abtrünnige*, pp. 297—306, Downey: *The economic crisis at Antioch under Julian the apostate* (*Studies in Roman economic and social history* pp. 312—321.)

5. Amm. XIX. 12 (a skythopolisi perek).

6. Datianus városkörnyéki földbirtokainak feldúlása (Lib. Ep. 1173, 1184, 1186, 1197, 1259.)

7. Theodorus usurpatori fellépésével kapcsolatos mozgalmak. Amm. XXIX. 1, 5—44; XXXI. 1, 3 Joh. Chrysost. PG 48, 604; 60, 241 Lib. Or. 1, 171, 225; 24, 13—14; 27, 7. — Késői források (Zonaras XIII. 16, Kedrenos p. 313 Bonn, vsz. Eunapios alapján) tudni vélik, hogy maga Lib. is részt vett az ezzel kapcsolatos varázslásban (alektryomanteia) vö. Lib. Or. 1, 173.

8. Lib. Or. 1. 205—210; 26, 8; 27, 6; 28,3; 29,6; 34,4.

9. Lib. Or. 26,8; 29,2 kk.

10. PW 24, 2495 s. v. Libanius.

11. Ehhez a részletes egykorú dokumentáltsága (Libanius Or. 19—23. és 34), valamint Joh. Chrysost.: *Peri andrianton* (Der statuis Or. 1—21) miatt az irodalomban ismételtelen is feldolgozott felkeléshez lásd legújabbban Browning: *The riot of a. d. 387 in Antiochia* (*Journal of Roman Studies* 1952, 13—20 1.)

12. Egyházi jellege miatt nem soroltuk ide pl. az Eustathius püspök letétele miatti megmozdulást Antiochiában: a. 327/328, vö. Sokrates: *Hist. Eccl.* I. 24.)

13. Amm. XIV. 6, 1 Orfitus praef. urbi alatt „seditiones sunt concitatae graves ob inopiam vini etc.”

14. Amm. XV. 7, 1: előbb Philoromus népszerű versenykocsis miatt, néhány nap miatt újra, borhiány miatt. E zavargások miatt mondott le Anatolius a római praefecturáról. Lib. Ep. 391.

15. Amm. XIX. 10. Tüntetés gabonahiány miatt Tertullus praef. urbi ellen.

16. Amm. XXVII. 3, 4' tüntetés Symmachus praef. urbi ellen egy népszerűtlen kijelentése miatt.

17. Amm. XXVII. 3, 5 kk. tüntetések Lampadius praef. urbi ellen a pauperes gyakori zaklatása miatt.

18. Amm. XXVII. 3, 11 kk. Utcai harcok Damasus és Ursinus püspökök hívei között.

19. Lib. Or. 1, 44—45; 59, 94. Themistius Or. 34, 13, vö. Sokr. *Hist. Eccl.* II. 13, Amm. XIV. 10, 2. Sozom. III. 7, 6 kk IV. 3. 1; Chron. min. ed. Mommsen I. 236, PW IV. 1056.

20. Modestus praef. urbit a nép a szerzetesek vezetésével elűzi. Lib. Ep. 1367, 1368.

21. Lib. Or. 19, 48; 20, 27.

22. A démos zendülése Eustathius ellen Lib. Or. 1, 274.

23. Magnentius usurpációjának társadalmi háttéréről, a városi lakosság elégedetlenségével való kapcsolatáról. Mazzarino: *Aspetti sociali del quarto secolo* (Bari 1953) pp. 75 kk. és másutt.

24. Zosimus II. 43—45, Vict. Caes. 42, 6—8; Epitome 42, 3, vö. Stein: *Gesch. der spätröm. Zeit* I. 215—216.

25. Procopius mozgalmáról Stein i. m. 270 kk (a források idézésével) azóta: Solari: *La rivolta Procopiana a Constantinopoli* (*Historia* 1931), Stajerman: *Viz. Vrem.* VII. (1953) 327. 1. A városi lakosság részvételét kiemeli Lib. Or. 19, 15 és különösen Zos. IV. 5, 5.

26. A varázslásokról: Stein i. m. 273 kk. Tőle eltérően e perek reális politikai tartalmát emeli ki Alföldi: A conflict of ideas in the late Roman empire (Camb. 1952), Valentinianus pozitív értékelésével.

27. Ep. 391, 10. Az évet igazolja a 355 márc.-a körül írt Ep. 393, mely szerint kb. egy éve tartózkodik Antiochiában. Vö. Seeck: Die Briefe des Libanius zeitlich geordnet p. 316 kk.; Hermes XLI. 497.

28. Amm. XIV. 7. Ut inediae dispelleret metum, quae per multas difficiles causas affore iam sperabatur.

28. Amm. XIV. 7, 9—21, XV. 3, 1, Lib. Or. 42, 24.

30. Legkorábbi említése mint praef. praet. Orientis C. Th. VIII. 5, 5 u. o. Gothofredus kommentárja megadja pályafutásának főbb mozzanatait, vö. Seeck: Regesten der Kaiser u. Paepste ad a. 354.

31. Amm. XV. 13, 1—2. Lib. Or. 19, 47.

32. Seeck: Briefe p. 316; Hermes XLI. 494 kk.

33. A fentiek szerint az általam adott kronológia az eseményeket általában 2—3 hónappal korábbra teszi Seeck id. cikkének megfelelő adatainál. Seeck szerint: Lib. hazatérése nyár elejére, Theophilus megölése nyár közepére, Musonianus megérkezése és Gallus távozása csak késő őszre esnék. Ez azonban ellentmond az éhínség miatti felkelés valószínű idejének és arra a feltevésre is kényszerít, hogy C. Th. VIII. 5, 5 tanúságával szemben Musonianus megérkezését több hónappal a hozzá, mint praef. praet. Or.-hoz intézett törvény kelte után helyezzük. Az az érv, hogy Amm. XIV. 7, 2 szerint Gallus katonai expedícióra készült, az pedig csak nyáron szokott volt megindulni, nem helytálló, mert az id. szöveg szerint: Hierapolim *profecturus* tehát csak a készülődés stádiumában volt; ez pedig lehetett tavasszal — sőt éppen akkor kellett lennie. Végül pedig Amm. XIV. 11, 15 adata: *legiones .... in vicinis oppidi hie-mantes* sem mond ellene kronológiánknak, hiszen Gallus — éppen Amm. szerint is — feleségének halála miatt hosszú ideig késlekedett az úton, ami miatt bátyjától fenyegető és sürgető leveleket is kapott. Az itt adott kronológia szerint is Gallus kivégzése nov. végére eshetett, ami meg-egyezik Seeck. konstrukciójával.

34. Or. 11. 144: hé boulé pros allélous ouk an phaién hós ouk erizousin....

35. Kurbatov, Viz. vrem. VII. (1953) 311 l.

36. Lib. Or. 1, 126; 18, 195. Julianus: Misopogon 350 AB Amm. XXII. 14, 2.

37. Amm. XIV. 1, 3; 7, 2. Lib. Ep. 386.

38. Személyére vonatkozólag: PW s. v. Thalassius.

39. Lib. Ep. 435, 450.

40. Személyére: Gothofredus ad C. Th. VIII. 5, 5, PW s. v. Musonianus.

41. A család, a magántulajdon és az állam eredete 174—175 l. A kérdést a római történetre vonatkozóan fejtegeti: Maskin: Augustus principátusa, 64—65. l.

42. A IV. sz. császárok politikájának marxista elemzésére, a császárok és a nagybirtok pozitív kapcsolatára: Szjuzjumov, Viz. vr. VII. (1953) 334. és k.

43. A curiával szembenálló, Lib. által kegyetlenséggel vádolt magistrátusok, akiket egyébként bizonyos „demokratikus” törekvések jellemeznek, pl. Proculus (mellette a nép cirkuszi tüntetést rendezett: Or. 27, 13), Icarus, aki a köznép előtt keresett népszerűséget (Or. 27, 33—35), Philagrius comes Orientis, aki a 382. évi inség idején népszerű, de

drasztikus eszközökkel törte le a spekulációt (Or. 1, 205—210 stb.), Lucianus, akinek a cirkuszi közönség körében nagy pártja volt, de a curia gyűlölte (Or. 56, 15—16.), és mások — míg Eumolpius, Hermogenes, Strategius Lib. részéről elismerésben részesülnek.

44. A későantik város közellátási problémáiról legújabban: Bokscsanyin: O pagyenji rabovlagyელცესzkოვო sztroja (Prep. iszt. v skole 1952, 5. sz.) Mazzarino: Aspetti sociali 212 és kk. De Jonge: Scarcity of corn and cornprizes.... Mnemosyné 1948.

45. Beloch: Bevölkerung der alten Welt p. 394, Landry: Rev. hist. 1936, 15 kk.

46. Lib. Or. 10, 25 „polyanthropiá”-ról ír a várossal kapcsolatban. 11, 164 kk, 171—174. — A nagyvárosok számbeli növekedéséről, szemben a csökkenő lakosságú kisvárosokkal: Mazzarino: i. m. 248 és kk.

47. Lib. Or. 11, 171 Vö. Rostovtzeff: La Syrie Romaine Rev. Hist. 1935, 15 kk., Ranovics: Vosztocsnie provincii Rimszkoi imperii 154 kk. Egy városkörnyéki megerősített villa élethű leírását adja pl. Joh. Chrysost. Ep. 14.

48. C. Th. XIII. 10, 2 a. 313: Sicuti etiam sub domino et parente nostro Diocletiano seniore A. eadem plebs urbana immunis habebatur. cf. C. Iust. IV. 49, 9: rusticana plebs ...extra muros posita.... Vö. Diocletianus 297-ben kiadott adórendeletének papíruszon ránc maradt szövegét (Boak: Early Byz. Papyri from the Cairo museum No. 1.): kephalé ton agroikon-ról beszél („paraszt adófizetők”). id. Piganiol: La capitathon de Dioclétien Rev. Hist. 1935, 1—13). Az eléggé bonyolult kérdést újabban feldolgozta: Segré: Studies in Byz. economy. Jugatio and capitatio. — Traditio III. (1945) 101—102 l.

49. Liebenam: Städtverwaltung 489—490 l.

50. C. Th. XIII. 1 paratitlon, Zosimus II. 38, PW s. v. lustralis collatio.

51. C. Th. XII. 1, 53 (a. 362) plebeios eiusdem oppidi cives, quos ad decurionum subeunda munera splendor fortuna subvexit....”

52. C. Th. XII. 1, 72 (a. 370) Si quis negotiator fundos comparaverit...

53. C. Th. XII. 1, 133 (a. 393) Quicumque ex numero plebejorum... agro vel pecunia idonei comprobantur....

54. A falu társadalmában a IV. sz.-ban végbemenő változásokról: Levcsenko: Viz. szbornyik: (1945), 12 — 94 l. Kazsdan: A római birod. tört.-nek néhány vitás kérdéséről SzOT III. 266 k., további papirológiai adatokat ad Gelzer: Studien zur Byz. Verwaltung Aegyptens, Rouillard: La vie rurale dans l'empire Byz. Oertel: Die Liturgie, 131 és kk, 146 és kk.

55. Lib. Or. 11, 164 k.

56. Lib. Or. 6, 3. — Kazsdan i. m. 263 l. vö. Jones: Census records of the late Roman Empire JRS 1953, 52 kk. adóajlások alapján mutatja ki a nagybirtok szétszórtságát. — Kazsdan következtetése Julianus Misopogon 362 C alapján arra, hogy Antiochia környékén 10 ezer kléros (alighanem = jugum) kisbirtok volt, a fentiek alapján el-esik, mert a 10,000 kléros nem jelent egyúttal ugyanannyi birtokost. Egy birtokos kezén több száz kléros is lehetett (vö. Lib. fent idézett helyét). — Lib. Or. 31, 16 alapján pedig azt is tudjuk, hogy a városi földet csaknem kizárólag a városi arisztokrácia tagjai bérelték. A nagyobb birtokok teljes egészükben az ő kezükben voltak.

57. A falusi kézművesipar térhódításáról: Lib. Or. 11, 230: „nagy és népes falvak, kézművesekben bővelkedők, „akárcsak a városok”.

U. o. szól arról is, hogy a falvak közötti élénk árucseré folytán nem szorultak rá a városi piacra. Ugyanerről tanúskodó papyrus-adatokat nyújt: Rouillard: *La vie rurale dans l'empire Byzantin* 34 kk. l. Ennek a jelenségnek fontosságáról a városi gazdálkodásban: Walbank: *The decline of the Roman Empire*... 33 l.

58. Ezek jelentőségéről a falu elnéptelenedése szempontjából Mazzarino: *Aspetti sociali*... 259 l.

59. E feltevés híveinek és ellenzőinek érveit (a polgári irodalmat szem előtt tartva) összefoglalja: Piganiol: *L'empire chrétien* 411—422 l., Mazzarino: i. m. 7—31 l. marxista bírálatát l. Maskin: *Az ókori Róma története* 455—457. l.

60. *Amm.* XXII. 14, 2; XXIII. 2, 3, vö. *Lib. Or.* 1, 126; 18, 195.

61. *Misopogon* 369 AB.

62. Downey: *Economic crisis at Antioch under Julian* (*Studies in Roman History*, 1951, 312 l.)

63. Személyéről vö. *Amm.* XXI. 4, 2, *C. Th.* VIII. 5, 41.

64. *Lib. Or.* 1, 205—210. 29, 6; 34, 4.

65. Az események részletes, valósággal drámai leírását adja *Lib. Or.* 29, 2—12.

66. *Misop.* 370 CD.

67. *Eumolpius consularis Syriae* a 348 évi inséget magánvagyonából enyhítette; (*Or.* 27, 6). *Tisamenus cons. Syriae* az Euphratesen túl szerzett gabonát (*Or.* 33, 6).

68. *Lib.* kiemeli, hogy a konszolidált életmódú pogárság nem vesz részt a tüntetéseken (*Or.* 11, 151), annál inkább a cirkusz nézőközönsége és különösen a megfizetett klakk (*Or.* 19, 28; 26, 5—6; 27, 30; 29, 2; 33, 8—11; 42, 2—11; — (u. itt a cirkuszlátogató közönséget szembeállítja a „jóérzésű” polgársággal); *Joh. Chrys. De statutis* 2, 3; 3, 1; 6, 1; 17, 2; *Amm.* XIV. 6, 25—26.

69. A cirkuszi klakk döntő szerepét bizonygatja a városi megmozdulásokban: *Browning i. c.* — A szovjet kutatók közül Stajerman a városi felkeléseket egészükben a lumpenproletariátusra hárítja és negatívan értékeli. Ugyanezt a nézetet bőven fejtegeti, a cirkuszi nézőközönség vezetőszerepéről, a városi lumpenproletariátusról szólva, *Szjuzjumov i. m.* 116 l. és kk. Véleményével élesen szemben áll *Kurbatov i. c.*

71. A colonusokra vonatkozhatik a „peregre” kifejezés. De gondolhatunk természetesen a földeken dolgozó szabad bér munkásokra, sőt rabszolgákra is. A szíriai földbirtok rabszolgatartó jellegéről a kései császárkorban is: *ESAR IV. The Roman Syria* (Heichelheim), *Kazsdan. i. c.*

the first of these is the fact that the
the second is the fact that the
the third is the fact that the
the fourth is the fact that the
the fifth is the fact that the
the sixth is the fact that the
the seventh is the fact that the
the eighth is the fact that the
the ninth is the fact that the
the tenth is the fact that the

the eleventh is the fact that the
the twelfth is the fact that the
the thirteenth is the fact that the
the fourteenth is the fact that the
the fifteenth is the fact that the
the sixteenth is the fact that the
the seventeenth is the fact that the
the eighteenth is the fact that the
the nineteenth is the fact that the
the twentieth is the fact that the
the twenty-first is the fact that the
the twenty-second is the fact that the
the twenty-third is the fact that the
the twenty-fourth is the fact that the
the twenty-fifth is the fact that the
the twenty-sixth is the fact that the
the twenty-seventh is the fact that the
the twenty-eighth is the fact that the
the twenty-ninth is the fact that the
the thirtieth is the fact that the

III.
TANULMÁNYOK
A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK
KÖRÉBŐL

EGER HŐMÉRSÉKLETI VISZONYAI

A grafikonokat rajzolta: Kiss István

Hazánk a kontinentális klímaterülethez tartozik. Ezen belül Eger földrajzi helyzete és helyi adottsága az éghajlatára is rányomja bélyegét, ezért is sorolják a meteorológusok a várost a különleges éghajlatú állomások közé.

Városunk északabbra és az óceántól távolabb is fekszik, mint hazánk jórésze. Klimatikus szempontból fontosságát nem is ez a két tényező adja meg, hanem a helyi adottságok. Eger a Mátra és a Bükk-hegység között, két nagy tájegységünk, az Északi Középhegység és az Alföld találkozási vonalán fekszik, 180 m tengerszintfeletti magasságban, az Eger patak völgyében. Ez a patak mély bevágódott völgyével utat nyit messze északra a Mátra é a Bükk közé. A völgyön keresztül beáramló hideg légtömegek könnyen elérik a várost.

Gazdasági szempontból is rendkívül fontos Eger éghajlatának ismerete, mert a város és közvetlen környékén van hazánk egyik legfontosabb szőlőtermő területe.

Egerben meteorológiai megfigyelések már a múlt században megkezdődtek. Ezek az adatok azonban nem mindig használhatók fel, részben a műszerek helytelen felállítása, részben a nem szabványos műszeranyag miatt.

1901-től kezdve jó adatsor áll rendelkezésünkre, azonban ezek az adatok nem homogének. Ugyanis 1926-ig a gimnáziumban, a város belterületén, 1926 és 1930 között két helyen, a gimnáziumban és a város központjától kb. másfél kilométer távolságra lévő Szőlészeti (ma Szőlészeti Kutató) egyidejűleg folyt a megfigyelés. 1930-tól kezdve csak az utóbbi helyen van az Országos Meteorológiai Intézetnek megfigyelő állomása. A két hely fekvése, környezete, tengerszintfeletti magassága, beépítettsége eltérést mutat, ami azonban az éghajlati elemek adatainál csak tizedekben fejezhető ki. Az adatsorban megszakítás is van, 1944. októberétől 1945. februárjáig a rendszeres megfigyelések szüneteltek. Ezeket az adathiányokat a Meteorológiai Intézet Klimatológiai Osztálya megfelelő módszerekkel pótolta. Ma a Szőlészeti Kutatóban lévő állomás elsőrendű jelentőségű ahol a következő éghajlati elemek mérése folyik:

légnyomás, hőmérséklet, hőmérsékleti maximum, hőmérsékleti minimum, radiációs minimum, talajhőmérséklet (0, 2, 5, 10, 50, 100, 150, 200, cm mélységben), szél iránya és sebessége, napfénytartam, látástávolság, relatív nedvességtartalom, felhőzet, csapadékmennyiség.

A hivatalos állomáson kívül a Pedagógiai Főiskola fennállása óta oktató célzattal a Főiskola földrajz tanszékén szintén folynak megfigyelések de a műszerek elégtelen volta, és a hőmérőházikó hiánya miatt ezeket az adatokat tudományos célra felhasználni nem lehet.

Ennek a cikknek a feladata, hogy az 1901 és 1950 közötti időszak hőmérsékleti viszonyait ismertesse.

I. táblázat

A hőmérséklet havi és évi közepai °

Eger 1901—1950

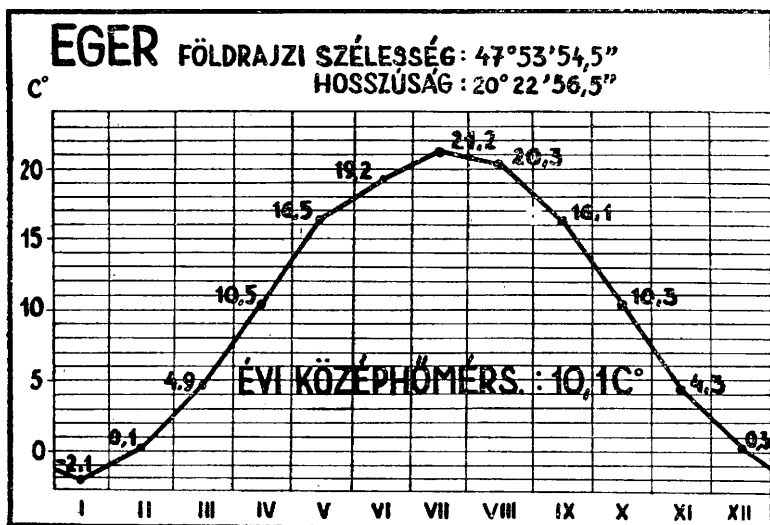
Év	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	Évi kh.
1901	-5,6	-3,1	5,5	10,5	16,1	20,9	21,6	19,5	15,3	11,8	5,4	3,7	10,0
1902	1,9	2,7	3,8	9,5	11,8	18,3	19,6	20,6	15,6	9,9	0,2	-6,4	9,0
1903	-2,5	3,3	7,5	8,1	15,1	18,8	20,6	18,9	16,4	10,5	5,5	2,2	10,3
1904	-2,4	2,9	5,4	11,2	14,7	19,3	22,7	20,7	15,4	10,9	2,0	0,6	10,3
1905	-6,3	0,1	5,6	8,3	15,7	19,7	22,4	21,5	16,8	5,9	6,1	0,2	9,7
1906	-2,9	1,7	4,2	11,2	16,6	18,7	20,9	19,2	14,2	9,6	6,6	-1,0	9,9
1907	-4,6	-3,7	0,7	7,9	17,8	19,1	18,8	19,0	15,3	14,6	3,7	1,3	9,1
1908	-4,0	0,7	4,5	9,6	17,9	20,6	20,9	17,9	14,3	8,8	-0,8	-1,3	9,1
1909	-5,3	-4,1	4,5	10,6	15,4	18,6	19,5	21,6	16,9	12,4	3,9	3,2	9,8
1910	0,0	4,5	5,1	10,1	16,2	20,3	20,2	19,5	14,9	10,1	3,5	3,3	10,6
1911	0,5	-2,5	5,0	9,8	16,4	18,5	21,8	21,4	16,2	10,0	7,1	2,4	10,5
1912	-4,7	1,8	7,0	8,1	14,7	19,8	20,5	17,8	11,4	7,5	2,2	1,3	8,9
1913	-2,9	-1,8	6,5	10,0	15,3	18,4	18,1	17,6	15,5	9,4	5,0	1,0	9,3
1914	-4,3	-1,3	5,7	11,6	15,4	18,5	20,4	19,6	13,7	9,1	2,9	2,9	9,5
1915	1,4	1,2	2,4	9,8	16,5	20,4	20,8	18,0	12,9	9,4	2,3	3,9	9,9
1916	1,4	0,0	8,3	10,8	15,5	18,2	20,7	19,2	14,6	10,0	6,6	3,9	10,8
1917	0,0	-5,5	3,3	8,8	16,4	21,7	21,0	21,5	16,4	10,8	6,3	-1,3	10,0
1918	0,5	0,7	5,5	13,6	15,8	17,4	20,6	19,3	16,6	11,3	2,8	0,1	10,4
1919	2,2	1,0	5,9	10,8	12,0	18,5	19,2	20,0	18,0	9,5	3,0	1,0	10,0
1920	1,5	0,5	6,9	14,6	18,1	17,7	22,1	18,8	15,3	7,4	0,5	2,4	10,5
1921	3,2	0,4	5,9	10,9	17,7	18,0	21,9	21,2	14,7	9,8	1,9	0,0	10,5
1922	-2,6	-3,4	5,3	8,9	16,2	20,4	22,0	20,0	14,3	8,5	1,1	-1,1	9,1
1923	0,7	1,2	6,6	9,3	18,0	17,2	21,8	20,6	16,4	12,3	7,3	0,2	11,0
1924	-5,3	-0,8	3,8	9,5	18,9	20,6	20,5	19,5	17,6	10,8	2,0	-0,2	9,7
1925	-0,8	4,3	4,3	11,0	18,4	18,6	21,7	20,2	14,4	10,1	5,6	-4,3	10,3

Év	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	Évi kb.
1926	-0,7	4,0	4,3	12,4	15,5	18,4	21,1	19,1	16,8	11,0	9,6	1,2	11,1
1927	1,6	-0,5	8,0	10,4	15,2	20,9	23,1	22,6	17,8	10,5	5,8	-3,0	11,0
1928	-1,5	0,3	3,3	11,0	13,3	18,3	23,5	21,5	16,5	9,8	6,7	-0,1	10,2
1929	-3,6	-6,7	1,3	6,8	18,0	18,2	21,1	22,6	16,6	12,3	7,1	2,0	9,6
1930	-0,8	-0,6	6,5	11,4	15,1	21,4	21,3	19,8	17,5	10,9	6,3	0,9	10,9
1931	-1,0	1,4	1,3	8,3	19,0	21,2	22,9	20,5	12,3	9,1	3,9	-1,8	9,8
1932	-3,4	-4,8	0,5	10,4	17,0	18,6	23,7	21,7	19,9	12,0	3,9	0,5	10,0
1933	-3,0	1,1	5,8	8,3	15,3	16,8	21,2	19,7	14,8	10,6	5,2	-5,2	9,2
1934	-2,6	-0,2	8,9	13,7	18,8	18,6	21,2	20,8	17,4	11,0	6,3	4,0	11,5
1935	-4,0	-1,5	3,9	10,6	14,4	21,3	20,9	20,3	16,3	13,1	4,1	1,7	10,1
1936	-3,4	1,3	7,7	10,5	17,6	18,3	23,5	18,6	14,9	7,1	4,2	-0,5	10,6
1937	-3,4	0,8	7,2	10,4	20,0	21,6	20,8	20,2	17,7	11,2	5,1	0,3	11,0
1938	-2,9	0,5	7,3	8,3	15,4	21,0	21,6	20,6	15,3	11,5	6,4	-0,3	19,4
1939	0,3	1,9	2,5	13,2	15,4	20,3	22,2	21,3	15,6	7,4	5,2	-0,5	10,6
1940	-8,6	-7,5	0,0	10,2	14,5	19,0	20,5	17,2	15,3	10,1	7,1	-5,0	7,7
1941	-3,4	1,6	4,7	9,6	13,4	17,8	20,2	19,0	12,9	8,8	1,6	-0,1	8,8
1942	-9,5	-3,2	2,1	8,7	15,6	19,0	20,2	20,8	19,5	11,5	2,9	1,8	9,5
1943	-6,1	1,8	5,4	11,7	14,4	17,5	20,6	23,1	19,2	13,0	4,6	0,6	10,4
1944	0,5	0,0	2,5	11,6	14,5	19,8	21,1	23,1	17,3	13,3	4,4	0,0	10,8
1945	-3,9	1,2	4,6	11,0	17,4	19,5	20,6	20,1	15,8	9,3	4,8	1,0	10,1
1946	-3,6	0,9	6,0	12,4	18,4	20,7	23,4	22,9	18,0	6,4	5,9	-0,5	10,0
1947	-7,4	-1,2	6,1	12,8	17,8	20,1	22,7	21,0	19,6	8,9	5,8	1,3	10,6
1948	3,1	-0,2	6,0	13,6	17,7	18,9	19,9	20,7	16,6	11,1	3,0	-3,8	10,5
1949	0,2	0,4	3,5	12,5	17,6	17,5	20,5	18,7	17,0	11,4	7,2	2,2	10,7
1950	-3,8	0,4	6,1	11,7	18,2	21,2	23,5	22,1	16,7	9,1	5,2	3,7	11,1
1901- 1950.	2,1	0,1	4,9	10,5	16,5	19,2	21,2	20,3	16,1	10,3	4,3	0,3	10,1

Az 1. táblázat a havi és az évi középhőmérsékleti viszonyokat tünteti fel. Eszerint Eger ötvenéves hőmérsékleti törzserőtte 10,1 C fok, amj 0,8 fokkal marad alatta Budapest hasonló törzserőttekének De a déli expozíció miatt valamivel mégis magasabb ez az érték mint földrajzi helyzetéből következőnek. A leghidegebb hónap a január -2,1, a legmelegebb a július +21,2 C fokos törzserőtteekkel. (Budapest ugyanazon hónapi adatai: -0,8 és +21,9 fok, Nyíregyháza január -2,5, július +21,1 C fok.)

A törzserőtteknél sokkal többe mondanak a szélső értékek. Ezekből tűnik ki igazán Eger erősen kontinentális jellege. Hiszen az évi hőingadozás 23,3 fok (1.ábra). Ez az érték 3,3 fokkal haladja meg a kontinentalitás alsó határául vett 20 fokot, és jóval túlszárnyalja Budapest 22,7 fokos ingadozását.

A kontinentalitás mértékét még jobban szemlélteti a 2. táblázat, amely a havi középhőmérsékletek szélső értékeit tünteti fel.

1. ábra

2. táblázat

Havi középhőmérsékletek szélső értékei és azok ingásai
1901 és 1950 között

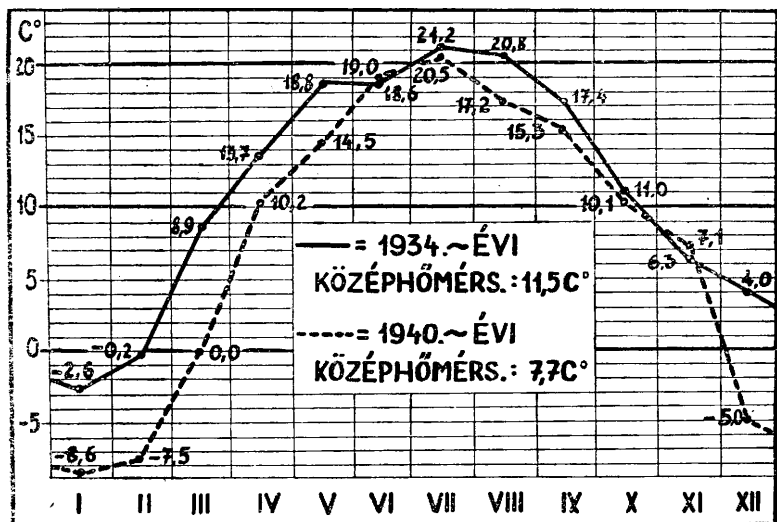
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	Év;
Átl. havi kh.	-2,1	0,1	4,9	10,5	16,5	19,2	21,2	20,3	16,1	10,3	4,3	0,3	10,1
Legm.havikh.	3,9	6,7	8,9	14,6	20,0	21,7	23,7	23,1	19,9	14,6	9,6	4,0	11,5
Legal.havikh.	-9,5	-6,7	0,0	6,8	11,8	16,8	18,1	17,2	11,4	5,9	-0,8	-6,4	7,7
Ingás	13,4	13,4	8,9	7,8	8,2	4,9	5,6	5,9	8,5	8,7	10,4	10,4	3,8

Világosan mutatja ez a táblázat, hogy a téli hónapokban sokkal nagyobb az ingás, mint a nyáriakban. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a tél folyamán két ellentétes jellegű akciócentrum érzetű hatását, az enyhe izlandi minimum és a nagyon hideg szibériai maximum. Ritkább a szibériai maximum uralomra jutása, de ha egyszer eljut hozzánk, nagyon hideg teleket okoz (1929, 1940.). Az izlandi minimum ellentétes hőmérsékleti hatású. Nyár folyamán megszűnik az szibériai maximum, és csak a sugárzási hatások, továbbá az izlandi minimum és kivételes esetben az azori maximum hathat.

A város leghűvösebb éve, az 1940. év volt. Az évi középhőmérséklet ekkor csak $7,7^{\circ}\text{C}$ fok, ami kb. Skócia északi részé-

nek törzsértékével egyezik meg. Ez az év azért mutat középhőmérsékletben olyan nagy eltérést, mert rendkívül zord volt a tele. A három téli hónap középhőmérséklete $-5,5$ C fok. Ez nemcsak az álagnak ($0,6$ C foknak) marad jóval alatta, de zordabb volt ekkor a tél Egerben, mint általában Helsinkiben ($-4,6$ C fok) szokott lenni. Ez év januárjában pedig $-8,6$ fokos középhőmérsékletet mértek, ami Dél-Grönland középhőmérsékletével egyezik.

2. ábra

A legmelegebb tél az 1901—02 évben volt, $+2,8$ fokos téli középhőmérséklettel.

A legmelegebb év az 1934-es volt. Ekkor az évi középhőmérséklet $11,5$ C fok, ami mindössze $1,4$ C fokkal haladja túl az átlagértéket. A negatív irányú eltérés ennél sokkal nagyobb is lehet, hiszen az 1940-es években $2,4$ fokkal maradt el a törzsértéktől.

A legmelegebb nyár az 1950-es ($22,2$ C fok), a leghűvösebb az 1913-as ($18,0$ C fokos középhőmérséklettel). Az elmondottakból következik, hogy a nyár ingása ($4,2$ C fok) sohasem olyan nagy, mint a tél ($8,3$ C fok). Hogy milyen nagy különbség lehet Egerben egy-egy év hőmérsékletjárása között, mutatja ezt a 2. ábra, amely 1901 és 1950 között a leghidegebb és legmelegebb évek havi középhőmérsékletét tünteti fel.

Gyakran az is előfordul, hogy a három téli hónap egymás között hőmérsékleti szempontból helyet cserél. Nem a január a

meghidegebb, hanem a december, vagy a február. 1929. februárja általában 3,1 fokkal volt hidegebb ugyanez év januárjánál. 1902. decembere 3,9 fokkal volt alacsonyabb hőmérsékletű, mint az 1903. év januárja.

A három nyári hónap helycseréje is gyakori. 1917-ben a június is és az augusztus is melegebb volt, mint a július.

Az azonban már kivételes eset, hogy a nyári hónapok hőmérsékleti szempontból a tavaszival vagy az ősziével cserélnek helyet. Mindössze négyszer fordult elő ötven év alatt, hogy a május melegebb volt, mint a június (1920, 1923, 1934, 1949.). Azonban a két helycserés hónap hőmérséklete közötti különbség nem haladta meg az 1 fok C-t. Az egyszer sem fordult elő, hogy a szeptember melegebb lett volna, mint az augusztus.

A téli hónapok helycseréje az ősziével és a tavaszival ritkaság számba megy. Két olyan év volt, mikor a november hidegebb volt, mint a december (1915, 1920.), az utóbbi évben az eltérés 1,9 fokot ért el. Egyetlen olyan eset adódott, 1931-ben, amikor a február melegebb volt, mint március.

Bármely földrajzi helyzet éghajlatát a havi és évi középhőmérsékleten kívül a havi és évi abszolút maximumok és minimumok is jellemzik (3—4. táblázat), sőt sok esetben ezek a gazdasági életre sokkal nagyobb hatást gyakorolnak, mint a középértékek.

3. táblázat

A hőmérséklet abszolút maximumai °

Eger 1901—1950

Év	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	Évi max.
1901	7,0	6,0	18,2	24,0	32,0	31,0	35,0	34,0	29,0	27,0	15,0	11,0	35,0
1902	9,0	15,0	17,0	21,0	28,0	24,0	36,0	35,0	33,0	18,0	12,4	6,8	36,0
1903	9,8	17,4	24,0	24,0	29,0	35,0	39,0	36,0	33,0	23,0	19,0	10,4	39,0
1904	9,2	11,4	21,0	32,0	29,0	32,0	36,0	35,0	29,0	19,4	13,0	9,4	36,0
1905	5,0	8,4	18,2	23,0	28,0	31,0	35,0	37,0	31,0	16,4	13,8	11,0	37,0
1906	5,2	13,6	17,6	30,0	31,0	36,0	34,0	36,0	32,0	21,0	14,8	9,4	36,0
1907	4,4	6,0	14,6	23,0	32,0	33,0	34,0	34,0	30,0	26,0	15,0	8,4	34,0
1908	8,0	9,0	18,0	26,0	32,5	36,0	39,0	37,0	29,0	30,0	9,0	8,0	39,0
1909	5,6	5,0	18,4	29,0	30,0	33,7	34,0	38,0	29,0	23,0	15,0	10,5	38,0
1910	6,0	12,5	17,0	25,0	33,0	36,0	35,0	34,0	28,0	20,0	14,0	11,0	36,0
1911	10,0	10,0	23,0	24,0	32,0	37,0	36,0	35,0	32,0	23,0	17,1	7,0	37,0
1912	6,0	11,0	20,0	22,0	27,0	31,0	32,0	32,0	23,0	21,0	11,0	12,0	32,0
1913	4,5	8,0	21,1	29,0	31,0	34,4	30,0	30,0	27,0	19,4	15,4	9,6	34,4
1914	5,8	15,9	15,5	25,7	28,5	30,0	36,0	33,0	28,0	17,4	14,8	10,6	36,0
1915	7,9	10,0	14,5	24,0	33,0	35,2	34,8	30,0	23,9	24,6	14,5	13,5	35,2
1916	9,8	9,0	20,0	23,0	30,0	32,0	36,0	33,6	29,5	22,5	16,6	10,6	36,0
1917	12,2	4,0	15,0	23,9	32,0	34,0	38,5	38,2	32,6	23,1	16,0	8,3	38,5

Év	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	Évi max.
1918	11,0	11,6	19,2	16,4	32,6	37,0	35,0	35,2	31,2	20,7	15,4	6,0	37,0
1919	10,3	12,0	15,2	23,0	22,0	30,0	30,0	31,0	28,0	27,5	13,5	8,0	31,0
1920	11,3	11,8	19,0	30,2	35,0	34,2	37,4	34,5	29,0	20,8	10,0	11,5	37,4
1921	11,0	9,3	24,2	23,2	33,2	35,2	39,1	38,0	31,0	23,0	11,3	9,0	39,1
1922	7,1	8,4	15,3	23,0	29,8	32,3	38,9	36,1	29,3	18,4	12,9	5,7	38,9
1923	8,4	11,1	19,7	22,5	29,6	30,8	33,8	34,4	34,2	22,0	14,6	12,9	34,4
1924	6,2	7,8	17,9	20,0	29,6	32,3	35,5	31,3	28,0	22,5	18,0	11,0	35,5
1925	8,5	16,0	20,0	22,0	31,0	31,0	35,0	37,0	29,0	24,0	17,8	11,0	37,0
1926	10,2	11,0	23,0	28,0	29,0	30,0	34,0	30,0	31,8	23,5	18,0	12,4	34,0
1927	8,3	12,8	22,1	27,0	31,1	36,6	37,0	37,9	29,5	19,4	19,1	6,2	37,9
1928	5,4	9,5	19,0	23,8	26,5	31,0	39,2	37,8	30,8	20,0	20,0	12,0	39,2
1929	6,0	6,2	14,8	23,0	28,4	29,2	35,4	34,0	32,2	28,6	17,2	11,0	35,4
1930	7,5	8,2	18,6	27,0	27,7	33,0	33,0	31,1	28,8	20,0	14,8	9,6	33,0
1931	6,2	13,4	14,8	20,3	29,8	32,6	35,7	35,2	28,0	20,8	15,3	8,0	35,7
1932	3,7	6,9	9,0	22,0	29,5	29,7	35,1	34,0	31,0	30,0	14,2	10,9	35,1
1933	6,9	12,0	20,2	20,4	24,9	29,8	35,0	34,6	36,3	22,5	15,3	10,6	35,0
1934	8,3	11,8	20,5	27,3	29,3	32,1	33,2	33,4	26,1	25,4	15,9	12,6	33,4
1935	5,6	10,6	19,4	24,5	28,0	38,1	31,4	33,6	29,0	29,9	14,0	11,5	38,1
1936	11,2	12,3	17,7	24,4	27,0	29,0	36,1	28,8	28,2	18,6	14,6	8,0	36,1
1937	7,6	10,0	19,0	19,7	31,0	33,1	30,8	31,0	29,3	23,7	14,5	9,6	33,1
1938	8,0	12,0	22,0	25,0	27,5	34,1	33,2	33,7	24,0	21,9	16,0	10,5	33,7
1939	10,4	13,1	14,0	25,6	25,2	30,0	36,6	34,3	28,8	22,7	12,9	10,7	36,6
1940	1,6	7,0	16,3	25,8	28,0	28,4	30,2	30,6	27,0	24,0	15,5	3,5	30,6
1941	5,5	12,5	19,4	25,0	26,0	30,3	30,0	31,5	26,5	23,7	11,5	13,7	31,5
1942	2,5	12,7	17,8	19,1	29,6	30,4	34,0	33,2	33,3	28,5	18,0	11,5	34,0
1943	1,6	11,5	17,8	27,0	27,2	28,7	33,6	37,2	30,0	26,5	15,5	8,5	37,2
1944	11,4	11,8	12,2	25,5	30,3	29,2	30,6	31,8	32,7	23,5	16,0	11,5	32,7
1945	10,0	13,0	19,0	22,7	32,3	31,8	34,4	35,5	29,0	20,8	20,0	13,0	35,5
1946	9,3	10,3	20,1	27,3	29,0	32,5	35,4	37,6	33,5	21,0	17,6	19,5	37,6
1947	3,5	8,3	21,0	27,9	28,7	33,5	36,0	35,7	33,3	24,5	17,5	12,9	36,0
1948	13,1	11,4	18,7	25,4	29,9	30,1	31,6	36,2	30,1	24,4	14,5	6,6	36,2
1949	10,0	13,1	21,6	28,5	30,5	32,6	34,6	33,9	28,4	23,1	13,7	10,8	34,6
1950	6,0	12,2	18,6	29,6	32,0	35,4	39,3	36,0	31,4	20,9	13,8	12,1	39,3
1901- 1950	7,9	10,3	18,7	24,9	30,1	33,1	35,4	34,6	29,7	22,2	15,0	9,8	

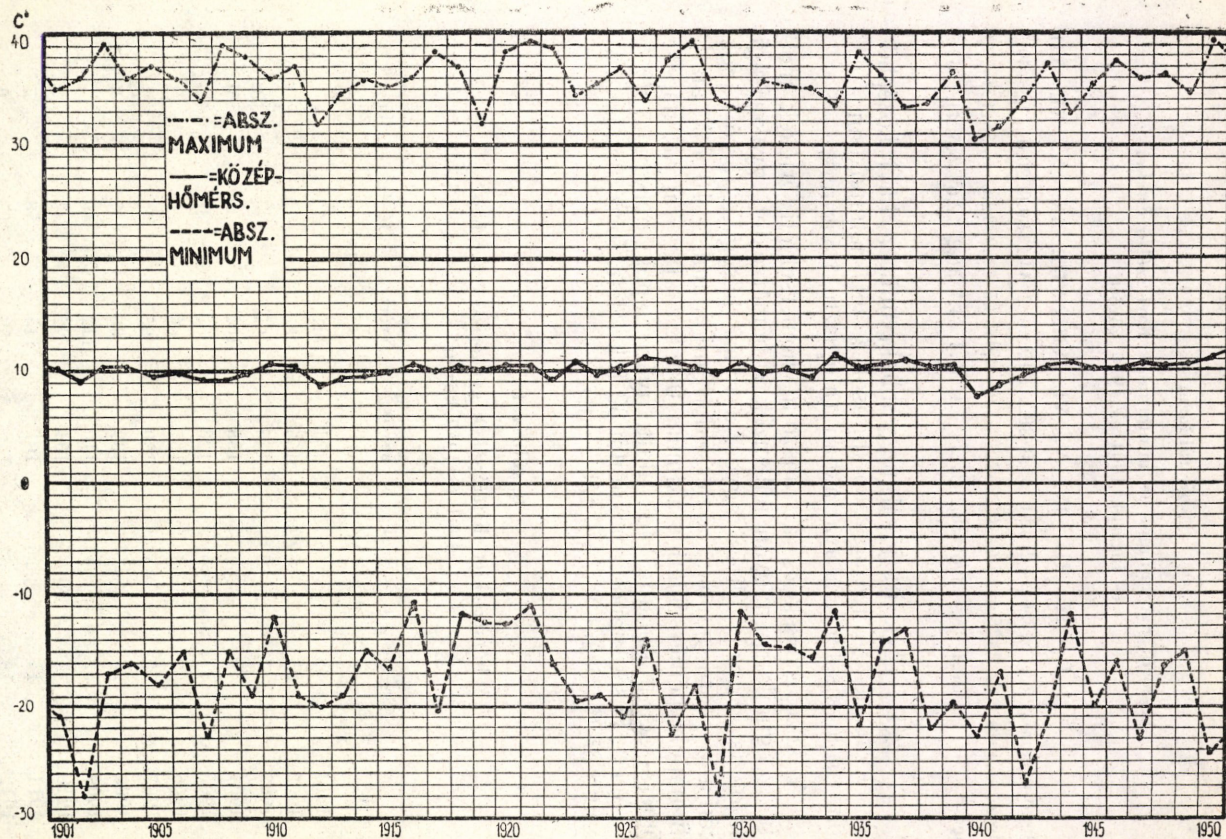
4. táblázat

A hőmérséklet abszolút minimumai °

Eger 1901—1950

Év	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	Év min
1901	-21,0	-18,0	-6,5	-1,0	-1,0	7,8	9,0	5,0	3,0	-1,0	-9,5	-10,5	-21,
1902	-14,0	-12,0	-12,0	-5,0	-2,0	7,0	4,0	4,0	-1,0	-4,0	-15,0	-28,0	-28,9
1903	-17,0	-12,0	-5,0	-4,0	1,0	5,0	8,0	4,0	1,0	-7,0	-7,0	-17,0	-17,9
1904	-16,0	-7,0	-8,0	-3,0	0,0	4,0	7,0	4,0	3,0	-2,0	-12,0	-16,0	-16,0
1905	-18,0	-12,0	-6,0	-3,0	7,0	9,0	10,0	9,0	1,7	-2,0	-3,0	-14,0	18,0

Év	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	Évi min.
1906	-15,0	-7,0	-7,0	-5,0	6,0	5,5	9,0	4,0	-2,0	5,0	-8,0	-14,0	-15,0
1907	-23,0	-19,5	-8,8	-2,0	1,5	10,0	7,0	5,0	0,0	1,0	-6,0	-13,0	-23,0
1908	-14,0	-8,0	-3,5	-1,0	4,0	6,0	9,0	7,0	-4,0	-3,0	-15,0	-12,0	-15,0
1909	-19,0	-20,5	-4,3	-1,5	-1,7	8,6	7,5	9,0	-6,0	1,0	-8,0	-7,0	-20,5
1910	-12,0	-2,0	-5,0	-3,0	4,0	6,0	10,0	7,0	-2,0	-1,0	-9,0	-7,0	-12,0
1911	-14,0	-19,0	-5,0	-3,0	3,0	7,0	9,0	12,0	4,0	-2,0	0,0	-10,0	-19,0
1912	-20,0	-17,0	-3,0	-2,0	-1,0	6,0	7,0	7,0	2,0	-3,5	-7,0	-8,0	-20,0
1913	-19,0	-15,0	-14,0	-4,0	2,5	4,0	8,0	8,0	5,0	-3,5	-7,7	-9,0	-19,0
1914	-15,0	-13,0	-5,0	-1,5	-2,0	4,8	7,0	10,0	3,5	-3,0	-10,0	-8,0	-15,0
1915	-12,0	-14,0	-11,2	-4,0	1,4	4,9	9,0	7,0	0,0	-3,0	-16,5	-13,0	-16,5
1916	-7,0	-10,6	0,0	-1,6	1,0	5,2	10,0	5,3	2,4	-1,0	-9,0	-7,6	-10,6
1917	-11,5	-20,4	-7,8	-1,6	2,0	10,0	9,0	10,5	5,2	0,0	-4,0	-12,0	-20,4
1918	-10,0	-10,0	-11,0	3,0	4,5	1,0	9,2	7,5	6,8	1,5	-11,8	-8,0	-11,8
1919	-2,1	-12,5	-7,0	-3,2	-0,5	5,0	8,0	4,0	1,5	-3,0	-8,0	-10,0	-12,5
1920	-7,0	-8,7	-3,0	-1,3	2,0	4,0	10,9	6,2	4,6	-12,6	-8,6	-5,3	-12,6
1921	-9,9	-9,3	-8,0	1,1	5,8	5,7	7,7	8,6	1,0	-1,5	-11,0	-9,9	-11,0
1922	-14,6	-16,2	-4,6	-2,5	1,9	9,2	10,2	6,8	2,7	-3,4	-12,5	-11,2	-16,2
1923	-8,4	-10,0	-2,5	-4,6	6,0	7,4	10,3	5,9	3,5	0,9	-0,2	-19,6	-19,6
1924	-19,0	-9,8	-9,0	-0,2	3,6	9,0	8,0	8,3	9,0	-0,2	-8,0	-10,0	-19,0
1925	-10,5	-4,0	-9,5	-2,7	3,5	7,1	3,5	10,0	3,0	-2,0	-8,0	-21,0	-21,0
1926	-14,0	-4,8	-7,0	-1,0	4,2	11,2	10,8	8,0	3,5	-1,0	-0,7	-12,0	-14,0
1927	-6,5	-15,1	-0,8	-0,2	-0,2	8,4	11,4	10,5	11,0	0,2	-3,5	-23,0	-23,0
1928	-18,0	-9,6	-9,0	1,4	1,0	5,0	10,4	12,8	4,6	-0,4	-2,2	-11,0	-18,0
1929	-16,0	-28,0	-13,8	-4,8	6,0	6,6	5,4	10,4	0,2	0,0	-2,4	-7,5	-28,0
1930	-8,4	-11,6	-4,8	-4,2	4,0	6,8	8,0	8,2	3,2	-2,2	-5,0	-9,2	-11,6
1931	-13,6	-6,8	-9,2	-4,8	1,6	8,2	9,2	5,0	-1,4	-5,4	-7,0	-14,6	-14,6
1932	-10,0	-14,8	-12,2	-0,5	3,4	7,4	12,0	14,3	5,3	0,0	-6,7	-6,9	-14,8
1933	-14,1	-6,5	-5,0	-1,9	2,1	5,1	9,1	7,9	3,9	0,7	-3,1	-15,8	-15,8
1934	-11,4	-10,9	-2,6	-3,1	6,0	7,7	9,6	8,6	0,9	-4,0	-5,0	-11,4	-11,4
1935	-17,4	-22,0	-7,0	-2,2	-2,5	8,9	9,0	9,4	3,8	-1,4	-5,9	-8,8	-22,0
1936	-5,0	-14,3	-2,0	-1,7	9,0	9,8	10,0	6,6	3,5	-0,8	-5,8	-9,3	-14,3
1937	-13,5	-7,3	-0,5	1,5	7,6	4,7	10,0	9,4	5,6	0,0	-5,3	-13,0	-13,0
1938	-22,2	-8,2	-5,0	-3,2	1,8	7,4	8,5	9,9	4,2	0,2	-1,4	-15,7	-22,2
1939	-19,5	-7,3	-6,7	-1,7	5,4	8,4	9,2	10,4	-0,6	-0,5	-5,0	-16,7	-19,5
1940	-22,9	-27,5	-15,6	-3,3	-0,2	8,4	8,9	6,9	2,6	-2,5	-2,0	-20,0	-27,5
1941	-17,0	-6,5	-8,5	-2,5	-2,5	6,8	9,0	7,0	2,0	-1,0	-10,6	-15,0	-17,0
1942	-27,0	-18,2	-10,5	-0,5	1,2	5,4	9,0	8,6	7,1	-2,5	-8,5	-7,1	-27,0
1943	-21,0	-10,6	-8,8	-2,1	1,9	7,5	9,1	9,0	6,2	-2,6	-4,0	-7,4	-21,0
1944	-10,0	-10,6	-8,9	-6,2	-0,5	6,3	11,5	9,2	4,4	5,0	-4,0	-12,0	-12,0
1945	-20,0	-10,5	-9,1	-2,1	1,9	5,6	8,0	8,5	4,0	-0,8	-7,2	-10,7	-20,0
1946	-14,1	-8,9	-5,1	-4,0	0,6	6,6	10,2	9,5	5,2	-8,0	-5,6	-16,0	-16,0
1947	-21,4	-23,1	-7,0	-3,5	5,3	4,4	10,7	3,5	5,0	-8,0	-5,9	-12,5	-23,1
1948	-10,6	-13,9	-7,4	-0,2	2,4	7,1	8,0	4,9	0,5	-2,3	-9,5	-16,4	-16,4
1949	-10,2	-15,0	-10,6	-2,5	1,5	5,2	8,8	4,1	6,0	-0,7	-3,5	-5,8	-15,0
1950	-16,8	-24,3	-4,7	-0,1	3,6	5,4	9,4	8,0	2,6	-3,2	-3,3	-4,5	-24,3
1901- 1950	-14,6	-12,9	-7,0	-2,1	2,5	5,4	9,0	7,7	3,4	-2,1	-6,7	-11,9	-17,7

3. ábra. Eger hőmérsékleti középértékei, abszolút maximumai, abszolút minimumai 1901 és 1950 között

A havi szélső értékeket és ingásokat az 5. táblázat mutatja.

5. táblázat

Abszolút maximumok és minimumok havi szélső értékei
és ingásuk 1901 és 1950 között

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII	
Abszolút max.	13,1	17,4	24,2	32,0	35,0	38,1	39,3	38,2	34,2	30,0	20,0	13,7	39,3
Abszolút min.	-27,0	-28,0	-15,6	-6,2	-2,5	-1,0	-4,0	-3,5	-2,0	-12,6	-16,5	-28,0	-28,0
Ingás	40,1	45,4	39,8	38,2	37,5	37,1	35,3	34,7	36,2	42,6	36,5	41,7	67,3

A szélsőségek itt jóval nagyobbak, mint a havi középhőmérsékleteknél. A legnagyobb ingások a téli hónapokban (február), a legkisebbek a nyáriakban (augusztus) vannak.

A középértékek és az abszolút hőmérsékleti értékek mellett az éghajlatra nagyon jellemzők a hőmérsékleti gyakorisági adatok is: a zord, téli és fagyos, a nyári, hőség és forró napok száma. (Zord napok: hőmérsékleti minimum -10 fok alatt, téli napok: hőmérsékleti maximum 0 fok alatt, fagyos napok: hőmérsékleti minimum 0 fok alatt; nyári napok: maximum 25 C fok felett, hőség napok: maximum 30 fok felett; forró napok: maximum 35 C fok felett). (6. táblázat.)

6. táblázat

A hőmérsékleti határértékek gyakorisága Egerben
1901 és 1950 között

Év	Zord	Téli	Fagyos	Nyári	Hőség	Forró
		napok száma			napok száma	
1901	35	46	131	118	57	1
1902	37	59	155	88	52	3
1903	17	33	145	97	44	16
1904	17	56	138	102	39	9
1905	31	55	123	83	30	5
1906	22	48	137	60	25	2
1907	32	52	130	95	23	3
1908	23	47	139	88	37	9
1909	32	41	110	112	46	5
1910	1	5	104	92	33	2
1911	14	26	101	115	58	7
1912	18	34	136	59	17	0

Év	Zord	Téli napok száma	Fagyos	Nyári	Hőség napok száma	Forró
1913	15	38	137	66	9	0
1914	22	40	105	74	17	1
1915	12	22	107	76	28	1
1916	3	10	76	79	24	6
1917	21	43	105	114	56	6
1918	8	14	102	83	25	6
1919	4	12	61			
1920	2	22	92	99	43	9
1921	3	17	106	93	49	17
1922	25	46	120	65	29	13
1923	9	21	64	82	15	2
1924	13	46	116	93	19	2
1925	18	29	102	77	28	2
1926	8	18	65	75	19	0
1927	9	32	79	100	46	15
1928	2	25	85	91	40	9
1929	33	47	111	84	29	2
1930	1	18	103	78	11	0
1931	8	22	131	79	36	5
1932	16	48	118	100	36	1
1933	24	46	109	47	13	1
1934	4	24	84	81	10	0
1935	15	28	116	87	16	2
1936	4	17	71	59	15	3
1937	17	34	79	93	19	0
1938	12	21	83	70	20	0
1939	8	17	94	85	18	1
1940	62	71	137	54	22	0
1941	14	30	107	53	8	0
1942	34	52	121	89	23	0
1943	14	28	115	86	23	4
1944	4	21	106	64	12	0
1945	15	28	109	84	20	2
1946	18	27	110	107	46	9
1947	26	41	115	107	38	3
1948	14	36	117	81	17	1
1949	8	10	94	68	19	0
1950	17	22	95	104	43	5
1901- 1950.	14,5	30,5	103,6	73,4	19,6	1,6

Nem közömbös ezen haárértékeknek első és utolsó megjelenése sem. Ezeket az adatokat tünteti fel a 7. táblázat.

7. táblázat

A hőmérsékleti határértékek szélső megjelenési dátumai és tartamuk
1901 és 1950 között

	Első m e g j e l e n é s	Utolsó	Az időpontok távolsága
Zord nap	1904. nov. 14.	1940. márc. 18.	123 nap
Téli nap	1920. okt. 29.	1906. márc. 28.	150 nap
Fagyos nap	1915. szept. 20.	1903. máj. 19.	239 nap
Nyári nap	1909. ápr. 1.	1935. okt. 11.	193 nap
Hőség nap	1911. ápr. 17.	1932. okt. 1.	165 nap
Forró nap	1920. máj. 21.	1903. szept. 8.	111 nap

Világosan megállapítható a táblázatból, hogy a hőmérsékleti határértékek tartama annál nagyobb, minél közelebb vannak azok az évi átlaghoz, és annál kisebb, minél távolabb vannak azoktól.

* * *

A hőmérséklet az éghajlatnak csak az egyik eleme. Ez önmagában a többi éghajlati elem nélkül nem ad kellő bepillantást Eger éghajlatába, a gazdasági életre pedig nem kizárólagosan egy éghajlati elem, hanem az éghajlati elemek összessége gyakorol hatást. A többi éghajlati elem tárgyalása a következő évkönyv feladata lesz.

IRODALOM

1. Bacsó N., Kakas J., Takács J., Magyarország éghajlata, Bp, 1954.
2. Bacsó N., A hőmérséklet eloszlása Magyarországon, Bp, 1948.
3. Aujeszki L., Berényi D., Béll B., Mezőgazdasági meteorológia, 1951. Akadémiai kiadó.
4. Láng S., A Mátra és A Börzsöny, 1955, Akadémiai kiadó.
5. Az Országos Meteorológiai Intézet Évkönyvei.
6. Az Országos Meteorológiai Intézet idevonatkozó havi jelentései.

EGER CSAPADÉKVISZONYAI — KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A SZŐLŐ- ÉS GYÜMÖLCSTERMESZTÉSRE

Eger hazánk egyik értékes szőlő- és gyümölcstermő vidéke. Termékei nemcsak a népélelmezés terén, hanem külkereskedelmi szempontból is nagy jelentőségűek. Népgazdaságunk nagy anyagi befektetésektől sem riad vissza fejlesztése érdekében. A külső feltételek biztosítása mellett azonban a gyümölcsfák fejlődése folyamán az időjárás néhány tényezőjével: a fény és hő állapotváltozásával, valamint a *csapadékviszonyokkal* mint *eshetőségekkel* számolnunk kell. Nem elegendő a tervszerű növénytermelés beindításakor az országos meteorológiai átlagértékek használata, hanem a mellett az ország egyes tájaira érvényes éghajlati számértékek mélyebb elemzése is szükséges.

A gyümölcsfák (általában a növények) igényei az időjárással szemben a fejlődés folyamán különbözőek. A fejlődés időszakában pl. a hőmérséklettel, később a fényvel szemben érzékenyek a gyümölcsfák, így a szőlő is. Magyarország földrajzi fekvésénél, medencejellegénél fogva napsütésben gazdag, a fénymennyiség általában biztosított, A harmadik tényezőre, a *vízre* a legtöbb növénynek a vegetáció tartama alatt szüksége van, de a csapadékhullás idejével szemben egyesek érzékenyek. A szőlő tipikus mediterrán növény. Csapadékigénye ott 6—800 mm, nálunk kevesebb is beéri, hisz itt alacsonyabb az évi középhőmérséklet. Csak az nem közömbös ránézve, hogy milyen a csapadék évi *elosztása*.

Eger csapadékviszonyainak a tanulmányozásához 3 táblázatot közlünk. Az I. táblázat 50 év havi és évi csapadékösszegeit tünteti fel mm-ben. A II. táblázat azokat csökkenő mennyiségük szerint tartalmazza. Ez különösen az átlagtól való eltérések megállapításánál használható. A III. táblázat összehasonlítja Eger csapadékjárását Nagykanizsa csapadékviszonyaival. A csapadékmennyiség 50 éves járásának szemléltetésére az „Eger időjárása 1901-től 1950-ig” című grafikon szolgál, ahol az esetleges összefüggések érzékeltetéséhez a hőmérsékletjárást is feltüntettük.

Eger csapadékmennyiségének 50 éves átlaga 589 (588,6) mm. Ez megfelel az Alföld csapadékmennyisége átlagának, de az aszály nem oly gyakori, mint a Jászságban, vagy a Nagykunságban. A tenyészethez a mennyiség elegendő is lenne, de annak évenkénti ingadozása teszi legtöbbször kétségesé a terméseredményt. Az átlaghoz viszonyítva nagy az eltérés mindkét irányban. Az 589 mm-el szemben ott áll az 1915. évi 834 mm-es maximum, valamint az 1947. évi 341 mm-es minimum. A II. táblázatot figyelembe véve rögzítsük az átlag helyét a nagyság szerint elhelyezett számhalmazban. Az átlag a sokévi csapadékösszeg számtani középértéke (589 mm.) Az átlaggal kapcsolatosan általános vélemény az, hogy „középső” számértéket jelent, s a nagyság szerint elrendezett számhalmaz közepén van, egyenlő a középső értékkel, a „mediánnal”. Ez azonban nem így van sem országos viszonylatban, sem Eger esetében. Az átlagtól való eltérés pozitív irányban 245 mm ($834 - 589 = 245$), míg a negatív eltérés 248 mm ($589 - 341 = 248$). Az átlaggal szemben a középérték, a medián az 587 mm-es magasságon fut, tehát alig 2 mm-el az átlag alatt. A negatív irányú nagyobb eltérés nem jelenti egyben azt is, hogy a szárazabb esztendőök száma több a nedves esztendőknél. A II. táblázat azt mutatja, hogy 2 esetben megegyezik az évi csapadékmennyiség az 50 éves átlaggal, 24 esetben attól több, és ugyan csak 24 esetben kevesebb csapadékot mértek. Ha azonban az eltérések száma helyett azok összegét hasonlítjuk össze, akkor a következő képet nyerjük. A pozitív eltérések összege 2237, a negatív irányú eltéréseké pedig 2269 mm. A két összeg közötti különbség igazolja azt a helyzetet, hogy a fentebb említett 587 mm-es középérték valamivel az átlag alatt fut. A negatív irányú nagyobb fokú ingadozásból és az eltérés nagyobb összegéből arra lehet következtetni, hogy valamivel több az eshetőség a szárazabb esztendőkre. Ez viszont a szőlőtermelés szempontjából nézve nem kedvezőtlen, hiszen az itteni megfigyelések szerint a százaz esztendőikben kiváló termés mutatkozott. (1934, 1942, 1945, 1947.)

A tervszerű termelés szempontjából az a lényeges kérdés, hogy az átlagkörüli csapadékösszegeknek milyen a valószínűségük. A sokévi átlag (589 mm) két év csapadékösszegével egyezik. Ha ezekhez lefelé és fölfelé 4—4 csapadékmennyiséget sorolunk, akkor kijelöltük az átlagkörüli mennyiség alsó és felső határát (613—566). A határérték fölött 20 nagyobb mennyiséget, alatta is pontosan 20 kisebb összeget találunk. Ezek az összegek %-ban kifejezve annyit jelentenek, hogy az átlagkörüli csapadékösszeg valószínűsége 20 %, a nedvesebb és szára-

zabb évek valószínűsége egyformán 40—40%. Ha a csapadék-járás 50 éves grafikonját szemléljük, abban sem találunk különös szabályszerűséget, hogy az egyes száraz, vagy csapadékos esztendők hogyan követik egymást. Pl. az 1915-ös maximális csapadékos évet 3 átlagon felüli csapadékos év előzte meg. Hasonlóan ilyen csapadékos évek sorozatát találjuk 1936 és 1940 között, amikor 5 éven át 700 mm fölötti mennyiséget mértek. A száraz esztendők sorozatára is akad példa az 1945—48-as évek alatt. Különösen az 1946. és 1947. esztendő volt aszályos, az akkori évek csapadékmennyisége 359 és 341 mm volt, legkevesebb a vizsgált 50 alatt. Ilyen száraz esztendő köszöntött hazánkra 1904-ben is, amikor 354 mm csapadékot mértek.

A csapadékmennyiség 50 éves járásának, valamint a hőmérsékleti viszonyok grafikonjának menete bizonyos összefüggést árul el. Megfigyelhető, hogy a csapadékos évek alatt a hőmérsékleti viszonyok kiegyensúlyozottabbak. Nincsenek magas maximumok, s alacsony minimumok. Ez érthető, hiszen a csapadékos, felhős télen kisebb a kisugárzás, mint a derült téli éjszakákon, — a nyári felhős égbolt viszont a besugárzás hatását csökkenti. Példa van arra is, hogy a szárazabb esztendőkben pedig igen alacsony, illetve magas hőmérsékleti értékeket észleltek. (1907, 1917, 1928, 1942.) (Az összefüggések további elemzése itt nem lehet feladatunk.) —

A szőlő- és gyümölcstermelés szempontjából az a döntő, hogy a csapadék hullásnak milyen az évi elosztása. Bizonyos mennyiségű csapadékra a szőlőnek is szüksége van, de az már nem sorsdöntő, hogy az eső a tenyészidő alatt hulljon. Hosszú gyökerei a mélyrétegű talajba mélyen lenyúlnak, ahonnan a télen felhalmozott csapadékot is fel tudják szívni. Sőt a csapadékos évek víze a szárazabb évekre is tartalékolódik a mélyben, ezért a szőlő a csapadék évenkénti ingadozása iránt nem érzékeny. (Homokos talajon más a helyzet.) — Lényegesebb az a kérdés, hogy a tenyészidő egyes időszakában milyenek a csapadékviszonyok. Ennek megvizsgálásához igen értékes az Aujeszy—Berényi—Béll: „Mezőgazdasági Meteorológia” idevonatkozó szakaszainak tanulmányozása. A növények fejlődési szakaszait vizsgálva Béll Béla a szőlő és gyümölcsfák növekedésében az alábbi periódusokat állapítja meg:

- I. — a szüret végétől a rügyezés kezdetéig.
- II. — a rügyezés kezdetétől a virágzás kezdetéig.
- III. — a virágzás kezdetétől az elvirágzásig,
- IV. — az elvirágzástól az érés kezdetéig,
- V. — az érés kezdetétől a teljes érésig,
- VI. — teljes éréstől a szüret végéig.

Legérzékenyebb a szőlő a csapadékkal szemben a III. IV. és V. időszakban. U. nedves, meleg nyáron veszedelmesen elszaporodhatnak a szőlő gombakártevői. Ezért félnek a termelők a május végi, júniusi és júliusi sok esőtől. A peronoszpóra terjedéséhez legalább 13 C°-os napi középhőmérséklet szükséges. Igen kedvez a terjedésének a füledt, meleg, párás idő. (Jelen évkönyvben lásd Hortobágyi Tibornak a peronoszpóra elterjedéséről szóló cikkét és rajzait.) Megemlítik a szőlőtermelők az 1953-as esztendőt. Akkor is esős volt a nyár, mégis jó termést szüreteltek, a peronoszpóra nem hatalmasodott el. Ezt azzal magyarázzák, hogy eső után mindig szél lengedezett, így a pára nem rekedt meg a tőkék között. Tanítványaim (Faragó Anna és Nemes Ágnes) kirándulás közben elbeszélgettek az egyik szőlőpásztorral a szőlőről és az időjárásról. A pástyor ott helyben mutatott nekik egy szőlőparcellát, melynek egyik fele a domb nyugati, a másik fele a keleti oldalára esik. Megemlítette, hogy 1954 nyarán egy délben kiadós eső esett. Délután forróan sütött a nap, sugarai a parcella nyugati felét érték. Nemsokára utána párologó nedvesség ködbe borította a nyugati domboldalt. Rá pár napra mintha leperzselték volna a szőlőterület azon részét, úgy tönkretette a gomba mind a levélzetet, mind a termést. Ez a megfigyelés is arra mutat, hogy a levegő hőmérsékletéből és páratartalmából előre következtetni lehet a peronoszpóra megjelenésére. Bár költséges és fáradságos, de esős időben megelőző permetezéssel védelmet nyújthatunk, az ígérkező termés nagy százalékát megmenthetjük. Vagyis tudnunk kell, mikor van szükség feltétlen permetezésre? — Erre a célra ajánlatos lenne minden szőlőtermő vidéken olyan állomás felállítására, ahol a levegő hőmérsékletéből, mozgásából és relatív páratartalmából a peronoszpóra megjelenésének várható idejét előre jelezni lehetne.

Pálinkás „Szőlészeti és borászati zsebkönyve” nagy tárgyilagossággal és szakértelemmel összeállított peronoszpóra előrejelzési táblázatot közöl. Ennek felhasználásával az állomáshálózat kiszélesítése kívánatos lenne. A hőmérséklet és csapadékviszonyok mellett megfontolandónak találnám a levegő mozgásának, a szélnek figyelését is. Mozgó levegőben ugyanis a pára nem reked meg. Érdekes megemlíteni, hogy 1946–47-ben, amikor kevés volt a csapadék, nem terjedt a gombabetegség, szinte elszoktak az emberek a permetezéstől. Csak 1949-ben kaptak ismét észbe, hogy a rendszeres permetezést esős időben nem lehet elhanyagolni.

A peronoszpórán kívül veszedelmes élősködő a lisztharmat,

mely a 25—30 C⁰-os hőmérséklet mellett terjed jobban. Szapo rodásához inkább melegre, mint nedvességre van szüksége.

Augusztusban a sok esőtől felrepedt bogyókön a szűrkerot hadás lép fel, a fűrtök pár nap alatt elrothadnak. — A jégverés után gyakran jelentkezik a fakórothadás, mely a fűrtöket pusztítja.

Egernek híres a cseresznyetermése is. Az érés időszakában ennek sem kedvez a sok eső. A múlt évi esős július és augusztus kárt tett a termésben. „A húsos rész ilyenkor magába szívja a vizet, fészíti a gyümölcs falát, s miután ez már nem tágul, azon repedések keletkeznek. A sok eső következményeként folytatódhat a növekedés, ekkor azonban a gyümölcscukor tartalma csökken, a húsos rész rostos lesz.” (Mezőgazd. meteorológia, 387. o.)

A fentiekből kitűnik, hogy a szőlő- és gyümölcstermelés, — valamint a csapadék évi járása, a hónapok, sőt napok közötti elosztása között szoros összefüggés áll fenn. Ennek szemléltetésére szolgál a kisebb grafikon. Eger csapadékgörbéje meg egyezik az egész országra jellemző csapadékjárással. Nálunk is legkevesebb a mennyiség januárban, majd áprilisig lassan, de májusban hirtelen emelkedik és júniusban tetőződést ér el. Júliusban és augusztusban csak keveset, szeptemberben szembetűnően csökken, az átlagos mennyiség, októberben és novemberben ismét enyhe emelkedést mutat.

Tanulásgul a III. táblázaton Eger évi csapadékjárását a más földrajzi helyzetű Nagykanizsa adataival hasonlítjuk össze. Ott az évi csapadékmennyiség jóval több. A csapadékgörbe is más képet mutatna. A legtöbb csapadék májusban hull, a téli hónapok sem oly szárazak, mint nálunk. Ez az eltérő jelenség a Földközi tenger ott jobban érvényesülő hatásával magyarázható. A csapadékhullás bővebb, az évi elosztása egyenletesebb. —

Eger viszonylatában bontsuk az évet téli és nyári félévre. A téli félév (október—március) csapadékmennyisége 238 mm, ezzel szemben a nyári félévé (április—szeptember) 351 mm. A szőlő- és gyümölcstermelés szempontjából szerencsésebb volna a csapadékelosztás fordított helyzete, vagyis ha a tél lenne csapadékosabb, amint ez a Földközi tenger mellékén történik. Tovább részletezve az évi csapadékelosztást: a legszárazabb 3 hónap: a január, február, március. Legcsapadékosabb a 3 nyári hónap: a június, július, augusztus. Ez a jelenség a nyári monszun megerősödésével van kapcsolatban. Az a kép. amit az 50 év alatt észlelt maximumok és minimumok közti különbség mutat, az időjárás szeszélyességét igazolja. —

Mivel a csapadékjárást a gyümölcsstermeléssel hoztuk kapcsolatba, csupán a tenyészidő (nyári félév) csapadékviszonyainak az elemzése a feladatunk a továbbiakban.

Az áprilisi csapadékmennyiség átlaga 46 mm, ami szükséges a növények fejlődéséhez, de sem kevesebb csapadék nem jelent hátrányt, sem a bő esőhullás veszedelmet, hiszen az átlagos hőmérséklet e hóban 10,5 C°, ami a peronoszpóra fejlődéséhez kevés.

Májusban a nagy esőzés már nem előnyös. A havi átlag 66 mm. Az átlagtól való eltérés jelentékeny. A negatív irányú, vagyis az átlagon aluli csapadékmennyiséggel rendelkező májusok száma több, mint az átlagon felülieké. (L. II. táblázatot.). Tehát a száraz májusok a gyakoribbak, amit a nedves májusok nagyobb csapadékmennyiséggel ellensúlyoznak. A havi középhőmérséklet (vö. Futó József jelen évkönyvben közölt hőmérsékleti adataival), 16,5 C°, ami azt jelenti, hogy a hónap vége felé 20° körüli középhőmérséklet is lehetséges. Ez pedig a csapadékos májusi napokon kedvez a peronoszporának.

Június csapadékviszonyai eléggé kiegyensúlyozottak. Sok éves tapasztalat arra mutat, hogy ha a hó elején megindul a ciklonáramlat, akkor huzamos esőzéssel kell számolnunk. A néphit a Medárd-napi esőzéssel kapcsolta össze ezen megfigyelését. Bacsó Nándor „A csapadékvalószínűség évi változása Magyarországon” c. kiadványban június 6-ra (Medárd előtt 2 nappal!) 50%-os, június 13-ra pedig 54%-os valószínűséggel mérhető csapadékot jelez. Továbbá május utolsó hetére és egész júniusra (1—2 nap kivételével) 10—20 %-os valószínűséggel 5 mm-t kitevő csapadékhullást következtet a 65 éves egri átlagból. Ez utóbbi megállapítás figyelemre méltó azért is, mert 4—5 mm-es csapadékhullás az alsó határa annak, amilyen körülmények között a peronoszpóra terjed. A júniusi átlag a hónapok viszonylatában a legtöbb: 74 mm. Az átlagtól való eltérés nem oly nagy, mint augusztusban, vagy szeptemberben. 50 év alatt nem volt oly június, melyben legalább 10 mm eső nem hullott volna. Az átlagtól 26 esetben kevesebb, 24 alkalommal többre rúgott e havi csapadékmennyiség. Mégis a pozitív irányú eltérések összege felülmúlja a negatív irányú különbségek összegét. (Arány: 686:609 mm.). Ez az arány arra mutat, hogy kevesebb számú, de pozitív irányban eltérő júniusokban igen kiadós esőzések fordulnak elő. A csapadékos napok egymást követhetik, ami a gombakártevők szaporodásának kedvez, a védekezést is megnehezíti.

A júliusi csapadékösszeg átlaga 59 mm, ami a júniusihoz

mérve lényeges esést mutat. A szárazabb júliusok száma itt is túlhaladja a nedves hónapok számát. Az átlaghoz viszonyított ingás mérsékeltébb.

Legszeszélyesebb hónap a 207 mm-es ingásával az augusztus. A vizsgált 50 év alatt 1913 augusztusában 210 mm-t észleltek. Ezt a csúcsot a múlt év augusztusában lehullt 214, 4 mm mennyiség megdöntötte. Igen csapadékos lehetett az egri árvíz évének augusztusa is. Az árvíz előtti napon 1878. augusztus 30-án 24 óra alatt 47 mm eső esett. 1913. augusztus 6-án 24 óra alatt 75,8 mm-es csapadék zúdult a városra (Ezt a csúcsot is túlszárnyalta az 1955. év augusztus 5-e, amikor 76,1 mm csapadékot mértek Eger meteorológiai állomásán.) — Amilyen jellemzőek a ritkább, de túlnedves augusztusok, annál gyakoribbak az aszályosak. 1943-ban 3 mm, 1946-ban 12 mm esett e hónapban. Az átlag 58 mm. Az ehhez viszonyított ingás valamennyi hónap között a legnagyobb. A száraz és nedves augusztusok aránya 29:20. Az átlagtól való negatív ill. pozitív irányú különbözetek összegének aránya is hasonló képet mutat, de az eltérés nem oly nagyfokú — 732:720-hoz. Tehát a kevesebb számú pozitív eltérés összege a több negatív irányú eltérések összegét, ha nem is egyenlíti ki, de megközelíti. Ez viszont azt jelenti, ha egyszer esőre változik az idő augusztusban, az tartós, kiadós. Bizonyára ennek is megvannak a maga gazdasági következményei.

Szeptemberben is jelentős a maximum és minimum közötti ingadozás. Mivel a borszőlőnek, ez a hónap a fő érési ideje, a szeptember csapadékvizsgálatai igen figyelemre méltóak. Az átlagos csapadékmennyisége 48 mm. 50 év alatt 30 esetben kevesebb, s csupán 20 esetben volt az átlagnál nagyobb esőzés. Tehát több az eshetőség a száraz szeptemberre, ami a bor minősége, a szőlőcukortartalom képződése szempontjából igen lényeges. De előfordul egészen esőtlen szeptember is, 1946 különben is száraz esztendő volt, ez év szeptembere egyetlen szem esőt nem kapott. Ha a szőlőnek nem is árt, de az őszi vetések előkészítését hátráltatja a teljes szárazság.

Vizsgáljuk meg néhány esztendő egymás után következő hónapjait abból a szempontból, vajon a száraz és nedves hónapok hogyan követik egymást. Legyen ez a két esztendő 1922 és 1923, amikor az átlagos termés országos viszonylatban igen jó volt (kat. holdanként 12 hl fölött.). 1922-ben az első 4 hónapot a nedvesség jellemezte, utána 4 száraz hónap következett. A csapadékhátrány ezen eloszlása bizonyára kedvező volt a termésre. 1923-ban az első 9 hónap száraznak volt nevezhető, a

s akkor is bőségesnek minősült. És mégsem szabad ezek-
a megfigyelésekből törvényszerűséget levonni. 1936. és
1937. években is bőséges volt a termés, amikor pedig az évi
csapadékmennyiség 700 mm fölé emelkedett. Alig akadt egy-
két száraz hónap az év folyamán. — Ebből az következik, a bő
esőzés sem jelent elemi csapást, ha annak káros következmé-
nyeit meg tudjuk előzni.

A kérdést részleteiben is meg kellene vizsgálni. Külön kel-
lene választani a bő és jóminőségű termési éveket a bő, de
gyenge minőségű termésektől. Más esetben lehet a termés hi-
re kevés, de cukortartalomra, zamatra, annál jobb. — Ilyen
vizsgálat után a szőlőtermés és az időjárás elemei közötti ösz-
szefüggés világosabb lenne. A szőlő tenyésztésének másik 2
éghajlati feltétele a kellő hőmérséklet és napfénytartam. Ezek
egybevetésével alkothatunk teljes képet arról, hogy Eger éghaj-
lati viszonyában melyek a szőlő tenyésztéhez a legkedvezőbb
vonások.

Az eddigiekből leszűrhetjük azt a tanulságot, hogy a hu-
zamos ideig tartó csapadékos idő megfelelő hőmérséklettel tár-
sulva árthat a szőlőnek, gyümölcsnek. — Ha megismerjük eze-
ket a körülményeket, az ártalmas időjárás gyakoriságát, csak
akkor vehetjük fel velük eredményesen a küzdelmet, hogy az
ígérkező termést minél nagyobb százalékban megóvjuk a pusztulástól. —

FELHASZNÁLT IRODALOM

1. Kéri—Kulin: Csapadékösszegek gyakorisága Magyarországon. (1953)
2. Aujezsky—Berényi—Béll: Mezőgazdasági Meteorológia. (1951.)
3. Pálinskás Szőlészeti és borászati zsebkönyv. (1955.)
4. A Meteorológiai Intézet jelentései, adatgyűjteménye.

I. táblázat

Havi és évi csapadékösszegek m/m (Eger)

Év	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	Évi
1901	7	24	55	55	44	55	156	120	54	57	45	44	716
1902	11	52	33	55	82	64	35	61	24	122	0	31	570
1903	34	4	15	137	46	82	60	30	25	26	94	36	589
1904	9	54	23	32	43	19	28	34	28	34	40	10	354
1905	10	28	12	24	151	143	63	24	28	70	76	28	657
1906	33	23	61	21	107	64	106	36	115	2	33	103	704
1907	35	5	15	51	23	120	82	20	31	26	34	60	502
1908	20	55	36	73	23	68	83	74	20	7	12	50	521
1909	14	21	43	8	130	102	49	38	62	18	25	90	600
1910	45	34	5	84	89	47	75	59	91	17	71	46	663

Év	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	Évi
1911	15	18	27	20	78	50	33	51	31	69	18	53	463
1912	26	50	82	48	70	34	43	42	132	42	38	27	634
1913	6	1	28	31	39	63	120	210	106	13	24	19	660
1914	2	2	73	15	56	122	69	45	110	42	11	89	636
1915	91	44	56	29	32	98	94	74	105	90	46	75	834
1916	25	73	50	56	33	73	50	27	60	34	42	59	582
1917	47	7	28	32	34	10	65	42	61	47	28	46	447
1918	19	2	15	24	71	62	30	92	45	89	57	60	566
1919	19	50	79	104	79	41	90	53	29	37	131	41	753
1920	33	19	33	32	24	87	137	82	32	18	16	47	560
1921	10	30	1	75	60	75	38	59	15	11	53	15	442
1922	35	33	55	74	12	29	27	22	171	87	48	20	613
1923	22	26	17	45	12	49	16	12	31	98	123	33	484
1924	29	35	65	64	65	75	44	37	35	43	11	15	518
1925	1	39	39	48	19	43	126	45	53	20	76	57	566
1926	29	28	25	57	71	161	51	34	14	115	28	19	632
1927	38	24	60	44	64	82	66	96	53	14	65	32	638
1928	10	9	10	82	103	55	12	23	71	11	75	50	511
1929	36	26	3	41	143	55	38	82	12	71	39	38	584
1930	38	42	43	118	68	20	59	65	56	100	58	47	714
1931	46	44	61	34	48	75	22	77	72	55	54	17	605
1932	24	6	31	59	75	41	18	58	7	67	9	20	415
1933	13	17	24	15	96	137	38	79	34	101	84	24	662
1934	8	7	31	32	25	89	32	38	79	70	75	28	514
1935	22	52	22	29	39	46	10	83	17	35	32	80	467
1936	64	99	13	56	92	87	48	39	56	119	24	15	712
1937	34	26	110	45	55	97	41	103	44	19	97	67	738
1938	29	8	2	37	107	83	148	150	34	68	25	55	746
1939	21	3	80	15	171	138	34	83	41	150	56	15	807
1940	57	67	20	37	92	101	54	117	42	79	58	20	744
1941	22	48	71	52	52	70	83	28	22	24	55	12	589
1942	32	35	19	58	111	95	50	35	14	41	44	13	547
1943	15	67	6	17	77	121	66	3	36	27	154	42	631
1944	19	51	70	33	96	49	109	18	21	105	90	30	691
1945	68	8	13	25	60	35	75	42	50	34	77	27	514
1946	4	10	21	6	39	96	9	54	0	34	63	23	359
1947	17	76	19	26	41	35	20	16	13	11	36	31	341
1948	63	25	1	56	46	109	84	36	36	24	21	24	525
1949	12	3	7	4	90	87	70	114	53	21	78	56	595
1950	32	19	2	68	20	38	12	39	30	66	88	101	515
1901-1950	1371	1529	1710	2283	3303	3677	2968	2901	2401	2610	2637	2040	29430

Átl.

1901-1950	27	31	34	46	66	74	59	58	48	52	53	41	589
-----------	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----

II. táblázat

Csapadékmennyiségek nagyság szerinti csoportosítása

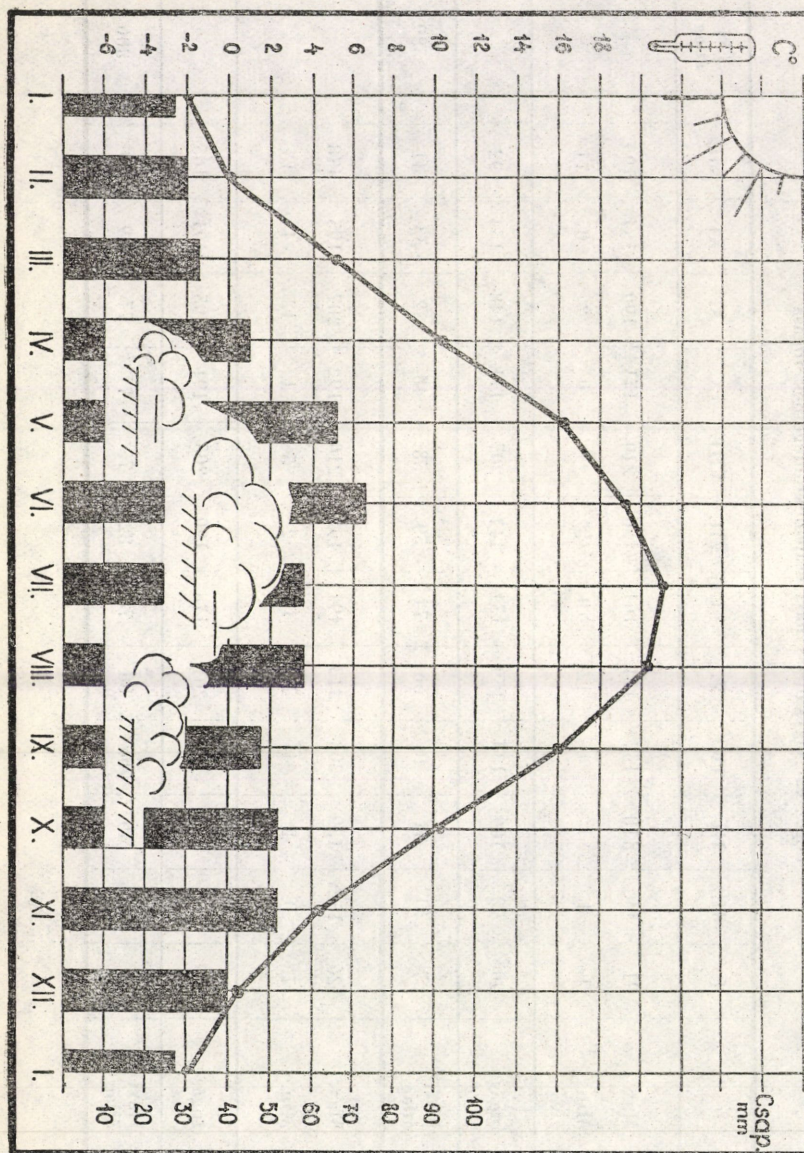
I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	Evi	
91	99	110	137	171	161	156	210	171	150	154	103	834	
68	76	82	118	151	143	148	150	32	122	131	101	807	
64	73	80	104	143	138	137	120	115	119	123	90	753	
63	67	79	84	130	137	126	117	110	115	97	89	746	
57	67	73	82	111	122	120	114	106	105	94	80	744	
47	55	71	75	107	121	109	103	105	101	90	75	738	
46	54	70	74	107	120	106	96	91	100	88	67	716	
45	52	65	73	103	109	94	92	79	98	84	60	714	
42	52	61	68	96	102	90	83	72	90	78	60	712	
38	51	61	64	96	101	84	83	71	89	77	59	704	
38	50	60	59	92	98	83	82	62	87	76	57	691	
36	50	56	58	92	97	83	82	61	79	76	56	663	
35	48	55	57	90	96	82	79	60	71	75	55	662	
35	44	55	56	89	95	75	77	56	70	75	53	660	
34	44	50	56	82	89	75	74	56	70	71	50	657	
34	42	43	56	79	87	70	74	54	69	65	50	638	
33	39	43	55	78	87	69	65	53	68	63	47	636	
33	35	39	55	77	87	66	61	53	67	58	47	634	
32	35	36	52	75	83	66	59	53	66	58	46	632	
32	34	33	51	71	82	65	59	50	57	57	46	631	
29	33	33	48	71	82	63	58	45	55	56	44	613	
29	30	31	48	70	75	60	54	44	54	55	42	605	
29	28	31	45	68	75	59	53	42	47	54	41	600	
26	28	28	45	65	75	54	51	41	43	53	38	595	
25	26	28	44	64	73	51	45	36	42	48	36	589	
24	26	27	41	60	70	50	45	36	42	46	33	589	
22	26	25	37	60	68	50	42	35	41	45	32	584	
22	25	24	37	56	64	49	42	34	37	44	31	582	
21	24	23	34	55	64	48	39	34	35	42	31	570	
20	24	22	33	52	63	44	39	32	34	40	30	566	
19	23	21	32	48	62	43	38	31	34	39	28	566	
19	21	20	32	46	55	41	38	31	34	38	28	560	
19	19	19	32	46	55	38	38	31	34	36	27	547	
17	19	19	32	44	55	38	37	30	27	34	27	525	
15	18	17	31	43	50	38	36	29	26	33	24	521	
15	17	15	29	41	49	35	36	28	26	32	24	518	
14	10	15	29	39	49	34	34	28	24	28	23	515	
13	9	15	26	39	47	33	34	25	21	28	20	514	
12	8	13	25	39	46	32	30	24	20	25	20	514	
11	8	13	24	34	43	30	28	22	19	25	20	511	
10	7	12	24	33	41	28	28	21	18	24	19	502	
10	7	10	21	32	41	27	27	20	18	24	19	484	
10	6	7	20	25	38	22	24	17	17	21	17	467	
9	5	6	17	24	35	20	23	15	14	18	15	463	
8	4	5	15	23	35	18	22	14	13	16	15	447	
7	3	3	15	23	34	16	20	14	11	12	15	442	
6	3	2	15	20	29	12	18	13	11	11	15	415	
4	2	2	8	19	20	12	16	12	11	11	13	359	
2	2	1	6	12	19	10	12	7	7	9	12	354	
1	1	1	4	12	10	9	3	0	2	0	11	341	
50 évi átl.	27	31	34	46	66	74	59	58	48	52	53	41	529

III. táblázat

Eger és Nagykanizsa havi csapadéktömegeinek ingása

E g e r		I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	Évi átlag
	Max.	91	99	110	137	171	161	156	210	171	190	154	103	
	Min.	1	1	1	4	12	10	9	3	0	2	0	11	
	Ingás	90	98	109	133	159	151	147	207	171	148	154	92	
	Havi átlag	27	31	34	46	66	74	59	58	48	52	53	41	589
Nagykanizsa	Max.	126	152	159	203	213	191	192	210	192	207	195	178	
	Min.	7	0	2	4	12	13	2	5	1	12	4	13	
	Ingás	119	152	157	199	201	178	190	205	191	195	191	165	
	Havi átlag	45	47	49	66	88	78	82	75	71	77	69	59	806

EGER **1901-1950. ÉV ÁTLAGOS HAVI KÖZÉPHŐMÉRSÉKLET-ÉS CSAP. JÁRÁSA.**

######

ADATOK A BÜKK-HEGYSÉG MÉSZKÖVEINEK ISMERETÉHEZ

Hazánk hegységei közül a Bükköt tarthatjuk a legmagasabbnak annak ellenére, hogy a Mátra két kimagasló csúcsát (Kékes 1014 és Galyatető 965 m) a Bükk egyik orma sem szárnyalja túl. (Istállóskő 959 m). Megilleti azonban a legmagasabb hegység elnevezés, mert a Bükk átlagos magassága messze túlszárnyalja hazánk hegységeit. Akkora magasságokat, mint a közel 20 km hosszú és 5—6 km széles, 600—950 m magasságú Bükk-fennsík. összefüggő földtani egységben legközelebb csak a Kárpátokban találunk.

A Bükk nemcsak magassága alapján különül el hazánk többi hegységeitől. Szerkezeti és rétegtani kifejlődése is nagyon elüt azoktól. Vadász Elemér megállapítása szerint: „Minden vonatkozásban a többi magyar hegységgel szemben idegen szerkezeti egység”.¹ A Bükk rétegtani kifejlődését tekintve, a Kárpátok belső övéhez hasonlít. A Kárpátok íven belül a legnagyobb rokonságot a Szepes—Gömöri Érchegységgel mutat.

A Bükk tehát, bár látszólag folytatása a Magyar Középhegység vonulatának, szerkezete alapján élesen elkülönül attól. Hegységszerkezete gyúrt-pikkelyes. Idősebb, részben átalakult eruptív kőzetekből és túlnyomóan idősebb üledékes kőzetekből épül fel.

A Bükk-hegység, szerkezeti önállósága miatt nehezen illeszthető be környezetébe. A rétegek sorrendjének és korviszonyainak megállapítása Schréter Zoltán nevéhez fűződik.²⁻⁵ Újabb megfontolások és kövületek alapján Balogh Kálmán⁶⁻⁷ a Bükk déli oldalát felépítő üledéktagokat középtriásznak (ladininak) határozta meg. Sok részletkérdés vár azonban még ma is tisztázásra. Többé-kevésbé ma is helytálló Stache osztrák geológusnak 90 évvel ezelőtt tett megállapítása, hogy a Bükk-hegység egyike a legnehezebb és leghálátlanabb területeknek, a rétegek sorrendjének meghatározása pedig igen nehezen megoldható geológiai probléma.

A felszabadulás után erős iramban indult meg a Bükk földtani vizsgálata. Ezeknek a vizsgálatoknak kiegészítéseként kívánok a Bükk-hegység üledékes kőzeteinek közettani vizsgálatához adatokat szolgáltatni. Ez alkalommal a Bükk-hegység legjellegzetesebb kőzetféléiségre, a mészkőre vonatkozó vizsgálatai eredményeimet közlöm.

A Bükk morfológiai megjelenésében ugyanis uralkodó szerepű a mészkő. Az összes kőzetek mennyiségéhez viszonyítva, a mészkő ugyan nem tesz ki többet, legfeljebb 50 százalékot; a többi 50 százalék azonban igen sokféle kőzetből tevődik össze.

A mészkő kőzettani vizsgálata azért is lényeges, minthogy a Bükk kőzeteinek ősmaradvány-szegénysége miatt ez adhat támpontot a kőzetek földtani korára, képződési módjára, valamint a lerakódás óta bekövetkezett változásokra vonatkozóan.

A Bükk-hegységben előforduló mészköveket Schréter Zoltán kormegállapítása alapján tárgyalom. Vizsgálati anyagom többségét a Bükk nyugati felében gyűjtött anyag képezte, összehasonlítás céljából azonban a keleti Bükk kőzeteiből is gyűjtöttem vizsgálati anyagot.

1. Felső karbon. A Bükk északi oldalán több helyen sötétszínű mészkövet találhatunk, amely Nagyvisnyónál előforduló, Vadász E. ⁸ és Rakusz Gy. ⁹ meghatározott kövületek alapján biztosan karbonba sorolható. Agyagpalával váltakozó rétegekben fordul elő.

Ez a mészkő jellegzetes, egész sötét, szinte fekete színű. Altalában kövületszegény, egyes helyeken, így a jelenleg fejtés alatt álló kis kőfejtőben azonban igen sok kövület-töredék ismerhető fel bennük. A kövületek is át vannak kristályosodva, de világosabb színükkel kiválnak a sötét alapkőzetből.

Vékony csiszolatlan átlagban 0,01 mm nagyságú kalcitszemcsék láthatók. Nagyobb kristályok csak ott jelennek meg, ahol a kövületek átkristályosodása folytán keletkeztek, valamint a repedéseket kitöltő anyagban. Ezeknek sűrű nyomási ikerlemezettsége azt árulja el, hogy kialakulásuk óta nagy nyomásnak voltak kitéve.

A kőzet vegyi összetétele több elemzés középértékeként a következőnek adódik:

Oldhatatlan maradék	2,07%
Higroszkópos víz	0,09%
Fe ₂ O ₃ és Al ₂ O ₃	0,83%
CaO	53,60%
MgO	0,64%
Izzítási veszteség	42,87%

A kőztelemzésekben Fux V. ¹⁰ által leírt módszert követtem. Az oldhatatlan maradék mikroszkópi vizsgálata lényeges eredményt nem adott. Sötét, alakatlan szemcsék grafitos, agyagos maradványokra engednek következtetni.

2. Felső perm. Kövületek alapján elsőnek Vadász E. ⁸ bizonyította be, hogy a Bükk-hegységben permiai rétegcsoport is előfordul. A felső karbon és a permiai képződményeket a természetben élesen szétválasztani nem lehet. Kőzettani szempontból ezek a fe-

keze mészkövek nem különböztethetők meg a felső karbon hasonló képződményeitől.

3. Alsó triász. Az alsó triász képződményeiben Schréter Z. kövületek alapján seisi és campili rétegcsoporthoz tartozó ki. Megjegyzi azonban, hogy a két rétegcsoporthoz sem a természetben, sem térképileg külön nem választható". (Balogh K. a szétválasztást végrehajtotta.)

Szarvaskőtől délre, ahonnan a legtöbb anyagot gyűjtöttem, főleg agyagpala facies képviseli az alsó triászt. Az itteni rétegviszonyokkal Kisvarsányi G.¹¹ foglalkozott. A szarvaskői agyagpalában alárendelten vastagabb-vékonyabb mészkőbetelepülések vannak. A Bükk-fennsík északi részén viszont a mészkő az uralkodó.

Az alsó triász mészkövek általában mind sötétszürke színűek. Változatos előfordulási módjuk változatos kialakulásukra vezethető vissza. Szabad szemmel bennük semmi sem látható, legfeljebb egyes vékony repedéseket kitöltő kalcit-ér. Kövületet sem szemmel, sem mikroszkóp alatt nem látunk benne. Gyakran mutatnak azonban szabad szemmel is látható rétegzettséget.

A kőzetek mikroszkópi képe azt mutatja, hogy apró, 20—50 mikron nagyságú kalcitszemcséken kívül agyagos és szenesedett szennyeződés vesz részt a kőzet felépítésében. A szennyeződéseknek egyes rétegekben való viszonylagos feldúsulása okozza a már említett, szabad szemmel is gyakran megfigyelhető rétegzettséget. Az egyes rétegek vastagsága nem állandó, közöttük a határ gyakran elmosódott.

A képlékenyebb agyagpalarétegek közé ékelt mészkő-betelepülések a gyűrődések által sokat szenvedtek. A nagyobb kalcitszemcsék ikerlemezessége is ezt bizonyítja.

Egy érdekes kőzettípus, amit mikrobreccsának nevezhetnénk, tanúja a nagyfokú mechanikai átalakulásnak. A nagyobb kalcitegyedekből álló 0,5 mm körüli átmérővel rendelkező töredékeket kisebb szemű kalcitegyedek és agyagos alapanyag vesz körül.

A mechanikai behatások okozták a legkisebb részleteket is átszövő repedések szövevényét. A repedéseket mindenhol az alapkőzetnél kevésbé szennyezett kalcit tölti ki. A repedések nem mind egykorúak, gyakran figyelhető meg, hogy az újabb repedések mentén a régebbi repedéseket kitöltő kalcitkristályok eltörtek és a régi repedés iránya az új repedés mentén eltolódott (mikrovetők).

A dolomitos kőzetek a kéregmozgásokkal szemben ridegebben viselkedtek. Ennek tulajdonítható, hogy több betelepülés anyagának mikroszkópi képében romboéder-alakú hasadási kristályok figyelhetők meg. E kőzetek által nyújtott mikroszkópi kép annyi-

ra jellegzetes, szinte alig különbözik attól, amit L. Cayeux alapvető művében¹² az atlasz-rész VIII. táblája 4. képén bemutat. Ezeknek a kőzeteknek anyaga valóban a szokásosnál jóval több magnéziumot tartalmaz, a kőzet túlnyomó többségét azonban kalcit alkotja. Érdekes, hogy a dolomitkristálykák szélét vasoxidos festésű kéreg veszi körül. Feltehetjük, hogy ez az agyagos szennyező anyagnak a töredezés alkalmával történt adszorpciója révén jött létre. A kis romboéderek 30—100 μ körüli nagyságúak. Az alapkőzetet apró, 30 μ -nál kisebb kalcitszemek halmaza alkotja.

A kőzetek vegyi összetétele, éppen sokféleségük miatt, nem-
állandó. Két jellegzetesebb kőzet elemzésének adatait közlöm. Az
I. kőzet Almár megállóhelytől északra 650 méterre, a II. kőzet
Szarvaskőből délre 3,5 km-re, az út baloldalán levő feltárásból
szedve:

	I.	II.
Oldhatatlan maradék	15,44%	18,43%
Higroszkópos víz	0,09%	0,11%
Fe ₂ O ₃ és Al ₂ O ₃	0,96%	1,21%
CaO	41,80%	43,25%
MgO	3,03%	0,71%
Izzítási veszteség	38,68%	36,29%

Az oldhatatlan maradék szabad szemmel sárgás színű, apróbb-homokszemcsék figyelhetők meg benne. Mikroszkóp alatt is pelit és apró víztízsza. festett, vagy átlászatlan kvarcsemcskének mutatkozott az oldhatatlan anyag.

4. **Középső triász.** A középső triászt a Bükkben kizárólag mészkövek képviselik. Schréter háromféle mészkövet különböztet meg:

- Sötétszürke, részben szaruköves mészkő,
- Fehér, és világosszürke mészkő,
- Világosszürke, jól rétegezett mészkő.

Az első mészkőfajta a Kiseged—Várhegy vonulatában található. Színe sötétszürke. A kőzet mikroszkópi képe nagyon hasonlít az alsó triász kőzeteihez.

A második kőzetfajta a felsőtárkányi Mész-völgy és Bervavölgy tájékán fordul elő. A benne található kőületek alapján Schréter ezeket a kőzeteket a ladini emeletbe sorolta.

A harmadik fajta mészkő a legáltalánosabb a Bükkben. A hatalmas Bükk-fensíkon ezt a kőzetet találjuk. A kőzet világosszürke, helyenként csaknem fehér. Szerkezete általában finoman rétegzett, néhol azonban lemezes-pados kiképződésű. Jellemzően finom lemezességet mutat a Bélkő kőzete. Itt a rétegek szinte-függőleges helyzetbe préselődtek fel.

Szabad szemmel a kőzet igen egyenletes felépítésű. Altalában fénytelen, de — ha a törési felület valamilyen betelepült, egykori repedést kitöltő nagyobb kalcit-ért követ —, akkor mutat gyengén csillogó fényt.

Mikroszkóp alatt azt láthatjuk, hogy a kalcitszemcsék, amelyek a kőzetet csaknem kizárólagos jelleggel felépítik, nagyjából azonos méretűek. Domináns a $10\ \mu$ nagyság, de egyes nagyobb egyedei sem haladják meg a $40\ \mu$ nagyságot. A szemcsék között kis mennyiségű, egészen finom eloszlású agyagszennyezés is van. Ez okozza a kőzet gyengén szürkés színét. A nagyobb ásvány-szemcsék sűrű ikerlemezességet mutatnak. Eltérően az előbb tárgyalt kőzetektől, aránylag ritkán fordulnak elő bennük repedés-kitöltő kalciterek.

A kőzet vegyi összetétele az analízisek középértékeként:

Oldhatatlan maradék	0,30%
Higroszkópos víz	0,05%
Fe_2O_3 és Al_2O_3	0,22%
CaO	52,81%
MgO	3,02%
Izzítási veszteség	44,60%

Az oldhatatlan maradék egészen finom agyag.

5. **Eccén.** A felső eocénban kővületdús mészkő képződött. Ilyent találunk a Kis-Egeden. Ez a kőzet barnásszürke. Szabad szemmel is látszólag igen sok, különböző kővületet tartalmaz.

Mikroszkóp alatt a kővületek töredékhalmaza látható. A töredékek között különböző nagy kalcitszemcséket találunk, amelyek olykor $300\ \mu$ nagyságot is elérnek. Ezek a nagy kalcitkristályszemcsék is csak ritkán ikerlemezések, ez is azt mutatja, hogy a kiképződésük óta eltelt, a többi kőzethez viszonyítva aránylag rövidebb idő alatt nagyobb préselő erők hatásának kitéve nem voltak.

A kőzet analízise a következő értéket adja:

Oldhatatlan maradék	5,43%
Higroszkópos víz	1,37%
Fe_2O_3 és Al_2O_3	3,45%
CaO	44,84%
MgO	1,37%
Izzítási veszteség	43,54%

Az oldhatatlan maradék uralkodóan finomszemű agyag, alárendelt a finomszemű homok.

6. **Negyedkor.** A pleisztocénben, részben a holocénban is folytatólag a Bükkben a tengeri származású tömör mészkő helyett a másodlagosan képződő édesvízi mészkő képviseli a kőzetépítő folyamatot. Sárgás, barnásfehér színűek, likacsos szerkezetűek. A

lyukak falai nem vastagok, alig vannak átkristályosodva. Gyakori azonban közöttük a cseppköves kiképződés. A cseppköves kiképződésű részek nagyobb szilárdsággal rendelkeznek, míg a bükki édesvízi mészkő többsége igen könnyen porladó, alacsony szilárdságú kőzet.

Két előfordulásuk jelentős: Mónosbél és Lillafüred. A mónosbéli előfordulás édesvízi mészkő-anyagát régebben a szomszédos falvakban építkezésre használták. Múlt évben indult meg a tervszerű kibányászás. Míg a múltban csak a szilárdabb kőzetanyagot használták fel, most elsősorban a porlékonyabb kőzet kitermelése folyik. A kibányászott kőzetet, minthogy könnyen morzsolható, egyszerű gépi berendezéssel már ott a helyszínen megőrlik és a megőrölt mészkövet szállítják el a szikes talajok javítására. A felmérések szerint kb. 20 évre elegendő mennyiség van itt ebből a kőzetből, még ha a termelés további bővítését, fokozott gépesítését is figyelembe vesszük.

A kőzet igen sok szerves maradványt, nádszálat, csigahéjat tartalmaz kövületként. Sok helyen csak jellegzetes alakú üreg őrizi az azóta elpusztult szerves anyag alakját.

Az édesvízi mészkőről szólva, az érdekesség kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy a Bükk mészkőtartalmának kalciumhidrogénkarbonátja szemünk előtt is mutatja a mészkiválás folyamatát. Egerben, főiskolánk székhelyén nem is kereshetnénk jobb példát az édesvízi mészkő kialakulására, mint az egri strandfürdő mélyített zuhanyozóját.

Az egri strandot 1932-ben létesítették. Akkor nyílt meg, igen ötletesen a medencék túlfolyóinak vizét felhasználva, a mélyített zuhanyozó is. Hat nagy nyíláson ömlik le az egri fürdő termézetes langyos vizének feleslege a mélyített zuhanyozó aljába, ahonnan az Eger-patakba jut le a kifolyó víz. A lehulló, percenként átlag 2 köbméterre tehető vízmennyiség akkor, amikor majdnem 3 méter magasból lejut a mélyített zuhanyozó alsó szintjéig, elég nagy sebességre tesz szert. Az egri nyelvjárás „dögönyöző”-nek nevezte el ezt a zuhanyozót, minthogy nagy erővel csapódik a zuhanyozók testére. A lezuhanó víz egy része visszaverődik a zuhanyozók testéről és nedvessé teszi a mélyített zuhanyozó kőfalát. Ezt a falat mohák vonják be. A falra csapódó víz a mohák közt aránylag hosszabb ideig visszamarad. A víz széndioxidtartalmát a mohák asszimilációjuk során felhasználják, ezáltal az oldott kalciumhidrogénkarbonát jelentős része kalciumkarbonátként kicsapódik és bevonja a mohák testét. Nagyon jól megfigyelhető, hogy a kivált édesvízi mészkő hogyan őrizte meg az egykori mohák finom alakját. Az is előfordul, hogy a mohák alsó, öregebb részét már mészkéreg vonja be, míg a fiatalabb részek még zöldelve élik életüket.

Az egri zuhanyozó mohái között kialakuló mészkő mennyisége egyben a kőzet képződésének ütemére is felvilágosítást nyújt. Az elmúlt 24 év alatt 20—35 cm vastagságú édesvízi mészkőréteg rakódott a zuhanyozó falára. Ez összesen kb 3 köbméterre tehető. Az édesvízi mészkő képződése tehát nem gyors folyamat, az oldott kalciumhidrogénkarbonátnak csak elenyésző kis mennyisége válik ki, mégis az emberi életben is mérhető idő alatt megállapíthatjuk, hogy számottevő mennyiségek képződhetnek a szemünk előtt.

A Bükk-hegység mészkőzeteinek vizsgálata, amelyhez ebben a cikkben néhány adatot szolgáltattam, korántsem tekinthető lezárt vizsgálati területnek. E bevezető kutatások főleg a mészkövek összetételére, kőzettani különbségeire, a képződés folyamataira óhajtottak fényt deríteni. További vizsgálatok szükségesek, hogy kőzettani alapon konkrét segítséget nyújthassunk a földtani vizsgálatok kortörténeti megállapításaihoz.

IRODALOM

1. Vadász Elemér: Magyarország földtana. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1953.
2. Schréter Zoltán: A Bükk-hegység geológiája. Földt. Int. Évi Jel. Függ. 1943.
3. Schréter Zoltán: Eger környékének földtani viszonyai. Földt. Int. Jel. 1912.
4. Schréter Zoltán: A borsod-hevesi Bükk-hegység keleti része. Földt. Int. Évi Jel. 1915.
5. Schréter Zoltán: A Bükk-hegység triásképződményei. Földt. Közl. 1935.
6. Balogh Kálmán: Az északmagyarországi triász rétegtana. Földt. Közl. 1950.
7. Balogh Kálmán: Répáshuta környékének földtani vizsgálata. Földt. Int. Évi Jel. 1952 (1954.)
8. Vadász Elemér: Geológiai jegyzetek a borsodi Bükk-hegységből. Földt. Közl. 1909.
9. Rakusz Gyula: Dobsinai és nagyvisnyói felső-karbon kövületek. Geol. Hung. Ser. Paleont. 1932.
10. Fux Vilma: A pelsőcardói triász mészkövek és dolomitok kőzettani vizsgálata. Tisia, 1940.
11. Kisvarsányi Géza: Szarvaskő környékének földtani viszonyai. Földt. Közl. 1953.
12. Cayeux, Lucien: Introduction à l'étude pétrographique des roches sédimentaires. Imprimerie Nationale, Paris. 1916.
13. Jakucs Lászlóné: Adatok a Magyar Közép-hegység triász dolomitfajtáinak keletkezéséhez. Földt. Közl. 1952.

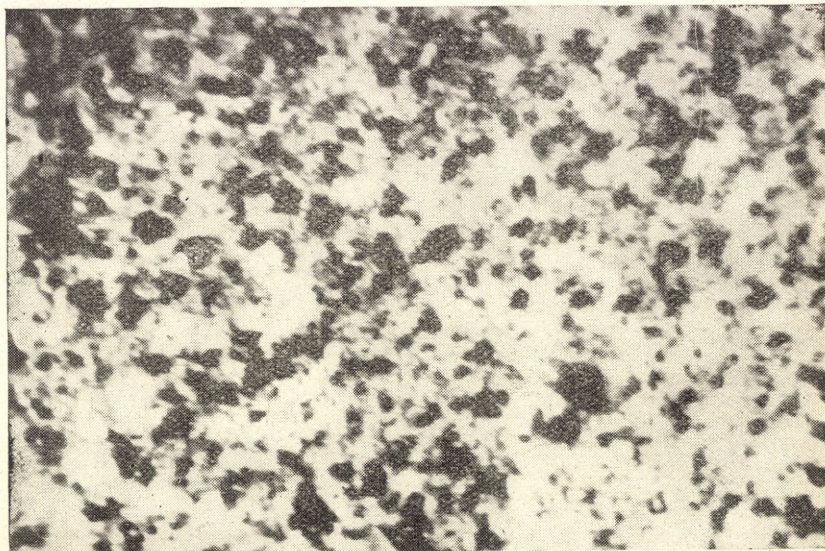
A képek magyarázata

1. Kövületdús sötétszürke mészkő. Felső karbon. Nagyvisnyó. 100 x
2. Mikrobreccsás mészkő. Alsó triász. Szarvaskő. 20 x
3. Dolomitos mészkő. Alsó triász. Szarvaskő. 100 x
4. Sűrűn rétegzett mészkő. Felső triász. Bélkő. 20 x

1. kép

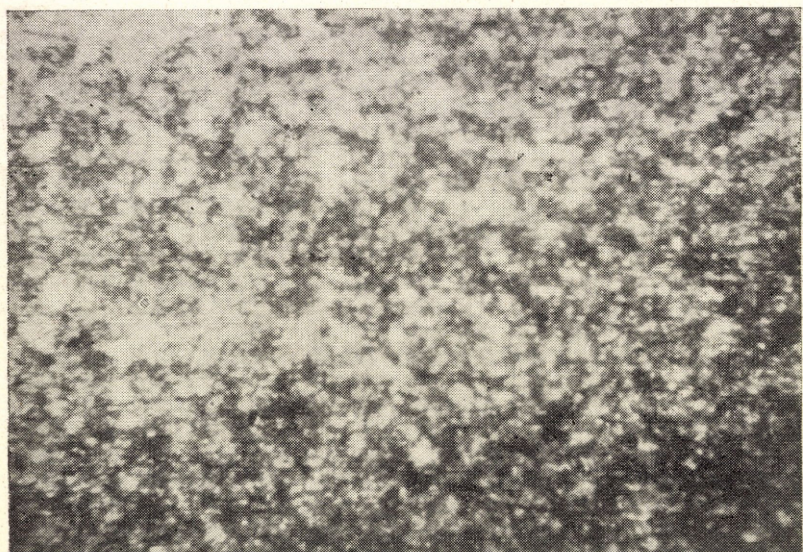
2. kép

3. kép

4. kép

A HETERÓZIS-KUKORICANEMESÍTÉS JELENTŐSÉGE HEVES MEGYÉBEN

30 eredeti ágas- és sokesővű kukorica fényképpel

I. Határozatok a kukoricatermelés fejlesztéséről

Hazánkban az állami gazdaságok és a gépállomások révén, valamint a termelőszövetkezeti mozgalom egyre erőteljesebb kibontakozásával nyílt meg a lehetősége annak, hogy az élenjáró agrotechnikát egyre szélesebb méretekben alkalmazzuk.

Népi demokráciánk fejlődésének jelenlegi szakaszán pártunk, kormányunk és dolgozó népünk előtt két fő feladat áll:

1. Mezőgazdaságunk szocialista átszervezése.

2. A mezőgazdasági termelés fellendítése.

E két feladatot együttesen kell megoldanunk. A szocialista város után egyre inkább kialakul a szocialista falu, hogy létrejöhön országunk egységes, szocialista társadalma.

A felszabadulás óta mérőföldes léptekkel fejlődött mezőgazdaságunk. A termelési átlagok a háború előttinél jóval magasabbak, mégis mind- eddig nem értük el azt a termelési szintet, ami kedvező termelési adottságaink között könnyen elérhető. Különösen vonatkozik ez a megállapítás egyik legfontosabb takarmánynövényünk: a kukorica termesztésére. A kukorica az a növény, amelynek a terméshozamát jobb munkával, különösen gépek alkalmazásával viszonylag a legkönnyebben lehet fokozni. Különösen nem fejlődött kellően a kukorica nagyüzemi termelése, holott ennek a feltételei szocialista mezőgazdasági nagyüzemeinkben mindinkább rendelkezésünkre állanak.

A Szovjetunióban a haladó technika alkalmazásával kat. holdra átszámítva 100 mázsa feletti rekordtermések is voltak. M. E. Ozernoj Sztálin-díjas kukoricatermesztő 1949-ben 8 hektárról 175/q ha, (kat. holdra átszámítva: 103 mázsás) és 2 hektárról 223,8 q/ha (kat. holdra átszámítva: 131 mázsás) termést ért el. A szovjet kukoricatermesztők a mi átlagainknál jóval magasabb termésátlagokat érnek el. A természeti viszonyok pedig nem kedvezőbbek a Szovjetunióban sem, mint hazánkban, sőt vannak olyan kukoricakörzeteik, ahol csak kb. fele annyi az évi csapadék, mint a Magyar Alföldön.

A kukorica a magyar jólét alapja. A kukorica az abraktakarmányok királya. Állattenyésztésünk (sertés és szarvasmarha) fejlesztésének elengedhetetlen követelménye, hogy minél több takarmány álljon rendelkezésünkre. A búza után a kukorica hazánk második legfontosabb, legnagyobb vetésterületen termesztett növénye. Ma az ország szántóterületének 20—22 százalékán terem kukorica.

Az 1955. évi márciusi párt- és minisztertanácsi határozat a takarmánynövények termesztésére vonatkozó pontjai célul tűzte ki a kukoricatermelés nagyarányú fokozását.

A határozat pontjai:

1. Sürgősen véget kell vetni a kukoricatermelés elmaradottságának a mezőgazdaság szocialista szektorában és biztosítani kell, hogy 1956-ban a kukorica vetésterületi aránya a termelészövetkezetek közös gazdaságában és az állami gazdaságokban az 1955. évihez képest országosan legalább 40 százalékkal növekedjék. Növelni kell a nagy tömegű és magas tápértékű silókukorica vetésterületét is. Az őszi takarmánykeverékek után a termelészövetkezetek és állami gazdaságok lehetőleg mindenütt kukoricát vessenek.

2. Kultúrnövényeink közül a kukorica hálálja meg legjobban a friss istállótrágyázást és az őszi mélyszántást. Ezért mind az állami gazdaságok, mind a termelészövetkezetek és az egyénileg dolgozó parasztok a rendelkezésükre álló istállótrágyát elsősorban a kukorica alá használják fel és végezzék el a kukorica alá az őszi mélyszántást.

3. Az állami gazdaságokban és termelészövetkezetekben a kukorica terméshozamának növelése érdekében általánossá kell tenni a kukorica négyzetes vetését és művelését. A gépállomások és az állami gazdaságok mezőgazdasági felelősek azért, hogy már 1956-ban a kukorica vetésterületének legalább felét négyzetesen műveljék. A földművelésügyi miniszter és az állami gazdaságok minisztere gondoskodjanak arról, hogy 1956. március 1-ig az egyetemes kultivátorokra drótvezérlésű négyzetvető szerkezetet szereljenek fel. Ahol a kukorica négyzetes vetése még nem biztosítható, ott alkalmazni kell a kézzel történő négyzetes-fészkés ültetést.

Meg kell kezdeni a kukoricaszár betakarításának gépesítését. Ezért ebben az évben el kell készíteni az új siló-kombájn mintapéldányait és a jövő évben meg kell kezdeni a sorozatgyártást. A második ötéves terv végéig pedig — a nyári gazolókapaálás és a csövek letörésének kivételével — az állami gazdaságokban és a termelészövetkezetekben meg kell valósítani a kukoricatermelés összes munkafolyamatainak gépesítését.

4. A kukorica terméshozama növelésének egyik legjobban bevált módszere a hibridkukorica-vetőmag használata. A második ötéves terv végére biztosítani kell, hogy az egész országban elegendő mennyiségben álljon rendelkezésre megfelelő minőségű hibridkukorica-vetőmag.

Meg kell gyorsítani a beltenyészteses hibridkukorica-vetőmag előállítását, elszaporítását, és széleskörű elterjesztését.

A kukorica kiemelkedő népgazdasági jelentőségének megfelelően minél több kutató kapcsolódjék be a kukoricanevelés és a nagy termést adó beltenyészteses hibridvetőmag gyors előállításának munkájába, valamint a kukorica leghelyesebb, nagyüzemi termelési módszereinek kidolgozásába és elterjesztésébe.

5. A legközvetlenebb feladat, hogy 1955. évben nagy kukoricatermést takarítsunk be. Ezért a Központi Vezetőség felhívja az állami gazdaságok és gépállomások szakembereit és dolgozóit, a termelészövetkezetek tagságát és az egyénileg gazdálkodó parasztokat, hogy a kukorica gondos ápolásával — az állami gazdaságok és gépállomások Univerzál-traktorainak teljes kihasználásával — kukoricaföldjeiket legalább háromszor kapálják meg és végezzék el az aratás utáni gazoló kapálást. Biztosítsák ezzel állatállományunk megfelelő takarmányalapját.

6. A kukoricatermelés fokozása érdekében a Minisztertanács országos kukoricatermesztési versenyt hirdet. A versenyben részt vehetnek állami gazdaságok, termelészövetkezetek és egyéni gazdálkodók. A versenyben kiemelkedő terméseredményt elérő termelőket a Minisztertanács által meghatározott módon kitüntetésben kell részesíteni. Az

elért terméseredmények alapján a minisztertanácsi határozat szerint elnyerhető a kitüntetések mellett a legjobb eredményt elérő gazdaságok, illetve termelők részt vesznek az őszi Országos Mezőgazdasági kiállításon, ahol kiállítási díjazásban részesülnek.

II. Mennyi kukoricát termelünk Heves megyében

Heves megye összes szántóterülete: 295,508 kat. hold

Ezen belül a kukorica vetésterülete: 76,243 kat. hold

Az összes szántóterület: 26,4 százalékan kukorica terem.

A megyei átlag tehát 4—6 százalékkal felülmúlja az országos kukorica vetésterületét. 1955. évben a megyei termésátlag: 14,25 q/kh-ként, májusi morzsoltra átszámítva. Tízéves megyei átlag (1945—1955) 13,5 q kh-ként.

1955. évben Heves megyében termelt: 1.085.463 q kukorica, amely 10,854 db tíztonnás vagonnak felel meg. Ezt a kukoricamennyiséget 217 db 50—50 kocsiból álló (100—100 tengelyes) szerelvénnyel tudná elszállítani.

Heves megye 6 járásában az alábbi adatokat találjuk:

1. Egri járás összes szántóterülete	38,942 kat. hold
Ezen belül a kukorica vetésterülete	9,172 kat. hold
Az összes szántóterület	23,5 százaléka
2. Füzesabonyi járás összes szántóterülete	60,366 kat. hold
Ezen belül a kukorica vetésterülete	15,079 kat. hold
Az összes szántóterület	24,9 százaléka
3. Gyöngyösi járás összes szántóterülete	55,358 kat. hold
Ezen belül a kukorica vetésterülete	19,201 kat. hold
Az összes szántóterület	35,9 százaléka
4. Hatvani járás összes szántóterülete	33,942 kat. hold
Ezen belül a kukorica vetésterülete	8,725 kat. hold
Az összes szántóterület	25,8 százaléka
5. Hevesi járás összes szántóterülete	74,055 kat. hold
Ezen belül a kukorica vetésterülete	17,178 kat. hold
Az összes szántóterület	23,2 százaléka
6. Pétervársári járás összes szántóterülete	25,336 kat. hold
Ezen belül a kukorica vetésterülete	4,124 kat. hold
Az összes szántóterület	16,2 százaléka

Heves megye 3 városának termésadatai:

1. Eger város összes szántóterülete	2,845 kat. hold
Ezen belül a kukorica vetésterülete	765 kat. hold
Az összes szántóterület	26,8 százaléka
2. Gyöngyös város összes szántóterülete	1,087 kat. hold
Ezen belül a kukorica vetésterülete	377 kat. hold
Az összes szántóterület	34,6 százaléka
3. Hatvan város összes szántóterülete	5,777 kat. hold
Ezen belül a kukorica vetésterülete	1,622 kat. hold
Az összes szántóterület	29,7 százaléka

Miután megyénk 6 járásának, 3 városának szántóterületi kukorica vetésterülete és a százalékos elosztás adatai rendelkezésünkre állanak, megállapíthatjuk, hogy a pétervársári járást

kivéve, a többi 5 járásban, valamint 3 városban a kukorica termesztésének százalékos aránya az országos arányszámot néhány százalékkal meghaladja. A pétervásári járásban a kevesebb kukoricatermés két okra vezethető vissza:

1. Ebben a járásban a legkisebb a szántóterület, mert a járásban arányosan több az erdő, rét és legelő. valamint az egyéb terület.

2. Ennek a járásnak a hőmérsékleti, valamint talajviszonyai a kukoricatermesztés szempontjából nem a legjobbak.

A járások közt a gyöngyösi vezet: 35,9 százalékos, a városok közt pedig Gyöngyös városa vezet: 34,6 százalékos területi részesedéssel.

Az ismertetett számadatok elevenen bizonyítják, hogy megyénk a kukoricatermesztés területén igen előkelő helyet foglal el. Azonban a megyei termésátlagot (14,25 q/kh) lehet és feltehetően kel is emelni.

III. Heves megye talajának rövid ismertetése

Heves megye területén húzódik hazánk egyik legnagyobb hegysége, a Mátra. Talaját kilúgozott, hegyvidéki talajféleségek alkotják. Előfordulnak megyénkben nyirok- és podzoltalajok is. A Mátra hegyvidékén kívül több magasabb térfelszínű szigetet alkotó hegység emelkedik ki és ezek között kisebb medencék találhatók. Ezeknek a medencéknek a talaja többnyire közép-kötött vályog, az alsóbb szinteken meszes, a lejtőkön kilúgozott, enyhén savanyú vegyhatással.

A Mátra hegységtől délre gyengén savanyú, helyenként meszes, erősen kötött vályog- és agyagtalajok találhatók. Nyirok-talajokon fekszik Eger, Debrő, Gyöngyös és Visonta bortermő vidéke. Kis szigetet alkot a hevesi homokhát (kb. 15,000 kat. hold), talaja 5—7 pH értékű, amelynek termelési értéke, elsősorban gazdagabb húmusztartalma miatt jobb, mint a hasonló jellegű nyírségi homoké. A megye déli részén, a Tisza árterülete mentén szikes foltok húzódnak végig, melyek a megye összes területének 6 százalékát teszik ki.

A megye területe igen változatos, különböző talajtípusokra tagozódik.

Az egyes talajtípusok %-os megoszlása megyénkben :

Homok	3,9%
Homokos vályog	10,9%
Középkötött vályog	21,4%
Kötött vályog	26,2%
Agyag	8,8%
Szikes	6,0%
Vízjárta terület	2,5%
Egyéb terület	20,3%
Összes:	100,0%

Megyénk talajainak legtöbbje (homokos vályog, középkötött vályog, kötött vályog), mintegy 58,5 százaléka alkalmas kukorica termesztésre. A kukorica szereti a kissé lúgos kénhatású talajt (pH 7—8,5), amelyen talaj megyénkben gyakori.

IV. Heves megye éghajlatának rövid jellemzése

Heves megye Észak-Magyarország éghajlati tájába tartozik. Ez az éghajlati táj a legtagoltabb, legváltozatosabb. Itt fekszik a Mátra, országunk legmagasabb hegye, valamint ide tartozik hazánk legmagasabb fekvésű területének (Bükk-fensík) egy része is. A megye északi részén hegyek-völgyek váltják egymást. A hegyek között kisebb medencéket, mélyfekvésű folyóvölgyeket is találunk (Eger, Tarnavölgye).

Az ősz rendszerint hűvös és viszonylag száraz. A párolgás mértéke alacsony, a csapadék leszivárgása a talaj mélyebb rétegeibe fokozatosan következik be. A fagyok elég korán jelentkeznek, már október elején (okt. 5—10), éppen ezért az őszi gabonaféléket lehetőleg már szeptember hónapban el kell vetni, hogy a hideg időjárás beálltaig kellőképpen megerősödjének. December és január hónap folyamán érdekes éghajlati jelenségeket figyelhetünk meg Észak-Magyarországon, így megyénkben is. Míg az őszi hónapokban ez a terület összes tájaink között a leghidegebb, december és január hónapokban nem ezen a területen a legalacsonyabb a hőmérséklet. E jelenség az ún. hőmérsékleti inverzió, vagyis a nehezebb, hideg légtömegek megrekednek az alacsonyabb térszínen, s az ott uralkodó derült időjárás okozta nagy hőingadozás miatt következik be a nagyobb lehűlés. (Tiszántúl.)

Megyénkben a tavasz tájaink közül a legkésőbbben jelentkezik. Az utolsó fagyos nap április 25. körül szokott előfordulni. A vegetációs időszaknak (a többi tájhoz viszonyított) késése az egész tavasz és nyár folyamán végig észlelhető. A vetés, a növények egyes fejlődési szakaszai, a betakarítás időpontja hátrább tolódnak. A kukorica vetésének időszaka április 20—30-a közé esik. Április végén, május elején azonban a felmelegedés viszonylag gyors. A májusi felmelegedés elég bő csapadékkal párosul, ami igen kedvező a tavaszi vetésű növények (pl. kukorica, cukorrépa) fejlődésére. Április 1-től szeptember 30-ig tartó nyári félévben a kukorica összes hőigénye 3300—3400 C°, ez a hőmennyiség a magas hegyeket kivéve rendszerint rendelkezésére áll. Ugyanebben az időszakban a kukorica csapadék-igénye 450-500 m/m, ez a csapadékmennyiség nem mindig van meg. Kukoricafajtánk kritikus időszaka június vége és július eleje, amikor bőséges csapadékot kívánnak. Ebben az időszakban a jó termés biztosításához kb. 60—80 m/m csapadék szükséges. A kukorica termesztéséhez döntő a meleg május és a bő csapadék a kritikus időszakban. „A rossz termés oka még hazánk hűvös tájain is az

elégtelen csapadéokban és nem a júliusi hő hiányában keresendő". (Berényi megállapítása.)

Eger 50 éves (1900—1950) csapadék és hőmérsékleti adatai a kukorica tenyészideje alatt (ápr. 1.—szept. 30.) az alábbiak:

Csapadékmennyiség 50 év átlagában:

Április hónapban	45,78 m/m
Május hónapban	66,06 m/m
Június hónapban	73,68 m/m
Július hónapban	59,36 m/m
Augusztus hónapban	58,02 m/m
Szeptember hónapban	48,02 m/m
Tenyészidő alatti csapadék átlag	350,92 m/m
50 évi átlaga	588,60 m/m

50 éves tenyészidő alatti csapadékátlagunk (350,92 m/m) azt bizonyítja, hogy a kukorica tenyészideje alatti csapadékunk kevés. Tehát azzal takarékoskodnunk kell. Gyakori kapálással a talaj nedvességét meg tudjuk őrizni. Kukorica alá lehetőleg őszi mélyszántást adjunk, így a téli hónapok összegyűlt csapadékát is jól tudjuk értékesíteni. Az 588,60 m/m csapadék (ami 50 év évi átlaga), ha azzal jól gazdálkodunk, bőven elegendő lesz nagy kukoricatermések elérésére.

Középhőmérsékleti adatok 50 év átlagában:

Április hónapban	10,5 C°
Május hónapban	16,5 C°
Június hónapban	19,2 C°
Július hónapban	21,2 C°
Augusztus hónapban	20,3 C°
Szeptember hónapban	16,1 C°

Tenyészidő alatt középhőmérséklet 50 évi átlaga	17,3 C°
50 év évi középhőmérséklete	10,1 C°

Az 50 évi tenyészidő alatti átlag azt bizonyítja, hogy Egerben és egyben Heves megyében is a kukorica termesztéséhez szükséges hőmennyiség rendelkezésünkre áll.

A csapadék és középhőmérsékleti adatokat egybevetve, megállapíthatjuk:

1. Április és május hónap elég csapadékos, a kukorica csírázásához szükséges nedvesség biztosított.

2. Április és május hónap középhőmérséklete megfelelő. A csírázáshoz, s majd a fejlődéshez szükséges hő a növény rendelkezésére áll.

3. A gyors fejlődés május és június hónapban mind csapadék, mind hő szempontjából biztosított.

4. A kukorica fejlődése szempontjából kritikus időszakban, június hónap második és július hónap első felében a megfelelő csapadék is rendelkezésre áll.

Az 50 éves csapadék és középhőmérsékleti adatokat Zétényi Endre főisk. adjunktus „Eger csapadékviszonyai” c. dolgozatából vettem át.

V. A kukoricanemesítés problémái, módszerei. (A heterózis és a hibrid).

Régebben a hazai kukoricanemesítők eredményeiket, az új fajtaikat a kiválasztásos nemesítéssel, az ún. „családtenyésztés” módszerrel érték el.

A kiválasztásos nemesítéskor a kiválasztást évről évre állandóan folytatnunk kell és az egyes növényeket, de főleg az utódokat kell elbírálnunk.

A kiválasztásos nemesítés menete a következő:

1. A nemesítés kiindulásakor jó anyanövényeket választunk ki a termőképesség, a koraiság, szép csőalakulás, kedvező alak-tani jellegek és ellenállóképesség figyelembevételével.

2. Az anyanövényeket a következő évben „A” törzskísérletben külön-külön sorokban vetjük el több ismételéssel.

3. A legjobb „A” törzsek utódait, mint „B” törzseket szaporítjuk tovább. A legjobb „B” törzsek összekevert szaporulata lesz a szuperelit vetőmag. Ennek termése az elit vetőmag, mely nagybani szaporításra kerül.

4. A legjobb „A” törzsek legjobb növényeit pedig ismét anyanövényként használjuk fel. Ezzel biztosítjuk, hogy csak a legjobb, aránylag szilárd öröklékenységgű „családok” növényei kerüljenek évről-évre új kiinduló anyagként felhasználásra. Gondosan ügyelnünk kell a nemesítés folyamán a beltenyésztés elkerülésére. Ezt azzal biztosítjuk, hogy mindig nagyszámú családból származó sok anyanövénnyel dolgozunk.

Az utóbbi időben azonban a kiválasztásos nemesítés a kukoricanemesítésben csak igen lassú fejlődést mutatott. Az igen lassú továbbhaladásnak oka az, hogy a kukorica a beltenyésztés iránt rendkívül érzékeny, sőt már akkor is beltenyésztéses leromlás kezd mutatkozni, ha szigorúan kiválogatunk egy bizonyos irányban. További jelentős haladás csak a kukoricanemesítés legmodernebb módszerével: a heterózis (hibrid)-nemesítéssel érhetünk el. Ennek a módszernek alapja a heterózis (hibrid)-hatás.

Heterózis-hatáson azt az élettani jelenséget értjük, amikor két szülőfajta kereszteződéséből az utódokban jelentős túlfejlődés mutatkozik. A keresztezés során keresztezett két szülő (apa és anya) származékait utódoknak, vagy tudományos néven hibrideknek (hybrid) nevezzük. A hibrid tehát különböző öröklítő álló-

mánnal rendelkező szülők utódja. Majdnem minden élőlény (növény, állat) hibridjellegű, mert szüleik örökítő állománya sohasem teljesen azonos. Kivételt képeznek az önbeporzással szaporodó növények, valamint a vegetatív úton (növényi részekkel) történő szaporítási módok.

A két fogalom: heterózis és hibrid egymáshoz közelálló. A növénynemesítők mégis különbséget tesznek e két fogalom között. A heterózis jelenség, a hibrid viszont keresztezésből származó növény. Heterózisnemesítés az a nemesítés, amely a heteróizhatást hasznosítja. A keresztezés után jelentkező hibrid-erőt nevezzük heterózis jelenségnek.

A heterózis nemesítés fajtái:

1. a fajtaheterózis, vagy fajtahibrid-nemesítés, és
2. a beltenyésztéses heterózis, vagy hibrid-nemesítés.

1. **Fajtaheterózis, — vagy fajtahibrid-nemesítés.** Röviden csak heterózis-nemesítésnek (heterózinak) hívják. Ez a módszer egyszerűbb, mert itt már meglévő fajtákat keresztezünk egymással. Hazánkban ezt a módszert már régebben alkalmazták, s ennek alapján határozták meg a legjobb hatást felmutató és hazánkban sokfelé termesztett fajtakeresztezéseket. Ilyen pl. az Óvári 1. sz. fajtahibrid (fajtaheterózis)-kukorica, melyet a „Mindszentspusztai” fehér simaszemű és a „Martonvásári FB.” sárgaszínű, simaszemű kukoricából állították elő (Mf x FB). Másik kiváló fajtahibrid az „Ó. 5.” sz. középkorai sárga lófogú fajtahibrid (fajtaheterózis), amely az „F” korai sárga lófogú és az „Aranyözön” sárga lófogú keresztezéséből jött létre (Fk x A).

2. Beltenyésztéses heterózis, vagy hibridnemesítés.

Röviden hibrid-nemesítés (hibrid) név alatt emlegetik. Ez a módszer hosszadalmasabb, nehezebb, éppen ezért nagy nemesítésnek, v. nagy heterózinak is nevezik. A munka nem meglévő fajtákkal folyik, hanem a keresztezés céljára többéves önmegporzással beltenyésztéses törzseket állítanak elő. Saját virágporától megporozva, néhány nemzedéken át beltenyésztéses leromlás következik be. Ez a szár megrövidülésében és a termésesség csökkenésében nyilvánul meg. A magasság és termésesség csökkenés az első esztendőkből (1—4 év) rohamos, azután már csak kisméretű. Ilyenkor az utódok elérik a beltenyésztési minimumot.

A beltenyésztéses nemesítésben a szülőket külön-külön beltenyésztéses úton (izolálva) hosszú évek alatt (5—6, sőt 8—10 év) állítják elő. A beltenyésztéses leromlás nemcsak helyrehoz-

ható a leromlott egyedek kereszteződésével, hanem az utódokban (hibridekben) jelentős túlfejlődés is mutatkozik.

A heterózis (hibrid)-kukorica nemesítése nem egyszerű feladat. Ugyanis nem mindenfajta alkalmas a heterózis-hatás kihasználására. Szükséges, hogy a szülőknek jól öröklődő termőképességük legyen, és egymással erős heterózis-hatást adjanak. A leg-erősebb heterózis-hatást, a vizsgálatok szerint, azok a fajták adják, amelyek rendszertanilag és biológiailag eléggé távol vannak egymástól. Mindezek azonban előre nem állapíthatók meg. A legkedvezőbb heterózis-hatást csak a többéves keresztezési kísérletek mutatják meg.

A jó keresztezési partnereket sokszáz keresztezésből kell kiválogatni. Ezt a munkát próbakeresztezésnek nevezzük.

A kiinduló alakoktól függően a kukorica-hibridek a következők:

a) fajtahibridek (két közönséges fajta keresztezéséből származó első nemzedék).

b) rákeresztezett hibridek (egy fajtának önbeporzott származéksorral történt keresztezéséből származó első nemzedék).

c) önbeporzott származéksorok hibridjei:

1. egyszerű hidrid = single cross = $A \times B$ — két önbeporzott származéksor keresztezéséből származó első nemzedék.

2. kétszeres hibrid = double cross = $(A \times B) \times (C \times D)$ — két egyszerű hibrid keresztezéséből származó első nemzedék.

3. három származéksoros hibrid = tree cross = $(A \times B) \times C$ — egy egyszerű hibridnek önbeporzott származéksorral való keresztezéséből származó első nemzedék.

Függetlenül a hibrid típusától (fajták, vagy önbeporzott származéksorok részvételével alakították-e ki), a termelésben csak az első nemzedékű hibridmagot használják vetőmagnak, mert a hibrid első nemzedékének növényeiről kapott mag ismételt elvetése rendszerint a termékenység csökkenéséhez vezet. Tehát minden évben új, első nemzedékű hibridvetőmagot kell előállítanunk és vetnünk.

Termőképesség szempontjából hazánkban is és a Szovjetunióban is első helyen a beltenyésztéses törzsekből előállított hibridek állanak, amelyek kb 20—25—30 százalékkal múlják felül a legjobban termő nemesített fajtákat.

A heterózis-kukorica előnyös tulajdonságai a következőkben foglalható össze:

- a) jobb termőképesség, nagyobb terméseredmény,
- b) erős szár, erős gyökérzet,
- c) ellenállóképesség a növényi kórokozókkal és az állati kártevőkkel szemben,
- d) a szemtermés kiváló minősége,
- e) koraiérés,

- f) fagy iránti ellenállóképesség,
- g) hőség és aszálytűrőképesség,
- h) kisebb tenyészterület igény,
- i) a növényállomány kiegyenlítetttsége.

VI. Fajtaheterózis (fajtahibrid)-kukorica vetőmag termelése

A fajtaheterózis (fajtahibrid)- nemesítés évszázadunk egyik legnagyobb vívmánya. A fajtaheterózis (fajtahibrid)- kukorica termesztése egyszerű, különleges szakismeretet nem kíván, bárki könnyűszerrel elvégezheti és egy év után máris komoly eredményt érhet el. A fajtaheterózis (fajtahibrid)- kukorica vetőmagját ugyanúgy kell elvetni, ugyanolyan agrotechnikával kell megművelni, mint a közönséges, vagy a régebbi nemesített kukoricát. Sőt arrafelé is van már több tapasztalatunk, hogy a heterózis (hibrid)-kukorica jobban bírja a külteljesebb, mostohább viszonyokat, mint a nemesített fajták.

A fajtaheterózis (fajtahibrid)-kukorica nem más, mint két fajta keresztezése. Ilyen fajtahibridek a következők:

1. Óvári 1. sz. korai fajtahibrid (Mf* x FB).
2. Óvári 3. sz. középkorai fajtahibrid (Mf* x Fk).
3. Óvári 4. sz. középérésű fajtahibrid (Mf* x Fm).
4. Óvári 5. sz. középkorai fajtahibrid (Fk x A).

*-al jelzett Mf. fehér és hibridjei az elmúlt két évben erősen nigrosporások voltak és ezért előállításuk kormányintézkedésre egyelőre szünetel.

Heves megyében az Óvári 1. sz. (Ö. 1.) korai fajtahibrid igen jó eredménnyel volt termesztendő. 1956. év tavaszától az Óvári 5. sz. (Ö. 5.) középkorai fajtahibrid termesztésére térünk át. Ez a fajtahibrid megyénkben már szept. végére, okt. elejére beérik.

A fajtaheterózis (fajtahibrid)-vetőmag előállításának tudnivalói:

1. A heterózis vetőmagelőállító tábla kiválasztásakor ügyelni kell arra, hogy a közelben ne legyen más kukorica, mint az apaként alkalmazott fajta. Idegen fajta előírt távolsága 500 m. A porzós (hím) virágzathoz a virágport a szél több kilométerre is elviheti, de a vizsgálatok szerint normális körülmények között 200 m távolságban már csak 5 százalékos idegen megporzás érvényesül. Ha fásor, szélvédő erdősáv, erdő, domb, hegy van a kukoricatábla közelében, úgy a szigetelési távolság 150—100 m-ig csökkenthető. Ha ilyen lehetőségeink nincsenek, akkor az idegen virágpor káros hatásától úgy védekezünk, hogy az uralkodó szél irányában az apafajtából 15—30 soros köpenyvetést alkalmazunk. Ebben az esetben 150—200 m szigetelési távolság is elegendő.

2. A heterózis vetőmagelőállítást lehetőleg jó kukoricatermő talajon (homokos, vályog, középkötött vályog) és minél jobb agrotechnikával végezzük. Sovány, egyenetlen, sülevényes, tavaszi szántásban, drótféreg által fertőzött területen egyenetlen lesz a kukorica fejlődése, a címerhányás nagyon elhúzódik, ami a lecímerezési munkát nehezkesé és költségessé teszi. Drótférges talajban, ahol a feltalaj átvizsgálása-

kor négyzetméterenként 4—5, vagy ennél több drótféreg található, ott ne termesztünk heterózis vetőmagot, de semmiféle kukoricát sem.

3. A vetést idejekorán végezzük, megyénkben a kukorica vetésének ideje: április 20—30 között van. Legalkalmasabb vetési idő, amikor a kajszi barack elvirágzóban van, vagy a cseresznye, kőköny javában virágzik. Ne vessünk sekélyen. Könnyebb talajon 8—10 cm mélyen is vethetünk, kötöttebb talajon 6—7 cm mélyen. A korai vetés jó biztosítéka a jó beérésnek, míg a megkésett vetés fejlődése és érése is megkéshet, és ilyenkor a termés nem lesz teljesértékű vetőmag.

4. A vetést váltakozó sorokban végezzük oly módon, hogy egy sor apasor után két sor anyasor következzen. Az apafajta egy-egy sora két anyasort is ellát virággal. A heterózis vetőmag csak a lecímerezett anyasorokon terem, 1:2 arányban vetve a sorokat, a tábla termésének nem fele, hanem kétharmad része lesz értékes heterózis vetőmag. Az apasorokon az apának használt fajta fajtiszta vetőmagját kapjuk.

5. Az apafajta vetőmagjához 2 százalék napraforgót keverjünk, amely biztos jelt ad keléskor, fejlődéskor, de főleg címezeréskor, hogy melyik sorokban kell a címert meghagyni. Egyeléskor kb. 15—20 lépésnyire egymástól 1—1 napraforgót hagyjunk meg, így az apa- és anyasorokat nem keverjük össze. A kukorica növényápolási munkáit végző dolgozókat előzőleg oktasuk ki a jelölés módjáról, valamint tanítsuk meg őket a címezési (kasztrálási) munka technikájára. A címezési munkát így meggyorsítjuk és biztonságossá tesszük.

6. A vetést géppel végezzük, mert kézzel vetve könnyen adódik alkalom a sorok összecserélésére. Jó karban lévő, rendesen kitisztított, lehetőleg 3. vagy 6. soros vető gépet válasszunk. A 3. soros vető gép magládáját két, gondosan elhelyezett választófallal 3 részre, a 6. soros vető gép magládáját pedig 4 választófallal 5 részre osztjuk. A választófalak megakadályozzák a magládában az apa- és anyamagvak összekeveredését. Három soros vetőgépnél a két szélső csoroszlya az anyafajta, a középső pedig az apafajta magját vesse. A hatsoros gép 1., 3., 4., 6. csoroszlyája az anya-, a 2. és 5. csoroszlyája pedig az apafajta vetőmagját vesse. A vetőgép megfelelően beállítva, a gépi vetés ugyanabban a gyors ütemben mehet, mint a közönséges üzemi kukoricavetés.

7. A növények vetésének sor- és növénytávolsága (tenyészterülete) ugyanakkora, vagy valamivel kisebb, mint a tiszta fajtáknál. A simaszemű fajtákat általában: 60—65—70 cm sortávolságban vetjük és 45—50—55 cm növénytávolságban egyeljük ki. A lófogu fajták sortávolsága: 70—75—80 cm, növénytávolsága: 50—55—60 cm.

8. A vetőgépet járassuk ki a tábla széléig, forgót ne hagyjunk. Ha ez nem lehetséges, akkor a forgót alacsony növényű növényekkel vessük be (bab, borsó, köles, szudáni fű, tök), amely növény már a kukorica előtt lekerül. Azért vetünk más növényt forgóba, nehogy az anya- és apafajta növényei összekeveredjenek.

9. A heterózis vetőmag előállításának során a legfontosabb munka az anyasorok címeinek eltávolítása, az úgynevezett címezés, v. kasztrálás. Helyes címezés az, amikor az anyasorokon a címerek (porzós virágok) megjelenése után 1—2 napon belül a címereket kihúzzuk. A címerek levágása nem jó, mert gyakran előfordul, hogy a levágást magasabban végeztük és a buga (címer) legalsó oldalágai ott maradtak és bőven hullatták a virágot. A címer már akkor kihúzható, ha annak még csak felerésze látszik.

Az első címezést 2 nap múlva kövesse a második, majd a harmadik és ha szükséges, még a negyedik munkamenet is. A címezésnél a lényeg az, hogy az időközben kibújó címereknek ne legyen ideje virágpor hullatásra.

Amennyiben növényállományunk kiegyenlített, vagyis egyenlő fejlettségű, akkor minden címet már egy menetben eltávolíthatunk. Ezáltal nagy munkamegtakarítást érhetünk el. Az egymenetes címerezéskor khúzzuk még a hasban lévő címereket is, de ennél a munkamenetnél komoly levélvesztéssel is számolhatunk. Sok levélvesztés pedig komoly termés kieséssel járhat. A címereket tehát lehetőleg levél nélkül tépjük ki.

A címerezés akkor tekinthető befejezettnek, ha már címerek biztosan nem jönnek elő. Erről minden esetben meg kell győződnünk. A legkisebb hiba is tönkretelheti az egész munkát.

10. Lényeges munka az anyasorok gondos fattyazása, nehogy a fattyúhajtások címei virágport hullathassanak. Az apasorok fattyazása elmaradhat, sőt kívánatos is, hogy az apasorokon a fattyúhajtásokat rajta hagyjuk. Így az apasorok fattyúhajtásainak címei virágport juttat az anyasorok később fejlődő csöveire. (2. és 3. csőkezdemény).

VII. Milyen kukoricafajtákat termeljük Heves megyében?

Kukoricatermelésünk jövője a heterózis és hibrid termelés. A fajtaheterózis, vagy fajtahibrid-kukoricák ugyanazon körülmények között 10—15 százalékkal nagyobb termést adnak, mint a tiszta fajták. A beltenyésztéses úton előállított „Martonvásári” 5. sz. hibrid (Mv. 5-ös) pedig a tiszta fajtákkal szemben 20—25—30 százalékkal is nagyobb termést ad.

A kukorica termesztése terén a végcél az, hogy minden termelőt ellássunk értékes hibrid-kukorica vetőmaggal. Amíg ez meg nem történik (néhány év), terméseredményeinket a mi éghajlati viszonyaink között legjobban bevált tiszta fajták és fajtaheterózis, vagy fajta-hibridek termelésével növelhetjük. Olyan fajtákat kell termelnünk, amelyek a helyi adottságok mellett bőségesen teremnek és biztosan beérnek. Ma már az ország valamennyi termelési tájának megfelelő, értékes, nemesített fajtákkal rendelkezünk, inkább az a probléma még, hogy nem áll rendelkezésünkre elegendő nemesített mag. Addig is, amíg mindenütt rátérhetünk a heterózis (hibrid)-kukorica termelésre, cseréljük ki leromlott és az idegen beporzások folytán kevert, gyenge termőképességű kukoricáinkat bővebben termő, nemesített fajtákkal.

Tiszta fajták közül ajánlhatók:

1. Korai simaszemű fajták,
2. „F” korai sárga lófogú (Fk),
3. „Martonvásári FB” simaszemű, sárga kukorica (FB).

Fajtahibridek közül:

1. Óvári 5. sz. (Ó. 5.) középkorai sárga lófogú fajtahibrid (Fk x A).

Beltenyésztéses hibridek közül:

1. „Martonvásári” 5. sz. hibrid-kukorica (Mv. 5-ös hibrid).

VIII. Fajtaheterózis (fajtahibrid)-kukorica vetőmag előállítás Heves megye termelőszövetkezeteiben

Az 1955. évben a Megyei Magtermeltető és Vetőmagellátó Vállalat 21 termelőszövetkezettel kötött fajtaheterózis-kukorica vetőmag előállítási szerződést 526 holdon. A címerezés hiánya, valamint a nigrosporás korhadásos betegség miatt 5 termelőszövetkezetben 152 kat. holdon vetésre alkalmatlan lett a vetőmag. A kiesés így elég jelentős, a szerződött terület 28,8 százaléka. 16 termelőszövetkezet állított elő megfelelő vetőmagot 374 kat. holdon, a szerződéses terület 71,2 százalékán.

A fajtaheterózis vetőmag előállítása komoly előnyökkel jár, mert:

1. Minden mázsza fajtaheterózis vetőmagért másfélszeres árat fizetnek.
2. Évközben külön prémiumban részesülnek a vetőmag előállítók.
3. Nemzetgazdaságilag is igen jelentős munkát végeznek.

A 16 termelőszövetkezet 374 kat. holdon 2877 mázsza (májusi morzsolt) kukoricát állított elő, amely vetőmagnak a következő évben (16—20 kg kat. holdanként) 17,981 kat. holdra elegendő. 2877 mázsza fajtaheterózis kukoricával Heves megye összes szántóterületének 6,1 százalékát be lehet vetni. Ezek után, ha azt akarjuk kiszámítani, hogy a 17,981 kat. holdra elegendő vetőmag után mennyi terméstöbblet várható, a következő számadatokat kapjuk:

A fajtaheterózis kukorica bevezetésével 10—15 százalékos terméstöbblet várható. Heves megye kukoricatermesztési átlaga az 1955-ös évben 14,25 q/kh. májusi morzsoltra átszámítva. 17,981 kat. holdon a 10—15 százalékos terméstöbblet hozzávetőleg 30 ezer mázsát teszi ki. Ezzel a 30 ezer q májusi morzsolt kukoricával, ami a fajtaheterózis bevezetésével mint terméstöbblet mutatkozik, cca 6000 darab süldőt lehet meghízlatni. Viszont 6.000 db sertés hús- és zsirellátás szempontjából igen jelentős megyei viszonylatban is. A fajtaheterózis-kukorica termesztése tehát nagy anyagi előnyökkel jár, akár egyéni, akár szövetkezeti, akár nemzetgazdasági szempontból vizsgáljuk e kérdést.

Heves megye hat járása közül a hatvani járás vezet, ahol 2,173 q fajtaheterózis-kukoricát termeltek, az összes mennyiség 75,5 százalékát. A hatvani járásban kiváló munkát végzett a hatvani „Dózsa” tsz., ahol 90 kat. holdon 836 q vetőmagot és a hatvani „Petőfi” tsz., ahol 60 kat. holdon 559 q kiváló vetőmagot állítottak elő.

A járáások sorrendje:

1. Hatvani járásban termett: 2,173 q fajtahet. vetőmag, ‰-ban: 75,5
2. Füzesabonyi járásban termett: 372 q fajtahet. vetőmag, ‰-ban: 12,9
3. Hevesi járásban termett: 231 q fajtahet. vetőmag, ‰-ban: 8,0
4. Gyöngyösi járásban termett: 101 q fajtahet. vetőmag, ‰-ban: 3,6
5. Egri járásban migrosporás fertőzés miatt átvételeire alkalmatlan
6. Pétervásári járásban szerződés nem volt.

Heves megyében összesen termett: 2,877 mázsa fajtahet. vetőmag, százalékban: 100.O.

Megyénkben 1956. évig az Óvári 1. sz. (Ó. 1.) kprai fajta-hibridet termesztették. Az Ó. 1. sz. fajtahibrid a „Mindszentpusztai” fehér simaszemű kukorica (Mf), mint apa, és a „Martonvásári FB” sárga simaszemű kukorica (FB), mint anya keresztezéséből jött létre. Mivel a „Mindszentpusztai” fehér simaszemű kukorica 1954. és 1955. években a nigrosporás korhadásos betegség (*Nigrospora oryzae*) iránt igen fogékonynak mutatkozott, ezért a Mf és hibridjeinek előállítását kormányintézkedésre szünetel.

1956. év tavaszán megyénkben az Óvári 5. sz. (Ó. 5.) középkorai sárga lófogú fajtahibrid szaporítását kezdjük meg. Az Ó. 5. fajtahibrid szülőfajtái: apának az „F” korai sárga lófogút, anyának az „Aranyözön” sárga lófogút használják. Mindkét kukoricafajta külön-külön is jól termesztendő Heves megyében.

„F” korai sárga lófogú kukorica (Fk, apa).

A mag üveges, a kupa pereme citromsárga, a mag többi része sötétsárga. A csutka piros-sötétpiros színű. A csutka százaléka: 14—15. A magsorok száma: 14—16 (18). A szár kemény, erős, magas (185—225 cm), megdőlésre kissé hajlamos. A levélzet középszerű, xerofita jellegű, bőrszerű levelű, erős lomboszatú. Fattyasodás jelentéktelen. A cső hossza: 20—22 cm, hengeres alakú, jól benőtt végű, egy csővűségre hajlamos. A csuhalevelek a csövet jól burkolják. 1000 magsúly: 350—380 gramm. Kukorica üszöggel szemben ellenálló. Érés ideje: szept. 20—30. Egyenletesen, rendszerint zöld levéllel, jól beérik. Nemesítője: néhai Dr. Fleischmann Rudolf, Kompolt. Jelenlegi nemesítője: Dr. Lelley János, Kompolt. Államilag elismert nemesített fajta.

„Aranyözön” sárga lófogú kukorica (A, anya).

A mag alakja széles, koronáján a kupa mély; jellegzetesen négyzet alakú, világos-sárgaszínű. A csutka színe: élénk-piros. A csutka százaléka: 18—19. A magsorok száma: 12—16. A szár magas (190—230 cm), vastag, durva. A levélzet széles, lándzsa alakú. Fattyasodásra erősen hajlamos. A cső hossza: 20—21 cm, vaskos, eléggé hengeres. Két csővűségre hajlamos. 1000 magsúly: 370—380 gramm. Érés ideje: szept. 20—25. Erős faty-

tyasodása és két csövíiségre való hajlama miatt csalamádé és siló-kukoricának is igen alkalmas. Nemesítője: Pettendi gazdaság, 1931, jelenlegi nemesítője: Gyulavári Oszkár, Lovászpata. Alkalmilag elismert nemesített fajta.

E két kukoricafajta keresztezéséből (Fk x A) jött létre az Óvári 5. sz. (Ö. 5.) középkorai fajtahibrid.

Ö. 5. sz. középkorai sárga lófogú fajtahibrid kukorica (Fk x A).

A termés magja: egyenletes sárga, lófogú. A csutka színe: vörös. A csutka százaléka: 15—16. A magsorok száma: 14—16 (18) A szár erős, igen magas (220—250 cm), kisés durva. A növény gyors fejlődésű. Nagyszámú, dús levélzete van. Fattyasodása elég erős. A cső középhosszú (18—20 cm), zömök, vastos. 1000 magsúly: 350—380 gramm. Érés ideje: szept. 25—okt. 5. 1953-ban állami elismerésben részesült fajtahibrid.

Középkorai beérése miatt az Óvári 5. sz. (Ö. 5.) fajtahibrid alkalmas Heves megyében termesztésre.

IX. Kukoricanevelési kísérletek az egri Pedagógiai Főiskolán

Az egri Pedagógiai Főiskola Növényteni Tanszékén már három éve folyik kukoricanevelési kísérlet. Kísérleteink „Termeljünk több kukoricát” című országos témakörbe kapcsolódik be. Kísérleteinket a MTA. Agrártudományok Osztályának céltámogatásával végeztük. 1955. évben két országos és négy saját kukoricanevelési altémánk volt.

Altémáink a következők:

1. Mv. 5-ös beltenyésztéses hibrid vetőmag szaporítás. (Országos kukoricakollektíva feladat.)
2. 67 fajtahibrid törzs rákeresztelési kísérlet. (Országos kukoricakollektíva feladat.)
3. 100 ágaskukorica törzs termésösszehasonlító kísérlet. (Saját kísérlet.)
4. 44 ágaskukorica törzs különféle trágyázási (7 féle kezelés) kísérlet. (Saját kísérlet.)
5. Beltenyésztéses ágaskísérlet. (Saját kísérlet.)
6. Beltenyésztéses sokcsövíű kísérlet. (Saját kísérlet.)

A továbbiakban röviden ismertetem az egyes altémák eddigi eredményeit. Leghosszabban az első altémával foglalkozom, mivel ez a kérdés a megyénkben folyó heterózis (hibrid)-nemesítés szervezése, és a nagyobb kukoricatermések elérésének egyik útja.

Az előző fejezetekben (V., VI., VII., VIII.) megismertük a kukoricanevelés leghaladóbb módszerét. A „Martonvásári” 5.

sz. hibrid (Mv. 5. sz. hibrid) beltenyésztéses úton előállított heterózis. 14 éves fáradságos munkával állította elő ezt a kiváló hibridet Dr. Pap Endre kandidátus. 1952—1954-ig Ausztriában nagy versengés folyt a kukoricafajták között, melyik terem többet? A verseny résztvevői a legjobb osztrák, amerikai, francia kukoricafajták voltak. A versenyben igen sok kiváló kukoricafajta indult, ott volt a Mv. 5. sz. hibrid is. A verseny három évig tartott. A növények versenyében Martonvásár szülöttje, 40 induló közül az első lett. A sorrendben második fajta — a legjobb amerikai — 24,8 százalékkal maradt le a Mv. 5-ös mögött. Ezt a bécsi Mezőgazdasági Tudományos Intézet igazgatója mondta el az 1955. évi aug. hónapban Budapesten tartott Nemzetközi Kukorica Konferencián.

Tanszékünk 1955. évtől kezdve foglalkozik e kiváló hibrid vetőmag szaporításával. 1956. év tavaszán kb. 300 kat. holdra elegendő hibrid-vetőmagot adhatunk Heves megye termelőszövetkezeteinek. Intézetünk legszebb feladatának tekinti, hogy a több kukorica termések elérését minél jobban elősegítse. E cél érdekében az egri Ped. Főiskola Növénytan Tanszéke és az egri Mezőgazdasági Technikum Tangazdasága között az Mv. 5-ös hibrid előállítására kooperáció jött létre. 1956. év tavaszán 40 kat. holdon indul meg az Mv. 5-ös hibrid vetőmag szaporítása. 1956. év őszén cca. 460—500 mázsa kiváló hibrid-vetőmag termés várható. A termés májusi morzsoltban értendő. Ez a vetőmag-mennyiség kb. 3750 kat. holdra elegendő. A Mv. 5-ös hibrid bevezetésével 3750 kat. holdon 20 százalékos terméstöbblet mellett 10,688 mázsa (májusi morzsolt) kukoricatermés várható.

A F. M. Növénytermesztési Főigazgatóságán láttam az alábbi felírást: „12 mázsa szemeskukorica = 2,5 mázsa hús és zsír”. Megállapíthatjuk, hogy 3750 kat. holdon a Mv. 5-ös hibrid bevezetésével a terméstöbbletből, — ha azt a vágásra kerülő jószággal etetik meg — 2,225 mázsa hús és zsír nyerhető. A 3,750 kat. hold Heves megye összes kukorica vetésterületének 4,9 százalékát teszi ki. A Mv. 5-ös hibrid Heves megyében jó eredménnyel termelhető. 1955. évben a késői tavasz és a sok nyári eső ellenére is Egerben okt. 2-ra jól beérett.

Tanszékünkön folyó egyéb kukoricakísérletek eredményeivel, illetve az azokból várható terméstöbblet kérdésével csak érintőleg foglalkozom, hiszen ezek a kísérletek még nem befejezettek, végleges megállapításokat levonni belőlük még nem lehet.

Biztató eredményekkel kecsegtetnek ágaskukorica és sokcsövő kukorica kísérleteink is. Az elgondolás Dr. Hortobágyi Tibor professzoré. Hároméves ágaskukorica kísérleteink nyomán megállapíthatjuk, hogy az ágasság öröklődő tulajdonság. Ágascső-

veink között igen gyakori az olyan cső, amely egy jól fejlett normális csőnél kétszeres, háromszoros szemtermést ad.

Az ágaskukorica kinemesítése mind örökléstan (genetikai), mind gyakorlati szempontból jelentős lehet.

1955. év tavaszán 196 ágas törzzsel és 90 sokcsövű törzzsel megkezdtem a beltenyésztéses ágas és beltenyésztéses sokcsövű törzskísérletet. Ezek a törzsek már két éven keresztül ágas-ságot, vagy sokcsövűséget mutattak, 800 tövön végeztem el az izolációt, így minden törzsre átlag 3—3 izoláció jutott.

17 törzsnél összesen 25 ágascsővet sikerült beltenyésztéses úton létrehozni. Sikerült továbbá 8 sokcsövű törzset beltenyésztve előállítani. Sokcsövű törzseim között van 3 olyan törzs, amely 4—4 csövet, 5 törzs pedig 3—3 csövet termelt. Tehát van 27 db sokcsövű csövem. Beltenyésztéses kísérleteinkben izolálás nélkül 57 esetben fordult elő ágasodás és 28 esetben termelt sokcsövű.

Termésösszehasonlító ágastörzskísérletünkben 8,1 százalékban fordult elő ágasság.

Különféle trágyázási (7 féle kezelés), 4 ismétléses ágaskísérletünkben, a legnagyobb ágasság a tözegkorpás féces kezelésben fordult elő, itt az ágasodás: 28, 32 százalékos. szuperfoszfátos kezelésben: 21,09 százalékos, NPK (2:3:1) kezelésben: 14,54 százalékos, bioszuper kezelésben: 13,56 százalékos, bioszuperkáli kezelésben: 13,39 százalékos, trágyázás nélkül: 10,90 százalékos, kénsavas-ammónia kezelésben: 2,17 százalékos volt az ágasodás. A hétféle kezelésben az ágasság átlagos százaléka: 14,85.

Az ágasodás százaléka évenkénti növekedése:

1953. évben: 6,06, 5,60, 4,48, 2,86, 2,34, 2,03 százalék ágasság jelentkezett. (6 féle kezelés volt.)

Ágasodás átlagos százaléka 1953-ban: 3,89 százalék.

1954-ben: 15,93, 14,07 százalék ágasság fordult elő. (2 féle kezelés volt.)

Ágasodás átlagos százaléka 1954-ben: 15,00 százalék.

1955. évben: 28,32, 21,09, 14,54, 13,56, 13,39, 10,90, 2,17 százalékos ágasodással találkoztunk. (7 féle kezelés volt.)

Ágasodás átlagos százaléka 1955. évben: 14,85 százalék.

1955. évben: 14,85 százalékos, míg 1954. évben: 15,00 százalékos átlag örökítéssel találkoztunk. Ez a szám csak viszonylag alacsony, mert míg 1954. évben csak 2 kezelést, addig 1955-ben 7 kezelést alkalmaztam. A kísérlet részletesebb, többféle szempontra kiterjedőbb volt 1955-ben, mint 1954-ben. Az 1955. év haladását az ágasság megszilárdulásában legjobban dokumen-

tálja, hogy volt 28,32 százalékos és 21,09 százalékos eredmény is, 1954. évben pedig a 15,93 százalékos volt a legmagasabb.

1955-ös év a beltenyésztéses ágas- és beltenyésztéses sokcsövű új módszerrel megkezdett munkánk terén hozott újat. Egyéves beltenyésztéses (I./o. törzs) törzseink (17) annak a reményünknek adnak kifejezést, hogy 5—6 éves további sikeres beltenyésztés után a meglévő törzseink összekeresztezésével esetleg egy új kukoricafajtát (convarietas) lehet majd létrehozni.

Szép számmal vannak olyan törzseink, amelynek ágas csövei légszáraz állapotban 600—800 grammot nyomnak. Ilyen törzseink a következők: 280, 324, 286, 398, 399, 396, 295, 315, 279, 355, 408, 425. Ezek a törzseink esetleg reális alapul szolgálhatnak nagy terméseredmények elérésére.

A következőkben néhány fényképfelvételt mutatok be a Tanszékünkön folyó kísérletekről.

Első tábla: ágastörzsek az 1952. évről származó ősök csutkáival. (579. oldal.)

Második tábla: olyan ágastörzsek, amelyek súlya 600—800 gramm között ingadozik. (579. oldal.)

Harmadik tábla: beltenyésztéses ágastörzseink (I./o. törzs). Az ősök csutkái itt is láthatók. (580. oldal.)

Negyedik tábla: sokcsövű törzseink. Az ősök (1952) itt is ágasak voltak. (580. oldal.)

1 — 1 fényképen szereplő kukoricacsövek mind 1 — 1 tő termései.

X. A nagy kukoricatermések elérésének 12 pontja

1. *Egész évi harc a nagy terméskéért.* A tarlóhántástól kezdve a következő évi betakarításig harcoljunk a jó terméseredmény eléréseért. Idejében elégítsük ki a növény igényeit.

2. *Talajismeret.* Állandóan tanulmányoznunk kell a talaj és a természeti viszonyokat. Ezen ismeretek nélkül nem végezhetünk jó munkát. Vetés előtt végezzünk drótféreg jelenléti próbát. Ha négyzetméterenként 4—5 drótféreg előfordul, akkor oda ne vessünk kukoricát.

3. *Magas agrofon biztosítása.* Ki kell elégíteni a kukorica tápanyagigényét. Elsősorban szerves trágyával (istállótrágya, tőzegkorpás fekál, komposzt stb.), ahol nincs elegendő szerves trágya, ott műtrágyával kell pótolni a szükséges tápanyagmennyiséget.

Szerves trágyából: 150—200 mázsát, pétisóból: 80—100 kg-ot, szuperfoszfátból: 120—150 kg-ot adjunk kat. holdanként. (A trágyaadag csak tájékoztató jellegű, körülményenként változtatható)

4. *Legjobb talajszerkezet biztosítása.* Biztosítsuk a legjobb talajszerkezetet, ez három dologon fordul meg:

- a) tarlóhántáson,
- b) őszi mélyszántáson és a
- c) tavaszi fogasoláson.

Ezáltal a nedvességgel is jól gazdálkodunk.

5. *Vetés előkészítése.* Az egészséges, tőszелекció útján nyert hosszú csővű, egyenes sorú, benőtt végű, lehetőleg vékony csutkájú csöveket válogassuk ki vetőmagnak. A cső alsó és felső végéről származó szemeket ne használjuk fel vetésre. A vetőmagnak szánt csöveket vetés előtt 2—3 héttel morzsoljuk le. Vetés előtt végezzünk próbacsíráztatást a csírázási százalék és csírázási esély megállapítása szempontjából.

6. *Próbacsíráztatás.* Próbacsíráztatás nélkül ne vessünk kukoricát. A téli fagy nagymértékben befolyásolja a kukorica csírázókéességét és csírázási esélyét. A kukoricának legalább 85 százalékos minimum csírázási százalékot kell mutatni, mert különben hiányos lesz a vetés. Az igazán jó vetőmag 95—98 százalékos csírázik. Különösen nagy óvatosságot igényel a csírázási százalék és erély megállapítása a négyzetesen vetett kukoricánál, ahol a növényeket nem lehet oly könnyen pótolni, mint a soros vetésnél. Vigyázzunk arra, hogy pótvetésre ne kerüljön sor, mert a későbbben kelt növények a fejlődésben lemaradnak és kisebb lesz a termés.

7. *Vetés ideje, mélysége.* Hosszú éves tapasztalatok szerint a kukorica vetésére a legkedvezőbb idő április második fele (16—30). A tavaszi gyümölcsfavirágzás minden évben és minden helyen külön-külön megadja egy-egy felmelegedési szakasz kezdetét. Erre az összefüggésre a magyar paraszt is felfigyelt, amit igazol az alábbi mondás: „A kökény virágzásakor kel a kukoricát vetni”. A kukorica vetését már a sárgabarack (*Prunus armeniaca* L.) virágzásakor kezdjük meg és a cseresznye (*Prunus avium* L.) virágzásával fejezzük be.

A kukoricát lazább szerkezetű talajban: 8—10 cm, kötöttebb talajban: 7—8 cm mélységre vessük.

8. *Tenyészterület. Állománysűrűség.* Fordítsunk nagy figyelmet a kukorica tenyészterületének nagyságára. Azt az elvet kövessük, hogy csapadékosabb évben a sűrűbb, szárazabb évben a ritkább növényállomány ad nagyobb termést. A növényállomány tökéletes beállottására kell törekedni. Alapában a gyenge kukoricatermés egyik oka, hogy nincs meg a szükséges növényszám egy egységnyi területen. Ugyanakkor veszélyes lenne természetesen a túl sűrű növényállomány is ott, ahol a kukorica fajtája, a tápanyag gazdagsága az éghajlat és a csapadék viszonyok nem teszik lehetővé.

El kell érni a 12,000—14,000 fő állománysűrűséget, ez 70x70 cm-es és 70x60 cm-es sor- és növénytávolság mellett érhető el.

9. *Négyzetes vetés.* Vessük a kukoricát négyzetesen. A gyakori kapálásokat a nyári munkatorlódások idején gyorsan és olcsón tudjuk lófogatokkal, traktorvontatású kultivátorokkal keresztben-hosszában elvégezni. A négyzetes vetés nagy előnye az is, hogy vetésnél 30—40 százalékkal kevesebb vetőmagra van szükség. Lehetővé teszi a talaj tápanyag- és vízkészletének jó kihasználását. A négyzetes vetést gyommentesen lehet tartani, így őszi búza alá már jó előre elkészíthetjük a talajt.

10. *Fogasolás, sarabolás.* Ne mulasszuk el a kelőben levő kukorica fogasolását és a sarabolás időben való elvégzését. A sarabolás a kapás-növényeink egyik legfontosabb ápolási munkája.

11. *Fejlett agrotechnika alkalmazása.* Egyenelőre valósítsuk meg a kukorica vetési és ápolási munkáinak minél teljesebb gépesítését.

A növényápolási munkákat, mint: vetés, egyelés, fattyázás, kapálás, fejtrágyázás, pótbeporzás, törés, szárzavágás végezzük időben, pontosan és gondosan.

Alkalmazzuk a kukoricatermesztés új módszereit, mint:

- a) az egy évben kétszeres viaszérésű kukorica termelését,
- b) az ikersoros kukoricatermesztést.

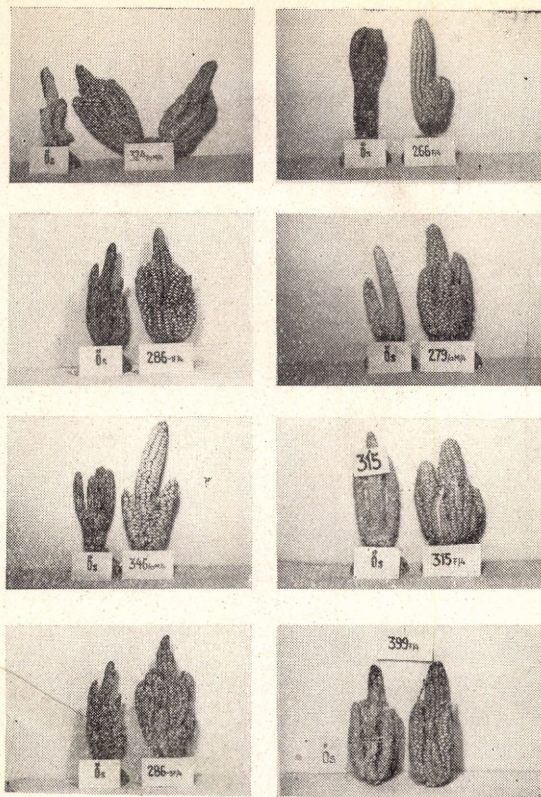
Száraz esztendőben alkalmazzuk a mesterséges pótbeporzást, terméseredményeinket ezáltal is növelhetjük (3—5%).

A nagy kukoricatermést valósággal ki kell kapálni a földből. A nagy kukoricatermés elérése 50 százalékban a kapálástól függ. Legalább háromszor kapáljunk és végezzük el a nyári gazolókapálást is. Jegyezzük meg, hogy minden egyes kapálással legalább 10 százalékkal növeljük termésünket.

12 *Heterózis-kukoricavetőmag*. Termeljünk fajtahibrid (fajtaheterózis) és beltenyésztéses hibrid kukoricát, ezzel kukoricatermésünket 15—25 százalékkal növelhetjük.

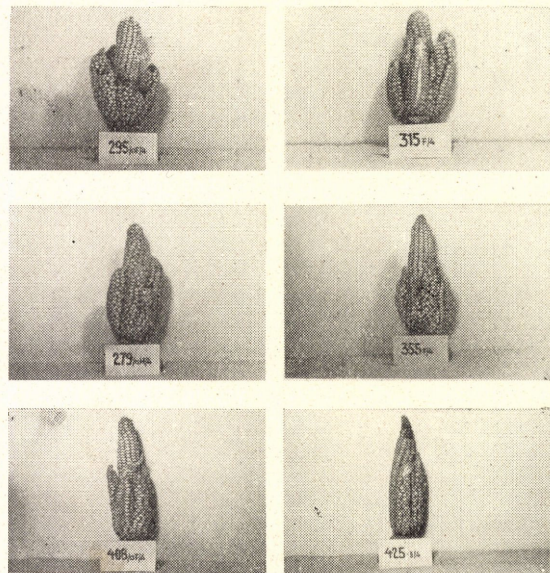
IRODALOM

1. P. A. Baranov; N. P. Dubinyin, M. I. Hadzsinov: Problemnij gibridü kukuruzü. Botanyicseskij Zsurnal. Moszkva—Leningrad, 1955.
2. Berényi Dénes: A kukorica termelése és összefüggése az időjárással. Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara. Debrecen, 1945.
3. Dr. Görög László: Magyarország mezőgazdasági földrajza. Tervgazdasági Könyvkiadó. Bp. 1954.
4. Grábner Emil: Gazdasági növénynevelés. Pátria. Bp., 1922.
5. N. A. Jakuskin: Növénytermelés. I. kötet. Mezőgazdasági Kiadó. Budapest, 1955.
6. Kovács György: Mezőgazdaságunk új útjain. Művelt Nép Kiadó. Budapest, 1953.
7. Kreybig Lajos: Magyar mezőgazdasági tájak természeti adottságai. (Északi dombvidék.)
8. N. A. Makszimov: Növényélettant. Tankönyvkiadó. Bp., 1951.
9. Dr. Pap Endre: A kukorica legjobb módszerei. Mezőgazd. Kiadó. Budapest, 1951.
10. Surányi—Mándi: A kukorica. Akadémiai Kiadó. Bp., 1955.
11. Dr. Surányi János: A kukorica származása és hazai agrotechnikájának néhány fontos kérdése. MTA. Agrártudományok Osztályának közleményei. 1953. 1—2. 87—117.
12. Surányi—Villax: Kukoricafajták és termesztésük. Szerzők kiadása. Magyaróvár, 1932.
13. B. P. Szokolov: Gibridü kukuruzü. Ogiz—Szeljhozgiz 1948. — Moszkva.
14. Dr. Taróczy Herbert: Magyar minősített kukoricafajták ismertetése. FM. Kísérletügyi és Propaganda Főig. Bp., 1955.
15. Zétényi Endre: Eger csapadékviszonyai. Főiskolai Évkönyv, II., 1956.

I. tábla

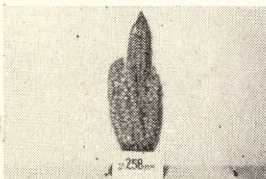
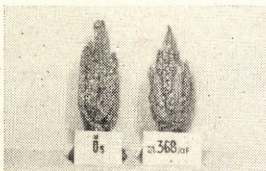
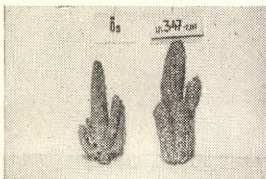
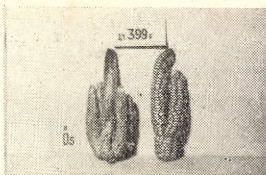
Ágaskukorica törzseink az 1952. évből származó ősökkel

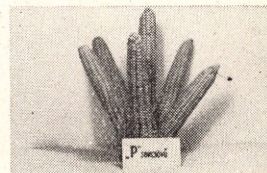
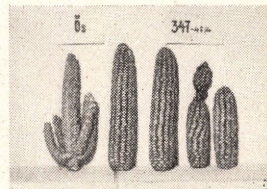
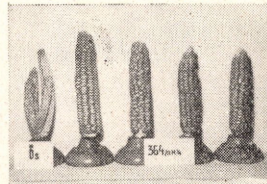
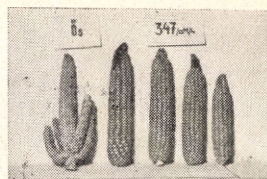
II. tábla. Olyan ágaskukorica törzsek,
melyek légszáraz állapotban 600—800 grammosak

III. tábla. Beltenyésztéses ágastörzseink³
(I. törzsek) az ősök csutkáit itt is láthatóak

IV. tábla
Sokcsövű törzseink. Az ősök (1952) itt is ágasok voltak

DR. KALMÁR FERENC főiskolai adjunktus:

A KARMINECETSAVAS GYÓGYMÓDSZERREL KÉSZÜLT KÉSZÍTMÉNYEK TARTÓSÍTÁSA

(Közlemény az Egri Pedagógiai Főiskola Állattani Tanszékéről)

4 fotográfiával

A karminecetsavas gyorsmódszer, amit L. GEITLER írt le, kitűnően alkalmazható sejttani vizsgálatokhoz. A karmin ecetsav (KE) rögzíti és ugyanakkor erősen megfesti a chromosomákat és a nyugvó magot, gyengébben pedig a plasmát. Az ecetsav könnyen behatol a sejtekbe és magával viszi a karmint, egyben a sejteket szöveti kötélkükből kiszabadítja, s így azok egymagukban vizsgálhatók. A rögzítés azonban nem minden vizsgálati anyagnál tökéletes. Ahol az ecetsavas rögzítés nem elegendő, ott alkoholecetsavval kell festés előtt rögzíteni.

A módszer egyaránt használható növényi vagy állati sejtek vizsgálatához, széles körökben alkalmazható, mert véghezviteléhez különleges felszerelésre nincs szükség. A preparátum percek alatt elkészíthető. Iskolai szemléltetési célokra is kiválóan alkalmas. Különleges gyakorlatot sem igényel, akár a tanulók is készíthetnek e módszer segítségével (pl. szakkörön) jól használható készítményeket. Elsősorban a sejt életjelenségei (osztódás), valamint egysejtűek tanulmányozhatók karmin-ecetben, másodsorban egyéb szöveti sejtek megfelelően szétbontva, továbbá néhány mn. nagyságú alsórendűek szervei boncolás után tárgylemezen kiterítve igen szép képet adnak.

A sejttani kutatások alkalmával az észlelt sejttani változásokat fényképezés útján rögzítik, a készítményt pedig megsemmisítik ui. az kiszáradás után használhatatlanná lesz. Ismereteseek ugyan olyan módszerek, amelyek segítségével napokig (pl. *glicerines* karminban, körülkeretezve, aszfaltlakkal). esetleg hosszabb ideig is (víztelenítés után balzsamban) eltartható és vizsgálható a készítmény. Évek múltával azonban a balzsamos készítmények is színüket veszítik, elmosódnak. További vizsgálatra alkalmatlanná válnak. (Schweizer, 1942.)

A valódi, eredeti készítmény mindig beszédesebb bizonyíték a fényképnél. A fényképezés csak kis területre (néhány mikroszkópi látótér) szorítkozik. Megtörténhetik, hogy a későbbiek folyamán fontosnak bizonyuló részlet elkerülte a figyelmet. Viszont mikrofotografálásra a már elromlott készítmény nem

használható. Ilyen meggondolás mellett törekedtem arra, hogy a karmin jó tulajdonságainak megőrzése mellett, annak kifakulását megakadályozzam. 1946-ban olyan mikroszkópi készítmények elkészítésére találtam módszert, amelynek segítségével a preparátumok hosszú időn át vizsgálhatók és ugyanúgy használhatók, mint elkészülésükkor.

A festék tartósítására jónak bizonyult más kutatók tapasztalataival (BAKER) ellentétben a vas-só (ferri) pácolás. A ferri ion hatására a karmin színe, — mint az már ismeretes —, kedvezően megváltozik. A mag chromatinja és a chromosomák először liláspiros, majd sötétlila, erős kezelés után lila színűvé válnak. Ugyanakkor a gyengén festett plazma mindig piros színnel jól elkülönül.

A pácolás nélküli készítményekben ilyen fokú differenciáltság nem tapasztalható.

Mikroszkóp alatt ellenőrizhető a színváltozás mértéke, a pácolást tehát a megfelelő fokig végezzük. Gyengén savanyú közegben előállítva a vas-karmin (FK) hasznos színváltozása mellett, tartós készítménynek mutatkozott. Az így készült preparátum közel tíz esztendei raktározás után is az újonnan készült szépségével hat. Ugyanakkor az ellenőrzés céljából előállított készítmények, amelyekben a pácolás elmaradt, vizsgálhatatlannak, a sejtekben az alkotórészeket felismerni nem lehet.

A sejttani készítmények festésének és tartóssá tételének a módja a következő:

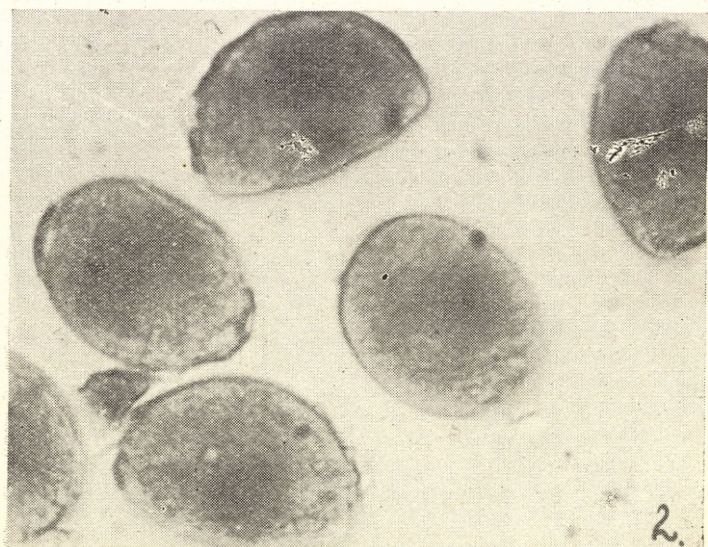
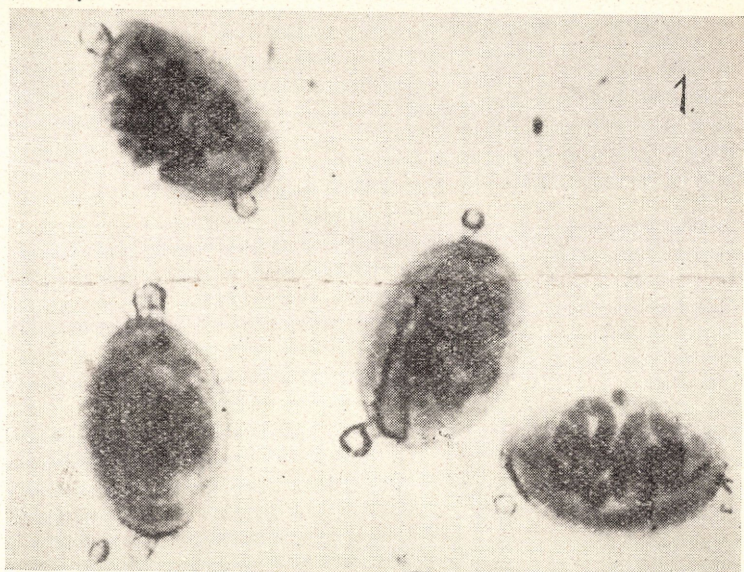
1. Festés KE-val.

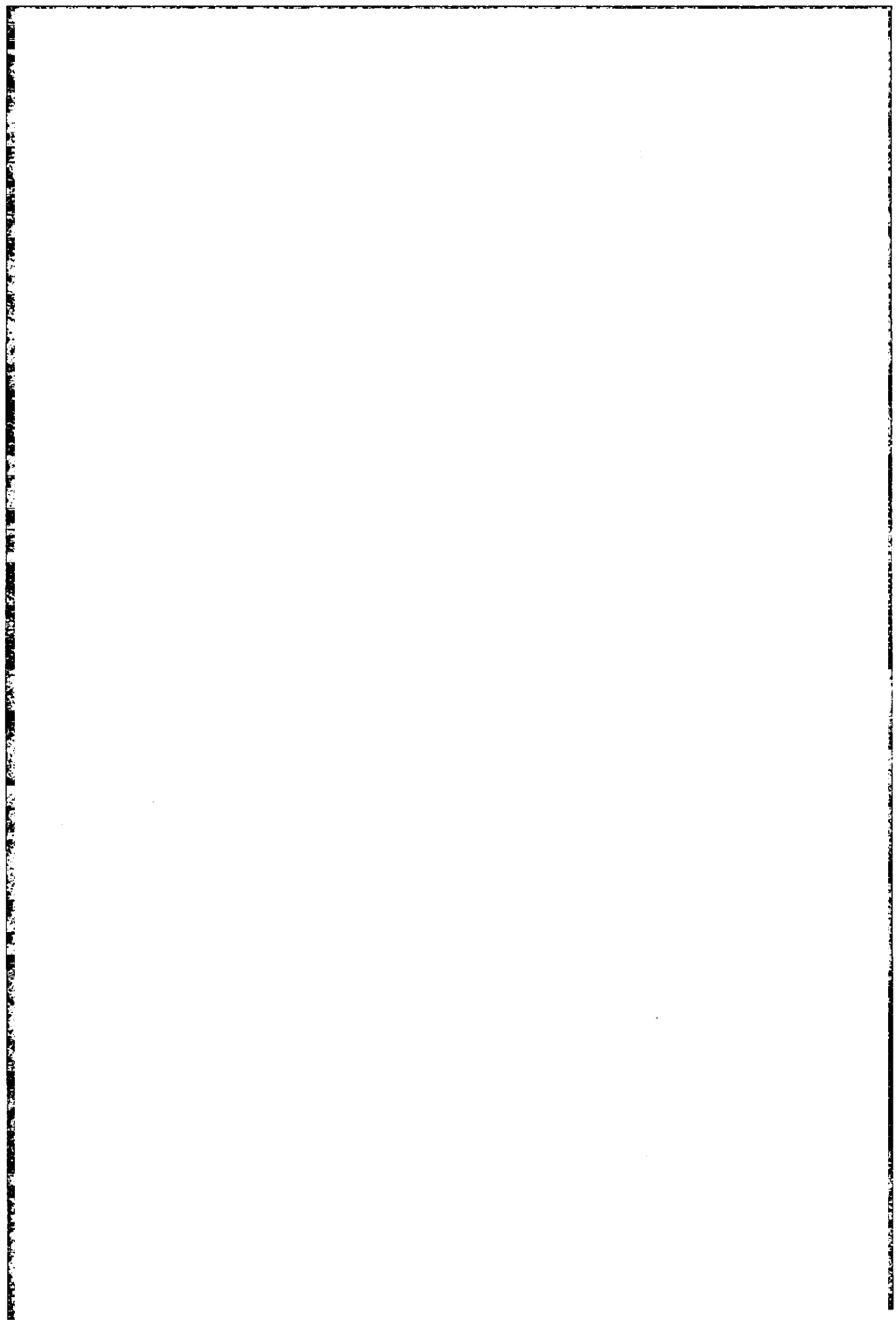
A KE Schneider leírása szerint készül. Rp.: 45 tf. cc. ecetsav, 55 tf. desztillált víz, kb. 5 gr karmin (rubr. opt.).

A keverék lombikban gyengén főzendő, féltől egy óra hosszát. Viszafolyó hűtő segítségével megakadályozzuk az oldat összetételének megváltozását. A telített festőkeveréket kihűlés után megsűrjünk és üveg dugós üvegben tartjuk. Nem romlik. Időnként, ha zavarosodik, a kicsapódó karminról a tiszta oldatot leszűrjük.

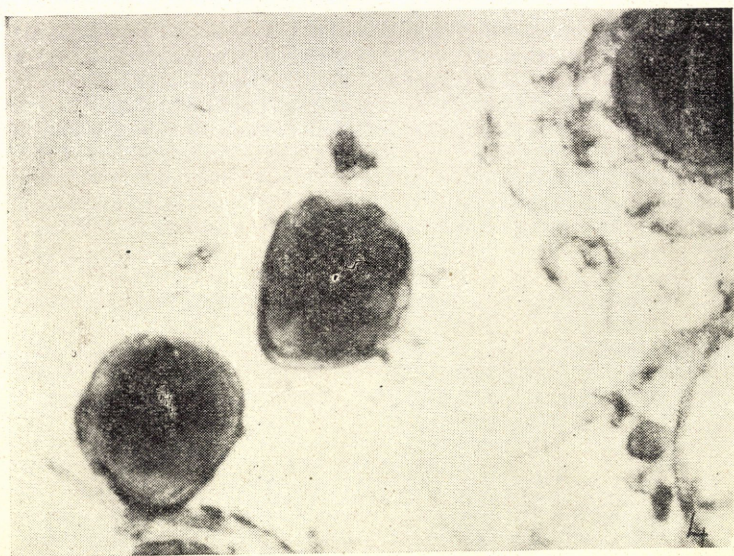
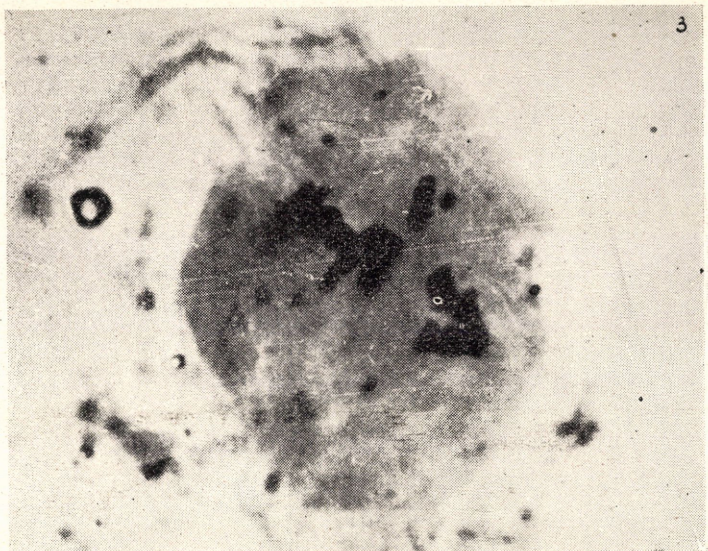
A szövetrészt, melyet vizsgálni kívánunk, tárgylemezre tesszük és KE festékoldatot cseppentünk rá. Ellapított végű üvegbottal gyengén nyomkodjuk a vizsgálati anyagot. Ekkor az ecetsavtól fellazult sejtek szöveti köteléküktől szabadabbá lesznek és a KE oldatban szuszpenzálódnak. Így a KE gyorsabban behatolhat a sejtekbe, ami a jó festődés előfeltétele.

2. A sejteket tartalmazó KE oldatot egy másik tárgylemezre folytatjuk át ügyelve arra, hogy a nagyobb szövettöredékek átne jussanak. Fedőlemezzel lefedjük. Mikroszkóp alatt ellenőrizük a festődést és ha megfelelőnek találtuk a festést, valamint

a készítményt a tartósításra, következhet a karmin átalakítása tartós vaskarminná. (FK).

Időközben a sejtek leülepednek a tárgylemezre és a fedőlemez szélén megszáradó festék a fedőlemezt rögzíti. Ezért a későbbiek során a sejtek nem úsznak el olyan könnyen.

3. A fedőlemez két széléről óvatosan elkaparjuk a száraz festéket. Az egyik oldalra szűrőpapír csíkot helyezünk. Ez kiszívja a fedőlemez alól a felesleges festéköldatot. A papírcsíkot időnként cserélni kell. Ugyancsak változtatni kell annak helyét is. Minden cserélés után az ellenkező oldalra helyezve a szűrőpapírcsíkot a sejtek egyirányú áramlását és így a fedőlemez alól való kijutását megakadályozhatjuk.

A fedőlemez ellentett oldalára pedig a következő pontokban felsorolt oldatokat cseppentjük:

4. Alkoholecetsavat (AE), amely abszolút alkoholnak (vagy 96%-os alkoholnak) és jégecetnek egyenlő arányú keveréke. Ez az oldat a KE-t kimossa a lemez alól, a sejteket differenciálja.

5. Ferrum sesquichloratum 20%-os oldatának és 96%-os alkoholnak egyenlő keverékét (FA). Ez az oldat a karminfestést tartóssá teszi.

6. 96%-os alkoholt, amely a FA-t kimossa.

7. Abszolút alkoholt, amely víztelenít.

8. Xylol alkoholt (egy tf, xylol és egy tf. absz. alkohol keveréke), amely örvény keletkezése nélkül keveredik a fedőlemez alatt levő abszolút alkohollal.

9. Xylolt.

10. Xylollal hígított kanadabalzsamot.

A képek jegyzéke és magyarázata:

1. Allium Victorialis, pollem anyasejtek. Festés FK-val 1947. V. 1-én. N.: 60x10x5.

2. Allium Victorialis u. a., mint 1. Festés KE-val 1947. V. 1-én. N.: 60x10x5.

3. Trixalis nasuta spermiogonium. Festés FK-val 1946. IX. 9-én.

4. U. a. Festve KE-val.

A mikrofelvevételek 1956. január hóban készültek.

Irodalom:

Baker, J. R. (1945): Cytological technique. p. 145-155. — **Belar, K.** (1928): Die Technik der deskriptiven Cytologie. In Method. d. wiss. Biologie, herausgeg. v. Péterfi, Bp. I. p. 638-735. — **Belling J.**: Amer. Nat. Tom. 55., p. 573. — **Fyg, W.** (1928): Über einige Karminfärbungen. Ztschr. wiss. Mikrosk. Bd. 45. p. 442-454. — **Geitler, L.** (1934): Grundriss der Cytologie. p. 283-287. — **Geitler, L.** (1940): Schnellmethoden der kern- u. Chromosomenuntersuchung. p. 1-160. — **Romeis, B.** (1948): Taschenbuch der mikroskopischen Technik. — **Schneider, A.**: (1880). Anat. Anz., Tom. 3. p. 252.

AZ ÖNCSONKÍTÁS (AUTOTÓMIA) FOGALMÁNAK KITERJESZTÉSE

(Közlemény az Egri Pedagógiai Főiskola Állattani Tanszékéről)

Az állatvilágban, — különösképpen a szervezettség alacsonyabb fokán álló fajoknál —, gyakori jelenség, hogy az állatok heves külső mechanikai, vagy kémiai hatásokra testrészeit elvetik. Ezt a jelenséget 1882-ben LEON FREDERIQ, autotómiának nevezte el.

Az autotómia kérdésének rendkívül gazdag irodalmából a rendelkezésemre állót tanulmányoztam és azzal saját megfigyeléseimet és kísérleteimet egybevettem. Így arra az eredményre jutottam, hogy az öncsonkításban bizonyos elvek és a törzsféldés során bekövetkezett alkalmazkodási jelenségek nyilatkoznak meg. Ennek alapján szükségesnek tartom egyfelől ennek a fogalomnak kiterjesztését, másfelől az autotómia különböző féléseinek elkülönítését. Az öncsonkításnak a következő fajait különböztetem meg tehát: *normális vagy életmentő öncsonkítás, gyógyító öncsonkítás, új egyeddé válással kapcsolatos öncsonkítás, és a szaporodással kapcsolatos öncsonkítás.*

1. Normális vagy életmentő öncsonkítás

Az autotómia fajai közül a legelterjedtebb az állatvilágban és általában a könyvek csak ezt szokták autotómiaként tárgyalni. Lényege, hogy erős külső mechanikai vagy kémiai ingerekre egyes állatfajok meghatározott testrészeit leválasztják, levetik magukról. A levett testrészeknek a regenerációja is bekövetkezhetik, de ez nem szükségszerű.

LÉGER tapasztalatai alapján ismeretes, — GORKA hivatkozik erre tanulmányában —, hogy a *Corycella armata* LÉGER (Eugregarinaria: Acanthosporidae) epimeritje rögtön leválik a proto- és deutomeritről, ha a gazdaállat bélnedve helyett gyenge savba, vagy vízbe kerül. BÜTSCHLI és CIENKOWSKI szerint külső ingerekre kémiai a *Vorticella-félék* hosszú kocsányaikról könnyen leválnak. Tapasztalataim szerint a fedőlemez alatt beszáradó tenyészvíznek a beszáradással kapcsolatos sókoncentráció változása, valamint közönséges mechanikai inger pl. a fedőlemez nyomása is kiváltja a *Peritricha* rend *Vorticellidae* és

Epistylidae családjaiba tartozó fajoknál ezt a jelenséget. Ezek az állatok ennek következtében felhagynak a szesszilis életmóddal, elhagyják a számukra kedvezőtlen környezetet és így életüket mentik meg.

A légyölő pókszázlábú (*Scutigera coleoptrata* L.) is rendkívül könnyen elveti mechanikai vagy vegyi hatásokra hosszú lábait. Alkoholban való rögzítés esetén is tapasztaltam ezt a jelenséget.

GORKA említi, hogy a sertelábú gyűrűsférgek (*Chaetopoda*) fajai pl. *Polynoe cirrata* L., *Cirrhatulus lamarckii* AUD. & EDW. stb. külső ingerekre tapogató és légző testfüggelékeit levetik.

Az irodalom szerint a *Carcinus maenas* L., az *Alpheus dentipes* M. EDW., a *Palinurus vulgaris* L., stb. *Decapoda* fajokon is bekövetkezik mechanikai ingerekre: erősebb szorításra, zúzásra, mind a tíz láb öncsonkítása (autotómiája). Az *Astacus astacus* L. ollóján is ismeretes ez a jelenség. CARRINGTON kísérleteivel kimutatta, hogy kémiai hatásokkal ugyancsak ilyen természetű reakciót váltanak ki. A „Brehmben” olvashatjuk, hogy alkohollal nedvesített tárgylemezre tett egy *Xantho* genuszba tartozó tarisznyarákfajt és az mind a tíz lábát azonnal elvetette. FRENZEL vizsgálataiból tudjuk hogy a rákoknál a végtag-ízek nem egyformán érzékenyek az ingerekre. A végtag vége és alapja kevésbé érzékeny, a középső ízek ingerlése viszont gyors amputációt eredményez. Az alúlról számított második íz teljesen érzéketlen. FEDERICQ és DEWITZ vizsgálatai alapján az is ismeretes, hogy a *Tarisznyarákoknál* és a *Hoszufarkú-tízlábú-rákoknál* meghatározott helyen, az első vagy tőíz varratja mentén következik be az öncsonkítás. Alkalomadtán a *Caprellidae* (lidércrákok) és az *Isopoda* (ászákák) fajainál is fellép az autotómia.

VARIGNY megfigyelései szerint a frissen vedlett és kimerült rákok képtelenek az autotómiára, mivel az előbbieknél pán-célja túl lágy ahhoz, hogy eltörjék, az utóbbiaknak pedig kevés az erejük hozzá. A végtag leválasztásakor keletkezett seb a megfigyelők szerint a *tarisznyarákoknál* egyáltalán nem vérzik és a többi *tízlábúráknál* is csak kis mértékben. Általánosan ismert a rákgyűjtők előtt hogy a *Galathea* és *Porcellana* fajokat rendkívül óvatosan kell kezelni, mert különben levetik néhány vagy valamennyi lábukat.

GORKA hivatkozik arra, hogy a *Pterophorus*, a *Catocala*, a *Plusia*, stb. *Lepidoptera* nemek fajainál, továbbá a *Tipulidae*-nél, valamint a szöcske és sáska fajok nagyrésznél ugyancsak meg-

figyeltek autotómiát. A kaszáspók (*Phalangium opilio* L.) lábainak öncsonkítása ugyancsak közismert jelenség.

A sáskák és szöcskék mindig csak erős helyi ingerlésre választatják le lábukat, mégpedig a cocxa és fenur közötti ízületen. A mellső két lábpáron sohasem fordul elő az autotómia.

Az eddig említett fajok autotómiája a védelmet szolgálja. Ezt a tényt különösképpen a sáska, szöcske és kaszáspók fajok esetében mincenki könnyen megállapíthatja. Az állat áldozatul dobja testének egyrészét, és amíg az üldöző a leválasztott végtag megragadásával bajlódik a kaszáspók, a szöcske, a sáska pedig elmenekül. A fajfejlődés során bekövetkezett érdekes védekezési berendezkedés kialakulását, — mint a létért való küzdelem egyik formáját —, láthatjuk ebben az alkalmazkodásban.

A *Mauritius* és *Reunion* szigeteken élő *Monandropoda inuncans* és *Raphiderus scabrosus* botsáskafajok álcáin észlette első ízben BRODAGE a rovarlárvák öncsonkítását. (1895.) Tapasztalatai szerint az autotómia az idősebb egyedeken lassabban megy végbe.

GORKA ismerteti tanulmányában a *Solecurtus strigillatus* L. szifóinak autotómiáját. Felfogásom szerint ez klasszikus példája az életmentő öncsonkításnak. Az említett kagyló izmos szifói mintegy 20 gyűrűből alkotottak. A tenger homokjába olyan módon furakodik, hogy a szifók utolsó 2—3 gyűrűje kiáll az alzatból. Bármilyen mechanikai hatás (ragadozó állat, vagy emberkéz) érje a szifót, az ingerre azonnal leválik 2—3 gyűrű és a kagyló mélyebbre húzódik. A ragadozó pedig kénytelen a levált gyűrűkkel megelégedni. Bizonyos idő múlva a kagyló ismét kidugja szifóját, és újabb mechanikai inger hatására, újabb gyűrűk amputációja is bekövetkezik. Aktív izommunka választja le a szifók gyűrűit. Az élettelen kagylón csak nehezen sikerül a gyűrűket leválasztani és ez mindig nagyfokú roncsolódással jár. Az élő állatnál pedig az izmok roncsolódása nélkül a gyűrűk között lévő barázdán történik azok levétele. Ez a jelenség teljesen analóg az öncsonkító ízeltlábúfajoknál tapasztalttal. FREDERICQ vizsgálatai szerint ugyanis a holt, vagy idegrendszerétől megfosztott *tarisznnyarák* (*Carcinus*) végtagja testsúlyának százszorosát bírja el. Nagvobb megterhelésre elszakad a végtag, de sohasem ott, ahol élőállapotban történik az autotómia. Élő állaton végzett erőszakos végtagsonkításnál pedig nagyfokú a vérzés és az izmok roncsolódása. Ez normális autotómiánál nem tapasztalható. FREDERICQ-nek sikerült a rákokon olyan külön izmokat (muscle autotomiste) kimutatnia, amelyek heves összehúzódására a végtagok leválnak.

A szakirodalom szerint a *Solecirtusé*hoz hasonló öncsonkítás ismeretes a *Solen* kagyló szívióján is. Tudjuk az irodalomból azt is, hogy az *Aeolis*, *Doris*, *Tethys* csigánemek fajai pl. az *Aeolis lineata*, a *Tethys leporina* L. a *Cavolina peregrina* GML. külső ingerekre leválasztják a hátukon lévő légzőfüggelékeiket. Ezek kinövések rendkívül hosszú életűek, még jó ideig úsznak a vízben. Ezért azokat egyes kutatók külső parazitáknak tartották, s csak SPENGLER mutatta ki ennek helytelenségét. A leválasztott, vízben úszkáló függelékek elterelik az üldöző figyelmét a csigáról és így annak életét mentik meg. A *Fülöp* szigetek nedvűs erdőségeiben gyakori a *Helicarion guttata* tüdőcsiga. Amikor a madarak, a különböző fánélő hüllők és békák a csigát messze kiálló farkrészeinél megragadják, az néhány heves mozdulat után, leválik a testről. A *Helicarion* leesik a fáról és eltűnik a buja növényzetben.

RIGGENBACH megfigyeléseit közli GORKA amelyek szerint az *Octopus defilippii* (*Cephalopoda*) karjai megszorításra vagy megragadásra leszakadnak.. A kar erős megnyúlás és néhány erős csavarodás után, a tövétől számítva kb. 2 cm távolságban válik le.

A gerincesek közül csupán néhány faj rendelkezik az autotómia képességével. A *Lacerta viridis* LAUR., a *L. agilis* L., a *L. taurica* PALL. és a többi *Lacerta* fajról mindenki jól tudja, hogy milyen könnyen letörik a farkuk. Minden esetben a gyík törli le az izomzatával és nem a macska, a kígyó, vagy az ütésünk szakította le a farkot. Előfordul ez a jelenség a törékeny kuzmán (*Anguis fragilis* L.) is. Találón írja LENZ: „Mialatt ez a letört darab még tele étellel táncol, az ellenség azt megragadja, a törékeny gyík alkalmat talál arra, hogy elillanjon.“ (Brehm 11. k., p. 11.) A lagardánál (*Tupinambis teguixin* L.) olyan gyakori tulajdonság a csonka fark, hogy az argentinai bennszülöttek azt tartották hogy a lagarda téli dermedtsége alatt rágja le a farkát. A *gekkófélék* farkán id. ENTZ GEZA megfigyelései szerint az autotómia mindennapos jelenség. Ugyancsak rendkívül könnyen letörik a legkisebb érintésre az amerikai üvegyík (*Ophisaurus ventralis* L.) farka is.

A gyíkoknál az öncsonkítás által letört fark elvészése káros az állatok mozgására, helyváltoztatására mégis odadobják azt áldozatul. FREDERICQ kísérletekkel igazolta, hogy a gyíkok farka nem annyira törékeny, mint az az autotómia gyorsaságából látszik. Holt gyíkok farkára erősített súlyokkal megálapította, hogy a fark a testről a test súlyát huszonötszörösen meghaladó teher hatására válik le.

Közismert tény, hogy a gyíkok bizonyos idő után leválasztott farkukat regenerálják. A „Brehm” hivatkozik WERNER vizsgálataira, amelyek szerint mindazoknál a gyíkfajoknál, ahol a fark úszószerv, vagy kúszásnál tartószerv, vagy védekezőszerv (ütéseket osztogat vele az állat) hiányzik az autotómia és természetesen a vele kapcsolatos regeneráció is. Ezek farka nem törik le és nem nő ki újra, ha azt erőszakkal levágjuk, vagy letörjük.

Az öncsonkítás képességével rendelkező gyíkfajoknál a fark ugyancsak egy meghatározott helyen törik le. Ez teljesen hasonló jelenség tehát a rákok szöcské, stb. autotómiájához. A faroksigolyák közepén törési helyek alakultak ki a fejlődés folyamán és az autotómia mindig csak itt következik be és sohasem két csigolya között.

Az irodalom hivatkozik BOULANGER megállapításaira (Brehm 11. k., p. 49.). Ő hívta fel a figyelmet arra, hogy az újonnan képzett farkok pikkelyruhája más, mint amilyen eredetileg volt. A *Sphenodon punctatum* GRAY-nál a regenerált farkok meglehetősen hasonlít az eredetihez, az *Anguis*-nál és *Lacertáknál* aránylag kicsi a különbség a régi és új farkok pikkelyezettsége között, a *Geckonidae*-nél azonban már jelentékeny az eltérés. BOULANGER vizsgálatai szerint az új pikkelyruha az illető gyíksalád ősi pikkelyzettségével egyezik meg. Szerinte ezt a jelenséget atavizmusnak kell tekinteni és biztos következtetés vonható le belőle a kétes formák rendszertani helyzetére, egyúttal a fajok származásának útját is mutatja. Ez analóg jelenség a F. MÜLLER által tapasztalttal. GORKA hivatkozik arra, hogy MÜLLER a Braziliában élő *Carididae* ráksalád fajainál figyelte meg az autotómiát illetve a vele kapcsolatos regenerációt. Ezeknél az újonnan képzett végtagok alakja kezdetben nem egyezik meg mindjárt a régivel. A végtagok előbb olyanok, mint amilyenek néhány rokon — valószínűleg közös őstől származó — fajon láthatók és csak többszörös vedlés után veszik fel a levett végtag alakját. Hasonló jelenséget tapasztalt BORDAGE a botsáskák álcáinak autotómozált és regenerálódó végtagjánál.

A „Brehm” vitatkozik LYDEKKER megállapítására, hogy a BOULANGER által felfedezett törvényszerűség már a földtörténeti múltban is érvényben volt. Ő ugyanis talált a harmadidőszakból való *Ophisaurust*, amelyik farka újjáképzésekor olyan pikkelyeket alakított ki, amelyek teljesen idegen faji bélyegeket mutattak.

FRAISE, WOODLAND megállapították, amint azt a

„Brehmben“ és „Hesse—Dofleinban“ olvashatjuk, hogy csigolyák helyett differenciálódás nélküli porchüvely veszi körül a fark regenerációjánál az újránövő gerincvelőt. Emellett a hüvely mellett apró, vékony vérerek és idegek sokasága sorakozik. Az újonnan képzett farkon hosszanti csatornák alakulnak ki és ebben képződnek a pikkelyek. A gyíkok regenerált farka teljesen hajlékony, és újra csak akkor törik le, ha van még a régi farkból proximális darab, vagyis olyan amelyben kettéválási vonallal felezett csigolya áll rendelkezésre. Általánosan ismert hogy a gerincesek csigolyái egy cephalis és egy caudalis porckorongból olvadnak össze. Véleményem szerint a gyíkok farkcsigolyáinak felezési vonalai utalnak erre a képződési módra.

A gerincesek közül még a mogyorós pele (*Muscardinus avellanarius* L.) autotómiáját említem. Ha az állat farkát a végénél fogva erősen megragadjuk bőre a kezünkben marad és az állat most meztelen farkkal menekül. FRENZEL vizsgálatai szerint az elpusztult mogyorós pele farkbőrének leválasztásához akkora erő szükséges, mint bármely végtagjának leszakításához.

Meg kell még említeni a tüskésbőrűek öncsonkításait is. A kígyókarú tengericsillagok (*Ophiuroidea*) és tengeri liliumok (*Crinoidea*) karjai könnyen leválnak külső mechanikai, vagy vegyi ingerekre. A tengeri ugorkák (*Holoturia*) mechanikai, vagy kémiai ingerekre belső szerveiket (bélcsatorna, tüdőfa, stb.) kifordítják és kidobják magukból. Elvesztett szerveiket természetesen regenerálják. Az *Ascidák*nál is megfigyelt hasonló jelenséget WILLEY.

Az eddigiekben csupán néhány példát ragadtam ki az autotómia esetei közül, de azt hiszem ezek is elegendők arra, hogy megmutassák, mit értek *normális* vagy *életmentő öncsonkításon*.

2. Gyógyító öncsonkítás

Az autotómiának az a faja, amelyet így jelölök meg, összehasonlíthatatlanul ritkább az állatvilágban, mint az életmentő öncsonkítás. A gyógyító öncsonkításnak az a lényege, hogy a megsérült és később amúgy is pusztulásra ítélt testrészt az állat ledobja magáról. Az autotómia irodalmában seholsem találkoztam ezzel a megkülönböztetéssel és a kutatók ilyen jelenséget az állatvilágból nem említenek. A *Ciliáták* közül a *Spathidiidae* családba tartozó *Spathidium spathula* O. F. MÜLL.-án tapasztaltam legelőször, még 1935-ben a következő jelenséget. Külső mechanikai hatásra megsérült az ajka és az ajak

egy kis részét a többi résztől egy repedés választotta el. A *Sp. sathula* O. F. MÜLL. ezt a különálló, sérült ajakrészt, amely élettevékenységeiben (táplálkozás) erősen gátolta, leválasztotta magáról. E tapasztalat után mind az említett fajon, mind más csillós fajokon kísérletileg okoztam megsebzéseket. Nemsok fajnál, — mindössze a *Spathidium hyalinum* DUJ., a *Sp. chorelgyirum* KAHL., a *Stentor coeruleus* EHRBG. esetében — figyeltem meg az említett jelenséget. Ezek a fajok a sebzés után a szervezetre teherként szereplő, megsértett testrészüket ledobták magukról, mintegy amputálták azt. Ezzel viszont a sebzés okozta sérülés regenerálódását, gyógyulását siettették. A szervezet harmónikus működését zavaró testrész leválasztása azonos a sebészeti eljárások lényegével, a műtéti úton való gyógyítással. Ezen analógia alapján neveztem el a *Ciliata* fajoknál megfigyelt, az előbbieken ismertetett autotómiát, *gyógyító öncsonkításnak*. Sőt éppen ez a jelenség adta azt a gondolatot, hogy az autotómia fogalmát kiterjesszem bizonyos olyan jelenségekre, amelyeket a szakirodalom nem tárgyal autotómiaként, és hogy az öncsonkítás különböző fajait is megkülönböztessem. A gyógyító öncsonkítást más *Protozoon* fajoknál nem tapasztaltam, — valószínűleg fennáll is — a jelenség a *Spathidium* és *Stentor* genusz többi fajainál is —. Ugyancsak nem tapasztaltam ezt a *Metazoonoknál* sem. A szakirodalomban sem tudok ilyenirányú megfigyelésekről és kísérletekről.

3. Új egyeddé válással kapcsolatos öncsonkítás

Az öncsonkításnak ez a faja ugyancsak rendkívül különös jelenség. Tudomásom szerint az állatvilágban eddig mindössze néhány a *Turbellariához* tartozó *planária* fajnál és a *Tengericsillagoknál* tapasztalták azt a jelenséget, amelyet új *egyeddé válással kapcsolatos öncsonkításnak* nevezek. Nem azonos azzal a jelenséggel, hogy a szervezet a leválasztott autotómizált testrészét újraképezi. Az általam megjelölt esetben ugyanis éppen arról van szó, hogy a ledobott testrész regenerálja a teljes szervezetet, az egészül ki teljes élőlénné.

Sok édesvízi és szárazföldi planáriáról ismeretes, hogy külső hatásokra, magas hőmérsékletre vagy oxigénhiányra keresztbefűződéssel testüket spontán autotómizálják. A leválasztott részek nem mennek tönkre, hanem teljes állattá egészülnek ki. Ehhez hasonló az EVA KEIL (1924) és STEINMANN (1927., 1928) által tapasztalt *re-individualisatio*. Bizonyos tekintetben eltér az előbbi jelenségtől, más vonatkozásban megegyezik azal. Ebben az esetben is teljes állattá való kiegészülésről és azután bekövetkező autotómiáról van szó. Felfogásom szerint

az említett kutatók tapasztalatai is besorolhatók az új egyedé válással kapcsolatos öncsonkítás körébe. A *Polycelis nigra* O. F. MÜLL. esetében tapasztalta EVA KEIL, hogy egy mereidionális bevágás következtében keletkezett ún. kettősképződmény egy tökéletes, fordított helyzetű egyedet képzett, amely azután a másik hasitékegyedről lefüződött. STEINMANN pedig az *Euplanaria gonocephala* DUG.-nál figyele meg a kettősféjű állat *re-individualisatió*-ját. Megtörtént az, hogy egy kettősképződménynek mindkét feje összeolvadt egymással egy egyedé, vagy pedig az egyik fej lefüződött és a demarkációs vonal sebének meggyógyulása után egy tökéletes új egyed keletkezett belőle.

A *tengeri-csillagoknál* is ismeretes az új egyedé válással kapcsolatos öncsonkítás jelensége. Az *Asterias tenuispina* öncsonkítással levett karja nem pusztul el hanem teljes állattá egészíthető ki.

4. A szaporodással kapcsolatos öncsonkítás

A szaporodással kapcsolatban is megfigyelhető sok állatfajnál az öncsonkítás mind az ivartalan mind az ivaros szaporodás eseteiben.

A *Hydrozoa* és *Scyphozoa* osztályokba tartozó fajok polip alakjainak bimbózása, strombilációja tulajdonképpen ugyancsak öncsonkítási jelenség a végső fokon.

A *Microstomus lineare* MÜLL. örvényféreg is harántbefűződésekkel részekre szakadva szaporodik, tulajdonképpen autotómizál. A *Galandférgek* petékkel teli proglottisainak leválása szintén öncsonkítás.

A soksertéjű-gyűrűsférgek közé tartozó palolo-félék (*Eunicidae*) fajai, az *Eunice viridis* GRAY, az *E. furcata* EHLERS, stb. ugyancsak szép példái a szaporodással kapcsolatos autotómiának. Az epitokok leválása jellegzetes öncsonkítás. Az édesvízi *Lumbriculus variegatus* MÜLL. ugyancsak képes minden külső behatás nélkül az öncsonkításra és ez az ivartalan szaporodás eszköze.

A lábasfejűek közé tartozó *Argonauta*, *Ocythoë* és *Tremoctopus* nemek fainál a megtermékenyítés az öncsonkítás segítségével történik. A spermatophorákkal dúsan megrakott *hectocotylus*-kart az állat párosodás alkalmával amputálja. A leszákadó kar teljesen frissen és mozgékonyan marad meg a nőstény köpenyüregében. A régebbi búvárok ezért élősködő férégeknek tartották, innen kapta a *hectocotylus* nevet. STEENSTUP vizsgálataival kiderítette, hogy az *Argonautidae* leváló karja csak egy szélsőséges esete az ivarika képződésnek. Csaknem valamennyi lábasfejű faj hímnél van ugyanis *hectocotylus*, sőt

nem is egy, hanem több kar is átalakul párzószervvé. A legtöbb esetben a kar átalakulása azonban csekély mértékű nem is válik le. Csupán az *Argonautáknál* és rokonainál differenciálódik szélsőségesen és autotómizálódik.

A szaporodással kapcsolatos öncsonkításnak egyik megjelenési formája az is hogy a termeszek és hangyák nőstényei és hímjei nászrepülés után levetik szárnyaikat. A madaraknak a párzás idején bekövetkező tollvedlése felfogásom szerint ugyancsak a szaporodással kapcsolatos autotómia egyik esete.

Rendkívül érdekes az autotómiának a szervezet regenerációs képességével és a fájdalomérzéssel kapcsolatos összefüggése is. Ez azonban most nem képezheti szemlélődésünk tárgyát.

Összefoglalva az elmondottakat: Az autotómia sokféle esetét és megnyilatkozását 4 csoportba foglalhatjuk. Megkülönböztetünk tehát: *normális* vagy *életmentő-, gyógyító-, az új egyedé válással kapcsolatos* és a *szaporodással kapcsolatos öncsonkítást*. Természetesen ez az osztályozás akkor válik lehetővé, ha az autotómia fogalmát kiterjesztjük mindazokra az esetekre, amelyeket az előbbieken érintettem. A dolgozatomban kifejtettek úgyhiszem nyilvánvalóvá teszik, hogy az autotómia fogalmának ilyen irányú kiterjesztésére és fajainak felállítására meg van az alap.

IRODALOM

Bordage (1897): *Phénomènes d'Autotomie observés chez les nymphes de Monandroptera* Comp. Rend. Acad. Sc. T. 98. Paris. — *Brehm* (1928): *Az állatok világa*. 17. k. (Rákok). Guttemberg. — *Brehm* (1928): *Az állatok világa*. 11. k. (Hüllők). Guttemberg. — *Bresslau* (1928—1933): *Turbellaria*. In *Kükenthals Handb. d. Zool.* Bd. II. — *Doflein—Rzichonov* (1948): *Lehrbuch d. Protozoenkunde*. — *Faussek* (1900): *Die Autotomie und die Schmerzempfindlichkeit im Tierreiche*. Naturwiss. Wochenschr. Bd. XV. — *Fredericq* (1882): *Amputation des pattes mouvement réflexe chez le Crabe*. Arch. d. Biol. T. III. — *Frenzel* (1891): *Über die Selbstverstümmelung der Tiere*. Flüger's Arch. f. d. gesamte Physiologie Bd. 50. — *Hesse—Doflein* (1943): *Tierbau u. Tierleben*. Bd. II. (Selbstverstümmelung). — *Gorka* (1902): *Az állatok öncsonkítása és fájdalomérzése*. Term. Közl. XXXIV. k. LXV—LXVIII. Pótfüzet. — *Kahl* (1930—1935): *Wimpertiere o. Ciliata*. In *Dahl's Tierwelt Deutschlands*. Bd. I u. II. — *Keil* (1924): *Studien über Regulationserscheinungen an Polycelis nigra*. Arch. mikr. Anat. Bd. 102. — *Steinmann* (1927): *Über Re-individualisation d. i. Rückkehr von Mehrfachbildungen zur einheitlichen Organisation*. Arch. f. Entwicklungsmech. Bd. 112. — *Steinmann* (1928): *Über Re-individualisation*. Rev. Suisse d. Zool. T. 35. — *Willey* (1896): *Zoological observations in The South Pacific*. Quart. Journ. Microsc. Science. Vol. 39.

De delatione notis autotomia.

Scripsit: Dr. DESIDERIUS LUKÁCS docens.

(Publicatio cathedrae zoologicae Acad. Paedag. Agriensis.)

Apud multas species animalium haud ignota est res, cui a LEONE FREDERICQ nomen autotomiae datum est. Observationibus nostris et litteratura ad rem pertinenti, — quae nobis praesto est, — nisi notionem istam dilatandam et genera eius discernenda esse arbitramur. Nos genera autotomiae insequentia discernimus: *autotomia normalis* seu *vitam conservans*, — *salutaris valetudini* —, cum *ortu individui novi coniuncta* et *autotomia cum propagatione coniuncta*.

1. *Autotomia normalis seu vitam conservans.*

Summa rei in eo est, quod quaedam species animalium acribus incitantibus externis, chemicis vel mechanicis affectae quasdam partes corporis deiciunt Pars corporis deiecta plerumque regeneratur, quod autem necessarium non est. Quod genus autotomiae exempli causa apud animalia insequentia notum est: *Corycella armata* LÉGER, *Vorticellidae*, *Epystilidae*, *Scutigera coleoptrata* L., *Polynoe cirrata* L., *Cirrhatulus lamarckii* AUD., & EDW., *Carcinus maenas* L., *Alpheus dentipes* M. EDW., *Palinurus vulgaris* L., *Asatacus astacus* L., *Xantho* spec., *Carpellidae*, *Isopoda*, *Galathea*, *Porcellana*, *Pterophorus*, *Catocala*, *Phusia*, *Phalangium opilio* L., *Locustidae*, *Acrididae*, *Monandropoda inuncans*, *Raphiderus scabrosus*, *Solecurtus strigillatus* L., *Aeolis lineata*, *Thethys leporina* L., *Cavolina peregrina* GML., *Octopus defilippii*, *Lacerta viridis* LAUR., *L. agilis* L., *L. taurica* PALL., *Anguis fragilis* L., *Tupinambis teguixin* L., *Gecconidae*, *Ophisaurus ventralis* L., *Sphenodon punctatum* GRAY, *Muscardinus exellanius* L., *Ophiuroidea*, *Crinoidea*, *Holothuria*, *Ascidia*.

Amputatio partis corporis deiectae semper in eodem loco et activo functione musculorum perficitur, ut scrutatores (LÉGER, BÜTSCHLI, CIENKOVSKI, GORKA, FRENZEL, CARRINGTON, VARIGNY, DEWITZ, BORDAGE, FREDERICQ, RIGGENBACH, LENZ, ENTZ sen., WERNER, BOULANGER, MÜLLER, LYDEKKER, FRAISE, WOODLAND, WILLEY et alii, confirmant. Jactura partis corporis animal vitam suam conservat.

2. *Autotomia salutaris valetudini.*

Essentia in eo est, quod animal partem corporis gravi vulnere affectam et aliquando post nihilo minus perituram deponit. Quam rem — observationibus et experimentis — solum apud *Spathidium spathula* O. F. MÜLL., *Sp. hialinum* DUJ., *Sp. corelligyrum* KHAL., *Stentor coeruleus* EHRBG., *St. roeseli* EHRBG. (Ciliata) cognitam habemus. In litteratura huiusmodi additamenta neque Protozois, neque de Metazois inveniri possunt.

3. *Autotomia cum ortu individui novi coniuncta.*

Summa rei est, quod pars corporis deposita organismum totum regenerat. exempli gratia: *Planariidae*, *Asteroidea*. Nostra sententia etiam *re-individualisatio* a STEINMANN apud speciem *Euplanaria gonoccephala* DUG., et a KEIL apud *Polycelis nigra* O. F. MÜLL. usu cognita huc adnumerari potest.

4. *Autotomia cum propagatione coniuncta.*

Ex modis propagationis asexualis huc adnumerari possunt: geminatio apud *Hydrozoa*, strombilatio apud *Scyphozoa*, divisio obliquis in-nexis, ex c. *Microstromum lineare* MÜLL., dissolutio proglottium apud *Cestodes* et dissolutio epitocorum apud species Eunice.

Exempla autotomiae cum propagatione sexuali coniunctae habetur abscisio hectocotylorum apud species *Argonauta*, *Ocythoe*, *Tremoctopus*, ecdysis plumarum avium temporibus copulationis.

ALGAEGYÜTTESEK GRAFIKUS ÁBRÁZOLÁSA

2 eredeti csillagdiagrammal

1941-ben WOYNÁROVICH „Néhány magyarországi víz kémiai sajátosságairól” c. tanulmányában már megírta, hogy a modern limnológia az édesvizek életének tanulmányozása során nem elégedhet meg csupán a vízi szervezetek leírásával, azok beható tanulmányozásával, hanem a vizet élőhelynek tekinti s vizsgálja annak élővilágán kívül valamennyi tényezőjét, sőt a vizen kívül eső környezeti viszonyokat is. A környezeti tényezők közül elsősorban a víz kémiai viszonyai jönnek tekintetbe.

Az egymással össze nem függő édesvizek kémiai összetételében nagy eltéréseket tapasztalunk. A természetben található vízfelhalmozódásokban a következő 8 ion mindig megtalálható: K, Na, Mg, Ca, SO_4 , Cl, HCO_3 , CO_3 . Ezek egymáshoz viszonyított mennyisége azonban szerfelett változatos.

Ha e 8 főionnak természetes vizeinkben előforduló abszolút mennyisége alapján akarnánk vizeinket kémiaiilag osztályozni, nem mennénk semmire, mert ahány víz, annyiféle lenne. Ismeretes azonban, hogy a vizekben előforduló ionok egymáshoz viszonyított aránya relatíve állandónak vehető. Csupán egészen különleges körülmények bolygatják meg ezt az egyensúlyt, mint pl. a szikes löcsák olymértékű lepárolódása, hogy bizonyos sók kikristályosodnak. Jelentéktelen változást idézhet elő az ionok arányában a zöld növények asszimilációja, amidőn a hidrokarbonátból karbonátok válnak ki, amint az a bala-toni hínáros békaszőlő (*Potamogeton perfoliatus*) levelein megfigyelhető. Ez a karbonát — hidrokarbonát — ion egyensúly megváltozása azonban elhanyagolható. Egészen kicsi pocsolýákat, időszakos vizeket nem tekintve, az oldott sótartalom alkotórészeinek egymáshoz viszonyított mennyisége a vízfelhalmozódásokban az év folyamán állandó. Az ionok egymáshoz való viszonyát megváltoztatni is igen nehéz. Vannak azért kivételek. Amint WOYNÁROVICH írja, a Lágymányosi tavat 1941-ig több, mint $\frac{3}{4}$ részéig feltöltötték, s így a Mg ionokkal szemben Ca ion jutott előtérbe. Ennek okát az odahozott rengeteg épület bomlási anyagában látja.

Vizeink kémiai jellemzésére az ionok egymáshoz viszonyított mennyiségét használjuk fel. Ilyen az egyenértékszázalékos

eljárás. Az egyenértékszázalékok táblázataiból azonban nem tükröződik szemléletesen egy-egy fő jellegzetessége. Ezért MAUCHA akadémikus bevezette az egyenértékszázalék alapján történő csillagdiagrammos grafikus ábrázolást.

Ha vizeink kémiai állapotát MAUCHA-féle grafikus ábrázolással akarjuk kifejezni, akkor a következő módon járunk el. A nagyobb mennyiségben előforduló K^+ , Na^+ , Ca^{++} , Mg^{++} , SO_4^{--} , Cl^- , HCO_3^- , CO_3^{--} ionok abszolút mennyiségét egyenértékűyukkal elosztjuk. A kapott számok megmutatják, hogy az illető ionok hány *egyenértékszám*mal részei az oldott sótartalomnak. Az egyenértékszámok összegéből számítjuk ki a kationok és az anionok *egyenértékszázalékát*. A 4 anion és a 4 kation egyenértékszámának a végössze nem mutat nagy eltérést jó elemzés esetében. Végül egy kétszáz területegységnyi sokszög szektoraiban az egyenértékszázaléknak megfelelő négy-szögekkel ábrázoljuk az egyes ionok arányát.

„Célszerű azonban a sótartalom abszolút mennyiségét is egyidejűleg feltüntetni. Míg ugyanis a nagyobb vizek összes sótartalma csak kicsiny eltolódásokat mutat, addig az időszakos vizek sótartalma gyorsan és nagymértékben változhat.” — amint VOYNÁROVICH mondja. (l. c. p. 303)

Kémiai alapon az édesvizek csoportosítása legcélszerűbben az *anionok relatív mennyisége* szerint történhet. VOYNÁROVICH ezen az alapon négy főcsoportot vesz fel:

1. Karbonátos vizek, amelyekben a hidrokarbonát mellett legalább 30 egyenértékszázalék a CO_3 .
2. Hidrokarbonátos vizek. Ezekben a CO_3 vagy hiányzik, vagy csak jelentéktelen %-ban van jelen.
3. Kloridos vizek.
4. Szulfátos vizek.

E négy főcsoporton belül a *kationok viszonylagos mennyisége alapján alcsoportokat* állított fel A karbonátos vizeken belül nátriumkarbonát-hidrokarbonátos vagy sziksós vizeket; a hidrokarbonátos vizeken belül nátriumhidrokarbonátos vagy magnéziás; a kloridos vizeken belül nátriumkloridos vagy konyhasós és végül a szulfátos vizeken belül nátriumszulfátos, vagy glaubersós és magnéziumszulfátos vagy keserűsós vizeket különböztetünk meg.

A feltüntetett csoportok *típusok*, ezért közöttük vannak átmeneti *típusok* is. Ilyen adódhat, ha több ion dominál.

Ha egy vizet kémiailag jellemezni akarunk, akkor a benne legalább 30 egyenértékszázalékkal szereplő kation neve után a

benne ugyancsak domináló anion nevét is megemlítjük. A Balaton pl. magnéziumkarbonátos fő 400 mg/liter összsótartalommal. A hortobágyi halastavak nátriumhidrokarbonátos halastavak, a Szelidi-tó nátriumkloridos-hidrokarbonátos fő.

A korszerű biológiai kutatások a tavakat, természetes vizeket nagyobb összefüggéseikben igyekeznek jellemezni. Így a természetes vizek egyre szaporodó botanikai és zoológiai analízisei szükségessé teszik olyan eljárás kidolgozását, amelyek a nehezen összehasonlítható táblázatok mellett a MAUCHA-féle eljáráshoz hasonlóan gyors áttekintést biztosítanak az élővilág állapotáról. A természetes vizek kémiai viszonyainak MAUCHA-féle grafikus ábrázolásához hasonlóan megkísértem a vizek mikroszkópikus növényegyütteseinek az ábrázolását. A kémiai és biológiai eredmények sikeresebb egybevetése céljából igyekeztem eljárásomat a lehető legszorosabbra fűzni a kémiai grafikus ábrázolási eljárással. Egyúttal arra is törekedtem, hogy olyan eljárást dolgozzak ki, amely alkalmas keretet nyújt bármely biotóp élővilágának a bemutatására.

A természetes vizekben nagyobb mennyiségben előforduló 8 ionhoz hasonlóan vizeink mikroszkópikus növényvilágát 8 szektorra vetítettem. Északról kiindulva az óramutató járása szerint haladva, az egyes szektorok a következő algacsoportokat tartalmazzák: Cyanophyta, Euglenophyta, Xanthophyceae (Heterocontae), Chrysophyceae, Bacillariophyceae, Pyrrophyta, Chlorophyceae (incl. Charophyceae) és Conjugatophyceae. Hazánkban a Phaeophyceák nem fordulnak elő, a Rhodophyceák pedig jelentéktelenek.

Az első szektorba a meglehetősen egyöntetű biológiai karakterű kékalgák kerülnek. Autotróf, a széndioxidot fotoszintetikusán asszimiláló szervezetek, amelyek hajlanak a hetrotrof életmódra, mert a szerves anyagokkal, különösen a N-el szennyezett vizeket kedvelik, e szétbomló szerves vegyületeket feldolgozhatják. A következő szektor tagjai az Euglenophytonok, a szerves vegyületekben gazdag édesvizeket kedvelik. Felmerülhet az a probléma, vajon e szintelen oszorosokat ne különítsük el a klorofillosoktól? Úgy vélem ezt megoldhatónak, hogy ebben a szektorban, de más jelzéssel ábrázolhatnánk. Ha zoológiai csillagdiagrammot is szerkesztünk, akkor e szintelen Flagelláták ott kapnak helyet. A harmadik, negyedik és ötödik szektorba egy törzs: Chrysophyta 1—1 osztálya került. Az egy törzs azért került három szektorba, mert a Xanthophyceák, Chrysophyceák és a Bacillariophyceák, azaz a sárgászöld, s sárga és a kovámoszatok környezetükkel szemben más-más igényt támasztanak

s jellegzetesek lehetnek a növényegyüttesre. A hatodik szektorba jutott Pyrrophyta törzs szétválasztásáról is lehetne szó: Cryptophyceae, Dinophyceae. Hazai vonatkozásban azonban ez nem látszik szükségesnek, mert a Cryptophyceák előfordulása kvantitatíve nem jelentős, míg a Dinophyceák egy-egy biotópban igen fontos tagjai az élemláncnak (Balaton, néhány Tisza-halovány). Az utolsó két szektor a Chlorophyta törzssel foglalja magában; e törzs két osztálya: a Chlorophyceae és a Conjugatophyceae külön szerepel, amit a Conjugatophyceák bitóppal szembeni eltérő igénye indokol. A Chlorophyceákhoz, a zöldalgákhoz nagy fajszerűségű, filogenetikailag is több fejlődési lépcsőt előtáró, s ezért biológiailag, ökológiailag is változatos rendek találhatók: Volvocales, Chlorococcales, Ulotrichales, Siphonocladiales, Siphonales. Itt — különösen a Volvocalesre gondolva — a szektoron belül esetleg eltérő mintázattal fel lehetne tüntetni, ahol produkciósbiológiailag jelentősebbek az egyes rendek kvantitatív viszonyai.

A sorrend a Cyanophyceáktól kiindulva a mai fejlődéstörténeti felfogást tükrözi. Emellett így egybe esik az édesvizekre annyira jellemző, s biológiailag nagyon fontos hidrokarbonát-ion és a produkciósbiológiailag legjelentősebb osztály helye, ami megkönnyíti a kémiai és a botanikai összehasonlítást.

H. JARNEFELT 1952-ben megjelent munkájában az egyes planktoncsoportok térfogatszázaléka alapján már megkísérelte a növényegyüttesek grafikus ábrázolását. JARNEFELT kört osztott be 12 részre. A legmagasabban lévő körcikkek a Chrysoomonadináké. Az óramutató járása szerint haladva ezt a *Diatomeae*, *Heterokontae*, *Cyrtomonadinae*, *Peridineae*, „*Cetera*”, *Cyanophyceae*, *Volvocales*, *Tetraspolares*, *Protococcales*, *Desmidiaceae* és az *Euglenales* követi. (Järnefelt terminológiáját használva). Munkájában írja: „Indem das Areal des gesamten Polygons 100% entspricht, würde es in seiner Gesamtheit schwarz sein, wenn jede Phytoplanktongruppe ihrem Volumen bzw. ihrer Artenzahl nach gleich stark repräsentiert wäre. Das Areal des einer Gruppe zugehörigen schwarzen Feldes entspricht also dem Anteil der fraglichen Gruppe in %. Naheres über das Prinzip solcher Figuren bei MAUCHA (1932).” (1. c. p. 6.).

JARNEFELT ábrázolási módja azonban eltér MAUCHA eljárásától. MAUCHA körberajzolt szabályos 16 szöveget vesz fel, ahol egyes szektorokba rajzolt négyszögek területe arányos az ionok egyenértékszázalékával. Järnefelt ábráiról nem állítható, hogy az egyes körcikkekbe rajzolt négyszögek területe arányos lenne az algacsoportok térfogatszázalékaival. Beosztását sem

tartom megfelelőnek. Feleslegesnek vélem a *Chlorophyceae* osztály egysejtű szabadon mozgó, vagy mozdulatlan, coenobimusz tagjainak (Volvocales, Tetraspolares, Protococcales) külön-külön ábrázolását, közben pedig a fonalas rendek (Ulotrichales, Siphonocladiales, Siphonales) számára nem jut hely.

JARNEFELT grafikus ábrázolásánál megfelelőbb TAMAS Gizella 1955-ben megjelent dolgozatában (fig. 33—49) közölt ábrázolási mód. TAMAS az 1940-es években gyűjtött balatoni phytoplankton *Cyanophyceáit*, *Flagellatáit*, *Heterokontáit*, *Bacillariacéit*, *Conjugatáit*, *Chlorophyceáit* dolgozta fel munkájában. Diagrammjai alatt ezek olvashatók: „A fitoplankton társulásban résztvevő rendszertani csoportok %-os összetétele a fajsám alapján. (Maucha-féle ábrázolási mód. Vö. Járnefelt 1952. 6. o.)” Dolgozata szövegében egyetlen mondata utal eljárására: „Rendszertani összetétel és annak alakulása az év folyamán. (33—49. ábra)” (p. 216.). Ábrázolásában eltér eljárástól, mert

1. A megvizsgált csoportok fajsámainak %-os arányát vetítette fel diagramjaiban, azaz kvalitatív diagrammokat készített.

2. Diagramjaiban nem a teljes növénytársulást tüntette fel. Amint írja, dolgozatában a Dinoflagellátákra nem tér ki.

3. Hat szektorba vetíti az algákat s az óramutató járása szerint, északról kiindulva az alábbi algacsoportokat szerepelteti nomenklaturája szerint: *Cyanophyceae*, *Flagellatae*, *Heterocontae*, *Bacillariaceae*, *Conjugatae* és *Chlorophyceae*.

Megegyezünk abban, hogy — hivatkozik is — a MAUCHA-féle ábrázolási módot követi. A hivatkozás helyesen a MAUCHA-féle eljárás formái részére vonatkozhat, mert MAUCHA ábrázolási módja kvantitatív jellegű, az előforduló ionok abszolút mennyiségéből indul ki, megállapítja azok egyenértékszámát, ezekből az egyenértékszázalékokat, s ezt vetíti fel 8 szektorba. TAMAS Gizella eljárása egy adott vizsgálatra alkalmazható, de ilyen formában máshol már módosításra szorul. Kifejezésre jut benne azonban nagyon helyesen a növényegyüttesek világos szemléltetésére való törekvése.

Az általam használt 8 szektoros ábrázolási módot alkalmasabbnak tartom, mind JARNEFELT, mind TAMAS eljárásánál, mert egyrészt az édesvizekben előforduló valamennyi algacsoport helyet kap azon, másrészt teljesen megegyezik a MAUCHA-féle egyenértékszázalékos kémiai ábrázolási móddal, s így a vizek biológiai és kémiai spektruma könnyen összeha-

sonlítható. Ábrázolási eljárásom csekély változtatással tenger-vizekre is alkalmazható.

Az egyes szektorok megszerkesztéséhez ismernünk kell az illető algacsoport százalékos kvantitatív adatát. Ez lehet egy gyűjtés egy hónap, egy évszak, vagy egy teljes év százalékos adata. A hónapos, évszakai és éves százalékos adatok átlag-adatok. Nemcsak kvantitatív, hanem kvalitatív, azaz a növényegyüttes egyes csoportjaiban előforduló fajok számának alapján is készíthetünk csillagdiagrammokat. Biocoenosis vizsgálatoknál azonban a kvantitatív diagrammok sokkal fontosabbak s produkciósbiológiailag többet mondanak.

Trigonometriai úton az egyes algacsoportok százalékos adataival arányos területű négyszögeket szerkesztünk, s ezeket a négyszögeket a kémiai ábrázoláshoz hasonlóan egy kettőszáz egységnyi területű sokszög egy-egy szektorában helyezzük el. Ha pl. a Cyanophyta 25%-ban részese a növényegyüttesnek, akkor a 25%-nak megfelelő terület egy teljes szektorral, azaz a körbe rajzolt szabályos 16-szög 2/16-od részével lesz egyenlő. Ha a Cyanophyta %-os adata kisebb, akkor a négyszög a szektor határán túl terjed.

Az egyes algacsoportok %-os adatainak megfelelő hosszúságokat a szektorok felezőre mérjük. A %-számnak megfelelő hosszúságot úgy kapjuk meg, hogy az illető algacsoport %-számát elosztjuk a körsugár, tehát a szektorfelező és a szabályos 16-szög középponti szögének, vagyis $22,5^\circ$ szinuszának a szorzatával. MAUCHA szerint a 200 területegységnyi körbeírható sokszög sugara 8,08 hosszúságegységgel egyenlő

$$(R = \frac{25}{\sin. 22,5^\circ} = 8,082)$$

Két cm sugarú kör esetében az algacsoportok %-ainak megfelelő s a szektorfelezőkre felmérendő hosszúságot cm-ben megkapjuk, ha a %-os értéket 0,08-dal megszorozzuk. Ha a kör 5 cm sugarú, akkor a %-os adatokat 0,2-del szorozzuk meg.

A kapott phyto-csillagdiagramm a növényi mikroszervezetek relatív, egymáshoz viszonyított arányos mennyiségét híven tükrözi. A phytoplankton abszolút mennyiségét két módon fejezhetjük ki: vagy a csillagdiagrammok eltérő méreteivel, vagy a diagrammok mellett az egy liter vízben élő mikroszervezetek számának a felüntetésével.

Ha a diagrammok mellett a literszámmal érzékeltetjük a plankton abszolút mennyiségét, úgy a havi, évszakai és évi dia-

grammok esetében a *literátlag* megállapítása szükséges. A literátlagot úgy kapom meg, hogy a szabályos időközökben merített gyűjtések egy-egy literében található mikroszervezetek számát összeadom és elosztom a gyűjtések számával.

Az elmondottakból következik, hogy hálós gyűjtések feldolgozásával — a nannoszervezetek hiányos jelenléte következtében — kevésbé megbízható diagrammokat kaphatunk, mint a merített gyűjtések adataiból.

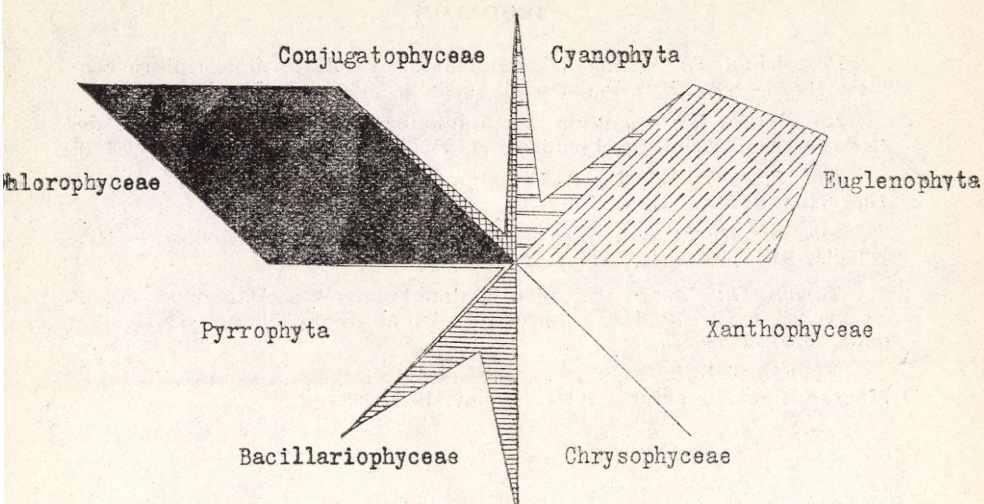
A biológiai csillagdiagrammok jól tájékoztathatnak egy-egy tő mikroszervezeteinek egymáshoz viszonyított mennyiségéről. Vajon egy-egy biocoenosis %-os összetétele épp oly jellemző-e egy-egy élőhelyre, mint a kémiai csillagdiagramm, azt több éves megfigyelések dönthetik el.

A biológiai csillagdiagrammok lehetővé teszik a biodinamikus terek botanikai zoológiai jellemzését. A Hortobágyi Halgazdaság I—II számú halastava pl. Chlorophyceás—Euglenophytás; a VII. számú halastó Chlorophyceás—Cyanophytás tő. Ha a legjellegzetesebb, leggyakoribb algacsoportok után a literátlagot is közöljük, elélnk tárul az illető élőhely mikroszervezeteinek a sűrűsége is.

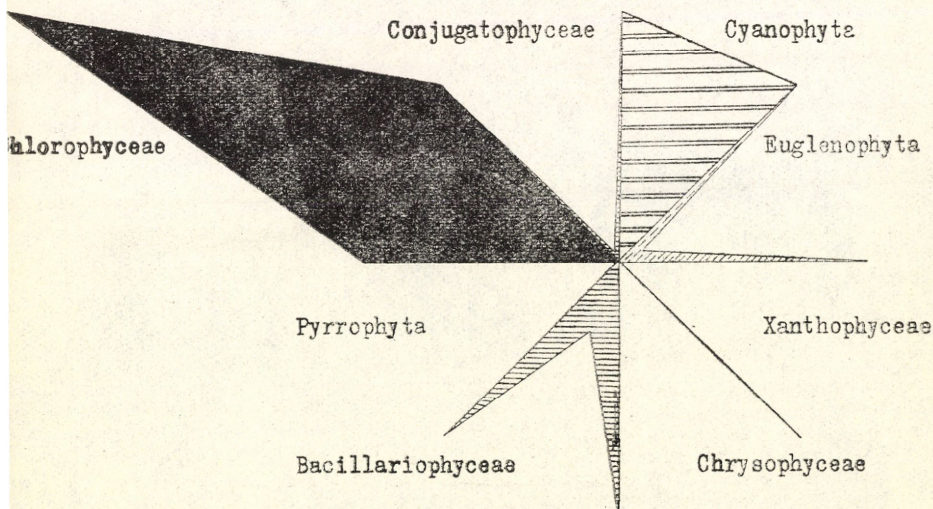
A csillagdiagrammok a biotop mikroegyütteseinek kvantitatív állapotát tükrözik. Az egyes törzsekbe, osztályokba tartozó *fajok számáról* készített diagrammok, a *kvalitatív diagrammok* a mennyiségi viszonyok mellett a mikroegyüttesek faji összetételéről tájékoztatnak. A fajok számarányát mutató kvalitatív diagrammokra a köralakban történő megoldást javasolom, amint azt KOL ERZSÉBET tanulmányában (l. c. fig. 14) is szemléltethetjük, mert így a mennyiségi és a fajszámarány viszonyok is élesen elütnek egymástól. Ezt a megoldást alkalmaztam idézett tanulmányomban is (l. c. fig. 5).

Hidrozoológusainktól várhatjuk a zoológiai csillagdiagramm elkészítését. A kémiai, botanikai és zoológiai csillagdiagrammok s a literátlagok segítségével sikeresebben láthatunk hozzá vizeink csoportosításához.

A Hortobágyi Halgazdaság I-II.számú halastavának 1951.évi algacsillagdiagramja. - A tó évi literátla: 897 867.

A Hortobágyi Halgazdaság VII.számú halastavának 1951.évi algacsillagdiagramja. A tó évi literátla: 12 339 649.

IRODALOM

Hortobágyi T.: Adatok a szegedi Fehértó halastavainak mikrovegetációjához. — Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve II. Eger, 1956.

Jarnefelt, H.: Plankton als Indikator der Trophiergruppen der Seen. — Ann. Acad. Sc. Fennicae. A. IV. Biologica. Helsinki, 1952: 1-29.

Kol, E. és Tamás, G.: A Pécsely-patak mikrovegetációja. — Annal. Biol. Tihany, XXII. 1954: 87—106.

Maucha, R.: A víz kémiai összetételének grafikus ábrázolása. — Hidrológiai Közlöny, XIII. Budapest, 1933.

Tamás, G.: Mennyiségi planktontanulmányok a Balatonon IV. A negyvenes évek fitoplanktonjáról. — Annal. Biol. Tihany, XXII, 1954 (edit. 1955): 199—225.

Woynárovich, E.: Néhány magyarországi víz kémiai sajátosságairól. — Magyar Biol. Kut. Munk. XIII. Tihany, 1941: 302—315.

ADATOK A SZEGEDI FEHÉRTÓ HALASTAVAINAK MIKROVEGETÁCIÓJÁHOZ

4 eredeti ábrával és 2 diagrammal

A Szeged mellett elterülő Fehértó II. számú halastavából WOYNAROVICH ELEK által gyűjtött vízminta (1954. VII. 23. 13 óra; 20 cm vízmélység) feldolgozása során találtam a *Marssoniella minor* néven elnevezett új *Cyanophyceát* amelynek a leírása a következő.

A sejtek cseppalakúak, hosszuk $1,3-1,8\ \mu$, szélességük $0,8-1\ \mu$. Kiszámú, homogénnek látszó nyálkába ágyazott telepekben találhatók. A telepek legnagyobb sejt száma eddig 26 volt. A plazma homogén, világoskék. A sejtek a coloniában lazán, egymástól távolabb és sugaras elrendezésben mutatkoznak. A colonia átmérője $8-15\ \mu$. A sejtek a hossz tengelyük irányában osztódnak. (Fig. 1—3). Az előfordulási helye nátrium-karbonát-hidrokarbonátos szikes tó (Woynárovich, 1941).

GEITLER (1930—1932), HUBER—PESTALOZZI (1938) *Cyanophyceae* határozó könyveikben a *Marssoniella* genusban csupán egyetlen fajt, a *M. elegans* LEMM. algát közlik. GOLTERBACH—KOSZINSZKAJA—POLJANSZKIJ munkájukban (1953) e fajt és a f. *compacta* (POPOVA) HOLLERB. alakját ismeretik. A rendelkezésre álló irodalomban más *Marssoniellara* nem akadtam.

Az új faj a *Marssoniella elegans*tól az alábbiakban különbözik:

1. Alakja nem megnyúlt körte, inkább rövid csepp.
  2. Jóval kisebb. A f. *compacta* sejt mérete: $4-5,5 \times 2\ \mu$.
- míg az új fajé: $1,3-1,8 \times 0,8-1\ \mu$.

A f. *compacta* alaktól is eltér, mert

1. A coloniákban a sejtek lazán állanak.
2. Jóval kisebb. A f. *compacta* sejt mérete: $4-5,5 \times 2\ \mu$.

A marssoniellák a ritka *Cyanophyceák*hoz tartoznak. Talán azért kerülnek olyan ritkán elő, mert kis termetük, világoskék színük következtében igen nehezen vehetők észre. A Fehértóban is ritkák, emellett könnyen elnézzük a parányi telepeket.

A gyűjtőhelyen mellette több nevezetes szervezet élt. A plankton tagjait az alábbi növények alkották.

Cyanophyta

1. *Microcystis elabens* KÜTZ. — A sejtek mérete: $3-4 \times 1,8-2 \mu$.
2. *Merismopedia tenuissima* LEMM. — Sejtméret $1,2-1,4 \mu$. A kolóniák kevés, 4, 8, 16, ritkábban több sejttűek.
3. *Marssonella minor* Hort. n. sp. — Leírását fentebb közöltem.
4. *Aphanizomenon flos-aquae* (L.) RALFS — A trichomák egyenként láthatók, gázvacuumosak, szélességük $5,5-6 \mu$. Heterocysta gyakori, spóra elenben ritka.

1

2

3

Euglenophyta

5. *Euglena proxima* DANG — A sejtek hossza $51-70 \mu$, szélessége $15-22,5 \mu$.

Chrysophyta

Bacillariophyceae

6. *Melosira granulata* var. *angustissima* Müller — A sejtek megnyúltak, szélességük $3,2-3,8 \mu$.
7. *Cyclotella comta* (E) Kg — A sejtek átmérője $12-16 \mu$.
8. *Diatoma vulgare* BORY. — Sejtmérete $30-40 \times 10-14 \mu$.

Chlorophyta

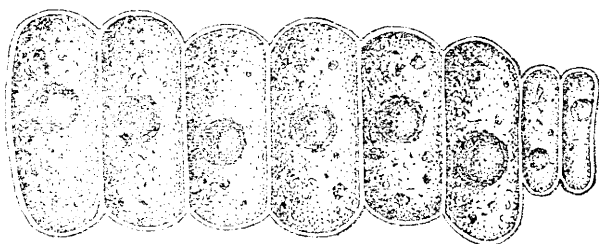
Chlorophyceae

9. *Characium Judai* (G. M. SMITH) FOTT (Syn.: *Characium gracile* Schiller) — Az egyenes vagy kissé görbült sejtek végeik felé fokozatosan elvékonyodnak és csúcsukon hosszú, egyenes tüskében végződnek. Alsó részük szintén elkeskenyede-

dik, vékony nyúlványban folytatódik, amely kétfelé ágazva, kihegyesedő tuskében végződik. A teljes sejt hossza $51-53\ \mu$, szélessége $3,3-5,6\ \mu$. A sejtekben 1—1 pyrenoida látható.

10. *Oocystis solitaria* var. *elongata* PRINTZ — A megnyúlt ovális sejtek rendszerint négyesével, nyolcasával közös burokban figyelhetők meg. A négy sejtet tartalmazó burok mérete $20 \times 11,3\ \mu$, a nyolc sejtű mérete $23 \times 16\ \mu$. A sejtek hossza $10-11,3$, szélessége $5-6\ \mu$.

11. *Oocystis Borgei* SNOW. — Elhetnek egyedül, ekkor nagyok, hosszuk $15-16\ \mu$, szélességük $11-13\ \mu$. Gyakoribb a két vagy négy sejtet tartalmazó telep; ezekben a sejtek mérete $10-11,2 \times 6-6,5\ \mu$.

4

12. *Tetraëdron muticum* (A. BR.) HANSG. — Egy oldal hossza $8,4-12,6\ \mu$.

13. *Tetraëdron trigonum* (NAEG.) HANSG — egy oldal hossza $16-18\ \mu$.

14. *Scenedesmus arcuatus* LEMM. — A coenobiumok leginkább 4 sejtűek, ritkábban 8 sejtűek. A sejtek mérete $10-12 \times 6-6,5\ \mu$.

15. *Scenedesmus ecornis* var. *major* CHOD. — A coenobiumok rendszeren 2, de gyakrabban 4 sejtűek. A sejtek mérete $8,4-16 \times 3,2-5,8\ \mu$. Egy alkalommal olyan 8 sejtű coenobiumot láttam, amelyben 6 sejt jól kifejlődött, s normális alakú volt; itt a sejtek hossza $14-16\ \mu$, szélessége $5,5-5,8\ \mu$ volt. A két utolsó sejt kimondottan törpenövést mutatott, mert hosszuk $8,4-8,7\ \mu$, szélességük $2,8-3\ \mu$ volt. Nagyon emlékeztettek a szabadon előforduló kétsejtű *polymorphus* alakokra (fig. 4).

16. *Scenedesmus ecornis* var. *disciformis* CHOD. — A coenobiumok mindig 8 sejtűek. A sejtek mérete $5,6-12 \times 2,8-7\ \mu$.

17. *Scenedesmus armatus* var. *typicus* CHOD. — A coenobiumok 4 sejtlűek, a sejtek mérete $8-9 \times 3-3,2 \mu$.

18. *Scenedesmus armatus* var. *bogláriensis* f. *bicaudatus* HORT. — A telepek mindig 4 sejtlűek. A sejtek hossza $14-15 \mu$, szélessége $3,5-4,2 \mu$. Az egyik átló irányában álló szélső sejtek hosszú tüskéi $11-13 \mu$ méretűek. Az egyes sejtvégeken még kis tüskék is lehetnek. Mindegyik sejten hosszanti irányban 1—1 borda fut végig. — A f. *bicaudatus* alakot először 1943-ban Balatonban, nyíltvízben, május, június hónapokban észleltem. A balatoni alakok zömökebbek; szélességük csaknem azonos a fehértói alakokkal, míg hosszuk kisebb, csupán $8,8-11,2 \mu$. Tüskéjük is rövidebb: $8-9,5 \mu$.

19. *Scenedesmus quadricauda* CHOD. — Négysejtű coenobiumokat láttam. A sejtek hossza $16,8-18 \mu$, szélessége $5,5-6,4 \mu$. A tüskék hosza $13-14,5 \mu$.

20. *Crugenia triangularis* CHOD. — A coenobium 4 sejtlű. A sejtek átmérője $4-5 \mu$.

21. *Crucigenia tetrapedia* (KIRCHN.) W. et W. — A coenobiumok 4 sejtlűek. Négy 4 sejtlű coenobium syncoenobiummá egyesül. Az egyes sejtek mérete kifejtett, osztódás előtti állapotban $6,5-7 \times 4-4,2 \mu$.

22. *Actinastrum Hantzschii* LAGERH. — A szivaralakú sejtek mérete $14-26 \times 3-6 \mu$. A telep 8 sejtlű.

23. *Tetrastrum apiculatum* (LEMM.) SCHMIDLE. — A telepek leginkább 4 vagy 8 sejtlűek; többsejtű coenobiumok igen ritkák. A sejtek hossza $4,2-7 \mu$, szélessége $2,8-5 \mu$.

24. *Tetrastrum staurogeniaeforme* (SCHRÖD.) LEMM. — A négysejtű telep egyes sejtjeinek mérete $4,2-5 \mu$. A tüskék hossza $2-3 \mu$.

25. *Kirchneriella Jávorkae* HORT. — A félgömbalakú kiemelkedésekkel díszített sejtek mérete $9,5-9,8 \times 8,7-11,2 \mu$. A sejtvastagság $5,3-5,6 \mu$. Oldalnézeten a sejtek megnyúlt tojásalakúak.

26. *Dictyosphaerium pulchellum* var. *minutum* DEFL. — A telep 4, vagy 16 sejtlű. A fiatal sejtek átmérője $2-2,3 \mu$, míg az időseké, a szaporodás előtt állóké $4-4,2 \mu$.

27. *Ankistrodesmus convolutus* CORDA. — A különbözőképpen görbült, végeik felé elvékonyodó sejtek hossza $8,4-12 \mu$, szélessége $1,8-2 \mu$.

28. *Ankistrodesmus setigerus* f. *minus* G. S. WEST. — A félholdszerűen meghajlott sejtek hossza $26-32 \mu$, szélessége $2,6-2,8 \mu$.

29. *Coetastrum cambricum* var. *intermedium* (BOHLIN) G. S. WEST. — A coenobiumok 8, vagy 16 sejtűek. A szaporodás előtt álló sejtek átmérője 11—12 μ . A gyűjtésben a legtöbb sejt szaporodik.

Conjugatophyceae

30. *Closterium acutum* var. *variabile* (LEMM.) KRIEGER. — A félholdszerűen hajlott sejtek hossza 80—93 μ , szélessége 3—3,8 μ .

* * *

Július az algák kifejlődésére nézve a legkedvezőbb hónapnak vehető, mégis az előkerült szervezetek fajszáma nem sok. A Hortobágyi Halgazdaság halastavaiban nyáron sokkal többféle alga gyűjthető, az algaegyüttes ott sokkal színesebb. A hortobágyi I—II. számú halastóban pl. nyáron 90, a VII. sz. halastóban ugyanekkor 109 féle algát találtam. A balatonboglári nyíltvízi sestonban pedig júliusban 223 féle alga élt. Annak ellenére, hogy a Fehértó II. számú halastavából csupán 30 féle szervezetet közlök, mégis ebben az egy gyűjtésben is Magyarországra nézve több ritka és érdekes növény került elő, sőt a tudományra egy fezeneken felül újnak bizonyult. Az új *Marssoniella minor* a nemzetség második ismert faja. A *Cyanophytonok* között külön megemlítésre érdemes a *Microcystis clabens*, a *Chlorophyceák* közül a *Characium Judai*, a *Scenedesmus armatus* var. *boglariensis*nek a balatonboglári nyíltvízi sestonjából leírt s most másodízben megtalált f. *bicaudatus* alakja; továbbá a Hortobágyi Halgazdaság tavaiból 1954-ben közölt, s most ismét előkerült *Kirchneriella Jávorkae*.

A hazai halastavak tehát rendkívül érdekes élővilágot tartalmazó, sok tudományos újdonságot őrző, s még alig ismert biotópok.

Az algaegyüttes szervezetei az alábbi csoportokhoz tartoztak:

Cyanophyta	— — — — — — — —	4
Euglenophyta	— — — — — — — —	1
Chrysophyta, Bacillariophyceae	— — — — — — — —	3
Chlorophyta, Chlorophyceae	— — — — — — — —	21
Chlorophyta, Conjugatophyceae	— — — — — — — —	1
Összesen	— — — — — — — —	30

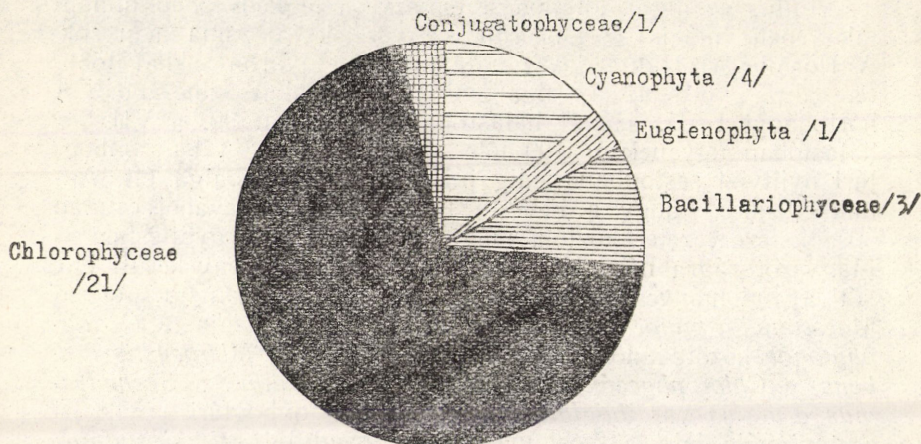
A fajok 70%-át a zöldalgák képviselik, a haltáplálék ebből a szempontból kedvező, hiszen a Chlorophyceák elsőrendű alap-

haltakarmányok. A fajok 13,3% át kitevő kéalgák és a 10%-át lefoglaló ostorosok qualitative már nem jelentenek sokat.

Az egyes csoportok *quantitative* az alábbi %-os arányban részesei a planktonnak:

Cyanophyta	— — — — —	21 %
Chrysophyta, Bacillariophyceae	— — —	5 %
Chlorophyta	— — — — —	74 %
Összesen	— — — — —	100 %

5. A szegedi Fehértó II.számu halastavának planktonjában
1954.VII.23.-án megfigyelt algafajok száma.
/Qualitativ diagramm/.

A kimutatásban nem szerepelnek az ostorosok, mert az egyetlen *Euglena proxima* igen ritka szervezet, így *quantitative* számításba nem jön.

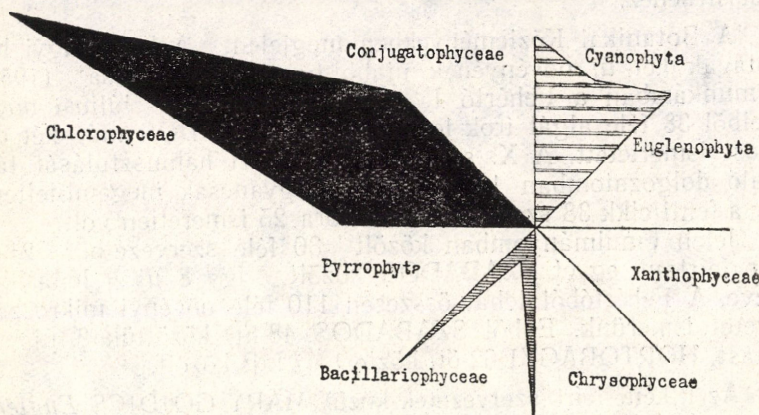
Az egyes szervezetek közül egyedszámával alig emelkedik ki néhány. Ilyen a *Merismopedia tenuissima*, a *Scenedesmus ecornis* var. *major*, az *Oocystis solitaria* var. *elongata*, az *Oocystis Borgei* és a *Dictyosphaerium pulchellum* var. *minusculum*.

A gyűjtés *qualitativ* és *quantitativ* állapotának világosabb érzékeltetésére elkészítettem a fajsza-
mokok figyelembevételével a köralakú *qualitativ* diagrammot, az egyedszámok alapján pedig a *quantitativ* csillagdiagrammot. Az egyes algacsoportok jel-

zése megegyezik. Meglepő, hogy a qualitative domináló szervezetek, a zöldalgák és a quantitative legfontosabb szervezetek ugyan azok. A Hortobágyi Halgazdaság halastavaiban nyáron a zöldalgákból és az ostorosokból találtam legtöbbféle szervezetet; quantitative viszont az I–II. sz. halastóban az ostorosok, a VII. sz. halastóban a kékalgák a legjelentősebbek.

A Fehértó halastavainak mikroszervezeteivel SZABADOS MARGIT három tanulmányában is foglalkozik. Első közleményében (1949) a tó *Volvocaleseit* és *Flagellatáit* ismerteite. Az V., VI., VII. sz. halastavakból, a hűtőtóból, s több ívó tóból gyűjtött 6 hónapon (X., XI., I., III., IV. és V.) át. Tanul-

6. A szegedi Fehértó II.számú halastavának 1954.VII.23.-i quantitativ diagramja.

mányában összesen 46 féle szervezetet ismertet, közülük a tudományra is új 3 varietas.

Második tanulmányában (1950) néhány Szeged környéki vízvirágzást ismertet. Ezek egyike a szegedi Fehértó halgazdasága udvarán egy kis pocsolyában alakult ki 1939. I. hónapjában. Innen 2 *Volvocales* és 5 *Euglenophytont* közöl. E 7 szervezet ugyan nem a halastavakból került elő, de azok közvetlen közelében mutatkoztak, így a Fehértó mikrovegetációjához sorolhatók.

Harmadik cikkében (1950) az *Euglena granulata* (KLEBS) LEMM. fejlődéséhez közöl adatokat. Ezt az ostorost a Fehértó III. sz. halastavában 1949. X-ben észlelt vízvirágzásban figyelte meg.

SZABADOS MARGIT tanulmányaiban összesen 48 féle algát ismertet (második tanulmányának 5 adata előfordul az első munkában, éppen így a harmadik tanulmány Euglenája is szerepel az első cikkben). Közleményem 30 féle szervezetéből egyet: az *Euglena proximát* már megtaláljuk az említett közleményekben

Az Acta Botanicában a szegedi Fehértó X. számú halastavának őszi halpusztulását tárgyaló dolgozatomban (1955) WOYNAROVICH ELEK által gyűjtött mintában egy vízvirágzást analizáltam, s abban 32 féle növényi mikroszervezetet ismertem fel. Közülük SZABADOS 3 ostorost már leírt említett munkáiban, így 29 adattal járultam a Fehértó elővilágának a felderítéséhez.

A Botanikai Közleményekben megjelent „A hortobágyi halastavak két új növényének újabb hazai előfordulása” (1956) c. munkámban a Fehértó I. számú halastavának júliusi növényeiből 38 féle algát írok le. Közülük SZABADOS már két ostorost ismertetett. A X. számú halastó őszi halpusztulását tárgyaló dolgozatomban 11 algát már ugyancsak megemlítettem. Így a fenti cikk 38 szervezetéből a tóra 25 ismeretlen volt.

Jelen tanulmányomban közölt 30 féle szervezetből 21-et már leírtam, egyet SZABADOS közölt, így 8 új a halastóra nézve. A Fehértóból tehát összesen 110 féle növényi mikroszervezetet ismerünk. Ebből SZABADOS 48-at, közöttük 3 új varietast, HORTOBÁGYI 62-öt, közte 1 új fajt közölt.

Az újként leírt szervezetek közül MARY GOJDICS *Euglena* monográfiájában SZABADOS két új varietásáról megemlékezik (1953: 173, Plate 38. fig. 11; 90, 184, Plate 7. fig 10). HUBER—PESTALOZZI 1955-ben megjelent *Euglenophyceákat* tárgyaló munkájában — sajnálatosan — nem tér ki rájuk, pedig az irodalomjegyzékben (p. 584) idézi a dolgozatokat.

Amint látható, a hazai halastavak élőlényeinek kutatása tudományos szempontból igen szép eredményekkel kecsegtet, hiszen a tanulmányozott 110 féle szervezet közül számos hazánkból még eddig ismeretlen volt, s a tudományra is 3 ostoros és egy kékalga újnak bizonyult. Gyakorlati vonatkozásban is ugyanilyen hálás területek, mert a mikroszervezetek minőségi és mennyiségi ismerete alapján láthatunk hozzá halastavaink racionálisabb trágyázásához és takarmányozásához, s ezzel a halhúshozam emeléséhez.

Literatura

1. *Brunnthaler, J.* — *Lemmermann, E.* — *Pascher, A.*: Chlorophyceae I. — in *Paschers Süßw. - Fl.* 5. Jena, 1915.
2. *Chodat, R.*: Scenedesmus. Extrait de la Revue d'Hydrologie III. Année No 3/4. Aarau, 1926.
3. *Deflandre, G.*: Contribution á la flore algologique de la Basse-Normandie. — Bull. de la Soc. Bot. de France. Tom. II 1926: 701—717.
4. *Fott, B.*: Die planktischen Characium-Arten. — *Studia Bot. Cechica* Vol. V. Fasc. 3—4. Prague, 1942: 156—166.
5. *Geitler, L.*: Cyanophyceae (Blualgen) — in *Rabh.'s Krypt. - Fl.* Leipzig 1930—1932.
6. *Goidics, M.*: The genus Euglena. — The Univ. of Wisconsin Press. Madison, 1953.
7. *Gollerbah, M. M.* — *Koszinszkaja, Je. K.* — *Poljanszkij, V. I.*: Szi-nyizelenüje Vodoroszli. — *Opregyelityelj presznovodnüh Vodoroszlej SzSzSzR. Vüpuszk* 2. Moszkva, 1953.
8. *Hortobágyi, T.*: A Scenedesmus armatus Chod. var. bogláriensis Hortob. két új formája. Zwei neue Formen des Scenedesmus armatus Chod. var. bogláriensis Hortob. — *Hidrologiai Közlöny, Budapest, 1949: 304—305.*
9. *Hortobágyi T.*: Les nouveaux micro-organismes de l'établissement piscicole de Hortobágy et du lac de Szelid. — *Acta Botanica Acad. Sc. Hungariae* Tom. I. Fasc. 1—2. Budapest, 1954: 89—123.
10. *Hortobágyi, T.*: The Autumnal Mass Death of Fish in the Pond of Fehértó near Szeged and the Phytocenosis of the Pond. — *Acta Botanica* II. 1—2. Budapest, 1955: 83—88.
11. *Hortobágyi, T.*: A hortobágyi halastavak két új növényének újabb hazai előfordulása. Neue Fundorte von zwei neulich entdeckten Pflanzen in Ungarn. — *Bot. Közl. XLVI.* 3—4. Budapest, 1956: 302—305.
12. *Huber—Pestalozzi, G.*: Das Phytoplankton des Süßwassers. Die Binnengewässer XVI. 1., 2. u. 4. Teil. — Stuttgart, 1938, 1942, 1955.
13. *Krieger, W.*: Die Desmidiaceen — in *Rabh.'s Krypt. - Fl. XIII.* Leipzig, 1933—1937.
14. *Maucha, R.*: A vizek halgazdasági hasznosításának elméleti alapjai. Die theoretische Gründe der Verwertung der Gewässer für die Fischwirtschaft. *Hidrologiai Közlöny, Budapest, 1952: 442—449, 478—479.*
15. *Szabados, M.*: A Fehértó Volvocales és Flagellata vegetációja. The vegetation of Volvocales and Flagellata of Fehértó near Szeged. — *Különlenyomat a Hidrológiai Közlöny 1949. évi 7—8. számából.* Budapest, 1949: 1—8.
16. *Szabados, M.*: Vízvirágzás Szeged környékén. Water flowering in the neighbourhood of Szeged. — *Hidrológiai Közlöny, XXX.* Budapest, 1950: 200—202.
17. *Szabados, M.*: Adatok az Euglena granulata (Klebs) Lemm. fejlődéséhez. — *Beiträge zur Entwicklung der Ehuglena granulata (Klebs). Lemm.* — *Annales Biol. Univ. Szegediensis.* I. Szeged, 1950: 111—114.

Ábramagyarázat

I. 1—3: *Marssonella minor* Hort. n. sp. Nagyítás: 5000 x — 4: *Scenedesmus eornis* var. *major* Chod. Nagyítás 2000 x. — alfafajok száma (qualitativ diagramm).

DR. TIBOR HORTOBÁGYI:

Addimenta ad microvegetationem piscinarum Lacus Fehér Szege-
diensis.

Cum 4 figuris originalibus et 2 diagrammis.

M. Szabados et *T. Hortobágyi* additamenta de algis ex piscinis Lacus Fehér aquae nitrum continentis haud procul ab urbe Szeged et ex locis circumiacentibus publicaverunt. *Szabados* in 3 dissertationibus 48, *Hortobágyi* 54 organismos varios desriperunt. Hac in dissertatione de 30 organismus nuntiamus, quorum 8 ex Lacu Fehér adhuc ignoti erant. Ex quibus unus, *Marssoniella minor* Hort. nova species est.

Descriptio:

Cellulae formam guttae habentes 1,3—1,8 μ longae, 0,8—1 μ latae. In coloniis haud magno numero, in saliva, quae tota unius generis esse videtur, reconditis inveniri possunt. Maximus numerus cellularum in colonia ad hoc tempus 26 erat. Plasma unius generis caeruleum. Cellulae in coloniis laxae, inter se amotae et in ordino radiato ni conspectum veniunt. Diameter coloniae 8—15 μ . Cellulae in directione axis longitudinalis dividuntur. (Fig. 1—4.)

Ab *Marssoniella elegans* Lemm. differt:

1. forma quae non piro porrecto, sed potius guttae brevi similis est.
2. dimensione aliquanto minore.

Differt et a forma f. *compacta* (Popova) Hollerb., quod:

1. cellulae in coloniis laxae stant,
2. aliquanto minor est.

Dr. LUKÁCS DEZSŐ főiskolai tanszékvezető docens:

ADATOK A VÖRÖSKÖVÖLGYI CSERMELY (A BÜKK-HEGYSÉG DÉLNYUGATI RÉSZE) ÁLLATÖKOLÓGIÁJÁHOZ ÉS ÁLLATFÖLDRAJZÁHOZ

(Térképvázlattal)

(Közlemény az Egri Pedagógiai Főiskola Állattani Tanszékéről)

A Bükk-hegység vizeinek állatföldrajzi és állatökológiai viszonyait már évek óta vizsgáljuk (LUKÁCS 1950., 1954., LUKÁCS & VAJON 1955.) Most közölt eredményeim, adataim csatlakoznak az eddig közrebocsátottakhoz. A *Vöröskövölgyi* csermelyben és a hozzátartozó erekben, forrásokban végzett megfigyeléseim és gyűjtéseim sok tekintetben meglepő eredményeket adtak. Természetesen a felmerült probléma tisztázásához további vizsgálatok szükségesek. Még a kutatások befejezése előtt kíváncsún tartom az eddigi eredmények közlését, tekintettel arra, hogy a *Crenobia alpina* DANA (*Planariidae*) a vizsgált terület egyik részén tömegesen fordul elő és ez az elterjedés jelenidőszaki (holocén) térhódításnak látszik.

1. A csermely és vízrendszerének geológiai, vegyi, hőmérsékleti, vízsebességi viszonyai

A *Vöröskő* (691 m) lábánál két forrás fakad. Az egyik a *Vöröskői* forrás, a másik a *Cserepeskő* felől lejövő mellékvölgyben eredő bővizű forrás. Ez utóbbinak nincs neve, a továbbiakban *Cserepeskői* forrásnak nevezem.

SCHRÉTER megállapításai (1954.) szerint a *Vöröskői* forrás vékonylemez, világosszürke, közel merőlegesen álló középső triász mészkőből buggyan elő. A mészkő K—NY-i csapású, átlagosan 15/70—80°-os dűlésű, helyenként kaotikusan gyűrött. A forrás időszakos. Néha pataként folyik belőle a víz, máskor teljesen elapad. Vizsgálatom idején (1955. XI. 27.) is teljesen száraz volt.

A *Cserepeskői* forrás agyagpala és kova területen lejtőtörmeléből ered. SCHRÉTER vizsgálatai szerint, bővizű. 1918. VIII. 23-án 11 órakor SCHRÉTER hőmérsékletét 10° C-nak mérte, ugyanekkor a levegő hőfoka 24° C volt. 1955. XI. 27-én —1° C léghőmérséklet mellett 0 és +1° C-nak mértem hőfokát. Ez

a három adat is világosan mutatja — bármennyire távol is esik egymástól —, hogy a víz hőmérséklete évszakok szerint változik. A *Cserepeskői* forrásból olyankor is folyik a víz, amikor a *Vöröskői* forrás elapad. A *Cserepeskői* forrás több részből fakad a felszínre. Kevéssel eredése után bő vize szélesen szétterül, egy szakaszon lápos jellegűvé, úgynevezett *dagonyává* válik. Ez a dagonya 1955. XI. 27-én a lehullott falevelekkel sűrűn be volt borítva.

A *Cserepeskői* forrás dagonyájába a tőle K-re fekvő hegyoldatról a *Sároslápa* ereszkedik alá. Ebben egy rendkívül sekély és keskeny ér csobog. Az ér a betorkolási helyétől nem messze, egy névtelen forrásból fakad. A továbbiakban ezt *Sároslápai* forrásnak nevezem. SCHRÉTER geológiai térképének segítségével megállapítottam, hogy a *Sároslápai* forrás ugyancsak sötétszürke agyagpala és homokkő-rétegeken fekvő jelenidőszaki (holocén) törmelékből ered és vize is ilyenlen csörgedezik tova. A forrás és a kis ér is 1955. XI. 27-i vizsgálataimkor teljesen be volt takarva a bükk (*Fagus silvatica* L.) lehullott leveleinek avarjával. A víz hőfokát ekkor -1°C levegőhőmérséklet mellett $+3^{\circ}\text{C}$ -nak mértem. Ugylátszik a 20–30 cm-es vastag avartakaró őrizte meg az alig néhány cm mély és széles ér vizének hőfokát, és védte meg a vizet a befagyástól.

1955. XI. 27.-i gyűjtésem idején a *Cserepeskői* forrás vize, — miután egyesült a *Sároslápai* forrás vizével —, csak egy szakaszon folyt tovább. Csakhamar elapadt, illetve megszűnt. Ennek következtében a *Vöröskői* és *Cserepeskői* források által vájt meder egy szakaszon teljesen száraz volt. A völgyben tovább haladva lefelé, a víz ismét megjelent ott, ahol a szekérút a vizet keresztezi. A víz tehát a száraz mederszakasz törmelék-rétege alatt folyik tovább. 1955. VIII. 11-én és XI. 20-án a *Vöröskővölgyi* csermely vize az előbb említett kocsíút keresztezéstől kezdve végigfolyt a mederben *Stimecházáig*, sőt azon túl is. 1955. XI. 27-én ez a mederszakasz helyenként száraz volt. A víznélküli részek helyenként váltakoztak azokkal a helyekkel, ahol a víz részben a jég alatt, részben befagyás nélkül folydogált.

Stimecházától É-ra mintegy 10 percnyi távolságban, a *Házhelyrét* D-i végénél egy névtelen, a továbbiakban *Házhelyrét* forrás, ömlik keletről a *Vöröskővölgyi* csermelybe. SCHRÉTER térképe alapján megállapítottam hogy a *Házhelyrét* altalaja a középső triász alsó emeletéből való sötétszürke agyagpala és homokkő rétegekből alkotott. A *Házhelyrét* forrás, tehát ezek felett fakad. A forrás, valamint a hozzácsatlakozó rövid, mintegy 5 m hosszú kifolyás vizének hőfokát ugyancsak meg-

Sároslápa Cserepeskői f .

f.

Vöröskő
Vöröskői f.

Házhelyrét
f.

Stimecháza

Toldi kút

Varróház

Felsőtárkányi tó

Mérték : 1 : 50,000

mérttem. Az eredmények a következők: 1955. XI. 20-án $+1^{\circ}$ C léghőmérsékletnél $+8^{\circ}$ C; XI. 27-én -1° C levegő hőmérséklet mellett $+6^{\circ}$ C.

A *Vöröskövölgyi* csermely vizének hőmérséklete pedig méréseim szerint, XI. 20-án $+1^{\circ}$ C léghőmérsékletnél $+1^{\circ}$ C; XI. 27-én 0° , illetve $+1^{\circ}$ C, ugyanakkor a levegő hőmérséklete -1° és $+1^{\circ}$ C.

Továbbhaladva a csermely medrében, 1955. XI. 27-én azt tapasztaltam, hogy a meder *Stimecháza* és a Toldi kút közötti szakaszon helyenként száraz volt, más részeken víz folyt benne. A Toldi kúttól kezdve már bővebben folyt a víz és sehol sem találtam elapadt részeket. Ennek az alsóbb szakasznak 2 részén végeztem 1955. XI. 27-én vízsebesség mérést. Stopperrel állapítottam meg azt az időt, amely alatt a vizen úsztatott papíroszónak a kimért ávolságot megtette. A mérések eredménye: 0,116 m/sec, illetve 0,333 m/sec.

A *Vöröskövölgyi* csermely vizébe ömlő *Toldi kút* vizének hőmérséklete 1955. XI. 27-én végzett méréseim szerint $+6^{\circ}$ C volt, ugyanakkor a levegőé -1° C.

Universal indikátor papírossal a víz pH-ját több helyen megmértem. Az adatok a következők: *Cserepeskői* forrás és csermelye 6, *Sároslápai* forrás és ér 6, *Vöröskövölgyi* csermely a szekérút keresztezéstől a *Varróház*ig terjedő szakasz több pontján 6, *Toldi kút* 6. A *Vöröskövölgyi* csermely és a belé ömlő források vize tehát gyengén savanyú.

A következőkben a *Maucha*-féle módszerek segítségével kívánom a víz vegyi összetételét pontosan megállapítani. A *Vöröskövölgyi* csermely medrének egy szakaszán vörös színű, valószínűleg vashidroxid tartalmú iszap, illetve lerakódás borítja a mederfeneket és a vízben fekvő köveket. Ennek a rendkívül jellemző lerakodásnak felső határa a már említett kocsit kereszteződésnél kezdődik. Az alsóbb mederszakaszban pedig a lerakódás *Stimecházától* kb. 300 m távolságban szűnik meg. A víz vegyi összetételében valószínűleg jelentős szerepe van a vashidroxidnak is. A *Vöröskövölgyi* csermelyben és a hozzacsatlakozó vizekben élő állatfajok: planáriák, kérész-álcák, csigák, stb. állatföldrajzi eloszlása (disztribúciója) sajátos és valószínűleg a vegyi tényezőkkel is kapcsolatban áll. Általánosan ismert a vegyi tényezőknek a vízi biotópok biocönózisaira gyakorolt hatása. Szükségnek tartom azonban már itt megjegyezni, hogy mind a régebbi (1954), mind a mostani laboratóriumi megfigyeléseim és kísérleteim amellet szólnak, hogy az általam vizsgált planária fajok és ízeltlábú álcák a vegyi ténye-

zők tekintetében is meglehetősen nagy ökológiai plaszticitással rendelkeznek.

2. A Vöröskövölgyi esermely és mellékvizeinek állatai

A Sároslápai forrás és ér állatvilágának legjellemzőbb tagja a közönséges oldalgó (*Gammarus fossarum* C. L. KOCH). Bármely helyen emelünk ki az érből egy avarcsomót, a levelek színén és fonákán, az egymásra hullott levelek között 40, 50, 100 *Gammarus f. fossarum* C. L. KOCH nyüzsög. Az állat előfordulása tehát tömeges. Mindegy, hogy az egyik gyűjtéshelytől néhány cm-re, $\frac{1}{2}$ m-re, vagy néhány m-re végzünk gyűjtési próbát, teljesen hasonló a helyzet. A *G. f. fossarum* ilyen tömeges előfordulását a Bükk-hegységben eddig sehol sem tapasztaltam. Ezt a tényt a biotóp kedvező oxigén viszonyain kívül csakis a táplálék mennyiségével és az állatok táplálkozási módjával tudom magyarázni. VARGA L. megállapította (1954.), hogy a *Gammarusok* a vízbe hullott és felpuhult leveleket szétrágják és elfogyaszlják. PONYI J. a *Gammarusokon* végzett táplálkozásbiológiai vizsgálataival (1955.) megállapította, hogy a *G. f. fossarum* C. L. KOCH táplálkozás-mechanizmusában mind szűrés, mind a táplálék megragadása és meg-rágása meglehetősen egyforma arányban szerepel. PONYI vizsgálataival azt is tisztázta, hogy a *Gammarus roeseli* GERV táplálkozásában viszont a nagy részek megragadása és meg-rágása a döntő. Kutatásai szerint ennek a fajnak egyedei a rothadt vagy félig rothadt leveleket hernyószerűen kicsipkézik mandibulájukkal. A Sároslápai érből általam begyűjtött oldalgók kivétel nélkül mind a *G. f. fossarum* C. L. KOCH fajhoz tartoztak. Valószínűnek látszik, hogy ebben a biotópban a rágó táplálkozás a *G. f. fossarumnál* éppenolyan döntő fontosságú, akárcsak a szűrés. Ez érthető is, hiszen a hatalmas tömegű bükk-avar bőséges táplálékot nyújt az állatoknak. Szükségesnek tartom még majd annak a megvizsgálását, hogy a Sároslápai ér oldalgói mandibulájuk tekintetében különböznek-e más biotópok *G. f. fossarumjaitól*. Kétségtelennek látszik, hogy a víz oxigénbőségén kívül a nagytömegű táplálék (levél avar) és az állatok „rágóképessége” azok a tényezők, amelyek a Sároslápai érben a *G. f. fossarum* C. L. KOCH egyedei számára az optimális létörülményeket biztosítják.

Valószínűleg a *G. f. fossarum* C. L. KOCH bőséggel függ össze a Sároslápai érben a *Crenobia alpina* DANA gyakorisága. Egy-egy avarcsomót kiemelve az érből, a leveleken ennek a planária fajnak 6, 8, 10, példányát találjuk. Az érben bár-

melyik ponton végzünk ilyen módon gyűjtést, mindig hasonló eredményt kapunk. Tudomásom szerint a szakirodalom sehol sem említi azt, hogy a *C. alpina* DANA egy-egy biotópban ilyen gyakori volna. A Sároslápai eret és forrást semmiképpen sem tudom olyannak minősíteni, amely már régebbi geológiai időkben, a pleisztocénban is tevékenykedett volna. Inkább jelenidőszaki, holocén eredetűnek tartom. Amennyiben ez valóban fennáll, a *C. alpina* DANA nem, mint relictum faj él itt, hanem a jelenidőszakban, a holocénben foglalta el ezt a biotópot. A terjeszkedésnek a lehetősége nem kizárt. A víz hőfoka és oxigén-gazdagsága ugyanis kedvező a *C. alpina* számára és a táplálékul szolgáló *G. f. fossarum* is, amint azt már említettem, tömegesen él itt. Az ökológiai tényezők kedvező állapota tette lehetővé tehát a *C. alpina* nagyfokú elszaporodását.

A Sároslápai-ér vizében más fajok is megtalálják létfeltételeiket, így a *Bythinella austriaca* FRNFLD. csiga és egy álcá, amely a legnagyobb valószínűség szerint a *Helodes*-nem (*Helodiidae*, *Coleoptera*) valamelyik fajának álcája.

A Cserepeskői forrás dagonyájában és erében a *Gammarus fossarum fossarum* C. L. KOCH és *Crenobia alpina* DANA elég gyakori. Előfordul benne a *Cloëon* sp. (*Epherophtera*) és *Stenophylax* sp. (*Trychoptera*) álcája is.

A Vöröskövyölgyi csermely vizében a kocsíút és *Stimecháza* közötti szakaszon, tehát a vörösszínű (vashidroxid) lerakódással jelzett részen elég gyakori a *Gammarus f. fossarum* C. L. KOCH, a *Nemura*-nem (*Plecoptera*) 2 fajának, továbbá a *Hep- tagenia*-nem 2 fajának, az *Ecdyonurus* sp., a *Cloëon* sp. (*Ephemeroptera*) álcája. Valósággal tömegesen él itt a de-nevérszárnyú kérész (*Oligoneuriella rhenana* LABR) álcája. Teljesen hiányoznak azonban a planária fajok. *Stimecháza* és a Varróház közötti részen az előbb említett fajokon kívül a következő fajok találják meg létfeltételeiket: az *Euplanaria gonocephala* DUG. (*Turbellaria*, *Planariidae*), a *Simuliidae*-hez (*Diptera*) tartozó álcá, a *Stenophylax* sp. (*Tripchoptera*) álcája és még egy álcá. Ez utóbbi faj gyűjtéseim szerint rendkívül jellemző a bükk-hegységi vizekre, sajnos azonban még csak megközelítőleg sem sikerült determinálnom. Gyűjtéseim tanúsága szerint a víz sebességének nincs lényeges befolyása az előbbieken említett, itt élő fajokra. Azok ugyanis a 0,166 m/sec és a 0,333 m/sec vízsebességű helyeken egyaránt megtalálhatók. Meg kell jegyeznem azt is, hogy méréseimet a víz sebességére vonatkozólag a Vöröskői forrás kiszáradt periódusában, és akkor végeztem, amikor a csermely medre a felsőbb szakaszokon heleynként szárazzá vált. Természetes tehát, hogy a vízhozam

a sebességméréseim idejében alacsony volt. Más időszakokban viszont a *Vöröskői* forrás is működik és a víz a cermely medrében mindenütt folyik. Ennek kövekeztében a víz hozama és sebessége is nagyobb. Az említett állatfajok pedig ilyenkor is megtalálják létfeltételeiket. Ezek a megfigyeléseim megegyeznek korábbi ilyenirányú megállapításaimmal. (1955.). A *Vöröskővölgyi* csermelyben 1955. XI. 27-én az *Euplanaria gonocephala* DUG. legkülönbözőbb nagyságú példányait gyűjtöttem. Voltak teljesen apró, valószínűleg a petéből nemrég kibújt, fiatal, továbbá ezeknél nagyobb, idősebb különböző nagyságú és korú példányok.

A *Házhelyrét* forrásból és lefolyásából a *Gammarus* f. *fossarum* C. L. KOCH és *Crenobia alpina* DANA példányait gyűjtöttem. Ezzel kapcsolatban kell megjegyezni, hogy a *Vöröskővölgyi* csermely vízrendszerében a *Crenobia alpina* DANA elterjedése rendkívül érdekes. Említettem már, hogy a *Sárolápai* forrás dagoványában és csermelyében megtalálja létfeltételeit. Viszont hiányzik a *Vöröskővölgyi* csermelyből, a csermelybe ömlő *Házhelyrét* forrásban és lefolyásában pedig szintén előfordul.

A *Toldi* kút vizében csupán a *Gammarus* f. *fossarum* C. L. KOCH fajt találtam meg.

A *Vöröskővölgyi* csermelyben és a hozzácsatlakozó vizekben élő fajokkal laboratóriumi kísérleteket végeztem és ezeket most is folytatom. Az itt élő állatfajok eredeti vizét igen gyors átmenettel otthon a laboratóriumban az egri vízvezeték vizével cseréltem fel. A két víz összetétele a legnagyobb valószínűség szerint erősen különbözik egymástól. A *Crenobiák*, *Euplanariák*, *Gammarusok*, *Heptageniák*, *Nemurák*, *Oligoneuriellák*, *Ecdyonurusok*, *Stenophylaxok*, *Helodések* a kísérleti edényeimben, az eredetitől eltérő összetételű vízben láthatólag jól érzik magukat. Az egyik *Crenobia alpina* DANA egy hét alatt a fejét is regenerálta. A kísérleti edényekben az említett fajokból csak néhány egyedet helyeztem el, így a vízben elnyelt levegőből az oxigén bőségesen rendelkezésére állott az állatoknak. Az edények vizét naponta cseréltem és ezzel is biztosítottam a kellő oxigénmennyiséget. Állataim a laboratóriumban teljesen nyugalomban levő vízben, tehát állóvízben élnek. Ez a tény azt bizonyítja, hogy a víz áramlásának nincs lényeges befolyása a planáriákra, a kérész-, álkérész-, stb. álcákra. Ez egyúttal egybevág az előbbieken említett helyszíni tapasztalataimmal. Eddigi megfigyeléseim szerint tehát az állatok optimuma szempontjából az oxigén- és a táplálékbőség a legfontosabb tényezők. A táplálék mennyisége és minősége, vagyis a megfe-

lelő és bőséges táplálék az állatok jó fiziológiai állapotát biztosítja. Ez viszont képesíti őket a vegyi és áramlási tényezők megváltozásának elviselésére, az új életkörülményekhez való alkalmazkodásra. Természetesen, ennél a kérdésnél figyelembe kell venni azt is, hogy a víz oldott anyagai adott esetben mennyire térnek el egymástól. Ezt majd csak a részletes kémiai elemzések elvégzése után tudom megállapítani. Döntő fontosságú természetesen a szóbanforgó fajok kémiai és reosztatikai tűréshatára és ökológiai plaszticitása is. Hozzá tartozik ehhez a kérdéshez még az is, hogy pl. az *Euplanaria gonocephala* DUG és a *Crenobia alpina* DANA a szabad természetben a számukra vegyi szempontból is a legkedvezőbb biotópokat foglalják el. Ezen az alapon érthetjük meg azt az elterjedést, amelyet a Vöröskővölgyi csermelyben és a hozzácsatlakozó forrásokban az említett két planáriefajjal kapcsolatban tapasztaltam.

IRODALOM

- Dudich E.** (1947): Die höheren Krebse (Malacostraca) der Mitteldonau. Farg. Faun. Hung. Tom. X. Fasc. 4. p. 125—132. — **Entz B., Kol E., Sebestyén O., R. Stiller J., Tamás G. és Varga L.** (1954): A Balatonba ömlő vizek fiziográfiai és biológiai vizsgálata I. A Pécselypatak. p. 61—184., Physiographical and Biological Investigation on the Waters Flowing into Lake Balaton. I. The Pécsely Brook. p. 61, 82, 105, 176. Ann. Inst. Biol. (Tihany) Hung. Acad. Scient. Vol. XXII. — **Lampert, K.** (1904): Az édesvizek élete p. 85—160. — **Lukács D.** (1954): Adatok a planáriák és Sadleriana pannonica Bükk hegységi elterjedésének ismeretéhez. (Beiträge zur Kenntniss der Verbreitung der Planarien und der Schneckenart Sadleriana pannonica in Bükk-Gebirge.) Állat. Közl. XLIV. köt. p. 87—93. — **Lukács D. & Vajon I.** (1955): Jegyzetek a Bükk vizeinek állatökológiai és állatföldrajzi viszonyaihoz. (Annotationes ad conditiones zoogeographicas et zoecologicas aquarum in montibus Bükk.) Ann. Acad. Pedagog. Agriensis. Tom. I. p. 445—460. — **Móczár L.** (1950): Állathatározó. I. p. 90—94. — **Ponvi J.** (1955): Ökológiai és táplálkozásbiológiai vizsgálatok a Gammarusok köréből. (Ökologische und Ernährungsbiologische Untersuchungen an verschiedenen Gammarus-Arten.) Állat. Közl. XLV. köt. p. 75—90. — **Schréter Z.** (1954): A Bükk hegység régi tömegének földtani és vízföldtani viszonyai. Hidr. Közl. 34. k. p. 287—294. és 369—381. — **Soós L.** (1943): Kárpátmedence Mollusca faunája, p. 50. — **Varga L.** (1954): Die Rotatorien der Özberek-Quelle bei Diósjenő. Acta Zool. Tom. I. p. 156—170. — **Varga L.** (1954): Die Gastrotrichen der Özberek-Quelle bei Diósjenő. Acta Zool. Tom. I. p. 171—175.

Additamenta ad zo-oecologiam et zoogeographiam riviculi in valle Vöröskő (pars montum Bükk inter occasum solis et meridiem spectans). (Cum tabula geographica.)

Scripsit: **dr. Desiderius Lukács** docens, rector cathedrae.

(Publicatio cathedrae zoologicae Acad. Paedag. Agriensis.)

Ad eventus spectationum in aquis montium Bükk ad id tempus relatos addimenta nova adiungimus.

Fons et rivulus **Sároslápaensis**: aqua nonnullos centimetros alla e

lata, temperatura aquae 3°C die 27 m. Novembrisai 1955 apud temperaturam aeris -10°C . Maximo numero vivit in eo **Gammarus fossarum fossarum C. L. Koch** (Crustaceae, Amphipoda), animal maxime proprium biotipi. Species crebra **Crenobia alpina Dana** (Turbellaria). Species secundum litteraturam nusquam tam frequens occurrit. Distributio eius in fonte et rivulo **Sároslápaensi** secundum cognitionem ad id tempus acquisitam periodi holeris esse videtur. Frequentia praesentia **G. f. fossarum C. L. Koch.** magna cum quantitate caritis foliorum **Fagi silvaticae L.** cohaeret. In riviculo **Sároslápaensi** vivunt larvae speciei **Helodes (Coleptera)** et **Bythinella austriaca Frnld. (Gastropoda)**.

Fons **Cserepesköensis** in terra silicae et argillaceae ex loco declivi ruderoso prolumpit, aqua perpetua est. Temperatura fontis cum anni temporibus inter $0-10^{\circ}\text{C}$ mutatur, sicuti mensiensis de die 23. mensis Augustiai 1918 apud temperaturam aeris $+24^{\circ}\text{C}$ et 27. Novembrisai 1955 apud temperaturam aeris -1 demonstrant. Aqua extensa rurili quod dicitur „dagonya” conformat. In rivulo inveniunt condiciones ad vitam regendam necessarias **Gammarus fossarum fossarum C. L. Koch**, **Crenobia alpina Dana**, et larvae specierum **Cloeon (Ephemeroptera)** et **Stenophylax (Trichoptera)** quoque.

In quibusdam partibus riviculi in valle **Vöröskő** aqua fluit, tum absorbetur, inferior rursus emergitur. Hoc est proprium partis superioris, in parte inferiore aqua usque adfinem fluit. Celeratis aquae sub parva aquarum altitudine — secundum mensionem nostram de die 27. Nov. ai 1955 — $0,166\text{ m/sec}$, in alterno loco $0,333\text{ m/sec}$. In parte superiore haud procul a trivio sub **Stimecháza** subsidio rubra (ferrohydroxidum) alvei propia est: Ibi vivunt **Gammarus f. fossarum C. L. Koch.**, larvae duorum specierum generis **Nemura (Plecoptera)**, larvae specierum **Cloeon** et **Ecdyonurus**, larvae duarum specierum generis **Heptagenia (Ephemeroptera)**. Frequentes inveniuntur in eo larvae **Oligoneuriella rhenana Labr.** (Ephemeroptera). In spatio inter **Stimetzháza** et **Varróház** praeter animalia modo commemorata occurrunt adhuc species sequentes: **Euplanaria gonocephala Dug.** (Turbellaria,) larvae **Simulium sp. (Diptera)** et **Stenophylax sp. (Trichoptera)**, non secus larva quaedam accuratius adhuc non determinata. Temperatura aquae cum anni temporibus mutatur.

Fons **Házhelyrét** haud procul a **Stimecháza** satis uber est aquae. Temperatura aquae secundum mensiones nostras $+8^{\circ}$ et $+6^{\circ}\text{C}$ (die 20. Nov. ai 1955 sub temperatura aeris $+1^{\circ}\text{C}$ et 27. Nov. sub temperatura aeris -10°C .) Haud parvo numero vivunt in eo **Gammarus f. fossarum C. L. Koch** et minore numero **Crenobia alpina Dana**.

Temperatura putei **Toldi** $+6^{\circ}\text{C}$ erat sub temperatura aeris -10°C ; solum **G. f. fossarum C. L. Koch** in eo inventur.

Aquarum pH: 6.

Compositio chemica et celeritas aquae apud animalia modo commemorata, quae in riviculo **Vöröskőensi** et in fontibus in eum influentibus vivunt secundum observationes et experimenta nostra laboratoria haud multum valent. Oxygenium et quantitas qualitasque alimenti sunt discrimina rerum, quod ad vitam et distributionem animalium attinet. Sed tolerantiam chemicam rheostaticamque, et plasticitatem oecologicam harum specierum respectu distributionis haud parvi momenti esse per se intelligitur.

Ábramagyarázat

Vázlat a vöröskővölgyi csermely vízrendszeréről

ADATOK A BÜKK-HEGYSÉG KÉTÉLTŰINEK ÉS HÜLLŐINEK ÁLLATFÖLDRAJZÁHOZ*

(Közlemény az Egri Pedagógiai Főiskola Állattani Tanszékéről)

A szakirodalom szerint a *magyar gyík* (*Ablepharus kitai-beli kitaibel* BIBRON & BORY) a Bükk-hegységnek, közelebb-ről a *Kis-Egednek* egyik jellegzetes állata. Hazánkban id. ENTZ GÉZA először innen mutatta ki. Az 1950, 1951, és 1952. években ennek az állatnak új termőhelyei váltak ismeretessé. A sárgahasú unka (*Bombina variegata variegata* L.) pedig ÚJHELYI és VÁSÁRHELYI szerint nem fordul elő a *Bükk-hegységben*. Ezek incítottak arra, hogy a *Bükk-hegység* kétél-tűinek és hüllőinek elterjedésére vonatkozólag ellenőrző vizsgálato-kat végezzek. A következőkben számolok be az ökológiai-állatföldrajzi szempontból végzett vizsgálataim eredményeiről.

A *foltos szalamandra* (*Salamandra salamandra salamandra* L.) előfordulási helyéül a szakirodalom a *Bükk-hegységet* külön is említi. VÁSÁRHELYI szerint mindenütt közönséges itt. Gyűjtéseim szerint meglehetősen gyakori, és álcái lerakása végett a vizeket április-júniusban keresi fel. A *Bükk-hegység* hideg vizeiben, a 11—15°-os forrásvizekben, sokszor találjuk álcáit. Ez arra mutat, hogy az állat inkább *hidegkedvelő* (*psychorofil*). Még viszonylag kellemetlen körülmények között is lerakja petéit, illetve álcáit. Erre példa az, hogy 1952. júniusá-ban *Miskolc-Tapolcán* gyűjtött egyik nőstény a szállításra hasz-nált hőpalack csekély vizében is lerakta álcáit. Ez a tény egy-bevág KAMMERERNEK szalamandra-kísérleteivel. Már ő is megá-lapította, hogy a peték lerakásának akadálya miatt, kés-sőbbi időpontban az álcák lerakása következett be. Tapaszta-laim szerint a *foltos szalamandra* a *Bükk-hegységben* október-ben tér téli pihenőre, és március vége felé jön ismét elő.

A *tarajos göte* (*Triturus cristatus cristatus* LAURENTI), mégpedig a törzsalak elég gyakori a *Bükk-hegységben*. Tavasz-szal az álló és lassú folyású, vizekben, nyáron és ősszel a szá-razföldön tartózkodik.

A *pettyes götének* (*Triturus vulgaris vulgaris* L.) szintén a törzsalakja fordul elő a *Bükk-hegységben*. Életmódját és szo-

* Részen elhangzott a Magyar Biológiai Egyesület Debreceni Helyi Cso-portja 10. szakgyűlésén 1953. évi szeptember hó 15-én.

kásait, a környezethez való viszonyát illetőleg csaknem teljesen megegyezik a tarajos gőtével.

VÁSÁRHELYI igen érdekes adatot közöl az *alpesi gőté* *Triturus alpestris alpestris* LAUR.) *bükk-hegységi* előfordulásáról. Gyűjtéseim során ezzel a fajjal még nem találkoztam.

A *vöröshasú unka* (*Bombina bombina* L.) nemcsak tavasszal, hanem nyáron át is vízben találjuk. Vizesárokban, agyag-gödrök vizében, mocsaras helyeken, sőt a *Bükk-hegységben* a források vizében is gyakori. A szakirodalom szerint hazánkban mindenütt közönséges, és bár inkább síksági faj, a magasabb hegyekbe is felhúzódik. Rokona a *sárgahasú unka* (*Bombina variegata variegata* L.) a szakirodalom szerint sok helyről ismeretes (FEHÉRVÁRY—LANG A. M. 1943.), egyenesen hegyvidéki faj (LOVASSY, UJHELYI, FAUNA REGNI HUNGARIAE). VÁSÁRHELYI a *Bükk-hegységből* nem említi. UJHELYI szerint pedig teljesen hiányzik abból. Ezzel kapcsolatban jegyzem meg, hogy ezt a fajt Szeged határában is gyűjtöttem. A *Bükk-hegységben* pedig, eddig még nem találtam meg, az összes felkutatott vizekben csak a *vöröshasú unka*t tudtam kimutatni. Ha a két unka-faj életmódját és környezet-igényét egymással összehasonlítjuk, e tekintetben szinte semmi különbség nincs. Mindkét faj szeptemberben-októberben húzódik téli pihenőre a földbe, vagy trágyába. A *Bombina bombina* L. március elején, a *B. variegata variegata* L. pedig áprilisban ébred. Az előbbi júniusban, az utóbbi májusban párzik. Mindkettő tiszta vizekben, hegyi patakokban, de iszaposabb pocsolyákban is megél és szaporodik. Csak annyi különbség mutatkozik közöttük, hogy a *Bombina bombina* optimuma a tiszta víz, míg a *B. variegata variegata* a trágyalé-gödörben is szaporodik. A téli merevségből való ébredés és párzás idő pedig azt mutatja, hogy a *sárgahasú unka* inkább *hidegkedvelő* (*psychrophill*). Ez teszi érthetővé, hogy Középeurópában még 1800 m magasságig is felhatol. Mindezeket figyelembe véve semmiképpen sem tudom megmagyarázni, hogy a szakirodalom tanúsága szerint egyetlen kutató és magam sem találtam meg eddig a *Bükk-hegységben* a *Bombina variegata variegata*-t. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni azt is, hogy 1954. év nyarán a *Bükk-hegységben* az *Ablakoskő-völgyet*, amely szubalpin jellegeket is mutat, átkutattam, de a *sárgahasú unka*t itt sem találtam meg. A *Bükk-hegységben* az unkafajok táplálékát képző rovarokban, pókokban, kisebb csigákban, gilisztákban nincs hiány, tehát az egyik legfontosabb tényező megvan. Esetleg a vizek savanyúsági vagy lúgossági, vagy más vegyi tényezői magyarázhatják meg a *Bombina variegata variegata*

hiányát, vagy inkább ritka voltát. Lehetséges, hogy éppen ez a ritkaság az oka, hogy eddig ezt a fajt nem sikerült kimutatni.

A *barna varangy* (*Bufo bufo bufo* L.) az irodalom adatai szerint hazánkban az erdős-bokros helyeken mindenütt előfordul, a hegy- és dombvidékeken gyakoribb, mint az Alföldön. VÁSÁRHELYI szerint a *Bükk-hegységben* igen közönséges. Eddig a *Bükk-hegységben*, 1952. év májusában a *Hámori-tó* mellett csak egyetlen példányát találtam.

A *zöld varangy* (*Bufo viridis viridis* LAUR.) hazánkban mindenütt közönséges, így természetesen a *Bükk-hegységben* is. VÁSÁRHELYI szerint az előbbinél ritkább. Magam egyik leggyakoribb fajnak ismertem meg. Ez az állat rendkívül igénytelen, illetve a legváltozatosabb környezeti viszonyok között is megtalálja létfeltételeit. A különböző természetű biotópokban csaknem mindig megtalálható, tehát eurytop, vagy ubiquista állatnak kell tartanunk.

A *leveli béka* (*Hyla arborea arborea* L.) a szakirodalom szerint hazánkban a magasabb hegységek kivételével — a 600 m tengerszint feletti magasság alatt — mindenütt előfordul. VÁSÁRHELYI szerint gyakori, a *Bükk-hegységben*. Ő több lelőhelyét is említi. 1951-ben az *Almár-völgy* végén emelkedő hegyoldalon, 1952-ben a *Miskolc-Tapolca* melletti hegyoldal erdejében, 1953-ban a *Békkő* oldalán találtam reá. Ezek az adatok kiegészítik a VÁSÁRHELYI által közölt termőhelyeket. Egyúttal itt jegyzem meg azt is, hogy sem a F. R. H. sem a FEHERVÁRY—LÁNGH A. M. nem említi külön is a *Bükk-hegységet*, vagy akár annak egyetlen részét sem, mint a *H. arborea arborea* elterjedési területét.

Az *erdei béka* (*Rana dalmatina* BONAP.) hazánk többi hegyvidékeihez hasonlóan a *Bükk-hegységben* is az erdőket és azok tisztásait, kaszálóit, az erdőhöz csatlakozó nyirkosabb réteket lakja. Sem a F. R. H. sem FEHERVÁRY—LÁNGH A. M. a *Bükk-hegységet* nem említi, mint az állat előfordulási helyét. VÁSÁRHELYI szerint a *Bükk-hegység* legközönségesebb barnabékája. Valóban mindazokon a helyeken, amelyeket a *Bükk-hegységben* bejártam mindenütt megtaláltam. Mindezek alapján általánosan elterjedtnek mondhatjuk. Csak nász idején (március végén, április elején) található a vizekben. A nappalokat a nedves lomb alá húzódva tölti. Csak nedves, vagy esős időben és jól beárnyékolt erdőkben vadászik nappal is, egyébként mindig éjszaka. Az állat hőmérsékleti amplitudójára vonatkozólag a következő megfigyeléseim vannak. 1950. II. hóban a monosbéli *Vizfő* 11° C hőmérsékletű vizében találtam

egy téli pihenőre nem tért példányt, 1953. év telén (februártól májusig) pedig az egri *Vizesárok* 22—31° C vizéből gyűjtötünk többet. 1955. évi XII. 20-án és 27-én +1 illetve —1° C léghőmérsékletnél a *Házhelyrét forrás* 8 illetve 6° C vízében viszonylag elég élénken mozgó példányt figyeltem meg.

A *kecskebéka* (*Rana esculanta* L. = *R. esculanta forma typsa* BDR.) a *Bükk-hegység* vizeiben elég gyakori. Az irodalomban csupán VASÁRHELYI említi, mint a *Bükk-hegységben* gyakori fajt, több termőhely közlésével. A. F. R. H. és FEHÉRVÁRY—LANGH nem szól róla. Tapasztalataim szerint a nagyobb fagyok beálltával az iszapba húzódik, és áprilisban ébred. Az egri melegvizekben azonban az egész esztendőt téli dermedtség nélkül tölti. Itt a melegvizekben a lárvák fejlődése sem tart 4 hónapig, hanem mintegy 3 héttel rövidebb idő alatt megy végbe.

A *kacagóbékával* (*Rana esculenta ridibunda* PALLAS) eddig a *Bükk-hegység* területén csak az egri melegvizekben találkoztam, itt együtt él a *kecskebékával*. VASÁRHELYI a *garadnai* halköltőnél lévő tavakból és a *Hámori-tóból* 1939-ben több példányt gyűjtött.

VASÁRHELYI néhány lelőhelyét említi a *gyepi békának* (*Rana temporaria* L.) is. Ezzel a fajjal eddig még nem találkoztam.

A *lábatlan gyík* vagy *törékeny kuszma* (*Anguis fragilis* L.) VASÁRHELYI szerint az egész *Bükk-hegységben* közönséges, több lelőhelyet is sorol fel. Más szakirodalom szerint a füves hegyoldalon, erdős-bokros helyeken mindenütt elterjedt. 1952-ben 8 esetben került a különböző gyűjtők kezébe, mégpedig *Szarvaskőn*, *az Almár-völgyben*, *a Nagy-Egeden*, 1954-ben a *Garadna völgyéből* (ezt, mint gyűjtőhelyet VASÁRHELYI is említi) júniusban egy fiatal és júliusban egy idősebb példány került elő. Ez a faj a *Bükk-hegység* laza talajú, mohával, vagy fűvel benőtt helyein könnyen megtalálja létfeltételeit. Itt a csupasz csiga-fajok, a földi giliszták és különféle szőrtelen hernyók világa is gazdag, tehát táplálkozásbiológiai feltételei is kedvezők. 1952-ben, — megfigyeléseim szerint —, október hó közepétől november elejéig vonultak az *Anguis fragilis*-ok téli pihenőre.

A *fali gyík* (*Lacerta (Podacris) muralis muralis* L.) tulajdonképpen déleurópai és kisázsiai állat. Az irodalom szerint ezeken a helyeken mindenütt gyakori. Az újabb adatok alapján Közép-Európában is sok arélieja ismeretes A. F. R. H. és FEHÉRVÁRY—LANGH A. M. az állatnak sok elterjedési adatát sorol-

ja fel. Ezek közül *Nagyvisnyó: Cobó-hegy*, (SÁTORI adata), és a *Peskő* vonatkozik a *Bükk-hegységre*. VÁSÁRHELYI pedig a következő lelőhelyeket közli: *Molnárszikla, Szeletatető, Fehérkő, Szomorú, Ómasa, Hollóstató, Répáshuta, Újhuta, Vásárhely, Óhuta, Köpüs, Háromkút. Szilvásvár, Dédesd, Odvaskő, Kemesnye és Szalajka*. Ehhez hozzá kell tennem azt, hogy 1953. év márciusában a *Békkő* mészkőszikláinak repedéseiben az állatnak új előfordulási helyét fedeztem fel, továbbá azt, hogy *Egerben* 2 helyen található — éspedig viszonylag nagy számban — az érseki palota kertje kőfalának repedéseiben és a várrom kövei között. Mindezek alapján az állatot a *Bükk-hegységben* általánosan elterjedtnek mondhatjuk. Téli dermedtségére, tavaszi ébredésére vonatkozó megfigyeléseim megegyeznek az irodalmi adatokkal. Állataink ugyanis október végén vonulnak el, és március közepén, április elején ébrednek fel.

A *fürge gyík* (*Lacerta* (*Lacerta*) *agilis agilis* L.) hazánkban mindenütt elterjedt. FEHÉRVÁRY—LANGH A. M. nem említi a *Bükk-hegységből*, viszont VÁSÁRHELYI a legközönségesebb bükki gyíknak jelöli. A legváltozatosabb területeken figyelttem meg a *Bükk-hegységben*. Az egyik változata a *Lacerta* (*Lacerta*) *agilis var. spinalis* WERN. is ismeretes gyűjtéseim és megfigyeléseim szerint innen.

A *zöld gyík* (*Lacerta* (*Lacerta*) *viridis viridis* LAUR.) a *Bükk-hegységben* ugyanazokban a völgyekben és hegyoldalakon él, mint a fürge gyík. A vizes térségek kivételével tehát mindenütt gyakori. FEHÉRVÁRY—LANG A. M. csak egy *bükk-hegységi*, VÁSÁRHELYI pedig 7 lelőhelyét említi, az utóbbi szerint a gazdaságilag művelt széleken fordul elő. A *Bükk-hegységben* a legváltozatosabb területeken találtam meg. Különösen gazdag előfordulási helyeként ismertem meg a *Szép-asszony-völgyet* (Eger mellett), az *Almár-völgyet*, az *Újhatár-völgyet* (Szarvaskő mellett). Ezenkívül gyakori a *Kis- és Nagy-Egeden* a *Hajdúhegyen* (Eger mellett), az *Egercsehi-patak* völgyében, a *Nagyréten* is. Táplálkozására, téli pihenőjére vonatkozó megfigyeléseim az irodalmi adatokkal teljesen megegyeznek.

A *magyar gyík* (*Ablepharus kitaibeli kitaibeï* BIBRON & BORY) hazánkban a szakirodalom szerint szigetszerű előfordulásokban található. Eddigi areáljaira vonatkozó ismereteinket a következő adatokkal egészíthetem ki. 1951-ben BORY ISTVÁN az *Újhatár-völgyben* a *Margit-forrás* feletti hegyoldalon gyűjtötte a magyar gyíkot és így a *Bükk-hegységben* *Szarvaskő* mellett egy új lelőhely vált ismertté 1952-ben LŐRINCZY

LASZLÓ II. éves főiskolai hallgató, tanítványom, az előbbi helytől mintegy másfél km távolságra, a szarvaskői várrom alatt, a *Malomhegy* gabró szikláin talált 2 példányt. A *Nagy-Egeden* pedig ismételten megfigyeltem és gyűjtöttem is. Ehhez hozzá kell tennem SZONTÁGH PÁL erdőmérnök szóbeli közlését, amely szerint 1951. évben az Ózd melletti *Bánszállás* északi részén és az *Ózd-Kajlai* részen a magyar gyíknak 5 példányát találta meg. Mindezek újabb hazai areáljai állatunknak. Ezeknek közlését annál is inkább szükségesnek tartom, mert VÁSÁRHELYI sehol sem találta meg a *Bükk-hegységben*. Az előbbieken említett areálokban meg vannak azok a kövek, amelyek alatt áttelel, illetve amelyek alatt menedéket talál gyík ellenségeitől. Állatunk a *Bükk-hegységnek* említett részeiben, napos, szélvédett területeken és vulkánikus eredetű talajviszonyok (malomhegyi gabró) között is megtalálja létfeltételeit.

A *vízi sikló* (*Natrix natrix natrix* L.) a *Bükk-hegységből* sem hiányzik. Vizek mentén nedves vizenyős réteken mindeütt megtaláltam. VÁSÁRHELYI sok termőhelyét említi. Adatait azzal egészíthetem ki, hogy a *N. natrix natrix* L. a *Szép-asszony-völgyben*, az *Egercsehi-patak völgyében*, a *Bakatai tónál*, *Sikfőkútnál* különösen gyakori. Eddigi megfigyeléseim szerint a *Bükk-hegységben* csak a törzsalak él.

A *kockás sikló* (*Natrix tessalata* LAUR.) méginkább vízi állat. Tápláléka hal, gőte és békalárva. Mivel délkeleti állat, különösen a melegebb vizeket kedveli. A szakirodalom elég sok elterjedési adatát sorolja fel a Közép-Dunai-fauna-kerület területéről. Ezek az adatok azt mutatják, hogy nincs egyenletesen elterjedve ezen a területen. A *Bükk-hegységből* VÁSÁRHELYI 2 gyűjtési adatot — *latori langyos vízü patak* és a *miskolc-tapolczi melegvíz* (SATORI) — közöl az állatról. Mindenesetre a különböző kirándulók által a tanszékemhez eljuttatott példányok alapján megállapíthatom hogy a *Bükk-hegységben* többfelé él.

A *sima sikló* vagy *réz sikló* (*Coronella austriaca austriaca* LAUR.) az irodalom szerint hazánkban általában elterjedt, de sehol sem gyakori. Eddig a *Kis- és Nagy-Egeden*, a *Szarvaskőt* környező hegyekben és a Szalajka völgyben figyeltem meg. A kirándulók és turisták adatai szerint általában elterjedt a *Bükk-hegységben*, VÁSÁRHELYI is 11 lelőhelyét közli. Ugy látszik, hogy a legközönségesebb kígyó ezen a területen. Igen gyakran vélik a kirándulók keresztes viperának.

Az *erdei sikló* (*Elaphe longissima longissima* Laur.) a Közép-Dunai-faunakerületben sokfelé található az irodalom

adatai szerint, hazánkban főleg a Dunántúl egyes vidékeiről ismeretes. Az irodalomban, található lelőhelyeket nem sorolom fel, csak azt jegyzem meg, hogy sem a F. R. H., sem FEHÉRVÁRY—LANGH A. M. a *Bükk-hegységből* nem említi. VÁSÁRHELYI viszont itt a leggyakoribb kigyónak tartja, szerinte a *Bükk-hegység* minden részében megtalálható, de egyetlen közelebbi termőhelyet nem közöl. Magam 1952. év májusában találtam *Miskolc-Tapolcán* egy fiatal, elpusztított példányt. 1953 júniusában az egri V. sz. általános iskola növendékei az *Almár-völgyben* 5 jól fejlett példányt ütöttek agyon. Az egyik 115 cm nagyságú példány a tanszékelem gyűjteményébe került. 1954 júniusában magam is megfigyeltem az *Almár-völgyben* egy jó fejlett élő példányt. Az *Elaphe longissima longissima* LAUR. *bükk-hegységi* előfordulása egy mediterrán jellegű állatfajnak északra való felnyomulását jelenti. Mutatja tehát azt az északi irányú terjeszkedést, amelyet a balkáni gerle a balkáni fakopáncs és még sok más állatfaj esetében az utóbbi évtizedekben tapasztalhattunk.

1955. júniusában DEMETER FERENC gyűjtése révén a tanszékelemre került egy meglehetősen nagy, 130 cm hosszú *Coluber jugularis caspius* GMELIN. Ezt az állatot *Szarvaskő* melletti *Ujhatár-völgyben* a *Margit forrás* mellett gyűjtötték. Az irodalom a *Bükk-hegységből* nem említi, előfordulása tehát új állatföldrajzi adat.

A mocsári teknős (*Emys orbicularis* L.). Sem a F. R. H., sem Fehérváry—Lágh A. M., sem Vásárhelyi nem említi a *Bükk-hegységből*. 1953. szeptember 10-én Egerben, a labdarúgó pálya mellett vízcsatornában Vas György ált. iskolai tanuló egy elég nagy, 16 cm nagyságú mocsári teknőst fogott, és azt tanszékelemhez behozta. Nyílt kérdés, honnan került ez a teknős az említett lelőhelyre. Lehet, hogy valamelyik háznál tartott példány szökött el. Eddigi tapasztalatom szerint ugyanis Eger közelebbi és távolabbi környékén és a *Bükk-hegységben* másutt sem él.

A keresztes vipera (*Vipera berus berus* L.) a Bükk-hegységet járó turisták szerint a hegység keleti részén, Miskolc távolabbi környékén található. A F. R. H. és Fehérváry—Lágh A. M. nem említi erről a területről, Vásárhelyi szerint nem él itt. A Bükk-hegységben sehol sem bukkantam rá. A réz siklóval könnyen összetévesztik. 1953. szeptember 14-én is pl. egy fiatal *Coronella austriaca austriaca* LAUR-t hoztak a kirándulók vipera-ként tanszékelemre. A keresztes vipera bükkhegységi előfordulásának tisztázása tehát még a jövő vizsgálatok feladata.

A hazánkban élő 15 kétlélű faj közül tehát 13 faj fordul elő a Bükk-hegységben. A 15 hazai hüllő-faj közül 10 biztosan él itt, 2 faj előfordulásának tisztázása még a jövő feladata.

IRODALOM

1. Brehm, A.: Az állatok királya 11. és 12. k. 1928. — 2. Fauna Regni Hungariae. II. k. 1918. — 3. Fehérváry—Lágh A.: Beiträge und Be-

richtung zum Amphibien-Teil des ungarischen Faunenkaloges. *Frag. Fannist. Hung.* 1943. p. 42—53. — 4. Fehérváry—Lángh A. M.: Beiträge und Berichtigung des ungarischen Faunenkaloges. *Ibid.* 1943. p. 81—98. — 5. Keselyák A.: Állatrendszertani kompendium, 1942. — 6. Lovassy S.: Magyarország gerrnices állatai. 1927. — 7. Schreiber, E.: *Herpetologia Europae*, 1912. — 8. Szunyoghy J.: Az *Ablepharus Kitaibeli* Bibron & Bory új lelőhelye Magyarországon. *Állat. Közl.* XLIV. k. 1—2. f. 1954. — 9. Újhelyi I.: Magyarország békái. *Búvár*, VII. évf. 5. sz. 1941. — 10. Vársárhelyi I.: Adatok a borsodi Bükk gerinces faunájához. *Erd. Lapok*, 1942. év. II., III., IV., V. f. p. 1—31.

**Addimenta ad zoogeographiam generum Amphibia et Reptilia
in montibus Bükk viventium**

Scripsit: Dr. DESIDERIUS LUKÁCS docens, rector cathedrae.

(Publicatio cathedrae zoologicae Acad. Paedagog. Agriensis).

Indicia de zoogeographia generum Amphibia et Reptilia in montibus Bükk viventium per A. M. Fehérváry—Lángh, A. Lovassy, A. Újhelyi, E. Vársárhelyi et in *Fauna Regni Hungariae* publicata quisdam cognitionibus nisi percensenda esse duximus.

In cursu observationum convenienter cum auctoribus supra dictis constituimus occursum vel novum indicum distributionale specierum quae sequuntur: *Salamandra salamandra salamandra* L., *Triturus cristatus* L., *Bombina bombina* L., *Bufo bufo bufo* L., *Bufo viridis* Laur., *Hyla arborea arborea* L., *Rana dalmatina* Bonap., *R. esculenta* forma tipica Bedr., *R. esculenta ridibunda* Pall., *Anguis fragilis* L., *Lacerta (Podacris) muralis muralis* L., *Lacerta (Lacerta) viridis viridis* Laur., *L. (Lacerta) agilis agilis* L., *Ablepharus kitaibeli kitaibeli* Bibron & Bory, *Natrix natrix natrix* I., *N. tessalata* Laur., *Coronella austriaca austriaca* Laur., *Elaphe longissima longissima* Laur.

Ad it tempus non invenimus subsequentes species in litteratura commemoratas: *Triturus alpestris alpestris* Laur., *Rana temporaria temporaria* L.

Litteratura de occursum in montibus Bükk speciei *Coluber iugularis caspius* Gmelin mentionem non infert. Quinque novos locos cognitos esse, ubi *Ablepharus kitaibeli kitaibeli* inveniri potest, diserte dicere magni momenti ducimus. Secundum observationes nostras species *Salamandra s. salamandra* psychrophila videtur. Quod ad amplitudinem temperaturae speciei *Rana dalmatina* attinet, sequentia facta observare potius: a + 6 usque ad + 31 ° C.

Necesse videtur ulterioribus observationibus constituere, inveniantur in montibus Bükk species *Bimbina variegata variegata* L. et *Vipera berus berus* L. quae a nobis inventa non erant el quomodo exemplar speciei *Emys orbicularis* L. Agriae inventa illuc pervenerit.

ADATOK A FELSŐTÁRKÁNYI-HALASTÓ FAUNÁJÁNAK ISMERETÉHEZ

(Térképvázlattal és fényképpel)

(Közlemény az Egri Pedagógiai Főiskola Állattani Tanszékéről)

A Felsőtárkányi-tóban (1. térképvázlat.) 1952-től alkalmi, 1955-től rendszeres gyűjtéseket és megfigyeléseket végeztem és párhuzamosan laboratoriumi kísérleteket is állítottam be. A tóba betelepített pisztángfajok és ezzel együttjáró hasznos produkció problémájával kapcsolatban kvantitatív és kvalitatív vizsgálatokkal kívánom a tó faunáját, illetve biocoenosisait feltárni. Előzetes közleményként számolok be az eddigi eredményekről. A fajokat részben a helyszínen, részben a laboratóriumban határoztam meg. Gyűjtéseim többi részének feldolgozása folyamatban van.

A tó helyrajzi viszonyai és állatai

A tavat az 50 m távolságban lévő Sziklaforrás táplálja. A forrás Felsőtárkánytól ÉK-re közvetlenül a falu mellett a Nagy-órom és Felsőtárkányi-órom DNY-i lejtőinek tövében triász mészkőből tör elő, tehát tipikus karsztforrás. Bő vize erőteljesen buzog a felszínre. Hőmérséklete SCHRETER adatai szerint 1913. VII. 6-án 10°C , 1918. VIII. 24-én 11°C , 1950. VII. 26-án $10,5^{\circ}\text{C}$. Mérésem szerint 1955. XI. 15-én $10,4^{\circ}\text{C}$, 1956. I. 10-én $8,2^{\circ}\text{C}$. Tehát télen, nyáron csaknem állandó hőmérsékletű.

A Felsőtárkányi-tó tulajdonképpen keskeny földzátonnyal elrekesztett két részből álló mesterséges halastó. A nagyobbik rész kiterjedése kb. 1,5 kh. A vizsgálat erre az I. sz. tóra vonatkozik. Ez szűk lefolyással közvetlen kapcsolatban van a tőle 20 m-re lévő és valamivel mélyebben elhelyezkedő kisebb II. sz. tóval. Az utóbbinak vize jóformán néhány m-es folyás után csatlakozik a Barátréti patakhoz.

A tó hőmérséklete 1952. X. 15-én $10,5^{\circ}\text{C}$. Alakja nem szabályos, de leginkább mégis ellipszisre emlékeztet. A tó közvetlen környékét hárs, (*Tilia* sp. L.), kőris, (*Fraxinus* sp. L.), vadgesztenye (*Aesculus hippocastanum* L.) és juharfák, (*Acer* sp. L.), valamint bodza (*Sambucus* sp. L.) és veresgyűrű (*Cornus sanguinea* L.) teszik változatossá és széppé.

Részlet a Felsőtárkányi-halastóból

tó vizének egy kis részét körülöleli a parthoz visszahajló fagyökér, amely félig kint van a vízből. Az állatok itt alig, vagy csak nagyon lassan mozognak. Rendszerint csoportokba verődnek.

A tó parti régiójában lévő vízínövények között a következő posloska-fajokra bukkanunk: a víziskorpiók családjának két faja él itt a víziskorpió (*Nepa rubra* L.) és a botposloska (*Ranatra linearis* L.). A hanyattúszó posloskáknak egy fajtát, a hátonúszó posloskát (*Notonecta glauca* L.) találtam meg. Az említetteken kívül a molnárpóloskák (*Gerridae*) családjának tagjait figyeltem meg a víz felszínén.

Víziatkák közül a *Limnesia fulgida* KOCH-t és a közönséges víziatkát (*Hydrachna geographica* L.) gyűjtöttem be.

A tó gazdaságilag legjelentősebb állatai a sebespisztráng (*Salmo trutta marpha fario* L.) és a szivárványos pisztráng (*Trutta iridea* Gibb.). (A leírt állatok közül elsősorban a menyiségileg is túlsúlyban lévő *Cladocera*, *Copepoda* és *Amphipoda* fajok szolgáltatnak nagymennyiségű természetes táplálékot a halaknak.

Az utóbbi évekig a Felsőtárkányi-halastó, tógazdasági szempontból meglehetősen elhanyagolt volt. Ez a magyarázata annak, hogy az értékes pisztrángok majdnem teljesen kipusztultak a korlátlan halászat következtében. A közelmúltban az egri Erdőgazgatóság fokozottabb gondot fordított a tóra és annak értékes halaira. Halivadékok betelepítése, a tó állandó ellenőrzése és a halászati idő pontos betartása következtében a halak ismét tömegesen elszaporodtak. Ha a víz tükre csendes és nem háborgatja semmi a pisztrángokat, akkor azok feljönnek csaknem a víz felszínéhez, és a sok haltól valósággal sötétlik a víz felülete. A halak a horogra akasztott „csalit” nem nagyon „kapják”. Ez a tény is amellet szól, hogy a Felsőtárkányi-tóban sok a halak táplálékláncába beillő természetes állati táplálék.

A tó gazdag és változatos élővilágára való tekintettel állatainak tanulmányozása nemcsak tudományos, de gyakorlati jelentőségű is.

IRODALOM

1. Ábrahám A.—, Bende S.—, Horváth A.—, Megyeri J.: Adatok Putnok környékének hidrobiológiai viszonyaihoz. (Annales Biologicae Universitatum Hungarie 1951, Tomus I.)
2. Hortobágyi T.: Magyarország halastavainak mikrovegetációja. II. (Hidrológiai Közöny. 34. évf. 1954. 3—4. sz.)
3. Lukács D., Vajon I.: Jegyzetek a Bükk állatökológiai és állatföldrajzi viszonyaihoz. (Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve I. 1955.)

4. Megyeri J.: A tavak nyári planktonjának összehasonlító vizsgálata. (Annales Biologicae Universitatum Hungariae Tomus II. 1952.)

5. Schréter Z.: A Bükk-hegység régi tömegének földtani és vízföldtani viszonyai. (Hidrológiai Közlemény 34. évf. 1954. 9—10. sz.)

6. Varga L.: A mesterséges halastórsorozatok tagjainak egyedisége. (A Magyar Tudományos Akadémia Biológiai Osztályának Közleményei. 1. köt. 2. sz.)

Indicia ad cognitionem faunae piscinae in Felsőtárkány

Sciripsit: Emericus Vajon.

(Publicatio cathedrae zoologiae Acad. Paedag. Agriensis).

Lacus in Felsőtárkány in montibus Bükk piscina arte facta, ex duabus partibus constans, obsepta lingua angusta in altum excurrenti est.

In cursu spectationum in piscina et locis circumiacentibus ad id tempus 25 genera animalium definicimus. ut sequuntur: *Stetor roeseli* EHRB., *Stetor coeruleus* EHRB., *Hydra vulgaris* PALL., *Trichodina pediculus* EHRB., *Cylisticus convexus*, *Glosiphonia complanata* L., *Radix peregra* O. F. MÜLL., *Bythinella austriaca* FRNFLD., *Herpobdella octoculata* L., *Gammarus Roeseli* GERV., *Cyclops serrulatus* FISCH., *Cyclops strenuus* FISCH., *Cyclops viridis* JURINE, *Chydorus sphaericus* BAIRD., *Eucypris clavata* BAIRD., *Astacus astacus* L., *Dytiscus marginalis* L., *Gyrinus natator* L., *Nepa rubra* L., *Ranatra linearis* L., *Notonecta glauca* L., *Limnesia fulgida* KOCH., *Hydrachna geographica* L., *Salmo trutta morpha fario* L., *Trutta iridea* GIBB.

Inter animalia piscinae, quod ad oeconomiam publicam pertinet *salmones summae gravitatis sunt.*

Ex animalibus descriptis species Cladocera, Copepoda et Amphipoda quantitate superpondiam habentes magnam vim alimerti piscibus praestant.

Piscinae norro studere respectu et usus vitae, et disciplinae valde optandum videtur.

A PONTY AGYIDEGEI

I. rész:

BRANCHIALIS IDEGEK

S. Th. Soemmering 1778-ban megjelent „De basi encephali et originibus nervorum cranis” c. híres munkájában az ember agyvelejének 12 idegét írta le. A magasabbrendű gerinceseknél Soemmering alapján szintén 12 agyideget különböztünk el, habár bizonyos eltérések mutatkoznak az ember és az *Amnioták* agyidegei között. Egészen lényeges különbséget tapasztalunk ilyen szempontból a halaknál.

A *Galeus canis* vizsgálata közben, 1878-ban fedezte fel G. Fritsch azt az új ideget, melyet Locky később *N. terminálisnak* nevezett el.

M. Fürbringer 1896-ban kimutatta, hogy az ember XII. agyidegének (*N. hypoglossus*) megfelelő ideg a halaknál a koponyán kívül ered s mind morfológiai, mind funkcionális tekintetben a gerincvelőidegekkel van szoros kapcsolatban. Vagyis a halaknak nervus hypoglossusa nincs.

A nervus accessorius, ahogyan azt Willis (1664), majd később Gegenbaur (1871) megállapította, az alacsonyabbrendű gerinceseknél csupán a vagus része. A magasabbrendűeknél válik többé-kevésbé önálló ideggé, amelyeknél a musculus trapezoideus-t látja el motorikus ágakkal. Mivel a csontshalaknak és a vérteshalaknak musculus trapezoideusa nincs, hiányzik a nervus accessorius is.

Az elmondottakat figyelembe véve, a pontynak a következő agyidegei vannak: 1. N. terminalis, 2. N. olfactorius, 3. N. opticus, 4. N. oculomotorius, 5. N. trochlearis, 6. N. trigeminus, 7. N. abducens, 8. N. facialis, 9. N. statoacusticus, 10. N. glossopharyngeus, 11. N. vagus.

A felsorolt agyidegeket megegyező funkciójuk, fejlődési hasonlóságuk s módszertani szempontok alapján különbözőképpen csoportosítják. Gegenbaur, Fürbringer és mások tisztán érző-idegeket (n. opticus, n. olfactorius) és gerincvelőideg eredetű agyidegeket különböztetnek meg. — Ezen utóbbiakat ismét: I. Trigeminus csoportra (1. szemidegek: oculomotorius, trochlearis, abducens, 2. trigeminus, 3. facialis, 4. acusticus) és II. Vagus csoportra (1. glossopharyngeus, 2. vagus, 3. oldalvonalrendszer idegei) osztják.

Hallerstein a tisztán érzékszervi idegektől eltekintve három nagy agyideg csoportot különít el:

1. Branchialis idegek: trigeminus, facialis, glossopharyngeus és vagus.

2. Szemizom idegek: oculomotorius, trochlearis, abducens.

3. Nervus terminalis.

Hallerstein ezen csoportosítását vettem alapul én is, azonban az agyidegek és az agyvelő szoros fejlődési kapcsolatát, valamint az agyidegek egységes áttekintésének a szükségességét szem előtt tartva, azt a módosítást eszközöltem, hogy a tulajdonképpeni érzékszervi idegeket nem az érzékszerveknél, hanem külön csoportként az agyidegeknél fogom ismertetni. Az elmondottak alapján a ponty agyidegeit az alábbi csoportokra osztjuk:

1. Branchialis idegek: n. trigeminus, n. facialis, n. glossopharyngeus és n. vagus.

2. Szemizom idegek: n. oculomotorius, n. trochlearis, n. abducens.

3. Érzékszerv idegek: n. olfactorius, n. opticus, n. stato-acusticus és az oldalvonalrendszer idegei.

4. N. terminalis.

A branchialis idegekről általában

A fejlődés folyamán minden branchialis ideg egy-egy branchiomaerben jelenik meg. Ennek következtében a trigeminus az állkapcsi ívhez, a facialis a nyelvcsorti ívhez a glossopharyngeus az első, a vagus az utána következő kopolyúívekhez tartozik. Valamennyi branchialis ideget a trigeminus bizonyos mértékű kivételezésével egy epibranchialis dúc, a kezdeti gyökér és három ág alkot. A főág, vagy ramus posttrematicus a visceralis rés mögött, a ramus praetrematicus a visceralis rés előtt fut, a ramus pharyngeus dorsalis a kopolyúíkosár tetejéhez tartozik. A három alapvető ágon kívül még egy kisebb ramus dorsalis is előfordul, mely a kopolyúívektől dorsalisán fekvő bőrbe lép.

A branchialis idegek rostjai élettani tekintetben három félék. A külső bőrt somato-sensibilis, a nyálkahártyákat mirigyeket viscero-sensibilis, az oldalmezekből képződő zsigeri izmokat viscero-motoricus rostok látják el. Somato-motoricus rostokat a branchialis idegekben nem találunk. A rostfélések karakterét sohasem a beidegzett szerv, hanem az idegek központi magvainak a helyzete szabja meg. (A viscero-sensibilis központ ventralisan fekszik a somato-sensibilistől, stb...) Így válik érthetővé az a jelenség, hogy a fejlődés folyamán somato-sensibilis rostok kerülnek át a viscero-sensibilis rostok által beidegzett területekre. Pl. a trigeminus somato-sensibilis rostjainak eredetileg semmi köze nincs a száj nyálkahártyájához s mégis az Amniotáknál a trigeminus lett a szájrtyálkahártya uralkodó idege. De lehet fordítva is, mert pl. a halak bőrben levő oldalvonal érzékszerveket a külső bőrre kiterjedő viscero-sensibilis rostok idegzik be. Ezek Kappers szerint vagy a somato-sensibilis rostokhoz kapcsol-

lódnak, vagy a branchialis rendszerből kilépve önálló ideget (N. lateralis Weberi) alkotnak.

Ha az egyes idegágak feladatát vizsgáljuk, általában azt állapíthatjuk meg, hogy a ramus posttrematicus és a ramus pharyngeus dorsalis kizárólag visceró-sensibilis elemeket tartalmaz. A ramus dorsalisban csak somato-sensibilis rostok futnak.

A branchialis idegek sokféle összeköttetést alkotnak egymással. Ez az autonóm idegrendszer összekötő ágainak a közvetítésével, az oldalvonalrendszer révén, a dúccok összeolvadásával és periférikus anastomózisok útján valósulhat meg. A pontynál valamennyi összeköttetési formát megtaláljuk, melyeket az egyes idegeknél ismertetni fogunk.

Minden branchiomaer idegnek annyi epibranchialis dúca van, ahány kopolyúvív kezdeményhez tartozik eredetileg. A pontynál ennek értelmében egy glossopharygeus és négy vagus dúcot találunk. Egészen apró dúcai vannak a ramus dorsalisoknak, melyeket kicsinyességük ellenére is már több állatnál kimutattak. A pony ramus dorsalisainak a dúcait még nem vizsgáltuk.

A branchialis idegeket helyzetük szerint prooticus és metaoticus csoportra osztjuk. A prooticus idegek a labyrinthustól rostralisán, a metaoticus idegek a labyrinthus magasságában, ill. a labyrinthustól caudalisán lépnek ki a koponyaüregből.

Prooticus idegek

Nervus trigeminus

A nervus trigeminus dúca (*ganglion trigemini*) a nyúltagy rostralis részének a két oldalán a nervus facialis és a laterális rendszer dúcaival együtt csak szövettani metszetsorozatban kibogozható dúckomplexumot alkot. — Ennek részletes felbontogozása munkaprogramom következő feladatai közé tartozik. — A dúcból két trigeminus törzs indul ki, amelyek két helyen és két formában hagyják el a koponyaüreget. A *truncus infraorbitalis nervi trigemini* a prooticum és az alisphenoideum synchondrosis mellett a rostralis irányban néző foramen nervi trigeminin keresztül lép ki a koponyából a *truncus supraorbitalis* főága a dúctól dorsális irányba hajlik s az orbita fölött a rostrum felé húzódik.

A jóval erősebb és vastagabb *truncus infraorbitalis*, miután elhagyta a foramen nervi trigemininit az orbita alja felé halad, ahol a *nervus mandibularis-ra* és a *nervus maxillaris-ra* oszlik. A *nervus mandibularis* a rágóizmok között, a pterigoideumok fölött, a dentale felé húzódik. A dentale belső oldalán egy külső *ramus mandibularis externusra* és egy belső *ramus mandibularis internusra* hasad szét. A külső, vagy alsó vékonyabb ág a dentale alsó élet behorító bőrben apró ágakra oszlik. Ezek közül egyesek elérhetik a bajusz területét is, azonban a bajusz főidegei nem innen származnak,

mint ahogyan ezt v. Hallerstein ismertette. A bajuszt, amint látni fogjuk a nervus maxillaris V. idegzi be. A nervus mandibularis belső vastagabb ága belép a canalis dentalisba és a foramen dentale externumon keresztül a dentale külső felszínére jut. Ez az alsó ajak idege. A pontynál azonban a nervus mandibularis internus sem vesz részt az alsó bajusz idegellátásában. Az irodalomnak az összes csontos halakra vonatkozó általánosítását ilyen értelemben korrigálni kell.

A n. mandibularis internus V. rostjai a szájüreg alatt közös fonadékot alkotnak a ramus mandibularis VII. rostjaival, s így tőlük viscerosensibilis és lateralis rostokat kapnak. A viscerosensibilis rostok a szájnyálkahártya idegei lesznek, a lateralis rostok pedig a mandibularis csatorna oldalvonal szerveiről gondoskodnak.

A nervus mandibularis fejlődéstani tekintetben a trigeminus ramus posttrematicusának felel meg.

A trigeminus másik erős ága a tisztán sensibilis rostokat tartalmazó nervus maxillaris V. Ez az ideg hosszú úton át párhuzamosan halad az alatta futó nervus palatinus VII-el a rostrum felé, s az os maxillare felső vége mögött a két ideg összeolvad. Az anastomosis utáni kevert idegek áthúzódnak a maxilla és a praemaxilla közötti résen és hamarosan kettéágaznak. Az egyik ág a felső ajak bőrét látja el idegekkel, a másik tekintélyesebb vastagságú ág pedig egyenesen a bajuszba fut. A pontynál tehát a bajusz erős idegtörzsei a nervus maxillaris V., és a nervus palatinus VII. rostjaiból épülnek fel.

Ismeretes, hogy a pontynak sajátosságosan kinyújtható és visszahúzható száj-orrmány készüléke van. A száj-orrmány készülék legrostralisabb részében szintén a nervus maxillaris V. és a nervus palatinus VII. idegágait találjuk. Mellettük azonban az alább tárgyalandó truncus supraorbitalis is részt vesz e terület idegellátásában.

A nervus maxillaris a trigeminus praetrematicus ága.

A ponty truncus supraorbitalisát két ideg építi fel. Alaptömegét a saját dúccal (*ganglion ophthalmicum trigemini*) rendelkező *nervus ophthalmicus profundus* alkotja, amelyhez a truncus infraorbitalis dorsalis ágának megfelelő *nervus ophthalmicus superficialis* V. kapcsolódik. — A truncus supraorbitalis a rostrum dorsalis részeihez húzódik, s amint fentebb említettük a nervus maxillaris V-el és nervus palatinus VII-el együtt a száj-orrmány készülék idegellátását biztosítja.

A nervus ophthalmicus profundus és a nervus oculomotorius

rius között szoros kapcsolat alakult ki. A két ideg közös dúca a *ganglion ciliare*, amely a pontynál eléggé kicsi és a szemizmok közé van beágyazva.

Nervus facialis

A nervus facialis ramus posttrematicusának a *nervus hyomandibularis* felel meg, a ramus praetrematicust és a ramus pharyngeus dorsalist a *nervus palatinus VII.* egyesíti magába.

A trigeminus-facialis dúckomplexumból kiváló nervus hyomandibularis prooticum foramen facialején keresztül hagyja el a koponyaüreget. Rövid út után a hyomandibulare medialis felszínén belép a canalis hyomandibularisba, s abban halad a hyomandibulare alsó része felé. A hyomandibulare külső részén nyíló, tág résen át kilépő ideg hamarosan két ágra oszlik. Hátsó ága a *ramus hyoideus*, elülső ága a *ramus mandibularis internus VII.* A ramus hyoideus a praeoperculum medialis felszíne alatt a radii branchiostegii-k felé halad. A kopolyúsugarak felületén számos ágra esik szét és belesugárzik a nyelvcsonti izmokba. A ramus hyoideusban a motoricus rostok mellett nagyszámú somato-sensibilis rost is fut, melyek a nervus trigeminusból származnak. A ramus hyoideus főfeladatát tekintve, a nervus mandibularis motoricus idegeit szálítja.

A *ramus mandibularis internus VII.* miután elvált a ramus hyoideustól áthalad a symplecticum és a quadratum belső felületén, azután medialisan elhúzódik az állkapocs-ízület fölött, majd a dentale belső oldalán szoros kapcsolatba kerül a ramus mandibularis V-el. Az alsó állkapocs oldalvonalrendszeréhez tartozó idegek a ramus mandibularissal jutnak el a dentalehoz, melyből a ventralisan nyíló *pori canalis mandibulae lineae lateralisok*on keresztül kilépve az oldalvonal receptorait alkotják.

A ponty *nervus palatinus* ával kapcsolatos vizsgálataim nagyon sok tekintetben nem egyeznek a csontos-halakra vonatkozóan eddig általánosan közölt adatokkal. Nem tartom helyesnek azt az általánosítást, melyet Haller v. Hallerstein a *Gadus-ról* közölt ábra alapján (Bolck: Handbuch der vergl. Anat. der Wirbeltiere p. 639) is alá támaszt, hogy ti. „a csontos-halak” nervus palatinusa a koponyán kívül, az egyesült trigeminus-facialis törzsön ered. A rajz alapján úgy tűnik, hogy a trigeminus két ága, a facialis hyoid ága és a nervus palatinus VII. is egy közös nyíláson keresztül lépnek ki a koponyából. — A pontynál más a helyzet. A prooticum belső falán lévő közös kamrából, mely a trigeminus-faciális dúcokat

foglalja magában, egészen különálló lyukakon haladnak át a facialis és a trigeminus különböző ágai. A prooticum horizontális lemezének a laterális szélén van a ramus palatinus VII. kivezető nyílása, amelyen keresztül a ramus palatinus belép a nyodomba, s azután a *fenestra prootico-sphenoidalis* mögött elhaladva betér a parasphenoideum hosszanti barázdájába. Ebben izmok és kötőszövetek által eldugva halad végig az orbita alsó részén, majd az *ethmoidale laterale* oldalán és az *os maxillare* medialis felszíne alatt, a nervus palatinus VII. és a nervus maxillaris V. összefonódnak egymással. A nervus palatinus VII. nagyobb része a nervus maxillarisból származó rostokkal együtt tekintélyes vastagságú ideggé egyesül, s a nagy bajuszba fut. A többi rostjai ugyancsak a nervus maxillaris V. rostjaival közösen, a szájpadrás nyálkahártyáját, a rostrum csúcsát és a felső ajak bőrét látják el idegekkel.

Metaoticus idegek

Nervus glossopharyngeus

A prooticum caudalis részén nyíló *canalis glossopharyngicus* keresztül önállóan lép ki a koponyából. Rostro-ventralsan húzódik a kopolyúívek fölött előre, s nagyobb pontyoknál kb. 1,5 cm út után, az első kopityúív fölött találjuk rajta a dúcot. A dúc jól kivehető, tetemes duzzanat az egységes glossopharyngeus törzsön. Az ideggyökér tömege kisebb, mint a dúc utáni ágak tömege együttesen. Ennek valószínűleg az az oka, hogy a dúc összekötő ágakat kap a sympathicustól. Azonban gondolatom szerint felelhető az is, hogy a *postglanglionalis* rostok vastagabbak, mint a *praeganglionalisak*. Ezt a szövettani feldolgozás fogja eldönteni. A branchialis idegekre jellemző három idegággal szemben az irodalmi adatok a glossopharyngeusnak csak két ágát, és pedig a *ramus posttrematucust* és a *ramus pharyngeus dorsalist* említik. Haller v. Hallerstein szerint a *ramus praetrematicus* hiányzik.

A pontyon végzett vizsgálataim ennek az utóbbi nézetnek ellentmondanak. Itt ugyanis a glossopharyngeus dűcből 3 kb. egyforma vastagságú, jól fejlett idegtörzs válik ki. A caudalis fekvésű kétségkívül a *ramus posttrematicus*. Ez az I. kopolyúív ventralis felületén található vályúszerű árok elűlső szélén, a kopolyúilemezek alatt, párhuzamosan fut a véredényekkel s rostalisan a „nyelv” csúcsának a nyálkahártyájába sugárzik bele.

A dűcből kiinduló felső ág, mintegy 1,5 cm után ecetszerűen felrostolódva, a garat felső falának a nyálkahártyájában

alkot dús hálózatot. Ez a *glossopharyngeus ramus pharyngeus dorsalis*.

A fent leírt két ág között egy harmadik, ezekkel egyenlő vastagságú ág a hyomandibulare alá bújik, s alatta az interoperculum felé húzódik, anélkül, hogy a garat nyálkahártyájába lényegesebb ágakat bocsátana. Az a véleményem, hogy ezt az ideget helyzete alapján, a *glossopharyngeus* önálló *ramus praetrematicus*ának lehet tartani.

Nervus vagus

Míg a *glossopharyngeus* un. „monomaer” ideg, addig a *vagus* több *branchiomaer*hez, ill. több fejszelvényhez tartozik. Jogosan nevezik a *vagust nervus branchio-intestinalis*nak is, mivel két fontos része van, nevezetesen a *ramus branchialis* és a *ramus intestinalis*.

Ramus branchialis vagi

A *branchialis* ágak száma mindig a kopolyúívek számától függ. Ennek értelmében a ponty *vagus*ának 4 *branchialis* ága van.

A *vagus* összes idegtörzse egységesnek látszó, nagy lapos gyökérrel indul ki a nyúltagy alsó lebenyéből (*lobus viscerosensibilis IX—X.*). Az egészen rövid *vagus* gyökér az os occipitale laterale haránt ovális nagy nyílásán (*foramen nervi vagi*) hagyja el a koponyaüreget. Ezután négy ágra különül, s közvetlenül a *foramen vagi* alatt, a kopolyúívek *epi- és pharyngo-branchialéi* fölött dúcokat alkot. A ponty *vagus*dúcai nem mutatják azt a nagy tömörülést, és nem képeznek „egységet”, mint ahogyan azt több szerző a csontoshalakra vonatkozóan általánosítva leírta. A pontynak mind a négy *branchialis* dúca jól elkülöníthető egymástól, csupán a negyedik *branchialis* dúc és a ganglion intestinale kapcsolata bensőséges. Különösen az I. (rostralis) dúc „függetleníti” magát, mely hosszú gyökéren, jóval a II. dúc előtt, közvetlenül a *glossopharyngeus* dúc mögött található.

A meglehetősen vékony *dorsalis* bőr ágaktól eltekintve, a *vagus branchialis* ágai megközelítően azonos alapterv szerint vannak felépítve.

A *ramus pharyngeusok* a dúcok mediális felszínéről, az *os pharyngobranchiale* ovális nyílásán át, függőlegesen fúródnak bele a garat falába, ahol igen dús, valóságos lófarokszerű, felrostozódott idegfonadékot képeznek.

A *ramus praetrematicusok* mindig azokon a kopoltyúíveken találhatók, amelyekhez a dúcaik tartoznak. Elülső águk a kopoltyúív rostralis felületén, hátsó águk a kopoltyúív caudalis felületén fut. Az utóbbi anasomizál a *ramus posttrematicus ramus anteriorjával*. A *ramus praetrematicusok* a kopoltyúívek nyálkahártyája alatt haladnak, s a nyelv hátsó részéhez szállítanak visceró-sensibilis rostokat.

A *ramus posttrematicusok* dúc utáni törzsei kb. olyan vastagok, mint a *ramus praetrematicusok*. Jellemző rájuk, hogy mindig egy a dúctól hátrább fekvő kopoltyúívhez futnak. Az I. kopoltyúív r. *posttrematicusa* a n. glossopharingeusból, a II. ívé az első vagus dúc r. *posttrematicusából*, a III. ívé a második dúc r. *posttrematicusából*, a IV. ívé a harmadik dúc r. *posttrematicusából* származik. A *posttrematicus* ágak a kopoltyúív felső végén egy *ramus posttrematicus posteriorra* és és egy *ramus posttrematicus anteriorra* válnak szét. A motoricus elemeket tartalmazó hátsó ágak a kopoltyúívek hátsó szélén, a tisztán sensibilis ágak a kopoltyúívek elülső szélén futnak, a nyálkahártya által betakarva. A kopoltyúívekkel együtt a test ventralis oldalára hajolnak s a kopoltyúkészülék alatt a garat, i. e. a nyelv nyálkahártyájába, valamint a nyelv és a szájüreg aljának az izomzatába küldik rostjaikat.

Ramus intestinalis vagi

A *ramus intestinalis* és a branchialis vagus ágak viszonyára vonatkozóan, az irodalomban három álláspont alakult ki. — Gegenbaur szerint a *ramus intestinalis* a kopoltyúívek redukciója után, a branchialis idegekből keletkezett. Lubosch önálló képződménynek tartja, amely secundaer úton került a branchialis vagussal szoros kapcsolatba. A harmadik nézet képviselői egy „ösvágus”-t tételeznek fel, amiből részben a kopoltyúikosár idegei, részben a bélcsatorna elülső szakaszának az idegei differenciálódtak. — A ponty *ramus intestinalis*ának a vizsgálata alapján én a Gegenbaur elméletét tartom helyesnek. A *ramus intestinalis* ugyanis a branchialis ágakkal a legszorosabb topográfiai kapcsolatban van, hasonló a szerkezeti felépítése és elülső részei funkcionális tekintetben is megegyeznek a branchialis idegekkel. Tulajdonképpen az V. kopoltyúív átalakult idegének lehet tartani.

A ponty *ramus intestinalis*a a branchialis idegekkel együtt hagyja el a koponyüreget. Függőlegesen megnyúlt dúca, az V. kopoltyúív fölött szorosan hozzásimúl a IV. branchialis dúchoz. A dúcból kilépő vastag *intestinalis* törzs, a branchialis idegek

elágazásának a magasságában három ágra: *ramus pharyngeus-ra*, *ramus cardiacus-ra* és *ramus gastricus-ra* osztódik. — A *ramus pharyngeus* az V. kopolyúív mögött számos vékonyabb ágra hasad, amelyek a garatfal szűkítő izmait (*Musculus constriCTOR pharyngis*), valamint a garat nyálkahártyáját látják el viscerosensibilis és secretoricus idegekkel. A valamivel vékonyabb *ramus cardiacus*, izmok közé ágyazva, a garatcsont ívét követi, s a szívüreg felé húzódik, ahol belesugárzik a szívbu-rokba. A *ramus inestinalis* legvastagabb ága a caudalis irány-ba tartó *ramus gastricus*. Ez a nyelőcsőhöz fut, s azzal együtt a gyomorig követhető. Viscero-sensibilis, visceromotoricus és secretoricus idegrostokat tartalmaz.

Összefoglalás

A dolgozat egy gazdaságilag jelentős hal szervezetének és életfolyamatainak minél alaposabb megismerését szolgálja. Emellett az összehasonlító anatómiának is több hézagpótló ada-tot nyújt. Ezek igazolják annak a fölfogásnak a helyességét, hogy az összehasonlító anatómia és a filogenetika számára még sok állat részletes anatómiai, s különösen ideganatómiai feldol-gozása szükséges.

1. A ponty szájormány-készülékén található tapogató szer-veket, a két bajuszt, nem a nervus mandibularis, hanem a nervus maxillaris V. és a nervus palatinus VII. látja el ide-gekkel.

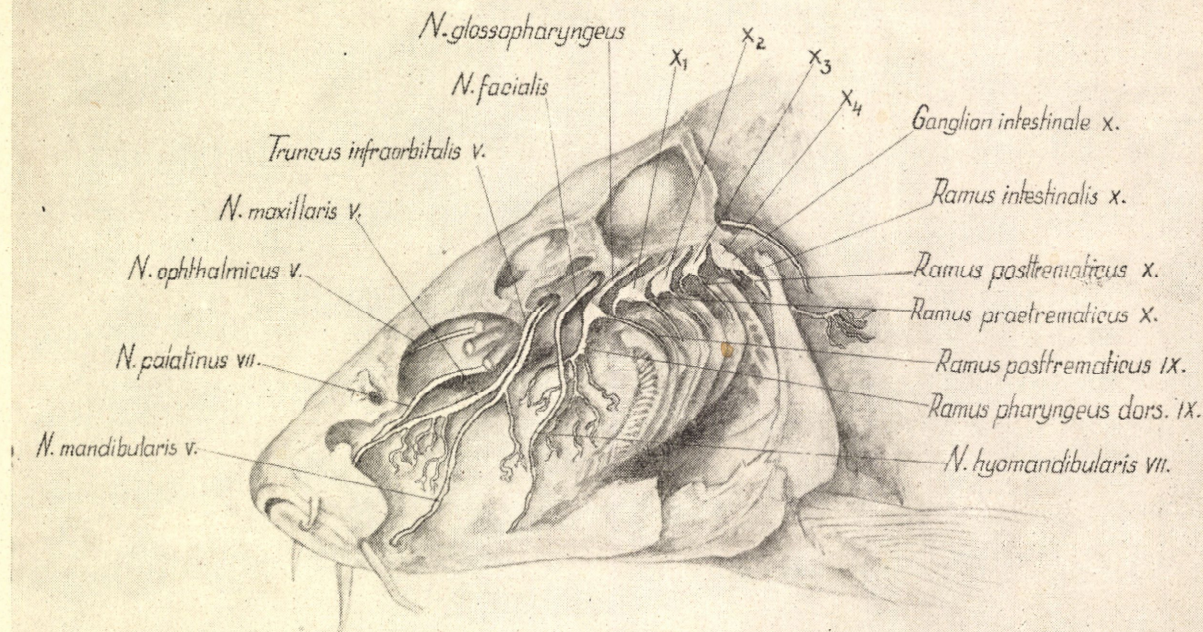
2. A ponty nervus palatinusa a csontoshalakról közölt „ál-talános” viszonyokkal ellentétben, önállóan ered a dúckomple-xumból, s a koponyaüregét nem a facialis ill. a trigeminus ágakkal együtt, hanem külön, saját nyílásán át hagyja el.

3. A csontoshalaknál csak két glossopharyngeus ágat em-lít az irodalom. A ponty glosopharyngeus dúcából azonban 3 jól fejlett, kb. egyforma vastagságú idegtörzs indul ki. Az a véleményem, hogy a középső ágat a glossopharyngeus önálló ramus praetrematicusának lehet tartani.

IRODALOM

1. Bende S.: Das Kopfskelett des Cyprinus carpio. Hung. Acta Biol. 1. 1949.
2. Bende S.: A ponty agyvelejének makroszkópos anatómiája. Állattani Közl. XLV. 3—4. 1956.

3. Bischoff, E. P. E.: Mikroskop. Analyse d. Anastomosen d. Kopfnerven. München, 1865.
4. Bolk, J. & Lubosch, W.: Handbuch der vergleichenden Anatomie der Wirbeltiere 2. Berlin—Wien 1934.
5. Bronn: Klassen und Ordnungen des Tierreichs 1933.
6. Goronowitsch, N.: Der Trigemini-Facialis-Komplex von *Lota vulgaris*. Festschrift zum 70. Geb. von C. Gegenbauer 3. 1897.
7. Goronowitsch, N.: Gehirn u. d. Cranialnerven v. *Acipenser ruthenus*. Morph. Jb. 13. 1888.
8. Haller, B.: Ursprung d. Vagusgruppe b. d. Teleostier. Festschrift zum Geb. von C. Gegenbauer 3. 1897.
9. Johnston, J. B.: Gehirn u. Cranialnerven d. Anamnier. Anat. H. II. 1901.
10. Kükenthal: Handbuch der Zoologie. Berlin u. Leipzig 1923.
11. Lubosch, W.: Die Kaumuskeln der Teleostier. Morph. Jb. 61. 1929.
12. Plate, L.: Allg. Zool. u. Abstammungslehre I, II. Jena 1922, 1924.
13. Sewertzoff, A. N.: Die Kiemenbogennerven der Fische. Anat. Anz. 38. 1911.
14. Veit, O.: Grundsätzliches zum Bau des Nervensystems des Wirbeltiere, Zschr. wiss. Zool., 1928.

Agyidegek a bőr, a felületes fekvésű fejjizmok, az orbitalia-k, a szemgolyó, a hyomandibulare és az operculum eltávolítása után. *X₁*; *X₂*; *X₃*; *X₄* — vagus ducok

JAKUBA JÁNOS FESTMÉNYEI

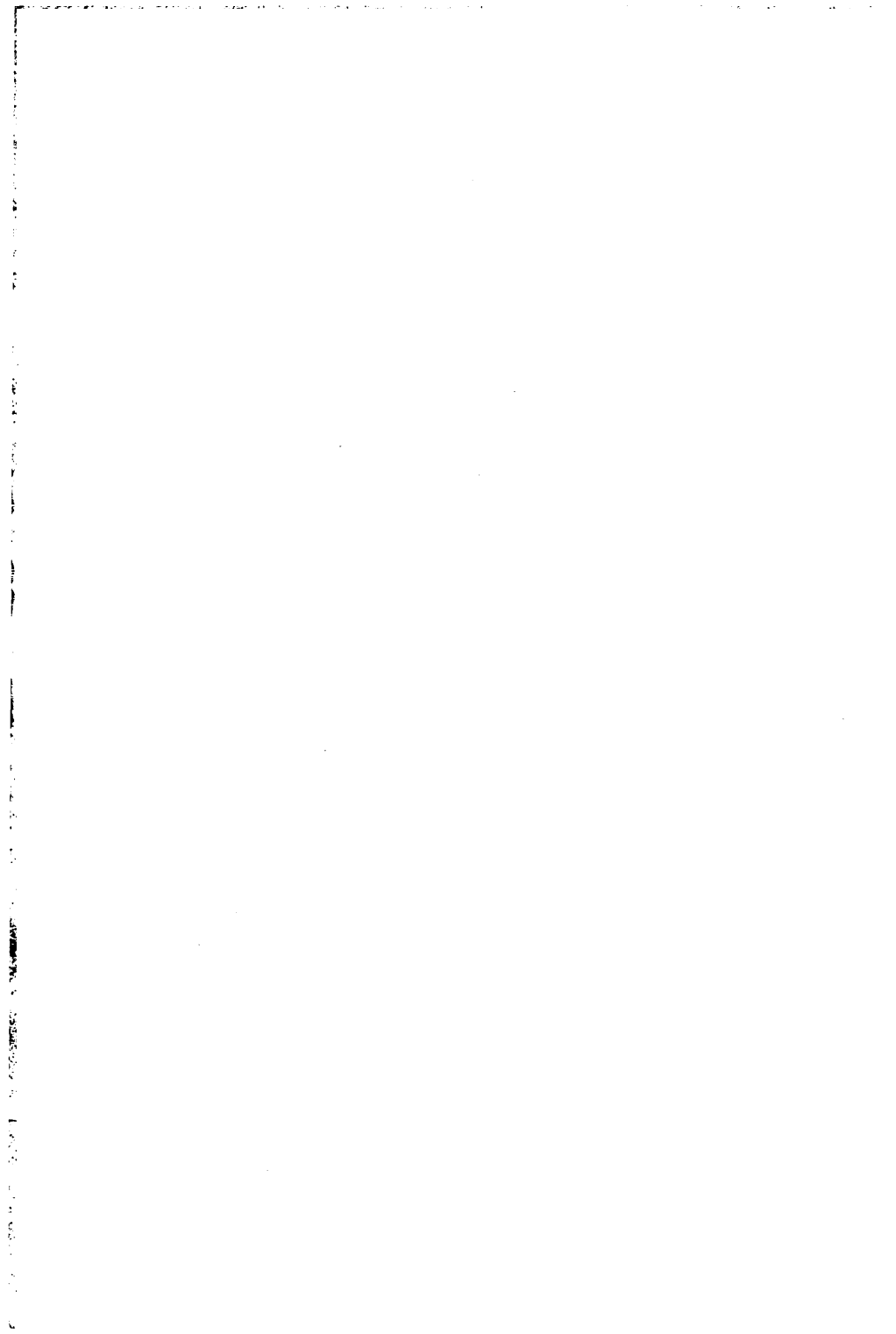
FALU TÉLEN
(Olajfestmény)

FESTŐ FALUN
(Olaifestmény)

ITATÁS
(Olajfestmény)

ÖKRÖSSZEKÉR
(Olajfestmény)

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	3
I. Tanulmányok az oktatás és nevelés kérdéseiről	
Dr. Bakos József: Nyelv és iskola. (Fejezetek a magyar nyelv-tanítás történetéből. 1849—1900).	7
Darvas Andor: A Horthy-korszak fizika tanításának világ-nézeti vonatkozásai	64
Dr. Berencz János: A bírálat — önbírálat fejlődésének és fejlesztésének néhány neveléslélektani és módszertani vonatkozása	88
Dr. Hortobágyi Tibor: A fejlődésmeneti vázlatrajzok jelentősége a biológiai oktatásban	133
Dr. Udvarhelyi Károly: Szemléltető rajzolás a földrajz-oktatásban	164
Hahn István: A történelmi szeminárium a főiskolán	177
Szokodi József: A marxizmus—leninizmus főiskolai oktatása szemináriumának módszertanáról	197
Dr. Molnár József: Tapasztalatok a gyakorlóéves tanárjelöltek és a fiatal nevelők munkájáról	213
Ferényi János: A konzultáció szerepe a nyelvtan tanítási gyakorlatainak előkészítésében	225
Miksz Gyula: A serdülőkor néhány problémájáról	244
Dr. Chikán Zoltánné: Az általános iskolai nyelv-művelő munka néhány kérdéséről	258
Juhász Lajos: Egyéves tapasztalatok a füzesabonyi Ifjú Természetkutató Állomáson	266

Vajon Imre: Mivel és hogyan foglalkoztunk a füzesabonyi Ifjú Természetkutató Állomás állattani szakkörében?	277
---	-----

Pál Miklós: Néhány megjegyzés a levelező-hallgatók biológiai oktatásáról	291
--	-----

II. Tanulmányok a nyelv-, az irodalom- és történettudományok köréből

Dr. Bakos József: Adatok a magyar tanítási nyelv fejlődés-történetéhez 1527—1790	299
--	-----

Dr. Némethi Lajos: Bessenyei György és a magyar nyelv	332
---	-----

Pataky László: „Az Ady-versok poéta-adminisztrátora”	377
--	-----

Dr. Bihari József: Fejezetek az egyi szerbek és görögök történetéből	392
--	-----

Csóka János: A termelőszövetkezeti mozgalom jelenlegi helyzete az egyi járásban	457
---	-----

Szántó Imre: Zöld Marci (Betyárvilág Héves és Külső-Szolnok megyében a 19. század első évtizedeiben)	477
--	-----

Szántó Imre: Adalékok a magyarországi mezőgazdaság fejlődéséhez a napóleoni háborúk korában	492
---	-----

Hahn István: Egy városi felkelés a kései császárkor idajén	510
--	-----

III. Tanulmányok a természettudományok köréből

Futó József: Eger hőmérsékleti viszonyai	529
--	-----

Zétényi Endre: Eger csapadékvizonyai	541
--------------------------------------	-----

Dr. Szőkefalvi-Nagy Zoltán: Adatok a Bükk-hegység mészköveinek ismeretéhez	554
--	-----

Lengyel Ádám: A heterózis-kukoricanevelés jelentősége Héves megyében	561
--	-----

Dr. Kalmár Ferenc: A karminocetsav gyógymódszerrel készítmények tartósítása	581
---	-----

Dr. Lukács Dezső: Az öncsonkítás fogalmának kiterjesztése	584
---	-----

Dr. Hortobágyi Tibor : Algaegyüttesek grafikus ábrázolása	594
Dr. Hortobágyi Tibor : Adatok a szegedi Fehértó halas- tavainak mikrovegetációjához	603
Dr. Lukács Dezső : Adatok a Vöröskövölgyi Csermely állat- ökológiájához és állatföldrajzához	613
Dr. Lukács Dezső : Adatok a Bükk-hegység kétéltűinek és hüllőinek állatföldrajzához	622
Vajon Imre : Adatok a Felsőtárkányi-halastó faunájának ismeretéhez	630
Dr. Bende Sándor : A ponty agyidegei	635

„ Készült:
a Heves megyei Nyomda Vállalat üzemében, Eger, 550 példányban.
Fel. vezető_Mandula Ernő. — Tartalmaz 401/s_A/1 szerkesztői ívet

